

MAGYAR HISTÓRIA

1526–1608

Lektorálta:
KULCSÁR PÉTER

Az irodalomjegyzéket összeállította:
MÁRCZI MÓNICA

A borítón M. S. mester
Keresztvitel c. festménye látható
Esztergomi Keresztény Múzeum
(Mudrák Attila fotója)

Borítóterv:
VAL(ak)I
Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős kiadó: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Tóth Csaba

Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
4034 Debrecen, Huszár Gál u. 31–33. sz.
Telefon: (06 52) 450-861, (06 52) 450-862,
06 (30) 9358-569
E-mail: tothbook@mail.matav.hu

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Rt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

MAGYAR HISTÓRIA

1526–1608

„Nemcsak a kegyelet, az isteni és emberi dolgok kölcsönös köteléke fűz hozzájuk, hanem a közös haza is, amely minden egyéb kapcsolatnál feljebb való, egyszóval sorsom és helyzetem részévé avat minden örömüknek és bánatuknak.”

(Szamosközy)

MAGYAR HISTÓRIA

1526–1608

(Forrásgyűjtemény)

Szerkesztette:

NAGY GÁBOR

A XVI–XVII. század Európájának meghatározó konfliktusai a katolikusok és a protestánsok, a rendek és az abszolút hatalomra törő uralkodó, valamint a franciák és a Habsburgok közötti ellentétek. Az első kettő történelmünknek a *mohácsi katasztrófától a szatmári békéig* tartó szakaszában a törökkel vívott élethalálharc valamint az ország két, majd három részre szakadása, azaz a nemzetünk életét meghatározó politikai központnak, majd központoknak az országhatáron kívül való létezése által meghatározottan zajlik. E két meghatározó tényező közül az utóbbi a francia–Habsburg küzdelmek révén időről időre komoly hatással van az előbbire. E politikai erőterek küzdelmei a „hosszú XVI. század” végének nagy mozgásai: a tizenötéves háború és a Bocskai szabadságharc során alaposan átrendeződnek és 1608-ban nyugvópontra jutnak. Ekkor, a reneszánsz és a barokk határán a törökkel béke van, a döntően protestánsná lett rendek pedig szabadságaik – és a török béke – védelme érdekében új királyt választanak maguknak, s a különállóvá lett Erdélyben is békés uralomváltás történik.

A szombathelyi Apáczai Csere János Alapítvány tanárműhelye által készített és a Művelődési Minisztérium által engedélyezett középiskolai kerettantervhez segédanyagként összeállított forrásgyűjtemény történelmünknek ezt a nyolcvankét évét idézi fel. Az említett politikai küzdelmek bemutatásához elsősorban országgyűlési iratokból és a kor alapvető szerződéseiből közöl részleteket. Azt is meg akarja mutatni, hogy a politikai erőterek mozgásai miként hatottak egyén és közösség sorsának az alakulására. Egyéni pályák megrajzolására a *legmagyarabbnak* is nevezett XVI. században – a *magyarországi reneszánsz virágkorában* – különösen fontos szerepet játszó arisztokrácia egy-egy alakja kiválóan alkalmas. A közösségek életének ütközése a hajdúk és a székelyek szabadságküzdelmével jól példázható, de akár a jobbagyság költözési szabadsága törvényi szabályozásának az ismertetésével is. Szellemi életünk bemutatására a tág értelemben vett irodalom szemelvényei alkalmasak. Arra törekedtem, hogy minél több szerzőtől szerepeljen idézet, a jelentősebbektől több is. A hitújítás és hitviták, a történetírás, a jogalkotás, a költészet legjelentősebb alakjai mutatják, hogy kultúrájában a magyarság három részre szakadtan is mindvégig a nyugati kultúrkörhöz tartozott.

A fentiekből következően a szemelvények döntően egykorú *magyar* illetve magyar szerzőtől származó, eredetileg *latin nyelvű* szövegek. A válogatás szempontja az volt, hogy a szemelvények összegzőek vagy példaértékűek legyenek, hogy a hozzájuk fűzött jegyzetekkel együtt a kor

szellemiségét, valamely eseményét, folyamatát bemutathassák. A köz-történetet, s benne, mögötte az eleven, megélt életet. A szövegek elrendezése, amiként a *Magyar Középkorban*, most is kronologikus. A könyv fejezeteinek a címadói királyaink, mégha történelmünknek Mohács és Szatmár közé eső szakaszában az egy király-egy fejezet – elv ritkán jelent korszakhatárt is.

A szövegek elrendezésénél arra is törekedtem, hogy ne önmagukban álljanak, hanem egymásutániségük lehetőleg jelezze e tragikus kor történeteinek ritmusát.

A század a kultúra magyar nyelvűvé válásának a folyamatában a reformáció polgári gondolkodásmódját és a magyarság azonosságtudatát is kivirágoztatja. Az egykorú magyar szövegek kifejezés- és írásmódjának megőrzésével e folyamat átélésének a lehetőségét kívántam erősíteni. Az egykorú magyar szövegekben levő egy mondatnál rövidebb latin szövegrészek fordítását szögletes zárójelben dőlt betűvel a szövegtestben adtam meg a könnyebb olvashatóság kedvéért. Az idegen nyelvű szövegek fordítóinak a neve a bibliográfiában megtalálható. (Egy részük saját fordításom. Ezt külön nem jelöltem, de az mind, ahol a jegyzetben fel van tüntetve, hogy a forrás latin nyelvű. Fordításaimban a közérthetőség és az eredeti szöveg stílusa megőrzésének optimális arányára törekedtem.)

Családom áldozatos segítsége, valamint lektorom, Kulcsár Péter segítőkész és alapos bírálata nélkül e forrásgyűjtemény nem készülhetett volna el. Ugyanilyen köszönettel tartozom a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára minden dolgozójának és munkatársának mindennapos türelmes és nagyvonalú segítségéért, valamint Mónus Bélának a szöveg-szerkesztésben való közreműködéséért.

Szombathely–Szada–Debrecen, 1998 júniusa

Nagy Gábor

Mohács után

A 1

Míg ezen a részen az iszlám házának lakóit az örvendetes hír vidámságra deríté, addig a másik részen a gonosz hitetlenek országa dúlásnak és pusztításnak vala kitéve, lakói pedig legyőzve egymás után estek fogságba.¹ ...a dúló hadsereg rablókalandra indult azon országba s minden zegét-zugát hegyi folyam módjára elárasztván, eloltotta a hitelenség házának tűzhelyét.

Az akindsik több csapatra oszolva rohantak mindenfelé,

Azt hitted volna, hogy egy vértenger vet hullámokat.

A könyörületet nem ismerő lovasság mint kiáradt folyam egyszerre elszéledt a gonoszok tartományaiba s csillogó kardjának tüzes mennykövével minden házat felgyújtott, egyet sem kímélt meg. A fölvert por s a felszálló füst eltakarta a kék ég boltozatát; a föld színe s az egész szemhatár szomorú szint öltött, a nappal világossága sötétségre változott.

¹ Akiknek nem adatott meg fogságba esni: Szalkai László esztergomi érsek, főkancellár, Tomori Pál kalocsai érsek, Csaholy Ferenc csanádi, Móré Fülöp pécsi, Paksy Balázs győri, Palinai Ferenc boszniai, Perényi Ferenc váradi püspök, azaz az egyházvezetés fele, élén a két érsekkel. A világi méltóság- és tisztségviselők közül az első magyar nyelvű végrendeletet a mohácsi síkon elkészítő és a sereg zászlója alatt eleső Drágffy János országbíró, Horvát Simon pohárnokmester valamint sok főispán. Maga Szapolyai György is Szepes és Trencsén örökös főispánja volt. Oláh Miklós 1532-ben írja a történetíró Ursinus Veliusnak: „Kevés fogoly volt, az is szinte mind végül az összecsapás helyén válogatás nélkül legyilkoltatott. A foglyok között volt Emreffy Mihály királyi lovászmester, később kiváltották. Hercegh Miklóst Ibrahim basa két más lengyel királyi aulikussal együtt hírnökül küldte vissza, általa üzenté meg a törökök császára a királynőnek, ne szomorkodjék hitvese vereségén, mert ha élne (akkor ugyanis senki számára sem volt eléggé nyilvánvaló, hogy a király elesett), meghagyná Magyarország királyságában és minden ellenfelével szemben megvédelmezné kimagasló lelkülete miatt, hogy nem rettent vissza kicsi csapatával vele, aki annyi csapattal és haderővel volt ellátva, összecsapni. Ha halott lenne, nyugalmas lélekkel viselje bukását a királynő.” (EE II. 196., latin.) A király elszántságát Oláh is megerősíti. Említvén, hogy Pál egri és Tamás veszprémi püspök nem voltak jelen, ő pedig a királyné küldöttként a csata előtti napon érkezett meg a királyhoz megtudni, vajon megütközik-e a hatalmas túlerőben levő törökkel, vagy másutt bevárja a külföldről ígért és az Erdélyből, János vajda vezetésével várt segítséget, írja: „Ő velem, a hírnökkel jelezte a királynénak, szerencsét fog próbálni és nem fogja vállalni a gyaláztatnak azt a jelét az utókor előtt, hogy hátat adott a már fenyegető ellenségnek, hinni fog Isten segítségében (akinek kegyelméből olykor a magyarok kis csapata nagyszámú ellenséget vert széjjel), hogy felülkerekedik, hacsak nem akarja őt és Magyarországot vétkeikért büntetni.” Mivel a hadiszerencse forgandó, kéri igen szeretett hitvesét, utazzék el a biztonságosabb Pozsonyba. (EE II. 196–197., latin.)

Gyászos napok jöttek ez ország szegény fejére,
Füstből öltött magára gyászruhát.

Úgy látszott, hogy e rossz csillagzat alatt születettekért gyászba borult az országuk. Annyi vér folyt az országban, hogy felszálló nedves gőze mint köd tölté meg a levegőt. A gaz hitványokat leöldösték s aztán elrabolták javaikat és családjaikat. Előbb letördelték a töviseket, hogy leszaggathassák a rózsákat; előbb megfojtották a méheket, hogy elvehessék a mézet. Szépet és rútát, erőset és gyengét, csecsemőt és serdülőt, előkelőt és alacsony származásút, gazdagot és szegényt, szóval: akit és amit elérhettek, magokkal vitték. A szent harc tengerébe nyakig merülve egyetlen tűzhelet sem hagytak a hitetlenség házában, hanem mindnyáját elpusztították. A templomokban és a zárdákban kő kövön nem maradt; a vetések azon földeken, melyeken átvonultak, mindenütt elégték. A háború-okozta nyomorúság miatt a papok megunták életüket és megútták a világot; a szerzeteseket a dúlás és pusztítás tüzének füstje feketére festette. (...)

Olyan országba hatoltak be, melynek minden zege-zuga tele van kincsszel, gazdagsággal s szép, mint tavasszal a természet. A harc országútjáról eltisztították ez idegenek töviseit s leszaggatták a zsákmány kertjének virágait. A gaz hitványokat leöldösték, fiaikat és leányaikat pedig foglyul ejtették, – a hableányokhoz hasonló tiszta szívű, fehér testű, ragyogó arcú, fénylő hajú leányokat, amilyeneket kéz még nem érintett, szem nem látott s milyenek bármily árért is olcsók volnának.

KEMÁLPASAZÁDÉTÓL²

A 2

A 932. év Zil-hidse havának 4. napja, szerda³

A padisah ő felsége lóra ülven, Ibrahim pasával véges-végig járta és megtekintette Buda városát.⁴ Eső esett.

² Thúry I. 253–264. A szerző 1483 körül született Drinápolyban. Amikor látja, hogy a nagyvezír a nagy tudású Molla Luftit nagyobb megbecsülésben részesíti, mint a birodalom egyik legtekintélyesebb pasáját, a katonai pályáról áttér a tudományosra. E magyarországi hadjárata előtt Szulejmán seikh-ül-izlámmá, azaz a legfőbb vallási méltósággá nevezi ki. 1534 tavaszán halt meg.

³ A Kronológia szerint Szulejmán bevonulása nem ekkor, hanem (keresztény időszámítás szerint) szeptember 12-én volt.

⁴ Kemálpasazádé *Mohács-náméjában* (náme = irat): „Igen nagy és régi város... A Duna vize ... középen folyván keresztül, a város ennek két partján épült fel. Egész területével s lerombolhatatlan kastélyaival a világ csodái közé tartozott. Falai közé ellenség még nem tette be a lábát s nem ejtette hatalmába; e rózsáligetbe még az akindsik sem mentek

5. csütörtök. A padisah lóra ült és megnézte a város környékét. A túlsó parton fekvő várost felgyújtották. (...) Isten kegyelméből már három napja, hogy a városban esti ima után, éjjelenként, a mi katonai zenekarunk játszik.

6. péntek. Ma az innenső parton levő várost felgyújtották. Este egy templomot is felgyújtottak, mely kőből s boltozatra volt építve s melynek 215 láb magas tornya volt és összes, fából levő része leégett, olyan nagy tűzzel, hogy ez az egész környéket bevilágította. A padisahnak nem volt szándéka ezt felgyújtani, csak véletlenül gyújtották fel; a pasa oda is ment és el akarta oltani a tüzet, de nem sikerült. A közelben egy nagy erőd lévén, kora reggel öt-hat száz janicsár néhány ágyúval és öt-tíz ezer lovas oda ment.⁵

7. szombat. A padisah lóra ülven, a királynak vadászkastélyához lovagolt a pasával együtt, aki útközben csatlakozott hozzá. A királyi palotában levő fegyvertárat és egyéb szereket, a palota előtt levő rendkívül nagy

be soha rózsát szedni. (...) Csak az alsó osztálybeli nép maradt a városban, amely hajlandó volt a világhódító szultán pártfogása alá menekülni s adófizető alattvalója lenni.” (i. m. 255–256.) A szemtanú Szeréminél: „...aki tudott menni, gyorsan elfutott, ahová tudott. És az özvegyek eldobták csecsemőiket a vízbe, mások eltemették őket a föld alá a törököktől való félelmükben, hogy ne hallják csecsemőik sírását. – Egyes szegény asszonyok az árokban földet szórtak rájuk, a csecsemőikre. És mondták, kik tudtak beszélni: Édesanyám, ne temess el engem, igazán nem sírok. (...) Budán maradtak a szegények, sánták, vakok, hülyék.” (Szerémi 105.)

⁵ Talán a Budától kb. huszonöt kilométerre, a Dunakanyarban fekvő Pilismarótról van szó, ahol a török több napos harc után a szekérvárat elfoglalva veri le az ellenállást. Korabeli feljegyzés szerint a halottak és az elhurcoltak száma mintegy 25 000. Istvánffyál: „...sehol sem szálltak oly bátran és keményen szembe az ellenség kegyetlenségével, mint Marótnál, az esztergomi érsek birtokánál... Arra a helyre igen sok halandó a szomszédos vidékekről feleségestül és gyermekestül odamenekült, s azt sánc-cal és árokkal körülvették. Midőn őket az ellenség minden fortéllal és erővel onnan ki akarta csalogatni, s semmi eredményt sem ért el, mert ők maguk, feleségük és gyermekeik életét rettenthetetlenül és bátran védték, s sokakat megöltek vagy megsebesítettek az ellenség közül, akkor Szolimán táborából késedelem nélkül nagy skorpióágyúkat vonszoltattak oda, melyekkel azoknak a szerencsétlen embereknek kitartását megtörték, s legyőzték őket.

Mindnyájukat egy szálíg leölték. Emlegetik Dobozi Mihály kiváló vitézségét. Amikor ugyanis a maga mögé ültetett és őt szorosan átölelő feleségét, a ló gyorsaságában bízva, biztos helyre akarta vinni, de mégsem tudott elmenekülni, miután feleségét előbb le-szúrta, hogy az ellenség kezébe ne kerüljön, ő a sűrű ellenség közé vágatott, s őt is ugyanúgy lemészárolták.” (123–124.) Dobozi fejjermegyei egytelkes nemes volt, Ilona nevű feleségének pedig Közép-Szolnok megyében volt birtokrésze. Történetüket Ferdinánd király két oklevele is megőrökíti.

ágyút⁶ és a többi ágyúkat, továbbá az oszlopon álló réz alakot és annak fiait elhurcolva, éjjel-nappal szállították a hajókra (...) Ez alatt a város éjjel-nappal égett.

*SZULEJMÁN NAPLÓJÁBÓL*⁷

A 3 Szapolyai János⁸ erdélyi vajda Tokajból október közepén országgyűlésbe hívja a királyi városokat

Bölcs stb. Látjátok és saját tapasztalatotokból több mint kellőképpen ismeritek, mekkora veszedelembé hanyatlott e királyság az ellenségtől elszenvedett vereség és fejedelmünk és királyunk elvesztése miatt. Bár maga az ellenség a királyság közepéből már kiment, és minden csapatát visszavonta, mégis, különösen a végeken és a végváraknál semmivel sem kevésbé kell félni attól, hogy az is, ami megmaradt, elvész.⁹ Boldog Imre herceg ünnepére országgyűlés tartását hirdettük meg hát Székesfehérvárra minden országlakosnak, mégis, mivel a végek most is el vannak

⁶ Kemálpasazádé: „Ez ágyúkat – amelyeknek hatása olyan, mint a villámé, hangjuk mint a mennydörgésé s amelyeket mesterük remekelve ezer fáradsággal öntött – a boldogult Mohamed szultán ... hagyta el akkor, amikor Belgrád várát ostromolta, de elfoglalása idejének még el nem érkezése miatt kénytelen volt visszavonulni azon az úton, amelyen jött, nem lévén ideje és alkalmja összeszedni s elszállítani a harctéren szerteszét levő hadiszereket. Akkor kerültek az említett ágyúk a gonoszmívű gyaurok kezébe, akik azokat, mint a háború emlékeit királyuk székhelyére vitték s megőrizték azon régi idő óta, győzelmük bizonyosságul és emlékeztető jelül ama borzasztó háborúra. Jöttek aztán nézésükre különféle nemzetek, akik széthordták a világba, amit láttak és amit róluk hallottak.

A harcias vezír ... nagyon helyesen járt el, mikor e botrányt megszüntette...” (i. m. 256–257.)

⁷ Thúry I. 317–318.

⁸ Eddigre az ország leghatalmasabb főura. 1510 óta erdélyi vajda, most, hogy testvére elesett, az övénél nagyobb vagyona csak Hunyadi Jánosnak, Mátyásnak és Corvin Jánosnak volt a maguk idejében. Birtokai olyan területeken vannak, amelyeket e mostani török pusztítás elkerült. Testvére, Borbála Zsigmond lengyel király (II. Ulászló cseh-magyar király öccse) felesége 1512-től 1515-ben történt haláláig. Édesapjuk, Mátyás „kegyence”, Szapolyai István is külföldivel házasodott: felesége a Piast-dinasztiából származó Hedwig, tescheni hercegnő volt. Szapolyai az ország meghatározó politikusaként szinte végig szembenállt Lajos király hitvesével, Mária királynővel, aki most bátyja számára segít megszerezni a trónt.

⁹ Bár a szultán már négy napja Nándorfehérvárnál átkelt, de a szerémségi várakban őrseget hagyott.

hanyagolva, aközben, amíg fejedelem választatik,¹⁰ valami veszedelem érhetné őket, a róluk való gondoskodás ezidőtájt semmi más módon nem biztosítható, buzdítunk titeket, és megkívánjuk, hogy látván jelen levelet, rögvest 300 forintot közötökből rendelni és e nagyságos úr, Perényi Péter¹¹, temesi ispán, tudniillik e levél bemutatója kezéhez adni akarjatok és kötelesek legyetek, és másként ne tegyetek. (...)

Szapolyai János erdélyi vajda, Várdai Pál egri püspök¹², Perényi Péter temesi ispán és a Tokajban tartott gyűlés többi ura és nemese.¹³

¹⁰ Az alább (13) idézett levél egyértelműbben fogalmaz: az országgyűlést új király választására hívják össze. Az 1485. évi „nádori cikkelyek” azonban a királyválasztó országgyűlés összehívását a nádor kötelességévé teszik. Szapolyai később többek között azzal mentette magát, hogy a nádor, Báthory István, akit egyébként is a Mohács előtt tartott hatvani országgyűlés megfosztott hivatalától (34), távol volt, s a Mátyást királlyá választó országgyűlést sem nádor hívta össze. A nádor Mária királynéval egyetértésben s az ő nevében október kilencedikén már elküldte a meghívóleveleket a Komáromban tartandó országgyűlésre. Korabeli forrás szerint (a pozsonyi tanácsosok levele, MOE I. 33., latin) az országgyűlés összehívását Szapolyai is tanácsolta. A fennmaradt meghívólevelek azonban a *királyválasztás* kifejezést nem tartalmazzák, valószínűleg azért, mert Ferdinánd magát a házassági szerződések (38, 39, 40) révén Magyarország örökösének tekintette. Amikor Ferdinándék pontosan felméri, mekkora erőt tud maga mögött Szapolyai, a gyűlést későbbre halasztják s miután Komáromot és Tatát Ráskay Gáspár elfoglalta János számára, Pozsonyba hívják össze.

¹¹ Perényi Imre nádor és a Mohácsnál elesetteket saját pénzén eltemető Kanizsai Dorottya fia. Egy év múlva elpártol, koronaőr lesz megint, ekkor kapja Sárospatakot és az egri püspökségi javakat. 1529-ben a visszatérő János és Szulejmán fogságába esik. Többszöri pártváltás után ő kéri meg Izabella kezét Jánosnak, majd ennek halála után Ferdinánd szolgálatába áll, aki az 1542. évi gyászos hadjárat után fogságba veti, ahonnan halálos betegen szabadul. (465)

¹² Eredetileg Szapolyai familiárisa, Mohács után többször pártot vált.

¹³ Pray I. Nr. 105., latin. A tokaji várat Hunyadi János építette, Mátyás adta Szapolyai Istvánnak. A november 5-én kezdődő országgyűlésre az október 14-én Tokajban összegyűltek október 17-én küldték el a meghívókat. A MOE I. 9–10. oldalán közölt – főpapnak címzett – hangvétele emelkedettebb: „Nehogy folytatólagosan a nemességnek és a királyságnak a maradék része is az ellenség miatt, mivel senki sem áll ellen, összerokadjon: Mi, mint e királyság szent Koronája igazi tagjai, e mezővároshoz, Tokajhoz gyűltünk össze, hogy e királyság oltalmáról és megvédéséről és az elszenvedett vereség meg a veszedelem okozta kár helyreállításáról tanácskozzunk, tárgyaljunk, és, amennyire rajtunk áll, előrelátóan gondoskodjunk.” (latin). E meghívólevél aláírói Szapolyai után többek között: Várdai Pál egri püspök, Perényi Péter temesi ispán, az alsó részek főkapitánya, Báthory András szatmári ispán (az ellenpárton lévő nádor öccse), Homonnai Ferenc, bélteki Drágffy Gáspár, Werbőczy István, a magyar királyság szolgálója (*regni Hungariae seruus*), Dóczy János királyi kincstartó, palotai Czibak Imre.

...küldött a vajda embereket, hogy keressék meg Lajos király holttestét a csatatéren. (...) És megtalálva a holttestet már Székesfehérvárra szállították. És amikor ezt meghallotta János vajda, Tornai Jakab útján azonnal koronát készíttetett színaranyból... (...)

Itt már, kedves olvasó uraim, jól figyeljétek írásban tett nyilatkozatomat Lajos király haláláról. Amikor testét nézegettük, három szúrást találtunk; cseh karddal volt átdöfve. Mi papok titokban vizsgáltuk meg, s nem volt szabad másoknak elmondanunk János vajda miatt. (...) Egy magyar vitéz, hogy meghallotta, hogy Lajos király meghalt, mondja: Már fel kell tárnom Lajos király halálát. – És így kezdett beszélni: (...) Lajos királyt a mocsáron átvittük egészségben és épen, Szepesi György és Tomori Pál, a Cseribasa. Velünk volt Citrich is. És amikor megérkeztek Báta mezőváros mellett egy faluba, mondta Szepesi György: Király uram, nemde akarsz itt valami pihenőt tartani, leszállni a lóról, a vasból kivetközni, s hogy valami ennivalót készítsünk neked. Hogy a szegény király ezt hallotta, tetszett neki a tanács; hasonlóképpen a Cseribasa is jóváhagyta. Mikor a király ezt megtette, amit mondtak neki, Tomori Pál a király engedelmével elment szállására. Azután György a királlyal maradt. Mondta Szepesi György: Te király, bestye táncos király, elvesztetted Magyarországot s a mi jogunkat s az igazságos ítéletet Lőrinc herceg birtokára; bizony te meghalsz. – György kihúzta cseh kardját, és megszúrta több mint háromszor. A király leesett a földre; csak egy szál ruhában ült a szobában. Tomori Pál megtudva azt, hogy megölte, rögtön nekirontott Györgynek. – Ó te, gyilkos lator – mondta Györgynek. Tomori páncélban volt, nem vetközött ki, mert őrizte a királyt; csak éppen hogy elment szállására szolgálaihoz. Pál mindjárt megölte Szepesi Györgyöt. Szepesi Györgynek volt egy alhadnagya nagy csapattal; hogy meghallotta, hogy urát, Györgyöt megölték, azonnal a Cseribasára rontott csapatával, s ott megölték Tomori Pált. Íme ily módon hárman feküdtek holtan. És – mondta a magyar vitéz – már éjszaka volt, péntekre virradóra; s nagyon sötét volt az éjszaka. És tüstént gyorsan Györgyöt és Pált egy sírba fektették a falusiak templomában. Lajos királyt ruhájából kivetköztették s így vitték a tóhoz. De nem bocsátották le a tóba, hanem a tó partján lenn ástak sírt szegénynek s otthagyták. (...) ...amikor Citrich a királynéhez érkezett, a királyné nyomban kikérdezte Citrichet Lajos királyról; és ily módon mondott el előtte mindent. És a királyné megparancsolta, hogy

fogják el őt s a városházába zárják el. És gonosz halállal meg is ölték őt a németek. Ezt vetették szemére szegénynek: Ha nem hagyta volna el őt, nem ölték volna meg... (...)

Azután pedig Lajos királyt kiemelték, s szombaton, Szent Márton hitvalló előünnepén felöltöztették őt a püspökök dalmatikába, lábára szandált húztak, fejére színarany diadémot tettek és ünnepélyesen megemlékezést tartottak lelkéért, szerzetesek és papok áldozatot mutatva be érte. A vajda egy márkát adott, s elrendelte, hogy ajánlják fel érte a Kereszt oltáránál. Azután egy márvány sírba helyezték.¹⁴

Sárffy Ferenc győri várparancsnok beszámol Brodarics István A 5 kancellárnak II. Lajos holttestének megtalálásáról

A napokban a királyné Öfelsége elküldte hozzám Czetricz Ulrikot és más hű szolgálait egy levelével, melyben megparancsolta nekem, hogy Czetricznek, aki boldogemlékezetű legkegyelmesebb urunk, a király Öfelsége holttestének felkeresésére indult, tizenkét lovast bocsássak rendelkezésére és azokat vele arra a helyre elküldjem. Jóllehet, ez a rendkívül fontos ügy Magyarország főuraira tartoznék, de azért én, ahogy azt köteles hűségem parancsolta, nem akartam Öfelsége rendelkezésére csupán házamnépét és szolgálimat bocsátani, hanem magam, személyesen utaztam el Czetricczel e feladat teljesítésére. Legyen róla meggyőződve Főtisztelendő Uraságod, hogy mindaz, amit Czetricz annak idején a király haláláról elmondott, a színigazság volt. Mert mikor ahhoz a helyhez közeledtünk s még oda sem értünk, már Czetricz ujjával mutatta meg azt

¹⁴ Szerémi 110–113. Másutt a ma a köztudatban élő véget említi (*És ő, mint mondják, rút halállal egy mocsárban elmerült lovával.* i. m. 104.). A számomra inkább szimbolikus történet (a bukás után a király, a fővezér és az alvezér, az itt a grófságáról nevezett Szapolyai György egymás kezétől esnek el) ellenkezik például a török források azon állításával is, hogy ők – foglyok segítségével – azonosították Tomorit a síkon. Lőrinc Újlaki Lőrinc, a Mátyás által bosnyák királlyá tett Újlaki fia, aki 1493-ban Szapolyai Istvánnal kölcsönös öröklést biztosító szerződést kötött, azonban miután a király elleni lázadása elbukott (1495), csak azzal a feltétellel kapta vissza birtokait, hogy azok halála után a fiscusra háramolnak. A kincstár és a Szapolyai-testvérek közötti pert a hatvani gyűlésen nádorrá lett Werbőczy a király javára dönti el (ezzel viszont elveszíti Szapolyai János támogatását). Szeréminél másutt is előfordul, hogy a mi tudásunktól eltérően hal meg a király. Tudomása szerint V. László nyakába Szilágyi követ kötött és a Dunába fojtotta, de az a hír is elterjedt, hogy II. Lajos Törökországban halt meg, Szapolyai Jánost pedig majd megégeti környezete.

a helyet. Odasiettünk s megláttuk egy ló tetemét a mocsárban s mert Czetricz azt hitte, hogy a királyi Felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba s ez alatt kereste a királyi hullát kísérelve együtt. De nem találta meg, hanem csak a király fegyvereire akadt itt rá. Erre egy kicsit tovább mentünk, találtunk egy élettelen testet, melyben felismertük Őfelsége udvarmesterének, Trpkának hulláját. Ezután még sok holttestet vizsgáltunk meg, de Őfelsége testét nem találtuk meg ezek között. Nem messze ettől a mocsártól végre egy friss sírdombot pillantottunk meg, s az alatt – mintegy isteni útmutatásra – a királyi Felség elhantolt holttestét találtuk meg. Odasiettünk valamennyien s Czetricz rögtön elkezdte a földet kezével lekaparni, mi is követtük a példáját mindnyájan: s először a lábak feletti részét bontottuk ki a sírnak. Czetricz megragadta a holttest jobb lábát, gondosan lemosta két kalapnyi vízzel s ekkor felfedezte azt a jegyet, mely Őfelsége jobb lábán volt. Erre hangosan felkiáltott: *Ez itten a király Őfelsége, az én mindig legkegyelmesebb uram holtteste, ez egészen bizonyos!* s térdre borulva, sírva megcsókolta azt. Minthogy így felismertük, kiástuk a testet, először a fejét, aztán az arcát lemostuk és egész pontosan felismertük azokról a jegyekről, melyek Őfelsége fogain voltak. Egy gyékény is volt velünk, ezt szétgöngyölítettük, a Felség testét ráfektettük és tiszta vízzel egész tisztára mostuk. Nem akarok hízelegni, de Főtisztelendő Uraságod kegyekedjék elhinni nekem, hogy sohasem láttam emberi holttestet, mely ennyire épen megmaradt volna, ennyire nem lett volna undorító és ijesztő. Mert nem volt a Felség testének legkisebb része sem feloszlóban s nem volt rajta semmiféle seb, még egy tűszúrásnyi sem, csak egy egészen kicsike az ajkán. (...) ¹⁵

A 6

Szapolyai János megkoronázása

...feldíszítették a katedrát a templomban, s felékesítették az egész templomot posztóval bőségesen, s gyertyákat helyeztek, ahogyan illett felszentelni a királyt. Először a sekrestyébe lépett Szepesi János. Ráadták Szent István király zöldes színű aranyos bársony palástját, ágyékára

¹⁵ Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései (ford. Bartoniek Emma. – Bp., Magyar Irodalmi Társaság, 1926., 145–147.) A december 14-én kelt levélben Sárffy leírja még, hogy az általa hozatott koporsóba tévén a holttestet, háborítatlanul jutottak el Székesfehérvárra.

övezték Szent István király kardját, s jobb kezébe adták a jogart, baljába a keresztes aranyalmát. S a koronát, minthogy az esztergomi érseki székhely akkor üres volt, mert ottmaradt a mohácsi csatában a varga¹⁶ László, de helyébe már kijelölték azt a Várdai Pált, ez és Perényi Péter ketten tartották kezükben. Perényi Péter nevetve nagy hangon mondta: Magyarok, itt a korona, amelyet én három évig nem láttam, mert ellopták. Vajon meg akarjátok-e koronázni Szapolyai Szepes Jánost? – Egy részük kiáltotta: Akarjuk! – Verbőczy István igen buzgólkodott uráért, a vajdáért: Tudjátok, nemesek és nem nemesek – mivel a hét szabad városból mindegyiknek ott volt a bírása tanácsosaival –, hogy a vajda úr mennyit szolgált nektek, magyarok, s akartok-e hálások lenni iránta? – Akarunk – mondták. És Verbőczy István még mondta: No, mutassa fel mindenki a kezét feje fölé! – És csak részben, nem sok kezét látott felemelkedni.

Ez volt Szent Márton hitvalló ünnepén, vasárnap. És feltették fejére az angyali koronát, nagy misét celebráltak, s szokásuk szerint felszentelték. Én pedig néztem őt, mint ült díszben. Hirtelen kezdett az angyali korona csúszni Szapolyai János fején, s a püspökök kezükkel tartották a fején. Hogy elengedték, mindjárt ismét félrecsúszott a fején. Mondták, hogy nem érdemli, mert vérrel fertőzte meg a kezét a kereszteseken, mert hitével megcsalta őket, s Erdélyben a székelyeket. És látszatra igazat mondtak. Néhányan mondták, nem ezért, hanem mert kicsi a feje. És ezalatt tehát felszentelték, de a közönség ezeket mesélgette. Mert, kedves testvéreim, a nép szava isten szava.

Minthogy elhatározták felszentelését, megkenték királyi kenettel a fejét és kezét, hogy kelyhet vehessen kezébe. A sekrestyébe vezették, s a sekrestyéből kiment. S mondták a püspökök: Már felséged menjen ki a városból, s a kijelölt helyen régi szokás szerint Szent István kardjával csináljon jelet kereszt módjára. – Így a király felült lovára. (...) A király előtt vitték a királyi zászlót a városon kívül levő Szent Miklós szoborhoz. És lóháton ülve kirántotta Szent István kardját; a kereszt jelét tette keletre, a szent kereszt jelét tette a karddal nyugatra, a szent kereszt jelét tette Szent István kardjával északra, negyedszer tette a jelet karddal délre. A püspökök ott egyenként üdvözölték s megcsókolták őt, hogy az isten s a Boldogságos Szűz a szentekkel pártfogolja őt az isten fia előtt, hogy felséged védje és oltalmazza Magyarországot s az egész kereszténységet. Mindjárt elkezdtek a *Te Deum laudamus*-t, s elvezették szállására a prépost házához. És mondja Perényi Péter: Én nem ülök addig az ebédhez,

¹⁶ Az elhunyt esztergomi érsek apja csizmadia volt.

míg kezembe nem adjátok az angyali koronát. – János király mindjárt elszomorodott, s akarva sem tudott bármit is felelni ellene.

SZERÉMI GYÖRGYTŐL¹⁷

A 7 Ismeretlen levele ismeretlennek II. Lajos temetéséről és János koronázásáról

Tudjuk, uraságtok igen kíváncsi azokra az újdonságokra, amik most történnek, amikről ha írtunk is volna eddig, hiányzott a levélvivő. A vajda úr Márton második napján koronáztatott királlyá nagy egyetértésével mindenkinek, aki jelen volt; voltak pedig ott a Fejérrel szomszédos megyékből, azaz Somogyból, Zalából és Vasból, de nem sokan. Lajos király a Márton napja előtti napon temettetett el a vajda gondoskodásával és költségén, azzal a pompával, ami hirtelen meglehetett. A királynő nem volt jelen, még Pozsonyban van azokkal az urakkal, akik korábban vele voltak. Ezek: a nádor,¹⁸ Batthyány Ferenc,¹⁹ Kristóf gróf,²⁰ a Szentgyörgyi grófok, a kancellár veszprémi püspök,²¹ Thurzó úr,²² és

¹⁷ Szerémi 114–115.

¹⁸ A koronázás szemtanúja, Szerémi a *Hol vagy most, Báthori István, akit az oroszán torkából szabadított meg?* mondatot adja a János királysága mellett szónokló Werbőczy szájába, utalva 1514-re. (i. m. 114.)

¹⁹ Szerémi szerint ő ott volt, Török Bálinttal együtt, bár őt előbb Werbőczynek az 1522: LX-re utaló szavaival (*Hol vagy most, Bálint, akit hűtlennek nyilvánítottak az országglakosok Mohácson Nándorfehérvár elfoglalása miatt, s János vajda árnyéka alá menekült, mert a híres Nándorfehérvárt elvesztetted, s egy évig közülünk senki sem tudta, hol rejtőzködöttél el?* – i. m. 114.) távollévőnek mondta. Valójában Török Nándorfehérvár elvesztéséért nem okolható. Apja, Imre saját pénzén erősítette a végvárat, ezt a pénzt halála után sem akarta (tudta) az udvar kifizetni, ezért gyermekei (Miklós és Bálint) gyámjai, a Török-leánytól született Sulyok-testvérek nem vettek részt a tartozás fejében kezükön lévő vár védelmében. Bálint Szapolyainál rejtőzködött, mert a nándorfehérvári ostrom idején lakodalmát ülő Báthory Török Bálint birtokaiból – még annak törvényes elítélése előtt – jelentős részt kapott, ám viszonya az erdélyi vajdával 1522-ben megromlott.

²⁰ Frangepán, de állál János királyhoz és 1527 őszen történt elestéig az ő pártján van. Elestével Szlavónia elvész János számára.

²¹ Szalaházyt Ferdinánd csak koronázása után nevezi ki kancellárrá.

²² Elek, a tárnokmester, aki elment Zsigmond lengyel királyhoz, közbenjárását kérve, hogy Szapolyai álljon el a trónköveteléstől. A következő száz évben meghatározó szerepet játszó Thurzó család Elek édesapjának, Jánosnak (1437–1508) köszönheti fel-emelkedését, aki Krakkót és Velencét megjárva hazahozta a németországi bányaművelésben megszerzett tapasztalatait. Itthon 1494-ben bérbe véve a besztercebányai

más prelátusok,²³ akiknek terve és vágya az, hogy Ferdinánd Magyarország királyává tétessék, másra kevés gondjuk van. A nádor úr a koronázás után a királyhoz hívatott és levélben figyelmeztetett, hogy tizenötöd napon nála legyen,²⁴ ha eljön a királyhoz, meghagyatik a nádori

rézbányákat elsőként kezd a bányák gépi víztelenítésébe, s továbbfejleszti azt a módszert, amivel a rézből az ezüstöt ki lehet nyerni. Tehetsége felkeltette a Fuggerek (nevük származéka *fukar* szavunk) érdeklődését, a később Augsburgban megtelepülő György fia 1497-ben feleségül vette Fugger Annát (1517-ben kitelepül Augsburgba, ott hal meg négy év múlva), Katalin leánya pedig 1512-ben Fugger Raimondhoz ment feleségül. A közös vállalkozásokra jó hatással volt II. Ulászló francia házassága, részben, mert kölcsönözték a királynak azt a 200 000 forintot, amivel az visszafizette a tőle elválasztott Beatrix hozományát, részben, mert a királynő francia udvartartása számára luxuscikkek behozatalával foglalkoztak. János halála után a Thurzó-család már nem foglalkozik rézbányákkal, hanem birtokokat gyűjt és országos méltóságokat visel. A Fuggerek sem újítják meg az 1546-ban lejáró bányabérletet és végleg kivonulnak a hazai rézüzetből, mert nem tudhatni, az állandó harcok közepette mikor kinek a kezébe kerülnek a bányák. A Thurzók magyarországi vállalkozása a vert pénzekben is felismerhető: „A Magyarországon vert ezüst- és aranypénzekben látható két betű azt jelzi, hogy melyik pénzverő házában verték őket s melyik kamaragróf idejében. Tehát Körmöcbányán, ahol Thurzó úr állt a pénzverde élén, az érme egyik lapjára a »K«, a másik lapjára a »H« betűt verték, mindez Körmöcbányát és Hans Thurzót, azaz Thurzó Jánost jelenti. Őutána a pénzekre a »K« és »G« betű került – vagyis Körmöcbánya és Georg Thurzó, vagyis Thurzó György. Ezt követően a »K« és az »A« betű jelent meg az érték lapján, ami Körmöcbányát és Alexius Thurzót, vagyis Thurzó Eleket jelentette. (...) Nagybányán – mivel itt is Thurzó volt a kamaragróf – »N« és »H« betűt vertek a forintokra, ami Neustadtot (Nagybánya) és Hans Thurzót, vagyis Thurzó Jánost jelent. (...) Az erdélyi Nagyszebenben a forintokra a »H« betűt és a kamaragróf címerét verték, utána még egy »H« betűvel. Mindez Hermannstadtot, vagyis Nagyszeben jelzi és Pemflinger kis pajzsba foglalt címerét...” (Dernschwam, Besztercebánya, 133. Az egyetemet végzett szerző könyvtárában megvolt többek között a Tripartitum, Janus Pannonius Guarinuspanegyris, sőt Pesti Gábor magyar nyelvű Új Testamentuma is.)

²³ A pozsonyi káptalan Protocolluma (hiteles könyve) 1527-ben, Ferdinánd november 3-án történt megkoronázásával kapcsolatban (ugyanaz a Podmaniczky István nyitrai püspök koronázza, aki egy éve Szapolyait is) a következő püspökökről írja, hogy személyesen hűségesküt tettek: Várdai Pál esztergomi, Szalaházy Tamás veszprémi, Sulyok György pécsi, az említett nyitrai, Guthi Ország János váci, János csanádi, András knini, Macedóniai László váradi (ő azonban egy évvel ezelőtt még csak pécsi prépost volt). (Pray I. 284–285.)

²⁴ Báthory válasza: ...mondjátok meg a pünkösdi királynak, hogy várjon Krisztus testének ünnepéig. (Szerémi 122.) A koronázás után törvényeket is hoztak, ezeket csak kivonatosan ismerjük (MOE I. 29–30., latin.). A király kötelességévé tették, hogy az elesettek kincseit keressesse, szedesse össze s fordítsa a haza megőrzésére, amiként az elesett prelátusok jövedelmét is, prelaturát pedig a haza állapotának megjavulásáig senkinek ne adományozzon. A komáromi gyűlésre (10) elmenőket hűtlennek nyilvánítják, elrendelik

hivatalban, ha a királynő mellett fog maradni, a király ellensége lesz, és a többi párttűtő²⁵ is mind.

Egyébként megérkezett Lengyelország királyának a követe a koronázásra, aki királya nevében gratulált a vajda úrnak e nagy előmenetelhez, és észrevette, hogy az szívből lett királlyá téve, sőt még a nemességnek is melegen ajánlotta volt, hogy magyart és nem idegen születésűt tegyenek királlyá, aki, amennyire rajta állna, idegen királyt nem engedne be. Uraságtok tehát a lengyelek felől nyugodt lehet.²⁶

Ferdinánd a cseheknél a királyságért fáradozott és kinyilatkoztatta, hogy jog szerint neki kell utódnak lennie abban a királyságban, de mégsem haladt előre.²⁷ (...)

a zsidók kiűzését a királyságból, azokat pedig, akiknek a háza a háborúban leégett, hat évre mentesítik az adózás alól. E törvényeket azonban a király nem erősítette meg. Az 1527-es országgyűlés kéri tőle a koronázásakor hozott törvények megerősítését. Nem tudni, megtette-e.

²⁵ A párttűtőkről az 1458. évi (pesti) decretum XLIX. cikkelye így rendelkezik: „Ha valamely nagyobb vagy kisebb országlakó valamiféle makacs vakmerőségtől vezettetvén pártoskodáson munkálkodnék és azt szerezne, vagy a király személye vagy az országlakók veszedelmére és megbotránkozására merészelne valami összeesküvést elkövetni, a királyi felség elleni örök hűtlenség gyalázatával legyen azon nyomban megterhelve. A királyi felség neki az országlakók közösségének akarata nélkül semmiképpen se adhasson kegyelmet. A hűséges országlakók pedig egyetemlegesen tartozzanak az erről tett eskü köteléke alatt a király segítségére és az ilyen vakmerően pártoskodó személy elnyomására és végső pusztulására fejenként felkelni arra az időpontra, amelyet a királyi felség kijelölt.” (CIH 6., latin) Az eskü *iuramentum corporale* volt, azaz kinyújtott kézzel az Evangéliumot, a keresztet, vagy szentek ereklyéit megérintve kellett esküdni.

A pártállás változtatásának humanista felfogása Oláh Miklósnál olvasható, aki Ferdinándtól Jánoshoz pártolt humanista barátjának, Kálnai Imrének 1529-ben így ír: „Nem újdonság az, amit tettél: sok kitűnő, okos ember hallgatott már az idők szavára, s csatlakozott ahhoz a párthoz, melyet legüdvözítőbbnek ítélt. Nem olvastál arról, hogy M. Tullius, »hazájának atyja«, Pompeius pártját, melynek pedig ... le volt kötelezve, odahagyta, engedett a körülményeknek, s átpártolt Julius Caesarhoz? Hasonlóképpen cselekedett még sok és igazán kiváló férfiú...” (MHL 601. Nr. 296.)

²⁶ Zsigmond végül Szapolyai támogatása mellett döntött, de nem ingyen. Amennyire kivehető követei jelentéseiből, az egyik ötlete az volt, ráveszi volt felesége testvérét a két királyság egyesítésére és fiát Szapolyaival annak örökösévé téteti. A másik ötletét, a Szepesség átengedését, nehéz volt még csak előhozni is akkor, amikor a király esküjében szerepel, hogy a királyság határait nem idegeníti el.

²⁷ Pray I. 289–291., latin. Lajos király halálával a cseh trón is megürült. A levél írójához ezek szerint még nem jutott el a híre annak, hogy Ferdinándot a cseh rendek Vilmos bajor herceg ellenében október 23-án királyukká választották.

Ferdinánd cseh király 1526. december 5-én kelt utasítása a pozsonyi országgyűlésre küldött követei számára

A 8

(...) ...nekünk, mint a mondott királyság törvényes és természetes hátrahagyott örökösének ... a leghatalmasabb, nem köznapi gondunk volt minden dolgunk előtt, amiként most is súlyos gondunk, miféle tanácsokkal és eszközökkel ragadhatnánk ki a legvérengzőbb ellenség torkából az oly nemes királyságot, az egész kereszténység védőbástyáját, és különösen Nándorfehérvárat és más, ahhoz a királysághoz tartozó véghelyeket és miként helyezhetnénk vissza korábbi szabadságába. (...)

...megjött hozzánk a híre, hogy a török ellenség a királyság nagy részének elpusztítása és széltében-hosszában való feldúlása után onnan eltávozott, és a legfenségesebb úrnő, Mária, Magyarország, Csehország stb. királynője, legkedveltebb nővérünk a tekintetes és nagyságos, általunk őszintén kedvelt Báthory Istvánnal, a mondott királyság nádorával és a kunok bírájával együtt – köztudottan az ő tisztjére néz a királyság ősi szokása szerint az efféle országgyűlések bejelentése – e királyság minden rendjének ... Komárom mezővárosában tartandó országgyűlést hirdetett meg Szapolyai János, szepesi gróf, Erdély vajdája valamint más urak tanácsából. (...)

...eközben a mondott vajda saját mezővárosához, Tokajhoz összehíván néhány követőjét és szervitorát elérte náluk könyörgéssel, ígéretésekkel, ajándékokkal és egyéb vesztegetésekkel, amikkel azok lelkét még inkább behálózta, hogy őt egy másik kicsiny gyűlésen²⁸ – amit ... ama királyság jogai, szabadságai, dekrétumai és dicséretes szokásai ellenére²⁹ hirdetett meg – Magyarország rendelt irányítójává tegyék és ezután, amiként híre ment és ismertté vált, megkoronázzák.

Miután megértettük, hogy e dolgok nyilvánvalóan e királyság szabadságának kárára, legfenségesebb nővérünknek pedig, és az említett nádornak meg a többi úrnak és országlakosnak kirívó foltjául és gyalázatára történtek meg, elküldtük ezeket³⁰ és ezek bármelyikét mint követünket és szószólóinkat ... a legfenségesebb királynőhöz és nővérünkhöz, meg a prelátusokhoz, bárókhoz, nemesekhez és a mondott királyság tehetősebb rendjeihez, arra a gyűlésükre, amelyik, amint mondják, Pozsonyba helyezettett át. Azt kapták megbízatásul, hogy e királyság épülésének, sza-

²⁸ *conciliabulo*: a Szent Imre-napi székesfehérvári.

²⁹ 10

³⁰ Azaz követeit, egyikük Pemflinger István volt.

badtságának, üdvének és mind a köz, mind magánosok boldogulásának, a végek és a hozzá tartozó vidékek visszaszerzésének, és mind a külső, mind a belső ellenség elleni védekezésnek az elhatározása és teljesítése érdekében ne csak a mi minden gazdagságunkat, erőnket, szerencsénket és tehetségünket, sőt hazánkat és tartományainkat, és ami csak most a tulajdonunkban van, aztán a szent császári és katolikus felség és a szent birodalom többi fejedelme választója és rendei segítségét ajánlják fel, hanem ígérjék meg nemesen azt is, hogy mindezekén túl mi tulajdon életünket és vérünket a katolikus hitért és az előbbieik üdvéért és épségéért ontani akarjuk.

...a követek és biztosok térjenek át a szükséges biztatásokra, hogy tudniillik éretten mérlegeljék³¹ e veszedelembbe került királyság állapotát, és mindazon erőket, amiket a mondott fejedelmek és a mi ország- meg tartománylakóink segítségével összegyűjthetünk és tanúsíthatunk, és amelyekkel a gyakran mondott ellenséggel erősen és alkalmasan szembe szállhatunk – ellenkező esetben azonban mire lennének képesek a királyság ekkora pusztulása és romlása közepette, ha hatalmukban és erejükben megtörvén nem csak a törököket, hanem a szomszédos nemzeteket is, és cseh, morva, sziléziai alattvalóinkat meg egész Germániát ellenségül fogják kapni?

...a vajda ... ennyire hatalmas királyság irányítására és az elvesztett várak és erődök visszaszerzésére – ezek nélkül a királyság ép nem lehet – nem alkalmas...

...csecsemőkorától csak pártütésre és viszálykodásra áhítózó, minden veszedelemnek és meghasonlásnak, ami nekik kijutott, szerzője volt és kezdeményezője – ezek akár abból is teljesen nyilvánvalóan tudhatóak, amikor Zsarnó váránál, amit miután a királyi tekintélyt és annak rendelkezéseit megvetvén megszállt, annyi hadigépet, azonfelül annyi kincset és javat vesztített el pusztán saját gyávaságából, és rút futásával nem csak magának, hanem a magyar népnek egyetemlegesen gyalázatot okozott.³² Említhető továbbá Nándorfehérvárnak amaz átkos elvesztése, ami kétségkívül ma is ezé a királyságé lenne, ha a legfenségesebb úr és gyakran említett sógorunk által annyiszor segédcsapataival Erdélyből kihívott

³¹ A pozsonyi gyűlés résztvevői.

³² 1515 tavaszán Szapolyai, Báthory István temesi ispán, Török Imre és Paksy Mihály nándorfehérvári bánok a Nándorfehérvárral szemben lévő várat ostromolják, azonban Szinán szendrői bég felmentő seregétől katasztrofális vereséget szenvednek, Paksy is meghal, a teljes hadfelszerelés odavész.

vajda időben jelen lenni és a megfelelő és neki kijelölt helyre menni akart volna. (...)³³

Idézzék továbbá emlékezetükbe³⁴ az ezelőtt három évvel a vajda kezdeményezésével megtett hatvani gyűlést, amelyre maga Lajos király és a királyság előkelőbbjeinek és nemeseinek többsége a vajda erőszakától, cselétől és ármányától hajtván gyűltek össze és maga a király és az előkelők néhány héten át összezárván mindenre, ami a vajdának magának, szövetségeseinek tetszésükre volt, mégha nyilvánvalóan ütköztek is min-

³³ A követutasítás több végvár elvesztését, így például Szörényét (1524 szeptembere) is Szapolyai nyakába varrja, hogy, bár megsegítésükre küldetett, gyáván elszaladt. A végvárakat János király is felhasználja propagandájában: 1527. január 20-án ezt írja VII. Kelemen pápának: „...noha – megengedvén azt a Mindenható – roppant csapást ejtett a múlt nyáron Magyarországon a török, s noha boldog emékezetű elődöm Lajos király, testvérem György, és számos egyházi és világi urak, nemesek a csatamezőn maradtak: mégis remélem, hogy országomnak megkímélt rendeivel még tetemes szolgálatot fogok tehetni a kereszténységnek és az apostoli székeknek, ha Isten megoltalmaz s ha szentséged és más keresztény fejedelmek segédére számot tarthatok. S kétségkívül már vissza is vettem volna néhány végvárat az ellenségtől, ha a fenséges fejedelem, Ferdinand ausztriai főherceg, Csehország választott királya, engem nem gátol ez üdves szándékomban, ki, nem tudom miféle jogot követelvén magának országomra, ennek végeit ellenségesen megtámadta, hadaímnak tetemes részét egynémely városaimba vetette, s kiről tudom, hogy eltökéllett szándéka nyíló tavasszal reám és országomra törni. Esedezem tehát alázatosan szentségednek, méltóztassék mind rólam, mind országomról olyképp gondoskodni, hogy Ferdinand ellenségeskedése elől biztosítva, a kereszténység közös ellenére, a törökre lehessen támadnom.” (Szalay, Adalék 14.)

³⁴ Tudniillik a biztosok a pozsonyi gyűlés résztvevőinek. Az itt említett, három évvel ezelőtti, tehát 1523-as gyűlés Budán volt, s a résztvevők ráveszik a királyt Báthorynak a nádori méltóságtól való megfosztására. A hatvani gyűlésre 1525 nyarán került sor. Előtte tavasszal már fegyveres gyűlés volt Rákoson, a köznemesség a rossz kormányzás, az idegenek befolyása (a kincstartó Szerencsés Imre Spanyolországból menekült, Budán katolizált zsidó, a királyné udvara német stb) ellen tiltakozik, Budán zavargások lesznek. A jelenlevő főurak új, szintén fegyveres gyűlést hirdetnek Hatvanba, de közben leghatalmasabbjaik, például a már ismét nádor Báthory, Szapolyai János, Sárkány Ambros országbíró, Thurzó Elek, Szalkai érsek szövetséget kötnek a köznemesi törekvések megakadályozására. A hatvani gyűlésen Werbőczy vezetésével elmozdítják a királyi tanács több tagját (ez Szapolyai érdekével sem ellentétes), így például Báthory helyébe a nádori méltóságba maga Werbőczy kerül, bár a király csak Drágffy János országbírói kinevezését erősíti meg. Ezután alakul meg a *kalandos társaság*, azaz a hónap első napján (*kalendae*) ülésező politikai csoportosulás, amelynek célja a hatvani végzések érvénytelenítése. E társasághoz a királyi pár is csatlakozott, s végül 1526 áprilisában tudnak országgyűlést – természetesen fegyverest – összehozni, ahol egy hónapig vitatják a hatvani gyűlést, majd az időközben lemondott és elmenekült Werbőczy ellen elfogatóparancsot adatnak ki, Báthory újból nádor lesz. Ekkor a szultán Isztambulból elindulván már több mint egy hónapja közeledett Magyarország felé haderejével.

den joggal és a méltányossággal meg a királyság szabadságával, rábólintani kényszerültek...

Emlékeztessék ezután őket a szerencsétlen háborúra, ami az előbb mondtott legfenségesebb Lajos királynak a legutóbb elmúlt nyáron a törökkel volt, egyszersmind nemcsak e királyságnak, hanem az egész kereszténységnek is legnyomorúságosabb vereségére, ami azt eredményezte, hogy az egész királyságban nincs, aki ne hiányolna a mai napig néhányat egykor legszeretettebbjei közül, s aminél nagyobb és szerencsétlenebb több évszázad óta a keresztény világot nem érte. ...bár a vajda saját királya által seregestől hívatott,³⁵ az tervének megfelelően (hihetetlen volt ugyanis ennek az embernek az igyekezete és vágya az uralomra) a kétséges harc kimenetelét mintegy páholyból szemlélve a királyt alattvalóival együtt mocsárban – amint mondják – elakadni hagyva rútol elhagyta,³⁶ ezeket az útból félretévén és midőn már az ellenség Budáról eltávozóban volt, akkor tervének értelmét – mert már régóta táplálta mérges kebelében – feltárta, amint a történetekből látszik, elfoglalván a várat³⁷ magához bitorolta azt a címet, amire már régóta áhítozott. (...)

Mindezeket rendben felelevenítvén arra térjenek rá, hogy bár mi a néhai legfenségesebb Ulászló, Magyarország és Csehország királya vejeként,³⁸

³⁵ Szapolyai nem hagyhatta védtelenül Erdélyt, amíg be nem bizonyosodik, a török most nem fenyegeti. A király három, egymással ellentétes levelet írt neki, ő, akárcsak a seregével közeledő Frangepán, arra kérte, várja be az ütközetet. Mai történelmi felfogás szerint nem igaz, hogy Szapolyai nem akart megérkezni a fősereghez.

³⁶ Megírja 1527 márciusában VIII. Henrik angol királynak is, a végén már vergiliusi szintre jutva: „Midőn a közelebbi múlt években Nándorfehérvárat, a dicső és hatalmas várost, ama vidéknek főerősségét és mintegy kulcsát a kegyetlen török császár körültáborlotta, János vajda, noha tetemes sereg állott rendelkezésére, csak önmagáról gondoskodva, sem a várnak, sem királyának nem hozott segédet, hanem mindaddig késett, míg a várnak bukásával Magyarország sőt az összes kereszténység kebelébe megnyílt elvégre a töröknek az út. S a gonoszság e nemét ismételte meg a múlt évben, számos hadait nem akarván a királyi sereghez kapcsolni, mely Mohácsnál magára várta a törököt. Ha e gonosz tettét el nem követi, Magyarország fővárosa, Buda még most is épen állna, s a boldogemlékezetű király élne még most is...” (i. m. 20.)

³⁷ Miután Szapolyai elindult Tokajból, előreküldte osdolai Kun Gotthárdot (1490 k.–1536), szállja meg Budát és Esztergomot. Mire a fővároshoz ér, Székesfehérvár is a kezén van.

³⁸ Az 1505-ben Rákoson tartott országgyűlés kimondja, ha Ulászlónak nem születik fia, idegen királyt többé az ország nem választ, ám a király e végzést nem szentesíti. A következő évben mindenesetre a Jagelló- és a Habsburg-ház e végzéssel ellentétes családi szerződést köt: Ferdinánd főherceg, későbbi királyunk feleségül veszi II. Ulászló leányát, Annát, ha pedig a magyar királynak fia születik, annak felesége Mária, Ferdinánd

mi a néhai legszentebb Frigyes, a rómaiak imperátora, dédnagyatyánk és a néhai legfenségesebb Mátyás, Magyarország királya között³⁹ és az erről ugyane Frigyes és fia, Miksa, legtisztelendőbb nagyatyánk, és a mondott Ulászló király között megkötött szerződések⁴⁰ érvényénél fogva ... e királyságba bejöhettünk volna és annak teljes és mindenre kiterjedő irányítását megragadhattuk volna és a mondott vajda, mint a szent korona törvénytelen bitorlója ellen jogosan fegyverkezhettünk volna, ... megtartóztattuk magunkat és meg is fogjuk tartóztatni a keresztény vér ontásától, ameddig képesek leszünk, és különösen a szomszédos magyarok ellen, akik annyi évig küzdöttek a legderekasabban religiónkért és hitünkért, és most oly sok szerencsétlenség és veszedelem gyötri őket, sohasem gondoltunk vagy törekedtünk hadat indítani; inkább a királyság rendjeinek, a prelátusoknak, báróknak, előkelőknek és hitvesüknek meg az országlakóknak az előzetes tudomásával és akaratával királyukul vétetni és inkább szeretetüket és ragaszkodásukat, mint gyűlöletüket és ellenségeségüket várni akarva. ...mi ennyire nyilvánvaló jogunktól semmiképpen nem akarunk és nem is áll szándékunkban elállni, és ha az általunk elhagyatnék is (amit mindazonáltal soha nem fogunk megtenni), biztosan tudjuk, az említett szent császári és katolikus felség azt soha nem fogja elhagyni.

Ezen túlmenően említett orátoraink alkalmasan cáfolni és gyengíteni törekedjenek azokat az ellenségeink által hamisan elhintett híreszteléseket, amelyekkel mind minket, mind a német nemzetet a magyarok előtt szörnyűséggé teszik, hogy tudniillik mi e királyságot erővel és fegyverrel

testvére lesz. Lajos nyáron születik meg, édesanyja, Anna francia hercegnő, XII. Lajos rokona hetekkel később meghal.

³⁹ A III. Frigyeshez került koronánk 1463. évi visszaszerzése alkalmából létrejött béke kimondja, ha Mátyás törvényes fiúutód nélkül hal meg, a trón Frigyesé vagy utódaié (magyarul: MK 395.).

⁴⁰ Mátyás király halála után öten küzdenek a trónért, végül Ulászló szerzi meg a koronát. Egyik ellenfele Miksa – ekkor római király – 1491 november 7-én békél meg vele, ebben szerepel az is, ha Ulászló törvényes fiúutód nélkül hal meg, a magyar és az annak idején még Mátyás király ellenében elnyert cseh trón Miksáé, aki ezután is használhatja a magyar királyi címet, az ország nagyjai pedig esküvel kötelezik magukat örökösödési joga tiszteletben tartására – lényegében tehát az 1463. évi egyezmény idevágó pontjait ismétlik meg. (Az 1491. évi szerződést megerősítéseivel együtt ismerteti és elemzi Szalay, Adalék 56–72.) A fentebb említett 1506. évi szerződést a későbbiekben újból megerősítik, utoljára 1515-ben a hármas (II. Ulászló, I. Miksa, I. Zsigmond) királytalálkozón, ahol a két házasságra sor is kerül.

készülünk megtámadni és minden szabadságától és privilégiumától megfosztottan tiszta szolgaságba készülünk kényszeríteni... (...)

Ne tántorítsa el őket céljuktól, ha valakik ellenkezni törekednének, azt állítva, hogy mi azért nem vagyunk alkalmasak arra a királyságra, mert nem értünk magyarul,⁴¹ mivel a németek közül más fejedelmek is álltak már ama királyság élén derekasan és dicséretre méltóan, amiként Albert és Ulászló magyar királyoknak az idejében látni lehetett, akik békésen és büntetlenül igazgatták ezt az országot...

Azt is ígérjék meg a karoknak és rendeknek, hogy e királyság minden egyes privilégiumát, szabadságát, dekrétumát és eddig megőrzött szokását nem csak megőrizni és erősen megtartani és elfogadni, hanem számukra nagyobb és bővebbé tenni szeretnénk és törekednénk, és attól sem kell félniük, hogy tanácsaikba külföldieket vonnánk be vagy a magyar nemzettől idegeneknek egyházi javadalmakat és méltóságokat adományoznánk, hanem inkább törvénybe hozni és elrendelni akarjuk, hogy ezek örökké azoknál maradjanak, akik magyar vérből és nemzetből születtek. (...)

Egyébként meg kell győzniük őket, mi nem annyira a birodalom bővítésének kedvéért vágyunk ama királyságra, hanem hogy az összes országlakosnak használhassunk, és őket szerencséjükben, javaikban és dolgaikban gyarapíthassuk és védelmezhezzük, és az említett Nándorfehérvárat és a királyság többi elvesztett és elpusztult területét visszaszerelhezzük, nekik visszaadhatjuk és így visszahelyezhezzük őket korábbi békességükbe, nyugalomukba és szabadságukba. Ennek teljesítéséhez sem a császári felség, sem más birodalmi fejedelmek segítsége, amint mondtuk, nem fog mellőlük hiányozni. (...)⁴²

⁴¹ Spanyolországban született 1503-ban, spanyol neveltetést is kapott, kezdetben az örökös tartományokban is spanyolokkal véteti magát körül, ám azok 1525-ben rászorítják arra, hogy csak német tanácsosokkal éljen.

⁴² MOE I. 60–70., latin, a követutasítás december 5-én kelt. A pozsonyi országgyűlésre Szapolyai szerint a vármegyék nem is küldték el követeket, Ferdinánd szerint többen voltak itt, mint a székesfehérvárin. A főrendek közül Istvánffy szerint jelen volt többek között a nádor, Török Bálint, Nádasdy Tamás, Nyáry Ferenc, Serédy Gáspár. December 17-én választották Ferdinándot királlyá.

Ferenc francia király levele János királyhoz 1527. február 24-én

A 9

Ferenc, Isten kegyelméből a franciák királya, a méltóságos és hatalmas fejedelemnek, Jánosnak, Magyarország választott királyának... Kedves és szeretett testvérünket s rokonunkat: Rincon Antalt, hű és szeretett kamarásunkat s tanácsosunkat e levéllel méltóságos uraságodhoz küldjük, hogy nevünkben előadja, mennyi bánatot merítettünk⁴³ azon roppant és gyászos csapásból, melyet, mint halljuk, az igaz hit legkonokabb ellensége, a törökök fejedelme, Magyarországon ejtett, számos nemeseknek, és mit leginkább fájlalunk, magának a királynak, testvérünknek és rokonunknak vesztével. (...) ...nem lehet erősen nem aggódnunk, mióta értékünkre esett, hogy azok, akik a királyválasztás jogával bírnak, részben elleneid, és hogy bajod meggyült vetélytársaid miatt. Ezért is irántad való jóakaratumknál fogva intünk: kelj bátran jogod védelmére, annál is inkább, mert tudnod kell, hogy a római pápa, Anglia hatalmas királya, a velencei köztársaság, kivált pedig mi, nem fogunk segély nélkül hagyni, mind tennemagadért, mind pedig azért, miszerint ellened, ha Csehország koronájához Magyarországot is nyerheti, s különben is testvére lévén a császárnak, magát el ne bízza olyannyira, hogy majdan vérszemet kapjon mások bántására. Mindezt magától Rincontól fogod megérteni, kinek

⁴³ Azért váratlanul nem érhetette a török támadás. Miután V. Károllyal szemben 1525-ben csatát veszített és Madridba került fogságra, kérte a szultánt, támadja meg Magyarországot. Szolazkzáde török történetíró elbeszélése szerint: „A francia király követet küldött a Portához, s alázatos levelének ez volt a tartalma: 'Ha a nagyúr Magyarország királyát kissé megleckézné, mi képesek volnánk a spanyol királynak ellenállni s a rajtunk esett sérelmet megbosszulni...' A szultán levelében ez olvasható Frangepán követjárásáról: „Ő, az Isten, fenséges, gazdag, nagylelkű, irgalmas. Én aki vagyok annak kegyelméből ... a szultánok szultánja ... szultán Szulejmán-khán... Te, aki vagy Ferenc, Franciaország királya, te levelet küldtél Portámhoz, a fejedelmek menhelyéhez, hív ügyviselőd Frankipán által; te őt szóbeli üzenettel is megbízta; te tudomásomra adta, hogy országodat elfoglalta az ellenség, s hogy jelenleg fogságban vagy; te itt segédet szorgalmaztál megszabadulásodra. (...) Paripánk fel van nyergelve, kardunk oldalunkon van éjjel és nappal. Segítse elő a jót a mindenható Isten! (...)” (Szalay, Adalék 5–6.) A Habsburgok Ferenc egyik elfogott követségéből már ismerték e török kapcsolatot, a francia királynak a német rendekhez október 6-án írt levelében védekezés is kellett: „Nagy fájdalommal illet engem Pannoniának a török általi elfoglalása, Lajos király halála és Németország veszedelme. Bizonyos, hogy annak nem én vagyok oka, hanem a császár...” (i. m. 8.), mert nem fogadta el az általa ajánlott alkut, amiként most is ő az akadálya, hogy a kereszténység egyesült erővel induljon a török ellen.

elsősorban meghagytuk, hogy bennünket szorgalmasan értesítsen: mint állnak dolgaid, az ország melyik része, a főurak közül kik tartanak veled, mennyi és miként felszerelt várakkal és városokkal, mennyi ágyúval és fegyveres erővel, mily pénzforrásokkal bírsz, hol és minő segítséget kívánsz... És ha még nőtelenül élsz, s házasságra akarsz lépni, s azok közül, kik sógorságban vagy rokonságban vannak velünk, akarnál egyet hitvesül kérni, tettel fogjuk tanúsítani, mind barátságodat, mind sógorságodat mennyire becsüljük. (...) ⁴⁴

A 10 Szulejmán szultán segítséget ígér János királynak 1528 februárjában

Az ajándékok és kegyelmek ama fő osztogatója, a teremtető Isten, ki nagy és hatalmas...

Én szultán Szulejmán sah, a császárok császára, Isten kegyelméből dicsőséges, nagy és győzhetetlen konstantinápolyi császár, a királyok királya, a koronák adományozója, Isten árnyéktartója a földön...

Neked, fenséges Jánosnak, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvát-, Morvaországok sat. királyának, én, a mondott szultán Szulejmán sah, a törökök győzhetetlen császára, esküszöm a magasságos Isten mindenhatóságára, és az ő mindenható istenségének szentségére, fényére és jószágára, a mennyekre, napra, holdra, csillagokra, földre, földszínre, és a szentséges Mohamedre, ösatyámra, nagyatyámra, atyámra, anyámra, és anyám tejére, és kenyeremre, kardomra, életemre, lelkemre, és valamennyi körülmetélt muzulmán üdvességére, hogy téged, hites testvéremet, tudniillik Jánost, Magyarország királyát, semmi, még legsúlyosabb szükségedben sem foglak elhagyni, habár valamennyi birodalmaim és országaim, s összes hatalmam menne is veszendőbe és megsemmisülne; és ha bár magam, vagy csak egy, két, három s mi már sok volna, négy körülmetélt muzulmán maradnék mindössze, mégis tartozzam és köteleztessem felkeresni téged, ⁴⁵ és miután megtalálalak, mondani: Íme itt

⁴⁴ Szalay, Adalék 17–18., 1527 február 24-én kelt.

⁴⁵ A nyáron Ferdinánd is elküldi követeit Szulejmánhoz. A tárgyalások során Ibrahim nagyvezér megkérdezte őket: „Miféle erősségeket kívánna tehát a ti uratok magának kiadatni az én uram által?

Ezeket: Nándorfehérvár, Szabács, Szalánkemén, Péterváradja, Újlak, Szeröd, Attya, Rednek, Kölpén, Ireg, Szent-Demeter, Rácsa, Szörény, Pött, Orsova, Miháldi, Jajca, Szvecaj, Banjaluka, Knin, Szakrdona, Udvin, Szadvín, Novigrad, Osztrovica sat.

vagyok, kész mindenre amit kívánsz, kész mindenben kedvedet keresni. És ha ígéretemnek nem tennék eleget, akkor a nagy Isten haragja és az ő igazsága jöjjön fejem fölébe és rontson meg engem; és amihez testemmel érnék, mindazt változtassa kővé a magasságos Isten, és a föld ne szenvedje, hogy rajta járjak, hanem váljék két felé, és nyelje el testemet, nyelje el lelkemet. Kelt...⁴⁶

János király levele 1528. szeptember 25-én VIII. Henrik angol királyhoz Ferdinándról és a török szövetségről

A 11

(...) Megértette Felségtek korábbi leveleimből, hogy ... Lajos király ... halála után csak három kivétellel,⁴⁷ akiket Ferdinánd, Csehország királya, ellenfelünk nagy ígérekkel magához vont, az összes prelátus, báró, előkelő, nemes és más országlakos, aki annak a mészárlásnak túlélője volt, közös szavazatával királlyá választatván, ugyane Ferdinánd király, nem tudjuk, miféle üres és frivol jogokat támasztva királyságunkra, és emellett mind ama háromnak, akikről beszéltünk, mind némely más alattvalónknak, akik ezután hozzá pártoltak, az árulásában bízva királyságunkat a legjogszerűtlenebb fegyverekkel támadta meg.⁴⁸ Hogy mekkora kegyetlenkedéseket követett el, mekkora öldöklést és pusztítást tett, Felségtek másoktól megismerheti ... készek voltunk minden jogosra és méltányosra, sőt az általunk szabadon bírt királyság ügyét akár ... Lengyelország királya, mindkettőnk szomszéda és rokona, akár bárki más

Bizony csodálom, hogy még Konstantinápolyt is nem kívánja.” (i. m. 135.) A küldetés eredménye is ennek megfelelő: Ibrahim Szulejmán nevében mondja a követeknek, adják uruk tudtára, „...hogy személyesen jövök hozzá, egész erővel és hatalommal, hogy személyesen akarom neki visszaadni az általa kívánt várakat. Intsétek őt, készítsen előre mindent: hadd fogadhasson minket, amint illik.” (i. m. 138.) A követek e kérésnek is nehezen tehetnek eleget, a szultán csak öt hónap múlva engedi majd őket eltávozni a Portáról.

⁴⁶ Szalay (i. m. 123–125.) autentikusnak fogadja el. A portai követség sikere (Szulejmán Jánost Magyarország független – tehát nem adófizető – királyának ismeri el) döntően a lengyel Hieronymus Łaski érdeme. Tárgyalásainak ismertetése magyarul: i. m. 93–123.

⁴⁷ Nem tudom, melyik háromra gondol. A püspökök közül Szalaházy és Brodarics (nemsokára Jánoshoz pártol) van Pozsonyban, valamint két prépost (az egyikük Oláh Miklós), aztán két méltóságviselő (a nádor és Batthyány Ferenc horvát bán), és a tárnokmesteri tisztség viselője, Thurzó Elek.

⁴⁸ 53

keresztény fejedelem ítélete alá bocsátani,⁴⁹ ami talán még soha nem hallott dolog... Nem hisszük, hogy nem világos Felségteknek, milyen és mennyire hamis ígéretekkel csalogatott néhányat a maga pártjára és ténykedése követésére, ugyanis az egész keresztény világban ezzel kapcsolatban elhintett leveleiben ígért üdvöt e nyomorult hazának, és a kevéssel előbb elvesztett várak visszaszerzését. A még megmaradtak igen rút elvesztését követően, egyebek között Jajcáét, a leghíresebb várét, egykor a boszniai királyság székhelyét, amit a mieink egykor sok költséggel és vérrel szereztek vissza és annyi éven át a keresztény közösség számára megtartottak; ezekkel meg nem elégedvén tárgyalni kezdett először titokban a törökök leghatalmasabb imperátora prefektusaival titkos hírnökök és levelek révén – ezekből több, a keze által aláírt most is nálunk van –, aztán nyíltan magával az imperátorral, ünnepélyes követséget küldvén hozzá, ajándékokkal, a békéért, hogy nekünk ezáltal is nehézséget teremtsen, hogy sem keresztény, sem senki más az ég alatt sem barátul, sem jóakaróul sem szövetségesül nekünk ne legyen. Miután ezt észrevettük, mi is (elismerjük) elküldtük orátorunkat, a jeles nagyságos Hyeronimus Łaski urat ... ugyanez imperátorhoz,⁵⁰ s ezáltal ezen impe-

⁴⁹ A bajor hercegek (27) titokban János királyhoz küldött követe írja 1527 márciusában kelt levelében, hogy a király azt mondta neki, „...választassanak bírának ő szentsége a pápa, Anglia és Lengyelország királyai, Lajos rajnai pfalzgróf és Vilmos bajor herceg, s bírjon kötelező erővel végzésük ez ügyben.” (Szalay, Adalék 36.) A Medici-házból származó VII. Kelemen pápa ekkor már újból a francia király szövetségese volt: feloldotta őt azon eskü alól, amelyet az a spanyol királynak tett, hogy kiszabadulhasson madridi fogságából, ahová 1525-ös paviai veresége után került. E vereséget a pénzszűkébe került király által hatalmas birtokai megszerzéséért perbefogott, s ezáltal uralkodója hűségétől elszakadt Bourbon herceg mérte rá V. Károly hadvezéréként, akinek seregei az idézett levélrészlet keletkezése után néhány héttel, május hatodikán elpusztítják Rómát – ez volt a *Sacco di Roma*. A becsületeszményhez: az 1525-ös győzelmet követően a császár utasította egy alattvalóját, vendégelje meg a herceget. Az közölte, engedelmeskedik urának, de utána porig égeti azt a kastélyát, ahová a herceg betért. A herceg pedig, miután birtokai elvételét követően a császárhoz állással a becsületét is elvesztette, Róma ostromakor ostromlétrával a kezében haladt az első sorban, rikító díszöltözetben – Benvenuto Cellini azzal dicsekedett később, ő lőtte le. A *Sacco di Roma* után véget érnek a János és Ferdinánd követei közötti olmtüzi tárgyalások, majd július másodikán Budán bejelentik Magyarország csatlakozását a Habsburgok ellen küzdő cognaci ligához. Hat nap múlva a cseh király csapatai megindulnak Magyarországon ellen. (53)

⁵⁰ A *Memoria rerum* szerint: „János király az evangeliomból meglátá, hogy ha az tereket segítségül hívhatja. Az cseri barátok ezt lelák az evangeliomba: hogy az ki vele jót tiszén, az az ő atyjafia.” Ferdinándék kezdettől fogva azzal vádolták János királyt, a törökkel akar szövetkezni. A bajor követ említett levelében ezt írja: „Ha ... a cseh király

rátor nem azzal, aki hatalmasabb módon, és, amint értjük, az imperátor-nak adót ígervén és nagy ajándékokat küldvén környékezte meg, hanem velünk létesített örök békét, nem magyar királyságunk vagy a keresztény közösség számára súlyos feltételekkel, hanem tisztán és egyszerűen, amiként a békék a fejedelmek között létrejönni szoktak, segítséget is ígervén nekünk mondott ellenségünk ellen. (...) Mi nagyobb kötelessége a keresztény fejedelemnek, miután erős béke szomszédaival nem jött létre, a királyságot, amit erővel védelmezni nem tud, a keresztény közösség számára sértetlenül megoltalmazni, vagy idegen királyságokat és patrimoniumokat – ezt teszi ő – jogtalanul megtámadni és a legkegyetlenebb barbár módján gyötörni és rombolni? Bárcsak az örök és legjobb akarató Isten a fentemlített isteni Lajos királyba olyan értelmet öntött volna, hogy az előbb kérte volna az ég alatt a legnagyobb és leghatalmasabb fejedelem békéjét, mint szerencsáját megkísérlette volna vele, sem ő maga élete első virágában el nem pusztul sem Magyarország nem jutott volna el e veszedelmekhez – de, hogy mi akadályozta őt, hogy ezt tegye, ha nem csalódunk, Ferdinánd király igen jól tudja. Egyébként, hogy rá-galmaira visszatérjünk,⁵¹ kivel történik jogtalanság? ...ha mi e királyságot, az egész kereszténység védőbástyáját, ami fegyverekkel nem védhető, békével megvédelmeztük, ezért az egész keresztény világtól a legbőségesebb köszönetnyilvánításokat várnánk inkább, mint akár ellenfelünk, akár bárki más sértegetéseit. Ugyanis, ha (...) az imperátor meg nem békélt volna, Ferdinánd fejedelem – véljük – az imperátort erejével felülmúlva a királyságot tőle megvédelmezte volna, különösen, miközben testvére háborúban, mégpedig a keresztény közösség rombolásában van elfoglalva.⁵² Annyira távol van attól, hogy ekkora imperátorral és ennyire hatalmas fejedelemmel erejét tekintve összemérhető legyen, hogy még nekünk sem tudott volna az előző évben megfelelni, ha minket némely alattvalónk hite meg nem csalt volna.⁵³ Emellett megértettük azt is, hogy

egymaga, németbirodalmi segéd nélkül nyújtaná ki jobbját az ő, János koronája után, akkor védeni fogja magát ellene saját erejével, s nem fog oltalomért a Portához folyamodni...” (Szalay, Adalék 37.) Ibrahim nagyvezér 1527 júniusában utasítja majd a határmenti békeket, Ferdinánd támadása esetén segítsék János királyt.

⁵¹ Fentebb, a (...) helyén már említi Ferdinánd rágalmain, de azzal zárja, hogy az hamarabb kereste a török barátságát szorongva, s most olyanért gyalázza, amit maga elérni nem tudott.

⁵² 1526-tól 1529-ig tart az újabb francia–Habsburg háború.

⁵³ Az 1527 nyarán megindult Habsburg támadás során János király feladván Budát Tokajnál nagy vereséget szenved Nicolaus Salm gróftól, és Erdélybe kell visszavonulnia.

ő fentnevezett orátorunkra is panaszkodott, mert az hadat üzent neki⁵⁴... orátorunk a segítség hozzánk vezetéséről olyan módon gondolkodott,

Mivel Frangepán Kristóf is meghal, Szlavónia is Ferdinánd kezére kerül. A királyt visszavonulásával párhuzamosan hívei nagy része elhagyja. Miután novemberben Székesfehérvárott Ferdinándot is magyar királlyá koronázta Podmaniczky püspök, az országgyűlés által hozott első törvénycikk kimondja:

„Mindenekelőtt azt határozták el, hogy némely nemes, aki a vajda pártját követi és vele az erdélyi részeken tartózkodik,

1.§. Továbbá Simon, zágrábi püspök, Alsólindvai Bánffy János, Bolondoki Bánffy Antal, Táhi János és Homonnai Ferenc (a mindkét renden levő urak közül egyedül ők nem akartak ezideig a királyi felség iránti köteles hűség bemutatására öfelségéhez járulni),

2.§. Általánosan pedig e királyságnak és a neki alávetett részeknek minden főispánja az említett legkegyelmesebb urunk iránti hűsége és engedelmissége kinyilvánítására boldog Katalin szűz és vértanú ünnepére öfelsége előtt megjelenni köteles legyen és tartozzék.

3.§. Másképpen rögtön és ténylegesen a felségsértés bűne büntetésével elmarasztaltaknak és levelesítetteknek tartassanak.” (CIH 6., latin.) Közben a török is pusztít, az osztrák tartományok felé vezető út meghatározó várát, Jajcát is elfoglalja. Az 1528 márciusában Katzianertől elszenvedett szinai vereség után Jánosnak Lengyelországba kell menekülnie, nyáron pedig a most megint Ferdinánd pártján levő Török Bálint veszi el legfontosabb magánvárat, Trencsént.

⁵⁴ Łaski a portai követségből hazatérőben 1528 április 10-én így ír Ferdinándnak: „(...) Szokás, fenséges király, s bizony dicséretes szokás, hogy aki ellenségévé leszen valakinek, az megüzeni neki a háborút. Én, éve már, a fenséges fejedelemnek s úrnak, Jánosnak, Magyarország sat. dicsőséges királyának ... szolgálatába léptem. Midőn visszajövet Franciaországból ... Magyarország körül mindenütt fegyverzörejt hallanék, csodálkoztam e tüneményen, csodálkoztam azon, hogy a keresztény fejedelmek, megfélekezve a török zsarnokságról, egymást mérszárolják. S íme, kezembe akad egy oklevél párja, amelyben Kazimir őrgrof, fenséged nevében hadat üzen az én uramnak, ... sőt nem csak az én uramnak, hanem a szokáshoz képest mindazoknak is, kik őt támogatják. (...) ...nem látszott tanácsosnak – kivált egynémelyeknek gyalázatos elpártolása miatt –, hogy egyazon időben mind felségeddel, mind a török nagyúrral álljon háborúban az én fejedelmem, ki nem szerezhetett zsoldosokat magának Németországból, honnan felséged gyűjti a magáéit, s nem Lengyelországból, amelynek királya semleges szándékozik maradni felségeitek között. Ez okon ... magam emberségéből megüzenem felségednek a fájdalmas hírt, hogy én fogadott népekkel, törökökkel, moldvaiakkal, oláhokkal és tatárokkal uram szolgálatára jövök. Esküszöm, hogy kelleetlenül cselekszem; de látván, mint szándékozik magasságod fenséges uramnak, királyomnak igazságos ügyét elnyomni, s mivelhogy a verembe esett ökröt ünnepnap is parancsolja onnan kivonatni az evangéliom: nem tartóztathattam meg magamat annak végrehajtásától, amit királyom reám szabott, mint szolgájára. Ehhez képest mindaz, amit én s e népek fenséged és valamennyi alattvalói, nemkülönben azok ellen cselekvők lesznek, kik bármit segédére találnak kelni, – mindaz attól fogott elkövetetni, ki felesleges emberségből magát eleve ellenségének nyilvánította, valamint nyilvánítja is magát jelen levél által. (...)” (Szalay, Adalék 125–127.) Henriknek írt levelében ezután János király is azt panaszolja, hogy a

amilyet találhatott. Ezen senkinek nem szabad csodálkoznia, aki az emberi dolgokat helyesen mérlegelte magában. El kell-e vajon menni a törvényesen elnyert királyságból és az ősök verejtékével és vérével jogosan megszerzett patrimoniumból? Oda kell-e tartani nyakunkat a legkegyetlenebb ellenségnek inkább, mint jogos önvédelmet keresni minden módon? Mi valóban úgy gondoltuk, hogy ritka az a keresztény ember, vagy nem is akad, aki, ha édestestvére vagy akár apja is kifosztani vagy ölni akarja, akiével tudna, ne élne bárki segítségével apja vagy testvére ellen, így tartják ezt bizony biztos véleménnyel mind az isteni, mind az emberi törvények, ezt maga a természet oltotta be az állatokba és az emberek értelmébe. Tehát ha az előbb mondott orátorunk valami segédcsapatokat fog hozni a mi védelmünkre, mindent megteszünk azért, hogy azok ne ártsanak, csak a nekünk ártani akarónak, legyen ki-ki, amiként kellett volna lennie e tragédia kezdetétől fogva, megelégedve saját határaival. Az őseitől Ausztriát és más, ahhoz csatolt tartományokat testvérével együtt, sőt inkább testvére engedékenységből örökségül kapta meg,⁵⁵ mi patrimoniumunkat, ő, amikor az előbb mondott Lajos király úr halálával mindkét királyság üresedésben volt, Csehország királyává, mi Magyarországot királyává lettünk megválasztva mindenki szabad vótumával. Sőt ezután szándékunk volt az ő királyságainak és uralmainak, mint a sajátjainknak védelmére gondot fordítani. Nem tudjuk, mi a menykő szította fel őt ellenünk tanácsosainak vagy királyságunk árulóinak esztelen győzködéseivel. Ha valami kára lesz ebből, ne panaszkodjék ezután ránk, akik, Isten a tanúnk, neki inkább használni, mint akadályul lenni akartunk, hanem önmagára, esztelenségére és meg nem gondolt uralomvágyára. Azt akartuk, hogy ezek Felségteknek ismertek legyenek, hogy úgy értse a dolgot, ahogy az valójában van. Ezért kérjük, hogy ha a mondott ellenfelünk valamit szokása szerint rólunk elhintene, ne adjon hitet neki Felségtek. Mi, amiként egész életünkben minden időnköt a keresztény köztársaságnak és ennek az igen nyomorult királyságnak, hazánknak a szolgálatában töltöttük el, ezután is mindent meg fogunk tenni, ami e királyság megőrzésére tartozik. (...) ⁵⁶

szomszéd és rokon lengyel király országában fej- és jószágvesztés terhe alatt tiltották meg a szolgálatába szegődést.

⁵⁵ Miután császár lett, Károly az örökös tartományokat átengedte az azokból másodszülöttsége révén egyébként nem részesülő Ferdinándnak.

⁵⁶ Simonyi 128–132., latin. A levél 1528. szeptember 25-én kelt Tarnówbán. (53) Egy hónap múlva köti meg Szapolyai nevében Statileo a fontainebleau-i szerződést I. Ferencel, s akkor indul vissza János király Magyarországra.

Az 1528. október 28-án Fontainebleauban megkötött
francia–magyar szövetségből

(...) ...a mondott fejedelmek között lesz örök testvérség, egyesség, frigy és barátság, valamint utódaik és örököseik között; ... köteleztessenek pedig és tartozzanak magok a királyok is egymást, erejükhöz képest, támogatni és segíteni; tartozzék pártfogolni egyik a másikat tanáccsal és kedvezéssel valamennyi bárminemű ellenségei ellen, nem kímélvén költségeit, országait, uradalmait. Mely segéd és támogatás, hogy utóbb némi kétértelműség ne keletkezhessék, részletesen fog meghatároztatni jelen szerződés megerősítésekor. Továbbá Magyarország királyának mondott követe ígéri királyának részéről, hogy lehető legnagyobb erővel és igyekezettel fog Ferdinánddal, Csehország királyával ellenségeskedni, hadat viselni, nem kímélvén költséget sőt saját személyét sem,⁵⁷ míglen a legkeresztényebb király vissza fogja kapni és nyerni fenséges fiait, kik jelenleg Károly császári jelölnél vannak túsokul...; és Magyarország királya semmiféle békességre, frigyre és egyezkedésre nem fog lépni, sem nyilván, sem titokban, sem önmaga, sem közbenjáró személy által, a legkeresztényebb király világos megegyezésén és akaratján kívül; és eszközölni fogja a cseheknél és a birodalmi fejedelmeknél, hogy kedvesse nek a mondott legkeresztényebb királynak... Ígéri továbbá a feljebbmondott követ, hogy azon esetre, ha a mindenható Úristen megadandja Magyarország királyának, miszerint országát akadály nélkül birtokolhassa: akkor Ferdinánd legyőzése után tehetségéhez képest fogja a legke-

⁵⁷ János király felhasználhatósága ugyanilyen nyíltsággal jelenik meg Wolsey bíborosnak 1527 nyarán királyához, VIII. Henrikhez írt levelében: „...ezen ember fenntartatván nem kevésbé fog hozzájárulni ahhoz, hogy Ferdinánd vele lévén elfoglalva, az olasz ügyekben vagy Franciaország ellen segítséget ne adhasson; ha pedig Felséged és a császár között háborúra kerülne a dolog, akkor ezen fejedelem nagy célokra szolgálhat.” (Simonyi 116., Nr. 15.) VIII. Henrik, a Hit Védelmezője (a pápától kapta e címét, mert vitairatot készített Luther tanai ellen) alulmaradt (akárcsak I. Ferenc, a Legkeresztényebb Király) Károly spanyol királlyal (a Legkatolikusabbal) szemben a német-római császári méltóságért folytatott versenyben, mert a Fuggerek ez utóbbinak adtak pénzt annak megvásárlására. (Közös viszont e három uralkodóban, hogy ugyanaz a kór okozza majd halálukat.) A két uralkodó közötti ellentétet fokozta, hogy VIII. Henrik el akart válni feleségétől, Aragóniai Katalintól, Károly nagynénjétől, mert feleségül kívánta venni Boleyn Annát. Boleyn Anna I. Ferenc testvérenek, a Valois-k gyöngyének, Marguerite d’Angoulême-nek, a második házassága révén később Navarrai Margit néven ismert *Heptameron*-szerzőnek az udvarhölgye volt 1520-ban, amikor az angol király találkozott vele francia útja során.

resztényibb királyt Olaszországban segíteni mind könnyűlovassággal, mind gyalogsággal. Végre, a követ királyának nevében, most fiául és országaiban utódául fogadja a fenséges urat, Henrik orleánsi herceget, azon esetre, ha ő, Magyarország királya, fiörökös nélkül találna kimúlni. S ezen fiúvá-fogadást Magyarország királya országának közgyűlésében fogja megerősíteni és jóváhagyni. A legkeresztényibb király ügyviselője pedig ígéri és fogadja, hogy a legkeresztényibb király tehetsége szerint segíti Magyarország királyát országának visszaszerzésében és békítésében mind pénzzel mind egyéb szükséges dolgokkal, hogy képes legyen a háború súlyát eltűrni és elviselni; addig pedig és jelenleg adni fog és valóssággal leolvasni húszezer arany tallért a háború súlyának elviseléséért; a mondott ügyviselő azt is fogadja és ígéri, hogy a legkeresztényibb király tartozzék Magyarország királyának kezére lenni valamennyi, mind jó, mind rossz ügyeiben, szeretettel és jóakarattal viseltetni iránta... Ha pedig a legkeresztényibb király egyességre találna lépni a mondott császárral, minden lehető úton módon Magyarország királyának is amaz egyességre foglaltatására törekszik, miszerint ez, ha lehetséges, szabadon maradhasson az ő Magyarországaiban, minden bántás nélkül Ferdinánd és Károly részéről. (...) Kelt Párisban, október 28-án, az Úrnak 1528-dik évében. Sensi bíbornok, kancellár. Statileo János, erdélyi püspök, követ.⁵⁸

Fethnáme⁵⁹ Szulejmán 1529. évi hadjáratáról

A 13

(...) ...a Ferandus nevű gonosz hitetlen ... terjeszkedési vágyból meghódított néhány tartományt. Miután Magyarországnak alávaló királya a főntebbi esztendőben – mikor győzelmes seregem eltipratta az országot szélgyorsaságú lovaival – a harctéren elveszett: a helyébe királlyá választott János, a nagyobb erő támadásától való félelmében, embert küldvén a magas portához, hódolata és hűsége nyilvánítása mellett pártfogásomért és oltalmamért esedezett, én pedig elfogadtam hódolatát. Ekkor amaz átkozott hadsereggel jött ellene, elfoglalta Budát, a székvárost és katonaságot helyezett bele. Magyarországnak – mely a feslett életű hi-

⁵⁸ Szalay, Adalék 89–91.

⁵⁹ A hivatalos iratok neve, amelyeket a szultán a birodalom főméltóságaihoz és külföldi fejedelmekhez szokott küldeni, hogy tudassa győzelmeit. *Feth*: győzelem, *náme*: levél, irat.*

tetlenek országai közt a nagyobbak közé tartozik – régi korából maradt egy „korona” néven ismeretes, arannyal és drágakövekkel ékesített fejedelmi koronája, amely Budához közel, Visegrát nevű várukban őriztetik s mely a magyar királyok hiú büszkeségének és kérkedésének tárgya. Mivel pedig az a szokás van náluk, hogy aki e koronát hatalmába ejti és fejére teszi, az lesz a király s annak az egész ország meghódol: ezért az az alávaló a koronát is fejére tette s így az egész országnak királya lévén, jogtalanul beavatkozott a nevezett ország dolgába. Ez oknál fogva védúri kötelességtudásom és becsületérzésem követelte, hogy az iszlám zászlói másodízben is ez országba vitessenek és a vallási törvény s a hit méltósága a legmagasabb fokra emeltessék. (...)

...megérkeztek császári zászlóim az említett Szerim sziget túlsó határán folyó nagy Dirava folyóhoz, mely régente az egyedül igaz vallás bajnokai és a tévelygő hitetlenek közt elválasztó gátat alkotván, a műszülmán harcосoknak korlátul szolgált. Császári parancsból itt is hajóhíd építtetvén ... az erős rohamú oroszának 5-6 napig éjjel-nappal szakadatlanul vontak át az erős hídon. Mikor ... megállapodtam Mohácsnál,⁶⁰ azon a mezőn, melyen előbb, a budai hadjárat alkalmával, az igazhívő hadsereg a bálványimádók csapatával harcolt: a főtebb említett János király ... magas udvaromba jött s szultáni trónom zsámolyát megcsókolván, padisahi kegyelemben részesítettem, fejedelmi díszruhákkal megajándékoztam és – császári protectióm harmatával megöntözve állapotának kertjét – neki adományoztam Magyarország királyságát.

Azután mint útmutató, győzedelmes zászlóm előtt ment seregével s bölcs vezetése mellett diadalmas fejedelmi menetben a 935-ik év Zil-hidse havának 29. napján⁶¹ Budához érkeztem s tábort ütöttem mezején. (...)

...a hajókon szállított sárkánytorkú és közúzó ágyúimat felállítottam..., a víz felől pedig hajóimmal kerítettem be a várat. (...) Moharrem 4-ik napján⁶² kora reggel az iszlám egész serege rohamot intézett a vár ellen... (...) Dél felé mutatkozni kezdett a győzelem... A város utcáit és tereit a lakosok hullái borították... Ez alatt a hit harcosai a vérrel táplálkozó kard csapásaitól megmenekült lázadókat, mikor azok a várba menekültek ... nyomon követték s ... ismét igen hevesen harcoltak.

⁶⁰ Szulejmán május 10-én indult el a hadjáratra, János király augusztus 18-án tisztelgett előtte a mohácsi síkon. Eddigre Ferdinándtól rács naszádosai már fizetelenség miatt átpártoltak a törökhöz, Török Bálint vereséget szenvedett a szultán parancsára Erdélybe ütő Petru Rareș moldvai vajdától.

⁶¹ 1529. szeptember 3.*

⁶² Szeptember 8.*

Minthogy így a pokolra valók a pokolnak minden kínját tapasztalták, alázatos töredelmességgel kegyelmes udvaromhoz esedeztek irgalomért s én megajándékoztam őket legmagasabb kegyelmemmel. A vár tehát elfoglaltatott;⁶³ de mivel a közte és a műszülmán birodalom között levő óriási távolság miatt nem lehetett közvetlenül birtokba venni és őrséggel ellátni; továbbá mivel a Magyarország irányában régóta tanúsított fejedelmi kegyemnél fogva a magyar királyságot már a nevezett Jánosnak ajándékoztam volt: legmagasabb parancsomból ezt a várat is ő vette birtokába, miután kötelezte magát, hogy állami kincstáram részére adót fizet.

...a felséges úristen kegyelméből egyszersmind kezembe került a főtebb már említett és „korona” néven ismeretes királyi korona, mely a nevezett Visegrád várában szokott őriztetni s melyet míg a Magyarország királyságára törekvők hatalmukba nem ejtenek, addig királyi címet nem használhatnak.⁶⁴

Azonban céлом tulajdonképpen az említett alávaló király volt, aki a harci paripáim lábnyomával egy ízben már szerencsételtett Magyarországra jövén, ennek dolgába jogtalanul beavatkozott. Ennélfogva ... folytattam utamat Alamán országa felé...

Amint így haladtam ... a nevezett alávaló király birtokában levő Iszturgum nevű igen erős vár felé...: a várban levő páncélba burkolóztak esztelen csoportjából a vár parancsnoka, Pál Rik kanszalaris érsek nevű pap⁶⁵ – aki a magyarországi ősi híres nagyok és jeles emírek közül

⁶³ Szulejmán és János szeptember 3-án kezdték el ostromolni a várat. A német őrség öt nap múlva fellázadt, a kapitányt, Nádasdy Tamást a várral együtt átadják az ostromlóknak. A szultán, visszatérőben a Katzianer által védett Bécs háromhetes sikertelen ostromából, kivonulásakor 3000 törököt hagy János segítségére. Az év végén a császár sürgetésére VII. Kelemen pápa János királyt kiközösíti.

⁶⁴ Szeptemberben Budával együtt átadja János királynak.

⁶⁵ Várdai Pál esztergomi érsek. A kanszalaris talán a *consularis*, azaz *tanácsos* szóból jön, a *Rik* jelentését nem tudom. Miután a török táborban megjelent és János pártjára állt, Oláh Miklós komolyan megfeddve írja, elődei nemhogy nem csatlakoztak a törökhöz, hanem szent és sérthetetlen reliquiájuk ellenségeit minden erejükkel üldözték. „Ha te emlékeznél e dolgokra, amint köteles lennél, nyilvánvaló módon nem pártolnál el az igaz keresztény fejedelmektől, hanem hitedért azok mellett, akik azt védelmezik, a legkészebb lélekkel vállalnál minden veszedelmet. (...) Tamás esztergomi kardinális, mindenki közül a legokosabb, hányszor ajándékozta nagyvonalúan szinte minden vagyonát a törökök ellen küldött katonák számára? Ő Szatmári György követte: lelki és testi ajándékok, nemkevésebé az élet szentsége tekintetében ragyogó férfiú. Ő, tudtam és láttam, minden vagyonát arra fordította, hogy a Magyarországot fenyegető veszélyeknek elejét vegye. Utoljára közülük Szalkai László, a tehetségére, értelmére kiváló, Mo-

való lévén, főméltóságot viselt – kijött a várból és kegyelmet kért... Miután ... meghódolt, fejedelmi ... zászlóim egymásután haladtak tovább s ... Komaran ... továbbá Tata, Gör és Isztegrád⁶⁶ nevű híres várak elfoglaltattak...⁶⁷

A 14 A János-párti Várday Pál esztergomi érsek levele a Ferdinánd-párti Szalaházy Tamás egri püspökhöz 1530 januárjában

(...) János király úr részeinek urai intésemre készek a királyi Felség részei uraival közös helyen, akár Esztergomban, akár Székesfehérvárott hatékony oltalomlevél alatt találkozni, és azokról tárgyalni, amikkel e királyság ... megőrizhető... Azt mondják ugyanis, őszinte szívvel kívánják e haza üdvét, és azt gondolják, úgy kell viselkedniük, hogy e királyság a két király között megőrizhető legyen. Azt is hiszik, hogy uraságaitok, akik a királyi Felség pártját követik, ugyanezt kívánják. Szükséges lenne, hogy egyik a másik akaratát e királyság sőt nemzetünk megőrzésével kapcsolatban megértse, hogy e királyság végveszedelme elkerülhető legyen; ez pedig másként nem lehetséges, csak ha közös gyűlésen történik. A napokban levél megy uraságaitokhoz efféle gyűlés megtartásával kapcsolatban. Kérem, uraságtok tanácsolja ama uraknak ezt a gyűlést, ne-hogy ellentétesen vélekedjenek; remélem, ebből minden jó lesz, a királyi Felségnek is, e királyságnak is. A királyi Felséget is inteni kell, hogy e gyűléssel értsen egyet. (...) ⁶⁸

A 15 Oláh Miklós levele Ferdinándhoz 1530. február 4-én

Hogy merre tart ügyünk, s végződni hogyan fog, nincs senki, aki – nem hogy tudná, de – akár csak el bírná képzelni is. Már régóta éltet minket, kegyelmes király, az a nagy reményünk, már régóta egyedül tebenned,

hács mezején a törökök kezétől öletett meg. Az ő tetteiket utánozd hát, amik nyilvánvalóan mindenki által, aki e keresztény religiót tartja, utánzandók. Ha ezt teszed, soha nem fogsz eltévelyedni az igaz úttól. (...)” (EE II. 14., latin.) Ferdinánd 1542-ben királyi helytartóvá teszi, esztergomi érsekkénti ténykedése Szkhárosiból hatvanhárom szakaszos verset vált ki 1548-ban. (129, 130)

⁶⁶ Komárom, Tata, Győr, Magyaróvár*

⁶⁷ Thúry I. 385–390.

⁶⁸ MOE I. 312., latin. E gyűlés Fraknoi szerint a bécsi udvar ellenkezésén hiúsult meg.

valahány szomszéd király közül a leghatalmasabban, van minden bizodal munk, hogy azoktól az irgalmatlan⁶⁹ bajoktól és szorongattatásoktól, melyekkel annyi ideje gyötör már egyfelől a kereszténység ellensége, a török, másfelől János király, oltalmazva és harcolva meg fogsz szabadítani bennünket, s az oly sokáig tartó számkivetésből visszavezetsz minket hazánkba, barátaink, testvéreink, rokonaink közé. Bár mindmáig rendületlenül él bennünk ez a remény, sőt nekünk tett ígéreteid, gondterhelt nyugtalanságod, éjt-napot nem ismerő fáradozásod ugyancsak megnövelték, mégis: úgy látjuk, hogy minden valamiféle szakadék felé tart.

Az a kis sereged, amelyik már régebben rettenthetetlenül, de még csak nem is gondolva a veszedelemmel, egészen Budáig előre tudott nyomulni, és nyugtalanságban tartva János királyt s a vele levőket mind, könnyedén vissza tudott foglalni elvesztett várakat,⁷⁰ most Nagyszombat körül téblábol haszontalanul, fosztogatja a nyomorult parasztokat, pocsékolja eredmény nélkül az időt, s emésztí, bár mi látatja sincs, zsoldodat. Hadvezérének semmi nem áll inkább szándékában mint a halogatás, holott nyilvánvaló, hogy egyedül csak ezzel János király erejét megtörni hiába is képze li. Be nagyon tévútra viszi őt ez a képzelődése! Hisz itt a példa: miután ő, János, annak idején egérutat vett Magyarországról, pihenés nélkül próbálgatta végig a lengyel határt, és sehol sem tudott megállapodni. A mieink halogató taktikája és ezek a komolytalan ijesztgetések cseppet sem nyugtalanítják őt, nincs híjával ő bátorságnak és lelkierőnek, s ahogy én ismerem, csak akkor kezdi magát veszedelemben érezni, ha fel kell adnia helyét, s idegen tájakra futnia. Ha meg akarod szorongatni, akkor hadat kell küldeni a sarkába, hogy lábát sehol meg ne vethesse.

Mindazok, akik már kezdettől fogva téged részesítettek előnyben s hívedül szegődtek, azokkal egyetemben, akiket később vonhattál szolgálátodba, égre emelt kézzel, s mint valami istenségre várnak rád, akarván in-

⁶⁹ Irgalmatlanságának a török időről-időre újabb példáját adta. Oláh Erasmusnak Augsburgból írja meg októberben, miként ütött be a pogány Nándorfehérvárról Mátyusföldre, s hajtott el 15 000 embert. Eltakarodása után Thurzó Elek országbíró elment megnézni a károkat, „...s odaért második állomáshelyükre, több mint ötszáz, részben karddal lemészárolt, részben földhöz csapdosott kisgyereket talált ott holtan. Talált közöttük ötvenet, akik még úgy-ahogy lélegeztek, ezeket ... két kocsin várába, Semptére vitette, hogy valami módon meggyógyíthassák őket. Lásd, Erasmusom, ilyen irgalmatlan zsarnokság nehezül egy keresztény népre...”. (MHL 626–627. Nr. 312.)

⁷⁰ Miután Szulejmán kivonult az országból, Nicolaus Salm gróf ellentámadást indít János király ellen, és egészen Esztergomig jut előre.

kább nálad örök szolgaságba szegődni, mintsem a török uralma alatt élni. Épp e napokban egyre-másra érkeznek hozzám levelek magyarországi barátaimtól, s mindjéből az derül ki világosan, hogy a parasztok egytől-egyig, gyűlölve ezt a már végzetesen gyilkos zsarnokságot, egy szívvel-lélekkel repülnének seregedbe, csak látnák már Magyarországra jönni mielőbb. Te azonban, kegyelmes király, hogy mit tervezel, s ez a te sereged is hogy miben fáradozik? – teljes bizonytalanságban vagyunk efelől. Hada, mint mondtam, „tartózkodó magatartást tanúsít” tudhatatlan helyeken, te pedig gyűlést gyűlés után tartasz, s egyikből sem sikeredik ki semmi, hazánkra nézve üdvös dolog. Hol Csehországban vagy, hol Morvaországban, hol Sziléziában, itt, is, ott is összegyűlnek a tartomány előkelői s első emberei, de olyan tanácskozásról mégsem hallottunk soha, melybe felszabadulásunk s megvédelmezésünk reménye gyökeret verhetne.⁷¹

Ne késlekedj hát, kegyelmes király, szabadíts meg bennünket e félelemtől s bajtól, ne feledkezz meg ígéretedről! Nem másokért: miattad vállaltuk e számkivetést, s hagytuk mindenünket ott az ellenség prédájául. Hálátlannak fogsz találtatni, ha segítségünkre – ígéretedhez híven – minél előbb nem sietsz.

Minden jót!

Linzből...⁷²

⁷¹ Október 25-én Augsburgból így ír majd Erasmusnak: „Nagyon reménykedtünk, hogy a császár, a király és Németország többi fejedelme ezen a birodalmi gyűlésen olyasmikről fog tanácskozni, amik a töröknek Magyarországról való kiűzését célozzák. Csalatkoztunk. Mert majd az egész tanácskozást vitatkozásokra vesztették el, s hitünk és vallásunk megőrzésének az örvén minden mást elhanyagoltak, olyannyira, hogy elmondható: ezen a birodalmi gyűlésen semmit meg nem tárgyaltak alaposan, semmit nem végeztek azon túl, hogy megígérték 40 000 gyalogost és 8000 lovast egy török elleni általános hadjáratra, s ezt is csak azzal a feltétellel, hogy a császár csendesítse le előbb Németországot, s juttassa egyetértésre hit dolgában a fejedelmeket.” (MHL 629–630. Nr. 314.) Ez a birodalmi gyűlés fogadta el a Melanchton által megfogalmazott lutheri tételeket, így lett belőlük *ágostai hitvallás*. Előzménye, hogy a Cambraiben megkötött békével a francia háborútól megszabaduló császár az előző évi birodalmi gyűlésen fel akarta újítani az 1521-es wormszi végzéseket Lutherék ellen, ám a birodalmi rendek egy része bizonyosságot tett (latinul: *protestari*) evangélikus meggyőződése mellett.

⁷² MHL 608–609. Nr. 300. A levél 1530. február 4-én kelt. Pár nap múlva Oláh VII. Kelemenhez is hosszú levelet ír. Másban nem reménykedik, mert ha „csak egy csepp emberi érzés volna a keresztény fejedelmekben, egy csepp szeretet Isten és a szomszédok iránt”, nem állhatná ezt a helyzetet. Kéri a pápát, könyörüljön meg „a belső ellentétektől oly régóta szétszakított keresztény államon”, hiszen, ha „teljes odaadással, minden erőddel s imáddal felkarolod ezt az ügyet, s ebben fogsz buzgón fáradozni”,

A Ferdinánd kezén levő országrész⁷³ panasza 1530 májusából **A 16**

(...) ...amidőn láttuk, hogy olyan királyra van szükségünk, amilyennek magát Felségtek leendni jóindulatúan ígérte, azaz aki az elvesztett végvárat a törököktől visszaszerzi és szabadságainkat oltalmazza, először Pozsonyban jó részünk, aztán Budán egyetemlegesen Felségteket önként Magyarország királyává tettük; meglett az is, hogy kevés személy kivételével az egész királyság, továbbá egész Erdély és Szlavónia Felségteknek kinyilvánítsa hűségét és engedelmességét.

Hogy pedig Felségtek részben önként, részben az ősi szokás szerint a királyság minden rendjének minek a teljesítését és hányszor ígérte meg, nem akarjuk felidézni, mivel biztosan tudjuk, nem feledkezhetik meg Felséged e dologról. Felségtek koronázása szerencsésen megtörténvén mi, alattvalói legfőbb fogadalmainkkal azt vártuk, hogy a belviszályok megszüntetése után (ez nem lett volna nehéz, ha akárhányszor Felségtek hadserege a megszerzett győzelemmel élni akart volna, és üldözni a menekülő ellenséget)⁷⁴; amíg mindenki e várakozáson csüngött, hogy Felségtek nagyobb dolog, azaz a végek visszaszerzése érdekében figyelmét és erejét megfeszítve törekedik, miután néhány hónapig Esztergomban időzött, eltávozott, mégpedig azzal a szándékkal, hogy segítséget nyervén részben a római birodalomtól, részben saját alattvalóitól, akkora erőt állítson össze, amekkorával akár a törökökkel szembeni ellenállásra, ha előbb támadnák meg a királyságot, akár a várak visszaszerzésére elegendőnek látszik. Hogy mit tudott Felségtek a négy évben akár a Birodalom rendjeitől, akár a cseh királyságtól és más tartományaitól elérni, számunkra nem ismert; mindenesetre e fáradozásának semmilyen gyümölcsét nem ízlelte még meg Magyarország. Sőt azt is meg merjük erő-

félig már meg is szabadult az ország. „A te kezeden van mindnyájunk üdve. Ha akarod: a szabadság vár ránk. Ha nem akarod: itt az örök szolgaság. Hogy e kettő közül melyiket akarod inkább – te dönts.” (MHL 615–616. Nr. 301.)

⁷³ E szöveg a pozsonyi gyűlésen keletkezett. A gyűlést a rendek jelentős részének sürgetésére Báthory István nádor hívta össze, a Pozsony környékén élő, de minden rendet képviselő megjelentek tanácskozását azonban már nem vezethette, a kitűzött napon meghalt. Az itt közölt részletekből is érezhető az a kétségbeesés, amit az előző évi (az első magyar–török szövetséget jelentő) török hadjárat okozott, valamint az, hogy Ferdinánd nem tudta megvédeni országát. A szöveget a gyűlés fogalmazta meg, Macedoniai László váradi püspök, Batthyány Ferenc szlavón bán és Thuróczi Miklós főudvarmester vitték a királynak.

⁷⁴ Itt a latin mondat szerkezete megtörik, de a folytatásból az értelem nyilvánvaló.

síteni, hogy Felségtek e távolléte⁷⁵ révén nem csak a törökök által, akik sok vármegyét szélteben-hosszában tűzzel, emberek és barmok gyilkolásával és prédálásával kimerítették; hanem Felségtek serege és a pártütők berontásai által is akkora pusztulás történt, hogy azt hisszük, nincs már Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában egyetlen oly titkos zug sem, ami a kártól és a legsúlyosabb szerencsétlenségtől mentesnek lenne tartható. Az elszenvedett szerencsétlenségeket szavakkal feltárni pedig nem vagyunk képesek... (...)

Amerre csak Felségtek hadserege vonult, vagy letáborozott, mindenütt ellenség, mégpedig a legkegyetlenebb, módjára dühöngött;⁷⁶ teljességgel semmilyen különbségtétel a hűségesek és a lázadók között; a mezővárosok és a falvak felégetve, sok ártatlan, egyháziak is, világiak is legyilkolva; a szerencsétlen nép a bőréig kifosztva, sem gabona, sem házi eszközök, sem barom, sem öltözék nem hagyatván meg senkinek. A mezővárosok és a falvak feldúlásakor pedig arra volt figyelmük, mintegy előírásból, hogy mindennek előtt a templomokra törjenek rá, és ami szent vagy világi bennük el volt helyezve, elragadják, sok helyütt az úr teste szentségének leverése és elhajítása után. Végül, Felségtek engedelmével legyen mondva, az ól és az isten háza között ezen emberek számára semmi különbség nem volt, hacsak, hogy az ólakban talán kevesebb bűn

⁷⁵ A követutasítás vége felé e gondolat erősebben tér vissza: „...azt gondoljuk, a mi megújuló bajainknak nincs más oka, mint hogy Felségtek oly gyorsan eltávozott Magyarországról, oly sokáig távol volt. Ha tovább velünk maradt volna, vagy korábban visszatért volna, itthoni bajainktól kétségkívül mentek lettünk volna, és a hit ellensége ezt a minden század számára emlékezetes szerencsétlenséget nem okozta volna. Más-különben is, Magyarország királysága soha nem igazgattatott helyettesek által, csak ha történetesen szomszédos királyságait látogatták meg királyaink vagy külhoni népekkel háborúztak. Szerfelett ritka és idegen a magyarok számára hallani csak a királyt és nem látni. Ezidőtájt pedig semmi nincs, amit az ellenség inkább saját hasznára fordítana, mint Felségtek távolléte; elment, elfutott, magáról gondoskodott, másokon segít, Magyarországra semmi gondja...”.

⁷⁶ A Ferdinánd-ellenességgel nem vádolható felvidéki városokban is. A löcsei krónika szerint 1528 március 30-án „...350 vasas német jött Lőcsére, itt megszállván, és sok kárt okozván a polgároknak; ám amikor 5 hét múlva, május 6-án eltávoztak, azért a közel 1040 forintot tévő költségért, amibe kerültek, semmit sem fizettek, habár előbb a fizetséget hitükre megígérték. Sperfogel uram arról ad hírt, hogy Katzianer Jánosnak 500 német lovasból, 500 huszárból és 3000 gyalogosból álló serege sok kárt okozott a Szepességnek: erőszakkal elrabolták az élelmiszereket, ruházatot, lovakat és a szarvasmarhát, megbecstelenítették a leányokat, meggyalázták a tisztességes asszonyokat, a gonosz embereket becsben tartották és megajándékozták, a jókat ellenben semmibe se vették és megkárosították.” (Hain 39.)

lett elkövetve, mint a templomokban. Sértenénk Felségtek fülét, ha az asszonyokkal és szűzekkel szembeni borzalmas gatzetteiket és a szerzetesek és papok iránti őrzöngésük fajtáját akarnánk felidézni.

(...) ...emberi emlékezet óta a magyar királyság, különösen az a része, amelyik Felségtek hatalmában van, sohasem lett annyiszor és annyira kegyetlen adóztatásokkal meggyötörve, amekkorákkal Felségtek koronázása óta mind a kamarások által, amíg volt kamara,⁷⁷ mind Felségtek kapitányai által mind e napig gyötretik.

A királyság minden alattvalója igen kedvét kereső volt Felségteknek, azok a kevesek pedig, akik még nem tértek vissza Felségtek kegyelmére, semmire sem vágytak figyelmesebben, mint hogy hívei közé számíttassanak; de amikor azt veszik észre, hogy emezek hatalmas szabadossága és büntetlensége, kegyetlensége napról napra nő, már semmi védelmet nem remélnek Felségtektől: nem csodálandó, hogy azok, akik korábban lázadók voltak, idegenebbekké váltak és a hívek közül igen sokan, elvesztvén a szabadsággal és a védelemmel kapcsolatos reményüket, elpártoltak.

Mivel pedig, Legfenségesebb Király, említést tettünk a szabadságról, a királyság minden rendje panaszkodik, hogy Felségtek idejében nemhogy ép nem maradt szabadsága, hanem el is vétetett.⁷⁸ Sem a főpapok, sem a bárók, sem a nemesek vagy polgárok szabadsága nem őriztetett meg

⁷⁷ A kamarát Ferdinánd 1528-ban hozza létre, feladata a királyi jövedelmek (a királyi birtokok, valamint az adományozásukkal kapcsolatos ügyintézés, nemkülönben a háramlott birtokoké is, aztán a vámok, a pénzverés stb.) kezelése. Székhelye Buda lévén, az 1529. évi hadjárat megszüntette, helyette Ferdinánd 1531-ben hozza majd létre az *administratio cameraet*. Ez a következő évtizedekben úgy kerül függésbe az udvaritól, hogy minden komolyabb ügyben felterjesztést kell írnia a királyhoz, aki az udvari kamara által megfogalmazott rendeletben válaszolva utasítja végrehajtásra.

⁷⁸ Magyar szemszögből nézve méltánytalan volt, hogy az udvari tanács tíz helyéből csak kettő jut magyaroknak. Nagyjelentőségű középkori hatalmi központunk, a királyi tanács névlegessé válik, helyét a helytartóság foglalja el. Először Mária lesz helytartó, amikor 1527-ben Ferdinánd bejövételéig rábízta ügyei intézését. 1528-ban a birodalmi gyűlésre segélykérés végett eltávozó király Báthory nádort nevezi ki helytartóvá, melléje adván tanácsul Szalaházyt, Gerendi Miklós kincstartót, Thurzó Eleket és Báthory András tárnokmestert. Báthory István halála után Ferdinánd kihasználva azt, hogy így az idegen csapatokat nem kell a nádor alá rendelni, nem tölteti be a méltóságot, hanem 1532-ben Thurzó Eleket nevezi ki helytartójául, a magyarországi seregek főparancsnokságát pedig Hans Katzianer főkapitányra bízta. A helytartótanács hivatali szabályzata 1549. évi formájában maradt ránk, eszerint az állandóan működő tanács fejének, Várdy Pál érseknek évi fizetése 3000 forint – Oláh Miklós egri püspök kancellárként 1440, Révay nádori helytartóként 1200, Nádasdy Tamás országbíróként szintén 1200 forintot kapott.

semmilyen részben sem; annyira, hogy a szabad királyság alakját is alig tudta megtartani Felségtek alatt Magyarország. Felségteknek egyetlen magyar tanácsosa, szinte egyetlen tisztviselője, egyetlen prefektusa sincsen, talán csak ha pusztán cím szerint. Külföldieké, mégpedig az ügyeinkben teljességgel tudatlanoké minden dologban a főhatalom, ezek saját tetszésük szerint irányítják a háborút, hogy mennyire megfontoltan és hasznosan, Felségtek látja; ezek gyűlést hirdetnek, ezek Felségtek nevében sőt auktoritásával, amit csak akarnak, parancsba adják; ezek más és más rováásokat rendelnek el és hajtanak be. Egyedül a pozsonyi várnak volt magyar prefektusa, úgy mégis, hogy német kapitánynak engedelmeskedett. De még bizony így sem lett kevés famulusával a várban hagyva, és nem más okból, mint hogy magyar, lett Magyarország koronája várának őrzésétől megfosztva. Ezekről gondolkodják Felséged, a közszabadsághoz tartoznak, amit a királyság alattvalói mindenekelőtt teljességgel kívánnak, és aminek a megőrzésére nekünk és e magyar királyságnak ígéretet tett.

(...) ...hogy Zsigmond császárt és a korábbi királyokat elhagyjuk, Mátyás király szinte hét évet töltött el az efféle lázadók megfékezésében, Ulászló király, Felségtek apósa nem kevésbé küszködött uralma kezdetén, és Lőrinc herceg ellen is,⁷⁹ mások ellen is hadat viselt.

Mégis sohasem hallottak olyat, hogy a királyok valakik lázadása vagy hitszegése miatt a királyságot egyetemesen akarták megbüntetni, vagy akár a hűtleneknek alávetettek széttépését a katonaságnak megengedték, mivel a királyság elpusztításában senki nem szenved nagyobb kárt, mint a király.

Elvétetett más időkben a hűtlenek birtoka, ők maguk proscibáltattak, fejükre ítélet mondatott; nem lett a közszabadság megsértve, nem lett a királyság felégetve vagy prédának kitéve. (...)

Ha csendes gondolkodással Felségtek méltóztatni fog magában átfutni Magyarországon, Erdélyen és Szlavónián, bizonyára sokakat fog találni, akik Felségtek méltóságáért szakadatlan csatározásokkal küzdenek, nem haboznak magukat és életüket a legnagyobb veszedelemnek odavetni. Egyesek elveszítvén vagy elhagyván váraikat és igen hatalmas birtokaikat nélkülözve feleségükkel és gyermekeikkel ide-oda vándorolnak vagy rejtőzködnek, mások birtokainak nagy része vagy minden birtoka hamu-

⁷⁹ A király az öt *ökör* szóval illető Újlaki Lőrincsel 1494-ben kezdi harcát, aki a következő évben bocsánatot nyer tőle.

vá lett; néhányan hatalmas vagyonból vagy a papi méltóságból koldus szegénységbe vettettek, nem más ok miatt, mint hogy Felségtekhez hűek. Méltó lett volna bizony, Legfenségesebb Király, a mi ítéletünk szerint inkább ezek épségét, mint mások hitszegését védelmezni; és nem eltérni, hogy a nemzet egésze szabadságában és javaiban kárt szenvedjen. (...)

Ránk bízta testvér uraink és barátaink, könyöröggünk Felségteknek, hogy végre e végső pusztulástól és veszedelemtől elerőtlenedett királyságnak, mielőtt alapjaiban elpusztul, a gondját vállára venné, hogy valahára ily hatalmas károkból magához térhessen... Csak azt kérjük Felségtektől, amire maga a királyi hivatal szerint köteles, hogy tényleg megismerhessük és megtapasztalhassuk Felségtek védelmét és kegyelmességét.

Felségtek királyi vára és székhelye az ellenségé – akárhányszor nem nagy nehézséggel visszaszerezhető lett volna, ha az igen sok jó alkalom és idő nem lett volna elmellőzve, vagy Felségtek kapitányai azzal az elszántsággal álltak volna a feladathoz, amivel illetet volna... (...)

Ha pedig valaki azt mondja, hogy a dolog nehéz, sőt igen fáradtságos és költséges, elismerjük, Legfenségesebb Király; de nyilvánvalóan sokkal nehezebb lesz a következő évben... (...)

Amíg megvoltak váraink, hallgathatták békésen a német urak küzdelmeinket a törökökkel; most oda jutott a dolog, hogy hacsak fegyvert nem ragadnak a törökök ellen, hacsak Felségteket akkora erővel nem segítik, amekkora kell az ellenség elmozdításához határaiktól, igen kevés éven belül nem lesz miért megindulniuk bukásunkon, semmivel sem lesznek ugyanis dolgaik boldogabbak, mint a mieink. (...)

Törekedjék hát Felségtek, könyörgünk teljes erőnkől, hogy a mi, sőt az egész kereszténység várakozásának megfeleljen; máskülönben üdvnek többé nem lesz semmi reménye, és Felségtek, aki most az ellenség számára félelmetes, ezután (ezt Isten fordítsa el) megvetés tárgya lesz. (...)

Legfenségesebb Király, Felségtek hívei mindezekkel kapcsolatban kegyes és utolsó válaszát várják, és nem is csak választ, hanem gyógyírt is az annyi módon megsértett és elvett szabadságnak, továbbá a királyság megszabadítására és védelmezésére. Ha ezt Felségtek teljesíteni nem tudná, a legalázatosabban könyörgünk, méltóztassék kegyelmessége szerint nyilvánvaló jelét adni, hogy legyen szabad nekünk, mielőtt mindnyájan elpusztulunk, más módokat találni, hogy azokkal valamiképp

épségünket meghosszabbíthassuk, és ameddig lehetséges, a jövő veszedelmeket elfordíthassuk. (...) ⁸⁰

A 17 Pemflinger István⁸¹ tájékoztatója Ferdinánd számára a kenesei gyűlés szándékáról 1531 novemberében

(...) A magyarok maguk egyakaratóiak akarnak lenni és urat akarnak keresni maguknak, hogy az megvédje őket, nehogy egészen elpusztuljanak; nem harmadikat, hanem kettőtök közül egyet, mégpedig azt, akinek védelmét gyorsabbnak, hasznosabbnak és e királyság számára üdvösebbnek fogják látni és tapasztalni. Úgy, hogy gyűlésük⁸² megtartása után [köve-

⁸⁰ MOE I. 271–280., latin. Az augsburgi gyűlésen előadott beszédhez négy pontban felsorolt kérést is csatoltak:

„Ő Legfenségesebb Felsége a jelen vállalkozás főkapitányának és a többi csapatparancsnoknak méltóztassék szigorúan meghagyni, hogy a hadjárat előmenetele során legyenek tekintettel azoknak, akik Őfelsége hívei, nem csak személyére, hanem dolgaira is, hogy miután megérkeztek az ilyenek földjére és birtokára, a katonaság a károkozástól és a jogtalanságtól tartózkodjék.

Ő Legfenségesebb Felsége valamelyik, a hazánkhoz közelebbi városba jöjjön ezen az őszön; mivel Őfelsége közelsége nélkül a jelen hadjárat kísérlete kétségtelenül hatástalan lesz, és az államot érő mérhetetlen kár mellett a királyság is az Őfelsége iránti engedmességtől teljességgel el fog idegenedni.

Őfelsége a magyar királyságban és Szlavóniában s a nekik alávetett területeken a végvárak tisztségeit és parancsnokságait és más méltóságokat, amiket külföldieknek adományozott, méltóztassék a királyságok ősi szabadságai és Őfelsége kegyes ígérete szerint méltó és érdemes tartománybelieknek visszaadni, a jövőre nézve pedig az ország-lakosokat is szabadságaikban és előjogaikban megtartani.

Őfelsége helyezzen őrségül Varasd városába elegendő gyalogságot, hogy ... a várost is védelmezzék és az Őfelsége iránti hűségében is megtartsák.” (MOE I. 283., latin.)

⁸¹ Apja Pemflinger János budai bíró volt, ő maga a magyar kamara tagja.

⁸² 1530 végén a Ferdinánd-párti Perényi Péter erdélyi vajda kezdeményezésére újból tárgyalások indulnak a két király hívei között. Ezek eredményeként 1531 március 19-ére Bélaváron kb. 100 főpap, báró és nemes (valamint többbezes hadinépük) gyűlt össze. Itt Perényi, miután a felszólalók mindkét királyt okolták a helyzetért, elmondta, Ibrahim nagyvezér, aki, miután a szultán fogságából, ahová őt János király taszította, kiszabadította, közölte vele: ha az ország egyetértően engedelmeskedni fog Szapolyainak, a török támadások abbamaradnak. Ezután a jelenlevők Veszprémbe május 18-ra egyetemes országgyűlést hirdettek. A Bártfának szóló meghívóban ez olvasható: „(...) Mi ... keresztény hitünket és hazánkat és üdvünket szeretve ... azért gyűltünk össze, hogy ezt a különböző pártutések és belháborúk révén már szinte elemésztdőött magyar nemzetet egyetértővé tehessük és közös hazánkat megoltalmazhassuk. ... úgy látszott jónak mindannyiunk számára, hogy veletek is és a többi urával és nemesével e királyságnak, és a

teket] küldeni igyekeznek egyazon időben mind Felségtekhez mind Szapolyai Jánoshoz. Felségtekhez annak meglátására és, ahogy ők maguk mondják, kipuhatolására fognak küldeni, vajon Felségtek kész-e őket azaz saját királyságát védelmezni akarni és a hatalmas elnyomatásoktól megszabadítani, és azt nem szavakkal, nem is levelekkel, ahogy, amint mondják, eddig történt, hanem tényleg és hatékonyan; továbbá, vajon

neki alávetett részek lakosaival ... Veszprém mezővárosába összegyűljünk, hogy tanácskozzunk az összes országlakó úr közötti testvéri szeretet és kölcsönös egyezés és egyetértés megerősítéséről...” A bélavári gyűlés résztvevői ott lesznek, félretéve minden ellenségeskedést „csak Istent és reszpublikánk jövőendő nyugalomát tartva szemünk előtt”, „csak azokról fogunk tárgyalni, amik a kölcsönös egyetértésre és Magyar Nemzetünk egységére és Hazánk megvédelmezésére és Hitünk megőrzésére tekinteni látszanak.” (MOE I. 369–370., latin.) Az aláírók között van Perényi Péter, Batthyány Ferenc, Sulyok György pécsi püspök, Török Bálint; a követeit elküldők között a zágrábi és a tinnini püspök, Móré László, Báthory István nádor özvegye, Perényi Imre özvegye (Kanizsai Dorottya). Márciusban a gyűlést ellenző Szalaházy így írt királyának: „Tudom, békés időkben is milyen nehéz volt e lázadó sokaság lelkiületét mérsékelni... E legnagyobb szabadoságban pedig, ami csudamód elvadította mindegyiküket, nem látom, mi helyük lehetne nyugodt embereknek. Egy dolog van, amivel hatni lehet az emberek e fajára: a pénz tudniillik és a zsold. Az ígérek ugyanis keveseket indítanak meg.” (MOE I. 320., latin.) Ferdinánd április 27-én kelt levelében, arra hivatkozva, hogy „János szepesi gróffal” – a török egyetértésével – fegyverszünetet kötött, alattvalóit eltiltja a gyűlésen való megjelenéstől, ismételten és súlyosan megfenyegetve az akaratával dacolókat, több főrendnek, például Thurzó Eleknek és Török Bálintnak külön is levelet küldve. Az általa említett fegyverszünet január 21-én jött létre Visegrádon, ez az országszakadás első hivatalos elismerése. János király is tiltotta a megjelenést. Bizalmasa, Frangepán Ferenc (1483 k.–1543, főpap, diplomata) írja Brodaricsnak április 18-án Budáról: a Veszprémbe hirdetett gyűlés veszedelmes és mindkét király ellenére van, katonaságot kellene odaküldeni, egyébként „...azon a gyűlésen mindkét király ellen kapitányt fognak tenni, aki oka lesz, hogy a törökök az oly sok széthúzás között elfoglalják a királyságot...” (MOE I. 323., latin.) Sperfogel szepesi krónikájában ez olvasható: „Május 7-én elküldték Lőcséből Thomas Sartort egy famulusával Kassára, ahonnan az összes várossal együtt készül utazni ... Veszprémbe. Az ügy pedig olyan, ... hogy mindenki egy királyt akar választani, vagy Ferdinándot vagy Szapolyai Jánost vagy Perényi Pétert; ... de félő, hogy aligha fognak egyetérteni; a felsőbb részek városai ugyanis senkit nem fognak helyeselni Ferdinánd királyon kívül...” (MOE I. 324., latin.) A gyűlés így nem jött össze, amiként a május végére János által hirdetett székesfehérvári sem. Ezután Ferdinánd megkérdezte magyar tanácsosait, tartson-e országgyűlést. Ám a válasznak, hogy igen, de csak ha személyesen jelenik meg és „...a külföldi segítséggel és Magyarország megszabadításával kapcsolatban kétségtelen és igen bizonyos reményt...” nyújt, nem tudván eleget tenni, nem hirdette azt meg. Az elégedetlen rendek így Zákányban elhatározzák, hogy Kenesére általános gyűlést hívnak össze. A szervezéssel a Ferdinánd-pártiak Török Bálintot, a János-pártiak Nádasdy Tamást bízzák meg.

Felségtek őket megígért szabadságaikban, amelyekben, amint mondják, meg lettek sértve, akarná-e megőrizni. Akkor mindannyian, mind azok, akik Jánosnál vannak, mind azok, akik ezideig Felségtekkel tartottak, egy akarattal Felségtekkel akarnak tartani elhagyván Jánost és a törököt. Jánoshoz is készülnek küldeni, megkérdezni tőle, mi módon akarná őket megvédeni, védelmükre a törököket semmiképpen sem akarják elfogadni, megundorodtak a törökök segítségétől. (...) De ha az elveszített végvárat a törökök kezéből megszerezné, s azokat nem szavakban és ígéretekkel, hanem tényleg a kezükben látnák, s maga a törökök császára biztosítaná őket, hogy nem akarja őket és e királyságot többé háborgatni sem elnyomni, ... maga János az előrebocsátottnak eleget tenne, mindannyian egyedül hozzá csatlakoznának. Ha pedig egyikőtök sem lesz kész az előírtak teljesítésére, azt mondják végül, szükségképpen másként kell ügyünkről gondoskodni, azaz a törökhöz kell csatlakozni biztos feltételekkel. Jobb ugyanis, mondják, holnap elpusztulnunk, mint ma. (...) ⁸³

⁸³ MOE I. 330., latin. A kenesei találkozóra mindkét fél komolyan készült, Ferdinánd V. Károlyt és VII. Kelement is bevonta követek révén. A gyűlés 1532 januárjának elején nyílt meg, többek között Baththyány Ferenc, Török Bálint, Bakics Pál, Nádasdy Tamás, Majláth István részvételével. Móre László, Losonczy Antal, Báthory György, Perényi Péter képviseltették magukat, a pécsi prépost névsorának végén pedig ez áll: „Sokan mások is, a jelenvolt urak servitorai, akiknek neve nem volt feljegyezhető.” (MOE I. 351., latin.) A többség Ferdinánd-párti volt. Amiként több korábbi alkalommal, ez a gyűlés is azzal oszlott el, hogy újat hirdetett március 12-re Berenhidára. Az erre a gyűlésre Pozsony vármegyét meghívó levélben többek között az áll, hogy e lépésre „...végső szükségünk és utolsó veszedelmünk kényszerített; mivel látjuk, hogy mindennünnen elhagyattunk és senki nincsen, aki egybegyűjtsön minket. Erre a napra és helyre minden prelátus és nemes, báró urat sőt e királyság minden rendjét meghívtuk. Orátorokat küldtünk mindkét Legfenségesebb Királyhoz is, könyörögve Őfelségeiknek, hogy Őfelségeik az előbb írt napon és helyen tartandó mondott gyűlésre különleges követeket elküldeni és rajtuk keresztül a királyság megőrzésének módját és útját, és szabadságainkat nem szavakkal, de tettekkel, mégpedig nyilvánvalókkal és kézzelfoghatókkal nekünk kinyilvánítani méltóztassanak. Intettük az orátorok révén Őfelségeinket, hogy amelyikük képes lesz megvédeni a királyságot, és minket szabadságainkban meg akar tartani, ahhoz fogunk csatlakozni és egyedül neki fogunk szolgálni. (...)” (MOE I. 417., latin.) Már a lengyel király neve is szóba került, ha a két jelenlegi egyike sem tudna segíteni az országon. Meghívták a gyűlésre a két király és a császár meg a pápa követein kívül tehát a lengyel rendekét, sőt az ausztriai tartományokét, meg a két oláh vajdaságét is. Ferdinánd egyrészt nem kívánta a gyűlés megtartását, másrészt megint bátyja és a pápa segítségét kérte. A pápai udvarban ügyének komoly támogatója volt a Mohácsig Magyarországon működött da Burgio, aki viszont azt írja neki 1532 február 15-én, hogy a franciák, az angolok és a velenceiek azon vannak, „...teljességgel engedje át e királyságot Felséged a vajdának ... nem mulasztanak el a pápánál is mindent megkísérelni.”

Harc a reformáció ellen

A 18

Az 1531. évben... A Márton előtti ötödik napon lázadás támadt a magyarok prédikátora⁸⁴ miatt, aki klastromából menekült szerzetes volt, akit az igen tisztelendő Tamás Úr, egri püspök, Ferdinánd király helytartója a régensek megbízásából⁸⁵ ama Pekry Lőrinc huszáraival elfogatván a kassaiak akarata nélkül Likava várához küldött el, ahonnan Ferdinánd királynak szándékozik továbbküldeni, és emiatt igen nagy zavargás támadt Kassán a püspök ellen. (...)

Ismert továbbá, hogy Tamás egri püspök elvitt magával két, Luther szektáján levő presbitert: Antal eperjesi prédikátort és Bertalant, egykor a szepesi káptalan káplánját, és a káptalanban vannak fogságban tartva Ippoltffi, szepesi várkapitány által, ahogy mondják, a püspök parancsára, hogy pedig mit szándékozik velük tenni, nem tudni. Ismert továbbá, Bertalan presbitert az eperjesi urak kérésére szabadon elengedte Neuhausel (Hradek avagy Liptóújvár) várából, Antalt pedig magával vitte Pozsonyba, a kassai prédikátorral együtt. Továbbá Antalt szabadon elbo-

(MOE I. 360., latin.) Ferdinánd akarata ellenére Török Bálint készült a gyűlésre, ezer fegyveressel kívánt megjelenni, egész vármegyét kényszerített rá királya akarata ellenére a megjelenésre. Bár János királynak nem volt kifogása a gyűlés ellen, azon mégis a Ferdinánd-pártiak voltak megint többen, s a döntést áprilisra, a Ferdinánd király által hirdetett országgyűlésre hagyták, hátha addig az teljesíteni tudja a külföldi segítséggel kapcsolatos ígétét. János király eltiltja híveit az e gyűlésen való részvételtől, maga is gyűlést hirdet, fegyvereset, így az ellenpártból is sokan otthon maradnak, birtokaikat féltve. A megjelenő Ferdinánd-pártiak végül Pozsonyban találkoznak.

⁸⁴ Dévai Bíró Mátyás.

⁸⁵ Ferdinánd a püspöknek szeptember 30-án kelt levelében írja, hogy miután látja, a Kassán tevékenykedő luteránus *concionatorok* (hítszónokok) csak azon fáradoznak, „...hogy a hiszékeny nép között már szétterjedt tévelygésüknek megerősítést szerezzenek, dogmáikat pedig szélteben-hosszában hintsék és terjesszék, ...”, a kezdeteket akarva akadályozni, eldöntötte, hogy mindkettőjüket a pozsonyi várba kell vinni, s miután oda megérkeztek, el fogja rendelni, mi történjék velük. Mellékelt levelében a kassaiaknak is komolyan megparancsolja, hogy az azok ellen teendő intézkedés során nemhogy ellent ne álljanak, hanem eleget téve a katolikus vallás és az őiránta való kötelességnek, minden segítséggel legyenek az eljárók mellett, s engedelmeskedjenek nekik. Kéri tehát a püspököt, gondoskodjék amazok börtönbe vettetéséről és erős őrizet mellett Pozsonyba szállításukról. (EE II., 162., latin.) Az említett mellékelt levélből (i. m. 163., latin), ami ugyanekkor kelt, kiderül, hogy a két hítszónok egyike német, másika magyar, és bár korábban már e tévelygések elítéltettek és kivették, ők ketten nem szűnnek meg városát fertőzni. Ezért kötelessége szerint fog eljárni velük szemben, a kassaiaknak pedig fejük és jószáguk vesztese alatt meghagyja, a prédikátorok elleni eljárás során tehetségük és kötelességük szerint segítsék a parancs végrehajtóit.

csátotta Pozsonyban, és [az] visszatért Eperjesbe Mária megtisztulásának ünnepe körül az 1532. évben.⁸⁶

A 19 A pozsonyi gyűlés válasza a királyi biztosoknak 1532 áprilisában

(...) Hogy Uraságaitok minket jó reménységgel lenni parancsolnak és állhatatosságra buzdítanak, tanúink a Királyi Felség iránti hűségünkől és kitartásunkból eredő vég nélküli szerencsétlenségeink, amiket mind e mai napig elszenvedtünk. Már oda jutott pedig a dolog, hogy legtöbbünknek, elveszítvén patrimoniumát és elfogyasztván és elveszítvén javait, alig van, amiből napról napra éldegéljen. (...)

Ha a Királyi Felség minden erejével nekifeküdne védelmezésünknek, biztosan már régen lennének valamiféle jelei, azonban semmi nincs. Ugyanis, bár mindenfelől hozzák a hírt, hogy a törökök császára e királyságot készül megtámadni, eközben senki sem tudja a királyi Felség semmilyen felkészülését sem érzékelni. A törökök sohasem támadtak meg, amint tudjuk, olyan királyságot, ahol látták, hogy az ellenfél felkészült az ellenállásra. Mivel a királyi Felség számára tudott az, hogy ha e királyság megvédelmezésére gondol, nyilvánvalóan előre kellett volna küldeni bizonyos csapatokat, meg kellett volna mutatni a készüléteket, ezekkel minden magyart a maga iránti engedelmességre vonhatott volna és az ellenség lelkierejét elvehette volna. Ha ezt eddig nem tette meg, kétségkívül el fogja veszíteni Magyarországot. E királyság, hogy Uraságaitoknak nyíltan megjelentsük, sem levelekkel, sem követtségekkel, sem a legnagyobb ígéretésekkel tovább nem óvható és védelmezhető, hanem csak ténylegesen, azaz fegyverekkel. Elhiszünk és remélünk mindent, amit nekünk ígérnek; de ez a hatalmas bizalom nekünk eddig semmit sem használt s a jövőben sem fog... A királyi Felséget, legkegyelmesebb urunkat korábban is gyakran figyelmeztettük, most is Uraságaitok által bizonyossá tesszük, ha a törökök hadserege Őfelsége hadserege előtt érkeznek meg e királyságba, a magyarok mind akarva nem akarva az ő hatalmukba fognak átmenni, s nem lesz miért őfelségének közülünk kinek-kinek az iránta való hűségéről panaszkodhatnia... (...)

A királyi felség kezében a királyság összes bátyája közül két fontos van még: a temesi vár és Szeben városa Erdélyben, ha ezek el fognak veszni,

⁸⁶ EE II. Nr. 152, 171.o., latin.

egész Magyarország Rácorszáig és ugyanígy egész Erdély úgy fog elveszni, hogy a királyi Felség vagy akár más fejedelmek által aligha viszszaszerezhetőek ebben az emberöltőben. (...) ⁸⁷

Jurisich Miklós levele királyához a töröktől ostromolt Kőszegből

A 20

...idejében kértem, Felséges Király, Felségedtől, főkapitányától és hadi tanácsosaitól Felséged vállalt kötelezettsége szerint segítséget ehhez a várhoz, de sem nagy, sem csekély segítséget nem kaptam. ⁸⁸ Mégis, Legkegyelmesebb Király, az egész kereszténység és Felséged javát, továbbá ügyének szerencsés kimenetelét hűségesen megfontoltam és éppen ezért nem haboztam, hogy életemet és javaimat ... veszedelemnek tegyem ki. Néhány ezer asszony és leány, ifjú és gyermek és velük együtt sok öreg is jött össze e városba, hogy elkerüljék a törökök szörnyű zsarnokságát és a halált, én pedig megkíséreltem, hogy ezt a gyenge várost megvédjem, az olyan kegyetlen és hatalmas ellenségtől, a törökök császárától és az ő erejétől, amellyel a várost személyesen körülzárta. Nem azért tettem, mert úgy gondoltam, hogy hatalmával szemben tartani tudom magam, hanem hogy őt itt egy darabig késleltessem, amíg Felséged a rómaiak legkeresztényibb császárával, szeretett testvérével szembetalálkozhatik és annak a legjobb és legnagyobb Isten segítségével ellenállhat. És, mondom, azért is tettem ki magam a nyilvánvaló veszedelemnek és halálnak, hogy Isten az ő könnyőreteremtessége által lelkemnek kegyes legyen és kegyelemmel megítélni méltóztassék.

Ambár pedig már előzetesen Felséged eléggé értesült róla, hogy a törökök császára mekkora erővel és milyen hatalmasan támadott meg és kezdte ostromolni a várat, én mégis a történelekről kezdettől fogva jelen levelemben a valóságot pontosan tükröző leírást küldök Felségednek. ...ma huszonkét napja kezdte Ibrahim basa ostromolni a várost, három

⁸⁷ *saeculo*, tágabb jelentésében *század*. MOE I. 453–455., latin.

⁸⁸ Most a segítség elmaradásában nem elsősorban Ferdinánd hibás. Kőszeghez közel, Bécsújhelynél hatalmas, nyolcvanezerre becsült birodalmi haderő oszlik majd fel, miután a török főszereg Kőszeg alól hazaindul. E feloszlásban része lehetett annak, hogy e had részben az 1531-ben, a schmalkaldeni únióban szövetkezett protestánsok seregeiből állt, akik nem akarták helyzetüket V. Károly testvére helyzetének javításával rontani. A császár pedig, bár megszemlélte a roppant sereget, közömbös volt a török magyarországi terjeszkedése iránt.

nappal később pedig személyesen maga a császár és gyalogosai az összes hadiágyúikkal, faltörőikkel és sátraikkal egészen körülzárták. Ágyúikat, amelyeket falconnak és falconettnak neveznek,⁸⁹ a város körül 4 helyen beásatta és a szőlőhegyeken is, amelyek magasabban vannak a várnál, 8 ágyút úgy helyeztetett el, hogy azokkal a harmadik napon a vár és a város összes magas védműveit uralta. Azután a város négy pontján a falhoz helyezett létrákon nagy tömeggel a város ellen rohamot intézett. Isten azonban, a mi megőrzőnk az ő jóságából kegyesen úgy rendelkezett, hogy nemcsak ez, hanem más 11 roham is eredménytelen maradt. Ennek megtörténte után az ellenség a várat és a várost 13 helyen aláaknáztá. De a mi legkegyelmesebb égi atyánk azt is megadta, hogy még ekkora nagy munkával sem tudtak nekünk semmi különösebbet ártani. Ezután néhány ezer rőzseköteggel a város árkat feltöltötték, és ezeken a kötegeken keresztül a legveszedelmesebb helyeken a falat aláásták, a nyílásokba puska- port tömtek és újabb rohamra rendelt katonasággal, amint a puska- por felrobban, a várost újból hevesen készültek megtámadni. Mi azonban Isten kegyelmének segítségével ellenakna ásásával a fenyegető súlyos bajt megakadályoztuk. És bár az időben is 4 helyen létrákat helyeztek, de minthogy a mieinktől nagy veszteséget szenvedtek, meghátráltak. A következő napon azonban a fal alatt ásott nyílásokba nagy ügyességgel – ez részletesebb kifejtést igényelne – puska- port helyeztek. Reggel 6 órakor a császár gyalogosai 4 csapatban rőzsekötegekből összeállított védőfalak alatt a várfalak közelében állottak és a puska- por meggyújtásával a várfalat 16 öl⁹⁰ hosszúságban a levegőbe röptették, és azon nyomban egyik gyalogoscsapat a másik után bátran és teljes erővel rohamozott. Én azonban Isten kegyelméből már előzetesen úgy gondoskodtam, hogy az ellenség láthatólag semmit sem ért el és a mieinktől az összecsapás során nagy kárt szenvedett, viszont itt a legkiválóbb servitoraim estek el, akikben feltétlenül megbíztam és reménykedtem.

Ennek megtörténte után a török ellenség néhány ezer teherhordó lóval, továbbá tevékkel fatörzseket szállított a város két részéhez és elhelyezte a vesszőkötegekből készített védőfalak mögött, egyúttal néhány ezer olyan embert jelölt ki, akikért nem volt nagy kár. Ezek nagy serényen a fatörzseket a várfalhoz hajították és azokból magasságban a várfalat fölülmúló két hegyet építettek, úgy hogy egyetlen napi pihenés nélkül szüntelen

⁸⁹ Falconból és falconettből többféle van, de a falcon inkább tábori ágyúnak számított.*
Faltörők nélkül mit akart a török Bécsnél?

⁹⁰ A bécsi öl 1,896 méter hosszú volt.*

munkálkodnak a hegy emelésén. Ezekre a hegyekre kiváló fegyvereseiket helyezték, és így a várra és a városra szakadatlanul lövöldöznek. Bár én az egyik hegyet éjszaka felgyújtottam, ők mégis nagy erőfeszítéssel a tüzet eloltották.

Tudja meg továbbá Felséged, hogy az ellenség három helyen a város falát ledöntötte, mi pedig ebben semmiképpen sem tudtuk megakadályozni. A nyílások a rohamra elég szélesek és megfelelőek voltak, közülük kettőn át már néhányszor meg is kísérelték a behatolást, ezt azonban isteni segítséggel a mieink bátran visszaverték. Ma délután 4 órakor létrehozott állításával 2 helyen újból reánk támadtak és 4 zászlójukat kitűzték a falakra, de Isten rendelkezéséből veszteségeik hatására kénytelenek voltak visszavonulni.

Úgy vélem, hogy nem szükséges leírni, Felséges Királyom, hány ezer tüzes nyilat és mekkora mennyiségű tüzes golyót zúdítanak a kilövőhelyekről szüntelenül a városra, de a mindenható Isten megakadályozta, hogy eddig céljukat elérjék, bár egyetlen ház nincsen a városban és a várban, amely cserépfedéllel volna ellátva, hanem valamennyien fa fedelűek, sokuk csépeletlen gabonával van megtöltve, amelyet a parasztok hoztak be.

Ha Felséged tudni akarja, hogyan vagyok ellátva és milyen katonáim vannak a városban, Felségednek elmondhatom, hogy itt szerény állásomhoz mérten, ahogyan a házigazdához illik, szegényes életet éltem, 10 nehéz fegyverzetű lovasom és 28 huszárom volt. Úgy határoztam, hogy ezekkel a következő napon, amint a törökök császára várakozásom szerint valamennyi seregével a város mellett elhalad, Felségedhez megyek, hogy mint hűséges híve Felségednek a harcmezőn szolgálhassak, a várat pedig, amely az én szegénységemhez mérten eléggé el volt látva, egy jó és becsületes nemesnek akartam átadni megőrzésre. De amikor már világosan láttam, hogy a császár a várost meg akarja szállani, és én innét elég biztonságosan kivághattam volna magam, a levelemben előbb jelzett ok miatt mégsem akartam semmiképpen elmenekülni, hanem vonakodás nélkül a halálra szántam el magam.

Ezért nincsenek más katonáim és senki egyebem, mint nyomorult és szegény parasztok, akik a városhoz menekültek. Közülük eleinte nem több, mint 700-nak volt fegyvere, de már ezeknek fele elpusztult. Velük együtt elesetek az összes kevésbé alkalmas servitoraim, akik gazdatisztek voltak. Azonkívül egy mázsánál nincsen több puskaaporom, pedig a saját pénzen szereztem 300 forinton puskaport és ezt a városban kellett szétosztanom, ha a várost meg akartam tartani. A vár ugyanis a városban fek-

szik, és csak addig tartható, amíg ez, a vár ugyanis semmivel sem biztonságosabb.

Ekkora nagy veszedelemben az ellenség táborán keresztül pénzen és ajándékon fogadott követemet küldtem Bécsbe, hogy ez ott tárja fel összes szükségünket és a veszedelmet, amiben akkor forogtunk, továbbá pedig kérje, hogy küldjenek nekünk puskaport és katonákat, és egyúttal hozzon hírt arról, hogy mikor várhatjuk szabadulásunkat. A hírnök viszont azt mondta, de sem puskaport, sem katonát, de még csak reményt sem hozott arra, hogy számíthatunk felszabadításunkra. Idejében jól megfontolhattam, hogy nekem mintegy az ellenség torkába vetettnék magamra hagyatottan kell elvesznem, de mégis örülök annak, hogy a legjobb és leghatalmasabb Isten kegyelméből ilyen dicső véget fogok érni. (...) ⁹¹

A 21

Dselálzáde Musztafa Kőszeg ostromáról

A tenger és szárazföld padisahja e szerencsés hadjáratban nem hozott magával falúzó ágyúkat; mert nem az volt a szándéka, hogy várakat szabadítson fel, hanem hogy a Mohammed népe ellen támadó és az igaz hit híveinek ártalmára szövetkezett gonosz királynak lázadását elfojtsa. De mivel a nevezett vár őrsége a győzelmes hadseregbe zarbuzánokkal lövöldözött és így útját állta: ennél fogva – habár semmiféle romboló eszköz nem volt is – a pasa öfensége hozzáfogott a hitetlenség tanyájának megsemmisítéséhez. A vár falának behatolásra és megmászásra alkalmas részeivel szemközt várívó bégeket állított fel több helyen, a vár fölött uralkodó magas hegynek egy alkalmas részén pedig sárkány hangú, kígyó testű, vipera mérgű, tüzet okádó zarbuzánokat helyezett el s a csapást megérdemlő gyauroknak házait éjjel-nappal lövetvén ama szerencsétlenek nyugalmát és örömét aggodalomra és siralomra, vidámságát gyászra és jajveszékésre változtatta.

A földturkáló, épületszagató és alapromboló lagimdsik ⁹² – kik utat találnak a sötét föld gyomrába és félelmes fejszéikkel a föld közepéig lehatolnak – több elpusztítandó torony alá aknát kezdtek ásni. A puszkás janicsárok a várárok külső szélénél meteriszeket ⁹³ csinálván a falat körröskörül bekerítették. (...) Mikor a lagimdsik – minden lehetséges hadi

⁹¹ Sinkovics, I. 22–25.

⁹² aknászok

⁹³ sánc, mellvéd, vívóárok*

eszköz és anyag beszerzése után – az aknák ásásával foglalkoztak, az alávaló gyaurok tudomást vevén a vár elfoglalásának eme módjáról, szemközt jöttek és néhány aknát megsemmisítettek; néhány helyen pedig, hol aknát nyitottak, mivel a fal alapja igen mélyen volt, vízre találtak és így eredménytelenül ástak. Az aknák némelyike kellő helyre érven, az említett hónap 19. napján⁹⁴ felrobbantották őket. A harcszomjas csapatok ... felemelték a zászlókat... A felséges isten végzésében halál lévén határozva, a nedvességgel telt felhők esőt sítak a feslett erkölcsűek puska-golyóitól vértanúságot szenvedett igazhívóikért... (...)

Az említett hónap 21. napján ismét felrobbantottak két ... aknát. (...) Kívül a hit harcosai lesték és várták az akna által nyitott réseket s a felséges isten oltalma alatt köröskörül rohamot intéztek a vár ellen. Azon a helyen, ahol rések nyíltak, ismét árkok lévén, az oroszlán természetű vitézek nem juthattak kellő számban a résekhez... (...) Ennélfogva bizonyossá vált, hogy a dolog megvalósulása zálogban van az időnél.

Mivel a győzelem menyasszonyának arca az isteni végzés tükrében ezen a napon is az elhalasztás alakjában mutatkozott, az országot intéző pasának istentől ihletett fényes elméjében az a gondolat fordult meg, ... hogy a várnak ... árkát megtölteti fával, a fallal egyenlő magasságban. (...)

Amint a gyaurok észrevették volt, hogy a farakások felülmúlják a falat és várost, kénnel és kátránnyal bevont búzakévéket és szénacsomókat gyújtottak meg s belülről kidobálták, hogy felgyújtsák a farakást. (...) A könyörület és kegyelem kapuja megnyílván a tűzimádók és hitetlenek könyörgésére s imádságuk meghallgatásra találván a felséges istennél, bölcs végzése vágyaik teljesedésére fordult, minélfogva a fa a tűztől ... meggyulladt, az igaz hit népének szívét pedig levertség szállta meg. Azonban az oroszlán szívű vitézek isten kegyelméből minden nehézségnek tudván az orvosságát, a vízfordók tömlőkben vizet hordtak és fából csinált csatornákon özönvizet árasztottak amaz ostobák által okozott tűzre. Az üdv népének fáradozásával teljesen eloltatott a tűz... (...)

A mogorva tekintetű gyaurok az említett farakással szemközt lévő toronyok közül az egyik, hegy nagyságú toronyra fából még egy másik tornyot csináltak s abba a bálványimádó hitetlenek fölmenvén, puskákkal lövöldöztek és a hit harcosai közül sokat vértanúkká tettek. A harctéren maga a szerencsés és rettenthetetlen pasa is személyesen jelen volt és felügyelt a bástyák lerombolásán fáradozó harcosokra. A bátor seregből néhány kardos és handsáros vitéz hágcsókon fölmászva a várba, harcba

⁹⁴ Moharrem hava, időszámításunk szerint augusztus 21.*

elegyedett a pokolra való feslett erkölcsűekkel és homályosan látó szemük előtt szűkké tették a világ tágasságát. (...)

Mivel a győzelmes harcosoknak a harcban tanúsított rettenthetetlen viselkedésük félelemmel és aggodalommal töltötte el a gyaurok félénk szívét...: ennélfogva az említett hónap 26. napján a vár emírje, a Mikolas nevű hitetlen, kegyelemért kiabálva megalázkodással és megtöretve kijött a várból s az irgalmas pasa közbenjárásához folyamodva kegyelmet kért... Mivelhog az ellenségen isten segélyével történt diadalmaskodás után a hatalomért való hálaadás a megbocsátásban és irgalomban nyilatkozik: ennélfogva a várbéli nép kegyelmet kapott...⁹⁵

⁹⁵ Thúry II. 206–210. A vég Szulejmán naplója szerint így történt: „...[augusztus 28-án] délelőtt a vár bégje, Mikola kegyelmet kért s mivel ő volt az, aki előbb Ferendus királytól követül jött, megadatott neki. Ő tehát kijöven a pasához, átadta a várat.” (Thúry I. 355.) Jurisics Miklós 1529-ben járt királya követeként a Portán, évi adót ajánlva fel, ha Ferdinánd megtarthatja az országot, de elutasították. Egy évvel később is tagja az ugyanezért ment és ugyanolyan eredménytelen követségnek.

A vár feladása keresztény írónál is szerepel, Ferdinánd egy követe is említi útleírásában. Más szerzőnél: [Ibrahim nagyvezír azt mondja:] „Fényesebb hát feloldani most az ostromzárat, és Miklóst kihíván a várossal megajándékozni. (...) Elérte végül, hogy a Zsarnok maga megengedje, hogy követet küldvén Miklóst, akit fegyverrel legyőzni nem tudott, Ibrahim táborába hívják, és így a várossal, még ha másé is az, megajándékozzák. (...) Kijöven hát Miklós ... és megbecsüléssel fogadtatván ... Ibrahim azt mondta, hogy Imperátora, Szulejmán nevében megajándékozza őt ezzel a várossal, nemes virtusa és a város védelmében tanúsított kitűnő serénysége miatt. Ha akarná ugyanis, kétségkívül elpusztíthatná azt őrségével és védőivel együtt teljesen, és feldúlhatná; azonban Szulejmán szultán, mivel szelíd a természete, és kegyelmes, ezt a várost a védőtársakkal, azaz az őrséggel együtt vitézsége jutalmául neki adatta. (...) Miklós megköszönvén boldog lélekkel el is fogadta ezt az ajándékot.” (Thúry I. 355–356., latin.) Nádasdy Ferenc szeptember 1-jén írja fiának, Tamásnak: „Nagyságos uraságtoknak ezeket az újságokat írhatjuk, hogy Ibrahim a kiváló Jurisics Miklóst, Kőszeg vára kapitányát magához hívatta és kétezer szolgálólányt és ifjú asszonyt óhajtott. Ő azt válaszolta Ibrahimnak, kész a Kőszegben levő összes nemessel és alkalmas személlyel együtt arra, hogy nekik szolgálólányokat és asszonyokat adjanak. Végül az a végzés lett köztük, hogy Ibrahim harmadmagával bement Kőszeg várába és ott magát Jurisicsot feleskette a törökök császárára, hogy szervitorrá fogadhassa, hogy Kőszeg várát a törökök császára helyett tartsa. Adtak is neki egy aranyozott bíbor ruhát, nem is vittek el senkit sem, sem meg nem ölték... A törökök császára már megindult Sopron felé...” (Nádasdy 223., latin.)

Jurisich levele Ferdinándhoz az ostrom végéről

A 22

(...) Három óra múlva ismét⁹⁶ csak jön az a négy török és azt kiáltották át: életben vagyok-e még?

Erre azt felelték nálunk: igenis.

Ekkor azt követelték, értekezzem velök; mert Ibrahim pasa kegyelmet eszközölt ki számomra a császárnál azzal a biztosítékkal, hogy nem foglalják el sem a várost sem a várat, csak hajoljak meg akaratuk előtt és Ibrahim pasa hitére menjek ki hozzá.

Látván szükségemet, hogy sem löporunk sem puskánk, sem emberem, aki még kész lett volna a védelemre és hogy lehetetlen még egy óráig is megállni a sarat, azt feleltem rá, hozzanak kísérőlevelet és két híres törököt túsul, akkor kimegyek és meghajolok. Azonnal elővették mellényeik alól a biztosító levelet és kettőt közülük, akik nagy tekintélyű férfiak voltak, elfogadtam túsukul. Egy óra tellett bele, míg polgárainnal és szolgálaimmal a teendőkre nézve tanácskoztam; azután szívükre kötöttem ezeknek, hogy semmi áron fel ne adják a várat, ha esetleg előtt is vesznek rajtam a törökök.

Kimentem tehát nagy vigyázva egy magam. Künn vagy ezeren vártak; mellettem a janicsárok főparancsnoka lovagolt s Ibrahim pasa táborába vezetett, mely közel volt a városhoz. Nagy pompa között ült ő itt, bemutattak neki; ő fölkel, kezet nyújtott és leültetett. Mindeneke előtt azt kérdezte, fölépültem-e már teljesen nyavalyámból, amelyben már Törökországban sínylődtem. Azután tudakozódott, egynél több sebet ejtettek-e rajtam és veszélyesek-e azok.

Harmadik kérdése volt, miért nem hajoltam meg a császár akarata előtt? Fölhozta Batthyány, Erdősy Péter és mások példáit, akik megadták magukat s párthíveik szakállára feladták váraikat is, anélkül, hogy egyéb kárt vallottak volna. Végre még azt a kérdést tette: vajon uramra számítok-e, hogy majd megment. Ez utolsó kérdéshez hozzátette, hogy ő úgy tudja, mint akár én, hogy hol van az én uram s a spanyol király és hogy mit tesznek.

Az első kérdésre azt mondtam, hogy szépen köszönöm ő kelmének horgylétem felől való tudakozódását, különben jól vagyok; sebeim nem oly veszélyesek; az egyiket lövés, a másikat hajítás okozta. A harmadik

⁹⁶ Előzőleg elbeszéli Jurisich, a török követek a vár falánál tárgyalva vele hosszasan gyözködtek, adja fel a várat, majd elutasítása után újabb ostrom következett, amit ő utolsó embereivel visszavert.

kérdésre azt feleltem, hogy becsületérzetem tiltja nagy szükség és kényszer nélkül meghajolnom uram ellenségei előtt. A negyedik kérdésre nem adtam feleletet.

Erre oly hangon kezdett beszélni, mintha ő kegyelmet eszközölt volna ki a számomra a császárnál és mintha a császár a várost, a várat s mindent, mi benne van, nekem ajándékozná. Én azonban felkelvén feléje közelítettem, ő pedig csókra kezét nyújtá, de én tekintélyem megőrzése végett csak a kabátját csókoltam meg és köszönetemnek adtam kifejezést. Ő leültetett megint s azt mondta, menjek el vele kézcsókra a császárhoz, aki nem messze van innen táborában. Erre azt válaszolám, hogy tudom, nagy befolyása van a császárnál s amit ő megígér valakinek, azt megadja a császár; de mivel sebeim miatt nagyon elgyöngültem, engedelmet kérek, hadd mehessek vissza a városba népemhez. Vettem észre, hogy vonakodásom s hatalmának nagybecsülése meglegedést keltett nála: ennél fogva kértem tőle 6–10 törököt, akik akadályozzák meg a többi törökök benyomulását a várba azokon a helyeken, ahol a falat áttörték. (...)

Így hát megszabadított bennünket az úristen nagy dicsóséggel a zsarnoki ellenségtől, amit sohasem érdemeltem meg a jó istentől.

A törökök pedig azt állították, hogy mióta ez a király uralkodik, még nem szenvedtek ily nyomorult helynél oly nagy veszteséget. (...)

A helyet saját költségemen tartottam fenn. Minthogy azonban semmim sincs már, se pénzem, se egyéb értékes tárgyam és nem maradt más hátra, mint az üres vár; azért gondoskodjék Fölséged emberekről, löporról, a város falainak megerősítéséről és minden egyébről, ami az erődítéshez megkívántatik. Végre jelentem Fölségednek, hogy szívesen áldozom föl személyemet és vagyonomat fölségedért; de becsületemet nem kockáztatom, mert a jó Isten becsületeségemért segített ki a bajból. Ennélfogva jól gondolja meg Fölséged, mily számú őrséget rendel ide számomra; máskülönben ... én nem is mutatom magam többé.

Itt ugyanis semmi sincs már, ami a védelemhez szükséges volna – sem a várban, sem a városban. A város négy felől tárva nyitva, a parasztemberek, akik idevalóak voltak s a polgárok közül is igen kevesen maradtak életben és ezek is elvesztették házukat, szöllejüket s jószágukat. Sokan már éhen is haltak. (...) ⁹⁷

⁹⁷ Századok 1883. 462–464. Jurusich Kőszeg várát és a *Kőszegi báró* titulust kapta meg Ferdinándtól. (1528-ban adta neki Ferdinánd az akkor Ausztriához tartozó várost.) Ferdinánd és Szulejmán tárgyalni kezdenek, előbbi abból a felismerésből kiindulva, hogy a török ellenében nem tudja magyar területeit megtartani, utóbbi pedig, hogy egyelőre

...nem helyeselhetem, hogy ki-ki csak a saját dolgával törődjék, s a királyt és a hazát cserbenhagyja. Nekem egészen más véleményem van a királyról is, a hazáról is. A becsületes hazafinak el kell tűrnie mindent, nem szabad távolról szemlélődni, bármi fenyegeti is, és bármennyire is nehéz elviselnie; mert a virtus a nehézségek körül forgolódik. Ne kívánj szerencsét ahhoz, hogy ezekben a napokban nem voltam Budán, amikor valamilyen veszély fenyegetett, amiről csak tőled értesültem; én nem tudok róla, mert visszatérek oda, a tűzvészbe; akkor akarok a leginkább szolgálni a királynak és a hazának, amikor a legnagyobb veszélyben látom forogni. Kötelességem, hogy ezt tegyem, s hiszem, hogy a többieknek is ez a kötelességük, ha nálam nem számít az a kifogás, amire sokan hivatkoznak: „nem akarok törökök között lenni”. Ellenkezőleg, ha bűneink és atyáink bűnei miatt az isten azt akarta, hogy a törököktől függjünk, a hazával együtt a hazáért mindent el kell viselnünk; mindent, kivétel nélkül, és semmi sem lehet ebben olyan hitvány és alávaló, ami ne válnék illővé és becsületesé, ha a hazáért és a hazával, a fejedelemért és a fejedelemmel tűrjük el. Ettől a meggyőződéstől sohasem tántorodom el, amíg élek. A törökök sem téríthetnek el attól, hogy törödjem a hazával, és engedelmeskedjem a fejedelemnek; semmi sem akadályozhat meg, legfeljebb betegség vagy a halál, vagy olyan nyomor, amit nem vagyok képes elviselni. (...)

Az élő Istenre, a szentséges istenre kérem uraságodat, méltóztassék meg nézni, olvasni és buzgón megfontolni ami Jeremiás prófétánál a XXVII. fejezetben található... (...)⁹⁸

Magyarországon túl (Bécs) nem tud foglalni. 1533-ban fegyverszünetet kötnek, Ferdinándot Szulejmán fiává fogadja, s adófizetés nélkül hűbér gyanánt kezén hagyja a nyugati országrészt.

⁹⁸ MHL 592–593., év nélkül, a címzett ismeretlen. Jeremiást az Úr Babilon szolgálatára inti. A 8–9. versben így: „Azt a nemzetet és azt az országot pedig, a mely nem szolgál néki, Nabukodonozornak, a babiloni királynak, és a ki nem teszi nyakát a babiloni király jármába: fegyverrel és döghalállal verem meg azt a nemzetet, azt mondja az Úr, míglen kiirtom őket az ő kezével. // Ti azért ne hallgassatok a ti prófétáitokra, ... a kik ezt mondják nektek: Ne szolgáljatok a babiloni királynak.”

A vizsgálat pontjai egy bizonyos Mátyás, néhai kassai hitszónok,⁹⁹ hitehagyott presbiter ellen, amelyekre egyszerűen, mellébeszélés nélkül, esküvel köteles válaszolni, a hiszi vagy a nem hiszi szóval.¹⁰⁰

1. Először, bár Luther mint mindenki által kerülendő eretnek, torz dogmái pedig már rég a boldog emlékezetű X. Leo pápa által a könyveivel, könyvecskéivel és traktátusaival együtt el lettek ítélve, mégis ez a Mátyás elment Wittenbergbe és ott Luthernek és a lutheránusoknak a prédikációit és felolvasásait meghallgatta és ugyanezen eretnekekkel bizalmas beszélgetéseket folytatott.¹⁰¹

2. Továbbá azok prédikációiból és felolvasásaiból a bűnös eretnekséget és a torz tanításokat magába szívta és megtanulta.¹⁰²

3. Továbbá ugyane tanítókkal élve és ezáltal félrevezettetvén különböző, változatos, nem csak a pápák és a szent zsinatok által elítélt, hanem a katolikus egyház által soha be nem vett eretnekségekre jutott és azokat megtanította.¹⁰³

4. Továbbá tagadja sőt megtagadta, hogy hét szentség létezik.¹⁰⁴

5. Továbbá tagadja az isteni szűz Mária és a szentek segítségül hívását és közbenjárását.¹⁰⁵

6. Továbbá megtanította, hogy az üdvhöz a mindkét szín alatti áldozás szükséges.¹⁰⁶

⁹⁹ Wittenbergi tanulmányait követően féléves budai tartózkodás után 1531 nyarán érkezik Kassára. (A felső-magyarországi városok hamar kapcsolatba kerültek a hitújítással, forrásanyaguk is nagyobb mennyiségben maradt ránk, mint a különböző hadaktól pusztított magyar vidékéké.)

¹⁰⁰ „1533-ban, Mars napján, július tizenötödikén a kirendelt legtisztelendőbb bécsi [püspök] úr ... megbeszélte Mátyás kassai prédikátorral, hogy válaszoljon az elébe teendő artikulusokra a Hiszi vagy a Nem hiszi szóval, jelenlétében doctor Wurgell úrnak, Joannes úrnak, Conrad Meyr úrnak, az attekrimi plébánosnak, Wagner Andrásnak.

Mátyás válasza a királyi Felség meghagyásából elébe tett pontokra.” (a következő jegyzetekkel együtt: EE II. 266–267., latin.)

¹⁰¹ „Az első, *Először, bár Luther* kezdetű pontra: vallja a pontot.”

¹⁰² „A másodikról azt mondja, hogy meghallgatta a felolvasásokat és prédikációkat.”

¹⁰³ „...azt mondja, hogy nem azok tanait, hanem a Szentírást tanította meg.”

¹⁰⁴ „...nem hiszi a hét szentséget.”

¹⁰⁵ „...azt mondja, hogy nem ő tagadja, hanem a Szentírás tagadja.”

¹⁰⁶ „...azt válaszolta, hogy a megerősítésünkbe és megvigasztalásunkba vetett hithez (*ad fidem confirmationis et consolationis nostrae* – helyette *ad confirmationem fidei* várni, a hitünk megerősítéséhez) szükséges a mindkét szín alatti áldozás.”

7. Továbbá azt tartotta és tartja, hogy a szentelés szavai után is az oltári szentségben létezik és megmarad a kenyér és a bor szubsztanciája.¹⁰⁷
8. Továbbá azt tartotta és tartja, hogy a legboldogabb szűz Mária semmivel sem képes többre Isten előtt, mint bárki más, és hogy másokhoz hasonló asszony volt.¹⁰⁸
9. Továbbá azt tartotta és tartja, hogy az eukharisztia a misében nem felajánlás.¹⁰⁹
10. Továbbá megtanította, hogy misét akármi nagy gyülekezetben is csak egyszer egy héten kell celebrálni.¹¹⁰
11. Továbbá a római egyház szokása és rítusa szerinti misét Wittenbergből való visszatértétől fogva, bár pap, celebrálni nem akart, sőt e misét megvetette.¹¹¹
12. Továbbá megtanította, hogy a relikviák tisztelete, a körmenetek, stációk és zarándoklatok tiszta bolondság és semmi hasznuk az üdvhöz.¹¹²
13. Továbbá az egyháztól elrendelt böjtöket sőt a hústól való tartózkodást a negyven napon és bizonyos más időkben, megvetette és lebecsülte.¹¹³
14. Továbbá, hogy a szentek ünnepe felesleges és senki nem köteles azok megtartására.¹¹⁴
15. Továbbá azt mondja, hogy purgatórium nincs.¹¹⁵
16. Továbbá megerősítette, hogy szent gyónást tenni a presbiternek sem nem kell, sem nem szükséges.¹¹⁶

¹⁰⁷ „...igaznak hiszi a pontot.”

¹⁰⁸ „...tagadja boldog szűz Mária közbenjárását, de nem vállalja, hogy azt prédikálta, hogy az ... hasonló más asszonyokhoz, mégis azt tartja, hogy az eredendő bűnben fogant, amiként más szentek.”

¹⁰⁹ „...hiszi, hogy az Úrvacsora úrvacsorai áldozat (*sacrificium eucharisticum*), de sem nem elégtételt adó (*satisfactorium*) sem nem engesztelő (*propiciatorium*).”

¹¹⁰ „...vallja, hogy a misék sokasága ellen szólt.”

¹¹¹ „...azt mondja, valamikor celebrált, de Wittenbergből visszatérve nem celebrált. Mivel nem volt elhíva a szentségek kiszolgálására, emiatt nem akart celebrálni.”

¹¹² „...vallja, hogy azt prédikálta, azoknak nincs erejük.”

¹¹³ „...vallja, hogy ő a szabadságot prédikálta, nem a visszaélést, az erőtlenség miatt.”

¹¹⁴ „...vallja, hogy az ünnepek sokasága ellen prédikált, mégpedig azért, hogy sok rossz történik azokban a napokban.”

¹¹⁵ „...nem hiszi a Purgatóriumot ebben az életben.”

¹¹⁶ „...azt mondja, hogy minden egyes keresztény, az asszonyok is, hallhatnak gyónásokat, mégis a gyülekezetben választani kell egy arra alkalmasat, hogy ezután az ember neki gyónjon a vigasztalás vételeire, és hogy az szükséges az üdvhöz. Ha pedig pap nincs, hogy az történhetik minden egyes kereszténynek, asszonynak is, szükség idején.”

17. Továbbá azt tartotta és tartja, hogy semmiféle munka nem használ az üdvhöz, egyedül csak a hit által igazul meg az ember.¹¹⁷
18. Továbbá Jeromos és a többi fő egyházi tanító szavait gyalázattal illette.¹¹⁸
19. Továbbá megtagadta a püspökséget Isten új törvényű egyházában, emiatt megtagadta a presbiterséget (amit a püspöki áldással együtt vett magára), állítva, hogy a laikusok egyformán papok, amiként maga is.¹¹⁹
20. Továbbá, hogy a presbiterek nem tartoznak kánoni órákat mondani,¹²⁰ ezeket ő maga sem mondja néhány év óta.
21. Továbbá, hogy a nem prédikáló egyházi embereknek és presbitereknek semmi tizedet vagy alamizsnát nem kell adni.¹²¹
22. Továbbá azt tanította, hogy az utolsó kenet olajának semmi ereje nincs.¹²²
23. Továbbá úgy tartotta és tartja, hogy az szentelhető¹²³ fel, akit a Krisztushívők valamely gyülekezete választott ki.
24. Továbbá, hogy diakónus is végezheti és megszentelheti az eukharisztia szentségét.¹²⁴
25. Továbbá azt tartja, hogy asszonyok is prédikálhatnak és szentséget szolgáltathatnak.¹²⁵
26. Továbbá tagadja, hogy az emberben szabad akarat van.¹²⁶

¹¹⁷ „...azt mondja, hogy Isten előtt egyedül a hit tesz igazzá, a ténykedésekbe vetett bizalmat (*fīdūciam operum*) az igazulás okából zárja ki, nem a foganatából.”

¹¹⁸ „...nem hiszi.”

¹¹⁹ „...azt mondja, hogy az ima, a prédikáció és az áldozat kötelességére minden keresztény ember pap, de a gyülekezetben senki ne vegye ezt a területet, csak elhivatottan.”

¹²⁰ (Napi hét kánoni óra volt, énekléssel és igeolvasással töltötték.) „...tagadja, ahogy elébe teszik, hanem megmondta, hogy kötelesek a szentírást olvasni, és nem haszontalanul tölteni az időt a kánoni órák felolvasásain, amelyek sem nekik, sem másoknak nem használnak; bevallva, hogy nem imádkozott kánoni órákat és szentírás-olvasást szembaja miatt.”

¹²¹ „...tagadja azt.”

¹²² „...hiszi, hogy igaz.”

¹²³ (*eum consecrare posse*, valószínűleg elírás a *consecrari* helyett.) „...vallja.”

¹²⁴ „...nem tesz különbséget diakónus és presbiter között.”

¹²⁵ „...most így, s nem másként hiszi.”

¹²⁶ (EE II. 264–265., Nr. 233., latin.) „...úgy tagadja a szabad akaratot, amiként Augustinus...; elismeri ugyanis a szabad akaratot azon parancsok iránt, amelyek Mózes második tábláján vannak, de tagadja a szabad akaratot az első tábla parancsaival kapcsolatban.” Dévai 1533-ban megszökve fogságából Budára megy, ahol a székesfehérvári prépost lesz a pártfogója. Újabb fogsága után a reformáció terjedését segítő főurak

Brodarics István szerémi püspök VII. Kelemen pápát a reformáció magyarországi terjedéséről tájékoztatja 1533-ban

(...) Luther és az őt követők tanai lassan már szinte egész Magyarországon elterjednek, némely helyeken pedig – leginkább a még a legfenségebb királynak, Ferdinándnak engedelmeskedő részeken – minden az ő tanai szerint kezdett történni és prédikáltatni. A papok nyíltan megröszölnek, a bűnbocsánat, a felmentés és más effélék, amelyek valamikor értékesek voltak, ma megvetettek. Mi, akik a Szentszékre figyelünk, azt sem tudjuk, mit válaszoljunk az ilyen dolgokra, vagy miképpen cáfoljuk meg vélekedésüket. Ha ugyanis azt mondjuk, szentebb és Istennek tetszőbb, ha a papoknak nem kurvájuk van (ami szinte mindenütt történik), hanem feleségük (hogy a sokkal rútabb dolgokról ne essék szó), nem tudjuk, jámboran mennyire mondhatjuk azt komolyan.

Voltak az előző hónapokban, amint ez számomra biztosan tudott, akik Szentségtek nevében bűnbocsánatot és felmentést hordoztak körbe itt Magyarországon, és úgy árusították, mint a legértéktelenebb árukat szokták, miközben az ilyen dolgokat a mieink nemcsak nem kívánják, hanem nyilvánosan el is átkozzák. Mit is felelhetnék nekik? mivel már mindenkinek az van a száján: Ingyen kaptátok, adjátok ingyen! S ha erőszakkal és máglyával fenyegetnénk őket – ami kevéssé keresztény –, miért folyton visszatérni ezekhez? A mi fejedelmeink nem is veheők rá oly könnyen arra, hogy az ilyenek ellen erőszak alkalmaztassék, mivel ők maguk is kezdték megérteni, hogy sokminden átkerült a keresztény gyakorlatba, amit vagy megszüntetni kellene vagy bizonyosan változtatni. Mindenki felfogja, hogy zsinatra van szükség és sok dolog helyreállítására.

Hallgatok azokról, amikről a Szentszék visszaéléseivel kapcsolatban mindenütt beszélnek: mellőzöm azokat, amiket az egyházi javadalmaknak, egyiknek a másikra való roppant halmozásával kapcsolatban felhántorgatnak, vagy azzal kapcsolatban, hogy semmi gond nincs a lelkekre, csak a bevételekre és a testre. Emellett csaknem az egész keresztény világban nincs senki előljáró, aki Isten ígését tanítsa – amire a püspökök és a papok rendelve vannak. Elfogyna a papír, ha akárcsak egy részét is számba akarnám venni mindannak, amit a mi szemünkre, leginkább pedig a Szentszék szemére hánynak. (...) Hogy Magyarország még

udvarában, először Nádasdyében, majd Batthyányében tartózkodik, aztán Patakon Perényinél. Vele összekülönbözvén, Serédihez megy.

nem vette át nyíltan Luther tanait, ezért Szentségtek és az Apostoli Szék senki másnak, csakis a mi legfenségesebb fejedelmünknek s az ő mértékletességének és jóságának tartozik, aki, bár az Apostoli Szék által elutasítatik és igen méltánytalanul ítéltetik meg, mégis azon fáradozik, hogy királyságában újítás ne történjék – de ő maga is zsinat után sóhajtozik.¹²⁷

A 26

Ozorai Imre¹²⁸ a két szín alatti áldozásról

Vannak olyak, kik azt mondják, hogy a Krisztus csak a papoknak hagyta, hogy két személy alatt vegyék hozzájuk az ű testét, vérét, de a sem igaz, mert meg nem mondhatják soha, hogy hűl szerzette volna a Krisztus azt, hogy a paraszt embernek csak egy személy alatt kellene adni.¹²⁹ Megmutatja továbbá az ű cselekedetek is, hogy nem igaz ez, mert az apostolok is nem adják mindenkor két személy alatt, mint mikor a pap a pap-ságot is elvégzi, nem adja a püspök, hanem csak egy személy alatt. Nagycsütörtökön is, ha egy háznál száz pap volna is, csak egy személy alatt veszik hozzájuk mindnyájan, egytől megválva, aki a többinek oszto-

¹²⁷ EE II. 272–273., latin.

¹²⁸ A Tiszántúl egyik első reformátora ferences szerzetesként kezdte pályáját (akárcsak Sztárai Mihály), majd a krakkói és a wittenbergi egyetemen tanult. Krakkóban jelent meg *De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo et eius ecclesia* (Krisztusról és az ő egyházáról, továbbá az Antikrisztusról és annak egyházáról) című munkája 1535-ben. Nagyhatalmú pártfogója volt Perényi János ugocsai és máramarosi főispán, valamint ennek sógora, Drágffy Gáspár. A reformáció terjedése sokat köszönhet a főurak többsége semleges, vagy éppen pártoló magatartásának: Thurzó Elek Pozsony, Nyitra, Trencsén, a Révayak Trencsén, Árva, Liptó, Nádasdy Vas, Sopron, Batthyány Vas, Zala megyében járultak ily módon hozzá a hitújítás terjedéséhez.

¹²⁹ Ugyanez versben: Az Krisztusnak vacsoráját egy szentségnek vallod, / De bölcsebbnek az Krisztusnál magad alítod, / Krisztus vérét az köznéptől mint lopó megtiltod. (Szöveggyűjtemény I. 202. Szkhárosi 1548-ban *Pál érsek levelére való felelet* című versében támadta meg Várdai Pál esztergomi érseket, miután az körlevélben intette egyháza papjait a katolikus hit védelmére. Az ebben az évben tartott országgyűlés ismét sürgeti a katolicizmus kizárólagosságának helyreállítását. A 6. cikkely szerint a főpapok állítsanak iskolákat, papokká pedig csak feddhetetlen életű és tudós férfiak lehessenek. A 8. cikkely a szekularizált birtokok és jövedelmek visszaadását sürgeti, a 11. pedig kimondja: „A királyság karai és rendei elrendelték, hogy a még a királyságban levő anabaptistákat és a sákramentumosokat, a királyi felség intésének megfelelően, mindenki birtokairól ki kell űzni. 1.§. Őket ... többé a királyság határain belülre befogadni nem szabad.” – CIH 226., latin. A sákramentumosokon a kálvini tanokat követők értendők. Ez már a Tridentinum időszaka.)

gatja. Mikoron valamellik megbetegedik is, csak egy személy alatt adják neki. Miért azért, hogyha csak a papnak kell két személy alatt hozzája venni, hogy két személy alatt nem adják a beteg papnak? De nyilván megtetszik mindezekből, hogy azokáért csak akkor két személy alatt veszik hozzájuk a papok, mikor miséjeket árulják, hogy mikor elhagyták volna a tanítást, lennének volna valami dolgok és cselekedetek, hogy kiért magokat eltartnáják és lenne valami oly dolgok, hogy a paraszttul különböznenek. Megtetszik e pedig a régieknek cselekedetéből, hogy ez így legyen, mert régen aki pap nem volt is, annak is két személy alatt adták. (...)

Ingyen szükség sem volt volna a végvacsorán is a Krisztusnak adni két személy alatt, ha az egy személy alatt volt volna mind teste s mind vére. De mi szükség embernek ezen törekedni, nemde, nyilvánvaló dolog ez, a Krisztus mikoron azt mondá: Valaki az én testemet vejendi, akkoron nem adá sem osztogatá az ő testét vérét, hanemcsak érté mind testét s mind vérét, kit senki nem tagadhat. Azért mikoron azt olvassuk avagy halljuk, hát mi es úgy értsük, mikoron aztán hozzánk vesszük, vegyük mindkét személy alatt, amint ő hagyja és amint ő szerzé, ne legyünk a Krisztusnak mestere, hanem tanítványi. Megmondom azt is, kit hallottam oly embertől, hogy ki deákul nem tud: egy ember azt mondja vala, ha az parasztembernek nem jó és nem alkalmas két személy alatt hozzája venni, hát mi okáért mutatják két személy alatt, mit csalogatnak a papok, miért mutogatják, ha nem akarják adni. Azért az úristen még a parasztnak is felindította az ő elméjeket az ő beszédének esmeretire. (...)

Továbbá eféle pap, aki nem tanít, gyóntat, de nem tudja sem űmaga, sem a község, micsoda a gyónás és mi haszna vagyon, és miért kell hozzájuk venniük a Krisztusnak testét vérét, mert csak szájokkal veszik, ez pedig mint onnat felől megmondók, nem hogy használ, de még inkább kárhoztájára vagyon.

Végre fű dolga ennek eféle papnak ez, hogy harangoz, öszvehía a községet, feláll, deákul nagy sokat énekel, avagy beszél, kiben a község semmit nem ért, mert akár a kűfálnak szóljanak deákul, akár a parasztembernek, egyaránt értik mindketten, azért a parasztember annak annyi hasznát veszi, amennyét a kűfal.¹³⁰

¹³⁰ Szöveggyűjtemény 173–174. Szkhárosinál: Csak deákul a miséket énekelni mondod, / Sem zsidóul, sem görögül, sem rácul nem hagyod, / Csak deákul az úristent tisztelni akarod. // Jól gondoltad uram érsek, hogy ezt parancsoltad, / Misécskének hamisságát így eltítkolhatod, / Hogy nem értik minden népek, inkább eladhatod. (i. m. 202.) Ozorai

A 27 Pannóniai Pesti Gábor a kedves olvasónak üdvözlét küldi¹³¹

Mivel látom, hogy majdnem minden halandó és a földkerekség nemzetei fordítások csodálatos sokaságával bővelkednek, és szerte a világon ezen serénykednek; hogy hazájuk dicsőségét valamicskével gyarapítsák, azáltal, hogy övéiknek mind nyelvét, mind szellemét finomítják és mind szélesebb körben terjesztik el; miért ne szabadna nekem is – kérdem én – a mi nyelvünket és a mi szellemünket a régi bölcssek tudományával gyengé erőm szerint ékesíteni, és a hazáért, melynek mindnyájan adósai vagyunk, fáradoznom.

Úgy gondoltuk – legjobb olvasó –, hogy nem haszontalan munka elvégzésére vállalkozunk, ha a legkiválóbb szerzők igen gazdag gyűjteményéből kiválasztott és nagytudású férfiaktól újabban sorrendbe állított esopusi meséket lefordítjuk. Ezek a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztességes és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe, és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk. Főként mégis az a tudat vezetett, hogy úgyszólván mindennemű beszédnek a parabolák és a példák adnak minden fényt és teljes méltóságot, mert az ezekkel való élés (mint ezt igen tudós férfiak megírták) megkettőzi a nyelvbéli kifejezőkészség adományát. Miért is Salamon, amaz isteni férfi bölcs mondásit példabeszédek

szövegrészlete azt kárhoztatja, hogy a parasztság nem élhet az igehirdetés áldásával a latin nyelv miatt. A vele körülbelül egy időben meghalt és pályáját szintén ferences szerzetesként kezdő Sztárainál *Az igaz papságnak tiköre* című művében a (mezővárosi) polgárság jelenik meg. A *Prológus*ban a megszólítás „tisztelendő uraim, jó polgárok és polgárasszonyok”. Miután Borbás pap azt mondja, „...mindnyájan papok vagyunk, mert mindnyájan áldozunk és prédikálunk és egymásért imádkozunk”, a csudálkozó Antal bíró kérdésére, hogy mi szükség akkor papokra, ezzel az analógiával segíti az értést: „Mit teszünk a bírakkal, hogyha mindnyájan polgárok vagyunk? Lám azt mondják, hogy minden ember bíró az ő házában, de azért ugyan nem lehet az város fő bíró nélkül és esküdtek nélkül, kik az úrnak akaratját és parancsolatját a községnek megmondják, kik az városnak törvényét és igazságát őtalmazzák, az úrnak adóját beszolgáltatassák, és a népet az úrnak szolgálatjára igazgassák.” Miután Tamás pap meggyőzte ellenfeleit, a pápát a kapa nyele hívja (a szőlőművelés), a többi papból varga, tímár, kovács, szénégető lesz. Ahogy Antal bíró mondja: „Ez ám dolgotok, ha nem tanultatok.” (i. m. 207–219.)

¹³¹ Esopus fabulái, 7–8.

címmel akarta ajánlani. S hogy ne mondjunk mást, ... a felséges és örök atya egyszülötte evangéliumiban igen sűrűn használ példabeszédet (...)

Ha valamely nemtő támogatásával ezen
könnyű fajsúlyú első; és más szülötteim szí-
ves fogadtatásra találhatnak, akkor többet
fogok merészelni, és mint illő, még
készségesebben fogok hazám szol-
gálatára állni. Légy jó egész-
ségben! Bécsben, 1536. év
augusztusának 28. napján.

Sylvester János levele fiához

A 28

Először is hasznosnak látszott nekem, Tódor fiam, hogy mielőtt az emberek kezébe kerül a mi munkánkkal, a mi anyanyelvünkre fordított újtestamentum, megírjam ezt a *Bevezetést*¹³², s név szerint neked hagyjam, akit számkivetés után számkivetésben nemzettem. Mégpedig két okból. Először, mert a gyermekekre tartozó dolgok leginkább gyermekeket illetnek, azután mert nincs senkim rajtad kívül, akinek ajánlhatnám. Ugyanis némelyek e könyvet előbb vetették meg, előbb bélyegezték meg a *fölösleges tudomány* névvel, mintsem napfényre került volna.¹³³ Ez pedig

¹³² Az eredetiben ez, valamint az alábbi két dőlt betűs rész görögül.

¹³³ Három évvel később is keserűen ír anyanyelve megvetőiről: „...haragszom azokra, akik mint olyat, mely méltatlan az emberek használatára, nem csupán megvetették, de mérges nyelvvel nem restelltek be is piszkítani. Ezzel nemcsak velünk követtek el jogtalanságot, de a nyelvek teremőjével, Istennel is. (...) Mert velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előásunk és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk. Nem tudom, mi az oka, hogy nekünk a mi gyönyörűséges kincseink sem tetszenek, míg más népeknek még szerény tulajdonuk is tetszik és kíváncsú.” (Kritika, 81.) Az *Újszövetség* elkészülte után már büszkén írja Nádasdy Tamásnak: „Szerencsés hazatértekor megmutatják majd Nagyságodnak a felszántott földeket, az istállókat, a halastavakat, s ezekhez hasonlókat – mi azonban mindezeknél sokkal becsesebb alkotást mutatunk. Azok ugyanis Nagyságod és törvényes örökösei után más és más gazdát fognak cserélni, ez azonban, mivel egyszer megszerezte, mindig Nagyságodé marad. Ezért ugyanis dicsőség, dicséret és örökkévalóság jár ki, az ilyen munkának szerzője dicséretben áll nemzeténél. Mi csak méltatlan szolgák vagyunk. Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy

részben az írgy emberi természet miatt szokott történni, részben azonban azért – s ez a legfontosabb ok –, mivel ezek még nem eléggé értik meg, hogy a tudományoknak e fajtája mennyire előmozdítja az összes többi tudományt, és mennyire hasznos a természettől adott nyelvet összehasonlítani az idegennel. S noha e művet mások igen kicsinynek és megvetésre méltónak nézik, neked, fiam, mégis nagynak kell látszania annak, ami atyádtól, különös jóindulatból származik. Hát csak hadd esztelenkedjem én – noha józan fővel – más nemzetek mintájára, a te és a hozzád hasonlók valamelyes hasznára. Mert a többi nemzet is ezen a módon, saját közönséges nyelven fogalmazott szabályokkal vezeti a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra, és mintegy szájukba rágyva adja elébük, s csak akkor engedi, hogy előbbre lépjenek, a magasabbra, ha már alaposan elsajátították, amit az elején kellett megtanulniuk. Teljesen nyilvánvaló, mennyit használnak ezzel az igazi tudományoknak. Látjuk ugyanis, hogy náluk az ifjúság az irodalom megtanulásában hamar eljut bizonyos képességig, és rövid idő alatt a műveltség csúcsára emelkedik. Ebben az is benne van, amit a közmondás tart: a nemes fának virága tüstént gyümölcsöt hoz, s a diákok tündöklő serege a tudományok előmenetele miatt, e szavakkal fejezi ki szerencsekívánatait: *Légy boldog ezért a nagy tudományodért.*¹³⁴ Ellenben a mi ifjúságunk legfeljebb ritkán vagy talán soha sem hoz jó gyümölcsöt. Kétségtelenül azért történik így, mert figyelmen kívül hagyja a helyes tanulmányi rendet, és tüstént felhágná a csúcsokra, elhanyagolva, sőt éppen megvetve a nyelvtan egyszerű szabályait. (...) E könyvet ... más nemzetek példájára elemista gyerekek használatára írjuk, akiket nyilvánosan tanítunk; azoknak jelenbeli hasznára, neked viszont, fiam, a jövőbelire. Nem bőséges szabad időnk miatt, hanem a szükségstől kényszerítve írjuk. Mert miután a vakszerencse oda taszított, hogy elemista gyerekek tanítója legyek, a tapasztalatból

még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt írgykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánózni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög és római mértékre?” (Szöveggyűjtemény 172.) A *méltatlan szolgálk* kifejezés ellenére a horatiusi *princeps deduxisse* (és a *Cedes et saltibus coemptis potietur heres*) gondolatra emlékeztetnek Sylvester János sorai. Bornemisza Péter pedig Elektrájának latin utószavában írja: „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, és ezt nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okokból teljes erőnkől művelnünk és gazdagítanunk kell.” (Szöveggyűjtemény I. 361.)

¹³⁴ Gelliustól.*

tanultam meg, hogy a gyerekeket anyanyelvükön is kell oktatni az esetek tanának és a nyelv többi tulajdonságának az elsajátítására. Fogadd el hát, Tódor fiam, ezt a csekély ajándékot; fogadd el, mondom, mint apádtól rád szállt jószágot. Másfajta jószágot ugyanis most nem adhatok neked. Azokat a jószágokat tudniillik, melyek apádtól és őseidtől örökös joggal rád szállottak volna, részben gonosz polgárok bitorolják méltatlanul, részben olyanok, akik a presbiter névvel ruházzák fel hivalkodva magukat. Kétség nem fér hozzá, hogy mégis lesz elég jószágod, ha felcseperedve megtanulod az istenfélelmet. Mert aki téged anyád méhének rejtekében csodálatra méltó gondviseléssel hónapokon keresztül megóvott, az születésed után is gondoskodni fog élelmedről s az élethez szükséges egyéb javakról. (...) Gyarapítson az isten téged, fiam. Újszigenen, az 1536. esztendő novemberének 14. napján.¹³⁵

Bakics Pál bajviadalra hívja Török Bálintot 1537-ban

A 29

Török Bálint! Megértettem én, miként hányavetiskedtél te a te önhittségedből, hogy engem Rárónak nevezett házamnál vagy kúriámnál felkerestél, azzal a meggondolással, hogy ott velem fegyverrel akartál megküzdeni. Másodsorban felfogtam, miként beszélsz te becsületed és emberségem ellen gyalázkodva, eme királyság árulójának sőt a törökök imperátora kémjének és hitetlen pogánynak nevezve. Mindezeket felül, hogy én téged két alkalommal meg akartalak volna ölni.

...valahányszor ezeket mondod: akkor takarékosan bánssz az igazsággal és a te szád hazudik. Ha te ott voltál Ráró kúriámnál, akármit kerestél, a borjakat bizony, és a teheneket meg a malacokat bökdösted meg. Ismert volt ugyanis számodra, hogy én a királyi felségnél, legkegyelmesebb uramnál voltam. Meg lett volna számodra a lehetősége, hogy engem előbb leveleddel vagy hírnököd révén meglátogass, de te a legkevésbé sem úgy cselekedtél, ahogy katonához illik. Hogy pedig te engem eme királyság árulójának nevezted és a törökök imperátora kémjének és hogy pogány és nem keresztény vagyok, azt mondod, mindezeket te a te fejed és a te szád ellen hazudod és nem beszélsz igazságot, én ugyanis keresztény vagyok és megkeresztelt, szüleim is, apám és anyám és a többi elő-

¹³⁵ Kritika, 79–80.

deim is keresztények voltak.¹³⁶ Ha pedig én török akartam volna lenni, vagy kém vagy a törökök familiárisa, akkor nem adtam volna magamat tőlük a keresztényekhez, ugyanis elődeim eme igen nyomorult és mindenkitől elhagyott királyság többijével együtt kénytelenek voltak mintegy legyőzetvén és kényszerítettvén a törökök kegyetlen hatalma alatt maradni és leélni életüket. Mindenki számára nyilvánvaló ugyanis, hogy a keresztény hitért véremet ontani mindig kész voltam és még vagyok is, és mindig megmaradtam erős állhatatosságban és állandó hűségben az uram iránt, akinek mindezideig hűségesen szolgállok. De te lator vagy és uradnak és az egész kereszténységnek az árulója, és nem tagadhatod, hogy Nándorfehérvárat elvesztetted és elárultad¹³⁷ – ezt az árulásodat ez a szerencsétlen magyar királyság és az egész kereszténység jajongva siratja. Ráadásul te három királlyal szemben voltál hitszegő és áruló. Először Lajos király mellé voltál rendelve, hogy fejének szolgálj, de amikor a fegyverekhez és az összecsapáshoz vezetett az út, akkor te betegnek tetted magadat, hanem végül amikor a futás volt, te mint egy igencsak egészséges ember sértetlen voltál és éppen időben a te uradat hitványan elhagyván elfutottál, bár azzal az erővel és bátorsággal, amivel elfutottál, urad mellett jól megmaradhattál volna.¹³⁸

Másodszor János királynak két alkalommal felesküdtél és hitedet felajánlottad, mégis mindig hitszegővé lettél.¹³⁹ Mindeme latorságaid felett

¹³⁶ A rác származású Bakics testvéreivel együtt II. Lajos király idején jött Magyarországra, vitézségeért nemességet is kap. Katzianer eszéki katasztrófájában hal meg 1537-ben, a török fejét Konstantinápolyba küldi.

¹³⁷ A szolgálataiért Mátyástól Szigetvárral megjutalmazott nándorfehérvári bán, Török Imre halála után sem fizette meg az udvar gyermekének, Bálintnak a bánnal szembeni tartozásokat. Zay leírja Magyarország kulcsának elvesztéséről szóló művében, hogy a még az ostrom idején sem nagykorú Török Bálint gyámjai megmondták a királyi tanácsban, nem tudják, kinek adnák meg a várat, ha az ország nem fizeti meg a tartozást, s egyfelől a király, másfelől Szulejmán jelennék meg táborával a falak alatt. Végül Szulejmán jelenik meg, uralma első évében a török elfoglalja többek között Szabács, Zimony, Szalánkemén, Barics, Kölpény, Dobravinya, Cserög várát, majd augusztus 29-én Nándorfehérvárt. A védekezni nem tudó ország büntet: a két bánt, Héderváry Ferencet és Török Bálintot, mert nem voltak ott az ostromnál, birtokvesztésre ítéli.

¹³⁸ Tudomásunk szerint Tomori észrevéve, hogy Bali bég megkerüli főszeregünket, elle ne küldi a királyi kíséretet, Törököt és Ráskayt.

¹³⁹ János király a katonailag meghatározó fontosságú temesi ispánságot adja Töröknek, aki azonban viszályba keveredik a birtokai egy részét rácaival elfoglaló Cserni Jovánnal (Jován cárral, a fekete emberrel). Először vereséget szenved tőle, aztán visszaveszi a rácoktól Szabadkát, de még 1527-ben mindketten Ferdinándhoz pártolnak. Ekkor Jován békülő üzenetére Szerémi szerint (128.) így válaszolt: „Jól van, de kezemtől halált fog

uramnak és királyomnak, Ferdinándnak valahányszor felesküdtél, hasonlóképpen hitszegővé lettél.¹⁴⁰ Amikor azt mondd, hogy te a királyi felség, legkegyelmesebb uram iránt hűséges vagy, miért nem volt bátorságod a mondott legkegyelmesebb uram jelenétében elfogadni az igazságot, amivel együtt neked én magamat ajánlottam? Mégsem az én uram iránt vagy te hűséges, hanem János király iránt. Már réges-rég elárultad ugyanis a te uradat.

Mekkora árulásaidról és latorságaidról tudok eddig? Nemde egyéb dolgok előtt, miután Budát megszállottuk,¹⁴¹ ott velem tárgyalta, hogy éj-

szenvadni.” Szerémi leírja, hogy Jován ezután legyőzi az ekkor János-párti Perényi erdélyi vajda seregét, ám Czibak Imre váradi püspökétől vereséget szenved. Szegedre menekül, egy Orbán nevű paraszt halálosan meglövi. Haldokolva Tornyosra vitték katonái, egy magyar ezt elárulja Töröknek, aki odamegy, levágja a fejét és elküldi Jánosnak. Először nagy a magasztalás, aztán jelentkezik a parasztember – Szerémi maga adja át a Werbőczytől kiállított szabadság- és adománylevelet. Török szégyenében visszabujdosik Ferdinándhoz. (Ekkor már Ferdinánd is bejött az országba, követve Kázmér brandenburgi örgróf Jánosra törő seregét.) 1536-ban áll vissza János királyhoz. Újabb pártváltását Verancsics Mihály az Antal hagyatékai között kiadott írása így meséli el: „...a Török melléknevű Bálint, igen előkelő helyről született és a hadtudományban és a vitézségben a legnagyobb nevű férfiú, megundorodván a német uralomtól és a hiú reményektől, elszánta magát és önként János király seregéhez csatlakozott. Bár az annak idején tőle kapott sok jótéteményhez képest a legnagyobb háládatlanságot vette magára a király iránt, bízott mégis abban, hogy még mindig vissza lesz fogadva kegyébe és kedvezésébe. Hogy pedig lelke indulatát és a hűségéről alkotott véleményt mindenkiben erősítse, mielőtt a király tekintete elé járult volna, a Gerenasnak nevezett kastélyt a király kegyére harccal elfoglalta. Ezt a kastélyt újonnan emelte fel a Kapos tónál Kápolnai Ferenc, minden halandó messze legbűnösebbike, a fosztogatásokkal és zsákmánylásokkal járó gaztettekben abban az időben a legnevesebb, annyira, hogy abból az erődből szinte tizenkét mérföldig minden irányban [mindent] leigázott a maga számára: ezt Bálint, megfosztván minden dologtól, Szlavónia legtávolabbi határaiig üzte el. János király pedig az ő iránta való ily egyedülálló elszántsága és eme nagyszerű tettek miatt őt hűségébe és kegyébe fogadja és nem megvetendő adományokkal ékesíti: neki adja Hunyad igen emlékezetes várát, Magyarország legnagyobb és leggazdagabb mezővárosát, Debrecent...” (Verancsics I. 44–45., latin). János király megerősíti Törököt Pápa birtokában, Debrecent zálogba adja neki, valamint átengedi a pécsi püspökség javait is. Ekkor a püspök Sulyok György volt, akit, amint Verancsics Mihály írja (i. h.), már nyolc éve fosztott meg püspöksége birtokától a germán párt iránti igyekezte.

¹⁴⁰ 1527–1536-ig hűségesen, bár hatalmas adományokért szolgálta Ferdinándot. 1536-os átpártolásának előzménye a Zrínyi Miklóssal való viszálya volt: mindketten családjuknak akarták megszerezni a vránai perjelséget.

¹⁴¹ 1530-ban Törököt családjával együtt az ekkor még János-párti Nádasdy Tamás Kápolnay Ferencsel együtt ostrom alá fogja szigetvári várában. Mivel azonban Roggendorf hadjárata Buda alá jut, az ostromlókat János visszahívja, Török pedig, és a

szaka kiáltsunk be Buda városába, hogy vitézül védjék magukat, mivel a német kutyák három napon belül futásra fogják adni? Én pedig figyelmeztettelek téged, hogy becsületed ellen ne tégy és hogy idézd emlékezetedbe fogadalmadat és esküdet, amit uradnak és királyodnak, Ferdinándnak stb. fogadtál. Hányszor tárgyaltál velem, hogy uramtól és királyomtól János királyhoz hajoljak. Gondold tehát meg, ha én téged meg akartalak volna ölni, akkor ... az előbbiek miatt téged jog szerint királyom előtt megölhettem volna. Mégis, te nyomorult és ezen latorságaid és árulásaid révén, amiket elkövettél, minden becsületétől megfosztott, Isten ítéletét nem fogod kikerülni.

Mennyivel jobb lett volna, ha téged Lajos király a Mohácson tartott országgyűlésen, ahonnan elfutottál,¹⁴² uraival együtt dirib-darabba vágatott volna, mint hogy még mindig élj. Ismert is számodra, ha abból a gyűlésből Mohácson el nem futottál volna, ott az élők közül elküldettél volna. Nemkevésbé, mégha híján vagy is a becsületnek és az emberségnek és számomra a te becsületeddel nem vagy elégséges, hogy veled a párviadal küzdelmét vállalnom kelljen, de a szerencsétlen keresztény vér óvására és a kár megelőzésére ezennel neked e levél vételétől tizenötöd napra

közben pártot váltott Kápolnay a Budát ostromlók táborába sietnek. Roggendorfnak azonban Esztergom, Visegrád és Vác után Budát ötven napi ostrom után sem sikerül bevennie – ám János király sem örülhet, a segítségül hívott török csapatok heteken keresztül segítség helyett az ő területeit dúlják, majd – Istvánffy (149.) szerint – körülbelül tízezer foglyukkal pesti táborukba térnek vissza. „Amint János király messziről, a vár ablakából meglátta, hogy az ártatlan férfiak és nők nagy sokaságát kegyetlen szolgáltságba hurcolják, azt mondják, nem tudta visszatartani könnyeit...”, majd Ferdinándot és a németeket tette meg okul, „...bűnének mentségére hamisan ezt hozva fel ürügyül.”. Szapolyai maga írja 1530. október 6-án Grittinek Konstantinápolyba, hogy ő maga személyesen beszélt meg Mehmet béggel, Magyarországon dűlās ne legyen. „...az pedig esküvel ígérte meg, nem fogja elszenvedni, hogy Magyarország határaiban kár essék, megmutattuk ugyanis Morvaországnak és Ausztriának azt, a királyságunkkal határos részét, amelyik az előbbi évben ép maradt, ahol büntetlenül, amennyit csak akart volna, szabad lett volna neki prédálni, és jártas kalauzokat adtunk neki...”, sőt még rokonát, Perényit is mellé rendelte, ám egy héttel azután, hogy ezt megbeszélték, a pasa saját serege létszámánál háromszor több, Szapolyai királyságából való fogollyal tért meg a budai táborba. Ezért itthon is, külföldön is nagy gyűlölség támadt János király ellen, aki hiába kísérelte meg legalább a hozzá hűek elengedését elérni. Kéri hát Grittit, érje el a Portán a keresztények visszaadását. (EE I. 62–63., Nr. 65., latin.)

¹⁴² Nándorfehérvár felmentésére, majd azonnali visszavételére a király, Báthory nádor és az ekkor erdélyi vajda Szapolyai vezetésével csaknem félszázezres haderő gyűlt össze, ám a mohácsi táborban októberben a király is megbetegedett, a támadást jövőre halasztották, a sereg feloszlott.

párviadalt javasolok és szólítalak téged jelen levelemmel Győrhöz, úgy, hogy – mivel ott csak jó barátaink, az enyéme és a tied lévén – mindketten, én tudniillik és te, tulajdon személyünkben párviadal küzdelmében a győri mezőn küzdjünk meg. A körülállók pedig nézzék vitézi elégtételadásunkat, azzal a feltétellel mégis, hogy egyikük se legyen saját fele segítségére, hanem, az előrebocsátottak szerint, csak ketten, én tudniillik és te fegyverrel vívjuk meg a párviadal küzdelmét. Ott Isten kétségkívül nem hagyja el az igazat, ezt akartam én neked, bár igaztalan és érdemtelen vagy, tudtadra adni. A leggyorsabb választ várom tőled, hogy e dologban milyen lelkületű vagy. Kelt Kőszegen...

Bakyth Pál stb.¹⁴³

Török Bálint válasza

A 30

Te, Bakyth Pál, jusson neked eszedbe, miféle, mennyire mértéktelen és igen rút levelet küldtél apródoddal, amiben te becsületünk ellen hamisítasz. Azokkal kapcsolatban, amiket nekünk írsz, a legnagyobb csodálkozás ragad el minket, te önmagadat bíróvá, egyszersmind vádlóvá teszed, szólítasz ugyanis, és a menetel terminusát is kitűzöd (ezek a bíró hivatalát mutatják), hogy a győri mezőre leszállni és veled ott egyes küzdelemben bocsátkozni kötelesek legyünk. Az a véleményünk, hogy te azon okból szándékozol így írni, hogy egyikünk se legyen képes az igazságosságnak és a jognak megfelelő módon a másikhoz eljutni. De te, bár csak a nyelveddel fogadnád el a teljes elégtételadást, emlékeznél te arra, minket lovasnak is, gyalogosnak is igen-igen jól ismersz. Mi szótlanok vagyunk, tudunk beszélni is, téged mégis jogos ügyekben és jogos alkalmakból kifolyólag gyalázhatnánk, mi azonban az igazságosságnak megfelelő módon és e királyság szokása szerint akarunk veled eljárni, ... el fogjuk ugyanis küldeni majd a Legfenségesebb ... János királyhoz, legkegyelmesebb urunkhoz (az ő hatalmába adtuk már magunkat teljesen) saját emberünket és könyörögni fogunk Legfenségesebb ő Felségének, hogy Legfenségesebb ő Felsége minket a te kívánalmadhoz tegyen szabaddá. Ha ő Felsége ezzel így egyetértett, látni fogod, kívánságod szerint fogunk cselekedni. De ha Legfenségesebb ő Felsége azzal egyetérteni nem akarna (mivel mindezek az ő Felsége hatalmában vannak), könyörgünk legfenségesebb ő Felségének más eljárással kapcsolatban is

¹⁴³ TT 1879. 192–193., Török válasza uo. 193–194., mindkettő latin.

– amit ő jog szerint a legkevésbé sem fog megtagadhatni tőlünk –, hogy ő Legfenségesebb Felsége az igazságosság módja és eme királyság mintája szerint adjon nekünk egyet ő Felsége helytartó urai közül, hogy az ő Felsége személyében elnököljön, ugyane helytartó úr mellett négy másik urat is, hogy vegyenek részt az ítélezésen. Te szerencsétlen, tanácsoljuk neked, hogy te is így a te királyodtól (aki számunkra is egykor a legkedvesebb úrnak mutatkozott, és akinek derekasan is, hűségesen is megszolgáltunk) kérjed ő Felsége egy helytartó urát, aki maga is ugyanannak a Felségnek a személyében elnököljön együtt amazzal és négy másik úrral, akik legyenek jelen az ítélezésen, és ez a tíz úr köztünk jog szerint felügyeljen, aholis akkor neked a te írásodra válaszolni fogunk. Amit csak pedig az előbb írt tíz úr jog szerint eldöntött, látni fogod, hogy nem fogsz elszaggatni egyetlen fonott sarut sem¹⁴⁴, akár ménen, akár földön, akár kancán, amint jog szerint ismertté lett [az ítélet?], semmi sem fog elmúlatni általunk, azon okból fogjuk ezeket tenni, hogy mindenki számára nyilvánvaló legyen, mi derekak és igazak vagyunk. Mi pedig majd, mihelyst emberünk a mondott legkegyelmesebb urunktól visszatért, majd Thurzó Elek gróf úrnak, a királyi Felség helytartójának meg fogjuk jelenteni, hogy mire fog minket Legfenségesebb ő Felsége felszabadítani, s ezt te akkor meg fogod tudni. Várunkból, Ozorából... Az Úr ezeröttszázharminchetedik évében.
Enyingi Török Bálint stb.

A 31 Az 1538-ban megkötött váradi béke¹⁴⁵ Ferdinánd által megerősített szövegéből

(...) ...a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére, dicsőséges szülőanyja, Szűz Mária, Magyarország Patrónája tiszteletére, az anyyira megnyomorodottak és elnyomottak vígasztalásáért és nyugalmaért, ama híres királyság üdvéért és védelméért és megszabadításáért meg szabadságai

¹⁴⁴ *videbis te non laceraturum, vnum sotular (?) papireum* – a *saru* jelentést Bartal hozza, a ?-t Károlyi tette oda. Arra utal a kifejezés, hogy az ítélet után Török késedelem nélkül kiáll vele, vagy hogy már nem fog sokáig élni?

¹⁴⁵ Az 1536 nyara óta folyó tárgyalásokat felgyorsította, hogy Ferdinánd nem számíthatott testvére, a császár katonai segítségére, Katzianer vállalkozása katasztrófával végződött, Jánost pedig támaszai, Frangepán és Brodarics sarkallták az országegyesítést jelentő békére. Ez a titkos egyezmény szövege, leplezésül a két uralkodó egy évre szóló fegyverszünetet kötött, aminek okmányát nyilvánosságra hozták.

megőrzéséért, az egyetemes keresztény közösség felmagasztalásáért az előbb mondott legfenségesebb János királlyal – a mondott lundi érsek úr,¹⁴⁶ e részben mind a mi, mind a Császári és Katholikus Felség orátora és biztosa közvetítésével a neki mindkettőnkől adott teljes megbízás érvényével – az oly régóta óhajtott békét, barátságot, testvériséget és szövetséget létrehoztuk, megerősítettük és állandóvá tettük az alább következő módon.

Mindenekelőtt, mivel az előbb említett Császári és Katholikus Királyi Felség önként, egyedülálló jóakaratából és szeretetéből a legfenségesebb János királyt testvéreül fogadta,¹⁴⁷ ezért mi is őt testvérünké és szövetségesünké fogadjuk, úgy, hogy köztünk és a mondott Legfenségesebb János király között erős, állandó és (az Úristen kedvezésével) örök béke, szövetség, barátság és igaz és őszinte testvériség legyen a közös királyságok, uradalmak és tartományok megőrzéséért, ennek a mi megnyomordott magyar királyságunknak és az egész keresztény közösségnek az üdvéért és szabadságáért, bárki, mind külső, mind belső közös ellenség és ellenfél ellen.

Továbbá, hogy a Császári felség és mi is ... biztosítjuk a Legfenségesebb János királyt és e magyar királyságunkat, hogy gondoskodni fogunk ... e magyar királyságunk és a neki alávetett részek oltalmáról és védelméről; egyebek között pedig Ő császári Felsége a Legfenségesebb János király orátorainak legutóbb Nápolyban tett felajánlása szerint Isten segítségével egyedülálló gondoskodással lesz Nándorfehérvár visszaszerzésére.

Továbbá, hogy ezért a Legfenségesebb János király mostantól felmondott minden szövetséget és barátságot, ami neki akármely királlyal, fejedellemmel és másvalakivel, akiknek nevét úgy tekinti, mintha itt kifejezte volna,¹⁴⁸ ezideig a Császári Felség és ellenünk megvolt. A Császári Felség és Mi is ugyanezt meg fogjuk tenni a Legfenségesebb király, János irányában. János király eleget kíván tenni becsületének eddigi szövetségeseivel és barátaival kapcsolatban, és hogy e magyar királyságunk és a

¹⁴⁶ A Habsburgokat a váradi egyezményhez vezető alkudozásokon Johannes Wese, Lund érseke képviselte.

¹⁴⁷ Az alább kihagyott pontok újabb rokoni kapcsok létrejöttét tartalmazzák: ha Jánosnak fia születné, Ferdinánd egyik leányát ígérte neki Károly császár, s bár erről nincs pontos tudomása Ferdinándnak, e dologban is a császárra hagyatkozik. A császár leányává fogadja János király feleségét, az e nászból születetteket is gyermekeivé a nagyobb és szorosabb összeköttetés érdekében.

¹⁴⁸ Akármennyire is titkos az egyezmény, János király nem vállalhatta, hogy Szulejmán nevét ide írhatja.

keresztény közösség az összes közös erővel és segítséggel oltalmaztasék, szabad lesz magának János királynak figyelmeztetni szövetségeseit és barátait erről a császári felséggel és velünk létrejött békéről, és buzdítani őket, hogy ők maguk is e szövetséget a keresztény köztársaság érdekében a Császári Felséggel és velünk fogadják el, az előbb mondott Császári Felség és a mi egyetértésünkkel.

Továbbá, hogy mostantól fogva a Császári Felség és mi leveleinkben és másképp is mindenütt a mondott Legfenségesebb János királyt testvérünknek és Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának fogjuk írni és nevezni, ezt ő maga is meg fogja tenni a Császári Felség, a mi és mindkettőnk fiai és örökösei irányában. (...)

Továbbá, ami a magyar királyság állapotára és annak irányítására tartozik, úgy rendeztetett és végeztetett el közöttünk, hogy mindegyikünk a királyságnak és az annak alávetett tartományoknak azt a részét, amit most ténylegesen birtokol, szabadon, a királyi hatalom egész teljességével¹⁴⁹ tartsa és bírja,¹⁵⁰ nyolc, mindkettőnk részéről választandó magyar nemzetiségű ember – akik a megyék fekvését, határait és állapotát ismerik – révén kijelölendő határok között, Szlavónia Horvátországgal és Dalmáciával együtt a mi kezünkben, Erdély pedig a Legfenségesebb János Király joghatósága és hatalma alatt maradv,¹⁵¹ amíg János király élete tart. Mivel pedig a Legfenségesebb János király most hitves és gyermekek nélkül él, miután Isten hívására e fényből eltávozott, mégha lenne is fia, mégis eme királyság és a keresztény köztársaság üdvére tekintettel ... e részben a mondott Legfenségesebb János Király saját és családja megutódai díszét a közüdv mögé akarva helyezni, ráállt arra, hogy halála után, mégha, amint fentebb mondatott, lenne is fia, az egész magyar királyság az összes, annak alávetett királysággal, tartománnyal és résszel és a királyi jog egész teljességével, a királyság és ama tartományok igazgatásával együtt ránk, vagy ha közben elhaláloztunk, fiunkra, akit eme királyság közegyetértéssel királlyá választani tartozik, ha pedig ő is meg-

¹⁴⁹ Azaz, amint az okmány vége felé egy pont külön kiemeli, mindkét király minden, a saját joghatósága alatt levő területen a szokás és a törvény szerint tett adománya és privilégiuma érvényes és az is marad.

¹⁵⁰ Ferdinánd először a török 1529. évi hadjárata után, 1530-ban a poznaí (eredménytelenül végződő) békeértekezleten javasolta Jánosnak az ország megosztását.

¹⁵¹ Egy későbbi pont a sókereskedelmet is kettéosztja: az erdélyi só csak János király, a máramarosi csak Ferdinánd területén értékesíthető, viszont egyiküknek sem szabad semmilyen új vámot szednie területe határán. Máramarost János király Nádasdy 1534-es elpártolásakor veszítette el.

halt, az ő, a fiaiktól és törvényes örököseiktől származó törvényes örököseire és utódaira, ha pedig közben azok is meghaltak és elfogytak, a Császári Felségre és annak fiaira meg törvényes örököseire háramolják és szálljon, és ténylegesen háramoltnak és szállottnak tartassék.¹⁵²

Továbbá, az ilyen utódlás megerősítésére, hogy ezzel kapcsolatban Mi, és a fiaink a Császári Felséggel együtt, és a mi törvényes örököseink kellően biztossá és gondtalanná váljanak, az egész királyság és a neki alávetett tartományok prelátus és báró urai, tisztség- és tisztviselei, akármi névvel is becsültessenek, sőt a tehetősebb nemesei is, aztán a városi polgármesterek és bírák, és a szabad városok esküdt polgárai egyetemlegesen e szövetség és béke kihirdetésekor kötelesek legyenek és tartozzanak hódolatukat avagy hűségesküjüket ... bemutatni¹⁵³ ... előttünk vagy orátoraink előtt és erről levelet adni, a világi urak magukért és örököseikért, a városok pedig magukért és örököseikért. (...)

Továbbá, ha a Legfenségesebb János Királynak Isten jóakaratából fia lenne, akkor és abban az esetben teljes patrimoniuma, azaz összes, e magyar királyságunk és a neki alávetett részek és tartományok határain belül bírt és létező vára, kastélya, városa, mezővárosa, falva, birtoka, prédiума és bármi – akármi néven nevezett, mind atyai és örökletes, mind a maga János által szerzett és törvényesen szerzendő – birtokjoga, és minden más is, amit zálog címén Magyarország Legfenségesebb király Uraitól a Legfenségesebb Úr, Lajos király halála és pusztulása után következett zavarok idejéig birtokolt, a visszaváltás idejéig az ő fiára hármolni és szállni tartozzék...¹⁵⁴ (...)

¹⁵² Két nagyobb egység helyzetét a váradi béke külön szabályozza. Az egyik a Szapolyai-birtok (154), a másik a Ferdinánd testvérének, Mária királynének beírt várak (például Munkács, Huszt) és városok (például a felső-magyarországi bányavárosok). Ezek egy részét még a Jagelló-korban írták be neki, és élethossziglan nála maradhatnak, ha pedig valamit elvettek volna e birtokokból, a béke kihirdetése idején vissza kell neki adni. Mária halála után minden Ferdinándra és az e királyságban őt követő utódaira száll.

¹⁵³ A következő három pont is ezt szabályozza: ha megüresedett prelatura, tisztség stb. újra betöltetett, az újonnan kinevezettnek is le kell tennie az esküt, a városok ötévenként megújítják az esküt, a bárók és a várral rendelkező főnemesek felnőttkort elért és atyjuk halálával annak birtokába lépett fiai is esküt tesznek, a bizonyágleveleket János királynak kell átküldenie Ferdinándhoz.

¹⁵⁴ Ebből a patrimoniumból kell a császárnak létrehoznia a *ducatus Scepusiensis* a születendő fiú számára, a szepesi ispánsággal együtt. A következő pontok is ezzel foglalkoznak: mivel e terület most különböző birtokosok kezén van, a béke közzétételére egybehívott országgyűlésen megszavazott közadóval kell azt visszaváltani. Ennek a

Továbbá ... mielőtt Mi vagy fiunk avagy előbb mondott örököseink a királyság és az annak alávetett tartományok és részek kormányzását és birtokát átvennék, Magyarország isteni királyai szokása szerint tartozzanak ünnepélyesen tényleges esküt tenni a királyság szabadságainak, dekretumainak, törvényeinek és szokásainak megőrzésére.

Mivel pedig mi már magyar királlyá választásunkkor megígértük a magyar királyság jogainak és szabadságainak a megőrzését, és erről a királyságnak, mégpedig azoknak, akik akkor velünk tartottak, levelet adtunk, ezért hasonló levelet tartozzunk kiadni azoknak is, akik János Király úr halála után és az öröklést követően fognak az irántunk való engedelmességre jönni, e béke közzétételének és ama országlakosok esküjének idején. Ha pedig mindkettőnk jónak látná valami mást is hozzáadni a béke közzétételének országgyűlésén, ez mindkettőnk döntési jogában áll.

Továbbá azon a mondott országgyűlésen kell tárgyalni az öt várról, Warkenstainról, azaz Fraknóról, a Kismartonnak mondott Ferrea Civitasról, a Kőszegnek nevezett Günnsről, a Kobolnak nevezett Kobolsdorffról és Rehnyczről, azaz Rohoncról.¹⁵⁵ (...)

Továbbá, hogy minden jogtalanság és az összes kár ... feledésbe menjen, hasonlóképp azok is, amelyeket egyikünk alattvalói a másikunké ellen

béke közzététele után két év alatt meg kell történnie. Mindazonáltal az e területnek most Ferdinánd kezén levő része zárlat címén a császár kezén marad az említett utódlás idejéig. Hogy azonban János érdeke se sérüljön, esküt vesz a fentebbi pontokban Ferdinánd hűségére esküt tenni kötelezettektől, hogy azok csak úgy tartják meg Ferdinándnak tett esküjüket, ha a dukátusság a fiának átadatott. Ez tehát úgy értendő – olvasható a békében –, hogy a dukátusság János király kezébe való bocsátása és a királyság Ferdinándnak vagy örököseinek történő átadása egyazon időben kell, hogy megtörténjék. Ferdinánd a maga, a császár és utódaik nevében kötelezi magát arra, hogy átadván a dukátusságot, abban János király fiát és annak örököseit mindenkivel szemben megvédelmezi. Ha azonban János fiúutód nélkül halt meg, e terület fele a császáré, hogy nagyobb hajlama legyen Magyarország védelmezésére, fele a királyé. Ha János király halála után csak özvegyet hagy hátra, a császári rész neki lesz lekötve és beírva, ám ha újból férjhez megy, hitbérként kapott hatszázezer magyar forintért (aranyban) vissza kell adnia a császárnak vagy örököseinek. Ha e pénzt nem kapja meg, végrendeletében szabadon intézkedhetik róla. Ha Jánosnak hajadon leánya marad, magyar király leányához illő kiházásítása Ferdinándék kötelessége.

¹⁵⁵ Ezek majd csak II. és III. Ferdinánd idején kerülnek vissza Magyarországhoz. A következő pont a Magyarország illetve Ausztria, Morvaország, és a Horvátország és Szlavónia illetve Krajna, Karinthia, Stíria közötti határ kiigazítását mondja ki az öröklés bekövetkezte utánra.

elkövettek e háborús időkben. ...ezekkel kapcsolatban semmi bosszú ne következék.

Továbbá, hogy mindkettőnk minden alattvalójának, senkit sem kivéven, mégha külföldi és akármilyen méltóságú is, minden, mind egyházi, mind világi java, ami a Legfenségesebb fejedelem, Lajos Király úr halála után eddig az ideig a köztünk és János király úr között volt ellenségeskedés miatt erőszakkal el lett foglalva – nem állnak ellent a mindkettőnknek e javakkal kapcsolatban eddig bárki számára adott vagy tett adományok vagy eladások – a béke közzététele után ténylegesen azoknak bocsáttassék vissza békés birtoklásra, akiké volt.¹⁵⁶ (...)

Továbbá az összes egyház minden javadalma és jövedelme, ami a zavarok ugyanezen időszakában akárhogy és akárki révén ugyanezen egyháztól erőszakosan elfoglaltatott és elvétel, ugyanannak az egyháznak, amelyiknek birtokában régtől fogva volt és van, a mondott béke közzétételének idején ténylegesen békés birtoklásra és beszedésre bocsáttassék vissza.¹⁵⁷

Továbbá, hogy egyikünk se engedje, hogy pártütők támadjanak az ő területén; ha pedig valakik meggondolatlanul felkelnének, tartozunk mindketten kölcsönös segítséggel¹⁵⁸ azokat rögvest kiűzni.

Továbbá, hogy egyikünk alattvalói se pártolhassanak el és mehessenek át¹⁵⁹ javaikkal az egyik vagy a másik párthoz, és egyikünk se fogadja be

¹⁵⁶ Ezt senki sem gondolhatta komolyan. A következő pont Sáros váráról rendelkezik: Perényi Péterrel az ország révén kell megegyezni, de Ferdinánd sérelme és terhe nélkül. Egy későbbi pont elrendeli, hogy a béke közzététele után az összes, birtokkal kapcsolatos lefoglalt iratot és levelet vissza kell adni korábbi tulajdonosának. Az oklevél vége felé újabb pont erősíti meg, ha valaki bármi módon (csellel, erővel) várat, kastélyt, várost stb. támad meg, az örök hűtlenség mindkét király által elmulaszthatatlanul végrehajtandó büntetés alá kerül. János király február 24-én írja alá a békeokmányt, egy hónappal később a most az ő oldalán álló, a béke létrejöttét akadályozó Török Bálint megtámadja és felégeti Győrt.

¹⁵⁷ Az egyházi birtokok és jövedelmek elfoglalásában a főurak religiójuktól függetlenül sérénykedtek, Istvánffy néhányat említ Pázmánynak írt levelében, C64!

¹⁵⁸ 1533-ban már közösen füstölték ki Móré Lászlót várpalotai fészkéből. Szkhárosi is példának hozza a népet nyúzó-fosztó urak számára: Példátok volna nektek Móré László / Ki nagy híres vala, mert vala kóborló, / Immár török kézben az kegyetlen dúló, / Hol mit használnék az kóborlott sok jó. (*Az fejedelemségről* – Szöveggyűjtemény I. 186.)

¹⁵⁹ Egy későbbi pont részben visszamenőleges hatásúvá is teszi e pontot azzal, hogy akik valamely tisztség vagy jövedelem igazgatása miatt számadásra kötelezettek a két fél valamelyikének, mégha a másik oldalon vannak is most, akármi állapotúak is, kötelesek az elszámolásra, „a királyság szokása szerint”.

őket, sőt inkább kölcsönös segítségünkkel – akár prelátusok, akár város¹⁶⁰ bárók, akár városok vagy akárki más lenne, aki azt cselekedni merésznélne – annak, akinek közülünk korábban engedelmeskedett, ismét alávetettni kényszerüljenek.¹⁶¹

Továbbá, hogy az összes, az ellenségeskedés miatt fogságba vetett fogoly innen is, onnan is mostantól szabadon elbocsáttassék. (...)

Továbbá, ha közös ellenség mindkettőnk vagy egyikünk ellen addig, amikor a béke majd közzétételre kerül, általános vagy részleges hadjáratot indítana, akkor, ahogy az idő követeli, mint testvérek és barátok kölcsönösen fogjuk egymást segíteni. (...)

Továbbá, hogy egyetlen, akármiféle állapotú és helyzetű alattvalónknak sem engedjük meg, a magyar királyság általános dekrétumában kifejezett büntetés alatt, hogy pénzt verjen vagy veressen...¹⁶² (...)

Továbbá, mivel a Legfenségesebb János Király kinyilvánította, hogy minden igyekezetét arra irányítja, miképpen őriztessék és szabaduljon

¹⁶⁰ Szintén a béke tartósságát célozza az a későbbi pont is, amelyik kötelezővé teszi a zavaros időkben bárki által bárhol emelt minden várkastély és erőd széthordását és a béke közzététele utáni lerontását.

¹⁶¹ Egy későbbi pont azok megfékezésére, akik nem akarnának engedelmeskedni e békének és szövetségnek, a béke létrejöttével ezer-ezer lovas és ugyanannyi puskás gyalogot rendel, vagy amennyi szükségesnek látszik. Az ezt követő pont viszont azt tartalmazza, hogy a Németország felől érkező folyami vagy szárazföldi haderő mindenféle kártétel nélkül haladjon tovább. A békekötés első ellenségeiről a lundi érsek levelében olvashatunk: „Katzianer János annyit végzett Török Bálinttal, hogy az a leggyorsabban megírta ennek a fejedelemnek, ne végezze be nyakra-főre e béketárgyalást, mivel olyan dolgok vannak a kezében, amelyek révén ezt az egész magyar királyságot nagy költségek nélkül magának visszaszerezhetné és, akarná, nem akarná, a rómaiak királya vele az ő ítélete szerint egyezkedhetnék. Az ezután következő második napon megérkezett a mondott Bálint rokonával, akit testvérnek szólít, Sulyok Balázssal, a meghalt pécsi püspök testvérével. Elhozott magával valami horvátot, magának Katzianernek szervitorát, azt, aki, amikor Katzianer megszökött a börtönből, a bécsi vár hídjánál egy felszerelt lovat tartott. A fejedelem elé terjesztették: Katzianer Jánost Felségtek menedéklelél hitével letartóztatta és a bécsi várban bebörtönöztette, e börtönből egyedül Isten segítségével szabadult ki...”. Katzianer bosszút kíván állni e hatalmas jogtalanságért, még ha ezerszer fenyegetné is a halál, „...könyörögtek tehát annak nevében, hogy e fejedelem fogadja őt kegyébe és szolgálatába, ő tudja az utat-módot és vannak hozzá olyan szövetséges szomszédai, rokonai, barátai, akik az egész szlavón királyságot azonnal e fejedelem hatalma alá vezetik...”. János király azonban már szavát adta az érseknek a Habsburgokkal való barátság megőrzésére. Török Bálint éjjel-nappal sarkallta uralkodóját, ám Wese végül is eredményesebben folytatta éjszakánként titkos tárgyalásait, meghiúsította Törökék igyekezetét. (TT 1878. 815–816., latin.)

¹⁶² A pont szerint ők maguk fognak megegyezni a pénzverésről.

meg Magyarország királysága és egyszersmind a keresztény közösséggel együtt épségben maradjon, valamint, hogy megvan az a bizalma és reménye a Császári Felséggel kapcsolatban – amiként nekünk is kétségtelenül megvan –, hogy Őfelsége csak olyat fog határozni ezzel az ügygel kapcsolatban, amiről nyilvánvalóan megismerte, hogy e királyság és a keresztény közösség üdvére van, és nem fogja akarni, hogy valamelyikünk is valami olyat tegyen, ami által e királyság romlása és pusztulása következne, ezért Mi mindketten a békének magát a közzétételét – –¹⁶³ a Legfenségesebb János Király ő Császári felsége nyilatkozatára hagyta, megígérte, hogy az ő kinyilatkoztatását az előrebocsátottak szerint állni fogja, amiként mi is ugyanezt ígérjük, egyszersmind, hogy saját és alattvalói erejét lehetőség szerint e királyság megvédelmezésére és megszabadítására irányozza úgy, hogy mi is ugyanezt tegyük, amiként tenni is fogjuk, hogy ezáltal közös erővel e királyság az ellenség zaklatásaitól megváltassék és megszabadíttassék,¹⁶⁴ ha pedig szükségesnek tűnik majd, akkor e jelen levél meg fog újíttatni, ama közös ellenség nevének kifejezésével együtt.

Továbbá abban az esetben, ha úgy adódnék, hogy sem a Császári Felségnek, sem nekünk nem lenne fiú utódunk, akkor a királyság előbb elmondott öröksége a legfenségesebb János Király fiaira és örököseire háramoljék, ha, Isten kedvezéséből, életben lennének. Ha pedig ilyenek nem lennének, a szabad királyválasztás ismét a magyar nemzetnél maradjon, annak ősi törvénye és szabadsága szerint.

Továbbá, hogy ha a Legfenségesebb János Király a Császári Felség és az irántunk való barátsága miatt ebből a királyságból az ellenség által (Isten fordítsa el) kizavartatnék, akkor abban az esetben a Császári Felség és Mi tartozunk neki tisztes és illő és olyan állapotról [gondoskodni], hogy

¹⁶³ Hatvani jegyzetben közli, hogy itt a másolatban igen zavaros szöveg (*Ideo ambo Nos publicationem ipsam pacis, sed publicam hostis declarationem et nominationem hostis communis Ser^{mus} Rex Joannes recesit et remisit* stb.) áll. A *Nost nonra* cserélve: A Legfenségesebb János király nem csak magától a béke közzétételétől, hanem a közös ellenség megjelölésétől és megnevezésétől is visszalépett és azt elhagyta.

Amikor Szulejmán ebben az évben megindul, mindenki arra gondol, ez a bosszú ezért az egyezményért. Verancsics leírja, miként szánta rá magát János király a háborúra a szultán ellen, ám a megígért segítség elmaradása, valamint, hogy Szulejmán megelégedett Moldva pusztításával, békülésre és ajándékozásra indították.

¹⁶⁴ Itt jegyzetben külön mellékletben ez áll (latinul): „Ez a Császári Felség levelében bőségesebben van:

Ezért az előrebocsátott okokból a fentebb mondott közzétételt és nyilatkozatot jelenleg más, alkalmas időre elhagytuk ..., ha pedig stb.”

mind ő maga tisztas életet élhessen, mind pedig az őt követő urakról és szervitorokról alkalmasan gondoskodhassék.

Továbbá, hogy az egész királyság által egy¹⁶⁵ nádor választassék a béke közzétételének általános országgyűlésén közös szavazattal a királyság ősi törvénye és szabadsága szerint. Egyéb tisztsége pedig, vagy magisztrátusa, mint például a kancellári, az országbírói, a tárnokmesteri és a többi rendes bíró és ítélőmester legyen mindegyikünknek magának, amiként egymás között meg fogunk egyezni.

Egyéb, a királyság jó és nyugodt állapotára tartozó dolgokról amaz általános országgyűlésen kell majd tárgyalni. (...) ¹⁶⁶

¹⁶⁵ Amikor János király országgyűlésén 1530 elején Budán Alsólindvai Bánffy Jánost nádorrá választották, Báthory István nádor májusi haláláig az országnak két nádora volt, pillanatnyilag egy sincs.

¹⁶⁶ Brüsszeli okmt. II. 3–17. Nr. 156., latin. Ferdinánd 1538 júniusára, Pozsonyba országgyűlést hirdet. A meghívólevél szerint „...e gyűlés a királyság megőrzéséért, leginkább pedig Őfelsége és gyermekei magyar királyságbeli örökösödésének megerősítéséért.” (MOE II. 56., latin.) lett összehíva. Végül ő sem jelenik meg, megye is csak őt. A váradi egyezményt az 1539 szeptemberében, Pozsonyban tartott országgyűlésen közli a rendekkel, felelevenítve örökösödési jogát is. A rendek válasza: „...a királyi felség megjelentette, a magyar királyság kormányzását, bár megvolt azzal kapcsolatban az örökösödési joga, nem annyira erre való tekintettel vállalta el, hanem, hogy azt a végső veszedelemnek kitett királyságot ... megszabadítsa. Ugyanezen urak és országlakók azt mondják, hogy Őfelségét nem más jogon, hanem az ő szabad választásukból, a magyar királyság ősi szabadságai szerint választották meg királyukká.” (i. m. 124., latin.) Ferdinánd leiratában hálát várt: a török leigázta volna az országot, ha ő és a testvére ellent nem álltak volna. Ez „...maguknak az uraknak (*omnibus*, valószínűleg nyomdahiba a *dominibus* helyett) és országlakóknak is napnál világosabb; mégis, ha a királyi felség a császári és katolikus felséggel, testvérével együtt seregét időben küldte volna el, azok pedig nem Németországban, hanem a magyar királyság végein lettek volna elhelyezve, ahol elébe mehettek volna az ellenség érkezésének, bizonyosan meg lett volna az a reményük, hogy nem csak őfelsége örökös tartományai, hanem e királyság sem jutott volna ekkora pusztulásra és elnyomatásra, a magyar királyságnak a törökök által elvett végvárai is, Isten segítségével, visszaszerezhetők lettek volna, e királyságnak pedig szinte az összes ura és országlakója, meglátván őfelsége oltalmát, hevülő lélekkel tért volna meg hűségére.” (i. m. 125., latin.)

Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetről

A 32

I.

Jersze emlékezzönk az örök istennek
 Csudálatos nagy hatalmasságáról
 Melyvel Scythiából régi magyarokat
 Jó Magyarországba olyan módon kihozá,
 Ment régen kihozá ah zsidó népeket
 Fárahó királnak markából, inségéből.

Azért ez éneket mi kétfelé osszuk,
 Hogy ez dolgot nyilvánban megérthessök.
 Először mi szóljonk ah zsidó népekről,
 Ment őket az isten Egyiptomból kihozá.
 Azután mi szóljonk az magyar népekről,
 Ment őket az isten Scythiából kihozá.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Kilenc évvel később Szkhárosinak Tállyán, a „siket magyaroknak” szerzett *Az Átok-ról* című versében ismét megjelenik a zsidó-magyar történelmi párhuzam, a 36. szakaszban így ír koráról: Nagy bővséggel ugyan nyilván jargal az hamisság, / Mindenne-mű uzsoráság, kalmárság, csalárdság, / Méltatlanság az föld népén, hamis hatalmasság, / Egyiptomnak rabságában esik Magyarország! (Szöveggyűjtemény I. 198.) A zsidó-magyar történelmi párhuzam Károlyi *Két könyvében* is megtalálható: „Miképpen az Ezsdrás pap, az Istennek népének papja, Babilóniában sírván nyughatatlankodik és búslakodik, tudakozván magában, mi legyen az oka, hogy az zsidó ország szerencsétlenség alá vettetött és az asszíriai birodalomtul olyan igen megrontatott, azonképpen mostan sokan búsonganak és gondolkodnak, tudakozván magokban, mi legyen az oka, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetségünk ilyen szerencsétlen, és az pogány törököktől ilyen igen megrontatott és pusztított, kik az Istent nem esmerik és nem híják segítségül.” A század vége felé, 1587-ben Baranyai Decsi így kezdi *Hodoeporiconját* (wittenbergi útjáról készített beszámolóját): „Ha a világ e késő vénségében létező birodalmakat valaki összehasonlítja, bizonyára észreveszi a magyar nép és a mindenható Úristen szent nemzetsége közötti hasonlatosságot. Ugyanis amint a mindenható Úristen Izrael nemzetségét tekintet nélkül emberi érdemekre a fáraó kegyetlenségének szörnyű tömlöcéből csodálatos hatalma révén kezdetben Kánaán földjének birtokába helyezte, úgy a magyar nemzetet is az ázsiai Szkítia belső síkságairól Attila és ama hét kapitány vezérlete alatt a tejjel, mézzel más tartományoknál bővebben folyó Pannónia tulajdonába és birtokába vezette be. Később, amint Isten Ábrahám nemzetségét nemcsak állandó lakhellyel ajándékozta meg, hanem önmagának tiszta ismeretével is megvilágosította, szent prófétái és apostolai által az emberi nem üdvösségét illető valamennyi örök szándékát fölfedte előtte, úgy a magyaroknak is mind az elmúlt évszázadokban Géza király és fia, István idejében, mind a világ eme legutolsó korszakában

III.

De ímmár hagyjuk el ah zsidó népeket,
 Vegyük elő az régi magyarokat.
 Ingyen majd megértjük, hogy az isten őket
 Ilyetén bő földre, magyarrá el-kihozá,
 Mint régen kihozá ah zsidó népeket
 Egyiptom országból ah megígért bő földre.

Mind a scythiai hatalmas magyarok
 Származnak két jeles férfaktól:
 Egyik férfiúnak Hunor vala neve,
 És az másodiknak nagy Magor vala neve,
 Kiktől ah magyarok felneveztetének:
 Hunorról hunnusnak, Magortól magyarnak.

igéjének hűséges hírnökei révén a legsűrűbb sötétségből igaz világosságára menekítette. Ezenkívül, amint a zsidók birodalmát Isten királyokkal díszítette, hatalmas városokkal erősítette, győzelmekkel ékesítette, atyai jóindulatának minden jelével elhalmozta, úgy Magyarországot is vitéz uralkodókkal, pompás városokkal, dicsőséges diadalokkal, gyümölcs és bor páratlan bőségével, a termés rendkívüli gazdagságával, az emberek csodás bátorságával, továbbá szeretetének összes páratlan jelével mintegy saját külön birtokává avatta. (...) Utoljára azonban, amint Isten a korábban tanítása szerint vándorló zsidókat minden módon kitüntette, később viszont az ettől elhajlókat igazságossága szerint megfenyítette, a birodalomtól, királyaiktól, önmaga igaz ismeretétől, a prófétaiktól és tudósoktól, valamint jóindulatának minden tanújelétől megfosztotta, úgy a magyaroktól is elvette igéjének tanítását, a hatalmas királyokat, gazdag birodalmuk nagyobb részét és szeretetének csaknem minden jelét, mihelyt megutálták a nekik juttatott kegyelmet.” (BDJ 16–19.)

A reformáció jellemzője a társadalmi érzékenység is. Szkhárosinak *Az fősvénységről* című versében így jelenik meg: Mind ez világot özsvzeháborítád / Az nagy urakat te özsvesúsárlád, / Az nagy hamisságra őket felindítád, Isten igazságát láb alá tapodád, / Nagy nyomorúságba az föld népét hozád. // Sok hamis törvént fősvénység! költettél, / Ki soha nem volt, olyat is szerzettél, / Hamis harmincadot te nagy sokat leltél, / Hamis ravást leltél, hamis dézmát leltél, / Borfoglalást leltél, borváltságot leltél. (...) Útát megfogtad mindennek fősvénység, / Nem élhet tüled az nyomorult község, / Mert teneked szolgál lám minden mesterség, / Kalmárság, komplárság, minden szekeresség, / Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség. // Neked fáradnak mind az szegény szántók, / Nagy éhen szomjan te reád kiáltók, / Neked verejteznek a szegény kapások, / Teneked fázódnak az szomjú halászok, / Neked sütköződnak az futó vadászok. (Szöveggyűjtemény I. 193., a 45., 46., 50. és 51. versszak.)

Eh két emberektől anyye nép származék,
 Hogy Scythiát űk mind széllal bétölték.
 Ah Scythia vagy on naptámadat felé,
 Erdélyen, Moldován, Oroszország on belől,
 Túl Tatárország on, ah fejer kunokon,
 Pogán országokon, sok havasokon belől.

Jöllehet magyarok el-benn Scythiában
 Hatalmasok és nagy sokan valának,
 De maga az istent nem esmerík vala,
 Sem az ű szent fiát, mi édes megváltónkat;
 Azért barom módra nagy vak pogányságban
 Űk is élnek vala, bálvánt imádnak vala.

Ah kegyelmes isten rajtok könyöröle:
 Ű közikbe ada oly gondolatot,
 Hogy űk keresnének ah napnyugat felé
 Országot magoknak, hol letelepednének.
 Azért indulának mind feleségéstül,
 Tíz száz és ezeren előszer kijövének.

Másodszor mikoron nyolcszáz nyolcvannyolcban
 Írnak vala űr születése után,
 Az kétszáz ezeren és három ezeren,
 Szolgától kiválván esmétlen kijövének,
 Sok havasok által pogán országokban
 Ah nagy isten őket békességgel viselé.

Mikoron juttak vala ah Tanais vízre,
 Ott hajójok űnékiek nem vala,
 Azért két-két lónak egyikét-együkét
 Ah Tanais parton űk mind megnyózák vala.
 Lóbórból magoknak önnön hasok alá
 Hólyagot varrának, vízen által kelének.

Hét kapitánokat köztök emelének.
 Bójövének ah jó Magyarországbán,
 Kit neveznek vala bő Pannóniának,
 Mert ím az kenyérnek dejákol neve: panis.

Ah panistól híják jó Magyarországot
Bő Pannóniának, bő kenyere országának.

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó, az kövér földnek,
Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel,
Ónal, vassal, érczel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával
Ah Makra borával, ah felföldi jó borval.

Ah Duna vizivel, ah Tisza vizivel,
Száva, Dráva, Szamos, Maros vizivel,
Erdőkkel, mezőkkel, szép zsíros füekkel,
Johokkal, lovakval, tikval, lúdval, disznóval.
Őket ah nagy isten itt mind megszállítja,
Mind ah zsidó népet Kánaánnak földében.

IV.

Itt esmét hagyjuk el ah magyar népeket,
Vegyük elő az Izrael fiait,
Kiknek isten ada sok jó fejedelmet,
Az József vitézt és az igaz Gedeont,
Erős Sámson vitézt, im ah Saul kerált,
Ah szent Dávid kerált, ah bölcs Salamon kerált.

Ezeknek általa isten oltalmazá
És megtartá mind ah zsidó népeket,
Míg istent hallgatták és űtet tisztelték
Nagy bő országokban békességgel lakának,
De hogy hátra veték szent parancsolatját,
Isten megharagvék, erősen őket veré.

Pogány kerálokkal, idegen népekkel
Országokat dúlatá, raboltatá.
Ellenek támasztá nagy hatalmassággal
Babilóniából Nabukodonozor kerált,
Ő mind elégeté ah Jeruzsálemet
És mind elpusztítá ah Salamon templomát.

V.

Itt esmét hagyjuk el ah zsidó népeket.
Emlékezzönk meg az magyar népekről,
Kiket ah nagy isten nagy jóval szerete.
Ez országba hozta, igen megkaszdagította,
Nékiek is ada jó fejedelmeket,
Jámbor kerálokat és jó tanácsadókat.

Első kijövésben még pogányságokban
Adá ah hatalmas Atilla kerált,
Ki az nagy Nemrótnak unokája vala,
Bendegúznak fia, ez világ félelme.
Másod kijövésben ah szent Estván kerált,
Szent Imre herceget, dicső szent László kerált,

Ezeknek utána jámbor Béla kerált,
Károly kerált, ő fiát Lajos kerált,
És ah Zsigmond császárt, ah Jankula vajdát
És az ő jó fiát, hatalmas Mátyás kerált,
Lengyel László kerált, ifjú Lajos kerált:
Isten győzi számát sok jámbor kerályoknak.

Ezeknek általa ah kegyelmes isten
Oltalmazá ah jó Magyarországot.
Ez ország határit isten kiterjeszté,
Sok vendég népekre, nagy sok tartományokra.
Ő melléjek ada hatalmas urakat,
Jeles országokat, sok kulcsos városokat.

Naptámadat felől az hideg Moldovát,
Havas elve mind ah oláhokat,
Délről Rácországot és az napnyugotról
Szegén Tótországot, ah bő Horvátországot,
Északról peniglen ah bő Csehországot,
Csehország határán ah Slézia tartománt.

Mindezeket isten mellénk adta vala,
De jobb részét tőlünk meg elszakasztá,

Mert elfeledkezénk ő nagy jó voltáról,
Kegyelmességéről, sok jó téteményéről.
Meg sem emlékezénk régi dolgairól,
Hálátlanok lőnk sok jó ajándékiról.

Haragra indítók hitetlenségönkkel,
Vakságainkkal és nagy hamisságinkkal.
Kezdők bosszontani kazdag aranyokkal,
Drága ezüstinkkel, ezekben bízásinkkal.
A Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznaságokkal, rettenetes bűnökvel.

Azért ő haragja ellenünk gerjede,
Bosszú álló ostora rejánk szálla,
Köztünk meghasonlánk, iregység, gyűlölség
Mi köztünk támada, kezdők egymást üldözni.
Nagy sok környöl való szép tartományokat,
Jeles országokat Isten tőlünk elveszte.

Végezetre oztán mirejánk ki hozá
Basáival hitetlen török császárt,
Mint ah zsidó népre és Jeruzsálemre
Régen vitte vala az Nabugodonozort.
Minket es megvere és mi országonkat
Mind elégetteté, dúlatá, raboltatá.

Sok kejtáltásokkal az nagy istent bántók,
De bűnönkből nem akaránk kitérni,
Mi kápolnáinkban voltak éneklések
De ah szent írásnak nem volt prédikálása,
Azért elveszteté sok monostorainkat,
Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát.

Az zsidó népeket isten foglyá adá
Régen babilóniai kerálnak,
Magyarokat adá törökök markába,
Kik a Sarlóközből, ah bő Mátyus földéből,
Szalából, Somogyból, ah Szerém földéről,
Ah széles alföldről sok népet el hajtának.

Kik megmaradának ilyen nagy romlástól,
 János királt királlá koronázzák.
 Ah királ meglátá, hogy ő nem bírhatja
 Pogán törököknek temérdek sokaságát,
 Bölcsen cselekedék: frigyét vélek vet,
 Hogy csak épölhetne megnyomorodott ország.

Másfelől esmétlen magyari urak
 Elhajlának koronás királoktól:
 Pártokat ütének János királ ellen.
 Királt emelének em az Németországából.
 Ah sok pártolással felföldet elveszték
 És annál inkább is ez ország nyomorodék.

Mindezek szállának istentől mireánk
 Bűnünk szerént és gonoszságunk miatt.
 Egyfelől verete pogán törökökkel,
 Másfelől némettel és ah sok pártolókkal.
 Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
 Hogy ő az bűnöknek erős bosszúállója.

(...) ¹⁶⁸

Paksy Kata hozománya 1539-ből

A 33

Paksy Kata asszonyommal mely marhát adtanak 1539. Egy veres kamuka szoknya mind alja, feli aranyas bársonnyal vetett. – Egy kék tafota szoknya alja, feli veres bársonnyal vetett. – Egy szederjes gránát szoknya alja, feli veres bársonnyal vetett. – Egy test színű stannet szoknya alját szederjes kamukával, felit szederjes bársonnyal veték. – Egy veres skarlát szoknya; alját felit fekete bársonnyal veték. Egy fehér stannet szoknya, alját veres kamukával, felit veres bársonnyal veték. Egy puplikán szín karasia szoknya, alját veres ackatcal fölít veres kamukával vet – – – Egy szederjes aranyas kamuka szoknya alját felit veres aranyos kamukával vetették. – Egy test színű tafota szoknya alját felit zöld bársonnyal. Egy szőke purpian szoknya, alját felit zöld atlacczal. – Egy viselő veres

¹⁶⁸ Régi Magyar Költők Tára II., 11–24.

purgamal szoknya, alja feli zöld atlacczal vetett. – Egy vont aranyas kentes ki alá még hewlget¹⁶⁹ adok. Egy veres scarlat kentes. Egy szöderjes gránát kentes. – Egy veres karasia kentes. – Egy viselő purgamal köntös. – Egy veres aranyos hölgy suba. – Egy velenczei tafota suba, pegweth háttal, bélelt. – Egy veres purgannal viselő suba, nyul mállal bélelt, galléra peréme peg wet hát. Két ruhának való kamukát, egyik szederjes, másik veres. – Egy ruhának való tarka rácz kamuka. Két ruhának való fél atlacz egyik zöld, másik veres. – Négy ruhának való tafota, egyik arany szín, másik test szín, az kettei tündöklő. Egy ruhának való zöld stannet. Egy ruhának való veres stannet. Ismét egy ruhának való veres stannet. Egy ruhának való kék purgonnal. – Egy nagy arany szélű fedél, kinek az vége kettwett slogos, gyengés, az széle es. Egy képös fedél. Egy aranyas szélű fedél, ismét egy aranyas szélű fedél. – Egy fedél, kinek az vége aranyos, az széle nem. – Három fehér feköttő alá való fedél, egyiken arany him vagyon, az harmadik paraszt selyemmel kötett. Huszonegy fél imeg, vékony gyolcs, tizenegyen aranyas him vagyon, kettein elegy keskeny párta, az tebbi paraszt. – Ezeknek tizenhároma kebeles. – Hat Keethews imeg, kiken mid aranyos him vagyon, kin szövés kin kwsseny, négye himbe szedett, kettei paraszt. – Tizenöt abrosz, hata gyolcs, az tebbi sáhos. Tizennégy lepedő, az nyolca gyolcs, négye sáhos. Tíz gyolcs keszkenyő, az hata gyolcs, négye sáhos. Tíz előköttő, az négynek aranyos feje, az tebbi fekete himbe szedett. – Öt vég gyolcs, kettei vékony gyolcs, az hárma gyapot gyolcs. Két darab gyolcs, egyik gyapot, másik troppai. – Két majczot, hosszuk, aranyasok. Egy gyengyes párta. Egy násfa. Tizenegy arany gyűrű. Egy kettős aranyas kupa. Egy ezüst selye pohár. Két ezüst kalán. Tíz szőnyeg. Két selyem paplan, egyik szederjes, másik veres. Két derekal. Három fejal. Két vánkös, kinek rácz kamuka héjja vagyon. Két vánkös, kinek zöld tafota héjja vagyon. Egy ruhának való veres kamukát.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Hölgymenyétet.*

¹⁷⁰ Radvánszky II. 6–7. Radvánszky korának legrégebb magyar nyelvű hozományjegyzékét „mai írásmód szerint” közli.

A Zrínyi-testvérek 1539-ben tudatják Ferdinánddal Katzianer meggyilkolását és birtokokat kérnek maguknak

Legszentebb királyi felség, urunk és legkegyelmesebb fejedelmünk. Hűséges és alázatos szolgálataink ajánlásának előrebocsátásával. Ez elmúlt időkből Kostanica várát, ami az egész horvát királyságnak és uradalmunknak feje és kapuja, megszereztük, amiért azoknak, akiktől megkaptuk, egy várunkat és uradalmunk egy részét zálogosítottuk el. A várát egykor Katzianer János kérni kezdte tőlünk levelével, oly kötéssel, hogy mihelyt szent felségtektől kegyelmet fog nyerni,¹⁷¹ e várát vissza kelljen nekünk adnia; mi pedig levelében és hitében megbízva a mondott várát ilyen eskü alatt bocsátottuk át neki. Ő, miután a vár birtokába került, megértve, hogy az az egész horvát királyság és különösen a mi igen nyomorult uradalmunk kapuja, nem gondolt azzal, hogy szent felségedtől kegyelmet nyerjen, sőt rögtön kapcsolatba lépett a törökkel, nekünk pedig saját kezüleg levelet írt, hogy át fog menni a törökök császarához és egyikünknek vele együtt fel kell oda mennie, ha pedig nem, az előbb mondott várát a törökök kezére akarja adni. Mi pedig, mivel gondoskodnunk kellett magunkról oly módon, ahogy képesek vagyunk, ő viszont akár tetszik, akár nem tetszik nekünk, az előbb mondottakat véghez akarja vinni, mi pedig megértvén legrosszabb gondolatát és megfontolását, az egész keresztény hit, különösen a szent felségtek királyságai elleni igen nagy fenyegetéseket és igen szerencsétlen uradalmunk pusztulását, Isten kedvező kegyelmességével az ő ilyen megfontolásától, amitől őt visszatartani nem tudtuk, oly úton-módon, ahogyan képesek voltunk, őt eltávoztattuk, hogy ezáltal az ő tervezgetése semmivé legyen. Ezt mi soha semmi birtokért vagy uradalomért meg nem tennénk, csak a keresztény hitre és a szent felségtekre való tekintettel.

Ezért szent felségteket a legalázatosabban kérjük, ha ebben vagy más dolgokban felségtek ellen kihágást követtünk volna el, azt nekünk kegyelemlevele révén megbocsátani és elengedni méltóztassék kegyesen, úgy, hogy többé sem nekünk, sem utódainknak szent felségtek ne vesse szemünkre.

Továbbá a legalázatosabban könyörgünk szent felségteknek, hogy Szomszédvár, Sztubica és Kosztanica, Petovlya, nemkülönben Szelin várát,

¹⁷¹ Katzianer azért menekült a király haragja elől, mert 1537 őszén katasztrofális vereséget szenvedett a töröktől az eszéki híd megszerzéséért indított hadjáratban. 161

ami a nagyságos Erdödi Péter¹⁷² úr kezén van, bár a mondott Szomszédvárhoz tartozik, minden az ugyanezen várra régtől fogva néző és tartozni köteles tartozékaival nekünk és örökösainknak örökjogon adni és beírni valamint szent felségtek saját költségén tisztán és kegyesen kezünkhöz juttatni méltóztassék.

Medve várát is és Rokonok és Lukavica kastélyát, ezek minden tartozékát nekünk és örökösainknak örök jogon adni, beírni és kegyesen adományozni méltóztassék; mi pedig erre való tekintettel mindazon követelést, amivel szent felségtek elődeinknek és nekünk tartozik, legszentebb felségteknek elengedni és elhagyni készek vagyunk.

A vránai perjelséggel kapcsolatban pedig királyi felségtek kegyesen méltóztassék királyi levelet adni, hogy azt mindaddig senkinek odaadni nem fogja, amíg az a pénzösszeg, tudniillik tizenkétezer forint, amennyiért, hogy azt megváltottuk, ismerszünk, nekünk vagy örökösainknak teljességgel meg nem fizettetik.

Ezért könyörgünk királyi felségteknek mint legkegyelmesebb urunknak, hogy mindezen előrebocsátottat nekünk megadni és adományozni a legkegyesebben méltóztassék.

Ráadásul nekünk ötven könnyűfegyverzetű lovasra évi zsoldot tenni és rendelni saját veleszületett kegyelmességéből kegyesen méltóztassék, akikkel mi királyi felségteknek és az egész kereszténységnek a leghűségesebben képességünk szerint szolgálni, javainkat is és fejünket királyi felségtek mellett a szerencsének kitenni készek leszünk.

Végül végvárainkhoz királyi felségtek bőkezűségéből porral, hadigépekkel és élelmiszerral és egyéb szükséges dolgokkal ellátást és segítséget hozni kegyesen méltóztassék.

Legszentebb királyi felségtektől mindegyik dologban legkegyelmesebb választát várjuk.

Legszentebb felségteknek

legalázatosabb és hűséges alattvalói

*János és Miklós
Zrín grófjai¹⁷³*

¹⁷² Bakócz Tamás unokaöccse, a grófi család megalapítója. (†1543 után Itáliában.)

¹⁷³ Barabás I. 9–11., latin. Az eseménynek ezt a változatát az uralkodó elfogadta. 1542-ben keletkezett leiratában olvasható, hogy miután Zrínyi vonakodott szövetkezni Katzianerrel, „...a mondott Katzianer alkalmat keresett arra, hogy őt fogva vigye magához a törökök zsarnokához; miután ezeket Zrínyi gróf megtudta, ... eltette láb alól, azaz megölte...”, természetesen „nem valami gyűlölségből, irigységből, nagyravágyásból, rosszakaratból vagy ellenségeségből, hanem egyedül a hit és a keresztény religió iránt

Verancsics Antal leírása Erdélyről

A 35

A terület inkább kör alakú, mint hosszan elnyúlt, nem hatalmas nagyságú, hanem, akár hosszát, akár szélességét kérdezed, a huszonöt magyar mérföldet nem haladja túl. Az a rész, amelyiket a székelyek lakják, és innen Brassó valamint Fogaras vára felé egészen Szebenig terjed, az erdőtől, völgyektől, hegyektől kissé zordabb, a többi helyen változatos. Vannak ugyanis gyönyörűségteljes árnyas ligetei is, és egész évben patakoktól öntözött; napsütötte, szőlőtermő dombok emelkednek lépten-nyomon, s mindegyiknek megvan általában mindkét oldalán a maga nem is szűk síksága. A föld máskülönben mindenütt mindenre igen-igen alkalmas, és, ha kérdezed, mindenét összehasonlítva mindama vidékkel, amely földje termékenységevel, terményei gazdagságával, nyájai sokaságával, folyóival, forrásaival, tovairamló patakjaival, éghajlata kedvező voltával, végül mindennel, ami emberi használatra való, dicsekedik, semelyik mögé sem lehet helyezni, de a legeslegtöbbnek elébe. Annyira gabona- és bortermő ugyanis, hogy gyakran segítik ki innen Magyarországot és a szomszédos királyságokat, hetven vödörös boroshordó háromszázért, a gabona köbölre tízéért megy, amint azt az előző, meg az idei évben is látni lehetett. A borok, akár erőset, akár szelídet, akár karcosat, akár édeset, akár világosat, akár vöröset vagy vörösbe játszó óhajtasz, és az év minden szakához a megfelelő, olyan ízűek és olyan fajtájúak, hogy sem falernumit, sem Campaniából valót nem kívánnál, és az összehasonlításban sokukat ezek elé helyeznéd. Aranyat és ezüstöt pedig szinte minden hegyből hoznak fel, nincs egy gyorsan folyó víz sem, amelyikben ne mosatnának, egész Erdély pedig, meg merném erősíteni, sóra van helyezve, annyira, hogy a Maros folyóba sokhelyütt nyúlnak be kivájt sótelepek, a székelyek pedig házaikban alig félarasznyi földet feltárva ássák ki, akkor, amikor csak élni akarnak vele, Magyarország királyainak pedig ebből nagy jövedelmük van. Vasat és ólmot is ad, gyümölcsseinek pedig egy fajtájával sem – almáját és körtéjét tekintve nem csak ízben, hanem bőségben sem – marad Itália mögött, különösen barackban, amit Gyulafehérvár földje terem, könnyedén felülmúlja, és azokat a következő évre is olyan épségben őrzik meg, hogy azt mondanád, akkor szedettek. Rétek bőségesen vannak, és legelők az állatoknak lépten-nyomon. Az időjárás minden évszakban egyenletes, nincs rossz híre semmi levegő,

zélusból és szeretetből, és hazájának meg királyságainknak és uralmunknak megőrzésére meg az egész kereszténység iránti jótéteményért”. (TT 1878. 699., latin.)

mocsár vagy rossz felhők miatt sem, hanem egészséges, és helyeinek fekvése és kedvessége miatt az egész kiváló és vadászatra és a genius változatos és tisztos gyakorlatoztatására igen alkalmas. Erődített s kiemelkedőbb városai: Kolozsvár, Szeben, Brassó, Beszterce, Medgyes, Segesvár, Sebes és Gyulafehérvár, a püspöki székhely. Igen sok vára van: Hunyad, Déva, Fogaras, Diód, Csicsó, Bálványos, Gyalu és sok másik, ezeket a bőség miatt nem írom ide. Folyói: a Maros, az Olt, a Barca, a Beszterce, a Nagy- és Kis-Küküllő, a Szamos ugyanígy, egyike Nagy-, a másik, amelyiket a magyarok Wyzafolyo-nak, azaz visszafolyónak mondanak, mert nyugatról keletre előbb, aztán visszafordulva oda, ahonnan jön, Dés mezővárosa mellett a nagyobbba ömlik. Ezekhez a Sebes, a Sztrigy és az Aranyas, azaz aranyos, amit vagy mert bőségesen mosódik ki belőle arany, vagy az aranytartalmú hegyek miatt, amikből ered, neveztek el Aranyosnak a magyarok. Hajóznak a Maroson, az Olton, a Szamoson és az Aranyoson, de [csak] amikor a túl sok esőtől vagy a Kárpátok¹⁷⁴ elolvadt havától megduzzadnak. A többiekénél nagyobbak: a Maros és az Olt; ez a Dunába, az a Tiszába folyik; mindkettő szinte az összes többi folyót magába fogadja: a Maros az Aranyast, az Ompolyt, a Sebest, a Nagy-Küküllőt, a Kis-Küküllőt a Nagy-; az Olt a Feketeügyet (így nevezik), Vargyaspatákat, a Homoródot, a Barcát, ami Brassó mellett folyik el, és a Szebent – tőle vette a város a nevét –, a Decebal, a dákok királya kincseről és a most Varhelnek, azaz várhelynek nevezett Sarmizegetusáról, annak királyi központjáról igen ismeretes Sztrigyet; mindkettő számlálhatatlan hegyi patakat, ezek mindegyikét saját völgye bocsátja ki. Az Aranyasnak a Torda mezővárosától a Marosig terjedő alig négy magyar mérföldnyi szakasza hajózható, a Szamos sokkal hosszabban, Dés mezővárosától egészen a Tiszáig; mindkét mezőváros sóbányáiról híres, amabból a Marosba az Aranyas folyón szállítják a sót, a Tiszába a Szamoson, ez a Besztercét¹⁷⁵ is befogadja. Mindegyik halban gazdag és aranyfövenytől híres.

Három nemzet lakja: székelyek, magyarok, szászok, hozzátenném az oláhokat is, akik ezek bármelyikét sokaságukkal könnyen felérik, de sem szabadságuk, sem nemességük, sem tulajdonjuk nincsen, kevesek kivételével, akik a Hatæg¹⁷⁶ [nevű] kerületben – ahol állítólag Decebal pa-

¹⁷⁴ *Alpium*

¹⁷⁵ *isque Bistricum excipit* a Beszterce Moldvába folyik le a Kárpátokból, ez a Nagy-Szamos.

¹⁷⁶ *Hazak*, magyarul Hátszeg, Hunyadvár alatt közvetlenül.

lotája állt – laknak, ők az innen származó Hunyadi János idején, mivel mindig serényen a törökök ellen küzdő mellett voltak, elnyerték a nemesiséget. A nép többi része mind a magyarok jobbágya, és saját szék nélkül él, az egész királyság-szerte szétszóródva itt is, ott is. Nyílt helyeken kevesen laknak, hegyekben és erdőkben, legtöbbször nyájukkal együtt elrejtőzve mocskosan élik életüket.¹⁷⁷

Hogy pedig a székelyek a magyarok egy faja, senki sem kétli. Eredetük ilyen. Megvan a magyarok krónikaiban, hogy Attila király, miután már 125 évnél többet élt, több mint hatvan gyermeket hagyott hátra. Miután az előkelők kettejük, Csabát tudniillik és Aladárt, mindkettőt mind korukat tekintve kellően érettnek, mind lelkiületük virtusát és keménységet tekintve atyjuktól semmit sem különbözőnek és a többieknél kiválóbbnak ítélték, s eldöntötték, hogy egyikük méltó arra, hogy atyja örökébe lépjen a hatalomban, heves meghasonlás támadt közöttük, mert egyikük sem akart engedni a másiknak. Csaba ugyanis Honorius bizánci császárra – az ő nőtestvérének unokája volt – és a hunok nagyobb részére, Aladár nem sok hunra, de, minthogy aleman anyától¹⁷⁸ származott, nagyszámú germán fejedelemre támaszkodva törekedett az uralomra. E nemzet ugyanis, amiként most is, mindig ármánykodott Magyarország ellen. Volt köztük történetesen egy bizonyos Detre, hazája Verona, vitéz katona, aki – miután Aladár pártjára állt és megígérte, gondja lesz arra, hogy őt hatalomra juttassa – megszabadítja magát is, a többi germánt is.¹⁷⁹ Mindkét részről nagy had sereglik egybe, és összezsapva hatalmas öldöklés támad; a csatát a tizenötödik nap szakasztja meg, mindkét rész szinte teljesen elemésztette magát a végletes mészárlásban, de a hunoknak szinte a teljes ereje elpusztult. A Detre fortélyától legyőzött Csaba ugyanis maradék testvéreivel és tizenötezer emberrel nagybátyjához, Honoriushoz Bizáncba, onnan nagyapjához, Bendegúzhhoz Scythiába távozott. Rajtuk kívül háromezer ember maradt meg, akik a csatából futással kimenekedvén

¹⁷⁷ A katolikus Arator (Szántó) István 1600-ban keletkezett latin nyelvű művében szintén három erdélyi népet ír, de a székelyeket a magyarokkal teljesen egynek véve az oláhokat teszi meg harmadiknak. A szászokról azt írja, „...ők adják az erdélyieknek a háború legnélkülözhetlenebb eszközét, a pénzt.”, az oláhokról: „...az egykori római telepések utódai, korcs itáliai nyelven beszélnek, durva és műveletlen emberek, birkapásztorok, a hegyekben és az erdőkben laknak és a magyar nemesek jobbágysai.” (EÖ I. 149.)

¹⁷⁸ Krimhildától.

¹⁷⁹ Tudniillik a hun uralomtól.

megmaradtak Pannóniában, de félve a Nyugat nemzeteitől¹⁸⁰, akikkel szemben egykor Attila király felette ellenséges volt, Erdély utolsó, Csík-mezőnek¹⁸¹ hívott zugába, észak felé vándoroltak be, és hogy a hunok maradékának ne gondolják őket, *Zekel*nek nevezték el magukat, akiket most, amikor latinul írunk, *Siculi*-nak szoktunk hívni. Ezután hosszú idő elteltével, amikor a hunok, akik Csabával együtt távoztak el, nagy számba gyarapodván jöttek vissza Scythiából, amazok is már Székelyföldön szélteben-hosszában elszaporodván ezeknek egészen Oroszországig elébük jöttek, tudniillik a közös hazát visszaszerezni akarva, s végül annak visszaszerzése után a maguk számára ugyanazokat a helyeket kérték a maradék scytháktól, hogy ott lakjanak, amiket még annak idején kisorsoltak, és oly kiváló serénységgel teljesített fáradozásukért könnyen meg is kapták.

Ez a székelyek eredete, innen nemességük, aminek mindannyian közösen, mégha ekét és kapát forgatnak is, örvendenek, innen szabadságuk, ami által az évi censustól és a szolgasághoz tartozó adószedéstől teljesen mentesek és eloldottak, s csak két kötelezettségük van. Amikor ugyanis a királyok háború előtt állnak, saját költségükön kényszerülnek elmenni a hadjáratba, de különböző feltételekkel, ha a legősből szabadságukra tekintettel lesznek. Ha ugyanis keleti vagy északi ellenséggel, vagy a haza határain belül kell megütközni, fejenként mindannyian fegyvert fognak, s nem is távoznak a háborúból annak befejeztéig; ha nyugati ellen, tized részüket küldik, s nem is követik a tábort tizenöt napnál tovább. Déliek ellen felük megy és állják a harcot, amíg bírják. Mostanság a királyság leveretésével együtt ők is nem kevés kárt szenvedtek szabadságukban, amikor a küzdő haza segítségére sűrűbben vezéreltetek oda, ahol az ügy megkívánta. Ugyanez történt velük az ököradó fizetésében is. Ősi jog szerint minden egyes királynak csak háromszor adták: egy-egy familia, vagy ahogy maguk mondják, porta, egy-egy ökröt a koronázáskor, az esküvőkor és az első fiú születésekor, ha helyette lány született, a harmadik adózástól eloldattak. Most, mert elhagyatott közben az ősi szokás, vagy pedig támogatás céljából, ha a király kívánja, a haza megőrzése kedvéért nem vonakodnak sűrűbben adni. Egyébként utódnemzésre e faj szerfelett termékeny, annyira, hogy harmincezer emberig gyűjthetők se regbe, nem fosztatván meg otthonaik sem a védelemtől. Legtöbbnyire lovaskatonaként harcolnak, mindenféle hadfelszerelés, jeles fegyverze-

¹⁸⁰ Magyarul gondolkodik: *ab occidentis nationibus accusativus* helyett.

¹⁸¹ *Chykmezew*, gestáink Csiglemezeje.

tek, katonai dísz nélkül láthatók, de számukban és régi lelki nagyságukban bízva keményen küzdenek. Nem trombitával, hanem kürttel adják a harci jeleket, és, ha nem kezdődik meg idejében az ütközet, a tábortól undorodván könnyen és észrevehetően szétszélednek. Szokásaik nem teljességgel műveletlenek, de még mindig a szcythiai nyersességet mutatják, és csaknem minden szokásukban, a törvényeikben és az életrendjükben különböznek a magyaroktól, a religió kivételével. Még nyelvükben sem hasonlóak teljesen, amikor a régiek szokása szerint beszélnek. Betűk gyanánt valami jeleket vésnek rovásformán négyszögletű botokba, a sort pedig, amint a zsidók, az egyiptomiak és a törökök, jobbról balra vezetik, egy vagy legfeljebb két jel bizonyos pontok hozzáadásával több értelmet ad a karakterek számához képest. Köztudott az ottlakóknál, hogy a hunok használták ezeket. Gyűlésekbe fegyveresen mennek, a hatalmasabbak kör alakban ülnek, a többiek nagy kiabálással zúgva körben állnak, és buzgón megtagadják, hogy amiket elrendeltek, azok érvényesek lesznek náluk, ha nem tetszenének. Amikor valami mindannyiuk akaratán kívül határozatokat el, elviselik néha, de a kezdeményezőre legalább, akinek ténykedéséből vagy makacsságából valami szokatlan terhet vettek magukra,¹⁸² e jogtalanságot bosszúval fordítják vissza: házáat csapatosan

¹⁸² Ilyenről tudósít az 1466-ban Zabolán kelt oklevél is, amelyben a székely ispán (és erdélyi vajda, az egy év múlva lázadó Szentgyörgyi gróf) megerősíti a három szék (Háromszék) közgyűléseinek végzéseit:

„A királyi fenség meggondolván, hogy királyságának erdélyi részei végein, azaz Kézdi, Orbai és Sepsi széken időző hűséges székelyei a körükben élő hatalmasabbaktól sokhelyütt és sokféleképpen való túlzott elnyomás sérelmezésének adták át magukat, és hogy a régtől fogva a híres magyar királyság isteni királyai által nekik kegyesen adományozott és jóváhagyott törvényeikből és jogaikból az érintett hatalmasok révén teljességgel kivették és kiszakították, részvétellel szánva nyomorúságukat és elnyomatásukat, amivel amaz előkelők által szorongattatnak, elrendelte öfensége, hogy őket szabadságaik örök és ősi előjogával erősítsük meg, hogy ezáltal mind a legmagasságosabb Istennek hálát adni, mind a királyi fenségnek az örök hűség szolgálatát teljesíteni képesek legyenek. (...)

Elrendeztetett továbbá, hogy amiként Kézdi széken tizenkét-tizenkét esküdt van rendelve, úgy a másik két előbb írt széken is tizenkét esküdt választassék, fele az előkelők közül, fele pedig a községből állíttassék minden, közöttük perlekedő ügyének eldöntésére és befejezésére. Ebben a hivatalukban egy teljes éven át ... maradjanak meg ... s ott a primipilus avagy kapitány, nemkülönben a szék bírása, de a mondott székek királybírája is ... legyen jelen. Ha esetleg az esküdtek maguk eszük tompasága vagy lelkük gyengesége miatt valaki ügyét a jog egyenes útján megfítni elhanyagolnák, akkor az ítéletükkel elégedetlen fél Udvarhely székhez fellebbezés útján, s végül, ha akarná, a székely

megrohanják mindnyájan, földig felforgatják, és, ha történetesen valaki valami újdonságon törné a fejét, ami szabadságukat sértené, azon fegyverrel is elégtételt vesznek, fejét a gyűlésen nyilvánosan levágják. Míhelyt pedig megértették, hogy azok, akiknek feldűlják a házát, megbánták vétküket, együttesen mindnyájan újraépítik és megbékülnek velük. Magyar módon öltözködnek, de mégsem annyira választékosan és gondosan. Földet művelnek, igen kiváló méneseket nevelnek, gabonában bővelkednek, borban nem mindenütt s ezért sört isznak.

A szászok nemzete, amely kétségkívül Germániának az egykoron az Ottók, a rómaiak császárai, továbbá Nagy Károly, a frankok királya idejében hadban leghatalmasabb népéből ered, elhagyván a hazát, erre a földre vándorolt be, amit mind a magyarok krónikáiból, mind ama nép öregjeinek elbeszéléséből tudunk, ők mintegy az őseik kezéből átvéve ennek a dolognak az emlékezetét a mi korunkig megőrizték. Ugyanis Géza király, aztán az isteni István uralkodása idején különböző nemzetek, csehek, lengyelek, görögök, örmények, besenyők, szászok, türingiaiak, rajnaiak, kunok, latinok¹⁸³ és sokan mások érkeztek Magyarországra, és itt a magyarokkal hosszabb időn át szívélyes viszonyban élve általuk mind a házasság, mind a nemesség közösségébe könnyen bevételtek. De az idősebb honlakók az ő eredetükről e tartományban az igazságnak inkább megfelelően emlékeznek. Azok hajdan, mondják, valamikor felkelvén fejedelmeik ellen és némelyiket meg is ölvén nem mertek hazájukban megmaradni és ki-ki máshová ment el, egy részük Pannóniába érkezett. A király, aki abban az időben uralkodott, még ha rossz érülettel volt is a germánok iránt az állandó háborúk miatt, amelyeket a magyarok ellen

ispánhoz és ezután a királyi fenség jelenléte elé, az e részben régtől megtartott szokás szerint átvihesse. (...)

Ha a rendelt vagy rendelendő esküdtek valamelyikéről ... megértették, hogy valaki jogát tudva eltitkolja vagy meghamisítja, az ezzel kapcsolatos igazság előzetes kivizsgálása után az országlakók egyező szavazata szerint méltó legyen megnyúzásra ítéltetni és bőrét szalmával tömjék ki.

Elrendeltük azt is, hogy aki csak a mondott székelyek közül ... e rendelésünket kétségbe vonni merészelné, úgy tudniillik, hogy magát a községet ismét a korábbi szolgaságba visszakényszeríteni akarná, akkor az akadályozottnak vagy megkárosítottak kötelessége legyen ezt az esküdteknek elmondani, ... az esküdtek végül kötelesek legyenek a székely ispán tudtára adni, maga az ispán pedig az illet vagy ilyeneket fejuktól és minden ingó és ingatlan javaiktól megfosztani legyen köteles a kegyelem reménye nélkül.” (Székely Oklevéltár I. 205–206., latin.)

¹⁸³ Azaz olyan *hospesek*, akik valamelyik újlatin nyelvet beszélték, például vallonok a Rajna-mentéről.

viseltek, megszárván mégis a hazából számkivetettség állapotát, és hogy a királyság, amelyet különböző ellenséges nemzetek elpusztítottak, bővelkedjék colonusokban, nem utasította el őket, hanem Erdélyben számukra, mint valami rejtekben, elég szűkös, elég műveletlen és zord helyet adott lakásra, és az volt az akarata, hogy legyenek a királyok colonusai – akiket a magyaroknál jobbágyoknak is hívnak. Ők mind a mai napig őrzik hazai arcvonásukat, szokásaikat, nyelvüket. Szerfelett iparkodóak, dolgosak, leginkább a polgári léttel foglalkoznak, a kereskedelemmel meg mindenféle kézművességgel. Rablás vagy tolvajlás meg sem említődik köztük, inkább szükséges, mint keresett táplálékokat fogyasztanak. A családi vagyon és más szükséges házi eszközök gyarapításán igyekeznek, odaadóbban, mint bármelyik más nemzet abban a tartományban, a máséra a legkevesbé törekedve, a sajáttal megelégedvén, sőt az épületek emelésében, a földek művelésében és szőlők ültetésében annyira igyekvők, hogy Erdélynek annál a részénél, amelyiket a szászok lakják, általában ma egyik sem szebb és termékenyebb. Ezt látva az idők folyamán a királyok saját törvényekkel és helyhatósági jogokkal ajándékozták meg őket és megengedték, hogy városaikat fallal vegyék körül. A rendes censuson túl pénzt, amennyit követelnek tőlük és ahányszor a királyok akarják, nem is nehezen vagy vonakodva fizetnek, de a hadakozásban öseiktől, gondolom, az otthon elveszített szabadság miatt, elfajzottak. Gyalogosan katonáskodnak, a falakon belül igen bátrak, mezőn könnyen hátrálnak, innen van, hogy a királyi hadjáratokat szívesebben segítik zsolddal, mint katonasággal. Egyébként asszonyaik az életmódjukból adódó feladatokat éppúgy teljesítik, mint a férfiak és hitvesükkel a vagyon gyarapításában kiválóan versengenek. A magyarok szokásával ellentétben a férfinak már érett szüzet adnak házasságra, húsz évesen még éretlenek stb.

A magyarok – egész Erdélyből a legfőképp náluk létezik a nemesség – a hunoktól származnak, de, amint mondják, nagy időkülönbséggel követték a székelyeket; szokásaik, öltözkük, jogaik és nyelvük Pannónia többi magyarjaiéval azonos, azon kívül, hogy nekik is megvannak a maguk sajátosságai – e különbség, látjuk, nem csak a királyságokban és a tartományokban, hanem a városokban is, sőt az egyes családokban is létezik. A földet igen jól művelik, nem városokban laknak, hanem faluszerűen várakban és házakban. Azok, akiknek vagyona bőségesebb, mégha nem is szembetűnő, mégis tágas és nem dísz nélkül való házakat építenek köből, – mások faanyagból rakják össze. Közéletet élnek, műveltebb szokásokra törekednek, pompásan étkeznek és élvezik a fűszereket, amiként a

pannonok, a vadászattal és a madarászattal kiváltképpen gyakorolják magukat, választékosan öltözködnek és a legnagyobb gonddal, de selyembe ritkán, mégis kedvüket lelik a színek változatosságában, a feketében soha, csak ha gyászolnak; lábbelijük és fejfedőjük tekintetében hangyábbak. A nemzet fegyverek között igen bátor, ijedelmet nem ismerő, a haza megőrzésében figyelmes; a háború indításához és az ütközetbe menéshez valamelyest késedelmesebb, és többet használ visszavonuláskor, mint [amennyit] a fronton ígér, annyira, hogy gyakran a megindított háború vagy az elkezdett ütközet, ha már egyszer felingerelték, abbahagyását nem ismeri, csak vagy önnön vagy az ellenség hatalmas mérsárlása után, ezt Alvase Gritti megölésében¹⁸⁴ is világosan megmutatták. Ugyanis azelőtt is, hogy levágását elhatározták, felszólították, hagyja el békében a királyságot, hogy legalább azokat ne hajtsa végre, amiket sok előkelő elpusztítására kigondolt, miután Czibakot is, egy bizony derék és nagy férfiút halállal lakoltatott. De amikor türelemmel semmit nem értek el, karddal végezték be, a fejedelem akarata ellenére is.

A nemesség megszerzésére nincs semmi mesterség, semmi igyekezet nem alkalmasabb, mint a katonáskodás és a tudomány. Ellenséget lóból kopjával kivetni a legnagyobb dicsőség. Háborúba lovon mennek; egykor mindannyian páncélosak, most mind könnyűlovások. Senki számára sem kétséges, hogy ezt a törököktől vették át. Mátyás király idejében ugyanis leginkább a nehézlovások alkalmazása virágzott, a legnagyobb dicséret és kiemelkedő győzelmek közepette. Ulászló és fia, Lajos alatt lassacs-

¹⁸⁴ Mivel a Cibak halálát megbosszulni indult sereget mezőn feltartóztatni Gritti nem tudta, „...Medgyes mezővárosába vette be magát, és a mezőváros inkább kemény, mint hosszú ostrom után történt elestével a moldvai csapathoz menekült, amely a falak alatt volt, feltartott kezében a saját kézzel írt hitlevelet maga előtt tartván fennhangon mondogatva, hogy ő Gritti, és oltalomért könyörögve. Az minden szentségről megfélekedvén az isteneket megvetve és a religiót semmibe véve becsapta a szerencsétlent, mivel ő maga nem is jött el személyesen, ahogy ígérte. Majd pedig katonái, akiknek e gáztettet meghagyta, megfogták, kifosztották sőt gyalázatosan megbilincseltek, aztán nem sok nap múltával, mivel megértette, hogy János király, akinek közben a haláltól óvó leveleinek és utasításainak nem engedelmeskedett, annak kiszabadítására maga siet Budáról igen erős menetben Erdélybe, amennyire gyorsan csak lehetséges volt, megparancsolta megölését.” (Wrancius *Expediatio* 2–3., latin.) A szövegben említett saját kezű hitlevél a moldvai vajdái, a Grittiékné égre-földre esküdve nemhogy bántatlanságot, hanem segítséget ígérő Petru Rareşé, aki majd 1541-ben a most vele együtt felvonuló Maylád Istvánt fogja csapdába csalni és a törököknek átadni. Werancsics azt írja róla, bár „...nem szívesen teszem, nehogy gyalázkodásokat sorolni inkább, mint történetírást alkotni láttassam...”, de „...semmi sem hiányzott jobban belőle, mint az erkölcsi épség...”, és „...más volt a véleménye állva és más ülve.”. (i. m. 2., latin.)

kán kezdett elhanyagoltatni, a mohácsi vereség után pedig ki is hagyták őket és a katonai fegyelemmel együtt teljességgel elhagyták. Helyükbe jöttek azok, akiket otthoni beszédben huszároknak neveznek, gondolom, a katonáskodás könnyűségétől és a török lovasok mozgékonyaságától csábítottván, vagy inkább mert a háborúk öntörvényűségéből minden halandónak szokásává szokott válni, hogy a legyőzöttek áttértek a győzők szokásaira.

Fegyverzetük acélsisak, horgas vért, török kard (szablyának mondják), balukon pajzs, hogy fedje egész mellkasukat és fejüket, jobbjukon vaskesztyű és lándzsa valami tűzpiros, a hegy alatt felkötött selyemmel. Lovaik különfélék, de főként törökök, ezeket a küzdelem döntő pillanatára őrzik, mert gyorsabbak is, mozgékonyabbak is a többiekénél és megtanítják őket arra, hogy – egy meghatározott számon túl nem lépve – mindkét harci formára, a rohaméra és a visszavonulására is használhatóak legyenek.

Egyébként, bár ezek az oly különböző nemzetek ugyanazt a földet lakják, akkora az egyetértés és a lelki összhang közöttük, hogy semmi sem csodálatosabb. Ha néha zavargás támad is, ami testvérek között is meg szokott történni, ha külső ellenség bukkan fel, megbékélnek és a maguk csodálatos tudományával és ügyességével védelmezni tudják magukat, ami még a magyarok ennyi veresége és királyaik váltakozása közepette is megismerhető volt, ugyanis mindezideig hazájukat vastól, tüztől épségben megőrizték.

Mindegyikük hét székre különül. A székelyeké ezek: Udvarhely és Keresztúr, Csík és Gyergyó, Maros, Kézdi, Seps, Orbai, Aranyas; a szászoké: Szászváros, Sebes, Szerdahely, Szeben, *Olthan*¹⁸⁵, Sink, Kézdi. A magyarok Fehért, Küküllőt, Kolost, Dobokát, Szolnokot, Tordát és Hunyadot vármegyének hívják. Mindegyikük élére a székelyeknél és a magyaroknál ispánok tételnek, hogy igazságot szolgáltatassanak és a hivatalok viselésére kinevezzenek; a szászoknál királybírák. Ezáltal így megőriztetvén a rend, akár hadjárat lesz, akár a királyi adókat hajtják be, vagy valami ilyet kell a közösségben tenni, minden gond nélkül és rövid idő alatt elvégzik, amit akarnak. Úgy ítélem, bármelyikük székeinek e hetes osztása Erdély régi nevéből, a hét várból jött. Ugyanis, ahogy a magyarok krónikái hagyományozzák, amikor a hunok nagy tömegben kijöttek Scythiából és behatoltak e tartományba, amit most Erdélynek hívnak, hét seregre oszlottak szét, ezek mindegyike 30 857 fegyveresből állt és min-

¹⁸⁵ Ha a szó az Oltból jön, akkor Újegyház-szék.

den egyesnek egy-egy vezér adatott és ugyanannyi hely lett kijelölve, hogy bennük földvárakat emelvén őrizték feleségüket és gyermekeiket, amíg útra kelnek Pannóniába. Félrebeszélnek tehát azok, akik azt állítják, hogy egyedül a szászokat mondják nyelvükön „Sebenbürgenses”-nek a hét város: Kolozsvár, Szeben és a többi után, amelyeket ők maguk építettek fel és tettek gazdaggá; éppenséggel az összes erdélyit ezzel a névvel kell nevezni a hunok ama hét földváráról, amelyeket ott állítottak fel, ahol a táborukat kimérték.

De hogy ne gyarapodjék hatalmas fejezetté ez a kis mű, e tartományoknak ez a helyzete, ez az állapota. A törökök Havasalföldet, Moldvát a törökök is, a tatárok is mindenfelől annyira gyötrik és nyomják, hogy Erdély is hajszálon függ.¹⁸⁶

A 36 Mindszenthí Gábor *Diariuma* János király uralmának utolsó idejéről

1540-ben megértette volt még Budán való létiben mű kegyelmes urunk János király ő felsége, hogy Erdélyországban való vajdái Mayláth István és Balassa Imre uraim ő kegyelmek ingadoznának hűségekben, és hogy Ferdinandus német király ő felsége, emberei által és főképpen szász uraimék által őket mű kegyelmes urunktól elcsábítani igyekeznék. (...) ¹⁸⁷...egybegyülnének az urak az királyi palotában; lön is akkor hosszas tanácskozás az dolgok felől, legelőbb beszélgetvén az Váradon tett kötésről; ez sok beszédnek is ada akkor okot, miért hogy bizony ez dolog az országnak eleibe még ekkedig nem bocsáttatott... (...) Látván pedig az urak, mi veszedelemben lennének a dolgok, mivel ez hazának szép erős várai és végbástyái: Almás, Léta, Diód, Fogaras, Déva és mások az hite-szegett emberek markában valának, és miért hogy szász uramék ő kegyelmek inkább húzódnának Ferdinandushoz eleitől fogva, az király urunk ... egyezéséből elhatározták: hogy Török Bálint uram és Petrovics Péter uram tüstént jó válogatott hadakkal, népekkel induljanak meg az

¹⁸⁶ Wrancius Transylvania 41–47., latin.

¹⁸⁷ Az oláh származású kismes Maylád felemelkedését jelentős részben a Nádasdy Annával kötött házasságának s a nászajándékba kapott fogarasi várnak köszönheti. Maylád, Balassa és Kendy ligájának a célja az volt, hogy Szapolyai halála után általuk választott nyerje el a hatalmat Erdélyben. (Magyar nyelvű szövetséglevelük: TT 1878. 183–184.)

vajda uramék ellen Erdélybe.¹⁸⁸ (...) Egyszer megkivánta vala szegény az asztalán ebéd közben az veres budai bort, melyet eddig soha sem ivott vala, és monda nékem: „Lám Kegyelmed! isszuk már az veres bort is, mert majd kikopunk borból, ha Erdélynek indulunk, az hol Mayláth uram kipusztított várainkból és bizonynal pinczéinkhez is nyúlt, mert szereti ő kegyelme a jó bort; tudja meg te Kegyelmed: hogy az oláh¹⁸⁹ az mig szegény, addig csak az kocsmában iszik bort, ha van miből, de ha nagy úr lesz, akkor asztalán tartja drága pincéjét.” Sok tréfát is űz vala az király urunk ő felsége az napon, és midőn kérdeztetnék, minő szablyát parancsolná ő felsége utra elvinni, ezt felelé: „Bizony látja isten lelkünket, hogy kívánnók, hogy mint keresztény király szablya nélkül mehetnének Erdélybe, de vajda uramék szablyával várnak reánk, azért mü is üres oldallal neki nem indulhatunk; de kössétek te Kegyelmetek azon szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa uram ellen hajdon hadakoztunk, mert nem érdemel ennél többet Mayláth uram hitván feje.” (...)

...utoljára egybe gyülene az urak urunk ő felségénél, és határozának szükségesnek lenni az franczus királyhoz egy különös követet elküldeni, és ezen tisztet cancellarius uramra¹⁹⁰ akarák bizni; meg is lőn az egyezés, de soha sem tudom miben mult ez dolog, mert cancellarius uram el nem mene Franczországba, hanem Statilius János uram küldeték ez küldöttségre, ki nagy tisztos jámbor úr lévén, mondják, királyné asszonyunk kérésére nagy nehezen azután nem sokára fel vállalá magára ez küldést; lőn is akkor nem is kicsin harag György fráter barátira, miért hogy gondolták vala, hogy ő fordította volna el királyunk ő felsége elméjét cancellarius uramtól; nem is szeretik vala az király cselédi az barátot, miért hogy már az előtt nem sokkal sok dolgokba mártotta vala az barát kalánját. Ezen embert is porból emelé ki királyunk ő felsége; adja isten, meg ne csalatkozzék benne ő felsége, mert bizony eddiglen sokan csalták vala meg... (...)

¹⁸⁸ Mielőtt a király is megérkeznék, ők ketten Diódot és Almást már „porrá ronták vala” a szerző szerint. Balassa a Petrovics által ostromlott Diódról Fogarasba szökött Mayládhoz. E vár ostroma Török feladata volt, ám régi barátjának nem akarva ártani, a királyi becsületbírósnak kellett felkérnie a támadásra. Török a várat körülzárja, majd betegségére hivatkozva Gyulafehérvárra távozik.

¹⁸⁹ Maylád származására is utal. Maylád végül az A35-ben említett, az 1541-es török támadáskor Erdélybe ütő Petru Rareș fogságába esik, ezután 1550-ben bekövetkezett haláláig együtt raboskodik Török Bálinttal. 194!

¹⁹⁰ Werbőczyre.

...megjöve Budáról az bizonyos hír, hogy királyné asszonyunknak¹⁹¹ július 7-kén fia született légyen. Ez hírre urunk ő felsége lóra ülven, nem tekintvén veszedelmes nyavalyás voltát, kimene az városból¹⁹² az táborba, az hol is az hír már elterjedt vala. (...)

Estve felé pengig vissza jöven az városba, midőn urunk lováról le akarna szállani, szegény urunk igen nagy nehezen jöhetett le az lóról... (...)

...béparancsolá személyünket magához; mondá: „Te Kegyelmed készüjön, mert ígéretünk szerént küldjük te Kegyelmedet Budára; mondja Kegyelmed ott: rosszul vagyunk ugyan, de ha isten meggyógyít, meggyünk majd mü is Budára.” Ez szavak után megfordulván nagy nehezen urunk, mondja azután ezt: „Vagy halva Székesfejérvárra, az hol élve koronánkat kaptuk.” Ez szavak után elhallgata urunk és nem sokára ezután halljuk vala mondai: „Uram segits! Uram segits!” Visszafordulván pengig egy fertály múlva, int vala urunk, hogy adnék vizet, de nem ivott, ámbár nagy melege vala.

Harmad nap reggel hívatá magához urunk az urakat;¹⁹³ inti vala őket az egyességre; ajánlja vala nekik hazáját, feleségét, gyermekét; fő bizodal-mát pengig György barát uramba vetvén, reá bízá gyermeke dolgát.

Más nap szent mise áldozatját kívánván urunk, felállítaték szobájában a szent oltár, és midőn már György barát készen várná az gyertyáknak meggyújtását – mert ő mondja vala az szent misét – hosszason nem akartak azok meggyulni. Ennekutánna alunni kívánt az urunk, de nem alhatott; nem szólott szinte többet haláláig, és nyolcz kínos napok után július 21-ik napján meghala jámbor urunk szép csendesen.¹⁹⁴

¹⁹¹ János király 1539-ben vette feleségül Zsigmond lengyel király leányát, Izabellát.

¹⁹² Szászsebesről, ahová gyógykezelés céljából jött át a király Gyulafehérvárról.

¹⁹³ Fráter, Petrovicot, Törököt, Werbőczyt.

¹⁹⁴ ETT I. 7–19. Más források szerint július 17-én. A király holttestét Fráter, Török, Podmaniczky János, Sulyok Balázs (anyja Török-leány, ő Bálint apjának halála után testvérével együtt az árvák gyámja; leányaihoz: 331!) 1500 katonával hozta Budára. Székesfehérvárt temették el, szeptember 24-én. Halálakor már csak Fogaras vára állt ellen. Miután azonban a három meghatározó főúr kimegy a temetésre, Maylád és Balassa Erdély kapitányává választatja magát, vajdai jogkörrel. „Azt mondják, hogy Mayláth beadta a császárnak, János király fiú nélkül távozott el, és hogy azt kívánja, adassék az egész királyság neki mint fejedelemnek, mint az egyetlennek, aki képes távoltartani a germánokat Magyarországtól és ekkora nemzet gyeplőjét határozottan irányítani.” (EOE I. 11., latin.) A szultán két csauszt küldött, az egyik Izabellához ment, ám a másik megjelent a Maylád által szeptember 21-ére Berethalomra hirdetett gyűlésen (Szilágyi írja, ez az első erdélyi országgyűlés, ahol csausz van jelen), és közölte, Szulejmán Mayládnak adta a hatalmat, neki legyenek engedelmesek. A rendek úgy

Sylvester János a magyar nyelvről

A 37

...az Szent Pál írását igen nehéz megérteni.¹⁹⁵ Ez szent apostol az rómabelieknek írván ilyen beszíddel íl: Te mikoron vad olajfa volnál, az igaz olajfába oltatál be. Mely beszíddnek tulajdon értelme ez: Te mikoron pogány nemből támadtál volna, és ennek okaírt idegen níp volnál az Istentül, az zsidó níp közibe választatál, kik az Istennek tulajdon nípi. (...) Az ilyen beszíddvel tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, aki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszíddnek neme. Íl ilyen beszíddvel naponkid való szólásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyek-

döntenek, öt hónapon belül adnak választ, tanácskozníuk kell a magyarországi rendekkel. Maylád, látva, hogy nem ért gyorsan célrt, küldjön sereget Erdélybe (a váradi egyezmény szellemében). Balassa viszont megtér Izabella hűségére októberben – majd titokban felesküszik a Ferdinándéra. Erdély sorsa azonban egyelőre Magyarországon dőlrt: szeptember 29-én János Zsigmondrt királlyá választották (nagykorúságáí Izabelláé és a három főúré a hatalom). Erre viszont megindul Vels hadjárata Buda ellen. Erdélyben irtózatost harcok törnek ki, északi része Izabella, a déli Ferdinánd pártján van, Balassa Imre pedig magának fosztogat. Egy Brassónak küldött levél szerint: „Megérthették uraságaitok, mekkora veszedelmet szenvedett el a nemesség velünk egyútt fejekben, örökös javakban és ingóságokban, mégpedig éppen azoktól, akik esküvel kötelezték el magukat a királyság és mindnyájunk védelmezésére; hogy kevés szóval előszámáljuk: házak megrohanása, a nemesek és javaik felprédálása, a szerencsétlen jobbágýok nyomorúságos és példátlan válogatás nélküli legyílkolása, asszonyok, özvegyek sőt szüzek megbecstelenítése sőt – nem sértve a szemérmet – nemi aktussal való megölése, templomok felprédálása...” (i. m. 61–62., latin.) Februárban egyezés jön létre a sógora, Nádasdy hatására magát Ferdinánd-pártinak mutató Maylád és Fráterék képviselői között, egyúttesen kiszorítják Balassát Erdélyből – majd Maylád új szövetségeseit legyözve májusra Nagyselykre országgyűlést hívt össze. Ide azonban Szulejmán csausza érkezik, vele üzeni és írja a szultán, „az János király fiát uralják és Mayláthot hátrahagyják”. (i. m. 23.)

¹⁹⁵ Pál leveleinek magyar fordítása először 1533-ban jelent meg Krakkóban, Komjáthy Benedek műve. A Perényi Gábor özvegyének írt ajánlásban olvasható: „...gondolom vala, hogy én sok jámbor gyermekének és sok jó keresztyén atyámfíának használnék, ha az te nagyságod egy magzatját jó és isteni tudománra tanoíjtánám, és isteni félő erkölcsökre az Krisztus Jézusnak evangélioma szerint igazgatnám, és az keresztyén hitben gyarapoíjtánám, az deáki tudománnyal egyetembe. Reménlem kegyík és jó szívből hiszem, hogy efféle ilyen gondolatom az úristennek segítségéből, ha az ő szent felsége az tenagságod magzatját élteti s neveli és napról-napra mind az nemes erkölcsökbe s mind az deáki bölcsességbe felnevekedik, hiába és haszon nélkül nem leszen, hanem sok jámbor gyermekének használhat és segítségvel lehet, s ... ami jó tanóságot ezképpen az tenagságod egyetlennyével teendek, sok jámbor gyermekével töttnek láttatom.” (Szöveggyűjtemény I. 163.)

ben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis. Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló pildával ílek, az ganéjban aranyat keresek, nem azon vagyok, hogy az hivságot dicsírjem. Nem dicsírem, azmirül ez ilíen ínekek vagynak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit. Azt hiszem, hogy érted immáran, hogy az felül megmondott beszídekben egyebet kell érteni, hogynem mint az ígík láttatnak jegyezni; érted, hogy ezekben az lapát nem lapát, az szírú nem szírú, az búza nem búza, az polyva nem polyva, az fa nem fa, az téj nem téj, hanem csak valami hasonlatosságírt vettetnek ez jegyzísbe. (...) Az tűz tulajdon jegyzísiben minden nípeknél egyet jegyez, azonkíppen az víz, az kenyír, az bor és az többi. Nem tulajdon jegyzísiben nem mindenkoron egyet jegyez minden nyelven. (...) Test, vír: ez ígék mikoron nem tulajdon jegyzísekben vettetnek es, tulajdon az zsidó nyelvnek, tulajdon az magyar nyelvnek es. Mert mikíppen az zsidók ez ígíket szokták emberírt venni, azonkíppen az magyarok es. Gonosz test, gonosz vír azaz gonosz ember. Ez ige es: kenyír, mikoron tulajdon jegyzísibe vítetik es, tulajdon az zsidó nyelvnek, tulajdon az magyar nyelvnek; értsed: nem az tulajdon jegyzísben, hanem a szólásnak módjában, mert véle szinte úgy íl, mint a zsidó níp. Egy kenyeren vagyok vele, azaz egy íleten. Kenyeret adtanak néki, azaz tisztet, honnan ílete legyen. Elvüttík kenyérit, azaz tisztit, melybül ílete volt. (...) ¹⁹⁶

Sárvár, 1541

A 38

Fethnáme az 1541. évi hadjáatról

(...) A főntebbi években isten kegyelméből és győzelmes kardom segítségével meghódítottam Magyarországot s fővárosát, Budát; de mivel abban az időben nagyon távol esett a moszlim birodalomtól és így nehéz lett volna a kormányzása, János király pedig adófizetésre kötelezte magát érte: ennélfogva Magyarország királyságát a nevezettre ruháztam volt, annak halála után pedig fiának, Isztfan királynak ¹⁹⁷ ajándékoztam. De a Magyarországgal szomszédos Németország királya, a Ferandus nevű hitetlen is ... szeretett volna Magyarország királya lenni. Ezért Karlo nevű hitetlen testvérének, Iszpania királyának szövetségével és a többi

¹⁹⁶ Kritika, 83–84.

¹⁹⁷ János Zsigmondot a törökök mindig Istvánnak nevezték.*

feslett életű hitetlenek támogatásával óriási hadat gyűjtött össze ..., a magyar főurak közül is hozzája csatlakozott a Pirini Petri nevű átkozott; ezekkel tehát ... ostrom alá fogta Buda városát.¹⁹⁸ Én ... Mohammed pasát ... a rumilii hadtesttel és udvari környezetéből egy csapat ellenségfogó puskással Buda felé küldtem. Mivel ... hajókat is célszerű volt építtetni, e célból előre küldöttem Khoszrev pasa vezíremet is. (...)

...Mohammed pasa Budára érkezett ... s nyomában a rumilii beglerbég, Ahmed pasa is odaérkezett a rumilii hadtesttel – éppen akkor, mikor a várbéliek már kimerültek¹⁹⁹ és nem tarthatták volna tovább magukat a rések miatt, melyeket a bálványimádóknak a vár körül felállított ágyúí törtek...

Ekkor az alávaló hitetlenek ... a Buda mellett levő, nehezen járható hegyen egy jól megerősített tábornak csináltak... A szerencsés csillagzat alatt született hősök pedig azonnal rohamot intéztek a pokolra való átkozottak ellen...

...folyt a harc és küzdelem éjjel-nappal negyven napnál tovább. Én ez alatt szerencsésen folytattam utamat s ... az Öszek nevű vár mellett ... magyar földre léptem...

Az átkozottak a győzhetetlen hadseregemtől való félelmükben nem merén helyükön maradni, a 948. év Rebi ül-akhir 29-ik napján²⁰⁰ futásra

¹⁹⁸ János király halála után a már Habsburg-szolgálatban álló Hieronymus Łaski vezette követség elárulja a váradi békét a Portán, ám a szultán a várt büntetés helyett János Zsigmond mellé áll. Ősszel több vár elfoglalása után Ferdinánd seregei sikertelenül ostromolják a Fráter és Török Bálint által védett budai várat. (Az ostromlók egy része magyar, nincs kedvük e harchoz. Bánffy Boldizsár, Török régi barátja egyszer bemegy a várba, ott mulat egy darabig Török Bálinttal, aki a védműveket is megmutatja neki. Kijövele után elmondja, az ostrom sikertelen lesz. Amikor a főparancsnok, Vels generális ezért hazaküldi, a többi magyar csapat is hazamegy.) Miután 1541 elején nem vezettek eredményre a két fél közötti tárgyalások, Wilhelm Roggendorf serege május 4-én megkezdte Buda ostromát. Fráter vezetésével a védők a polgárok Izabella királyné tudtával júniusban megkísérelt árulását is megakadályozzák, a várból segítségért kiment, de az ostrom miatt kintszorult Török pedig az érkező törökökhöz csatlakozik seregével. (Roggendorf az ostrom során szerzett sebesülésébe belehal.)

¹⁹⁹ Brutus leírja, Fráter mindenütt ott volt, buzdította a védőket. Többek között e szavakat adja a humanista történetíró a barát szájába: „...a németek ... egyrészt a többi népnél mindannyian megvetettek, másrészt a magyaroknál még az *ellenség* névre sem tartottak méltónak. Ugyancsak a németek azok, akik Mátyás királysága idején a legkeményebb háborúval legyőzve rákényszerültek jármót elfogadni és törvényeket meg jogot kérni a magyarok királyi palotájától...” (Brutus III. 98., latin.)

²⁰⁰ Augusztus 22. A mi forrásaink 21-ét írják, de a mohamedán időszámítás szerint a napnyugta utáni idő már a következő naphoz tartozik, a futás pedig este és éjjel volt.*

vették a dolgot. ...az ezt észrevevő éber sereg éjjel ... támadást intézett megerősített táboruk kapui ellen. (...) A borzasztó küzdelem reggelig eltartott ...: győzhetetlen seregünk tökéletes diadalt aratott... (...) Dicséret érte Allahnak!

(...) Céлом tulajdonképpen az volt, hogy Buda székvárosát az iszlám egyik házává tegyem és Magyarországot birtokomba vegyem győzelmes kardom segítségével. Miután a rabló ellenség a felséges isten segítségével elűzetett, János király fiát, ki Budában volt, Erdély bánágával ajándékoztam meg, mely apjának otthona volt s oda küldtem olyan föltétellel, hogy az állami kincstár részére bizonyos mennyiségű adót fizessen; a magyar bégek közül pedig azoknak, akik hívek voltak hozzám, szandságokat adtam. Buda városát lakosival és a hozzátartozó országrésszel meghódítván s birtokomba vévén a nagy templomokat dsámikká alakítottam át, melyekben az összes harcosok részvételével pénteki istentisztelet tartatott s az imába fejedelmi nevem foglaltatott bele. A harangok hangjához szokott vidékeken ezentúl a műezzin éneke és a katonai zenekar játéka lőn hallható. (...) ²⁰¹

A 39

1541. augusztus 29.

...a Budimot ostromló gyaurok meghallván Róm sahjának, Szulejmán szultánnak jövetelét, megrémültek, saját magukról kezdtek gondoskodni és megfutottak. Ekkor az iszlámnak ott lévő hívei, ki szárazon, ki a Dunán hajókon, továbbá a Budinban lévő gyaurok is, üzöbe vették a futókat, s kit leöltek belőlük, kit foglyukká tettek, ágyúikat elvették, javaikat és málháikat pedig elrabolták.

Három-négy nap múlva az iszlám padisahja is megérkezett. Budimra érkezése napján Mohammed pasa 1500 gyaurt küldött elébe bemutatni hajóikkal és zászlóikkal. Azután az uralkodót a gyaurok megerősített táborához vezetvén, a levágott gyaurokat és ama nagy, félelmes ágyúkat megmutatta neki, azután pedig sátorába vezette. Majd az összes elfogott gyauroknak fejüket vették és így elpusztították őket.

Az erdélyinek felesége, ki Budimban volt, igen sok ajándékkal és néhány béggel együtt kiküldte fiát az uralkodóhoz. Az iszlám padisahja illő tisztelettel fogadta s egy drágaköves övet, egy aranyláncos, aranyozott nyergű lovat és egyéb ajándékokat adott neki s anyjának is több ajándékot

²⁰¹ Thúry I. 392–395.

küldött: a várbeli bégeket is illő tisztelettel fogadta és díszruhákkal ajándékozta meg. János bégjeihez szólva, ezt mondta nekik: „Bécs királya Ferendianus nem engedi nektek, hogy bírjátok Budimot, minduntalan háborgat benneteket; ennél fogva célszerűbb lesz, ha Erdel országát és a hozzátartozó részeket adom nektek s oda mentek és ott éltek.” Azok pedig ezt szívvel-lélekkel helyeselve odamentek és azt a tartományt vették birtokukba. Az iszlám padisahja a budimi béglerbégiséget Szulejmán pasa anatólii béglerbégnek²⁰² adta, az anatólii béglerbégiséget pedig Jahja-pasa-oglu Mohamed bégnek. Budimba erős őrizetül janicsárok, azábok, gönüllük, beslik, egy szóval közel 20.000 ember rendeltetett, továbbá rendkívül sok élelmiszer és fegyverzet hagyatott benne; templomait mecsetekké, tornyit mináreteké változtatták át.

*LUFTI PASA: AZ OSMÁN-HÁZ TÖRTÉNETE*²⁰³

Magyar forrás Buda elestéről

A 40

(...) Az császár jüvisit mikor Terek Bálint, Petrowyth Péter és az barát frater Gyergy meghallották volna, mindjára az nímeket, többet négy száznál, kik foglyok valának, fegyvereket elszedvén, zászlójokat felemelve, vinnék nagy kevélyen dobbal, síppal az császár eleiben Cserepesre²⁰⁴. Ott az terek császár nagy kegyetlenől az janicsárokkal mind levágatá, kin az magyarok igen megörölinek.

Tisztelendő uraim, ne bánja ti kegyelmetek, szólonk az magyaroknak az ő nagy kevélyiségekről, mint vesztik Budát el az magyaroktól és az egész keresztyénsigtől boszuságban.

Az terek császár mentiben ... Orucs csauszt ... választá oda fel Budára az királné asszonhoz, és az urakhoz, keszenné mind annak, mind ezeknek, hogy a nímetek ellen ilyen emberséggel, tekílettel megállottak volna, és Budát is megtartották volna. (...) Kölde ajándokokat is mind királné asszonnak, gyermekinek, mind az uraknak és az főfő polgároknak, fő birájoknak; királné asszonnak és a fiának minemő nekiek valók vónának, az uraknak és polgároknak arany bárson csuhákat jó számmal. (...)

De az kit kölde Terek Bálintnak, felyében drágább, szebb is vala, hogy sem az többi. Mert az okos madarász inkább annak a madárnak sivol, kit

²⁰² Magyar írók – így Istvánffy (179.) is – magyar származásának tudja.

²⁰³ Thúry II. 28–29.

²⁰⁴ Elírás lehet Kerepes helyett.*

inkább keresi, hogy az ő kelepceiben hamarabb akadna. Mert az Terek Bálint is igin veti és mutogatja vala magát, kit az terekek irigylük is vala, félnek is vala. (...)

Az Orucs csausz ... monda oztán, hogy mert az császár Bécs alá akar menni, ... ő nékie szerezzetek embert, ki kalauzja legyen...

Továbbá: júinek hozzája mindnyájan az urak, budai bíróval és fő polgárokkal, hoznájak is velek az király fiát, ötet hogy meglátná, övelek, hogy szólhatna, micsoda állapotba kelletik hadnia az országot, Budát kiváltkípen, hogy az nímét király kezibe ne akadna ötülek, és a János király fiátul el ne veszne, kinek úgy gondot akar viselni, mint tulajdon az önnen fiának, kinek a Buda mellett Bécset is gondolná adni... (...)

Azonnal is igin kezdínek kízülni, hogy az császárhoz hamarabb nagy pompasággal, kevélysíggel, és úgy mennínek, mintül jobban, íkesben is mindeniktől lehetne. Annyira, hogy terekek között sokan vótanak, kik a szigín Magyarországnak szánták és tudták veszedelmit, titkon több embernek montták, hogy az császár megfogja őket, és az Budát tőlek elviszi. De ők ezzel semmit nem gondolva ... vígezík köztek, hogy elmenjenek.

Királné asszon nem akarván oda az gyermeket köldeni, félve neki²⁰⁵: sír, jajgat, bánkódik, módot, utat keresi, és tudakozik, hogy és mikípen menthetné magát attúl... (...)

Vígre kítelenes rejá, nagy fájdalommal engedí, és megkíszítvín szép aranyos szekeret, két fő nemes vín udvarabeli asszonokat dajkával igyetembe, szerzi őket az gyermekkel együtt azon szekերiben. De csak Terek Bálintnak az gyermeket ajánlva ilyen szókkal szóla: ...az frater Gyergy barát, szerzetes, és nem levín soha nős, sem fias ember, nem tudja micsoda legyen az magzati szerelem, te rád Terek Bálint, ki tudod mind ezeket, mert felesíged és gyermekid vadnak, az én tulajdon egyetlen egy fiamat ajánlom, ... hogy ne veszjen, de bíkível megint hozz ötet haza. (...)

Az urak penig, kik alá mentek vala, ezek valának: frater Gyergy, Petrowyth Péter, Werbeczy István, Bathiány Orbán, Markos Péter, Podmaniczky János és Terek Bálint.

Ott hogy immár közelhetnének az császár sátorához, kit nagy hosszú két renddel állják vala az janicsárok ... és sok egyébféle császár udvara nípe, eleikbe is fő választott szép és drága öltözetü személyeket bocsátott vala, kik őket nagy móddal, nagy tisztessíggel fogadták, és bevívik az császárhoz sátorában az gyermekkel, vín asszonnyal és dajkájával. (...)

²⁰⁵ Latinul (*timens ei*) gondolkodik?

Oztán mindjárt, mert elhítték vót az császárt, hogy király fia nem férfi gyermek, hanem lián volna, önne magá meg akara bizonyosodni benne. Az gyermeket kezibe veví, forgatni kezdi az két tenere között, és egykorban a sok szó között nagy okkal, hogy senki eszébe ne venné, az kezit ingecske alá természetire tevé, és akkor megtapasztaltatá, hogy férfi, nem lián vót volna. Az dajka csak eszébe veví, senki egyéb, és császár azon heltt ki keziből adá az gyereket Terek Bálintnak, ő pedig a dajkának, vevik is ötöt egy sátorban, az urakat pedig az másokban, ki mind a kettő nem messze valának onnan.

Ezek hogy meglettek volna, nagy zaj és ivültis hertelen sok felül lön, janicsár agát kiáltva. ...az janicsárok eszve keztek gyűlni, és két rendbe Buda felé állani zászlókkal igyetemben.

Az urak csodálni is, filni is kezdének, mert eszbe jutának a szók, kiket annakelotte hallottak vót kölönkölön²⁰⁶ terektől, kik tudják vót, hogy megfogják.

Azonközbe az császárnak étket hozának. Az urak sátora előtt is terme lóháton janicsár aga és Szolimán passa egynehány fő janicsárral, és kezdének budai bírát hivatni, jünne vele, Budát az hatalmas császárnak adnája.

Megfédének bizonyával az urak, rettegni is kezdének, valának köztek, kik még is megkönyvezének, értvín és látván a Buda veszísit.

Vetének iztrását²⁰⁷ is körülek, jó szám tereket. És az császári itkeiben hordák nekiek. De nem igen jó kedvvel és jizzel önnék. (...)

Hogy oztán felírtek volna, valának az janicsárok több három ezernél, és mert az kaput is, kit szombatinak mondnak, nyitva találának, és senki ellenek meg nem álla, mindjárt el beminének, Szent Gyergy piaca felí, ki Budán fű piac vala.

Ott középaránt, felemelvín az császár zászlóit, az janicsár aga és Szolimán passa a zászlók mellett megállák, az níppel pedig nagy gyorsasággal, szép két renddel mind az öt Buda-utcát, kiknek vala neve: Mindszentutca, Olaszutca, szent Pálutca, Zsidóutca és Ötvesutca, megállítatták, mely utcák szent Gyergy piacátúl fogva hosszátára Szombatkapuig valának.

Hagyák az három kapun is, kik Buda várasában valának: Szombatkapu, Zsidókapu és Szent Jánoskapu, fegyveres őrző nípet felesen.

²⁰⁶ külön-külön

²⁰⁷ strázsát, őrséget

Azután felvonák az két fő felmondott személynek sátorit. Ott osztán az birót előhivatván, erüsen parancsolák neki, hogy azon órában mindenütt az városon szíllel kiáltasson, hogy estvéig, valaki az városban volna, úr, nemes soddonar²⁰⁸ kitakarodník, mert azután, valakit effélit megtalálnának, fosztanáják és levágnáják.

Mely kiáltást hogy minden efféle ember hallá, minden mulatás nékül csak hamar kiminínek. És nú, ha elmennek vala, ki hová tudja vala. De az őrzők, kik kívüle vigyáznak vala a minemő nekiek módjok vagyon, az olyanokat nem bocsátják vala sohová, hanem vár alatt, Duna mellett az Mátyás király csűriben, avagy istállójában, akarjuk mondani, behajták vala mindnyájokat. És hogy immár mind ott benn szorultak volna, megfosztanáák kegyetlenöl, kárt is a morhájokban is nagyot vallának, hogy így hertelen ki Budából kelle menni. Azután őket mezítelenül elbocsáták, hajtva és szidva. (...)

Másod napon az fő két személy a birót hivaták, megparancsolának neki, hogy azonnal kiáltasson szílel a várason, hogy minden várasbeli ember fegyverit, akár mineműféle volna, még az késeket is, eleikben szent Gyergy piacára hoznáják, és senki, feje, jószága vesztíse alatt, ne merne egyebet mívelni.

Kit hogy meghallá az vala²⁰⁹, jóllehet, igin gonosz kedvvel, de igin is kevés idő mulva, valakinek fegyvere lön, mind oda a hagyott helyre hordák, és nagy rakások lőnnek.

Mondják, hogy az terek igin megszidalmazták volna akkoron a keresztyéneket, hogy emberek is, pénzek is, fegyverek is levén, szivek, karjok, módjok az hadakozáshoz nem volna.

Továbbá oly módon megrendelék vala az Buda tartását, hogy egy hétig is az janicsárok se szálásokat nem foktak vót magoknak, se az utcákból el nem mentek sohová; se íel, se nappal. Az várasbeliek is azonkípen, házokban veszteg ültenek. Mert hagyva vala nekiek, hogy ha fejeket szeretik, títóa a házokból kinn ne búdosanak. Csak az janicsár aga Szolimán passával egy fótja níppel mind íel, mind nappal eljárnak vala az várast mind addig, míg megbizonyosodának. (...) ²¹⁰

²⁰⁸ zsoldos*

²⁰⁹ helység*

²¹⁰ Ezután a szerző leírja, hogy később a janicsárok szállást foglaltak maguknak, de a parasztembert nem bántották, csak a nemest: kifosztották és kikergették a városból. „Ugy az Úr Isten megbünteti az kevély magyarokat, mert nagyobb szimírem és boszuság nem lehet, mint mikor egy vitéznek tollát fejiből szedik, az fegyvert oldaláról ódják, és az ő lakóheliből kiverik.”

Mind ezek hogy négy napban meglettek volna, az ütediken frater Gyergy, Orucs csausszal küldet az császártúl követsíggel az királné asszonhoz. Mondanák, hogy az császár nekie izente volna ilyen dolgokról:²¹¹ Emlekeznék legelőszer, hogy az János király halála idein testamentomban hatta vót ötet fő tutorrá mind önékie, mind fiának. És ezt öneki az ő két követi által megizente volna, kik valának: Eszyky János pécsi pispék és Werbewczyk István,²¹² ki fő cancellarius valal Magyarországbán.

²¹¹ Hasonló ürügyeket említ Buda elvételére Verancsics is. A magyar követség még a töröknél van a csecsemővel együtt, „...a pasák különböző dolgokról szólván az előkelőkkel, követelni kezdték végül Budát a császár nevében, efféle okokat jelölve meg: túl közel van hozzájuk az ellenség és túl erős, ekkora városnak a megvédésére pedig a belviszályok miatt, amiket egymás közt makacsul táplálnak, elégtelenek, a császár azonban már idős és nem vállalhat minden egyes évben oly hosszú és oly nagy expedíciókat, amilyeneket eddig mind költségei, mind emberei hatalmas és szinte felbecsülhetetlen fogyatkozásával intézett Magyarországra, és igen fél attól, hogy ha Budát akármi esetben a németek elfoglalják, ő maga veletek együtt az egész királyságból kiszorul. Az erre való igyekezet hevíti leginkább Károly császárt és testvérét Ferdinándot, és ebből könnyen az történhetik, hogy az is, amit mind a saját, mind ősei győzelmei megszereztek, veszélybe kerül. Ezért adják meg ezt a várost a császárnak, s azt ő úgy meg fogja erősíteni őrségével, annyira megerősíti védművekkel és egyéb hadifelszerelésekkel és találmányokkal felfegyverezi, hogy ő maga is ezután annak veszedelmétől kevésbé fog nyugtalankodni, ők pedig a németek hatalmától önnön fáradozásuk és költségük nélkül oltalmaztatnak. János fiának is megígértetvén Erdély és Pannóniának az a része egészen, amelyik a Tisza folyótól Erdélyig nyúlik, hogy legyen, amint hetvenkedtek, nem megvetendő állapota, hogy azzal vigasztalódjék Buda káráért, amíg felserdül. Buda visszaadásának a reményét is hozzátették, ha a gyermeknek kedvező fátuma lenne; a magyarok az ő auspiciumát kövessék és a császár hatalmához hallgatók legyenek és attól ne szakadjanak el.

Az előkelők ettől a szokatlan kéréstől súlyosan megzavarodván, kábultan és megnémulván, végül megértvén a csejt, egyik a másikra pillantott gyászosan, felnyögtek lassan és nekibúsultak, a tervet, hogy ide lejöjjenek, bánták és átkozták hallgatagon a kezdeményezőit, végül tekintetükkel egymást korholták, és nem is tehettek pillanatnyilag mást, mivel felvigyázók voltak jelen, mint hogy lehetőséget kérjenek a félrevonult beszélgetésre; ez megtörténvén a pasák is kissé odébb mentek.” (Verancsics I. 197–199., latin. A folytatásban Verancsics leírja, hogy nem vált előbb ismertté a királynő és a budaiak számára a zsarnok ezen gyászos és elmondhatatlan tette, mint hogy a bíró hírül hozta a várba, török őrség áll a Szombati kapunál elzavarván a városit, a követség sorsáról pedig mindenféle rémhír terjengett: Buda megadása végett tartották őket vissza a táborban, nyomban levágták őket, a Dunán Törökországba küldték, a császár a csecsemőt sem fogja visszaadni, hanem magával viszi.)

²¹² Ezt a követséget a már haldokló király nevében Fráter György indítja a Portára 1540 júliusában, hogy megkérje a hozzájárulást a csecsemő királlyá választásához. Werbőczy 1541 augusztus 29. után a Budán maradt keresztények bírása lesz Szulejmán szultán

Kire minemő gondot viseltem, ennekelőtte is, azután most is, ilyen nagy utat felvevén vén koromban, hogy megoltalmaznám és megszabadítanám titeket a nímet királytól, kinek ti semmit nem tehattetek volna, ha én az én ereimmel mellétek nem jöttem volna, ti magatok jól látjátok.

Most immár, az ti ellenségeket megveretvén, hogy az (Budát) kezemhez titűletek vettem, az oka ez. Első, az urak, ki környűled vadnak, igényetlenek önköztek, tehozzád engedetlenek, és könnyűk minden állapotokban, mert eki eddig is két király között, valamely nekik nagyobb adománt megmutatott, az előbbi hitet elhagyván, másfelé ment, kit immár tetődöl mielőnek Ferenc Frankapán egri pispék és kalocsai érsek Príny Péterrel.

Más az, az Ferdinandos király nuha miellenünk ő maga kevés, de tihozátok, ilyen módon ti dolgotok lívén, mint mondám, felette is nagy és erős, nem csak az önnezmaga tehetségivel, de az egész nímet imperiomnak segítségel. Kivel eddig is mívelt, a mit mívelhetett.

Te pedig asszonyállat lívén, fiad pedig még bölcsűben és dajka keziben lívén, erőtlének (vattok) mind ketten az oly nagy ország gondviselésire, nem láttuk, hog módotok volna az Budát és az országot megtartani, megoltalmazni, mely dolog fírfinak való, nem asszonyállatnak, sem bölcsűben való gyermeknek.

Én pedig, ki immár utó vénsígemet írtem, anyicer is immár Magyarországra ígettem, előszer az urad oltalmára, most a tiedre és az fiadra, tudnia illik, hogy ennekutána nem tudom, ha jühetek valaha, és mert jakorta nem jühetek, mert egyéb országim is vadnak, kikre kell viselnem gondot, azért akartam Budát kezemhez venni, hogy én őtet az nímetek ellen megoltalmazsak, és tartsam nem magamnak, hanem az te fiadnak. (...) ²¹³

...hogy azonközbe legyen miben megmaradnotok, fiadnak attam Erdélyt, Lippát, Solymost, Lugast, Karánsebest és Temesvárt mind azokkal igyetemben, kiket az fráter Gyergy és Péter Petrowyth Tiszán túl János király után birtanak. ²¹⁴

Hattam is, hogy az fráter Gyergy legyen tenéked és az gyermekednek énutánam, a mikípen János király után tinektek vót, tutora és gondviselője. Péter Petrowyth penig az hadi dologra vigyázzon, és oltalmazzon

parancsára, ám ősszel meghal, a korabeliek szerint Szulejmán budai pasa mérgeztette meg.

²¹³ Ígéri, hogy János Zsigmond, betöltvén huszadik esztendejét, Budát visszakapja tőle vagy fiaitól.

²¹⁴ Úgy látszik, a szerző nem tud arról, hogy e területek átengedése tízezer forint évi adó fejében történt meg.

titeket fegyverrel minden ellenségtől, ki titeket bántana, míg az király fia megnövekedik. (...)

Igy kele az kincses Buda az Szolimán terek császár keziben, nagy csalárdsággal, kicsin gonddal,²¹⁵ nem semmi okkal.²¹⁶

Verancsics Antal Török Bálint fogságba vetésének okairól A 41

Amik Bálint esetéről közszájon forognak, nem tagadom bizony, hogy igazak. Mégis, más dolgok vetették a török fogság ama nyomorúságába, nem ezek leginkább. Ugyanis bár kemény lelkületű és vitéz volt, katonai ítélőképeségben pedig a legmeghatározóbb, a törökökkel pedig igen gyakran küzdött meg szerencsésen, és ebben a küszködő haza számára itthon nem utolsó reménységnek tartották, kint az ellenség félte virtusát, mégis, más, ezeknél semmivel sem csekélyebb okokat is hozzá kell tenni. Maylád Istvánhoz, aki János ellen, kevéssel annak halála előtt, összeesküdött,²¹⁷ a barátság igen erős köteléke fűzte, s ezt a barátságos szolgálatok nagy és hosszú sora annyira megerősítette, hogy amikor Utyesenics

²¹⁵ A következő évi hadjáratra a rendek komoly haderőt ajánlanak meg, ám a birodalmi segélyhad a ruméliai beglerbég közeledtének hírére csúfosan elvonul. Perényi Pétert Ferdinánd törökkel való cimborálás vádjával törvénytelenül lefogatja. Mindezek következményeként egyrészt lemond Thurzó Elek a helytartóságról, másrészt Fráter visszakozik Erdélynek az 1541 december 29-i gyalui egyezményben rögzített átadásától.

²¹⁶ Memoria rerum 60–76. Ezután a szerző részletesen bemutatja azokat az eseményeket, amelyek szerint Buda elvesztésének okozói voltak: először a Majláth-féle mozgalmat, amelynek a tanulsága, hogy „az közszemélyek magyarok között mernek országot kívánni”, aztán, hogy Frangepán Ferenc és Perényi Péter elpártolt János királytól, és összebeszélve a Szapolyai-örökséget kezükben tartó Thurzó Elekkel és Réway Ferencel, rábeszéltek Ferdinándot a had megindítására. (E kettőt Verancsics is írja Joviusnak, Verancsics I., 196., latin.) A harmadik, hogy a némettől ostromolt Izabella a török közeledtével inkább a keresztények, mint a pogány felé hajlott, s megkísérelte a budai polgárokkal a várat az ostromlók kezére juttatni. Negyedikként a barát és Török Bálint közötti nagy gyűlölséget hozza, mert vetélkedtek, ki legyen a csecsemő gyámja és a gubernátor. Az ötödik a szembenálló erők nagysága közötti különbség: a törököt huszonötezer felettire teszi, a magyarokét alig négyezerre. (Ráadásul a város most élt át egy ostromot.)

²¹⁷ **194!** 1541 nyarán Maylád kapcsolatot keres az érkező oláh-török sereggel. Miután jó ismerőse, Bali bég négy-négy oláh és török túszt küldött neki és megesküdött, „Amíg nap lesz az égen, nem lesz bántódásod”, kimegy hozzá tárgyalni. Nagy mulatságot csaptak, egészen naplementéig. A túszoikról pedig kiderült, közemberek, díszruhában. Ezek után Erdély felesküszik János Zsigmondra – Izabella meg tárgyalni kezd Ferdinánddal, aminek a vége a december 29-iki gyalui megállapodás.

György barát, János fiának tutora, a király testének eltemetésére Magyarországra Erdélyből kimenni kényszerült, és Bálintot akarta annak az egész tartománynak – a királynő és minden társa egyetértésével – az élére állítani, hogy ezáltal azt az elhunyt király fia számára megvédje az összeesküvők erejétől, nem vállalta el, nehogy barátjával és szövetségesével szemben igazságtalannak mutakozzék. E dologgal magával kapcsolatban nem kis gyanakvást támasztott mindenkinél, aki az összeesküvők esztelenségét átkozva józanabb megfontolással a gyermek jogát és szerencsését igyekezett előmozdítani. Bálint is aspirált a királyság kormányzására, és e célból sokak kedvezését és barátságát nyíltan igyekezett megszerezni. Továbbá a török ismét hatalomra kerülén Budán és Pesten, már Esztergom ellen is, Székesfehérvár ellen is, Pécs ellen is, és az összes, a Balaton tava, a Dráva és a Duna folyók által határolt vármegyék ellen erő alkalmaztatott volna. E területeken pedig egyedül Bálintnak, a törökök ellen leginkább derék és nyughatatlan hadakozónak a neve élt. Kászon és Mehmet, akik azt a partot mindenfelől igen ádázul fenyegették, folyamatos aggodalommal azt sürgették a pasáknál, hogy el kell távolítani Bálintot, ha a császár Alsó-Pannónia ama részének gondtalan megszerzésén gondolkodik.²¹⁸ Egyedül Bálint az, akinek a hadban megcsodált jobbjá sokak lelkét, erejét, vakmerőségét fenntartja, és mindenekelőtt ő lenne alkalmas, aki a férfiakat fegyverre serkenthetné. Nem hiányoznék számára sem a katonák szeretete, sem a népek szolgálatai, sem kincs, sem megerősített várak, a török vér ontására való törekvésben²¹⁹ pedig rendjének minden egyéb vezérét felülmúlná. Ezért nagy Bálintnak a magasztalása, ragyogó a neve, elterjedt a híre. De sűrű átállásai korábban, amiket a két király között megcselekedett, amíg mindkettő bőkezűségétől megindul és kipróbálja a két pártot, becsülését és állhatatosságát felette meggyalázták. Ezért volt igen nagy mértékben rettegett a férfiú

²¹⁸ „Az basák beszéllik hatalmas császárnak / Nagy jó vitességét jó Terek Bálintnak, / Mindönöknél feljebb dícséretöt adnak, / Hogy mind az két párton jobb vitézt nem mondanak. // Te felségöd hogyha mast eszt elbocsáttya, / Vannak sok vitézi, hogyha feltámasztja, / Az Drávát felségöd míg által haggya, / Hátul való néped ő mind levágattya. // Eszt császár hogy hallá, hagyá őt megfogni, / És az többi urakat Budába bocsátni.” (Tinódi 444. – Buda veszéséről... 141–146.)

²¹⁹ „Sokak szidnak engöm az hajas tereknek, / Szerető uraim nyilván vagyon néktök, / Terek barátsága úgy nem kell kedvemnek, / Mint olyan hitetlen ragadozó ebeknek. // Lám, mi nem láthatánk oly jó fejedelmet, / Ki megrontja vala gonosz terek népet, / Szabadítja vala ez keresztény népet, / Értök szerencsére vetöm én fejemet.” – mondja Tinódinál (440. – Buda veszéséről... 41–48.) Török Bálint, miután környezete azt tanácsolta neki, ne menjen a szultán hitlevele nélkül az őt tárgyalni hívó törökhöz.

jelleme, és egyedül ezért készült el számára igen sietősen a veszedelem. Lelke mélysége és változékonysága, valamint Mayládhoz fűződő barátságának – amit minden dolognak elébe tett – a meggondolása ugyanis azt a félelmet ébresztette a barbárokban, hogy a már az Erdély feletti uralomra törő barátjának erős segítséggel szolgál vagy valami olyasmit merészel jelleme szokott ingatagságából és vadságából, ami mind az ő törekvéseit lassíthatja, mind János fiának állapota gyengítésével Ferdinánd szerencsését gyarapítja. Nyilvánvaló ez akár Maylád fogságbevételének siettetéséből is, ami nem olyan sokkal Buda elfoglalása előtt Petru moldvai vajda ármánya révén igazítottatott el, – kettejüket a töröknél a börtön azonosságával kötötte össze.²²⁰

Jelentés az 1542. évi székelyvásárhelyi országgyűlésről

A 42

A jelen, általános erdélyi gyűlésen végzett újítások, 1542.

Először. Fráter György kincstartó szavai a királysághoz: Erdélyi urak, úgy értem, közötkben olyan híreszteléseket hintettek el, hogy én inkább veszedelmekre, mint építésekre és védelmekre jöttem el hozzátok, de az ilyeneknek helyt ne adjatok, mivel én mindazokban meg fogok maradni, amiket ti végeztek.

Másodszor. Ugyane Fráter György szavai: úgy értem, hogy Péter moldvai vajda a ti erdélyi királyságotokat fenyegeti, tudjátok mindannyian, urak, a vajda a császár hatalmában van, e királyság pedig Öfelsége védelmében lesz, igen nehéz neki az ösztöke ellen rúgódzni, nem merészel tehát ő semmit a császár ellen indítani.

Harmadszor. Ugyane Fráter György szavai: nincs rejtve előttetek, erdélyi urak, mimódon ragadta ki a mi kezünkől a császári felség Budát, a királyi székhelyet, tartóztattatta le a királynői felséget, legkegyelmesebb úrnőnket és vele minket, vitt ott el egyet közölünk fogolyként, a nagyságos Török Bálint urat, milyen levelet adott most öfelsége, ha kívánjátok, átadom nektek elolvasásra, így van tehát meghagyva, a levél tartalma ez: A levél első része: A magyar királyságnak a Tiszán túli régiója és része meg Erdély királysága János király fia számára van rendelve ama négy hely, Várad, Temesvár, Fogaras és Kassa kivételével, mindazonáltal azal a törvénnyel és feltétellel, hogy amíg a király fia felnő, Fráter György birtokolja e két régiót, Magyarországot és Erdélyt tudniillik.

²²⁰ Verancsics I. 224–226., latin.

Továbbá Erdély és a királyfi magyar királyságának része Mihály-napi censusnak évenként tízezer forintot kényszerüljön adni aranyban a császári felség számára, és Fráter György kezéhez utalni, aki ezután mint öfelsége császári akaratahoz hűséges a boldog császári Portára fogja beszolgáltatni, s ha egyetlen dénárjuk sem fog maradni, a mondott tízezer forintot megadni kényszerüljenek.

Hogy öfelsége Váradot, Fogarast, Kassát minden tartozékaikkal Fráter Györgynek adományozta.

Hogy Temesvár várát tartozékaival együtt Petrovics Péternek öfelsége birtoklásra szandzsákságul²²¹ adta oda.

Végül. Hogy mindazokat, akik e rendelkezéseinkben ki fognak tartani, úgy fogom tartani és úgy fogok velük bánni, mint a többi szolgálmmal, akik pedig nem, az olyanoknak tűzzel-vassal ártani fogunk.

Péter vajda legátusának szavai az erdélyi királysághoz: Erdélyi urak! Szóljatok – mondja – Fráter Györgynek, hogy bocsássa már vissza az én erdélyi házaimat, mivel ha nem bocsátja vissza, látni fogják, nem én vagyok oka és eredete azon zavaroknak és széthúzásoknak, hanem ő maga. Ugyane vajda követének [szavai]: Uraságaitok ne higgyenek Fráter Györgynek, ugyanis emlékezhetek korábbi cselekedeteire és jó például lehetnek Számotokra, hogy Budát a császár kezébe átadta, hogy engem hitével kihívott házamból, János királlyal egyeztetvén tervét engem fogolyként küldetett el a császári felséghez, de ISTEN segítségével öfelsége megengedett irányomban, a királyságomban vagyok tehát; ha tehát hinnétek neki, kétségkívül Titeket is a császár kezére fog adni.

Egyéb: hogy Fráter György esküt téven nyilvánosan főkapitánnyá választatott, hogy neki egyetemlegesen kilencvenkilenc dénárt kapunként segélyül adni megígérték, de azzal a feltétellel, hogy Vécs várát Kendy Ferencnek, Szászsebest pedig a szászoknak adja vissza. (...) ²²²

²²¹ Az eredetiben is magyarul, *Szancsaksággol*.

²²² EOE I. 77–78., latin.

Az 1542. márciusi tordai országgyűlésnek Erdély önállósodásával kapcsolatos cikkelyei

Választassék az urak közül megyénként egy, hogy a helytartó úrral²²³ legyen, valahányszor érdeke lesz a királyságnak, hogy szólítván elmenjen oda, ahová hívatni fog, hogy minden tanácskozás a királyság javára és hasznára sőt megőrzésére történjék.

Ugyanígy a székely urak válasszanak a hét szék után. A szász urak is a maguk hasonlóképpen hét városa után válasszanak...²²⁴

Továbbá. Senki az akármilyen nemzetű főbb emberek közül ne merészeljen hírnököt bocsátani külföldre a helytartó úrnak vagy az általa a személyében rendeltnek a különleges akarata és egyetértése nélkül...²²⁵ (...)

Továbbá. Mindhárom nemzet megegyezett abban, ha valaki külső ellenség jönne a királyságra vagy akár belső lenne, tartozzék akkor mindegyik nemzet egész, egyébként elrendelt hadi készülségével fejenként jönni, vagy akkora részben, ahogy a helytartó úr levelében meghagyta. Mindazonáltal a helytartó úrnak legyen gondja arra, hogy a királyság legalább akkora részét hívja hadba²²⁶ a három nemzetből, amekkora szükséges és elegendő.²²⁷ Máskülönb azok, akik nem jöttek el, fővesztéssel büntődjenek, az ilyenek javai pedig maradjanak örököseiknek. (...)²²⁸

²²³ Bár nem szerették Frátert, de, amint e végzések tartalmazzák, „Isten kegyelméből mindhárom nemzet megegyezett ... a helytartó úr iránt tanúsítandó engedelmességről, a királyság szabadsága és ősi szokása szerint.”

²²⁴ A huszonegy fős tanács eskü alatt titoktartásra is kötelezve volt.

²²⁵ A kereskedni az oláh vajdaságokba utazni akaró csíki, gyergyai, kézdi, orbai és sepsi székelyeknek utazásukat fej- és jószágvesztés terhe alatt jelenteniük kell székük székely urainak, ők pedig kötelesek az utazó nevét és az utazás okát megírni a helytartónak.

²²⁶ Azaz a legfontosabb felségjogok egyike, a hadbahívásé már Fráter kezébe került.

²²⁷ Egy másik fennmaradt példány újabb cikkelyeket hoz. Ezek a hadfelkelést szabályozzák részletesen: mennyi ember maradhat otthon a falvak őrzésére, ha az összes jobbággal együtt személyes hadfelkelés rendeltetett el, milyen fegyverzettel tartoznak megjelenni a nemesek (sisak, bőrpáncél, lándzsa, kard, paizs és ló; ha egytelkesek, lovon, paizzsal, karddal, lándzsával; ha szervitorok, maguk helyett hasonló fegyverzetű állításával; ha még szegényebbek, gyalog lándzsával, paizzsal és bárdal vagy íjjal), milyennel a jobbágyok (a hat ökrösök karddal, paizzsal, íjjal, bárdal stb.) megerősítve: „Meglátván a helytartó úr levelét vagy a véres kardot, a nemesek ... rögvést fejük vesztése alatt felsekenni és másra nem tekintve késedelem nélkül gyülekezni tartoznak, ahová elhívtak.” A helytartó rendelkezék a hadvezérek részére a termények stb. áráról, tiltsa el a lókitelt az országból.

²²⁸ EOE I. 84–89., latin. A királynő és fia udvartartására, Statileo áprilisban meghalván, a gyulafehérvári püspöki uradalmakat rendelik. Izabella beköltözik a püspöki rezidenciá-

Mindenekelőtt az országlakó urak igen köszönik a királynői felségnek, legkegyelmesebb úrnőjüknek, ... hogy ... többre becsüli a királyság őr-zését, mint a sajátját és fiáét, a mi legkegyelmesebb urunkét, amit őfel-ségének hűséges szolgálataikkal megszolgálni törekedni fognak. (...) ²²⁹

ba, innentől kezdve lesz Gyulafehérvár megint a hatalom központja Erdélyben. Miután Ferdinánd áprilisban ratifikálta a gyalui egyezményt, az augusztusi kolozsvári országgyűlés az uralkodóhoz menő követséget többek közt így utasítja: „A királyi felség a magyar királyságot és Erdélyben a nemesek, székelyek, szászok három nemzetét a néhai isteni királyok által nekik engedett és általuk meghagyott ősi jogaiban és szabadságai-ban őrizni és mindőjüket mind a belső, mind a külső ellenségtől védelmezni méltóztat-sék, amellet, hogy őfelsége Magyarország királyságát, és Erdélyét, és annak nemzeteit úgy méltóztatassék kegyébe fogadni, mint szabad királyságot, az országlakos urak is őfelségét úgy ismerjék, mint önként választott királyt és fejedelmet.

Könyörögnek továbbá az országlakos urak, őfelsége püspökké, temesi ispánná, erdélyi vajdává és egyéb, állítandó tisztekre ne külföldieket, hanem magyarokat állítani méltóztatassék, várakat pedig vagy más javakat senki külföldinek őfelsége ne adományozzon, csak magyaroknak.” (i. m. 130–131., latin.) Mindezt érdektelenné teszi a Joachim brandenburgi őrgróf (1535–1571) által vezetett birodalmi haderő októberi elszaladása Pest alól. Az Erdélybe törő Petrut a barát kiszorítja ugyan, de a decemberi tordai országgyűlésen nagy az elkeseredés.

²²⁹ December 20-án, két nappal korábban, amikor Izabella követsége még nem érkezett meg hozzájuk, más hangulatban más végzéseket hoztak: megújították az úniót egymás között. „Mindenekelőtt, mivel a tettetett egyetértésből az elmúlt időkben sok baj következett, az ellenség által elkövetett gyilkolások, tűzvész, a királyság pusztítása és méltatlan adóztatások, nehogy megint nagyobb bajok következzenek, amelyek végső veszedelemet hozhatnak a hazának, mindannyian egyelkű egyetértéssel, hosszas, előzetes megfontolással, azonos véleménnyel abban egyeztek meg, hogy a jövőben abbahagyván minden gyűlöletet, vetélkedést és a hatalmas viszályokat, az igaz és testvéri barátságot őrizzék, ... egymást kölcsönösen óvják és védelmezzék.

Elvégezték, ha ellenség támadna a királyságra, akkor a városok minden egyes polgára és a várurak e királyságunk minden egyéb országlakójának familiáját falaik közé és erődeikbe fogadják be. A befogadottak pedig, akármik legyenek, saját költségükön éljenek és semmi kárt, semmi erőszakot ne okozzanak, semmi csejt és ármányt ne kövessenek el, hanem kölcsönös barátságban és védelemmel oltalmazzák egymást. (...)

Elhatározták, hogy senki soha a haza veszedelmére valami tanácskozásba és összeesküvésbe bele ne menjen, pártütést se szítson, ha pedig valaki lefogatott és törvényes tanúkkal a királyság rendes bírása előtt elmarasztalatott, akkor az utolsó büntetéssel bűnhődjék, saját személyét illető javait pedig veszítse el, épen maradva más, a feleségét és fiaikat illető javai. (...)

Hogy a magánosok különböző törekvéseinek és vágyainak az útja elzárassék, elhatározták, hogy senki, akármilyen állapotú és helyzetű, ne merészeljen a haza veszedelmével

Továbbá. Mivel őfelsége és legfenségesebb fia hű országlakói felismerik, adót kell adni a törökök imperátorának, könyörögnek őfelségének, lenne gondja arra a tanácsurakkal együtt, hogy őfelsége és fia neve alatt épségben megmaradhassunk.²³⁰

Továbbá. Az országlakó urak kéri a helytartó urat,²³¹ legyen gondja a királynői felségre...

valami magán alkalmatosságot vagy hasznót keresni. A törvényesen elmarasztalt áthágó pedig, ahogy előrebocsátott, a fentebbiek szerint akadályoztassék.

Eldöntötték, hogy senki ne merészeljen saját terve és törekedése alapján valamit is határozni a fejedelemségről, hanem az minden országlakóval együtt közös mérlegeléssel tárgyalassék, hasonlóképpen az előrebocsátott büntetés alatt. (...)” EOE I. 164–165., latin.

²³⁰ A tiszántúli megyék ekkor még Ferdinándhoz hűségesek, ám Fráter 1543 február 11-én, gyulai gyűlésükön megszavaztatja velük a segélyadást, ők pedig, bár amennyire lehet, ellenőrizni akarják annak felhasználását, követik a barát utasításait. Izabella és az erdélyi rendek 1543 elején tartott gyűlésükön lényegében megbuktatják Frátert, aki be sem mer menni közéjük, a gyűlés eloszlása után azonban kiengeszteli Izabellát, a júniusi országgyűlésen megszavazott adót pedig már be is küldik a Portára – ez az első. Ugyanekkor Derecskén részgyűlést tartanak, amely levélben fordul Szulejmánhoz: „Az utolsó gyűlésükön Derecske mezővárosában összegyűlt báró urak egyetemessége a győzhetetlen és leghatalmasabb császári felségnek szolgálatát ajánlja örök hűségével.

Mindenekelőtt könyörögnek a császári felségnek, mint legkegyelmesebb uruknak, hogy mind a mánás urakat és a nemeseket, mind a szegény jobbágyokat is egyetemlegesen ősi szabadságukban és privilégiumaikban őrizni és megtartani méltóztassék, és amikor a szükség követeli és a császári felséget megkeresték, külső ellenségtől is védesse meg őket őfelsége, mivel az egész földkerekségen senkijük sincs a legmagasságosabb Isten után, aki őket védeni és őrizni képes, a győzhetetlen császári felségen kívül.

Másodszor, könyörögnek a császári felségnek, mint legkegyelmesebb uruknak, ne tekintse azokat, akik eddig a báró urak közül őfelségével ellenkezők voltak, hanem tévelygéseiknek kegyelmesen engedjen meg a császári felség, és őket minden kegyelmességével és imperatori szelídségével őfelsége hűségébe felvenni méltóztassék. Sok imperátor volt ugyanis eddig, aki azt óhajtotta, hogy a magyar nemzetet hűségébe vehesse – mégis; ez senkinek sem engedtetett meg a győzhetetlen császáron kívül.

Abban is könyörögnek a leghatalmasabb császári felségnek, mint legkegyelmesebb uruknak, hogy a győzhetetlen császár méltóztassék olyan kegyes helytartó urat Budán állítani és hagyni, akit minden szüksége miatt bárki megtalálhat és eléje járulhat ... és aki a szegény jobbágyokat egyszersmind a báró urakat is szabadságaikban őrizi és védi, és ne akarja terhelni őket, hogy mindannyian a leghatalmasabb császár hűsége és kegyelmessége alatt békében és nyugalomban élhessenek, és a győzhetetlen császár üdvéért és igen hosszú életéért a legmagasságosabb Istenhez örökké fohászkodhassanak. (...)” (MOE II. 514–515., latin.)

²³¹ A helytartó úr hatalmát az 1544 augusztusában tartott tordai országgyűlés – az első, amelyen az Izabellához tartozó vármegyék Erdéllyel együtt alkotják a törvényeket – kiterjeszti: „A királynői felség, legkegyelmesebb úrnőnk, a temesi ispán úrral és a többi

Továbbá. Az országlakó urak könyörögnek a királynői felségnek, méltóztassék gondoskodni Török Bálint és Mayláth István urak kiszabadításáról;²³² ha pedig pénzen kellene őket megváltani, készek az országlakó urak minden lehetséges terhet elviselni, hogy kiszabaduljanak. (...)

Továbbá. Mivel a fenyegető veszedelmek a szokottnál nagyobb terhek viselésére kényszerítenek, elvégezték, hogy minden nemesnek tíz porta után egy jól felszerelt lovasa legyen és azt készen tartsa, hogy amikor a helytartó úr vagy az alhelytartó sürgető szükségből meghagyta, bármiféle késedelem nélkül ama lovast küldje el, ahová küldeni kell, a királyság ősi szokású büntetése alatt.²³³ (...)

Továbbá elvégezték, hogy a legközelebbi expedícióra a helytartó úr által fizetett költségek miatt minden porta után tizennégy dénárt fizessen a nemesség a Megtisztulás legközelebb jövő ünnepéig.²³⁴

tanácsos úrral és minden más, az őfelsége joghatósága alatt létező hívével együtt a kincstartó urat minden rend legfőbb bírájául választotta ki és állította...” A becsület- és fő-, valamint a jószágvesztés esetében hagyja meg az alattvalóknak a királynőhöz fellebbezés jogát, a temesi ispánságban pedig továbbra is az ispáné, Petrovicse az igazságszolgáltatás. „Továbbá. Minden biztos és rendes királyi jövedelem, azaz az erdélyi sókamaráé, a juhok ötvenedéé, az arany- és ezüstváltásé, a huszadé, a magyarországi részekben pedig a harmincadé és a királyi kunok jövedelme őfelsége és a királyság akaratából, megfontolásából a kincstartó úr kezéhez számláltassanak, őfelsége és a királyság hasznára és szükségleteire költessenek.” (EOE I. 188–189., latin.)

²³² Maylád felesége, Nádasdy Anna is hosszú évekig küzd férje kiszabadításáért, szinte minden vagyona rámegegy. Izabellát is megnyeri közbenjárónak – Fráterrel azonban ezt írja 1548 elején: „...én nekem ő benne minden reménségem megfogott, mert hogy ne állana az eleven emberen boszút, ha még az holt emberen is boszút áll, mint szegény Botthyáni Orbánt A nagy tiszteességgel eltemettetett Fejérvárat az monostorban és T kiásatta s az ganéban temettette...” (Nádasdy 128. – Batthyány a reformáció támasza volt Erdélyben, A-val Izabellát jelöli.)* Gyermekeiket, Gábort Nádasdyék nevelték. Egyszer Kanizsai Orsolya elküldte az édesanyjának az ifjú (első?) orációját, „...melyet mikor megmagyaráztattam, igen eremest hallottam, kit bizony nem is tírhetek kenvem esetlen és úgy adtam az úr Istennek hálát rajta, hogy az úr Isten én nekem azt adta érnem, hogy látám immár az ő oratióját és hogy ti Kteknek kedvében vagyon az ő kicsiny állapata, mely oratiót az én szerelmes megnyomorodott uramnak kildtem, kit hiszek, hogy ő kegyelme is eremvel látja, de hiszem, hogy ő kegyelme sem tírheti kenve esetlen.” (i. m. 130.)

²³³ A következő két pont a székelyeknek és a szászoknak szól. Amazok teljes felszereléssel, ezek ugyanannyi puskás gyaloggal, mint amennyi lovassal a nemesek, jöjjenek, ugyanazon büntetés terhe alatt.

²³⁴ EOE I. 169–171., latin. 1543 elején Izabella kezdeményezésére egy újabb országgyűlés lényegében megbuktatja Frátert, ám a gyűlés eloszlása után az felkeresi az özvegyet és kibékülnek, a Portára pedig először érkezik be Erdélynek, mint külön országnak az adója.

Mehmet budai basa levele a felső-magyarországi bányavárosokhoz 1543. augusztus 30-án

A 45

Mi, Mehmed pasa, a győzhetetlen s leghatalmasabb császári felségnek a magyar királyságban helytartója stb. Üdvözlötünk és jóakarattunk értelmes és megfontolt híveinknek. Bizonyosan legjobb tudomásotokra szolgál, hogy a törökök legyőzhetetlen és leghatalmasabb császári felsége, a mi legkegyelmesebb urunk a magyar királyságot nagy részben a maga uralma alá hajtotta, s a maradék részt is a közeli napokban elfoglalni szándékozik.²³⁵ Mi az elmúlt napokban vártuk, hogy hozzánk külditek a ti embereiteket a hét bányavárosból és hogy ti magatokat a császári felség hűségére adjátok. Minthogy mind a mai napig egyetlen embert sem küldtetek színünk elé, jóllehet buzdítottunk benneteket, hogy legyetek hű fiai a császári felségnek, indítsátok hát útba hozzánk megbízható embereket, akivel a dolgokat megtárgyalhatjuk. (...) Benneteket ... megtartunk ugyanabban a szabadságban, amelyben korábbi királyaitok alatt éltetek. (...) Az esztergomi vár melletti mezei táborunkból...²³⁶

Az 1545. évi tordai országgyűlés végzéseiből

A 46

Amiként akkor, amikor a legtisztelendőbb kincstartó úr e királyság minden rendje szavazatából helytartóul lett kikiáltva, az országlakó urak kö-

²³⁵ Brandenburgi Joachim előző évi katasztrofális ostromkísérlete után Szulejmán idén megerősíti Buda birtoklását: maga indul seregei élén Magyarországra. Elfoglalja többek között Siklóst, Pécsét, Esztergomot, Tatát, Székesfehérvárt. A következő évben a budai pasa Buda biztosítása érdekében Visegrádot, Nógrádot, Hatvant szerzi meg.

²³⁶ Idézi Tardy Lajos, Dernschwam, 61–62. Ugyanő idézi Dernschwamnak e levélhez fűzött kommentárját: „Ezt az oklevelet voltaképpen Várdai Pál esztergomi érsek gyártotta, aki jövedelmeinek java részét a bányavárosokból húzta. 1529-ben Szulejmán török szultán foglyaként ... elhurcolták Bécs ostromához, ekkor minden fortélyát elővette szabadulása érdekében. Bécs ostromzárának feloldása után én, Dernschwam János Budán találtam meg őt kifosztott állapotban. Titkárával, aki a töröknél volt s aki a levelet megírta, az esztergomi Adorján diákkal állandó kapcsolatot tartott, annak érdekében, hogy a budai pasa ossza meg vele, a püspökkel az esztergomi jövedelmeket – nem minden hátsó gondolat nélkül. Mind a mai napig ilyen árulásokat követnek el a magyarok, csakúgy, mint a rablásból élők és a hazaárulók. Mert amilyen jogon az ősidőkben megszerezték Pannóniát, ugyanazon az úton-módon fogják elveszíteni azt. Másként nem lehet a törököket kiűzni, csak a hitszegő, azaz a törökhöz csatlakozott magyarokkal együtt, akiket belülről törökkel kibélelteknek mondanak.” (i. m. 62–63.)

zös tanáccsal és egy akarattal elhatározták, hogy a legtisztelendőbb helytartó úr tudomása nélkül a királyságon kívülre senki akár hírnököket, akár levelet ne küldjön, ezen a gyűlésen is azt akarták, hogy ugyanez érvényes és megerősített legyen, úgy, hogy aki ezen dekrétum ellen cselekednék, az a jogot alkalmazva főbenjáró büntetéssel bűnhődjék; aki pedig ezzel a rendeléssel nyilvánosan esztelen vakmerőséggel vitatkozva szembeszállni akarna és nem akarna engedelmeskedni a legtisztelendőbb ítéletének vagy auktoritásának, hanem nyilvánosan makacsnak mutatkoznék, az ilyen a jog alkalmazásával mások példájára figyelmeztetést vonjon magára.

Továbbá. Mivel mindannyiunk számára egy a haza és az mindenkitől egy szeretetet kíván meg, szükséges, hogy egyenlő igyekezettel és figyelmességgel vállalja bárki a haza ügyének oltalmazását, és senki se vonja ki magát azokból a dolgokból, amik a haza megőrzésére tekintenek, akár védelmet, akár pénzfizetést, akár valami más efféle tartalmút követelne is meg az állapot. Eldöntötték, hogy a haza efféle terheit a királyság ősi szokása és törvénye szerint mindhárom nemzet egyformán hordozza, mivel a haszon, ami a királyság megőrzéséből lenni szokott, mindenkire egyformán terjed ki. (...) ²³⁷

A 47 Gyalui Torda Zsigmond az ország pusztulásáról ír Melanchtonnak

(...) Emberi dolog, amint Cicerónk mondja, hogy annak akarsz a legtöbbel tartozni, akinek sokkal tartozol. Amire engem buzdítasz, hogy a fájdalmat, amit a pannon szolgaságnak és veszedelmeknek a látványa okoz, mérsékeljem, arra bizony szorgalmasan törekedem, de a naponta hírlő nyomorúságok az észet és az értelmet felülhaladják. A törökök napról napra tovább jönnek és birodalmuk határait előre mozdítják, és, ami az egyszerű emberek lelkére erősen hat, Krisztus saját vallását Mohamednek átengedni látszik, s e gondolattól nem kevesen eszüket veszítve hitüket megtagadják és hagyják magukat elveszejteni. Annyiszor láttuk a pannon mezőket keresztény vérben állni, – most is, bár a király követei elküldettek a törökök császárához Konstantinápolyba, hogy békét kössenek, mégis az ellenség semmivel sem kevésbé tűzzel-vassal dúlja mindazokat a

²³⁷ EOE I. 217., latin.

helyeket, amelyeket még nem igazott le, és amint Homérosnál Meleagrosnak panaszkodik asszonya:

„férfiak elhullnak, házak mind lángba borulnak”²³⁸

E hónapban, novemberben elvételétőlünk Somogyban Dombó[vár], Döbrököz, Simontornya, Tamási, Ozora²³⁹ igen megerősített vára. Simontornyán háromszáz veterán katonából álló őrség volt elhelyezve, ezeket a törökök naponta árulásra bujtogatták, és imperátoruk hitét adván lehetővé tették számukra a minden dolgukkal és összes poggyászuikkal való távozást, és az elvándorlást, ahová csak akarnak. Amint a katonai parancsnok meglátta, hogy az erősség tovább nem tartható, övéit buzdítva súlyos beszédet tartott, megemlékezett az ellenség csalárdságának példáiról. Elmondta, mit követel a keresztény hit: [inkább] Krisztus dicsőségéért jeleskedni, halált keresni, mint megadván a várat vagy örök gyalázatban élni vagy barmok módjára fegyvertelenül felkoncoltatni. Miután észrevette, hogy azok kellőképpen fellelkesültek, néhányukat magával visszatartván az ellenségre bocsátotta ki őket. Azt remélte, hogy azok a törökök táborát szét fogják szórni vagy, mivel amazok lelke a hirtelen rémülettől megfélemlert, a várat az ostromtól meg fogják szabaddítani. Ezek a legbátrabban küzdöttek addig, amíg az ellenség folyamatos öldöklésében elfáradván a köréjük gyűlt sokaságtól egyenként fel nem koncoltattak. A törökök e győzelmüktől elbizakodván késedelem nélkül az erődítményre rontanak. A parancsnok a védelemmel kapcsolatban reményét veszítve a kaput kinyitván akkora lendülettel tör ki, hogy őt, mint valami villámot, amerre csak fordult, az ellenség kikerülte, így az elébe állókat levágva keresztültört a törökök hadrendjének közepén és sértetlenül elment.

S közben, ó jó ISTENEM, mi álmokórság van fejedelmeinken? ám szerfelett virrasztanak ártatlan vér ontására, alattvalóik kifosztására... Nem tudom pusztulását hazámnak száraz szemmel nézni, de mivel orvosolni a halált hozó bajokat nem vagyok képes, temetését kísérem csak siralmas jajveszékeléssel. Ekkora fájdalomban az egyedüli menedék az, amit a történelem és a szent könyvek mutatnak. Ide szaladok, e kikötőben végre megnyugszom. Látom, hogy a birodalmak a végzettől rendetlen változnak. Tudom, hogy az egyháznak örökkévalóság ígértetett meg, de

²³⁸ II IX. 593., az eredetiben görögül; Devecseri fordítása.

²³⁹ E hármát Mehmet pasa 1544 elején foglalja el.

nem úgy, hogy teljességgel elfonnyadjunk,²⁴⁰ hogy a gyönyörűségekhez tóduljunk, hogy aranykort reméljünk. Őriztetett és oltalmaztatott az egyház akkor is, amikor fogolyként szolgált Babilonban. Tudom, hogy a világi királyságok illékonyak és esendők, egyedül Krisztus királysága fog örökké megmaradni. Ezeken gondolkodom, ezekkel vigasztalom magam, amiként te is bölcsen intesz. Látom, hogy Krisztus hatalmasan uralkodik ellenségei között. Amit írsz ugyanis, hogy azt gondolod, a keresztényeknek nem kisebb szolgálata van Belgiumban, mint a törökök alatt, hát tudd meg, a törökök joghatóságában mindenütt szabadon hirdetik az evangéliumot,²⁴¹ így ISTEN legnagyobb jótéteményének mondhatod,

²⁴⁰ Tythonus története juthatott eszébe, akinek Venus elnyerte az örök életet, de elfelejtett hozzá fiatalságot is kérni Iuppitertől?

²⁴¹ 1551. október 10-én kelt levelében részletesen foglalkozik ezzel. „A törökök senkit sem kényszerítenek a mohamedanizmusra, de ha valaki önként vagy az ördög ösztönzésére szektájukhoz csatlakozik, azt körülmetélik. A serdülőket, ez a leginkább fájdalmas, édességekkel csalogatják magukhoz. A templomokban megengedik Isten ígéjének a tanítását és hagyják a kegyes szertartások gyakorlását. Sőt igen sokan át is veszik a mi hitvallásunkat. Mindenütt nagy a szomjúság Isten ígéjére. – E korban azt kiáltjuk, hogy nem születnek csodák, hát lehetséges-e nagyobb és látványosabb csoda, mint hogy Isten ezer veszedelemben az egyházat nemcsak megőrzi, de szélesen terjeszti is, sőt miközben a világ által legyőzetni látszik, akkor mutatja meg és hirdeti leginkább hatalmát! Fejedelmeink fegyverrel és seregekkel készültek Krisztus dicsőségéért küzdeni, azért Isten idehozta a törököket, akik szabadon engedik az égi tan megvallását. Innen lesz az, hogy a nép az igaz Isten megismerésére jut, hozzá a külföldről jövő veszedelmek mintegy kézként vezetik, ó kimondhatatlan könyörületessége Istennek! Földhöz csap minket vétkeink miatt, mivel igazságos, és a viszontagságokkal mintegy ostorral figyelmeztet minket önmagára és szólít bűnbánatra. Aztán a szükségek közepette megnyitja kegyelmének kimeríthetetlen forrásait és kincsestárát, amikkel minket vigasztal, úgy, hogy művét mások ténykedéseként végzi. – A nép semmit sem óhajt inkább, mint derék prédikátorokat. A minap a budai pasa titokban levelet küldött a debreceni dukátusba, amiben a tanítóknak és a papoknak nem csak biztonságot, hanem jutalmat is ígért, ha császára joghatóságába akarnak költözni. A törökök alatt levő gyülekezetek pásztorai is írtak prédikátorainknak, akik Debrecenben gyűltek össze, nagyjából ezzel az értelemmel: »Igen szeretett testvéreink, múlhatatlan hálaadással vagyunk Istennek az ő mérhetetlen jóságáért, amivel minket e fogságunkban meglátogatott, evangéliuma fényét láthatóvá téve nekünk. Tudjátok meg, hogy a mi gyülekezeteink befogadják az Isten Fiával kapcsolatos égi tant és a nép izzó fogadalmakkal kéri naponta istentől a derék prédikátorok bőségét. Kérünk ezért titeket, hogy az első adandó alkalommal jöjjetek hozzánk, ezt gond nélkül meg is tehetitek és itt ideigvaló, a jövő életben pedig örökkévaló jutalmat fogtok kapni Istentől, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyjától. Értjük, hogy minket műveltségben felülmúltok és a Lélek kegyelméből [annak] adományaival tündököltök. Nem is közepes remény van arra, hogy a törökök hitvallásunkhoz csatlakoznak. Kövessétek Isten hívását!«. Az, akinek a pasa a feladatot adta, meggyőzött a városban minden lelki-

hogyan megengedte, a barbárok e földeket leigázzák. Ugyanis még a szolgál is a test, az evangélium hatalmas fénye mindenképpen felragyogott és a léleknek szabadsága igen tág, amit a mi királyaink, ha hatalmat nyernének rajta, fegyverekkel és seregekkel akadályoznának. Abádi Benedek²⁴², igen tisztességes és kiválóan művelt ember, aki egy évvel ezelőtt Szegedre lett rendelve – ez igen gazdag és hatalmas, a Tiszánál fekvő város –, az iskolában is, a templomban is a basa nagy kedvezése közepette tanít, sőt, a minap valami disputációban maga a basa a szerzeteseknek csöndet parancsolt, csak bolondszámba veszi őket, és megfenyegette őket, hogy rövid idő alatt ki fogja őket hajítani a városból, ezt én előbb hírből, majd nem sokkal később magának Benedeknek a leveléből biztosan megtudtam. Szegedi István, aki egy ideig Wittenbergben serényen fáradozott a derék tudományokban, Ziglet²⁴³ mezővárosában prédikál, ez, Buda alatt nyolc mérföldnyire, a töröké. Imre,²⁴⁴ aki a minap tért vissza ide, egyene-

pásztort, prédikátort és iskolamestert (*scholasticos*), és egy házba összehíván őket előadta a pasa és a lelkipásztorok leveleit. Azok felismerve Isten hatalmas jóteveménységét hálát adtak és néhány nappal később nagyrészüket elutazott a törökök területére. Ezek igazak, semmit se kételkedj! Itt van valami kereskedő, meg az a lovag, aki részt vett a debreceni sokadalmon és saját szemével látta ama történeteket. Vannak más hitelt érdemlő tanúk is. Ezeket írtam meg neked, még a zavarosan is, mivel úgy ítéltam, meg kívánod ismerni, milyen a gyülekezetek helyzete a törökök alatt stb.” (TT 1885. 533–535., latin)

²⁴² Járt a krakkói egyetemre, az újszigeti nyomda megszűnése (1541) után Wittenbergbe megy tanulmányait folytatni. Lelkészé szentelik, 1545-ben Szegeden olyan eredményes hitvitát folytat, hogy a török hallgatást parancsol az ottani szerzetesekre.

²⁴³ Cegléd

²⁴⁴ Minden bizonnyal Eszéki (Zigerius, talán Zigetius, azaz Szigeti) Imre, aki wittenbergi tanulmányait befejezván Tolnában, Kálmáncsán, Sepsén működött, majd visszatért Tolnára. Egy 1549 augusztus 3-án kelt levelében többek között ezt írja:

„Itt kétfelé oszlik a nép. Egyesek Krisztushoz ragaszkodnak, mások azonban a pápához... Sok és kemény harcunk volt itt. De az Úr csodálatos módon védelmünkre jött török urak és vezetők által. Ugyanis valamennyi vezetőjük, különösen pedig a jogtudósok, akiket kádiknak neveznek, minket pártfogoltak.

Keresztelő János ünnepén Tolna polgármestere, itteni elnevezés szerint bírása, nagy summa pénzzel a szultán számtartójához Budára utazott azzal a kéréssel, hogy ő engem vagy ölessen meg, vagy legalább kergessen el a városból. De nem érte el egyiket sem. Néhány jámbor istenfélő ugyanis a legfőbb vezető, a basa elé vitte ügyünket. Az, amikor megértette, miről van szó, hajsza! híján lenyakasztatta a polgármestert. Azonfelül kiadta a parancsot, hogy annak az evangéliumi hitnek a prédikátorai, amelyet Luther talált fel – mert ő így nevezi az evangéliumi hitet – mindenütt szabadon és félelem nélkül prédikálják az evangéliumot mindazok számára, akik hallani óhajtják, továbbá hogy minden az evangéliumban hívő magyar és szláv félelem nélkül és veszedelem nélkül

sen Tolnába ment, ez a Duna túlsó partján fekszik, megrakva török őr-
séggel. Szabad tehát minden egyes doktornak, deáknak, szónoknak azok
területére átmenni és tanítani, ahol csak akar, akár iskolában, akár temp-
lomban, s a tanítók szokott fizetését sem csökkentik. De én igen tartok
attól, hogy az ellenség azért enged akkora szabadságot, hogy magához
csalogassa a népet, amely, mivel igen vágyik az isteni ígére, oda áramlik,
ahol azt tisztán és szívből hallja taníttatni. És nem olyan esztelenek ők,
hogy erdőkön és elhagyatott helyeken akarjanak uralkodni, hogy azokat a
helyeket, amelyeket fegyverükkel igáztak le és vérükkel szereztek meg, a
földművesektől elhagyni engedjék. (...) Az viszont gyengíti e gyanút,
hogy magában Törökországban sokan hirdetik Krisztust. Picus Ferenc,
szegedi magyar, hol Galatában, hol Konstantinápolyban tanít népes hall-
gatóság közepette, a francia orátor és más keresztények táplálják, akik
vagy szolgálnak ott, vagy kereskednek. Maylád István erdélyi vajdát akár
egy második Manesszet²⁴⁵ megbilincselte lábbal tartják, fogolytársával,
Török Bálinttal²⁴⁶ együtt a konstantinápolyi börtönben, naponta jó evan-
géliumi prédikációkat hallgat, a minap megírta feleségének legkereszté-
nyibb hitvallását, és Krisztus dicsőségére kéri őt, hogy engedje a jogható-
sága alá eső területen a gyülekezetek reformálását.

Erdély ezen a nyáron ISTEN jótéteményéből nyugalomban volt és bár
néhány évig háborúk sújtották, mégis már újraeledt és ismét virágozni
kezdett.²⁴⁷ Folyamatosan mindenütt új épületeket emelnek, a gyümölcs-

hallgathatja és követheti az Isten ígését. Mert – mint mondotta – ez az igaz keresztyén
hit és vallás. Azt is megengedte, hogy a keresztyéneknek Budán is szabadon prédikálják
az evangéliumot.” (Studia et acta ecclesiastica III. 908–909.)

²⁴⁵ Manessze Júda királya volt a VII. században. E kor egyik legfontosabb forrása, a
2Kronika szerint tizenkétévesen került trónra és ötvenöt esztendeig uralkodott Jeruzsá-
lemben, de *gonoszul cselekedék az Úr szemei előtt a pogányok útálatosságai szerint*
(33, 1.), *hozá azért az Úr az Assiriabeli király seregének vezéreit, a kik Manessét meg-*
fogták és vasba vervén megkötözték őt két lánczczal, és Babilóniába vivék.

²⁴⁶ Török Pápáról elvitte magával Bálint papot Debrecenbe, miután megkapta a várost
utolsó pártváltoztatása (139) során János királytól. Bálint pap ténykedéséhez köti a
hagyomány a lícium-fa kivirágzását: egy vitája során ellenfele ágat szúrva a földbe azt
mondta, akkor lesz az új hitből valami, ha ez az ág kivirágzik. Az élő fa a Nagytemplom
mellett látható.

²⁴⁷ Gyalui Torda Zsigmond leveleiben rendszeresen tudósítja Melanchtont az erdélyi
állapotokról. 1550 december 22-én kelt levelében még azt írja, hogy a török és a többi
szomszédos barbár visszavonult, a hírek szerint a királyné, Fráter és Petrovich megbé-
kültek egymással, de a november 30-án történt kibékülésről a következő év elején már
így gondolkodik: „Létrejöött hát a béke azok között, akik a tartományban hatalmon van-
nak, de az sem nem hites, sem nem erős, és ha olyan is lenne, amilyennek lennie kelle-

nek és minden gabonának nagy bősége volt. A leghíresebb borok igen nagy bőséggel teremtek meg. De, amint Demadés²⁴⁸ megmondta, Alexandros királysága annak halála után hasonlatos lesz a kyklophoz, akinek Odysseus kivájta a szemét, mi is híján vagyunk a szemnek és a főnek. A barát összejátszott a törökökkel, minden gyűlésen török követek vannak jelen, semmiről sem lehet dönteni, hogy ne jutna rögvess az ellenség tudomására, mivel a királynő és a barát udvarában is új követek vannak ezért, és azok akárhová lépnek, ezek követik őket és azt kívánják, hogy nagy ajándékokkal tiszteltessenek meg, s ezeket még azok akarata ellenére is kicsikarják alkalmatlankodásukkal. A királynő lengyel kíséretével éjjel-nappal dőzsöl és minden idejét, ami a lakomákon túl van, az üdvözlésekre szánja. Most a gyermekszüléstől szenved, mégha szorgalmasan titkolja és leplezi is.

Ami nekem nagy vigasztalást nyújt: egész Erdélyben Krisztust ismerik és tisztelik, és hirdetik az égi tant, a székelység nem nagy része és Gyulaférvár kivételével, ahol a kanonokok kollégiuma van – közöttük él a királyné. Szülei és rokonai figyelmembe ajánlották Koperger Dánielt tisztes származású szebeni ifjat, akinek az apja elsőnek fogadta el és védte meg az evangéliumi hitet. Kérlek nagyon, legkedvesebb tanító, derekaságodért, figyelj rá. Rendelj neki valami magántanárt, hogy tanításából a grammatika szabályait és a legfontosabb tudományok alapjait megtanulja. Nála tegye le jelenlétében minden pénzét is, amit költségül kapott. Van hetvenhárom magyar aranyforintja, amiből három évig ott a becsü-

ne, nem látszik semmi védelmet hozni dolgainknak.” Az ország végső pusztulása fenyeget, írja Melanchtonnak, és az a hír is elterjedt, hogy a török nyárra expedíciót tervez Erdély ellen. „Akármerre fordítottam tekintetem..., fegyvereket látok és véres csatákat nézek. (...) Nem adódik semmi, amiben a lélek megnyugodjék, annyira, hogy már semmi nem annyira nyomorult, mint élni.” (TT 1885. 533., latin.) Egyébként e levelében is ajánl alumnust Melanchtonnak, Secinus Balázst: „...becsületes és igyekvő ifjú, a mi gimnáziumunkból akart oda utazni, hogy szerencsésebben szerezzék meg azokat a diszciplínákat, amelyek méltóságot szereznek az életnek, az értelmet az örök boldogság reményére ébresztik.”

A Magyarország iránt érdeklődő Melanchton Erdélynek Ferdinándhoz kerüléséről Stöckel Lénárd, a bártfai rektor így értesíti 1551 november 21-én kelt levelében: „Ha tudni kívánsz valamit Pannónia dolgairól, elvesztettünk néhány, a Tiszánál fekvő kastélyt... Ám a legfontosabb helyekről a törökök visszavetettek és megőriztetett Erdély, ami, bár Lajos király veresége és Buda elfoglalása óta mindig a török adófizetője volt, most mégis, miután a tartomány kormányzói viszálykodni kezdtek, Ferdinánd hatalmába jutott annak a pártnak a ténykedéséből, amelyik hatalmasabb volt. A török nem tudom miképpen, de engedi, szokásán kívül.” (TT 1885. 540., latin.)

²⁴⁸ Szónok, ő fogalmazza meg Démostenés halálos ítéletét.

letes tudományok tanulására fenntarthatja magát. Mexner Józsefet is ajánlom neked, aki az igen híres férfiú, Werner György²⁴⁹ feleségének unokája testvére ágán, és hogy számára is rendelj egy magántanárt, és hogy róla is gondoskodj, igen kérlek téged irántam való jóakaratedért.

Én, amint korábban eldöntöttem, ezidőtájt hozzátok utazni nem vagyok képes, mégha csodálatos vágyakozással vagytok is irántam. Elvállaltam Révay Ferenc, Magyarország propalatinusa²⁵⁰ gyerkeinek képzését Itáliában, azzal a feltétellel, hogy nem hagyom magam két évnél tovább Itáliában tartatni (ez az én döntésem áll), hogy adassék tisztességes élelem és öltözék, s évente számoljanak le hatvan forintot a mi pénzünkben. Mihelyt ISTEN jótéteményéből Itáliából visszatértem, nyugodalmas életet kell magamnak rendelnem, mert a mozgalmasat, mint túl tragikusát, már megutáltam. Kérlek, ebben a dologban ne maradj el melőlem tanácsaiddal. Ha van valamid, amit tanácsolni tudsz e dolgommal kapcsolatban, gyorsan írd meg nekem! Áprilisra Bécsben leszek. Addig is, legkedvesebb tanító, kérlek, küldj nekem valami levelet, akármilyet küldesz, a hozzám való legalkalmasabb eljuttatásáról Vitus Theodoricus²⁵¹ fog gondoskodni. Elhatároztam, hogy a gyógyászattal fogok foglalkozni, ha megtanulásának rövid szabályát megírod nekem, messze a nekem legkedvesebb dolgot készülsz megtenni. A törökök császára a jövő nyáron kétségkívül kiindulni készül seregével. Ez az év fog dönteni Magyarországról. Isten veled. (...)²⁵²

²⁴⁹ Georg Wernher (†1567) nevét az 1542-ben írt, *Magyarország csodálatos vizeiről* című munkája tette ismertté.

²⁵⁰ Az 1542. évi országgyűlésen Ferdinánd király, kerülni akarván a vitát a rendekkel, hatalmának eredetére a *választás* kifejezést használja. A rendek is lemondanak végül a nádori méltóság betöltéséről, de, hogy az igazságszolgáltatás gördülékenyebb legyen, Révayra, mint nádori helytartóra ruházzák a nádor bírói jogkörét. Révay mindhárom gyermeke tanult Itáliában: bár az eperjesi iskola után a wittenbergi egyetemre való kerülésük lett volna várható, a padovai katolikusra küldte őket apjuk. Ő maga Lutherrel levelezett az úrvacsora-tanról.

²⁵¹ Dietrich Weit Melanchton barátja, reformátor, író (†1549).

²⁵² TT 1885. 524–528., latin.

A jobbágyköltözés szabályozása az 1547. évi dekrétumban **A 48**

26. cikkely

A jobbágyoknak visszaadják²⁵³ a költözködés régi szabadságát

Mínthogy pedig különböző példákban, régiekben is, újabbakban is gyakran világosan megjelent a legjobb és legnagyobb Isten bosszúálló haragja²⁵⁴ a nép valami súlyosabb vétke miatt; és minthogy úgy látszik, a valamikor virágzó Magyarországnak néhány év óta semmi sem lett inkább az ártalmára, mint a jobbágyok elnyomása, akiknek kiáltása folytonosan Isten színe elé emelkedik²⁵⁵:

²⁵³ János király az 1530 karácsonyán Budán tartott országgyűlésen adta vissza a költözési szabadságot, Szlavóniában pedig Ferdinánd az 1538-ban ott tartott országgyűlésen.

²⁵⁴ A történelmi katasztrófa mint Isten büntetése jelenik meg az erdélyiek 1549-ben, Marosvásárhelyt tartott gyűlésének végzésében is.

„Nem hiába állította Isten meghatározott renddel a birodalmakat, s tett élükre tisztviselőket, hogy nekik a maradék engedelmeskedjék. Azt akarta, hogy legyenek ítéletek és törvények, hogy tudják az emberek, azok kötik őket össze a közös védelemre, ami nélkül egyetlen állam sem képes sokáig egyben maradni.

Így tehát, látván e közös nyomorúságot, amit Isten büntetésül bocsátott ránk vétkeink miatti haragja megmutatására, méltán vagyunk mindannyian kötelesek a kölcsönös szeretetre és bűnbánatra szólítani magunkat, hogy attól Isten lecsendesedvén a hatalmas bajokat is enyhítse, és jó tiszttségviselőket és kiváló kormányzókat adjon a királyságnak és a vezető férfiak lelkét a kölcsönös gyűlölségről a kölcsönös szeretetre és az e királyságról való üdvös gondoskodásra fordítsa. Ennek elérésére forró könyörgéseinkkel kérjük Istent, hogy e gyűlésünkön ültesse el lelkünkben azokat, amelyek szent neve dicsőségére és a köznyugalom oltalmazására tartozni látszanak, hogy eltüntetvén minden akadályt békében szolgálhassunk Istennek.

I. Ezért, mivel Isten úgy akarta, hogy a leghatalmasabb császár uralma alatt legyünk, és az ősi atyáknak is megparancsolta, hogy Babilón királyságáért imádkozzanak, hogy száműzöttekként békében éljenek annak birodalmában, elhatározták, nuncius küldessék a császárhoz a királyság nevében a követekkel együtt, akik az imperátornak az adót viszik, s gratuláljon neki győzelméhez...” (EOE I. 294–295., latin. Győzelmét Szulejmán most a perzsák felett aratta.)

²⁵⁵ Azért a jobbágylázasások leverésében továbbra is Szapolyai módszere az irányadó. Például a Horvátországban 1572-ben kitört és a következő év februárjában a néhai Zrínyi Miklós unokaöccse, Alapy Gáspár horvát bán által Stubicánál (Zágráb vármegye) levert felkelés vezetője „...amiképpen a nemesség és vezérei is kívánták, élve került hatalmukba. Zágrábba vitték, ahol, miután előbb Passzonec Andráson, aki a hadseregben alvezére volt, szeme láttára, a halálos ítéletet végrehajtották, őt magát tüzes fogókkal szaggatták, izzó vaskoronát tettek a fejére, s végül, mint a latrokkal szokás, négy darabba vágták. Így méltóan lakolt bűnéért, s azért, mert a királyi nevezetet használta. Bizonyára azért végezték ki a halálbüntetésnek ezzel a súlyos nemével, mert sok öreg ember, kik még életben voltak, nem kis borzalommal emlékezett Székely Györgyre, aki

1.§. Minden dolog legfőbb teremője méltatlankodásának elhárítására és jóindulatának, jámborságának és kegyességének e lesűjtött királyság számára való megnyerésére, különösen, mivel őfelsége az előző, pozsonyi gyűlésen erre személyesen jóindulattal intette²⁵⁶ híveit: a királyság karai és rendei egyebek között, amiket a szent királyi felség, az ő legkegyelmesebb uruk jóindulatú és atyai intéséből e gyűlésben elhatároztak, azt is egy értelemmel elhatározták:

2.§. A szerencsétlen alávetett jobbágyoknak a korábbi években bármely megfontolásból elvett szabadsága állíttassék helyre: a jövőben szabad legyen a (talán kemény és kegyetlen) úr vagy nemes uralma és hatalma alatt élni nem akaróknak máshová költözni – megtartván az alább írt módot és rendet.

szerencsétlen s kegyetlen átokkal sújtandó lázadást támasztott a nemesség elpusztítására, s aki, az összes halandók legromlottabbja és leggonoszabbja, minthogy a gonosz végzet úgy hozta magával, a magyar királyságot és a keresztényi közösséget hallatlan gyalázattal és kegyetlenséggel felkavarta.” (Istvánffy 372–373.)

²⁵⁶ „Ami pedig a jobbágyok szabadságát illeti (erre a királyi felség igen sok szóval hívta fel a királyság karainak és rendjeinek a figyelmét előterjesztésében), tűnjék bár úgy, hogy az efféle szabadság méltányos és jogos lesz azon megfontolások miatt, amelyeket őfelsége bölcsen felidéz:

1.§. Mindazonáltal, mivel a nemeseket és azok jobbágyait a hatalmasok annyira elnyomják, hogy a jobbágyokat nap mint nap erővel elviszik, másrészt az elnyomások általánosságától szenvedők végül a hatalmasok birtokaira kényszerülnek vándorolni, és így, az elvándorlás említett szabadsága a nemeseket alávetettjeiktől rövid idő alatt teljesen megfosztaná, elhatározták tehát az országlakók, hogy a jobbágyok költözésének ezt a szabadságát arra az országgyűlésre kell halasztani, amit ez után először tartanak.

2.§. Azon a gyűlésen, ha közben az említett erőszakosságok, zsarnokságok és fosztogatások megszűntek, készek lesznek az országlakók a mondott ügyben megtenni azokat, amik jobbagnak fognak tűnni.

3.§. Közben pedig azt határozták, hogy az ezidőtájt hatalmaskodó által elvitt jobbágyok, vagy akik más birtokokra vagy szabad városokba lopva elmenekültek, uruknak a törvény erről határozott büntetése alatt adassanak vissza.

4.§. Azokat is, akik a törököktől való félelmükben valaki birtokairól elmenekültek, ha uruknak van más birtokuk, ahol számukra az alispán és a szolgabírák vizsgálata és véleménye szerint biztos tartózkodást adhat, azok, akiknek a birtokaira futottak, tartozzanak uraiknak visszaküldeni.

5.§. Egyébként maradjanak ott, ahol biztonságban lehetnek.” (1546:XXXIX; CIH 176–178., latin.)

27. cikkely

Mikor költözhetik máshová a jobbágy?

Amelyik alávetett vagy jobbágy elhatározta, hogy máshová költözik, azt az urat vagy nemest, akinek a birtokára akar költözni, és annak a megyének a szolgabíróját, amelyikben van, céljáról értesítse.

1.§. Ez a szolgabíró a jobbágy szándékát annak urának vagy ama hely bírójának, ahol a jobbágy lakik, jelenteni legyen köteles.

2.§. Ha a jobbágyot ura tizenöt napon belül nem tudná rávenni, hogy maradjon a helyén, akkor a szolgabíró ama vármegye egy nemesével együtt menjen el arra a birtokra, ahol az ilyen távozni akaró lakik: akkor ez a jobbágy mindenekelőtt ama helység, falu, mezőváros, ahol eddig lakott, bírójának, polgárainak és többi jobbágynak jelenlétében a szolgabíró s egy, ugyanazon vármegyéből való nemes előtt tegyen esküt, hogy nem személyes gyűlöletből vagy bármi más okból jutott arra, hogy innen elköltözzék, hanem azért, mert ura a régi szabadságon és szokáson kívüleső szolgáltatással és pénzfizetéssel vagy valami más, nem méltányos teherrel vagy akadályoztatással nyomta el.

3.§. Miután pedig az esküt így letette, minden tartozását, amivel urának vagy az annak alávetetteknek vagy bárki másnak, ha az az urához tartozik, vagy ottani lakos, akár pénzben, akár dolgokban vagy jövedelmekben, akár talán földbérben vagy a neki átengedett szabadság miatt urának tartozott, teljesen egyenlítsse ki.

4.§. Házát ne elhanyagolt vagy romlott állapotban hagyja hátra.

5.§. Ha pedig valami pere vagy viszálya van bármi okból annak a helynek, ahol eddig lakott, a többi lakosával, távozása előtt jöjjön ki abból az efféle esetben követett törvényes véggel.

6.§. Így pedig végül az a jobbágy, miután a szolgabíró révén megadatott neki a szabadság és a mondott egy nemes jelenlétében lefizette a censust, amit terragiumnak hívnak, ahová akar, szabadon távozzék.

7.§. Az efféle jobbágynak a háza pedig ama hely urának maradjon, ahonnan eltávozott, s azt ő tetszése szerint más jobbágynak átadhassa.

28. cikkely

A jobbágyot erőszakkal elvivő büntetése

Ha valamely úr vagy nemes önhatalmúlag, azaz nem a szolgabíró fentebb említett közbenjárásával elnyert szabadságolás révén bárkinek jobbágyságát erőszakosan elvinné:

1.§. Az azonnal annak a büntetésnek, amit az elvitt homágiumának hívnak, és ezenfelül kétszáz forint bírságnak a megfizetésére legyen köteles a sértett félnek vagy az elvitt jobbágy urának.

2.§. Ezért a bírságért és büntetésért az alispán és a szolgabíró azt a birtokot, amelyikhez az ilyen jobbágy erőszakkal elvitetett, a sértett fél kezéhez zálog címén adja át és utalja ki.

3.§. Ha az elmarasztalt ezt a birtokot a sértett félnek a kezéből, akinek az kiutaltatott, ennek a kétszáz forintnak és a jobbágy elvitelével kapcsolatos fentebb mondott büntetésnek köteles megfizetése előtt ki merné ragadni, mostantól fogva az ilyen új erőszakért és a birtok elragadásáért vagy elfoglalásáért a királyság rendes bírái a nagyobb hatalmaskodás tényében nyilvánítsák elítéltnek, az elragadott birtok pedig ismét adassék át annak, akinek azelőtt ki volt utalva, a királyi felség pedig és a kapitány urak betartván a jog szerint betartandókat a köteles eljárással forduljanak szembe az ilyennel.

29. cikkely

A szökött jobbágyot vissza nem adó és a költözni akarót erőszakkal visszatartó büntetése

Ha egy jobbágy titokban, korábban megszerzett engedély nélkül más birtokaira szöknék, tartozzék az, akinek a birtokaira szökött, őt a szolgabíró intésére visszaküldeni korábbi urához, az előbbi büntetés alatt.

1.§. Viszont is, ha egy úr vagy nemes máshová költözni akaró jobbágyát, ha az megtartotta a fent mondott módot és rendet, erővel visszatartaná, a kétszáz forint előbb mondott büntetésében és az ilyen visszatartott jobbágy bírságában avagy homágiumában marasztaltassék el azzal szemben, akinek a birtokaira a [jobbágy] költözését elhatározta.

2.§. Az a birtok pedig, ahol az említett jobbágy lakott, az említett módon zálog címén adassék át a sértett félnek.

3.§. Ha pedig az a sértett fél kezéből a kétszáz forint és a homágium, ami negyven forint, kötelező megfizetése előtt kiragadtatnék, a főbenjáró ítélet ugyanabba a büntetésébe szaladjon bele az, aki kiragadta, a végrehajtás pedig az említett módon történjék.

4.§. Hasonlóképpen ítéltessenek meg azok is, akik jobbágyukat kezességvállalással vagy óvadékkal akadályozzák abban, hogy birtokaikról eltávozhassanak, kiváltképpen akkor, amikor már a jobbágy a szolgabíró útján megjelentette költözködési szándékát.

5.§. Az ilyen úr vagy nemes ugyanabba a büntetésbe szaladjon bele, amelyikbe – főntebb elmondtuk – az szaladt bele, aki [jobbágyot] erővel visszatartott.

6.§. Ha a költözni szándékozó jobbágnak van valami földje, rétje vagy szőlője előbbi ura területén, amelyet saját költségén vagy munkájával művelt meg vagy irtott, ezen földek, rétek vagy szőlők után azon hely ősi szokása szerint, távozása után a gabona, a bor kilencedét vagy kepekét vagy vedreket vagy a szokásos ajándékokat és jövedelmeket tartozzék urának, akitől eltávozott, ezentúl megfizetni, mégha korábban semmit sem fizetett volna is.

7.§. Ha pedig ura a területén levő s az előbb mondott módon művelt földeket, réteket vagy szőlőt pénzért magának akarná megszerezni, miután a szolgabíró és egy nemes előzetesen felbecsülte azok valódi értékét, s ehhez a szomszédos jobbágyokat is egybehívták, szerezhesse meg és válthassa azokat magához, megfizetvén ama földek, szőlők és rétek jogos értékét.²⁵⁷

30. cikkely

A jobbágyok átköltözésében nem híven eljáró alispánok és szolgabírák büntetése

Ha az alispán vagy a szolgabírák az előbbieket végrehajtásában kedvezésből vagy akár az ispánjuktól vagy más hatalmastól való félelem²⁵⁸ ürügyén nem akarnának híven eljárni, hivatalvesztésben és külön-külön kétszáz forintban marasztaltassanak el.²⁵⁹

²⁵⁷ Böjtös Mihály és Török Tamás jobbágyok negyedszázaddal később földesuruknak, az esztergomi érseknek írják: „Hogy elbúcsúztam vala penig, kegyelmes Uram, az búcsúzás előtt Forgács János, ki akkor uram volt, oly szőlőmet vette el, ki kétszáz forintot megér. Ezen könyörgök Nagyságodnak, hogy Te Nagyságod töreködnék mellettem, hogy az én szőlőm adatnék meg. Házamat es penig, ki ott Koszmárt volt, örömet megvennék tőlem és nem hagyja az árát letenni. Te nagságod írta nekie, Forgács Jánosnak, hogy hadná eladnom örökségemet.” (H. Balázs 45.)

²⁵⁸ Ha az eljárással elégedetlen fél törvényesen akarta nemtetszését kifejezni, a vármegyére fellebbezhetett az alispán és a szolgabírák ellen, s onnan a királyi törvényszékre, de a processzus alatt a jobbágy régi helyén marad, régi kötelezettségeivel. (31. cikkely)

²⁵⁹ CIH 202–206., latin.

A 49 Szulejmán megerősíti az 1547-ben kötött ötéves békét²⁶⁰

(...) Én ki szultánok szultánja, a föld fejedelmeinek koronaosztogató khánja, Allah árnyéka a földön, ... szultán Szulejmán sah, Szelim shahnak, Bajezid khán fiának fia vagyok.

Ezen adhnáménkat olvasóknak és hallóknak legyen tudomásukra, hogy Rómának és a hozzá tartozó helyeknek királya, Ferendus királ, derék követet küldvén felséges udvaromba, kérte tőlem, hogy boldogságos udvarommal békét köthessen és jó barátság legyen közöttünk; s a küldött követ kijelentvén, hogy ő annak testvére, Iszpania vilájetének királya, Karlo részéről is meg van bízva, legmagasabb kegyelmemet kérte, olyan ígéret mellett, hogy az Üngürusz vilájetéből tényleg keresztyének kezén levő helyekért minden évben 30.000 vert magyar aranyat fog fizetni. Minthogy kegyelmemet és barátságomat a legalázatosabban kérte, neki és a fönt megnevezett iszpaniai királynak legmagasabb kegyemet következő föltételek mellett ígértem öt esztendőre:

Üngürusz vilájetében – amely a felséges Úristennek legmagasabb kegyelméből győzelmes kardommal meghódított tartomány – ebben a vilájetben ama várak és kastélyok, melyek tényleg hadseregnek és bégjeimnek birtokában vannak ... továbbá az ezen várakhoz és kastélyokhoz tartozó falvak, helyek és kertek összes lakosaikkal és egész határaikkal együtt az iszlám népének birtokában maradnak, mint eddig. (...)

Üngürusz vilájetéből ama várakért és kastélyokért pedig, melyek lakóikkal együtt nem hódoltak meg az iszlám népének, minden évben 30.000 vert aranyat küldjön császári kincstáramba.

²⁶⁰ Ferdinánd a francia királlyal békét kötött testvére tanácsára elküldi követeit a Portára, hogy akár adóért is kössön békét. A szultán azonban – Ferdinánd szerint – csak a tényleg annak uralma alatt álló területek békéjét biztosította volna, mert azt mondta, magyar uraktól hódoló levelet kapott. Így egyéves fegyverszünet jön létre, ám Károlyt a háború megindításától elvonja egy másik, az ellene támasztott schmalkaldeni. Ezért jön létre a béke 1547-ben, a birodalmi rendek pedig a béke idejére évi 100 000 aranyat szavaznak meg a magyarországi végvárak fenntartására. A magyar rendek novemberben a nagyszombati országgyűlésről levelet küldenek Károlynak, gratulálva a schmalkaldeni háború győztes befejezéséhez és várva az ő felszabadításukra indítandó háborút. Ezen az országgyűlésen a rendek kérik, Ferdinánd, vagy fia, Miksa lakjék az országban (V. cikkely; 5.§-a szerint *a királyság karai és rendei nem csak őfelségének, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időre alávetették magukat* – CIH 192., latin.).

A közöttünk levő egyezség öt esztendőre állapíttassék meg, amely idő alatt sem az ő, sem testvére, Karlo királ részéről ne történjék semmi, a szerződéssel ellenkező dolog. (...)

A kereskedők teljes biztonsággal járhasanak-kelhessenek; áruikért és szállítmányaikért a császári kánun-námében²⁶¹ megállapított vám és illeték vétessék tőlük...

Ha az istentől őrzött birodalmamból netalán valaki az ő országukba szöknék, az – akár műszülmán, akár hitetlen, akár férfi, akár nő – bárhol volna is, azonnal keríttessék elő és küldessék vissza ide, minden mentegőzés és ürügy kizárásával. Viszont az ő tőlük az én birodalmamba menekülő szökevények legfelsőbb parancsból elő fognak keríttetni és a legszigorúbban lakolnak.

Francse padisahja és Venedik doge-ja – akik boldogságos udvarommal barátságos viszonyban vannak – övelük is legyenek barátságos viszonyban és foglaltassanak bele a békekötésbe.

Hozzám jött követe ilyen tartalmú legfensőbb adhnámémmal visszaküldetett hozzája.

Mostan pedig ismét tekintélyes embereket, János Máriet és Juste nevű derék titkárát küldvén a világ menedékhelyeként szereplő boldogságos udvaromhoz, általok kijelentette, hogy a legfelsőbb parancsom értelmében kifejtett és megállapított, írásbeli föltételeket elfogadta... (...)

A végvidékek összes helyein tartózkodó hajdudok féken tartandók, hogy semminemű kihágást ne kövessenek el. Különösen pedig kellőleg féken tartandók a Kliszhez tartozó Szira várában levő hajdudok...(...)²⁶²

²⁶¹ A mohamedán államokban kétféle törvény létezik. Az egyik a *seri*, a vallási törvény, ennek forrásai a Korán, a *szunna* vagy *hadisz* (a hagyomány, tudniillik a próféta szavai és cselekedetei), az *idsma* (a próféta első utódainak magyarázatai és véleményei), a *kiász* (a régi mohamedán hittudósok *fetvái*, azaz a muftinak a szent törvények által általában nem szabályozott jogi kérdésekre adott, rendszerint igenlő vagy tagadó válaszai). Az uralkodók e törvénynek védői, de meg nem változtathatják. A másik a *kánun*, az uralkodóknak a *serivel* nem ellenkeezhető rendeletei, intézkedései. Ezek gyűjteménye a *kánun-náme*, a legnevezetesebbek II. Mohamed, Szulejmán, II. Szelim, Ahmed és IV. Mohammedé.*

²⁶² Thúry II. 396–399. Thúry azt írja, hogy a *hajdud* a magyar *hajdu* átvétele, *rabló*, *haramia* értelemben, Szira pedig „bizonyosan nem más, mint Zára, az uszkok egyik fészke.” A drinápolyi békét V. Károly követsége 1547. június 19-én írja alá. Ennek híre nagyon elkészeríti a török kiűzését a Habsburgoktól váró magyarokat, hiszen I. Ferenc, az ádáz ellenfél ekkor már halott, a schmalkaldeni únió vereséget szenvedett, nincs tehát minek akadályoznia a császár hadjáratát a török ellen. Amikor Ferdinánd közli tanácsosaival a fegyverszüneti okmányokat, utolsó mondatában ezt írja: „Azokat, amelyek a

A 50

Az erdélyiek kérik a szultánt, hagyja Becse várát

Legkiválóbb fejedelem és leghatalmasabb és győzhetetlen császár és nekünk úr urunk; hűséges szolgálóink alázatos ajánlását leghatalmasabb felségtek kegyébe; eddig irántunk való egyedülálló kegyét leghatalmasabb felségteknek megismertük, most is szükségünkben senki máshoz, csakis felségtek segédelméhez menekülünk és mivel nagy bizodalunk van leghatalmasabb felségtek nyájasságában, könyörgünk felségnek, ... hogy Becse várát, amit leghatalmasabb felségtek ezzel a földdel együtt a király fiának kegyesen adott, ezután is nála meghagyni méltóztassék. Leghatalmasabb felségtek ezen irántunk való kegyét imáinkkal, hűséges engedelmességünkkel és a hála egyéb cselekedeteivel még inkább felségteknek megszolgálni törekedni fogunk: a legjobb és legnagyobb isten leghatalmasabb felségteket őrizze meg szent és ép mivoltában...²⁶³

A 51

Izabella királyné és Fráter György követsége a Hunyadiak példájával is buzdítja V. Károlyt és Ferdinándot
Erdély megvédésére

(...) Ha tehát legszentebb Felségtek Magyarország királyságát [annak] még ép állapotában üdvöt hozó seregekkel segítette meg, most sokkal inkább méltóztassék a hatalmas veszedelmekbe merült királyságot megvédelmezni, különösen, mivel Magyarország ügye sokak veszedelmével van egybeszöve és függ össze. Mi ugyanis, legkegyesebb császár, nem juthatunk úgy végromlásra, hogy a szomszédos királyságok is ugyanattól a mozgástól megrendülvén össze ne omoljanak; e királyság megvédelmezésében legszentebb királyi Felségtek nyilvánvalóan meg fogja oltalmazni nevének dicsőségét és nagy hadi oltalomra tesz szert, ahonnan, ha csak egy fejedelem uralmának engedelmeskednék, az aranynak és ezüstnek oly hatalmas tömege nem szerezhető, hanem egyenesen kimerhető, amiként egykoron ama legfenségesebb fejedelem, Mátyás úr, Magyarország királya, aki nevének boldog emlékezetét a legragyogóbb cselekedete-

mellékelt jelen cikkelyekben titkosabbak, és amelyeket nem szükséges közzétenni, tartsátok magatoknál titokban...” (Brüsszeli okmt. II. Nr. 192. 142., latin.)

²⁶³ EOE I. 229., latin. A szöveg 1547. november 12-én kelt Gyulafehérvárott. A török már 1546 óta kéri Becse átadását, végül 1551-es hadjárata elején Szokollu Mehmed elfoglalja.

tekkel hagyta hátra az utókornak, amidőn annyi háborút viselt, oly hatalmas seregeket tartott el, a templomokat arannyal és drágakövekkel gazdagította, székesegyházakat építtetett, legnagyobb dolgai intézéséhez adták kezéhez mérhetetlen kincseit csak az egy Erdélynek, ami úgy körül van kerítve a legmagasabb hegyekkel, úgy el van vágva már a bejövételkor az utak nehézsége miatt, hogy kevés őrséggel megőrizhető, elvesztésén azonban soha semmi erővel vissza nem szerezhető. A hely ezen alkalmatosságától támogatván ama legfáradhatatlanabb vezér, Hunyadi János, amíg Magyarország királyságának kormányrúdját kézben tartotta, gyakran vitt véghez hatalmas mézárást az ellenség között, és miután egyszer leveretvén egész hadseregét elvesztette, katonák hirtelen újból egybegyűjtött kis csapatával a szorosokban utolérve az ellenséget minden zsákmányt elragadván igen véres győzelmet vett rajta.²⁶⁴ Dicsőségük legszentebb Felségek cselekedeteiből megújulhatni nem csak reméljük, hanem látjuk is. (...) ²⁶⁵

V. Károly válasza

A 52

(...) ...soha semmit nem óhajtott és nem óhajtott inkább Ófelsége, mint hogy az egész kereszténység és mindenekelőtt Magyarország e valóban nemes királysága békéjéről és nyugalmaról gondoskodjék. (...)

Amit pedig kérnek, hogy most szülessék hatékony döntés Erdély megszabadításáról, kétségkívül tudja a Legfenségesebb Királynő Úrnő és a Legtisztelendőbb Váradi Úr és a királyság többi rendje, miféle megmondolásoktól vezettetvén ... kötött a rómaiak stb. királyi felsége ötéves fegyverszünetet a törökök császárával a köznyugalomért és a magyarországi dolgok javára,²⁶⁶ s ehhez a Császári Felség akarata is hozzájárult.

²⁶⁴ Bár ekkor még nem kormányzó volt, hanem erdélyi vajda: a leírás Hunyadinak 1442 márciusában Mezőid béggel vívott két ütközetéé.

²⁶⁵ EOE I. 232., latin. A szöveg 1548 februárjában kelt. Ha kellett, Ferdinánd is Mátyás vitézségére hivatkozott. 1551. november 21-én Lipa ostromán fellelkesülvén írja Fráternek, további támadásra buzdítva: „...ismert legtisztelendőbb uraságtok számára, hogy egykoron a leghatalmasabb Mátyás király téli időben okozta a törököknek a legnagyobb kárt és foglalta el erővel Szabácsot és sok más várat és helyet, mivel azok a hideg miatt a síkon megmaradni nem bírtak.” (TT 1881. 63., latin.)

²⁶⁶ Ferdinánd ugyanekkor kelt válaszában: „...ő királyi Felsége ... a kereszténység különösen pedig szerencsétlen magyarországi királysága és az ahhoz tartozó és a szomszédos tartományok helyzetét és állapotát figyelmesen szemlélve és mérlegelve hívei és

Ezenkívül Őfelsége a fejedelmi hivataltól idegennek ítéli érvényteleníteni azt, amit egyszer már érvényesnek fogadott el, vagy megszegni a hitet, mégha az ellenségnek adták is, és nem szeretne okot adni arra, hogy Őfelsége hite akárki által is méltán kétségbe vonathassék, sőt, úgy ítéli, hogy az inkább a méltányos és megfelelő, hogy a közhaszon miatt (a kereszténység javára) és különösen a magyarországi dolgok segítségére a megkötött és az erről szóló szerződéssel megerősített fegyverszünet erősen és pontosan tartassék meg. (...) ²⁶⁷

A 53 A jobbágyköltözés szabályozása az 1548. évi dekrétumban

32. cikkely

A jobbágyok költözését egy időre feltételesen felfüggesztik

Ami ... a jobbágyok költözését illeti, bár a legutóbbi nagyszombati gyűlésen az efféle költözést bizonyos módokon és feltételekkel a királyság karai és rendei szabaddá tették, mégis, mivel nyilvánvaló, hogy még e rövid idő alatt is a jobbágyok nagy engedetlensége és felkelése támadt uraik ellen:

1.§. Tehát mind ezért, mind más derekas tekintetekből elvégeztetett, hogy az efféle költözés mostanság más általános országgyűlésig szűnjék meg, azaz a jobbágyok uraik birtokairól máshová ne mehessenek át, csak az alábbi módon.

2.§. Mégis, nehogy ezáltal az uraknak és országlakosoknak, vagy más birtokos embereknek hatalom adassék a zsarnokság gyakorlására a szerencsétlen jobbágyokkal szemben, elhatározták, hogy a jobbágyok őriztessenek meg szabadságaikban, és azon túl, ami jogos, tisztos és tűrhető, ne adóztassák, ²⁶⁸ gyötörjék ²⁶⁹ őket, és ne fosszák meg javaiktól.

3.§. Hogy pedig ez alkalmasabban elkerülhető legyen, e jobbágyok adózásának és szolgálatainak e módja látszik megőrzendőnek:

az egész királyság javára semmit sem tartott hasznosabbnak ebben az időben, mint hogy a törökök császárával békét vagy fegyverszünetet kössön...” (EOE I. 237., latin.) **A49**

²⁶⁷ EOE I. 235., latin.

²⁶⁸ Ám a 39. cikkely szerint a jobbágyok „valami tisztos és tűrhető segílyt” tartoznak nyújtani földesuruknak, például fejeváltság vagy esküvő esetén.

²⁶⁹ A 41. cikkely szerint: „...senki se vethesse börtönbe vagy bilincsbe jobbágyát nyilvánvaló bűnök vagy kihágások hiányában, vagy sújthassa más, talán még nagyobb gyötrelmekkel.”

33. cikkely

A jobbágyság adója, élelmiszerei és ajándékai

Először, hogy a pénzbeli adózás, amit rendes cenzusnak mondanak, nemkülönben az élelmiszerek, borok, ajándékok és más rendes bevételek szolgáltatása a földesurak számára mindenütt akármely város, mezőváros és bármelyik hely jobbágysági ősi és régi szokása szerint történjék.

1.§. Ha pedig lennének olyan falvak vagy mezővárosok, ahol a jobbágyság eddig semmi rendes cenzust vagy élelmiszert vagy ajándékot nem szolgáltatott, ezeken a helyeken a szolgáltatás más, a közelükben levő falvakban és birtokokon megtartott mód és szokás szerint történjék.²⁷⁰

42. cikkely

Mi okból költözhetik el a jobbágyság ura birtokairól?

Továbbá, ha valaki sem isten, sem az emberek félelmétől fel nem indulván bánnék el jobbágyságával, és nagyobb szolgálatok teljesítésére, azaz [nagyobb] cenzus, ajándékok és élelmiszerek adására és szolgáltatására kényszerítené erővel vagy bármi más módon a jelen meghatározás rendje ellenében zaklatná és elnyomná: az ilyen jobbágyságnak legyen meg a távozás szabad lehetősége ura birtokairól, ilyen módon:

1.§. Hogy minden egyes vármegyében egyenként tizenkét esküdt nemest válasszanak, derék és jogban jártas férfiút, a kisebb megyékben pedig hatot. Az ilyen, távozni kívánó jobbágyság pedig, vagy az úr, avagy nemes, akinek a birtokaira távozni akar, jelenjék meg a megyének, ahol lakik, a törvényszékén, és jelentse panaszát az alispán és a szolgabírák meg az esküdt nemesek előtt – ezen esküdteknek legkevesebb a fele mindig jelen lenni köteles.

2.§. A sérelem előadása után pedig az alispánok és a szolgabírák meg az esküdt nemesek, mellőzvé a más perekben avagy ügyekben történni szokott háromszoros idézést, az első idézésnél szolgáltatassanak ítéletet és igazságot az efféle sérelmekkel kapcsolatban a jobbágyság és ura között.

²⁷⁰ A következő cikkely heti egy nap úrdolgát ír elő, erre vonatkozik a XXXVII. is, ebben évi ötvenkét nap szerepel. A XXXVI. cikkely súlyos terhet ró a jobbágyságra: a szőlőmunka, a kaszálás és az aratás idején heti két nap a terhe, mégha az beszámít is az évi mennyiségbe. E cikkelyekhez fűzött jegyzetében Márkus elkészítette a jobbágyság állami (adó, segély, ingyenmunka, fuvar, katonaállítás), földesúri (robot és hosszúfuvar, adó, kilenced, különböző természetbeni juttatások, rendkívüli terhek) és egyházi (tized) terheire, valamint a jobbágyságot érintő tiltásokra és büntetésekre vonatkozó, jórészt XVI. századi törvénycikk listáját.

3.§. Ha pedig kiderült, hogy a jobbágy jogosan panaszkodik, azok ítéletével minden fellebbezésen kívül urának birtokairól egy szolgabíró jelenlétében távozzék el oda, ahova akart,²⁷¹ ural pedig tartozzék őt a másik úr avagy nemes birtokaira, ahová menni akart, elbocsátani, a részben a bírának, részben pedig az ellenfélnek²⁷² fizetendő száz forint fizetésének büntetése alatt.

4.§. Fordítva azonban, ha jobbágy titokban szöknék el, valamint az olyan úr, akihez az átmegy és az megintvén vissza nem adná, vagy talán ő erőszakkal valakik által elhurcoltatnék, az ilyen az erőszakos elhurcolásért és a szökött jobbágy vissza nem adásáért ugyanabban a száz forintnyi, részben a bírának, részben az ellenfélnek megfizetendő büntetésben marasztaltassék el.²⁷³

A 54 A szegedi szandzsák rájáinak törvénykönyve 1549-ből

A magában Szegedben és a szegedi szandzsákban²⁷⁴ levő réveknél, városokban és falvakban lakó ráják, ha vagyonuk 300 akcsét²⁷⁵ ér, évenként 50 akcse harádzsot²⁷⁶ fizetnek. Ha egy házban 3-4 testvér, vagy még ennél is több lakna, a nevezett testvérek mindegyike külön-külön számít, és

²⁷¹ A XLIV. cikkely szerint a nagyszombati gyűlés óta szabályosan elköltözött jobbágyok maradjanak helyükön. Azok, akik megszöktek vagy elhurcoltattak ezen idő alatt, szintén maradjanak új uruknál, de ha régi helyükön kárt okoztak, azért felelősségre vonják őket, ha pedig régi urukhoz akarnak visszatérni, száz forint büntetés alatt vissza kell őket engedni. E cikkely 4.§-a szerint a király és az ország a következő gyűlésen megvizsgálja, vajon az idei, vagy a tavalyi jobbágytörvények bizonyultak-e hasznosabbnak az országlakóknak és a jobbágyoknak.

²⁷² Peres ellenfelének, azaz a jobbágynek.

²⁷³ CIH 236–240., latin. A jobbágyság életkörülményeinek romlása mellett a kereskedőréteget is sértette, hogy a birtokosok gazdasági lehetőségeik bővítése érdekében politikai hatalmukat használják fel. Ezen az országgyűlésen is becikkelyezik (LV.), hogy „...az uraktól és nemesektől a magyar királyság határain belül harmincad vagy vámok a dolgaik után sehol ne hajtassanak be...”, valamint a saját használatukra külföldről hozott áruk után se. Márkus jegyzetben (247.) sorolja fel azokat a cikkelyeket, amelyeket a birtokos réteg a harmincad alól való mentességről hozott 1492–1807-ig.

²⁷⁴ A szandzsák kisebb közigazgatási egység, a vilajet része, élén a szandzsákbéggel. A szegedi szandzsák az ekkor még egyetlen, a budai vilajethez tartozott.

²⁷⁵ Az akcse török ezüstpénz, a XVI. század közepén 2-2½ dénárt ért, tehát kb. 50 akcse volt egy magyar forint.*

²⁷⁶ Másképp dzsizje, a nem mohamedánokra kivetett török állami adó, ebből származik *harácsolni* szavunk.*

ha 300-300 akcsét érő vagyonnal rendelkeznek, mindegyik 50-50 akcse harádzsot fizet. Azoktól azonban, akik 300-300 akcsét érő vagyonnal sem rendelkeznek, semmit se szedjenek be. „Vagyonnal rendelkezőnek” azt mondják, aki házában, szőlején és földjén kívül, marhát, házában belül lehető holmiját és hordaiban levő borát számítva 300 akcse értékkel rendelkezik.²⁷⁷ Az ilyen személytől 50 akcse harádzsot kell beszedni. Akik képesek harádzsot fizetni, azok szpáhijuknak „kapu” adó²⁷⁸ fejében Hizir Iljász napján 25 akcsét és Kászim napján is 25 akcsét fizessenek. Ha valakinek a háza mellett kertje van, s abban saját fogyasztásra ültetett petrezselyem, tárkony és egyéb konyhakerti vetemény van – ha az nem kerül eladásra – a kert után semmi sem szedendő. De ha az említett konyhakerti terményt piacra küldené és eladná, tized szedendő utána. Szegeden a Tisza folyó túlsó partjáról, a királyi országból²⁷⁹ terménnyel érkező nagy kocsi után 3 akcse átkelési díj szedendő és az eladás helyén kila²⁸⁰ adó címen – amelyet abban a szandzsákban fertalijje-nek neveznek – 2 akcse szedendő, több ne szedessék. A városból és a falvákban fejtetőn hozott és eladott tyúk, sajt és gyümölcsféle után semmi sem szedendő. De mivel azoktól, akik egész héten át ott [a piacon] tartózkodnak, hétről hétre egy penüz²⁸¹ szokott szedetni, ezután is szedessék. A levágott marha után vágóhídi adó címen marhánként 2 akcse és négy juh után 1 akcse szedendő. Ha kocsival cserép fazék, bögre és fabögre érkezik, az eladótól „helypénzt” – amit abban a szandzsákban „vásáradó”-nak neveznek – minthogy nem szoktak szedni, ezután se szedjenek. De a cserép fazékok után fazék, a cserép bögrék után bögre adassék. A bazárosok és a házalók a vásárnap elfoglalt hely után helypénz címen fél-fél akcsét fizessenek. Aki kocsival tűzifát hoz, attól egy darab fa, aki nádat hoz, attól egy köteg nád, aki szénát hoz, attól egy köteg széna szedendő. A városban lakó bögrésektől és fazekasoktól az általuk készített és eladott holmi után semmi sem szedendő. Ha kocsin sajt érkezik és eladatik, 100 akcse érték után 2 akcse és ha lóteherrel érkezik, minden lóteher után 2 akcse szedendő. Juhaik után juhadó címen 2 juh után 1 akcsét fizessenek. Méh-

²⁷⁷ A törökök az itt talált adórendszert vették alapul. A haradzs összege megfelelt a Habsburg-állam által kirótt adónak.*

²⁷⁸ A kapuadót a török hűbértokosnak fizették. Hizir Iljász a tavasz, Kászim az ős első napja volt, nálunk Szent György (április 24.) és Szent Demeter (október 26.) napja.*

²⁷⁹ A János Zsigmond uralma alatt álló terület értendő.*

²⁸⁰ A mértékek a törököknél sem voltak egységesek. A Konstantinápolyban használt kila 22–28 kg volt.*

²⁸¹ A magyar pénz szó átvétele, Magyarországon a forint $\frac{1}{100}$ -ad részét jelentette.*

kasaikból szedéskor tízből egy tizedként szedendő. Ahol tízre nem telik, mert csak 7-8 vagy még kevesebb méhkas van, minden méhkas után 2 akcse szedendő. Sertések után, az egyévesnél öregebb után „új adó” címen 2 akcse szedendő, az egyévesnél fiatalabb után semmi sem szedendő. A makkoltatásra ment sertések után az ottani birtokosnak eleinte, mint a királyok korában,²⁸² egy jó sertést kellett adni, később 10 disznóból egyet tizedképpen szoktak adni. Ezután is így szedendő. Amikor jönnek-mennek az utakon, senki őket ne zaklassa és semijüket el ne vegye. Ha sertéseik makkoltatásra nem járnak, szpáhijaiknak csak 2-2 akcsét fizessenek. Minden terményből és a kert után tized szedendő. A bírók dzsizjét és kapuadót nem fizetnek, de tizedet a birtokosnak fizessenek. Az olyan kebe-szövet²⁸³ után, amit a házaikban szőttek, ha a malomba viszik, majd amikor a malomból kihozzák, azon a címen, hogy „te ezt kiszállítottad” vagy „kintről hoztad” semmit se szedjenek. Ha azt a kebe-szövetet megvarrják és a maguk városában létfenntartás okából egyesével, kettesével eladnák, semmi se szedessék utána. (...) A Tiszán fogott halból tized szedendő. (...) A halászoktól halászati adó ne szedessék. (...) A túlsó partról az innenső partra szökve jövőktől az átkelési díjon kívül semmit se szedjenek. (...) A nevezett vilájet rájáinak élelmiszerét, takarmányát, kocsiját, nádját, szénáját és tűzifáját ingyen ne szedjék el. Amikor a padisah számára szolgálat esedékes, bérük megfizetése ellenében szolgáltatassák őket. (...) ²⁸⁴

A 55 A jobbágyköltözés szabályozása az 1550. évi dekrétumban

34. cikkely

A jobbágyok szabad költözése

Ami a jobbágyok szabad költözését illeti, aminek szabad engedélyezésére a királyi felség sok és súlyos érveléssel híveit kegyelmesen buzdítani méltóztatott:

1.§. Mégha a prelátus urak és néhányan a báró urak közül helyeslik is, hogy a jobbágyok szabad költözése mindenütt meghagyandó, mégpedig feltétel nélkül, mégis, mivel több szavazattal járultak az ellenkező véleményhez, hogy tudniillik – bizonyos feltételek közbeiktatásával – ne

²⁸² A magyar királyok korában.*

²⁸³ Darócfajta, a szegények felsőruhája készült belőle.*

²⁸⁴ Sinkovics I. 43–46.

hagyassék meg a szabad költözés, végül közös szavazattal így végeztetett el:

35. cikkely

A jobbágyok szolgálata és a kocsmáltatás terhe ssége mérsékel tesség
Hogy a jobbágyok tartozzanak az előbbi év szerinti robotot és egyéb cenzusokat és bevételeket ezidőtől is nyújtani.

1.§. Ám a borok beadásában és kimérésében – ezek legtöbbször a szerencsétlenek számára súlyosak és terhesek szoktak lenni – legyen bizonyos határ.

2.§. Az előbbi év számára meghatározott szolgáltatásokon felül megnyomorgatott jobbágy nak legyen meg a máshová költözés szabadsága oly módon és rendben, ahogy alább kiviláglik.

36. cikkely

A bor a jobbágy akarata ellenére még árán se vétessék el; a kocsmáltatás
Megállapították tehát, hogy senki az urak vagy nemesek közül jobbágyai borát azok akarata ellenére még áráért se vehesse el.

1.§. De ha a bort a jobbágyok másoknak árulnák, azt az urak azért az áráért, amin másoknak eladatott, szerezhessék meg inkább maguknak, minthogy másoknak átengedjék.

2.§. A kocsmáltatás módjaként pedig az lett meghatározva, hogy amely urak vagy nemesek birtokain szőlőhegyek nincsenek, azaz a jobbágyok behozott bort kényszerülnek inni, Szent Mihály ünnepétől az Úr születésének ünnepéig legyen szabad a jobbágyoknak a kocsmáltatás, aztán pedig az uraknak egész évben, jogos áron és a hely jogszerű és megszokott mértéke szerint.

3.§. Csakhogy ne helyezték el és osszák szét vödör- és korsószám a bort minden egyes jobbágyházra és ne hajtsák be erővel az ily módon szétosztott bor árát tőlük, ha szívesebben lennének bor nélkül.²⁸⁵

²⁸⁵ Néhány év múlva így panaszkodnak Nádasdy Tamásnak kanizsai jobbágyai: „...Nagyságod tisztartója ... számtalan sok olajt vett és azt mondta, hogy Nagyságodnak vette. Mi es kegyig Nagyságodénak tudtok. Azokat hazahordatta velünk és azokat is falukról-falukra osztatta, kik még mostand sem költenek el, mert igen szegin az ember, ki eszik olajost, ki kegyig nem, és ugyan megveszik az olaj árát rajtunk, kit nincsen honnadj megadnunk, mert hatalmas igen szegények vagyunk. Meg miután a török megrabla és az német had rajtunk éle, minden életünkből kipusztítottanak; ozuta semmi lábat nem veheténk. Ez sem volt soha törvényünk. Nagyságos és Kegyelmes Urunk! Nem gyözzök mind az nagyságod bora árulását és mind az nagyságod tisztartójáét,

4.§. Azokon a helyeken pedig, ahol van szőlőhegy, a jobbágyoknak pedig ugyane szőlőhegyből származó saját boruk van, elvégezték, hogy Szent Mihály ünnepétől Szent György ünnepéig a jobbágyok az efféle saját borukat kimérhessék. A többi időben pedig legyen szabad az urak számára birtokaikon a bor folyamatos kimérése, a fentebb leírt módon és nem másként.

5.§. Ha pedig Szent Mihály és Szent György mondott ünnepén belül a jobbágyok kifogynának szőlőhegyi borukból, ama hely ura (és nem más) ezen idő alatt is mérhessen bort a fentebb mondott módon.

6.§. Maga a kocsmáltatás pedig az urak vagy nemesek által egyik vagy másik jobbágyuk révén saját birtokaikon a régi szokás szerint az előrebo-csátott módon történhessék.

7.§. Úgy mégis, hogy az a jobbágy közben, amikor a bort mérte, urának heti szolgálatától mentes legyen és ezen felül ura a kocsmáltatás gondjá-ért és költségeiért minden egyes veder után (ezek mindenütt harminckét pinttel számíthatók) négy-négy magyar dénárt tartozzék fizetni.

37. cikkely

*Miképpen költözhetik a jobbágy?*²⁸⁶

1.§. ...minden egyes vármegyében az alispán meg a szolgabírák és az előbbi évben elrendelt esküdt nemesek előtt a nemesi szék színe előtt az az úr vagy nemes, akinek a birtokaira átköltözni magát a jobbágy elhatá-rozta, adja elő annak a költözni szándékozó jobbágnak a panaszát, úgy mégis, hogy minden tizenöt napban, de legfeljebb minden hónapban tartassék [törvény]szék a megyében, és a panasz meghallgatása után az alispánok, bírák és az esküdt nemesek körükből három nemest küldjenek egyik vagy másik szolgabírával a helyszínre, ahol a költözni szándékozó jobbágy lakik.

2.§. Ott pedig az említett úr vagy nemes előttük annak a helynek a bírása és két polgára valamint három szomszédja és a közeli falvakból való ne-

mert az is igaz-ugyan kiadja az ü maga borát, mint igaz-az Nagyságodét, és annyi áron itatja meg velünk, mint igaz-az Nagyságodét. Nagyságodat követjük, mint Nagyságos Urunkat, de két urat nem győzünk szolgálni, mert csak az Nagyságod bora árulása is szintén elég volna, és ha az Nagyságod tisztartója bora el nem kel, szintén igaz-ugyan elosztja rajtunk az bort, mint igaz-az Nagyságodét.” (H. Balázs 29.)

²⁸⁶ Amint a cikkely bevezetőjéből kiderül, e szabályozás azokra a jobbágyokra vonatko-zik, akikkel szemben sem a múltbeli országgyűlések sem e mostani rendelkezéseit nem tartották meg.

mes vagy nem nemes határosa révén bizonyítsa, hogy ama jobbágy az előrebocsátott határozaton túl akadályoztatott.

3.§. Az ilyen bíró pedig, vagy a polgára annak a helynek, meg a szomszédok és az egy határhoz tartozók uraik révén ne tiltassanak el az igazság elmondásától, tizenhat márka büntetése alatt. Ha tiltatnának, a jobbágy nyomban szabadon elbocsáttassék, további ítélkezés nélkül, mert a tiltást a panasz jogossága elégséges bizonyításának kell tartani. Ha pedig maguk a bíró és a két polgár nem akarnának tanúskodni, egy-egy márkában marasztaltassanak el, a költözni szándékozó jobbágy pedig csak a fentebb írt három szomszéd és egy határból való vallomására is engedtesék el.

4.§. Ha pedig a szomszédok és a határosok sem akarnának vallomást tenni, maguk is egy-egy márkában marasztaltassanak el, a jobbágy pedig az előrebocsátott módon szabadon bocsáttassék el.

5.§. Abban az esetben pedig, amikor maguk a tanúságot tevő tanúk egymással nem értenének egyet és a tanúskodások mind a jobbágy mellett, mind ellene egyenlőek volnának, akkor a fentebb mondott bírák lelkiismeretük szerint, ahogy tudniillik a bizonyságok számukra igazabbaknak és derekabbaknak tűnnek, ítéljenek és tegyenek igazságot.

6.§. A tanúk kikérdezése pedig oly módon történjék, hogy a tanúkat egyenként, külön-külön kérdezzék ki, és az igazmondással kapcsolatban leteendő esküre mindkét érdekelt felet figyelmeztessék.

7.§. Ha pedig nem mindketten jelennének meg, azért a megjelenő kérésére a mondott bírák járjanak el a fentebb mondott módon, ítélkezzenek és tegyenek igazságot a tanúvallomások szerint.

8.§. Ha pedig úgy találnák, hogy a jobbágyot el kell engedni, megfizetvén előbb a tartozásokat, ha valakiknek a jobbágy, akár urának, akár valaki másnak ura birtokain tartozik, tegyék őt szabaddá.

9.§. Ha pedig bármelyik fél számára ítéletük súlyos és terhes lenne, mindkettőnek szabad legyen az ügyben fellebbezni az alispánhoz és a többi esküdt nemeshez és szolgabírához ugyanazon megye széke színe elé, maguk az alispánok és szolgabírák meg az esküdt nemesek pedig tartozzanak késedelem nélkül azt az ügyet felülvizsgálni és abban végső ítéletet kihirdetni.

10.§. Ezen ítéletnek további fellebbezése ne legyen, az ily módon tett ítélkezés után pedig a már szabaddá nyilvánított jobbágyát senki úr akár

erővel, akár kezesség címén vagy akármi más ürüggyel²⁸⁷ visszatartani ne merészelje, az alispán által elhagyhatatlanul behajtandó és részben az alispánnak, a bírának és az esküdt nemeseknek egyenlően, részben pedig a sértett félnek fizetendő kétszáz forint²⁸⁸ büntetése alatt.

11.§. Ugyanaz az elv tartassék meg mind az első ítékezésben, mind a fellebbezésben, mégha magával az alispánnal is merülne fel ügye valamely, az ő birtokairól elköltözni akaró jobbágyak.

12.§. Emellett, az az úr és nemes, aki az ítékezés vagy a fellebbezés alatt azt a jobbágyát, akivel kapcsolatban az ítékezés történik, valamiféle büntetéssel vagy bírsággal megnyomorítaná, a fent mondott kétszáz forintnyi büntetésben marasztaltassék el.

13.§. Közben azért a per végéig ugyanezen jobbágy – a más jobbágyokéi nagyságának megfelelő – szolgálatait urának teljesíteni tartozzék.

14.§. Ha pedig kiderül, hogy a jobbágynak semmi jogos panasa nem volt, ura szükségtelen vádolása miatt urának fizetendő élő díjában, azaz húsz forintban marasztaltassék el.²⁸⁹

A 56 Az első magyarországi nyomtatott forráskiadvány, a *Regestrum Varadiense* előszavából

Ama Nagy Sándor, midőn apja buzdította, hogy, mivel teste könnyűsége és lába gyorsasága miatt képes lenne, fusson versenyt az olympiai játékokon, állítólag azt mondta, hogy szívesen kész azt megtenni, ha királyokat lát versenyezni. Iulius Caesar pedig, a rómaiak első imperátora, midőn ama Sándor tetteit olvasta, sírva fakadt és azt mondta barátainak: ez, amikor ilyen idős volt, Dareiost győzte le, én pedig mind e napig semmit sem vittem véghez. Továbbá, amikor a tartományi gyűlés igazságot szol-

²⁸⁷ A XXXIX. cikkely szerint „...mivel többször megtörténik, hogy valamely úr vagy nemes akármely jobbágyát valami hamis büntett ürüggye alatt fogságba veti és neki tessző személyeket összehíván őt ítékezés alakjában fejvesztésre ítelteti, vagy másképp is fogságba veti és végül kezességre kötelezi, hogy így mindig kötött jobbágyként máshová ne költözhessék...”, ha a jobbágy azt állítja, ártatlanul ítélték el, annak segítségével, akinek a birtokára készül költözni, törvényesen keresheti igazát, s ha megtalálta, szabadon el kell engedni – ha azonban ura állítása bizonyult igaznak, helyben marad.

²⁸⁸ A XXXVIII. cikkely szerint ugyanennyit fizet az a birtokos is, aki más jobbágyát erőszakkal elvitte, vagy szököttet befogadott, és e cselekedete bebizonyosodott, de az ügyet kivizsgált három esküdt nemes és egy-két szolgabíró felszólításának nem tesz eleget.

²⁸⁹ CIH 274–280., latin.

gálatva körbejárt és megérkezett Gadesbe, felfedezvén Héraklés templománál Sándor képmását felsóhajtott és mintegy utálattal töltötte el önön tétlensége, hogy akkor semmi emékezetre méltó nem történt általa, abban az életkorban, amelyikben Sándor a földkerekséget leigázta. Mivel tehát a legnyilvánvalóbb és a legbizonyosabb, hogy az emberi példák az értelemre inkább hatnak, mint a szavak, nemcsak a közönségesekre, de a kiválókra is, úgy ítélem, bölcsességgel teljes, tisztességes, sőt hasznos is az a szándék, amellyel a Legtisztelendőbb Úr, F. György váradi Püspök, a magyar királyság és Erdély főbírája és Helytartója stb. az igazság feltárásának példáját vagy rítusát, amivel nemzetünk, azaz a magyar háromszázötven évvel ezelőtt IV. Béla, Magyarország királya idején a viszályok megszüntetésében élt, együtt annak bizonyos, a váradi székesegyház levéltárában megtalált és egyedülálló figyelemmel összeszededetett, s jó hűséggel leírt tanúsítványaival saját költségén kinyomtatta és napvilágra hozatta. Ennek a dolognak a megismerése ugyanis, mivel ezáltal könnyen felfogható, a korábbi időkben mekkora volt az igyekezetük ama kormányzóknak és bírácoknak, amellet hogy gyönyörködtet, de int is minden embert, akármilyen nemzetű is, mindenekelőtt mégis a mieinket (amennyiben rút dolog tisztességes ügyben az ősök törekvését nem követni), hogy minden köz- és magánügyben, leginkább pedig az ítékezésben az igazságot szeressék, és az igazsággal ellenkezőt kerüljék és elhárítsák. Egyszeresmind hamissággal is vádolja (sőt rájuk is bizonyítja) azokat, akik, bár hazánkat sohasem látták, nem tudom honnan, vagy kiknek a fecsegésétől vezettetvén nem tétováztak írásaikba is bevenni, akár egy apollói jóslatot, hogy nemzetünk vadállatok és barmok módján törvények nélkül, ítéletek nélkül és fegyelem nélkül élte és éli az életét. Azonban ők akár e tanúsítványok által is hazugoknak bizonyulnak: ezek kellőképpen és bőségesen nyilvánvalóvá teszik, hogy őseinknek is megvoltak a saját törvényeik és ítéleteik, mégpedig a nemzet minőségének megfelelően kemények és hajthatatlanok. Nem lévén ugyanis semmiféle tekintet a személyre, az, akinek a beszédével kapcsolatban kétség merült fel, ha az úgy úgy hozta, bírāja által Váradra küldetett: ott pedig segítségül híván Istennek nevét és eltávoztatván minden ráolvasást a megtüzesített és izzó vasat kezével nemcsak megérinteni kényszerült, hanem hordozni is, mégpedig beszéde igazságának feltárására. Ha ugyanis azt a vasat meghordozván keze odasült, azt ítélték, hogy hamisan beszélt, és elítélték; ha nem, igazat, és megigazult.

Úgy tetszik némelyeknek, őseink a vizsgálat e nemét őseiktől vették át. Állítólag ugyanis azoknál a magyaroknál, akiket még mindig Scythia,

őseink ősi székhelye táplál, ma is az emelvényen, amíg az ítélkezések folynak, egy fazékban, alatta tűz, ólom melegszik: és ebbe az ólomba azok, akiknek beszédét kétségbe vonják, beleteszik a kezüket, hogy ily módon táruljon fel a beszéd igazsága. Azok tehát, akik igazságszeretőek voltak, kezüket abból az ólomból minden baj nélkül kiveszik, épp úgy, akár a langyos vízből: azok viszont, akik a hamisságot az igazság elé helyezték, kezük veszedelmével. Nekem mégis úgy tűnik, az igazság feltárásának e szokása máshonnan vétetett át. Abból a zsidó rítusból tudniillik, amelyikkel azt az asszonyt vizsgálták, aki házasságtörés gyanújába került. A zsidóknál ugyanis, ha valamiképp egy asszony a házasságtörés jogos gyanújába esett, férje a városa bírái elé járult és az ügyet elébük terjesztette. Azok pedig az asszonyt alkalmas tanúkkal Jeruzsálembe küldték a nagytanácshoz, amiben hetven öreg ült. Ők először rémítették az asszonyt, nehogy az átok vizét megigya és ezáltal magát halálveszelelemnek tegye ki, hanem szabadon vallja meg bűnét. Az, ha megvallotta vétkét, nem kényszerült a keserű és átkozott víz ivására, hanem eltávozott gyermekeitől és önmagának élt. Ha nem, a templom keleti kapujához vezették, és a pap az Úr színe elé állította, hogy tőle, tudniillik a Szenttől és félelmetestől megrémüljön és vallja meg vétkét. Majd, ha vallomás nélkül kitartott volna, a körülötte álló asszonyok minden ruházatától megfosztották, még a fejfedőjétől is. Aztán a pap esküt tett rá ezekkel a szavakkal: Ha nem aludt veled idegen férfi és ha nem mocskolódtál be elhagyván férjed ágyát, nem fognak neked ezek az igen keserű és átkos vizek ártani. Ha pedig elhajlottál férjedtől és bemocskolódtál és idegen férfival feküdtél össze, adjon téged az Úr átokra és mindenki példájára a te néped körében és rothassza szét ágyékodat és égessen meg méhedet. Hatoljanak be ezek az átkozott vizek a te bensődbe, hogy dagadni kezdjen a méhed és széthrohadni ágyékod. Miközben pedig az asszony „Amen, Amen”-t mondott, a pap felírta az eskü avagy az Úr szavait egy papírra és a szent vízbe bocsátotta, amit egy medencéből cserépedénybe fogott föl, letörölve magát az írást a vízzel: egyszersmind vett a templom porából és beletette ama vízbe ... együtt más keserű dolgokkal és ama keserű és elátkozott vizet odanyújtotta annak az asszonynak, hogy igya meg. Így hát, ha ártatlan volt az az asszony, az a víz semmit sem ártott, hanem inkább használt. Ugyanis, miután férje elismerte, terhes lett, és erőtlenségből erőssé vált. Ha pedig ártó volt, azután hogy kiitta, a hasa dagadni kezdett és ágyéka széthrohadni, és meghalt, ahogy a zsidók akarják, szeretőjével együtt.

Mivel tehát az izzó vas szertartása hasonló volt a féltékenységgel kapcsolatos megtisztítás szertartásához, könnyen nyilvánvaló, ez a rítus abból eredt és őseink a viszályok megszüntetésére használták fel a legnagyobb félelem és az isteni név tisztelete közepette. Hatékony is volt ezen tanúsítványok szerint, nem kevésbé, mint egykor amaz az Isten népe körében intézményesített isteni megtisztítása a féltékenységeknek.

De ha valaki azt az ellenvetést tenné, hogy a viszályok megszüntetésének ez az eszköze kevésbé volt megengedett, mivel, amiként a Zsidókhoz írt levél 6. fejezete tanúsítja,²⁹⁰ a viszályok megszüntetésére nem a megtüzesített vas volt intézményesítve és elrendelve, hanem, ahol a tanúk hiányoztak, eskütétel, amiben az Úr Isten, aki előtt semmi sem marad rejtve, szólíttatik tanúságra: az előbb gondolkodnék el azon, hogy abban az időben nemzetünk, mivel nem olyan rég tért át a kereszténységre, némely dolgokat azok közül, amelyek az isteni akarathoz tartoztak, nem ismerhetett. Aztán e szokást ma senkire sem erőltettem rá, és nem azzal a szándékkal terjesztettem elő példányát, hogy valaki ezt avagy hasonló szokást – Isten ígéjén kívül – utánozza vagy próbálni merészelje. Hanem, részben, hogy ebből a többi népnek is tudomására jusson: a mi nemzetünknek kezdettől megvoltak a saját törvényei, saját ítélkezése, és ezért hamisan terjesztik róla, hogy benne nincs semmi államszerkezet, nincs meg benne a törvényeknek és ítélkezéseknek semmi figyelembevétele, az ártalmasoknak és gonosztevőknek semmi törvényes megtorlása; részben, hogy felismertessék, leginkább pedig a mieink által, milyenek voltak egykor az állam irányítói a mi nemzetünkben, és mekkora gonddal és buzgalommal vigyáztak arra, hogy azokat, akiknek ügye jogos, baj ne érje abban²⁹¹ és igazságtalanságot ne szenvedjenek. Ugyanis, mégha az égi Atya ígéje nem is annyira tisztán hangzott a kor igazságtalansága miatt azok fülében, mint a miénkben ma hangzik: mégis, akár maga a természet vezetésével igen jól felismerték, hogy a személyre való minden tekintet nélkül amellet kell ítélni, akinek ügye jó és jogos.

Nem látom tehát, miért ne legyen az az igyekezet dicsérendő sőt csodálandó is: mivel ma is, amilyen az emberi fonákság, kívánatos lenne, ha isteni megütközés nélkül történhetnék, hogy magukhoz az ítélkezésekhez valami hasonló adatnák hozzá, hogy ezáltal az ártalmasak az ártatlanoktól és az igaz ügyűek azoktól, akiknek ügye nem igaz, elkülöníthetőek

²⁹⁰ Pál, az emberekről: „...nálok minden versengésnek vége megerősítüstül az eskü;” (6, 16.)

²⁹¹ Az író játszott az etimológiával: *iustam habentes causam causa caderent*.

lennének és ezáltal felismerhetőek. Így ugyanis kevesebb lenne és leendne az igazságtalanság, kevesebb az elnyomás, kevesebb a panasz is a bírakkal, az ítélkezésekkel, a tanúkkal és az ítéletekkel kapcsolatban: nem lenne annyi irigység, sem annyi gyűlölség, s annyi ármány sem. Ugyanis, mivel szinte minden embert megigéztek a sztoikus vélemények, csuda kevés az olyan, akinek meggyőződése, csakis isteni akaratból vagy engedélyből történnek azok, amik történnek: a kedvező dolgok is magától az Úr Istentől az ő akaratát és ítélete szerint igazgattatnak. Nincs tehát, legjobb olvasó, miért orrodát fintorgatnod e szándékra, amivel az igazság feltárásának e példánya kiadatott. Bár nincs is miért félnem, hogy valaki ezt fogja tenni: mivel az nem lehetséges, csak olyantól, aki a hamisságra való igyekezettel az igazságra való elé helyezni és a példányokat, amelyek ösztökék lehetnek az embereknek az igazság elfogadására, eltüntetni akarná. Éljen jól és boldogul: Kolozsvárt a május Idusa előtti napon.

A mi megtartónk, Krisztus Urunk 1550.

évében.²⁹²

A 57

Magyar virtus

...a mieink közül, akiknek virtusa amazok²⁹³ leverésében tündökölt, elsőként kitűnik Zolthay Lőrinc, nem hírnév nélkül való katona, és Újvár, ami ezekben az időkben, a Nyitra folyó mellett, az esztergomi kerületben az ellenség hirtelen berontásai távoltartására kezdett el épülni, őrségének prefektusa. Ő ugyanis négyszáz, zsákmánnyal visszatérő török elé, akik azt a földet, amit, mondtuk, Mátyusföldnek neveznek, pusztították el, kiállt kilencvenhárom lovassal Barth mezejénél, körülbelül két mérföldre Esztergomtól, rátámadni szándékozva ott azokra, akiket a fortuna elébe hozott, mégha övéinek kevés volta miatt az összecsapástól valamelyest magát megtartóztatni látszott is, mégis – megpillantván, hogy az ellenség a fáradságtól is szenved, a zsákmány is terheli, azért még nagyobb igyekezettel sietett elhagyni határainkat és elhatározta, amint később ismertté lett, hogy csöndben elmegy Lőrinc mellett – bátorságot vesz és a győzelem remélésében addig jut, hogy magában az ellenség megrohanásáról gondolkodjék és megkísérelje azt. Ígyhát katonatársait röviden állhatatosságra és bátorságra buzdítván maga közelebb megy, az ellenségtől

²⁹² Regestrum Varadiense 141–145., latin.

²⁹³ A Mátyusföld (*Mathws Fewlde*) feldúlásából visszatérő törökök.

kéri, sőt követeli, ha derekak, ha bátor vitézek, ne vonakodjanak megküzdeni vele, ő ugyanis az a Zolthay Lőrinc, aki sohasem engedte el maga mellett kopjatörés és kardja megvéresítése nélkül azokat a törököket, akikre rábukkant. Csodálatos a vitéz önbizalma. Bár mind sűrűbben szólította meg ilyen beszéddel az ellenséget, semmit sem ért el az összececpást illetően. Csak az volt a válasz, őrizze magát más időre a nemes katonára, azaz várjon más alkalomra, a kimerült szomszédokat most ne ingerelje, rövid időn belül el fogja érni, amit kíván. Ettől fellobbanván Lőrinc keményebben követelözött, zaklatta őket és igen súlyos gyalázkodást szórt rájuk, sőt végül harciatlan nőknek és kurvának nevezte őket, ha nem bocsátkoznának csatába. E mocskolódástól szégyenérzetre ingereltetvén megállnak a törökök, lehetőséget adnak Lőrincnek a csatára, és, hogy ne hiányozzék, ami csodálható, mindkettő megvárta, amíg a fegyvereket előkészítik és elrendezik a hadsorokat. Majd pedig mihelyt Lőrinc 94 lovasból álló csapatából – miután 24-et a zászló őrzésére rendelt, amit valami halmon bontott ki – felharsantak a közelharcra a trombiták, akkora lelkesedéssel és virtussal indult meg a támadás a maradék, ék alakban összevont 70 lovassal a 400 ellen, hogy ... az első összececpással áttörvén és keresztülhatolván az ellenségen, futásba is hajtotta. Ebben a küzdelemben huszonnyolc ellenség vágatott le, a legtöbb megsebesült, tizenöt fogságba esett; két hadijelvényt visszanyertek, Barth vidéke megszabadult a pusztulástól, a zsákmány nagy részét pedig visszaszerezték. Kettő meghalt a centúriók közül is, akiket agáknak hívnak, öt sebben ment el. Azok pedig, akik a söpredék maradékából az úton sebeik miatt összeestek, mielőtt Esztergomba elértek volna, azt mondják, ötvenheten voltak.

A mieink közül ötven pusztultak el, kevesen sebesültek meg, a lovakban nagyobb kár esett (ellenük karddal heveskedtek a törökök), de ekkora győzelem dicsősége a mieinknek hatalmas haszonnak számított.²⁹⁴

Szulejmán letéteti Fráter Györgyöt

A 58

Az Hatalmas Török Czazarnak Paranczolatya avag követsege, Mellet üzent Erdel Orzagnak Az ő fő Tolmaczatul es zolgaitul az nagysagos Mahmuthtol.

²⁹⁴ Verancsics I. 258–261., latin.

Mindeneknek előtte az hatalmas czazar az nagysagos Mahmuthot ö zozoloiat es fő titkosat az ő követsegevel kwldotte az felsegos Kýralne Azzonhoz es az ő fiahoz, es az nagysagos Ispanhoz Petr(o)with Peterhez es egeb wrakhoz es warassokhoz az o haznokert.

Mýkoron az hatalmas czazar Budának warasat az Kýralnak fiatwl az ő ol-talma ala woue. Ez okaert myvele hogý lata ő felsege, hogý az ő ellense-gitwl meg nem oltalmazhatnak, Mert mýkor ő czazarý hatalmassaganak nagý sok mezze valo orzagin Seregevel egetembe kellene altal menný, nem Johetne mýndenkoron Az kýral fianak segetsegu az ő ellensegý ellen.

Mýnd ezen altal Igirta (*sic*) ő czazari felsege, hogý mýnd Budat s egeb nag sok tartomanokat az kýral fianak megtartana es megadna.

Erdelnek orzagat pediglen mýnden tartomanýával Az hatalmas Czazar az ő nagý kegelmessegebol az okaert engette wolt az kýral fianak es az fel-seges kýralne Azzonnak, hog meg az kýral fia felnevelkednék, addeglan ő maganak kýnchet gwýtene, melbol az ő wytezinek, es nepenek fýzetne, mert az hatalmas feiedelem ezt igirý hog az kýralnak fiat nagjobb kýralia akaria tenný honem mýnt az attia wolt.

Hogý az hatalmas chazar az Frater Gorgot az kýral fianak es Az kýralne azzonnak Kýncztartonak es kepenek es zolgaýanak hatta, es hog eni sok meltosagokkal ötet mýltoztatta, ennek ez wolt az oka.

1. Iria az hatalmas feiedelem hogý ez Frater Görg mýkor az felsegos Ja-nos kýral ötet hozzá fogatta volt eg zegen ember wolt kýnek semýe nem wolt es hog szegensegbol nag wrat (*sic*) tötte wolna.

2. Tutta annak felete czazar ő hatalmassaga, hog ez Frater Gorg Barat wolna es hog az Baratoknak mýnden Rendik ez wylagiakat meg wtaltak wolna es kezoket ez wýlagý gonorwsegökből ký mostak wolna. Remenlý vala annak okaert ez hatalmas Czazar, hogý ez Frater Gorg mýert hog Barat, nem uolna fesuen aranak ezwstnek es semý kazdagsagnak gwýte-sere.

3. Harmadik oka ez, hogý Gondolta az hatalmas czazar, hog eh Barat wen ember wolna, Azokaert welte ő felsege, hog mýnden zolgaý kozot csak eh Barat oulna ký megemleköznek az ő kenereről mellet mýnden nap ennek az ő meghol[t] wranak Jo tetelmeneből. Es hog az ő wranak Jo tetelmeneről mýndenkor meg emleköznek, ne lene fesuen, De inkab mýnd holtaiglan az kýral fianak nagý hýusegel zolgalna. Es hog mýnden kýnchet az kýr(al)ne azzonnak es az kýral fianak hiusegel gwltené, es azt gwtene az kýral fia erzeneben wagy zekrenebe. Hogý mýkor az kýral fia felneuekednek es az feiedelemtlw kýralia koronaztatnék lenne mýbol az

ő sereginek fizetny, és hog mind nemest nemtelent, es orzagaba lakozokat hozza haytana az kýral fianak es kýralne azzonnak engedelme es hýwsege alla. Es ezt hitte Az Hatalmas Czazar az Frater Gorgnek hýwsegeröl es chak az kýral fianak okaert myüelt illen nagy týztessegot es kegelmessegöt, az hatalmas Chazar az Baratal. Tudny illik hog az kýralne azzont es Az ő fiat nagy felelemel týztelne es hýusegel zolgalna. Es mynden kýncheket az kýral fia zekrenebe gwtene.

De az hatalmas Czazar, az felsegös Francýaý kiraltwl az ő zerelmes attiafiatwl Ferdinandos kýralnak dolga felöl es ezt ertete hyusegel.²⁹⁵ Hog ez noha Barat es alazatos ruhaba Barat modon Jar, De maga e wýlagý fesuesegetert az ő hitit megzegte es rakua ördögel es hogý az fesuesegetert es a keves avagy roud eletert ő magarol elfeletkezet es az el uet Jokrol es kenerrol mellet wot az ő megholt wratol. Anak okaert hogý Hitetlensegbe elne, mykepen arulo es hog az kýnchet meliet Erdelben es egeb orzagba gwitöt nem kýralne Azzonnak sem az kýral fianak zekrenýebe Gýwitotte, hanem mynd maganak kapczolta. Melnek nemel rezet Romába, nemelit Wenezebe nemelit pegiglen Walentiaba kwldot. Enek felete mynden Varakat es Jo öröksegoket ő hatalma ala foglalt. Anak felete minden Jeles wýtezlő fyrfiakat zep bezedeucl es penzeucl hozza hitetöt es myndenkor kez serege wolna, ezenkepen rekeztete be Az kýral fianak udwarat hog zolgaýne legenek.

Ez Arulo, mykor az Hatalmas czazar Buda warasa alat wolt, megeskwat az Bibliara es az ő körözten hitire, hog mynd holtoiglan az kiral fianak hien zolgalna. Ha e hituan lator az Czazartul nem fele, kelet uolna felný az hatalmas wr istentwl. Hogý az ő hitetlensegiert es hitinek megszegeseiert az ő lölket el ne vezteneie.

Es walaký uolna az ah ký e Baratnak segetseglwl es oltalmul lenne akar-my keppen az es ollian arulo, mykýpen e Barat.

Mynd ezeknek felete Groff Miclossal Ferdinánd tanaczaucl, titkon valo tanachot tartot,²⁹⁶ hog walamj nemw czalardsagal az felseges kýralne Az-

²⁹⁵ „No, hamar megírák franciai királynak, / Királ esmégi ír az terek császárnak: / Barát hűtöt adott Bátorba egy grófnak, / Magát kötelezte az Ferdinánd királynak.” (Tinódi – Erdéi história, 107., 341–344.)

²⁹⁶ A Ferdinándot képviselő Nicolas Salmmal 1549-ben megkötött nyírbátori egyezség szerint Erdély és a hozzá tartozó magyarországi részek Ferdinándé lesznek, kormányzó továbbra is Fráter, akit esztergomi érsekké neveznek ki és a király közbenjár a pápánál bíborosi címéért. Izabella 100 000 forintot kap, János Zsigmond Oppeln és Rattibor hercegségét. Az egyezkedés újbóli megindulásában nagy szerepe volt annak a félelemnek, hogy a török megbékülvén a Habsburgokkal egyre erősebben fogja követelni Te-

zont mynd az ő fiaual egetembe Erdelorzagbol kŷkwldeneie az Ferdinandos hatarara, es annak utana Azt irta volna az Imperator portaiara, hog az kŷralne Azzonŷ, mynd fiaual egetemben Ferdinandhoz futot volna. Anak wtana A warakat egenkent Ferdinandos kezebe adna valamŷ modal es okal es azt irna az Hatalmas Czazarnak, hog az Ferdinandos zolgaŷ el vettek volna az warakat es tartomanokat.

Ille alnoksagual akarta mynden warakat Tartomanŷokat, és twnön magatokat elarulnŷ, Hogy sem tw sem az hatalmas Czazar az ő arultatasat es hitelenseget meg ne erthetne. Hogy ennek wtana az ő arultatasaert az hatalmas feiedelom tutoket fogsaba wynne. Ezenkepen ueztetők uolna myndnyaian az eg lator arulo Barat mŷat.

Mŷkor pedig az hatalmas Czazar ez dolgot es e Baratlak arulasat es az tŷ artatlansagtokat e dologba megertete uolna, Mŷndiarast az kŷralfian es tw raŷtatok konorwle. Hog eg hituan, lator, Arulo Baratert, el ne uesse-nek enni sok Jambor embörök Annak okaert kwldöt engemet az Czazar ő paranczolatiaiban. Az felsegos kŷralne Azzonhoz es az Janos kŷral fiahoz es tw hozzatok mindnŷaian wrak hog meg erczetok az ő paranczolatiat es hog köztetek ne tarczatok. De ualamŷkeppen lehet annak a vagŷ²⁹⁷ feiet wegetok. A vagŷ eleuenen az kŷral fia kezében adiatok hog ille latorert az orzag el ne vezzen.

Az hatalmas Czazar ezt mondia es fogadia, hog ha az kŷral fianak attia nynczen (Az Czazar isten segetsegeből egessegebe wagion es eel) es az kŷral fianak attia lezen: myndenben ötet megsegitti. Az kiral fianak hitetlenŷ ő hitetlenŷ. Ah kŷk pegig az kŷral fianak hiuek Az czazarnak es hiuek. Effelek Tŷztesseget es kegelmesseget wesznek az czazartwl, Valamŷkŷpen pegig az kŷral az Czazarnak ir Azonkepen cselekedik weletok, mert az kŷral fia leuele az Czazarnak keduel (*sic*). Es hog ha az kŷralnak fia (kŷt isten ne aggion) meg haland, A czazar mynd azon altal az orzagot twletek el nem wezŷ, De annak adia az kŷ tw köztetők az wrasagra es orzag oltalmara Jelesb embor lezen es hiueb es nagŷob tyztessegebŷ. De oly okkal, hog az orzagot hŷusegel biria.

mesvár, Becse és Becskerek átadását. Szilágyi Verancsicsot idézi, aki már évekkel korábban írja: „A török bizonyos, a tartománnyal együtt János király fiának átadott várak, Temes, Becse, Becskerek ... megszerzésén a legnagyobb igyekezettel fáradozik, annyira, hogy erőszakkal is megfenyegette az erdélyieket, ha azokat meg nem adnák.” (EOE I. 202., latin.)

²⁹⁷ A szövegben *nagŷ*, valószínűleg nyomdahiba. A (*sic*) jelzetet a szöveg kiadójától vettem át.

Az felsegos Czazar twnektok semy gonozt nem gondol, kynczet es twletek a vagy birodalmat nem kevan, Czak azt kevania, hogy az ő Parancholatianak engedietők. Es Az kýral fianak hiuek legetők.²⁹⁸

²⁹⁸ EOE I. 307–311., egykorú magyar fordítás. A szöveg 1550. júliusának végén kelt. Fráter hosszú levélben, mégpedig Mahut csasz révén kérte a szultánt, ne fordítsa el tőle kegyét. Ebben olvasható, hogy a következő csasz, Ali érkezésekor éppen a Portára küldendő adó összeszedésével foglalatoskodott. Alival azért nem találkozott, mert az megváltoztatta útvonalát és a királynőhöz ment, aki nem engedte vele találkozni. Végül a csaszok Fráter által nem tudott okból visszamentek, ám ő azért az adót beküldte. „Hogy pedig azzal vádolnak, németté lettem, annak nem más az oka, csak az, hogy azt kívánják, mozdíttassam el abból a hivatalból, amelyikben felségteknek a leghívebben szolgálók. Én bizony senkit nem vádlok... Egyébként maga a királynő újból megvádolt engem, mivel nem jelentem meg az országgyűlésen, holott ezt a gyűlést az én parancsomra kellett volna megtartani, ez ugyanis az én tisztemhez tartozott... (...) Erősen remélem azt is, a leghatalmasabb úr hű szolgálatomat nem fogja átadni a feledésnek, és ellenségeim feljelentésén sem fog felindulni, hanem inkább elméje legkiemelkedőbb és legélesebb ítélete szerint fog cselekedni. (...)” (Pray II. 369–374., latin.) Ezzel együtt hadat is gyűjt, ellenfelei, Izabella és hű követője, Petrovics azonban tétlenkednek, Verancsics szerint a bán „állítólag semmi mást nem tesz, mint hogy idejét és erejét fecserli némely kastélyokra, amiket ha megvenne is, neki kevés hasznót, a barátának kevés kárt fognak hozni.” (EOE I. 263., latin.) A török a barát minden tisztét Petrovicsra átruházó fermánt küldött, Fráter ostrom alá fogja Gyulafehérvárt, ahol Izabella tartózkodik – bár csak szelíden támadhat, mert tekintettel van a hiteles hely felbecsülhetetlen értékű iratanyagára. Izabella végül ismét kibékül vele. Ekkor már három sereg, a moldvai az ojtózi, a havasalföldi a vöröstoronyi szoroson át, Kászon budai basáé pedig a Maros völgyén nyomul előre ellene, hogy Fehérvárott egyesüljenek. Fráter körülhordoztatja a véres kardot, majd Varkocs Tamás megveri Petrovics alvezérét, Cserepovicsot, s kezdi elfoglalni a bán várait. Török Bálint fia, János szétveri Kászon előhadát, Kemény János pedig a moldvai vajda seregét, a havasalföldiek már maguktól hazamennek. Ezután következik 1551. január 22-én a váradi országgyűlés, amelyről Báthory András így ír Nádasdynak (MOE III. 381.): Fráter „...bement volt az ország kewzybe és megmondota nekyk, hogy az vezedelem raytok vagyon, és hogy sem ew, sem kyrálné azony nem elyg az oltalmazásra; yntete ara űket, hogy fejedelmet és urat keresenek, ky megmaradásokra gondot tугyon wyselni, mert ha myndyayan Petrowytal tewrewké akarnak leny is, ew egyedwl soha tewrewkel nem akarya tartany, hanem mint kereztény emberhez ylyk, ahoz akarya magát tartany...” Ezt követően újból megindul, Diószegen, az egyezkedés Ferdinánd követivel, a török pedig újabb csaszot küld, Becsét követeli és az adónak évi 50 000-re való emelését. A még mindig Váradon tartózkodó Fráter ekkor (március 9.) levelet ír Ferdinándnak, azonnali katonai segítséget kérve tőle („most van szükség tehát az erőre”). Ő maga másnap Isten segítségével megindul Erdélybe, „a legvégsőket is megkísérelni készen, tekintet nélkül életemre és vagyonomra, csak hogy Felségednek és a keresztény közösségnek e királyság üdve megoltalmazásában képes legyek szolgálni, ... Isten könyörületességére könyörgöm tehát felségednek, méltóztassék felséged a megfelelő dolgokkal nem hiányozni, amíg az ideje van, amíg az alkalom engedi, akkor kell a leginkább törekednie felségednek arra,

A 59 Szulejmán levele Erdélynek 1551 júliusának első felében

Erdély királysága Krisztus hitén levő, tekintetes, nagyságos, kiváló, nemes, serény, bölcs és körültekintő, összes lakosának, hű alattvalóinknak. Miután rendelésünk megérkezett hozzátok, így értsétek. Hogy a korábbi napokban elküldtétok leveleteket magas Portánkra, amiben írjátok, hogy miután a király fiának és e királyságnak tutora és gubernátora²⁹⁹, Fráter György adónkat összekészíteni és elküldeni akarta, Petrovics egyrésztől haddal tört rá a királyságra és két kastélyt elfoglaltatott és leromboltatott, továbbá, hogy Balassa Menyhárt felkelt és e királyság egy fő nemes embere, testvéreitek várát elfoglalta, az anyját pedig, feleségét és gyermekeit fogságba vetette, minden vagyonát felprédálta és a mi adónkból is egy részt magának elbitorolt.

Ezek láttán kevélységüket nem viselhették el, ugyanis azt is rendelésül kaptátok tőlünk, hogy háborgatóitok ellen felkelni és azokat büntetni legyetek kötelesek. E királyság gubernátorának, Fráter Györgynek megkeresésére egyszerre felkeltetek és miután Gyulafehérvár felé megindultatok, a királynő hallván érkezéseteket, Fehérvárról eltávozott és Szászsebesbe vette be magát, Gyulafehérvárat pedig elfoglaltátok. Miután tehát Ferdinánd király e zavargásról értesült, rögtön elküldte serege egy részét a királysághoz; mégis azon fáradoztatok, hogy őket a királyságból eltávolíthassátok. Nem a ti akaratotok ugyanis, hogy ottmaradjanak. Ezeket pedig azért akartátok megjelenteni nekünk, hogy e királyság állapotát megismerjük, és hogy a királynő már megbékélt veletek és azokat, akik e mozgalom és lázadás oka voltak, magától elbocsátotta, és hogy Fráter György két hét múlva hírnökeitekkel együtt az adót be fogja küldeni.

hogy e királyság ne kényszerüljön vissza az ellenség hatalmába... (...)” (EOE I. 318–319., latin.) Bekövetkezik a teljes szakadás, kitör a háború Fráter és Izabella (Petrovics, Balassa Menyhárt stb.) között. Fráter áprilisban beküldi az adót a Portára, májusban megostromolja Gyulafehérvárt, Izabella a szultántól kér segítséget. Megérkeznek Ferdinánd biztosai (Nádasdy Tamás, Báthory András és Herberstein), valamint kis seregével tábornoka, Castaldo (akit Ferdinánd felhatalmazott arra, hogy kényesebb ügyben a biztosok tudta nélkül is intézkedhetik – ilyen ügy lesz, hogy a Gyulafehérvárt feladni kényszerült Izabella fia számára Ferdinánd egyik leányát kéri feleségül). A rendek június 4-én előttük hódolnak Ferdinándnak – Fráter pedig elhiteti a törökkel, hogy amit az lát, az nem igaz. **A59, A60, A61**

²⁹⁹ Ezt a címet, bármennyire akarta is, még jogkörének 1545. évi kiszélesítésekor sem tudta megszerezni Izabellától Fráter, mert mindenkit Grittire emlékeztetett.

Mindezeket megírtátok nekünk, amikkel hűségeteket megmutattátok. Tudjátok mégis, Erdély királysága, egyéb királyságaink között, a mi királyságunk és János király fia, János, a mi hű szervitorunk, és ama királyság iránt – minden hűséges alattvalónkkal együtt – egész kegyünkkel és kegyelmességünkkel vagyunk. Meghagyásunk Fráter Györgynek megküldetett, hogy köteles legyen csapatokat és népeket gyűjteni és a királyságot védelmezze a németektől, az ellenkezők vezetőit és vitézeit pedig magas Portánkra küldje. Ha pedig a barát és mások egymás közt meghasonlanak és késedelmükből és lassúságukból a németek részéről kár történék, ti akik e királyságnak bárói, kapitányai és várnagyai vagytok, egyező lélekkel és egyetértőek legyetek, és erőtöket egyesítván védelmezzétek a királyságot, az ellenkezőknek pedig álljatok ellen és ne engedjétek őket benyomulni. Ha pedig már benyomultak, gondoskodjatok elűzésükről. Hogy pedig az ellenség hol van, mit csinál, mi módon vagytok képesek elűzni, ki volt az oka ennek a meghasonlásnak, mindezeket nekünk hűségesen írjátok meg.

Fráter György szervitora, aki az imént a Portán volt, megkérdezettvé az válaszolta, a németek nem is jönnek, nem is hatoltak be, mégis, mivel a budai basától, Petrovicstól és más szandzsákbégektől megértettük, hogy a németek már behatoltak a királyságba, ezért Mehmet basát, ruméliai beglerbéget Rumélia minden satrapiájával ... együtt útnak indítottuk, a budai basát, Ali basát is az összes többi szandzsákbéggel, akik a királyság végein vannak, fölkészítettük. (...) ³⁰⁰ Ha pedig hűtlenek és a királyság védelmében hanyagok lesztek, és azokat, akik titeket felzavartak, kezünkhöz nem adjátok, ami rossz számotokra történik, magatoknak tulajdonítsátok. Ezeket így tudjátok, magas pecsétünknek pedig hitelt adjatok. Konstantinápoly, 1551 júliusának elején. ³⁰¹

Szulejmán levele 1551 augusztusában Erdélyhez

A 60

A barátunk és a többi úrnak és nemesnek, Erdély lakóinak... Barát, és ti, Erdély többi urai, ahogy megérkezett hozzátok jelen leghatalmasabb meghagyásunk, ismert legyen számotokra, Petrovics Péter levelet küldött

³⁰⁰ Felsorolja, mely szandzsákok fognak megindulni, meg az oláhok, a tatárok, stb, sőt Rusztan basa nagyvezírnek is parancsot adott, kövesse a többieket. Mindegyikük a hírekre vár: ha a királyság nem lett lecsendesítve, a németek kárt okoztak neki és az adó Ali csausszal nem érkezett meg, mindegyikük megindul.

³⁰¹ Pray II. 266–270., latin.

leg hatalmasabb Portánkra, amiben megjelentett nekünk mindent, ami Erdélyben történt. Mivel tehát Erdély a király fiának szandzsákságul lett átengedve, ő maga pedig most szervitorunk és alattvalónk, amiként apja is szolgánk volt és alattvalónk, szükséges, hogy mi a király ugyane fiának oltalmazását magunkra vállaljuk. Ezért, ha eltűritek, hogy a király fiát a germán hadak elvezessék, mindegyikötöket, minden könyörületesség nélkül, karddal miszlikbe vágatunk.³⁰² Ezért dolgaitokat úgy kell elrendeznetek, hogy a király fiát uratokul a királyságban megtartsátok. Meghagyom emellett és rendelem nektek, hogy nagyságunk iránt hűségeseknek mutassátok magatokat és figyeljetek oda, nehogy e királyság elpusztíttassék, és férfiúi lélekkel legyetek, mivel már meg lett hagyva alattvalóimnak... (...) ³⁰³

A 61 Mehmet pasa levele Fráter Györgynek 1551. október 2-án

Isten jóságából és a nagy és győzhetetlen Szultán Császár kegyelmességéből, aki más királyoknak és császároknak fölötte van, aki az egy istent hiszi és aki fejét nem hajtotta meg idóloknak, az igen bölcs, és a püspökök között kimagasló püspöknek, aki minden, a római pápa pontifikátusa alatt élő dicsősége, Utyeszenich Fráter Györgynek... Megjött hozzám szervitorod, Kosztin György kedvességgel, és bemutatta leveledet. Most megláttam tehát és megértettem, kik hűségesek és kik hűtlenek a leghatalmasabb császár iránt, a zavargásban pedig te hűségesnek mutatkoztál. Ilyennek illik lennie minden derék és hűséges szolgának ura iránt, akit neki Isten adott az ő hatalmából. A te arcod fehérnek találtatott a leghatalmasabb császár előtt és minden szandzsákbég és a győzhetetlen császár királysága más istenhívői előtt, mivel az adót a császár Portájára beküldted, és minden szavad igaz. Amiket pedig tudatlanságunkban neked mondtunk, ³⁰⁴ Uraságod nekem bocsássa meg. Meg van írva ugyanis

³⁰² Szulejmán fel volt háborodva. Amikor Ferdinánd követe jelentette neki, hogy ura átveszi Erdélyt annak rendei beleegyezésével, egyszerűen a Héttoronyba csukatta Malvezzit.

³⁰³ Megint részletesen felsorolja a megtett hadi készüléteket, megismételve a fenyegetést, ha eltűrik, hogy a királyfi és a királynő ellen erőszak történik, akkor az Al-Dunánál álló serege, a tatárok, a két oláh vajda, stb „...rá fog törni Erdélyre, és minden lázadót el fog nyomni és le fog ölni, prédálva és a népet elhajtv.” (i. m. 285–287., latin.)

³⁰⁴ Volt miért szemrehányást tennie: a Castaldo vezette csapatokat, János Zsigmond távozását és eljegyzését Johannával, Ferdinánd legkisebb leányával nehéz volt a török

a szent evangéliumban, adjátok meg azt, ami istené, Istennek, és ami a császáré, a császárnak. Ellenséged, Petrovics, és mások megszegyenültek. Megláttuk hűtlenségüket, a bálványimádó németeket a császár váraiba bevezették, maguk pedig titokban elfutottak, és nincsenek – amiként meg van írva az evangéliumban: a rosszakat rosszul fogja elveszejteni. Ha pedig még él, meg kell köveznetek és ölnötök...³⁰⁵

Castaldo levele Ferdinánd királynak Fráterrelől

A 62

Szent királyi Felség! Ebben az órában, azaz éjfél után kettőkor eljött hozzám ez a derék férfiú, a titkár, Felségtek hűséges szervitora, és nem lévén képes magát a könnyektől megtartóztatni, e szavakban tört ki: Ó, Legjobb és Legnagyobb Isten, téged szólítalak, téged hozlak józan lelkiismeretem tanúságára, hogy azt, amit mondani készülök, semmi más célból nem teszem, mint hogy a te szolgálatod jobban történjék és a kereszténységre gondviselés legyen. Ezek után engem, a szent evangéliumra tévén kezemet, esküvel kötelezett, senkinek soha nem fedem fel, amiket nekem megjelenteni készült – amit, hogy így fogok tenni, meg is fogadtam. Ezután így kezdett el beszélni. Hacsak a király ezt az embert e királyságból ki nem űzi, soha sem kerül annak birtokába. Ezeket elmondván valamiképp megzavarodott, és amint ábrázatából kikövetkeztethettem, bántotta őt megkezdett beszéde; én azonban, amennyire képes voltam, jobb

melletti hűségként értelmezni. Fráternek sikerült. Szeptember 10-én írja Szokollu Mehmednek: „(...) Amikor pedig azt írod nekem, hogy Báthory András bement Lippába, ismert legyen számodra, hogy Lippa és Solymos nem voltak a kezemben, hanem a királyi felség halála óta Petrovics Péterében voltak. Most feltárult ellenségeim és beárulóim minden üzelve, akik engem a leghatalmasabb császár előtt minden időben feljelentettek, ők maguk a tettek által hűtleneknek, én pedig hünek bizonyultam... (...) Ha pedig meg akarod érteni az okát, miért ment ki a király fia e királyságból, nem idegen földre távozott el, hanem saját városába, Kassára, azért, mert még életemben feleséget akartam számára rendelni, és nem is találhattam neki méltóbbat, mint a rómaiak legfenségesebb királyának leányát, mivel megértettem, hogy béke van közte és a császár között ... én pedig ittmaradtam, hogy a királyságról gondot viseljek és védelmezzem, amíg ő dolgát elvégzi. Ott is szolgálja ő a császárnak, amiként itt is, és a császár tulajdonára, amiként itt is, és ő maga is, királysága is a császár hatalmában van. Most már látja a leghatalmasabb császár is, te is, Petrovics Péter hűségét, aki engem minden időben feljelentett a Császárnál, most megmutatkozott hűtlensége, amiként másoké is meg fog – hiszek Istenben –, akik rólam a leghatalmasabb császárnak hamis dolgokat beszélnek. (...)” (Pray II. 298–299., latin.)

³⁰⁵ Pray II. 300–303., latin.

szavakkal és ígéretekkel arra buzdítottam, hogy megkezdett beszédét folytassa; összeszedvén kevésbé lelkierejét, így beszélt. Csak nem gondolod, hogy Fráter Györgynek valaha szándékában volt veled együtt a törököktől ostromlott lippaiaknak segítséget vinni? a világért sem. Ő ugyanis ebben a dologban úgy fog viselkedni, amiként Becse és Becskerek vára ostromának feloldásában viselkedett. Ugyanis, miközben te alkalmatosan-alkalmatlanul instáltál nála, hogy ama két vár szabadíttassék meg az ostromtól, ő mindazonáltal jó szavakkal téged addig tartott fel, amíg mindkét vár ostrommal elfoglaltatott, amikor pedig szervitorát elküldte a beglerbéghez, messze más meggondolásból történt az általa, mint amit neked és Nádasdynak bebeszélt. Nem más végre rendelte ugyanis azt a szervitorát, mint hogy a csanádi várnagynak megahagyja, hogy a várat a beglerbég kezéhez adja. Hogy pedig ez nyilvánosságra ne kerüljön, azután a várnagyot bilincsben őriztette. Az lenne a tanácsom, ne bízz ebben az emberben, semmi másan nem igyekezik ugyanis, semmi másra nem gondol, mint hogy téged és a királyi hadsereget átadja a törököknek, azt reméli, hogy e tettet elkövetvén kis fáradozással az erdélyi királyságot elnyerheti és a törökök imperátorának évi adót fizethet, amiként János király azelőtt fizetett.

A király se hitesse el magával, hogy Fráter Györgyöt megelégtette, hogy őt erdélyi vajdával és az ország főkincstartójával választotta ki, vagy hogy kardinálissá tette. Az ugyanis semmi más okból járt érte, mint hogy annál könnyebben a királyt is, titeket is mind kijátsszék, és aggálytalannokká tegyen, az ügyet pedig addig halassza, amíg a törökök érkezéséről megbizonyosodik, és a leginkább emiatt akadályozta meg azt, amit ti elsőnek megcselekedni elhatároztatok, hogy tudniillik a városok, várak, és mezővárosok élelmiszerekkel és más szükséges dologgal idejében erősíttessenek meg – ezt ő nagy nevetéssel vette, mint aki pontosan tudta, hogy először minden élelmiszert kivont a városokból és a várakból annak leple alatt, hogy azokat a hadsereg ellátására akarja felhasználni. Ha pedig te ennek a meggondolásnak történetesen ellent mondtál volna, rögtön tiltakozott volna, hogy a te vétkedből nem haladt előre a hadsereg a törökök ellen, és ily módon mentette volna ki magát, amint teszi is ezt hasonló módon. Megtiltotta ugyanis, hogy valaki paraszt a hadsereg mellett maradjon, azért, hogy egyetlen mezőváros vagy kastély se legyen megerősíthető, és ezáltal a törökök könnyebben elpusztíthassák.

Emellett ne indítsanak meg téged a kegyelmességgel és szentséggel teljes királyi levelek, amiket te Báthoryval és Nádasdyval együtt azonnal megmutattál neki. Ez ugyanis nem akadályozza abban, hogy tehetségé-

nek minden idegszálát megfeszítse, hogy saját legrosszabb célkitűzését az óhajtott véghez vezesse, azaz, hogy abszolút ura legyen e királyságnak, mégpedig felsőbbtség nélkül, és győznéd meg magad: Isten után senki sem lesz képes ennek kezéből megszabadítani. Maga Fráter György ugyanis csodás tudományokkal és módokon megakadályozta, hogy azok a csapatok, amelyeket Sforza vezetett, a tieiddel egyesüljenek, ugyanis a leveleket sem küldte át Sforzának, amelyekkel hívtad őt, sőt ellenkezőleg, megírta és megparancsolta, hogy Sforza tartózkodjék Váradon.

Egyebek között elmesélte nekem a titkár, és megesküdött rá, hogy Fráter György hatalmas kincset vitt ki a királyságból a katonák kifizetésének leple alatt, és hogy csak testőrségének harmincezret számláltak le. Elmondta emellett, hogy gyakran kísérelte meg urát ama legrosszabb vállalkozásától visszatéríteni, intve őt és mondva: Uram, emékezz, hogy a te parancsodból én a pápának, a rómaiak imperátorának és a királynak gyakran írtam leveleket, amelyekben te gyakran dicsekedtél a keresztények iránti szent buzgalmaddal, és hogy semmit sem akarsz inkább, mint hogy e királyság a hitetlenek kezéből kiragadtassék – úgy látom, másként cselekedtél. Nem csak azt teszed, hogy a királyságot a törököknek átadod, de azokat is, akik azért küldettek ide, hogy téged és a királyságot a törököktől védelmezzenek és megszabadítsanak, azokat is már felkoncolásra és halálra méltóknak ítéled, holott ez kétségtől veled történt volna meg, ha Johannes Baptista (Castaldus) oly gyorsan csapataival melléd nem jött volna. Figyelmeztette arra is Fráter Györgyöt, mekkora pénzszeget költött el Felsőgtek ebben a vállalkozásban, és mindkét királyság mekkora veszedelme és kára közepette, amibe bizony Felsőgtek nem kezdett volna bele másként, csak az ő hitében és derekasságában bízva. Végül a titkár véget vetett a beszédnek mondván, nem ért el teljességgel semmit, a Fáraó szíve megkeményedett.³⁰⁶

Aztán én a titkárnak, hogy engem ily hüen figyelmeztetett, Felsőgtek nevében köszönetet mondtam, és megkértem, engem ezután is mindenről tájékoztasson, s ne távozzék el Fráter György mellől, ő maga ugyanis elhatározta, engedélyt kér a távozásra betegséget szimulálván. Megmondtam neki emellett, hogy én mindent, amit nekem megjelentett, erősen elhiszek, továbbá, hogy alig voltam rávehető, hogy elhiggyem, Fráter György annyira hálátlan lesz, hogy ilyen cselekedetről gondolkodni mérészeljen, nemhogy elkövetni, ez az árulás sokkal negyobb lenne, mint Júdás Iskariotás árulása, és az okait sem voltam képes kigondolni, ame-

³⁰⁶ Ezt a bibliai példázatot majd magyar is mondja Habsburg királya: **903!**

lyekért ennek elkövetésére vezettség, különösen, mivel e királyságban már nagyobb auktoritása van, mint amekkorát Felségtek bírni fog, amíg ő él. Utána sok másról beszélgetvén megkértem őt, hogy legyen nekem hűséges tanácsadóm, mi a teendőm ezután – azt válaszolta, semmi jobb tanácsot nem adhat nekem, mint hogy ugyanúgy viselkedjem Fráter György irányában, ahogy Fráter György viseli magát irányomban, azaz, ameddig ő szimulál, én szintúgy disszimuláljak, és soha sem neki, sem tárgyalásainak ne adjak hitelt.

A fentebb említettek közül, legfenségesebb király, könnyen képes lesz Felségtek véleményt alkotni, vajon Fráter György melyikükhöz hasonló inkább: Júdához az árulásban, vagy Luciferhez a hálátlanságban. Amint Felségtek megismerte, itt vagyok ennek a kezében és hatalmában, de nemkevésbé törekedni fogok arra erőm szerint, hogy, ha el akarná venni életemet, azt nagy árért adjam el neki, és nem fogom az életem feláldozását akkorára becsülni, amekkorára azt a kárt és veszedelmet, ami ebből az árulásból Királyi felségtek számára szükségképpen következni fog. – – – Eközben csókolom felségtek kezét, higgye erősen, ha megadatik, hogy Sforza csapatait az enyéimmal egyesíthetem, ez nem lesz képes oly könnyen véghez vinni igyekezeteit, amiknek, remélem, útjukba fog állni Isten is, aki Felségteket és minden kívánságát szerencséltesse. Kelt Szászsebes, 1551. október 16.

Legszentebb Felségtek

hű szervitora
Joannes Bapt. Castaldus³⁰⁷

³⁰⁷ Pray II. 307–313., latin. Az erdélyi viszonyok között tájékozódni érthetően képtelen Castaldo levele után Pray Sforzától is közöl egyet (i. m. 314–316., latin), amelyben már a szinte babonás félelem is megtalálható. A november 30-án, Lippából kelt levélben olvasható, hogy több mint emberi érzékelés sem elegendő a barát természetének kifürkészéséhez. Egyszerre nevet és sír, ígér és megtagad, biztosít hűségéről és kelt maga felől minden kigondolható gyanút. Inkább török, mint keresztény, emberei, levelei vég nélkül járnak a törökhöz, csauszok jönnek, s azt mondja, mindennek jó vége lesz. „Összefoglalva: tudni látszik, hogy mit gondolok.” Ferdinánd Castaldo levelére válaszolva azt írja, ha választani kell, a barát öli-e meg a kapitányt, vagy fordítva, Castaldo igyekezzék Fráter megölözni.

Fráter György meggyilkolása

A 63

György ... Lippát újból megerősítette, és Bernardo Aldanát hagyta ott őrségül spanyol csapatával, ágyúkkal és élelmiszerral ellátván. De György ellen mindenfelől oly nagy felháborodás támadt, hogy a vezérek megállapodtak: elteszik láb alól. Tervüket Ferdinánd elé terjesztették, aki Mercadót, a spanyol sólymász, régi hű emberét küldte gyors parancsával. Nem akarták hát tovább halogatni a dolgot, hanem futárokkal keresték az időt és módot. Balassa Menyhárt szerette volna, ha a merész vállalkozással őt bizzák meg: végrehajtását a város hídján javasolta, hogy a várost mindjárt el is foglalják. Ő volt az, akit [György], mikor számkivetve és Ferdinándtól minden vagyonából kiforgatva tengődött, nemcsak befogadott, hanem a vagyon és méltóság minden lehető díszével felruházott. Tervét, mivel veszélyesnek látszott, hiszen [György] sokkal erősebb csapatokra támaszkodott, megfelelőbb alkalomra halasztották. Úgy gondolták, hogy ha a sereg útközben szétszéled, majd valami magányos helyen végezhetnek vele. Voltak hű emberei között, akik figyelmeztették: ezekkel szemben V. Károly császárnak, Ferdinándnak és a pápának a leveleire és ígéreteire hivatkozott és azt fejtegette, hogy maguknak ártának, hisz a török dolgokat még nem ismerik: „Csak egyszer tárgyalhatnék Ferdinánddal – mondogatta. – Néhány hitvány szolga feje itt nem sokat számít; van ilyen Szulejmánnak ezer meg ezer. Én Budára és Magyarországra vetem tekintetemet, annak visszaszerzését tervezem és számítgatom.” (...) Megállapodás szerint az Alvincen töltendő napokban közös követet küldenek, illetőleg levelet írnak Ferdinándhoz; ennek megszerkesztését Castaldo szándékosan húzta-halasztotta, hátha közben kellő alkalom nyílnék. Tehát Marco Antonio nevű titkárát valamivel előbb küldi be hozzá, hogy adja át neki elolvasásra a levelet, majd olvasás közben szúrja le; ő majd a többiekkel együtt idejében ott terem. Marco Antonio az utasítást a parancs szerint végre is hajtja; azon nyomban beront ő is Sforza Pallavicinivel és Mercadóval, és Györgyöt két puskagolyóval és hatvanöt szúrással leterítik. Amikor Marco Antonio belépett hozzá, ágyában a hajnali imát mondotta; az első döfésre megragadván, így szólt: „Mit művelsz?” Majd mikor a többi is rásújtott, többször ezt ismételte: „Mi rosszat tettem?” Vas Ferenc nemesifjút, aki urának segítségére akart sietni, hét döfessel szúrták át; egyszersmind a már előbb felvonultatott katonasággal elfoglalták a várat, széthurcolván és felprédálván, amit csak találtak. Mercado, hogy valami neves tettet hajtsa

végre és férfias bátorságát valamely jellel bizonyítsa – vagy eleve parancsa volt rá –, letépett jobb fülét váltott lovakkal vitte el Ferdinándnak, és akkor adta át neki, mikor a király épp az ünnepi esti misét hallgatta.

FORGÁCH FERENC TŐL³⁰⁸

A 64

Ali pasa 1552-ben elfoglalja Veszprémet

Az a vár egy elnyúló sziklán fekszik, s régi s nem is nagyon erős fal veszi körül. (...) Azt mondják, hogy Szvatopluknak, a pannonok és a markomannok fejedelmének volt a székhelye, mikor a magyarok Szittyaaországból másodízben kivonultak, s miután tőle ravaszsággal földet, vizet és füvet kaptak, háborúval életét is meg országát is elvették tőle. (...)

Veszprémnek Paksi János volt a parancsnoka, aki csak annyiban értett a katonáskodáshoz, hogy családja nemes származású volt. De éppen azokban a napokban helyezte át Ferdinánd a komáromi parancsnokságra ... Pető Péter lépett helyére. De amidőn ez Veszprémbe érkezett, Vas Mihály, Paksi alvezére, egy tehetetlen s aljas ember, nem engedte be, azt mondván, hogy Paksi azt parancsolta, hogy a káptalantól készpénzen megvásárolt gabonátizedet neki még az ő részére be kell szednie. Így ezt a jeles és régi várat az ellenség éppen alkalmas és kellő időben szállta meg, amikor a mieink viszálykodtak, s kis haszonért civakodtak... Hogy a barbár sikerrel harcoljon, ahhoz többek között az is hozzájárult, hogy a parancsnok gondatlanságából és kapzsiságából a zsoldos katonáknak a számát csökkentették, s helyükbe szabad gyalogosokat – hajdúkat – fogadtak fel, akik minthogy megszokták, hogy rablásból élnek, viszont a vezérek parancsaihoz nem szoktak hozzá, s szokásuk volt egymással véresen összeverekedni, a várost hanyagul védték.

Ebben a zűrzavarban Ali két helyről is már tizedik napja, éjjel sem szüneteltetve az ágyúzást, törte a falakat, s a mieinknek azon a sziklás és kővel borított talajon nem volt lehetőségük arra, hogy a leomló fal réseit kijavítsák, s földdel kitöltsék, úgyannyira, hogy a gyalogosok egy része nagy galádsággal kezdett már lázongani, zendülést támasztani, s a parancsot megtagadni, majd feltörve a raktárakat, az élelmiszert széthordani, s

³⁰⁸ Forgách, 31–33. Szulejmán az 1551. év történésein felháborodva 1552-ben megindítja seregeit Magyarország ellen, de Erdély rovására is foglal.

a katonai szokás szerint karókra erősített zászlókat ledobálni, s az ellen-séghez átmenni.³⁰⁹ (...)

Vas Mihály ... a katonák eltávozásától megijedt, s tanácstalanul a még korai s nem várt megadásra szánja el magát. ...a várból kiküldi Székely Tamást, aki vitéz katona és kiváló lovas volt, hogy velük a megadás fel-tételeiben megállapodjék. Székely ... az ellenséggel úgy végzett, hogy ha a várat átadják, mindnyájan sértetlenül elvonulnak. (...) A janicsárok azonban ... a kapukat és a falakat elfoglalják. Vas Mihályt és a többieket elengedik ugyan, de nemsokára az utánuk küldött lovasok őket vissza-hajtják, pénzüktől, fegyverüktől, ruhájuktól és lovuktól megfosztják, egy részüket lekaszabolják... Amikor Vas Mihály felpanaszolta, hogy őt jogtalanul és esküjük ellenére fogták el, Ali azokat a törököket, akik ezt a gasztettet elkövették és az ő esküjét megszegni merészelték, a földön hu-sángokkal és botokkal látszatra megverette, őt azonban őrizet alá vette, s magával vitte. Sohasem látta viszont hazáját.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL³¹⁰

Ali Drégely alá vonul

A 65

...megindította táborát, melyben nyolc- vagy tízezer katona volt, hogy Drégely ostromára induljon. Ez egy igen magas hegyen épült vár. (...) Szondi György, az a kemény és vitéz férfi, és tisztársa Berfalusi Gergely védte, de ez akkor éppen távol volt, hogy házat és családját meglátogassa. Így Szondi egyedül gondoskodott a vár védelméről. Midőn a törökök annak közelébe érkeztek, éjjel gyorsan sáncokat és ostromtetőket készí-tettek a vár körül, s a sáncokon négy nagy ágyút és hat közepes nagyságú skorpióágyút helyeznek el, melyekkel a várat megszakítás nélkül löni kezdték. Nemsokára az igen magas torony, mely a várkapu felett állott, s ezt védte, a heves ágyúzástól ledőlt. Ekkor Szondi elveszítette alvezérét, Zoltai Jánost... A vár gyenge falait is lőtték ágyúgolyókkal, s néhány helyen olyan rést ütöttek, hogy Szondi már nem remélte, hogy a várat tarthatja.

³⁰⁹ Nem jártak jól. Tinódi: Tőnek hasonlást az sok gaz nép az várba, / Támadnak por-koláb ellen haragba, / Az fokról zászlókat lehányák búokba, / Mind zsákmányt tevének kincsbe ott az tárházba. // Az várból gaz népek sokan kiugrának, / Csak kevesen porko-lábbal maradának, / Erről az terek hamar hírt hallának, / Az árulók vár körül mind leváगतának. (Tinódi 200. – Ali 25–32.)

³¹⁰ Istvánffy 237–238.

Nem messze volt Drégelytől Oroszfalva, egy rutén falu, melyet egykor Kálmán király telepített oda, ahol Márton pap végezte az egyházi teendőket. Őt Ali magához hívatta, a várba küldte, s Szondit felszólította, hogy mivel a vár tovább semmiképpen sem tartható, ne vonakodjék azt neki átadni. Tudja róla, hogy vitéz férfiú, nagyon kiváló katona; vitézségének és bátorságának hírért már sokaktól hallotta, s maga is sok tapasztalat alapján erről meggyőződött... Súlyos és kellemetlen lenne neki – Szondinak –, ha abban a jelentéktelen várban ő is elpusztulna. (...) Erre Szondi kevés szóval válaszolt.³¹¹ (...) ...a sok török fogoly közül kettőt maga elé hívott, őket értékes bíborszínű gyapjúruhával megajándékozta, s megparancsolta nekik, hogy mondják meg Alinak, ő azt kéri, hogy két apródját, kiket nem nevelhetett fel, vegye szolgálatába, s tanítsa meg őket Mars kemény munkájára, a katonáskodásra. (...)

Miután elbocsátotta a papot és a két foglyot a két apróddal, s meggyóntak és megáldoztak, pénzt, ruhát, minden holmit, minden katonai felszerelést, ezüstedényeket és minden kedves tárgyat a vár előcsarnokába vitet, s saját kezével vetve lángot fáklyával alájuk, eléget. Azután az istállóba megy, s legjobb katonalovait, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek, lándzsájával leszúrja. Azután a vár kapujánál az ellenségre ront... (...) A törökök közül sokan megöletnek, míg be akarnak törni. Szondi az elsők közt ádázul harcol, de amikor nagy erővel betörtek a janicsárok, térdét egy nagy golyóval átlövik. A másik, ép térdére rogy, s mégsem hagyja abba a harcot. Midőn azonban fején és mellén számos golyó éri, hirtelen összeesik. Levágott fejét Alihoz viszik, melyet testével együtt a vár közelében levő hegyen, katonai temetést rendezve neki, eltemettetett. Sírjára tették lándzsáját és zászlaját;³¹² tanúsítsa, hogy bátran harcolva, becsülettel és dicsőn halt meg a hazáért, mert a vitézséget még az ellenség is dicsérendőnek és dicsőségesnek tartja.

³¹¹ Basa oroszfalui pappal kérette: / Az várat megadná, magát ne vesztené. / „Már későn költ ahhoz!” – Szondi csak eszt izené. (Tinódi 201. – Ali 74–76.)

³¹² Nagy szép dárda Szondinak kezébe vala, / Sebesölve térdön állván ő vív vala, / Romlott toron alatt általlótték vala, / Az fejét az hegyről alávetötték vala. // Jó Drégelnek vára lön basa kezébe, / Szondinak az testét vívék eleibe, / Fejét keresteté, az testhöz viteté, / Mint oly vitéz embört nagy szépen temetteté. // Jó dicséretbe lön Szondi vitéssége, / Feje felé frott kopját feltétete. (Tinódi 202. – Ali 93–102.)

Ez volt vége Szondinak, előző katonai pályájához méltó, állhatatosságának dicséretével az utódok előtt emlékezetes, amit azonban azoknak a váraknak a parancsnokai, melyek ellen Ali azon a nyáron hadat viselt, egyáltalán nem állítottak maguk elé követendő példának...³¹³

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL³¹⁴

Temesvár viadala

A 66

Losonczi ... számba vette csapatait. A katonák száma nem sokkal volt több, mint kétezeröttszáz.³¹⁵ (...) Az ostrom megszakítás nélkül folyt,³¹⁶ mert napközben beirányítva az ágyúkat, még sötét éjjel is célba találtak; lőtték tehát a falakat éjjel-nappal. (...) És amikor az állandó lövésektől egy helyen már megnyílt a fal, az ellenség nem kételkedett abban, hogy betörhet... (...) De Castellnuovo és a spanyolok, meg a magyarok kiválóan harcoltak,³¹⁷ s miután nagyon sok testőrgyalogost és parancsnokot

³¹³ Szécsényből előbb a katonák, majd Árokháti Lőrinc kapitány megy el (Istvánffy 253.), Lippáról a (spanyol) várkapitány, Aldana katonáival elszökött (július 28-án), de Solymost is védtelenül hagyták védői Alinak. A budai pasa ezenkívül Nógrádban még elfoglalta Hollóköt (Tinódi 204. – Ali 137–152.; Istvánffy 255.), Bujákot (Tinódy 204–205. – Ali 153–172.; Istvánffy uo.), Ságot, Balassagyarmatot, majd augusztus 9–10-én Erasmus Teuffel (Ördög Mátyás) királyi főkapitány seregét a Hont vármegyei Palástnál levágja (Tinódi: Ördög Mátyás vesződelme), a vezért, aki „...tagadta, hogy ő volt a sereg legfőbb parancsnoka, a haragos Szolimán, aki az ő kilétéről és tisztségéről nagyon is jó értesült, bőrszakba varratta, s a boszporuszi tengerbe meríttette.” (Istvánffy 255–260.)

³¹⁴ Istvánffy 251–253.

³¹⁵ Magyarok, spanyolok, németek, csehek és városi polgárok. Losonczi május 29-én még azt írta a királynak, hogy a lajstromban 750 lovas és 200 gyalogos szerepel, de ő 400-nál többet nem látott, azok is menni akarnak, mert négy hónapja nem kaptak zsoldot. (TT 1892. 151.)

³¹⁶ Június 24-én kezdődött (bár a TT 1892.-ben közölt, június 29-i keltezésű latin nyelvű Losonczi-levél szerint „Ahmet pasa tegnap a beglerbéggel és minden erejével hozzákezdett szent felségtek e helyének megszállásához.”), négy nappal később Castaldo ezt írja Miksának: „Az én véleményem az, hogy mi magunk Temesvárt meg fogjuk nekik adni, mégpedig nagy fáradság nélkül, mivel az erődítések nem készek a [hadi]nép pedig gyakorlatlan.” (i. m. 157., latin.)

³¹⁷ Castaldo egy április 20-án kelt levelében így vélekedett a magyarokról: „...hű és derék katonák, s a haláltól sem félnek...” (TT 1892. 145., latin.). Aldana hat nappal később, Castaldónak írt levelében mást gondolt Losonczi lovasairól: „...hajlamosabbak hasonló cselekedetekre, mint megütközni az ellenséggel...” (i. m. 146., latin.). A „hasonló cselekedetek” a fosztogatást jelentik, maga Castaldo is így kommentálta Losonczi

megöltek, visszavetették őket. (...) Azt mondják, hogy e csatában kétezer barbárt részint levágtak, részint ... harcképtelenné tettek. (...)

Minthogy azonban Losonczi, ki Castellnuovón kívül már néhány vitéz és bátor parancsnokát is elveszítette, akiket különböző harcok közben öltek meg, látta, hogy napról napra mind jobban nélkülözi a szükségeseket – már beállt a lőpor- és élelmiszerhiány –, továbbá nem remélte, hogy neki, a küszködőnek Castaldo és Báthory, akiknek segítségével nagyon bízott,³¹⁸ segítségére jönnek, s minthogy katonái is zsoldjukat követelték, jónak látta íródeákját, Földvári Istvánt, pénz és szükségletek beszerzésére küldeni. Átadta neki a kevéssel előbb megírt végrendeletét ... továbbá megbízó-levelét feleségéhez, Pekry Annához, barátaihoz és intézőjéhez, hogy elzálogosítva várait és birtokait, iparkodjanak pénzt összeszedni, ezen a szükségeseket beszerezni, az ostromlottak segítségére zsoldon katonákat felfogadni, s hozzá küldeni. Az írnok ... rászedve az öröket..., ahová küldték, megérkezett.

Miután pedig pénzen csapatokat fogadott fel, melyek mintegy ötszáz gyalogosból álltak, s a lőport szekerekre felrakatta, élükre állította Tóth Mihályt³¹⁹ ... Mikor azonban Tóth a Marosnál át akart kelni, s átkelés

kinevezését temesi ispánná: „...[a király] Losoncziira tette a temesi ispánság terhet, tetszenék nekem, csak az hagyna fel a szokott rablásokkal, de kétlem...” (i. m. 143., latin.). Losonczi hatalmaskodásait már az 1544-ben tartott sajószentpéteri részgyűlés is elítélte: „...méltóztassék Öfelsége valami módot találni, hogy ezután Losonczi úr és a hozzá tartozók az efféle rossz cselekedetektől tudják magukat megtartóztatni, majdpedig az elfoglalt birtokokat visszabocsátani.” (MOE II. 604., latin.)

³¹⁸ Július 12-én Báthory András erdélyi vajdának ezt írja a romba dőlt Temesvárból (*ex destructo Temesvar*): (...) „Te kegyelmednek nem kellene mind az idegen nemzetség után járni, kegyelmednek nagyobb gondot kellene viselni; egy cédulával hiszem meg-láttathattatok volna eddig; ezt kedig ama féltékeny latorra Aldanára nem kellene bízni csak, mert ő ömagát sem tudja most, hol vagyon. Az törökkel ha volna kinek tractálni, elbeszélhetnétek, én azt hiszem, adóigirissel és engedelmesség ajánlással; ha ez nem kedig, hát vijjatok vele; mert ha ezen csendességben leszen ti kegyelmetek, nyilván elvesztitek mind ez országot, mind minket etc. Tudja kegyelmed urunk minemű tanúsággal bocsátá el, hogy egymást segítsük; mióta én Temesvárra jöttem, azóta én kegyelmednek egy vagy két céduláját láttam, ha az urunk hagyása nem volna is, nagyob-bal tartozunk természet szerint is egymásnak, az régi jámbor tisztartók szerint, mint azok fogták egymás dolgát szükségekben. Azért ám lássa kegyelmed ottan. Írjon kegyelmed egészsége felől; mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, az melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot. (...)”. (TT 1881. 380–381.)

³¹⁹ Február 20-án éjjel hajdúkkal rajtaüt Szegeden, s a várost elveszi a töröktől – Ali pasa azonban március elsején visszaveszi. (Tinódi: Szegedi veszedelem) Büntetésül a török a lakosságot levágja. Tizenkétezer halott.

közben a csapatoknak megmondta, hogy ő Temesvárnak akar segítséget és löszert vinni, a katonák nagy része habozott. Egy részük nagyobb zsoldot követelt, más részük nem remélte azt, hogy az ostromlott városba bejuthatnak. Végül is ezek ... otthagyták vezérüket és szétszéledtek. A katonák e riadalma közben a török lovasság ... azokra, akik még visszamaradtak, hirtelen rácsapott, az egyenetlenkedőket könnyűszerrel szétszórta... (...)

Egy másik csapat is, melyet Varkocs Tamás³²⁰ váradi parancsnok sebtében összeszedett, s melynek parancsot adott, hogy a küszködő Losonczinak segítséget vigyen, amint meghallotta Tóth Mihálynak ... szerencsétlen vállalkozását, különböző irányban szertefutott és elrejtőzködött.

Ezalatt Ahmed a már nagyon megingatott és megrongált víztornyot éjjelnappal hevesen ostromolta, s ágyúkkal lövette úgyannyira, hogy falai már három oldalról egészen az alapokig leomlottak. Minthogy már nem volt egy talpalatnyi hely sem, mely a katonákat és a vezéreket a golyózáportól megvédezhette volna, kivéve a főkaput, mivel ennek fala erős volt, s hasonlóképpen erős volt bolthajtása is, Losoncz és több vezér ide húzódott. Már július 25-e, Szent Jakab napja érkezett el, az ostrom harminckettedik napja, amikor Ahmed ... elhatározta, hogy azon a napon a várat kell elfoglalni, akár a hadsereg nagy részének elpusztulása árán is.³²¹ (...) Így azután a törökök és mindenekelőtt a testőrjanicsárok, lovasokkal és másokkal együtt a víztorony megrongált és földre terített falait nagy csatakiáltással megtámadják. A mieink annak védelmére hasonló támadással gyorsan és félelem nélkül odafutnak. Heves és véres küzdelem támad, minthogy nyilvánvaló volt, hogy ha a víztornyot az ellenség elfoglalja, a vár is, mely miatt mindkét fél oly sokat küzdött s oly sok vért ontott, hamarosan a győztes hatalmába kerül. (...) Losoncz harcolva és övét bátorítva mindenütt megteszi kötelességét, ugyanúgy buzgón a spanyolok és a németek is.

Míg így harcolnak, a csauszok feje, Kubat, Pattantyús Balázst, a híres lovast, amint a többiek között harcol, egy hatalmas karddal fejbe akarva vágni, rác nyelven odakiált neki, hogy az ő neve Kubat. Balázs azonban a

³²⁰ 1552–53-ban bihari főispán és váradi kapitány, 1556-ban már Izabella szolgálatában van, kapitányi tisztét is visszakapja egy évvel később. **465**

³²¹ Tinódinál: Immár Szent Jakab napjára jutának, / Harminckettöd nap vala váróvívásnak, / Basa készíté népit végostromnak, / Avagy megveszik, vagy mind ott elhullnak. (186. – Az vég Temesvárnak... 309–312.)

csapást kerek pajzsával felfogja, s egyszersmind Kubatot dárdájával nyakán átszúrva, azt válaszolja, hogy az ő neve meg Balázs. Megsebesül Mendoza Jakab és néhány spanyol is. De oly nagy volt a mieink vitézsége és bátorsága, hogy az ellenséget, nagy veszteséget okozva neki, visszavetették... E szörnyű támadásban a törökök közül majdnem háromezren pusztultak el. A mi katonáink közül – nem számítva a sebesülteket – szintén nem kevesen, száztizenhárman veszték el. Körülbelül öt órán át harcoltak megszakítás nélkül.

Másnap megismételték a harcot, hogy a mieinknek pihenésre semmi idejük se legyen. Újabb támadást intéztek, éspedig nagyon heveset, ugyanaz ellen a víztorony ellen. Az a Kubat is, aki az előző napon Balázstól sebet kapott, bekötözött nyakkal ott volt a harcolók között. Ott volt maga Ahmed is... A kimerült és megsebesült katonák helyébe újakat küldött. Ugyanezt tette Mehmed beglerbég, Kászon és a többi parancsnok is... A mieink, az ellenséghez viszonyítva, már kis számra apadva, amennyire vitézségükből és erejükben telt, jó ideig kiválóan és bátran harcoltak. Végre azonban a törökök, felülmúlván sokaságukkal a mieinket, helyükről nagy erővel elűzték őket, s a tornyot elfoglalták.

A torony elfoglalása után is mindent megtett Losonczi töretlen lélekkel, a többiek azonban, hogy az a hely elveszett, nyomban elcsüggedtek. A torony ugyanis a vár és a város között volt, s az ellenség most már senkinek sem adott lehetőséget arra, hogy a várból a városba, vagy innen Losonczhoz és bajtársaihoz mehessen. Az ostromlottaknak már csaknem egész élelmiszerük elfogyott, s a lőporból is alig volt két vagy három vedernyi, ami, ha a török a vár falainak elfoglalására indul – kétségtelen, hogy ezt akarta tenni – a nagy ágyúk egyszeri elsütésére is alig lett volna elég. Az ellenség ... ösztönözte a ostromlottakat a megadásra, felajánlották Szolimánnak és a pasáknak, elsősorban Ahmednek biztos hitét, minden holmijuk és életük épségét ígérték...

Az ily végső szükségstől szorongatott városbeliek először Losonczhoz küldenek követeket, ... s őt kérve kérik, könyörüljön meg rajtuk, feleségeiken és kis gyermekeiken. (...) A többiek is, akik Losonczival együtt a várban voltak, meggondolva, hogy ők is ugyanolyan szükségben és élelmiszerhiányban szenvednek, s a végsőre jutottak, azt tanácsolták, hogy a kényszerűségnek és a balszerencsének engedni kell...

Losonczit azonban, nagy állhatatosságában, kéréseik nem hajlították meg, s kitartott a mellett az elhatározása mellett, hogy a várat utolsó lehellyükig védeni kell. Mondta, hogy nem szabad a galád ellenségnek hinni. Ezt régi példák is bizonyítják, legújabbán pedig a veszprémiek

lemészárlása... Véleményében Losonczi ki is tartott volna, hacsak a német katonák, s főként a spanyolok, akiknek a parancsnoka, Mendoza Jakab ... talán éppen akkor halt meg, nyíltan meg nem mondták volna, hogy még Losonczi akarata ellenére is tárgyalni fognak megadásukról...

A spanyolok e nem várt rémülete és elpártolása megtörte Losonczi lelkét. Végre nehezen hozzájárult, hogy az ellenséggel a megadásról tárgyaljanak. Ennek feltételeiben Ahmeddel hamar megállapodtak. Ahmed esküvel ígérte, hogy mindnyájukat, holmijukat és poggyászukkal, sértetlenül elengedi. (...)

Másnap kiadták a parancsot, hogy – amint ebben előző nap megállapodtak – a szekerek, melyekre a poggyászt s a sebesült és beteg katonákat tették, kettős sorban vonuljanak, közöttük menjen Losonczi, s a menetet a spanyolok, a többi lovasság és a polgárok, akik még életben maradtak, zárják be. Amint ezt a rendet megtartva kissé előrehaladtak, látják, hogy a törökök sűrűn körülállják őket, s csak egyetlen elég szoros utat hagytak, melyen a mieink vonuljanak. Amint a főkapun kijutottak, Ahmed parancsára a polgárokat és a lakosokat balra, poggyással megrakott szekereiket jobbra állították. Amikor Losonczi kiment a kapun, a beglerbég és Kászon közrefogják, nyájasan üdvözlík, s a fegyveres sereg közepébe kísérik. Midőn a janicsárok és a testőrlovasság mind szorosabbra és szűkebbre nyomta őket össze, s a fiúgyermekeket, kiknek kora és szép arca megtetszett nekik, elragadták, a felnőtteket pedig, s akik ellenálltak, kaszabták, s a fegyverre kiáltás és jajveszékelés hallatszott, Tomori András nemes ifjút, aki a jeles Pál, a szerencsétlen mohácsi csata vezére fittestvérenek volt a fia, s ki ekkor Losonczi fegyverzetét, aranyos páncélját és sisakját vette magára, a barbárok letaszítják lováról. Amint ezt Losonczi meglátta, fennhangon megszólítja Perez Alfonzot és Forgách Simont³²², kik közvetlenül mögötte haladtak. Bajtársak – mondja –, ez az a nagy török álnokság, ez a halálunk. (...) Ezt mondvá kirántja kardját, a beglerbég követét átdöfi – ő maga és Kászon ugyanis óvatosan a közeli dombra húzódtak. Ekkor megütötték a dobokat és megfújták a trombitákat. Mindnyájan fegyvert ragadtak,³²³ egymást buzdították, hogy becsü-

³²² (1527 k.–1598), a történetíró Ferenc testvére. Fogságából váltságdíjjal szabadulván folytatja harcát a törökkel, 1567-ben egri kapitány, két év múlva Dunán inneni főkapitány, még a mezőkeresztesi ütközetben is részt vesz.

³²³ Tinódinál: Dob és trombiták zengeni kezdenek, / Magyar vitézök mind fegyvert vevének, / Az terekvel viadalt kezdenek, / Sűrű terek köszt hamar elveszének. (189. – Az vég Temesvárnak... 385–388.)

lettel kell elesni, s amennyire lehet, az ellenség sűrű és tömött csapatai közül törjenek ki. Kevesüket azonban legyőzte a sokaság.

Losonczi sokáig erőteljesen védte magát, hogy élve az ellenség kezébe ne kerüljön, majd fején halálos sebet kapott, s bal oldalát lándzsával átdöftek, végül, miután lovát leszúrták, s ez összerogyott, elfogják. (...) Akiket elfogtak, kifosztásuk után, mint az áldozati állatokat, kegyetlenül lemészárolták.

Losonczit a kapott sebek már annyira elgyengítették, hogy életben maradására semmi remény sem volt. Ahmedhez vezették, akinek kemény szavakkal és szidalmazással szemére vetette álnokságát és bűnét, melyet esküje megsértésével követett el. Ahmed azonban Uleman³²⁴ esetét vetette ellen, akinek, amikor Lippáról elvonult, a tett eskü ellenére cselet vetettek a mieink. Gyalázkodások és civakodások közben, s miután már ereje teljesen elhagyta s félholt volt, Ahmed levágatta a fejét, róla a bőrt lehúzza s puha fűvel és selyemmel kitömve, amint ez a barbároknál szokás, néhány fogollyal Bizáncba küldte, s Szolimánnak jelentette, hogy Temesvárt bevették.

A valach származású Musztafa, a Dunánál levő bolgár Szilisztria parancsnoka, aki nem sokkal előbb a mohamedán babonára tért át, azt kérte Ahmedtől, hogy ajándékozza neki Batthyány Farkast, mert, mint mondják, ők rokonságban vannak. Midőn ezt Ahmed megtagadta, Musztafa pedig azt mondta, hogy ő ezt akár magától Szolimántól is ki fogja eszközölni, Ahmed erre feldühödött és haragra lobbánva Farkas karját és lábát térdig a főkapu előcsarnokában párját ritkító és valóban barbár kegyetlenséggel levágatta...³²⁵ Mila és Farkasics pénzen és kicserélt foglyokkal

³²⁴ Fráter, Nádasdy és Castaldo 1551. novemberében vették vissza Lippa várát. „...hogy pedig milyen okokból jutottunk arra, hogy őt elengedjük, a maga idejében Felségtek meg fogja tudni. De miután mi neki hitünket adtuk az összes úrral együtt a szabad elvonulásra, akadtak némelyek, akik azt megtörni és érvénytelenné tenni merészték; mégis semmit sem árthattak azoknak, hanem hatalmas gyalázat és rútság közepette Felségtek hadserege hírnevének kisebbedésére meghátrálni kényszerültek.” (Fráter György levele Ferdinándhoz 1551. december 6-án a lippai táborból, TT 1881. 70–71., latinul. A béget Balassa Menyhárt próbálta megkergetni.) Mindenesetre Mehmed beglerbég 1551. december 8-án kelt levelében dicséri Frátert, hogy Ulema elbocsátásával és a királyi sereg lecsendesítésével megmutatta a szultán iránti hűségét. (i. m. 73., latinul.)

³²⁵ Tinódinál: Lón a vár előtt nagy szörnyű halála, / Vitéz Battyáni Farkasnak nagy kénja, / Ki Temesvárba viceispán vala, / Térdben két lábát elvagdalták vala. // Várasbelieknek könyörög vala, / Hogy általlőjék, mert nagy kint vall vala, / Estig kínlódék, fejét vötték vala. (190. – Az vég Temesvárbán... 433–439.)

megváltva, Forgách pedig úgy megrútítva, hogy levágták az orrát, ... tért haza, amikor Szabacs esztergomi török lovasparancsnokot, Balassi Menyhárt foglyát, adta magáért. Míg a Spanyolnak nevezett Istvánt, Patantyús Balázst és... Bornemissza Jánost Triani Rodrigóval és néhány spanyollal együtt Bizáncba vezették, ezek bilincseiket széttörve és öreiket megölve Bolgárországon és Valachián át ... haza érkeztek. A városi nép és a polgárok visszatértek a városba és mindnyájan házaikba mentek. Azt mondták nekik, hogy saját törvényeik szerint éljenek.

ISTVÁNNFFY MIKLÓSTÓL³²⁶

Batthyány Ferenc levele II. Lajos özvegyéhez, Máriához

A 67

(...) Nem is tudom és nem is vagyok képes megírni ennek a nyomorult és elnyomott magyar királyságnak az állapotát és veszedelmét – hogy mégis Legszentebb Felségtek³²⁷ veterán szervitorától e királyság mostani helyzetét és veszedelmét megismerje, tehetségem szerint kevés szóval megakratam írni Legszentebb Felségteknek. Amiket korábban az utolsó pozsonyi gyűlésen a Legszentebb Királyi Felség, legkegyelmesebb Uram, Legszentebb Felségtek testvére az összes országlakos egyetértésével elvégzett, mindent megírtam a maga rendjében Legszentebb Felségteknek – e dolgok a legkevésbé sem teljesülhettek. Ugyanis miután Németországban kitört a Legszentebb Felségtek számára jól ismert lázadás,³²⁸ a Királyi felség hátrahagyván itt övéit mind és a királyság ügyeit függés-

A török történetírók közül Lufti nem látszik tudni a védők lemészárlásáról: „Végre a gyaurok végképpen kimerültek és a várat szabad elvonulás föltétele mellett feladták; a műszülmánok pedig ... őrséget hagytak benne.” (Thúry II. 38.). Dsælázáde szerint „... a hitetlenek több ízben kegyelmet kértek s időnyerés céljából hajlandónak mutatkoztak adófizetésre. De ez csak csalás és fortély lévén, figyelembe sem vétetett, hanem [július 23-án] az összes igazhívó harcosok ... minden oldalról rohamot intéztek a vár ellen. (...) Hajnaltól a két ima közéig tartott a harc... (...) A csatatéren az oroszlánok a gyaurok fejét levágták...” (Thúry II. 267.)

³²⁶ 241–249. A török megszerzezi második magyarországi vilajetét, miután a Temesköz és Zaránd vármegye valamennyi várát megszerezte.

³²⁷ Mária ekkor már több mint húsz éve bátyja, V. Károly megbízásából Németalföld helytartója. Amiként itt II. Lajos feleségeként számunkra idegen volt, most ott is az, ő magyarországi Mária.

³²⁸ Móric szász választó, aki a schmalkaldeni háborút megnyerte a császár számára, ebben az évben a protestánsok élére áll és V. Károlyt a passauai szerződésben a szabad vallásgyakorlat elismerésére kényszeríti.

ben, rákényszerült arra, hogy rögvest odamenjen, bár legalább e mostani legutolsó napokban visszatért ide Bécsbe. Közben pedig, amíg ezek történnek Németországban, a mi természetes ellenségünk, a török, kapcsolatot tartva a franciák királyával, aki soha nem a keresztények javának igyekezett használni, ... megszállta először is Temesvár várát... Ebben a várban a Királyi Felség a parancsnoklást ama pozsonyi gyűlésen az ispánra, a néhai tekintetes és nagyságos Losonczy István úrra bízta... ...ennek testvére; a néhai Losonczy Antal Legszentebb felségtek kúriájában szolgált, ez pedig három vagy négyezer fő és válogatott vitézlő férfival bezárkózott a várba, voltak köztük spanyolok is, de nem sokan, és bátran és férfiasan viselkedett ... a Királyi Felségnek és az elnyomott hazának pedig akkora szolgálatot tett, hogy cselekedetei méltán írhatók be a Krónikába. Végül, miután az ellenség a város és a vár falait a földig lerontotta és elpusztította, annyira, hogy már az éléskamrában sem lehetett biztos helyük azoknak sem, akik a várban voltak, a török tíz rohamot intézett a vár ellen és még így sem foglalhatta azt el, a tíz rohamban pedig – olyan mondja, aki már Temesvár elfoglalása után jött ide – húsz-ezer török halt meg, mégpedig fő és válogatott, tudja ugyanis Legszentebb Felségtek, nem hitványak mennek ilyen vár ellen. Ama had vezérét pedig Ahmet pasának hívják...³²⁹, végül egyezkedésre adta magát, a császár hitére esküdve, hogy maga Losonczy úr, az összes még vele meglévővel és fegyvereikkel és vagyonukkal a várból szabadon el fognak távozni, csak a várat a várossal adja meg, és ne veszejtse el abban magát és magával együtt másokat, mivel egyébként sem tudná a várat a császár ekkora erejével szemben megőrizni. Miután tehát maga Losonczy úr látta, hogy a vár és annak falai annyira el vannak pusztítva, hogy nincs hely, ahol legalább tíz személy biztonságban megmaradhatna, és, ami a nagyobb, a lőpor is elfogyott, katonái részben elpusztultak, részben sebesülten fekszenek, sőt, hogy semmi remény nincs tovább a vár megtartására, ezután a basa hitére lóra szállva azokkal, akik vele voltak, kezdett jönni és kivonulni a várból. A török pedig úgy rendezte el útját, hogy nem több, mint két lovas tudjon egymás mellett az úton lépni vagy haladni, és amikor már folytatják útjukat, közben a törökök azokat, akik hátvédül voltak, kirántván fegyvereiket elkezdték sebesíteni és gyilkolni. Ezt látván Losonczy úr kivonván fegyverét rárohant a törökökre. Mégis, annyi ezer ellenség között mire volt képes az ő fegyvere, legszentsége-

³²⁹ Kara Ahmed másodvezír volt a birodalomból jövő seregek vezetője. Eger alatt Ali budai basa seregével egyesül majd.

sebb felségtek elgondolhatja. Így végül ott a nyomorultak egytől egyig nyomorultul legyilkoltattak. Néhányan legalább fogságba estek, akiknek választékosabb öltözetük és ezüstözött fegyverük volt. Tudja meg Legszentebb Felségtek, így esett el Temes, elvesztével egyszersmind hat megye is elveszett vele együtt. Maga a néhai szerencsétlen Losonczy úr eleget esküdözött és kért segítséget Isten szerelmére, mégis, nem volt senki, aki neki segítségére lett volna. (...) ³³⁰

A Királyi Felség emelte valamikor a Szolnoknak nevezett erődöt, ³³¹ bizony elég erős helyen, ezt most a budai basa szállta meg és vívja, ha ez elveszett, semmi nincs a Tiszán túl, mindent magának fog elfoglalni a török. Marad még az egy, Léva nevű vár. Ha az is elvesz, a királyi felség rögvest minden bányáját is el fogja veszteni. A várak pedig úgy vannak felszerelve, hogy tovább nem tartanak ki, csak ameddig alájuk megy az ellenség... Ekkora veszedelemben van e szerencsétlen magyar királyság. Ahogy az anya, eldobván csecsemőjét, a férj, elhagyván hitvesét mintegy észveszejtve az ellenség előtt futni kényszerül, Isten pedig maga annyira kiterjeszti haragját és méltatlankodását, hogy minket a földeken és mezőkön karddal vágat, a városokban és a mezővárosokban pedig pestissel fogyaszt el – pedig kezdettől fogva mindig ettől félttem. Az elején megláttam ugyanis és végiggondoltam, hogy olyan rend van közöttünk, amelyből – könnyen kikövetkeztethettem – dolgainknak ide kell jutniuk. Olyan nemzet által irányítottunk ugyanis, amely magát sem képes irányítani, ahol ugyanis az úr nem bízik szolgájában, ott nem teljesíthet odaadással szolgálatot a szervitor. Ezeket akartam Legszentebb Felségteknek mint legkegyelmesebb úrnőmnek megjelenteni. A Királyi Felség abban az igyekezetben van, hogy expedícióra induljon és Pozsony felé menjen – mi hasznot hozzon pedig egy ilyen lassú expedíció, nincs előttem és nem is tudom elgondolni. (...) ³³²

³³⁰ Ezután Batthyány leírja, hogy a török további erődítményeket foglalt el, s a terve most Erdély megrohanása. Ali elfoglalta Veszprémet, a püspököt lefejezték, a mezei sereget szétverték, majd így folytatja: „Fővezérük pedig, Erasmus Teuffel, bilincsből vitetett el. Sokan nagyrészt őt hibáztatják, ugyanis jobb lett volna, ha előbb vagy az égbe ragadtatott volna, vagy a pokolra szállt volna alá a kapitányság viselésének jobb megtanulásaért, hogy ne vesztek volna el így e szerencsétlen csapatok ostobán és rútul.”

³³¹ Szolnok új várának az építését Dobó szorgalmazta, már egri kapitányként. (465) E munkálatok idején ismerkedett meg Sulyok Sárával, akit feleségül vett 1550-ben. Feleségének két leánytestvére volt, egyikük Balassa János felesége lett és szülte Balassa Bálintot, aki majd Dobó Krisztinát veszi feleségül, másikuk Bocskai Györgyhez ment férjhez és szülte Bocskai Istvánt.

³³² Brüsszeli okmt. II. 351–354. Nr. 250., latin. A levél szeptember 2-án kelt.

A 68

A török seregek Eger alatt egyesülnek

...Ahmed és Ali ... bár a nyár már csaknem őszbe hajlott, ... gyors menettel, őt³³³ éjszakai táborverés után, szeptember 9-én Tihamér mezővárosához érkeznek.³³⁴

Itt Ahmed a táborból Dobó István és Necskei István parancsnokokhoz levelet írt...: „Két hadsereggel jövök, melyek egyike a hatalmas Szolimán szultán fővezérsege alatt elfoglalva Temesvárt, továbbá hatalmába kerítve Lippát, Csanádot és sok más híres helyet és várat, azt az egész területet, mely a Körös, Maros, Tisza és Duna között ... elterül, szerencsésen meghódította, a másik hadsereg pedig, bevéve Veszprémet, Drégelyt, Szécsényt és az Ipoly folyóig elterülő egész vidéket, levágva és megsemmisítve a ti két hadseregeteket, s fegyvereivel Magyarországot iga alá hajtva, emlékezetes győzelmet aratott. (...) Ezért felszólítalak és figyelmeztetlek benneteket, hogy inkább a hatalmas és igazságos fejedlemnek, Szolimánnak kegyességét, mint fegyvereit tapasztaljátok meg, s adjátok fel Eger várát. Ha ezt megteszitek, megteszem, hogy ezt ne bánjátok meg, s a régi királyok idejében élvezett szabadsággal és javaitok birtoklásával éljete. Ha azonban makacsul és hajthatatlanul kitarotok a vár védelmében ... nemcsak vagyontokat, hanem azokkal együtt gyermekeiteket, végül a saját életeteket is néhány nap múlva el fogjátok veszíteni. Üdvözöllek benneteket.”

E levélre Dobó és tisztvársa, a követet bilincsbe verve, egy szót sem válaszolt, hanem Ferdinándnak és kancellárjának, Oláh Miklósnak, akinek nemrégiben az egri püspökséget adományozta, levelet küldtek, melyben szükséges segítséget és katonai kiegészítést kértek, mivel a rendes létszámon kívül, mely kétszáz lovasból és ugyanannyi gyalogosból állott, csak kevesen vannak az őrségen, vagy szinte senki sincs, de hogy másokat felfogadjanak, ezt az idő rövidsége kizárta. (...)

³³³ Mert szeptember negyedikén kerítik hatalmukba az őrségétől elhagyott Szolnokot (és kapitányát, Nyári Lőrincet). Istvánffy: 262–263.

³³⁴ Többen azt mondták, hogy abban a hadseregben százhuszonötezer katona volt, míg az ellenség közül többen azt állították, hogy még ezt a számot is felülmúlták. A törökök azonban ... a markotányosokat, lovászokat, szolgálkat és rabszolgákat, nemkülönben a földművelő parasztokat és mindazokat, akiknek a tábori szolgálatban hasznát veszik, ... együvé, ugyanabba a számba veszik bele, hogy ... az ellenségben félelmet és rémületet keltsenek. Bizony, saját magam tapasztalatából tudom, hogy ennek a népnek, mely családságból és hazugságból él, semmi hitelt sem szabad adni. Így azt hiszem, hogy feleannyian sem voltak abban a táborban. (Istvánffy 268.)

Dobó és Necskei nem szűntek meg ezután, hogy a nemességet kötelessége teljesítésére, s a segítségnek a legnagyobb gyorsasággal történő küldésére buzdítsák...³³⁵ (...)

...Pető Gáspár, ... Zoltai István és Figedi János lovasparancsnokok, lelkesen fáradozva a hazáért, száz lovassal – a többiek ugyanis félelmükben elszaladtak –, Litterátus Bornemissza Gergely pedig, egy pécsi kovácmester fia, a kiváló vitézségű és bátorságú férfiú, kétszázötven puskás gyalogossal gyűltek össze ... Eger védelmére. (...)

...amint kémek útján megtudták a török érkezését, Zoltai István, Pető Gergely és Figedi János, Fekete István kalauzolásával ... kevés lovassal és kilencven gyalogossal kivonultak a várból, cselet vetettek az Ostoros erdőnél, s azok közül a lovasok közül, kik a sereg előtt jártak, több törököt értékes poggyással elfogtak s sértetlenül tértek vissza a kiváló zsákmánnyal... (...)

...Arszlán a Boldogasszony-templom felől az ágyúkat a lőrésekre irányította, amelyekből a mieink lőttek, s azokat kezdte lövetni. Ezekről a golyóktól igen sok katona, köztük Nagy Antal, ki ott parancsnokolt, súlyosan megsebesült.³³⁶ (...)

A mieink nem tudták elviselni Arszlán hetykeségét... Pető Gáspár, Zoltai István és Figedi János vezetésével Bay Ferenc, Ormándi János és sokan mások, déltájban ... a törökök ellen, kik az ágyúk védelmében ott öröködtek, támadást intéztek ... s az ágyúk lyukait, melyeken át a löport meggyújtják, vasékeket verve beléjük, elzárták, úgyhogy használhatatlannokká váltak. De ... kemény és véres harc támadt, melyben Budaházi István jobb válla golyótól súlyosan megsebesült... (...)

...Arszlán Sári Andrást ... egy levéllel a várba küldte.³³⁷ Ebben ... nagy esküvel kijelentette, hogy ha a várból kivonulnak, mindnyájan sértetlenek

³³⁵ Istvánffy szerint a főnemesek, a vármegyék és a szabad városok polgárai segítettek. Kevéssel később ugyanis „...az ő költségükön felfogadott ötszázhetvenöt katona, különböző parancsnokok alatt, Egerbe érkezett.” A nemesek Gárdonyinál megismerhetett válaszát Tinódi így írja meg: Jó Mekcsei Istvánt Egerből bocsáták, / Inté őket: segítségre gondolnának, / Ha békével hon lakni akarnának. / Megcsúfolák, néki oly szót mondanak: // „Vártartásra ha elegek nem voltatok, / Mire egri tisztben marattatok? / Azért ha az koncával jóllaktatok, / Az levét es reá ti megigyátok.” (Tinódi, 232. – Eger vár viadaljáról I. ének 241–248. sor; az érkezett segítségről: 265–364., a vitézek felsorolása: II. 538–589.)

³³⁶ Az ostrom után behalt sebesülésébe.

³³⁷ Miután a régi kapu tornyát ádáz küzdelemben majdnem elfoglalták. A levélvivővel Dobó megegyeztet a levél egyik felét, a másikat tűzbe, Sári tömlöcbe vetteti. Tinódi is úgy

lesznek. Hogy pedig a cselektől, melyektől esetleg Losonczi esetéből kifolyólag félnének, biztosak legyenek, ... Ahmed, a beglerbég, Ali és a többi vezér egész hadseregével és minden ágyújával a vártól és a tábortól három mérföldnyire eltávoznak, s addig nem térnek vissza, míg Dobó és övéi ... biztonságos helyre nem érkeznek. Ő – Arszlán – ezalatt náluk túszként és kezesként kíván lenni. (...)

...Paksi Jakab, Báthory András lovasainak, és Viszási Mátyás, Perényi Gábor lovasainak parancsnoka körülbelül kétszáz válogatott lovassal rárontottak a takarmányszerző törökökre... (...) De nemsokára az őrségben álló török lovasság verte meg és vágta le őket. Paksit több mással együtt elfogták. Viszási a csatában esett el. Nagy részüket Ahmed, miután az ágyúk sáncain, hogy a mieink is jól láthassák a várból, nagy vasdorongokkal lábszárukat, karjukat és mellüket összetörette és összezúzatta, páratlan kegyetlenséggel megölette... (...) Ahmed Paksit, aki a komáromi parancsnoknak, Jánosnak volt a testvére, néhány zászlóval Bizáncba küldte.³³⁸

Miután őket megölték, Arszlán a hírnökök nagy hangjával a mieink megremítésére a várba kiáltatta, hogy azt a hadsereget, mely azért jött, hogy nekik ... segítséget vigyen, legyőzték és levágták... (...)

Míg ezek történtek, kicsibe múlt, hogy a vár ... az ellenség kezébe nem esett. Cziterás István ugyanis ... néhányval titokban közölte³³⁹ ..., hogy neki szándékában van Dobótól azzal az ürüggyel pénzt kérni, hogy már néhány ostromot kiállott... Ha ezt Dobó megtagadja, ő az ellenséget egy résen át a várba bocsátja, és átmegy hozzájuk. Miután ennek az elvete-mült embernek szándékát Dobó tudomására hozták, nyomban elővették, s a vár udvarán, miután bűnét rábizonyították, s be is vallotta,³⁴⁰ kivégezték.

(...) ...a törökök, minél jobban visszaszorították őket, annál nagyobb lelkesedéssel és eltökéltséggel újítják fel a csatát különböző helyeken... A Bebek-bástyához egy rendkívüli nagyságú ágyút ... vonszoltak... (...)

írja le, hogy a szerencsétlen postás az ostrom után mesélte el az írás tartalmát. (258. – Eger vár viadaljáról III. 931–950.)

³³⁸ Paksy Barnabás (*nobilis Barnabas Paxy viceprovisor arcis Agriensis*) viszont megélte az ostrom végét, az al-tisztartót 16 forintnyi só juttatására tartják méltónak. (Lásd az A71 jegyzeteit!)

³³⁹ Pedig a védők megesküdtek: Senki az szálláskor ki ne üvültene, / Se jót, se gonosz szót ki ne ejtene, / Senki ketten-hárman ne súgna-settegne. (Tinódi 237. – Eger vár viadaljáról I. 386–388.)

³⁴⁰ Tinódinál: Csöpögeték, erősen megvallaták. (259. – i. m. III. 978.)

Hogy a veszélyt elhárítsák, ott volt ugyancsak Bornemissza Gergely. Úgy gondolta, hogy csodálatos és azelőtt még nem látott alkalmas eszközökkel kell segíteni. Hatalmas sószállító kocsi kerekeinek küllőire vastag deszkákat szegeztetett, s ezeket ugyanolyan, gyorsan tüzet fogó anyaggal töltötte meg, amelyet ... már használt a keleti torony minapi ostrománál.³⁴¹ Ezekre is ráerősített puskákat és muskétákat, hozzáadott szurokfáklyákat és meghatározott súlyban ként; hasonló módon húsz bögrényi nagy edényeket is ugyanazzal megtömetett, s a kerekkel együtt a közelben levő ellenségre görgetett a falakról. Amikor ezek meggyulladtak, s ide-oda futott a kerék, a puskák meg ropogtak, az ellenség közül sokat megölt... A törökök ... az ágyút otthagya szétfutottak.

(...) [Ahmed] ... elhatározta, hogy mivel fél a közeledő téltől és a rossz időjárástól, még egy ostromot, az összes csapatok bevetésével megkísérrel... (...) Ali, Uleman, Arszlán és a többi parancsnok, kiket bégeknek neveznek, a csapatok előtt lovagolt, s nemcsak a janicsárokat, az aszap és a többi gyalogosokat, hanem a beslia- és akindzsi-lovasokat és a testőrsz páhikat, kik lovon teljesítenek katonai szolgálatot, három helyen is a falak ostromára vezették...

(...) Ali katonái voltak az elsők valamennyiük között. Kemény támadással törnek a romokban álló falra; a rés a börtönnél levő bástyán támadt. Ott Dobó rettenthetetlenül áll ellent... Kemény és véres küzdelem keletkezik, melyben Dobó megsebesül lábán is meg jobb kezén is... Fegyverhordozó apródja, ki mögötte fénylő aranyos sisakját tartotta, golyótól találva elesik. Sokan mások is meghalnak. Végre Pető Gáspár segítséget hoz, s az ellenséget visszanyomják. Dobó ... a harcban kifáradtaknak vödörökben és kupákban bort ad. A hevesen szorongató ellenséggel nemcsak a katonákat, hanem a parasztok csapatát is, fegyvert és puskát adva nekik, szembeveti. Sőt szigorúan elrendelte, hogy az asszonyok³⁴² a felnyomuló ellenség nyakára köveket és szikladarabokat dobáljanak, ol-

³⁴¹ A töröknek a vár falánál magasabb farakásait gyűjtotta fel ekkor. (Gárdonyinál zsin-dely, szalonna, döglött macska stb.)

³⁴² A jutalmazandókról készített jegyzékben: „Margit, Kocsis Gáspár hitvese férjével együtt puskától és kötől sebesült, 4 forintot érdemelnek és a férj egy öltözetet.” Kánizsai Orsolya két évvel korábban így ír férjének: „...Bénnél egy asszonyember egy igen jó török lovat foga, azt mondják, hogy ér másfél száz foréntot, Pacsodnál esmeg egy szegény asszony szabadul el kezeiből és egy kópja akad kezébe és hármát ölt által az törökbe, kik azonnal meghóltak. Ne vélje Kd, hogy mi es hejába egyek az kenyeret.” (Nádasdy 79.)

vasztott szurkot és forró vizet öntsenek. (...) Ebben a csatában Ali hatalmas és aranyos bíborszínű zászlaját zsákmányul ejtik...³⁴³ (...)

A másik részen az ellenség a Bolyki-bástyát támadta meg. (...) A helyzet nyilvánvalóan nagyon veszélyes volt, s Bornemissza Gergely, Zoltai és Figedi, maguk is harcolva, s a vitézségre és az ellenség visszaszorítására lelkesítve buzdítják övéiket, hogy ez a nap, ez a csata, ha győznek, véget vet küzdelmeiknek és gyötrelmeiknek...; ha a törököket most fegyverükkel és vitézségükkel visszanyomják, a csatát többé nem fogják megújítani.

Bár a mieink közül sokan elestek, a többiek a felkésző törököket mégis nagy erővel letaszítani, azokat pedig, akik már felmásztak, lekasabolni törekedtek. Véres és kétséges volt a küzdelem, amikor Bornemissza egy skorpióágyút, melyet előbb sok, puskához való ólomgolyóval töltetett meg, a börtön felől kilövetett. midőn ezektől a golyóktól Arszlán alvezére és sokan a törökök közül elestek, a mieink újult lelkesedéssel és erővel, még keményebben és még erősebben rohantak rájuk. Miután az ellenséget végre helyéből kimozdították, ezek nagy pusztulással és veszteséggel elmenekültek. (...) Bornemissza a jobb kezén, Zoltai a vállán megsebesült. Figedi Jánosnak egy vasbuzogánnyal néhány fogát kiverték. Az ellenség közül több mint nyolcezen estek el. A mieink közül pedig csak azon az egy helyen száznegyven katonát öltek meg.

Mialatt a Bolyki-bástyánál folyt a harc, az ellenség más csapatai a nagyon küszködő Necskeit a régi kapunál és annak bástyájánál fenyegették, melyet a janicsárok parancsnoka testőrgyalogságával s a besliákkal és az akindzsikkal ostromolt. (...) A már sok csatában gyakorlott, s a nemrégiben Temesvár elfoglalásával is győztes janicsárok itt is meg akarták mutatni, hogy mit és mennyit tudnak ügyességükkel és erejükkel. De amikor felkésztek a falra, Necskei és katonái ... visszaverték őket... Mondják, hogy azokon a janicsárokon kívül, kik elsőnek mászták meg a falat, s nagy vakmerőséggel és bátorsággal harcoltak, az ellenségből itt körülbelül háromezren estek el. Jóllehet magas rangú parancsnokok és a hírnökök – a csauszok – nagy szigorúsággal parancsot adtak, hogy a janicsárok a csatát újítsák meg, s lelkesítették őket, hogy régi hírnevüket védjék meg, a harc minden veszélyét állják ki, s ne csüggedjenek, a harc elől, tisztelettel bár, mégis kivonták magukat, s azt válaszolták, hogy miután

³⁴³ Tinódinál: Gyorsak, vitéz asszonyok hagyigálnak, / Vitéz Petővel nyugott népek jutának, / Aranyas zászlóját Ali basának / Ott bényerék, budai herélt basának.. (279. Eger vár viadaljáról IV. 1500–1503.)

oly sok bajtársukat elveszítették, a halhatatlan istennel, aki a magyarokért harcol, s akinek ellentállni nem lehet, semmiképpen sem harcolnak.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL³⁴⁴

Dselálzáde Musztafa Eger ostromáról

A 69

Mivel a szerencsétlen királynak azon a vidéken levő, nagy fontosságú várai közé tartozó Egre nevű vár égisz szilárd erősség, a gyaurn kutyaúknak és pokolra valóúknak tanyája s híres és erőssége miatt jelentékeny vár vala, ezért a győzelmes hadsereggel az ellen indult ... és hozzáfogott vívásához. Köröskörül minden oldalon ágyúkat és zarbuzánokat³⁴⁵ állított fel, belül, az erős várban pedig az átkozott gyaurok többféle ágyút ... és fegyvert felhasználva puskákkal és zarbuzánokkal harcoltak. Mind a két részen éjjel-nappal igen heves volt a harc és küzdelem, miközben az ágyúúknak felszálló füstje felhőkké alakútt, dörgésök siketté tette a világot, a puskák ... golyói úgý hullottak, mint az eső. A vár alatt elesett vértanúúknak nincsen száma. Negyven napig tartott a harc, de elfoglalása könnyűszerrel nem volt lehetséges; mert bástyáinak ormai az égisz érnek, falának alapja a tengerben van, védői a szerencsétlenség elhárításában tökéletes mesterek, fortély és hadi csel dolgában serények valának, továbbá rendkíúul nehezen hozzáférhető és párját ritkító vár. Isten végzéséből bekövetkezően a téli évszak és a hideg idő, a beállott esőzés és havazás miatt eltűnt a nyugalom és türelem; az élelmiszerekben való szükség aggasztotta a sereget, a hidegség megzavarta a jószágok nyugalmát. Minthogy a vár elfoglalása más időre volt határozva: jobbnak és célszerűbbnek tartották, ha a vár alól elvonulnak s felhagynak a vívással és harccal. Minden irányban akindsikat küldtek ki, akik az ország virágzó tartományait elpusztították és kirabolták.³⁴⁶

³⁴⁴ Istvánffy 263–281. A döntő ostrom után már csak kisebb lövöldözések lesznek, a mieink közül utolsónak Dobó apródja, Tarján Kristóf esik el. A török történetírók közül Szulejmán nővéreúnek férje, Lufti érthetően röviden emlékezik meg Eger ostromáról: „...Egre nevű várhoz mentek, amely Magyarországnak hajdan erős vára volt. Jó ideig ostromolták, de mivel hideg volt s a tél közeledett, ezért nem volt alkalmas idő és így dolguk nem sikerűtt. Tehát eltávoztak onnan és szabadságot adtak a hadseregnek.” (Thúry II. 38.)

³⁴⁵ Várvívó ágyú.*

³⁴⁶ Thúry II. 271–272.

A 70

Az egri csillagok

Tekintetes és Nagyságos Úr, igen tiszteletreméltó urunk. Szolgálatainknak készséges ajánlását.

Biztosak vagyunk benne, hogy Tekintetes Uraságod előtt jól ismert: Eger várát a török, a keresztény név ellensége milyen sokáig tartotta körülzárva és ostrom alatt. E kemény ostrom a mindenható Isten végtelen és ki-mondhatatlan könyörülete folytán tegnap véget ért. Az ostrom során Isten segítségével és támogatásával erőnkhez mérten arra törekedtünk, hogy hűségünket és igyekezetünket egészében megmutassuk a szent királyi felség, a mi kegyelmes urunk ügye iránt és ennek a nyomorúságosan tönkrement országnak védelmében katonáink nagyarányú elvesztésével, vérük és vérünk hullásával, egyúttal az ellenség súlyos kárával. Minthogy azonban a várat annyira szétrombolták és a földdel tették egyenlővé, hogy inkább mezőnek, mint várnak látszik, az egyéb szükségesekből is kifogytunk, amiről a szent királyi felségnek elég kimerítően írtunk és a jelen sorokat felmutató nemesek, János vajda³⁴⁷, Iványi György, Somogyi András és Kőszeghi Albert útján tájékoztatásul sok mindent jelentettünk, amit Tekintetes és Nagyságos Uraságod tőlük pontosan megtudhat. Ezért szeretettel kérjük Tekintetes és Nagyságos Uraságodat, hogy sorainkat felmutató említett embereink minden szavának adjon hitelt és a szent királyi felségtől eszközölje ki, hogy könnyen a király elé juthassanak, kegyesen meghallgatást nyerjenek és kedvező válasszal gyorsan visszatérhessenek. Továbbá, hogy a királyi felség a várat, minthogy a törökök torkában van, új és egészséges katonákból álló őrséggel, egyéb hadi felszereléssel és lőszerrel olyan mértékben lássa el, hogy az ellenség számára, ha részéről újabb próbálkozásra kerül sor, mindig bevehetetlen legyen.³⁴⁸ A magasságos isten Tekintetes és Nagyságos Uraságodat sokáig szerencsésen tartsa meg.

Eger várából, az Úr 1552-ik évében, október 19. napján.

Dobó István	Petheő Gáspár
Mekcsey István	Gergely deák
Zolthay István ³⁴⁹	

³⁴⁷ Tinódinál és Istvánffynál Vajda János.

³⁴⁸ C28

³⁴⁹ (RML I. 115–116., a címzett Nádasdy Tamás.) Ferdinánd „...Dobót Erdély parancsnokává tette... Zoltai Istvánt, Pető Gáspárt és Fígedi Jánost és valamennyiüket, kik az ostromot bátran viselték el, nem mellőzve a közkatonákat sem, nemcsak nagy zsolddal,

Egri vitézek folyamodása Ferdinándhoz az ostrom után fél évvel

A 71

Legszentebb királyi felség, legkegyelmesebb úr urunk és fejedelem. Hűséges szolgálatainknak legszentebb felségtek kegyébe való legalázatosabb bemutatását.

Azt hisszük, hogy legszentebb felségtek mind a kiváló úr, Bornemissza Gergely, legszentebb felségtek kapitánya révén, akinek kapitánysága alatt katonáskodunk, mind más hitelt érdemlő emberek révén eléggé értesült és tájékozódott arról, mekkora hűséggel, igyekezettel, fegyellemmel, s

hanem falukkal, birtokokkal és telkekkel ajándékozta meg. Megajándékozta volna kétségtelenül Necskeit is páratlan bőkezűséggel, ha őt a kegyetlen és méltatlan halál a kitüntetések elől el nem ragadja. Ferdinándtól hívatva ugyanis, útjában Bécs felé, betért Várkonyba, s vele levő katonái a városbeliektől néhány lovasfogatot parancsoltak a poggyász szállítására. Mikor azonban ezek nem engedelmeskedtek, ... csetepaté támadt... Mindkét részen sokan elesetek. Midőn ő, akit nem ismertek eléggé, lecsillapításukra odafutott, egy földműves szekercével homlokon vágta, s a jeles férfit megölte.” (Istvánffy 283.)

„Gongya lőn erre jó Gergely deáknak, / Halálájért jó Mecskei Istvánnak / Nagy siralmat szőrze várkonyi póroknak, / De gyilkosok kézbe nem akadának.” (Tinódi 287. – Eger vár viadaljáról... IV. 1736–1739.)

„De Bornemissza Gergely sem örvendhetett sokáig új tisztségének. Kevéssel ezután nagy szerencsétlenségére, s az állhatatlan szerencse csúfságából Veli bég, Hatvan parancsnoka tört vetett neki, csellel elfogta és Bizáncba küldte (A75). Ott Ahmedtől, ki meg akart bosszulni a meghíúsult ostromot, mint mondják, Szolimán parancsa nélkül, megfojtatva, akasztófán végezte életét, de mégis úgy, hogy az isten a feddhetetlen férfiú halálát megbosszulta. Mert magát Ahmedet is nem sok idő múlva, Szolimán parancsára, s feleségének ... és vejének ... ösztönzésére, éppen ugyanazzal a halálbüntetéssel rútul megölték.” (Istvánffy 283–284.) A *Memoria rerum* szerint: „Gergely deákot, egri kapetánt, és Zolthay Istvánt terek csata, kire ők hertelensíggel és szakozva kiötvén Egerből, megfogá nem távol Egertől. Zolthayt a terek Budán tarták, váltságára adák, Gergely deákot Konstantinápolba császárnak vevik. Ott mert az terek hitet nem akará felvenni, kire ő maga személye szerint császár nagy ígretekkel inté, az Ahmád passa egy reggel Konstantinápol kapuján ki Drinápolra veszi felakasztatá.” (102–103.) Bornemissza Gergely egri kapitány 1554. október 18-án esik egy portyája során (akkoriban a portyázó sereget is *csata* szóval illették) török fogságba, 1555-ben végzik ki. Fia nem tudta apja halálának idejét: „Én Bornemissza György, Kálnai, az néhai Gergely Deák fia, ki egri kapitány volt, és Ferdinánd király idejében esett volt Egernél a kapitányságból török rabságban, és Konstantinápolyban vitetett és ott öletett meg az fejedelem és hazája hűsége mellett 1554. esztendőben...” (TT 1878. 710.) Az egri hős második feleségét Syger Dorottyának hívták, György fia mellett tudunk még két leány, Orsolya és Kata létezéséről, valamint Jánosról, aki Báthory lengyel királlyal harcol annak orosz hadjáratában, Báthory Zsigmond fojtatja meg 1594-ben.

mekkora veszedelmekkel és hevességgel, nem kímélve vagyonunkat, személyünket és önnön életünket, korábban is bárhol, amikor a szükség megkövetelte, különösen pedig ezen egri vár ostroma alatt, szolgáltunk legszentebb felségteknek, ahol inkább akartuk a halálunkat az életünk elé helyezni. Ezért legszentebb felségtek higgye meg, hogy mi az ostromban és az ostrom után sokféle és különböző módokon kimerülve és elszegényedve senkitől nem kapunk enyhületet, és szinte már végínségre jutottunk, s ezáltal még felkészültségünkben is nem közönséges fogyatkozást szenvedünk, ha nem érkezik jóindulatúan segítség. Ezért legszentebb felségteknek, mint legkegyelmesebb úr urunknak és fejedelmünknek a legalázatosabban könyörgünk, hogy egyéb hűséges alattvalói iránti hűséges királyi kegyelméből méltóztassék a mi szolgálatainkat is kegyes szemmel megtekinteni és valamiféle gondoskodással és segéllyel kegyesen rólunk is gondoskodni, hogy ezáltal legszentebb felségteknek is vidámabban és figyelmesebben szolgálhassunk és legszentebb felségtek szolgálatában alkalmasabbak lehessünk minden készülődésre.

Legszentebb felségtek kegyes és kívánt válaszát várjuk. Az egri várból április hó 7. napján, az Úr 1553. évében.

Legszentebb felségtek

legalázatosabb hívei

Nagy Albert, Beke Antal, Károlyi Miklós alkapitányok; Kőszegi Albert, Tóth Márton, Balog Dezső,³⁵⁰ Nagy Vince, Újszászy György, Erdőssy Ágoston, Tamás István, Tekenő Pál, Felföldy Dezső, Babocsay István, Somogyi Mihály, Nagy Jakab, Szikszai András, Jajcay György, Félegyházy Gergely, Nyíró Simon, Ugocsay Mihály, Dersy Jakab, Nagy Lukács,³⁵¹ Nagyiday Lukács, Naszádos János,³⁵² Nagy Péter,³⁵³ Kovács

³⁵⁰ „Balog Dezső tizedes Gergely deák kapitánysága alatt, lábain sebesült meg, 2 forintot érdemel és ajándékként egy öltözetet.”

³⁵¹ „Nagy Lukács várbeli tizedes, megsebesült a fején, érdemel 2 forintot és a királyi felség ajándékaként öltözetet.” A Gárdonyitól ismert Nagy Lukács „százados az ostrom idején betört a várba és megérdemli a királyi felség kegyét.” Ehhez fűzött jegyzet: „Jónak látszik adni számára 25 forintnyi sőt és egy öltözetet, hogy szolgáljon Egerben.” Érdekes, hogy két másiknak, akik vele voltak, 40 forintnyi sőt javasol az előterjesztő.

³⁵² „Naszáros János tizedes Gergely deák kapitánysága alatt, egy barbár csapásától sérült a vállán, érdemel 2 forintot és öltözetet.”

³⁵³ „Nagy Péter várbéli tizedes, egyik lábára megsántult, golyó áll a lábában, és az első támadáskor megsebesült a homlokán, 32 forintot érdemel – mivel az orvos húsz forintot kér tőle – és ajándékként öltözetet.”

Kelemen, Ország Tamás,³⁵⁴ Thursy Gergely, Balog Benedek, Balog Pál, Nagy Barnabás, Bassa Imre, a Bornemissza Gergely úr kapitánysága alatt levő gyalogok tizedesei és egyéb közigazgatók.³⁵⁵

A halott hősök családjának könyörgései

A 72

Kassai Margit úrnő könyörög, mert apja, az előrelátó Kassai György kövektől eltaláltatván meghalt. A királyi felség döntésén áll.³⁵⁶ (...)

Orsolya, özvegye a serény Nagy Lukácsnak, várbeli puskásnak, akit puska ölt meg, segélyért könyörög. A királyi felség döntésén áll. Négy árvája van.³⁵⁷ (...)

Disznós Anna könyörög férje, az előrelátó egri Török János halála miatt, egy árvája van. A királyi felség döntésén áll.³⁵⁸

Azt mondja, hogy a vár szükségletére beszállított háromszáhatvenöt kiló gabonát, a püspökség jövedelméből adassanak meg. (...)

Katalin, a serény Was Ferenc hitvese könyörög kövektől agyonütött anyja halála miatt. A királyi felség döntésén áll.³⁵⁹ (...)

Apolina, özvegye az előrelátó Molnár Ambrusnak, aki az ácsok között mester és derék kézműves volt, megölt férje halála miatt könyörög, három árvája van. A királyi felség döntésén áll.³⁶⁰

A tiszteletreméltó úrnő, Ágnes, özvegye András deáknak, egri bírónak, könyörög férje halála miatt, akit lövedék roncsolt szét, két árvája van... A királyi felség döntésén áll.³⁶¹ (...)

Az előrelátó Istók Benedek és Nagy Pál, felnémeti jobbágyság a várban voltak az ostrom idején, és, mivel gyermekeikről nem gondoskodhattak, feleségüket és gyermekeiket e törökök elhurcolták, segélyért könyörög-

³⁵⁴ „Ország Tamás tizedes Gergely deák kapitánysága alatt test szerint való testvérei – Ország Imre és Kovács Antal tizedesek, akik a Hanwa nevű birtokon laktak és lövedéktől elcsapván haltak meg – halála miatt könyörög a királyi felség kegyéért.” „Jónak látszik adni két öltözéket és söt húsz forintnyit.”

³⁵⁵ TT 1888. 394–395., latin. Januárban és februárban elkészült az egri sebesültek listája a javasolt adománnyal együtt.

³⁵⁶ „Jónak látszik adni öltözéket és 10 forintnyi söt.”

³⁵⁷ „Jónak látszik adni öltözéket és 12 forintnyi söt.”

³⁵⁸ „Jónak látszik adni öltözéket és 8 forintnyi söt.”

³⁵⁹ „Jónak látszik adni öltözéket és 3 forintnyi söt.”

³⁶⁰ „Jónak látszik adni öltözéket és 20 forintnyi söt.”

³⁶¹ „Jónak látszik adni öltözéket és 32 forintnyi söt.”

nek, hogy gyermekeiket visszaválthassák. A királyi felség döntésén áll.³⁶²
(...)

Katalin, özvegye a néhai maklári Szőr Máté molnárnak, akit kövek ütöttek agyon, segélyért könyörög, mert három árvája van. A királyi felség döntésén áll.³⁶³

A 73

Tinódi Sebestyén *Cronicájának* bevezetőjéből

minden rendbéli tudós olvasó
jámboroknak köszönetöt
és Istenben való
imádságot

Ez jelönvaló könyvecskét szőrezni nem egyebért gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvívó, várak-várasok rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság üdvességes, tisztösségös megmaradásokra, az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozzanak: mert, mint illik lélok szerént az ördöggel, testtel és ez világgal korosként az jó körösztyénnek hadakozni: ugyanez világ szerént es az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni. Lám, az hadakozás, emberöldöklés régön kezdetött, még Ádám atyánk idejében: mikor az első két fia egyik az másikat, Kaim Ábelt megölte. Azulta fogva menni szántalan sok csudák, hadak, öldöklések lötenek, az krónikában bölcsek aszt mind béírták. Én aszt meggondolván, és látván, ez szegín Magyarországon mely csuda vesződelmes hadak kezdének lennie: ezeknek megírására, hogy ki lenne végemléközet, senkit nem hallhaték. Mindezök meggondolván, és uraimnak, barátaimnak erre való intésöket gyakorta hallván: készörittetem enmagamat ez szegín eszömmel ezeknek gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, öszveszednöm, és az kösségnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemléközet, kinek munkájába sokat fárattam, futostam, tudakosztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dolgokba jelön voltanak, értékösztem. Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamissat bé nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam. Ha valahol penig vétök volna benne, aszt ne én vétkömnek, hanem az kitől értékösztem, tulaj-

³⁶² „Jónak látszik adni 40 forintnyi söt.”

³⁶³ „Jónak látszik adni öltözéket és 16 forintnyi söt.” (TT 1888. 397–400., latin.)

doníccsátok: és kérlek titöket, éneköm megbocsássatok. Ha penig aszt értöm, hogy ez én munkám jónak és kellemetösnek teccik tinéktök, ezután es ajánlom enmagamat míg az Úristen éltet ez világba, az jövendő szerencsákat és hadakat, vitésségöket jóakarattal, gondviseléssel, igazán jámborul öszveszednöm, írnom és kiadnom igyeközöm: kiből az vitézők minden igyökbe körösztýén módra tuggyanak üdvességökre bölcsen járni,

hadakozni: Továbbá üdvösségös egésségtöket kívánom.

Erdélben Kolozsvárból, böjtmás hónap

XIII. napján: Krisztus születése

után 1554. esztendőben.³⁶⁴

Nádasdy Tamás levele nádorrá választásáról feleségéhez, Kanizsai Orsolyához 1554-ben

A 74

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes asszony házastársam: köszönetemet és magam ajánlását.³⁶⁵ Adom tudtadra, hogy ez mai napon, délután öt és hat óra korba, király ű fölsége egész országával, az mindenható űr Istennek elvégezett akaratjából, nem az én érdememből, hanem csak az ű jó voltából és nagy irgalmas voltából Magyarországnak nádorispánjává és kunoknak bírójává tőnek,³⁶⁶ ki legyen ű szent fölségének neve dicséretire, király ű fölségének hívségére, az szegény országnak előmentére, nekem veled egyetembe üdvösségemre és tisztességemre amen. – Az többit megérted Csányi Akacius uramtúl, az én atyámfiától.

³⁶⁴ Tinódi 89–90.

³⁶⁵ Vagy tréfálkozik, vagy meghatódott, ugyanis többi ekkori sajátkezű levelének a megszólítása: *Szerelmes Orsikám*. Később visszaél nádori jogkörével: párját és gyermeküket féltve írja 1557 júniusában, „...se te, se Ferkó, se házad népe az házból soha csak egy lépést is kü ne merjetez mennyi, se az kertbe, se az szőlőbe, ... ezekben egyebet fetez, jószágok vesztésébe egyebet ne merjetez míelni és tegyetez le zsáktokat és üljetek le rajta: ... ez sem volna gonosz, ha száz forintot elosztogatnál az szegénység között, de ezt oly nyomorultaknak kellene adnyi, kik szűkölködnének...” (Nádasdy 16–17.)

³⁶⁶ Majdnem kétszer annyi szavazatot kapott, mint Báthory András. Feleségéhez írott leveleiből is kiderül, hogy bár a király nagy becsben tartotta (például, bár Nádasdy pestises helyről jött, kezét fogott vele Ferdinánd) és ő is lojális volt (bár természetesen adományokat is várt uralkodójától: „...ű fölsége nagy kegyelmességgel mutatá hozzám magát, de az Vinczen válik meg.” – i. m. 8.), pontosan tudta kötelességét: „...ez országbeli urak és nemesek között és császár között én vagyok bíró...” (i. m. 36.)

Hugomnak vajdáné asszonyomnak³⁶⁷ mondd szolgálatomat. Isten tartson meg nagy sok esztendeig és gyógyétson³⁶⁸ meg. Datum Pozson városából, ország gyűléséből, aprilisnek 15. napján 1554.

Az te vén Nádazsdy

Thamás Házás

Társod: Nádorispán.³⁶⁹

A 75

Kanizsai Orsolya válasza

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram.³⁷⁰ Az én szolgálatomnak ajánlása után az hatalmas úr istennek nagy hálákat adok minden mivelünk való sok jótéteményiről, ez mostaniról is, kivel ű szent fölsége

³⁶⁷ Maylád István özvegye, Nádasy Anna.

³⁶⁸ Valami nőgyógyászati betegsége lehetett, mert sokáig kellett várniuk a gyermekál-dásra, s csak egy gyermekük maradt életben, Ferenc, a majdani *fekete bég*. E betegséggel lehet kapcsolatos a TT 1878. 187. oldalán közölt Nádasy-levéltöredék: „Im ez saczkoba ket pessaria vagon azaz az szerszam kit az titokhelre kel boczatani, es vagon ezen saczkoba eg` szelencze keno, mel kenovel az pessariá(t ha) bę boczatod megh kend az kenovel, arra ketto az pessaria hog` hol egiket, hol masikat boczasd bę, mert ha czak eg` volna, hamar ku menne az ereie, es nappalis boczasd be eielis napal ket oraigh tarczad nalad, eiel touabb lehet. (...)” Bizalmas viszonyukat mutatja Nádasy egy a török sikertelen szigetvári ostroma után a kanizsai táborban kelt levélaláírása is: *Az te rühös – – –ros, tököh h – – nusod* (a nyomdafestéket talán nehezen viselő kifejezéseket a moly kiette). Gyermekük születését az úrnő kegyes cselekedettel igyekezett meghálálni: „(...) Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy megkegyelmeznék néki, én miattam mindholtig ott lehet az fogságban, de ha azt akarod, hogy megszabaduljon, tehát úgy cselekedjél vele, mint az Györík Kelemennel és az rabokkal, kiket elbocsáttattál vala, mikoron az Isten Ferenczet adta vala ez velágra. Isten tartson meg jó egészségben mind Ferenczczel egyetembe. Posonból 23. novembris 1559.

Az te Nádazsdyd etc.

Akarnám értenyi, miért fogták volt meg az Miklós Pál fiát.” (i.m. 53.) A szülők féltő gondoskodással óvták egyetlen gyermeküket, bár Nádasy mintha meglátta volna fia sorsát, írja feleségének 1556 tavaszán: „Ferkót lassan lassan az verőfény nézésre kell szoktatnyi, mert félő, hogy lágy szeme ne legyen, mert, ha Isten élteti, az kópja hegyire kell többet nézni, hogy nem sem apjára, sem anyjára...” (i. m. 15.)

³⁶⁹ Nádasy 9. Nádasy Brodaricsnak volt unokaöccse, mindvégig Ferdinánd-párti, eltekintve a néhány, inkább kényszerűségből János király oldalán eltöltött évet – ekkor viszont az fiúsítja Nádasy menyasszonyát, Kanizsai Orsolyát. Ferdinánd is Orsolyának engedi át a teljes Kanizsai-birtokállományt, pedig Nádasy visszaállásakor még azt is kiköti, hogy János király ellen ne kelljen harcolnia.

³⁷⁰ Ő is tréfálkozik: sajátkezü leveleinek megszólítása *Szerelmes uram. Szolgálatomat stb.*

ajándékozott te Kddel egyetembe és üdvözlöm előszer te Kdet lélekbe, azután ez világ szerint is, hogy az örök mindenható úr Isten először lélekbe erősítsen meg az ő szent hitinek és igéjének általa az igaz hitbe, hogy minden tévelygések távol legyenek mi tőlünk és legyünk mi szegény kis keresztyén anyaszentegyház egyesek mind lélekbe mind testbe, hogy az mi urunkat igaz hitbe, atyafiúi szeretetbe szolgálhassuk; – és te Kdet, én édes nádrispán uram tegye nagy jó szerencsésé és tartson meg az én árva szemeim előtt, kiért remélem, bízom és hiszem, hogy úgy leszen és ezt is bizonynyal hiszem, hogy te Kdet dedeommá³⁷¹ akarja tenni csak az ű benne való bizodalomért; ámen.

Továbbá, szerelmes uram, én te Kd ellen ugyan nagyot vétettem, hogy én te Kdnek ennyi levelére választ nem tettem; mert bizony sem haragom, sem feledékenségem miatt nem esett ez én rajtam, hanem naponként Kdet vártam. Az Csáfordy ki levelet hozott, [arra] most mindenrűl választ nem tehetek. Az hol kegyelmed azt írja, hogy más módon fogadjam Kdet, az úgy vagyon, mert úgy fogadom, mint én édes nádrispán uramat; de jól meglássa nádrispán uram is, mint jű haza, mert nyilván csak kevély nádrispánné asszonyra talál. Továbbá az négy tisztnek³⁷² egyik[e] elég énnekem és az kún-bírósgot kívánom, mert tudja Kd, hogy én nem iszom bort; az doktor azt mondja, hogy nem jó nádrispánné asszonynak vizet innya; azért mégis jű valami búza az birságon, mégsem halok szomjjal meg. Az hatalmas úr isten tartsa meg Kdet. Datum az Kd Leokájában. 23. Aprilis 1554.

Az kegyelmed Orsikája.

Továbbá azt írhatom Kdnek az kevély nádrispán asszony felől, hogy viselő szoknyája egy szál sincs; a ki volt, azt immár nem lehet hogy viselhesse, mert meg vagyon [kopva?]; az öve szűne szökfű szűn, atlacz legyen;³⁷³ nádrispánné asszony ugyan parancsol nádrispán uramnak, hogy Kocsis Istvántúl megküldje prémivel és főstött gyolcsával egyetembe; errűl nádrispán uram vélekedhetik, hogy nyilván csak kevély emberrel vagyon ű kegyelmének dolga.³⁷⁴

³⁷¹ Te Deummá tenni = felmagasztalni.*

³⁷² A nádor négy tisztjének egyike a jászkun-bírósg vagy kapitányság. Kunkapitány vagy kunbíró, aki víg társaságban bort nem iszik.*

³⁷³ „...szoknyának valót nem vehetem meg, mert nem találnak olyat, ki megtartsa az szűnyét, de mégis kerestetem, ha találnak jó, ha nem, Velenczébe küldök érte.” írja neki férje december 4-én, beszámolva arról is, sikerült a közvélekedés szerint ezer tallért érő nyusztot hatszáznegyvenért megvennie. (i. m. 12.)

³⁷⁴ i. m. 91–92.

A 76 Verancsics Antal és Zay Ferenc levele a fogoly Bornemissza Gergelyhez és társaihoz 1555 szeptemberében

Viszontagságaitokat és szükségeiteket, amiket mai leveletekben nekünk megírtatok, megértettük, és hisszük, sokkal súlyosabbakat is eltűrtök, mint amikről panaszkodtok. Mégis, mivel a végzet pályája és az isteni akarat ellenében az emberi erő tehetetlen és erőtlen, illendő – ha bölcsek vagyunk és Isten lelke vezérel – mindazokban megnyugodnunk, amiket maga a Legjobb Legnagyobb Isten elénkbe tett, mivel az előrelátó ember jellemzője az időnek is nyugodalmas lélekkel engedni. Ez gyakran alkalmasabban elrendez mindent, mint ahogy bármi emberi akarat, vagy virtus képes. Mégis e kevéssel vigasztalván titeket bátorságra és türelemre, magunk is igencsak vigasztalandókként, akiknek napról napra van mitől félni, elküldtük nektek segítségül a pénzt a zsidó Ábrahám révén, amennyit kértetek, megajándékozván öreiteket és levélvivőitöket is nem kicsiny mértékben, megkértük őket, hogy legyenek hozzátok méltányosabbak és minden ténykedéseitekhez készségesebbek. Ezidőtájt nem lehetünk bőkezűbbek veletek, a mi forrásaink is kiszáradóban. Máskülönben nem felejtkezünk meg egyéb dolgaink közepette rólatok, csak adassék valami biztos lehetőség nekünk, amivel minden kéréseketek segíthetjük, amit szerfelett kívánunk és testvérként ígérünk, mégha a legélesebb karmokba estetek is. De bízni kell Istenben és meg kell őrizni a lélek nyugalmát, mivel a fortunával mérközni nem lehet. (...) ...hogy ... nektek is, nekünk is reménykedni vagy csüggedni lesz-e szükséges, azt az a válasz mutatja majd meg, amit a király Erdéllyel kapcsolatban³⁷⁵ adni fog. (...) Mégis, nem szűnünk meg ügyetekben Ibrahimot, az itteni fejedelem főtolmácsát és a főpasa bizalmas kliensét sarkallni és szükségteket figyelmébe ajánlani. Kétségkívül jóakaró barátunk ugyanis, annyira, hogy erősen reméljük, pártfogásával mielőbb gondoskodás történik rólatok. Isten veletek. Konstantinápolyban, 1555. szeptember 6.³⁷⁶

³⁷⁵ Ferdinánd későn fogja Szulejmánnal tudatni, hogy hajlandó János Zsigmondnak átengedni Erdélyt, ezért Szulejmán megindítja 1556-os hadjáratát.

³⁷⁶ Verancsics IV. 92–93., latin. Ferdinánd követségének harmadik tagja Busbecq lovag volt. Ez a követség találta meg a Monumentum Ancyranumot, ám Verancsicsnak erről az időről való feljegyzései elvesztek. Busbecq írja, hogy megérkezvén Ankarába, „...igen szép feliratot láttunk meg, és azoknak a tábláknak, amelyeken Augustus az általa viselt dolgok jegyzékét foglalta össze, a példányát. Ezt, amennyire olvasható volt, embereinkkel átírtattuk.” (i. m. 42., latin.) Verancsicsnak az armálisban Johannes

Bajviadalra hívó levelek

A 77

Egregio domino Valentino Magyar locumtenenti in Fonód³⁷⁷ ...

Köszönetemet mint jó barátomnak és vitéznek. Jött vala ez elmúlt napokban leveled³⁷⁸ onnan, miképpen éntőlem is ment oda, mint atyafi atyafiának szokott levelet küldeni. De mivel hogy ez elmúlt napokban mentem vala én, mind nagy sok béggel és urakkal felkészülvén, oda Koppánba, ott igen vártalak az ütközetre tized napig, de nem győzőlek várni.³⁷⁹ Osztán eljövök mind az vitézekkel egyetemben. Ott nékem ezért sok költségem is lőn heába; azért mostan is intlek és kérlek, hogy nekem választ tégy avagy levelet küldj erre, hogy tudjam meg hol akarod az vívást, ha Palotán akarod, vagy Tatán; mert én kész vagyok reá mindenkor; most is ugyanazon ember vagyok. E két várnál egyebütt nem akarom, és mint két atyafi vívunk meg, csak hogy hat avagy hét nap előtt megizenjed eléb. Ennekutána holott tudakozol rólam, ki vagyok, és ugyan czirkálsz: én Székesfehérvárott háromszáz bezliáknak agája voltam. Haszon agának híttanak. Ennekutána nagyobb uraságom adaték; mert Nógrádban az iszpahiáknak alaj-béggjévé választattam. Onnan Nógrádból eljövök, Ibraliom bégnek az hatalmas császártól neveztetém; most immár az basának mennyi szandsákja vagyon, mind előttök járó vagyok. Nem tudom

Belsiusként szereplő, eperjesi származású, Wittenbergben végzett titkára ezért nemességet kap Ferdinándtól.

³⁷⁷ A kiváló Magyar Bálint úrnak, fonyódi helytartónak

³⁷⁸ Takáts írja, a bajviadalra való hívás úgy is történt, hogy az ellenfélnek valamilyen becsben álló tárgyat küldtek: fegyvert, de általában tollat, deli csizmát. Temesvárba az 1552. évi ostrom előtt fél évvel a frissen elfoglalt becskerekai vár törökjei tizenöt-tizenöt tollat és csizmát küldtek, volt, aki három tollat is átvett. Az előkelők strucc-, a szegényebbek daru- vagy sastollal hívtak viadalra. Ezért e században sokhelyütt a végvárakban külön madárállományt tartottak. Volt, hogy éjszaka a török kopját hagyott a magyar vár előtt, rajta írással: aki felveszi, álljon ki – e szokást *fegyvermarasztásnak* hívták. (A szegény vitézeknek egyetlen kopójuk volt, hát baltát, buzogányt, csákányt hagytak ott helyette.) Minél nagyobb távolságot kellett éjszaka a kihívónak megtennie ellenséges területen, annál nagyobb volt a viadal becse. Győri huszárok egy éjszaka az esztergomi vár kapujában hagyták kopójukat, a budai törökök Komáromig elmentek.

³⁷⁹ A nádor ugyanis megtiltotta Magyarnak a párbajt. E levél után Magyar Bálint így ír Nádasdynak: „Könyörgök nagyságodnak mint kegyelmes uramnak, engedje meg nagyságod, mert félek rajta, hogy oly levelet kezd írnia reám, kibe meg fog rútitani. Mint-hogy pedig gyermekségemtől fogva ez körülök nevekődtem föl és tisztességemet ifjúságomtól fogva ez koriglan megoltalmaztam, bánnám, ha immár ilyen koromba esnék rajtam ilyen gyalázatot.” (Takáts 40.) Másképp: *Az jó hírért névért s az szép tisztességért / Ők mindent hátra hadnak.*

azért, mit czirkálsz ilyen igen; mi mint törököt s mind magyart egyaránt tartunk; mert egy Istenünk vagyon és egy emberek vagyunk! Mi nem czirkáljuk eképpen az magyar urakat és vitézeket, mint kegyelmed czirkálja; miért hogy mind egy Isten teremtt mind kicsint, mind nagyot. Ez levél költ Pesten in die Gregorii papae 1555. Mondd köszönetemet az ottvaló uraknak és vitézeknek.

Ibráliom bég
az nagys. basa szandsákinak
előttejárója.

Ez levél adassék az nagyságos böszpörémi bégnek, az hatalmas császár helytartójának etc. nékem jó uramnak.

Ti szendrői törökök tudjátok, mikor Lándorfejevár magyar kézbe vala, én tibennetök sokat esmerék és nevetőkön nevezék bennetök. Akkoron tartja vala Baly bég Szenderőben az szandsákságot, azon eszetökbe jut. Továbbá Dely Amhát szenderői, esmég Kazya szenderői, Dely Turchon szenderői, és Amhát Kulichy szenderői és Bodomy Alya szenderői, és Hadar Balya szenderői, és Amhát aga szenderői és Kurthy Ugylya szenderői és még vég-zarnovári vajda, Agyam Hadar Fezemü zarnovári vajda vala, Dely Huszain zarnai, Zeledyn aga zarnai, Omhat aga zarnai és Deli Naszuf zarnai. Jól tudjátok atyámfiai, vitézők, hogy én titöket mind jól esmertelek, valamelyitöknek neve itt az levélben vagyon. Továbbá egyik vitézt válasszátok ki közületek, valamelyiket gondoljátok ennyi vitézek közül, kit mennél jobbat tudtok benne; mert ez jövendő Szentgyörgy napján, ha Isten azt hagyja érnöm, megütközöm vele, vagy a pápai mezőn akarja, vagy az győri mezőn, vagy az beszperémi mezőn. És semmi egyéb fegyver nála ne legyen, csak egy élös szablya és egy vasbot, sem pánczél, sem sisak, csak egy dolmányban. Ha az Úristen neki adja, vagy énnököm, de az mind halálíg legyen. De ha Isten nekem adja hát én fejét veszem. Akkor az időben, mikor Lándorfejevárát az magyarok bírják vala, akkoron lándorfejevári bán Thörök Imre volt, és az másik Paksy Mihály; azért azon eszötökbe vehetitek, ki vagyok én. Viczebán volt Káldy László, Oláh Balázs; ezek voltak az viczebának.

Erről is eszetökbe vehetitek, ki vagyok én, hogy az császár földére mentünk vala rablani, akkoron megrablánk az császár földét és reánk támadott vala két vajda: egyik zonoki, az másik runiki. Mindkettőnek ott fejét vevék és az zonoki vajdának én vettem el az fejét; azért arrul meggondolhatjátok, ki vagyok én. Továbbá szenderői vajda és zarnoi vajda ezt megértvén, hogy mi ezt miveltük volna, nagy sok néppel jöttek volt az

fejérvári mezőre, kit Vracsnának hínak. Ezt megláták az fejérvári vitézők, ők is kijönnek és erős viadalt tőnek ott és én akkoron Kapucsibasa Amhát szenderőinek vettem ott az fejérvári mezőn az fejét; azért is eszetökbé vehetitek, ki vagyok én. Továbbá ezen megboszankodván, másodszor még eljöttek, még annál többen mint azelőtt ugyanazon mezőre és megláták a fejérvári vitézők, kimenének és nagy viadalt tartának, ott is én fejét vevém zarnai Dely Naszufnak, arról tudhatjátok, ki vagyok én. És hogy megszállá császár Fejérvárat és az ágyúkat hogy az kapura hozák és mi az vitézekkel reátok menénk, ott az pattantyúkat elnyertük vala töletek, és akkoron én fejét vettem vala Amhát agának az pattantyú mellett, ki jancsár aga lett volna, azért erről is tudhatjátok, ki vagyok én. És hogy az Nebojsza mellett az kűfalt erősen megtörétek, és egy hajnalkorba nagy ostromot tettetek és bejöttök az törésen, ott ezt megláták az fejérvári vitézek, nekik törének és kivágták őket. Az törésen ott hét zászlót nyerénk el tőlük; ott is én fejét vevém az Amhát vajdának; erről is megtudhatjátok, ki vagyok én! Azért ti vitézők, ha valamely ti bennetek ugyan vagyon, énnékem Szentgyörgy nap előtt, egy hónappal előbb tudtomra adja; az nevét is megírja, ki leszen az vitéznek neve az ki én velem az bajt fölveszi. Én annak nagy szép ajándékot küldök. Azért ez levél adassék az beszperémi bégnek, hogy azt az törököt kikeresse közülök, az vitézek közül, ki én velem megvína. Isten tartson meg vitézők mineden javával. Ez levél költ Vasvárott szent János napján, anno domini 1555.

régi fejérvári vitéz, az

Kéldy Miklós

Mi Ali basa, az hatalmas Istennek is akaratóból török császárnak főhelytartója Budán, és gondviselője Magyarországnak etc.

Fölséges Ernesztus herczeg nekünk tisztelendő barátunk! köszönetünk és magunk ajánlása után. Meghozák minekünk az fölséged levelét, amelyből megérténk mivel hogy kaposvári Mehemet aga, az veszprémi vice kapitánt hitta volna bajra ki, meg annak fölötte rút szidalommal illette volna, annak fölötte simontornyai három török hitt volna három veszprémi vitézt ki, mely dolog az frigynek ellene volna írja fölséged, bizonyára mi minden végbeli vitézőknek megparancsoltuk, hogy a frigynek oltalmazói legyönek és semmi ellenkezésre okot ne adnának, mely ki parancsolatunkat minden fogyatkozás nélkül meg is tartják, de ezt nem valami vakmerőségből cselekedték, hanem az fölséged alatt való vitézők palotaiak mentek néminemő vitézőkhöz, híttak Feirvárból ki, kik hogy ki nem mentek, az kopiára az palotaiak róka farkat és disznófarkat csináltak,

úgy vitték Feirvár alá, ilyen gyalázattal illették az vitézőket és Isten akaratjából az vitézők utána lévén, szinte Palota alól hozták vissza, kit mind róka farkastul, disznó farkastul akartunk az mi kegyelmes fejedelmünknek portájára küldeni. De az urak kérének, hogy azt ne cselekednénk. Mi az mi kegyelmes fejedelmünk és római császár ő fölsége között való frigynek megmaradásáért el nem küldénk. Azért ítélje meg fölségöd, ha az mi alattunk való vitézők ok nélkül valamit cselekednek-e, azért fölségöd ezféle beszédet nem illik, hogy elő vegyen, mert az végbeli vitézők egyik az másikkal ha megharagszik, ismég egymással megbarátkoznak. Mi mind azonáttal, im mostis megparancsoltuk, hogy minden végbeli vitézők az frigyhöz tartsák magokat, mert büntetés nélkül ugyan nem is szenvednénk, ha valamely valami ellenkőzésre okot adna. Fölségödnek is hasonlatosképpen kívánjuk, hogy megparancsolja minden végbeli kapitánoknak és vitézőknek, hogy az féle dolgoktul megszünjenek, mely ellenkező dolgokra szoktanak mind szüntelen okot adni, hogy azképpen az két fejedelem között való frigy épen megtarthassék. Isten éltesse fölségödet. Költ Budán. 2. Jun. Anno 82.

Az fölségös Ernestus Hercegnek, Római Császár ő fölsége atyafiának, nekünk tisztelendő barátunknak adassék...

Vitézlő nevezetös férfiú, énnekem mindenkor bizodalmas szomszéd uram. Minden tisztességes dologban barátságomat és kész szolgálatomat írom kegyelmednek, mint vitézlő bizodalmas uramnak.

Továbbá csak ilyen dolog felől akarom kegyelmedet levelem által megtalálnom: bizonyny tudom, hogy nyilván vagyon kegyelmednél ez minemű dolgom és ügyekezésem volt Csegley Ferenczczel azért, mivel hogy kegyelmednek itt mi köztünk és ott is Magyarországbán jó híre neve vagyon. Egyik jó híre neve az kegyelmednek, hogy keg. eleitől fogva szablyával kereste kenyerét és híres vitéz ember kgd. Másik az, hogy kgd. asztalát főember módra tartja és sok vitéz ember eszi az kgd. sovát, kenyerét és borát iszsza. Harmadik az, hogy kgd.-nek mind az ott való urak előtt, s mind penig az itt való pasák és bégek előtt jó híre neve vagyon és sokat iszunk az kgd. jó egészségeért és jó szerencseért nem veszteg ülvén, hanem fennállva. Negyedik ez, hogy kgd. igen igazmondó és bátor nyelvé vitéz embör, minden vitéz emberek előtt nagy az kgd. híre-neve; Magyarországbán nincs több Huszár Péter³⁸⁰ kgdnél. Ennek

³⁸⁰ Huszár Péter (1546–1603) veszprémi majd pápai kapitány, a Dunántúl híres törökverője.

okaért kérem kgdet, mind bizodalmas uramat, hogy kgd. erőltesse rá Csegley Ferenczet, hogy ne csavarogjon, ne röjtse orcáját előttem, legyünk szömbe egyszer egymással, aztán az, kinek az Isten adja vagy ő neki avagy nekem az diadalmat, az az isten dolga. Mert én ő neki többet nem írok, hanem kgdtől választ várok és ha elröjti orcáját előttem, rövid nap ajándékot veszen tőle, kit jó néven vehet. Isten velünk. Kelt Székesfejérvárott. 24. Február. A. 86.³⁸¹

Kgdnek barátja
Csikváry Dely Haszán

Jobbágylevél Kanizsai Orsolyához

A 78

Erökké való szolgálatunkat ajánljok mint Nagyságos Asszonyunknak! Továbbá, tudja meg azt Nagyságod, hogy az mi földünk mint pusztola el, mióta az Kászin bék elpusztajtá, kétszer penig, nem egyszer. Esmég az is tudva volt Te Nagyságodnak: az német had is mely igen kietlen nagy pusztaságot tén az Nagyságod szegin jobbágyin. (...) Im mastan is az Nagyságod tisztartója mely igen hatalmas nagy múkát míveltet velünk az egész Kanizsa-tartománnak: akkinek csak egy avagy két ökre volt is, mind reá üzette az szántásra, nemhogy egy hétre avagy mennyire szántottak volna velünk, hanem tizenötöd napig, sem barmunkat, sem magunkat házunkhoz nem bocsáták. Ollyak voltak ökreinkbe, hogy csak üressen sem hajthatok haza házunkhoz, hogy elalélt az nagy sok szántás miatt.³⁸² Ez penig csak tavaszi szántás volt.

³⁸¹ (Takáts 103–112.) Ugyane napon a török vitéz kapitánya is levelet írt a pápai kapitánynak, engedélyezné a bajviadalt ő is katonájának, „...az két fölséges fejedelem között az frigy meg nem bánná, mert ezeknek lételével sem várak meg nem vitatnak, sem városok meg nem dulatnak, sem nem égettetnek...” Ezután Majthényi László pápai kapitány Teuffel győri főkapitányhoz fordul, „...kérem nagyságodat, mint bizodalmas uramat, legyen nagyságod mellette őfelsége előtt, az bajviadalt őfelsége kegyelmességéből engedné meg. Mert jól érti nagyságod eféle bajviadal dolgát: ha meg nem engedi őfelsége nékie, az török azt nem hiszi, hanem hogy meg nem mer vala vívnia vele és oly kisebbséget teszön rajta, hogy jobb volna megholta, hogy sem mint élte.” A kihívó, ha választ nem kapott, nem kérdezte, miért marad el a viadal (például szegénységből, tiltásból), hanem gyalázkodni kezdett, egy-egy jól megírt gyalázkodó levelet aztán több, mindkét kézen levő várba szétküldtek, a gyalázott jóvátehetetlen infámiájával.

³⁸² Kanizsai Orsolya leveleiben többször olvashatni a szegények iránti irgalmasságáról és méltányosságáról, ezt fia is örökölte: „...az mi szegény jobbágyinknak egy társoknak az gabona hordásban egy lova holt meg, mely szegény emberről Ferencz uramnak is

Im ismég az kölesvetés Szent György-napba kezdetik, akkor ismég arra barmunkat, magunkat ráverik, ott ismég egy hétig kell lennünk.

Ismég Szent János-nap³⁸³ után meg elkezdetik az parragszántás. Akkor ismég két hétig kell rajta lennünk. Ezen könyörgünk, hogy Nagyságod tehetne valami szakasztást benne, hogy ne élénk ilyen törvéntelenen. Mert ez soha nem volt törvényünk. Nagyságod rendeltetné el, hogy kinek mennyet kellene szántani, mert ezképpen örök élhetetlenek leszünk, soha magunknak nem szánthatunk, s nem tudjuk az Nagyságod adóját honnadj adjok meg, ha magunknak is valamit nem majorkodunk. Mert egy nyárban szintén ötször üznek rá az szántásra, ki soha nem volt törvényünk.

Erről is könyörgünk Nagyságodnak, mint Nagyságos Asszonnyunknak, hogy Nagyságod ebből is tenne valami könnyebbséget. Im husvéltba kezdik el az vaj-, turószedést és míg csak ingyen füvet sem eszik az tén, minden ünőtől egy-egy meszely vajat vesznek mind az egész Kani-za-tartományból³⁸⁴. Ez penig egész nyárban ötször, avagy hatszor leszen az vaj-, turószedés. Ez kegyig mind törvén kívől. Annyi az mi törvényünk, Nagyságodnak annyivel tartozunk, abban semmit meg nem kérünk Nagyságodtól, annak valamint tehetjük, szerét tesszük. Az Nagyságod tisztartója evvel tart minket, hogy az mi Nagyságos Urunk im alájü s ám alájü. Valahol mennél jobb borjunk vagyon, az öröjével elviteti, csak egy bécset³⁸⁵ sem adat érte. Ez penig törvén kívől vagyon. Ha mi tudnájok, hogy Nagyságod alájü, mi az mi szeginségünk szerint Nagyságodat tisztelnéjek.

Ezt is tudjuk, hogy az Nagyságod házához mindenkor tartoztunk szülő-ártánnal, és mastan is örömet megadnájok, de az Nagyságod tisztartója, Szele Jakab, mastand nem akar ártánt elvenni, hanem ahul két szülő-ártánnal tartoznak, ott hat forintot veszen, ahol kegyig eggyel tartoznak, ott három forintot veszen, kit soha nem tud az egész tartomány, hogy törvény lett volna. Annakelőttö az volt az törvén, hogy mi magunk vettek meg, vagy száz pénzen lehetett vagy két negyven pénzen: ha penig pénzzel vettek meg, tehát egy forinttal tartoztunk minden ártánytul.

írtam, de akarám Kdnek is tudtára adni, hogy Kd is hagyja meg Ferencz uramnak, hogy megadassa szegénynek az ű kárát, mert Isten ellen való dolog volna, ha mást nem adnánk szegénynek érte, miért hogy az mi szolgálatunkban holt meg lova.” (Nádasdy 181.)

³⁸³ augusztus 29.

³⁸⁴ Az egy várhoz tartozó mezővárosokat, falvakat, pusztákat nevezték együttesen tartománynak.*

³⁸⁵ Bécs-fillért.*

Továbbá, Nagyságodnak erről is vagyun könyörgésünk, jóllehet, hogy az nagyságod várához mindenkor szükség volt az szolgálat és egyébkor mindenkor megérték egy emberrel az Nagyságod vára miét, de mastan ha egy embert az vára miére bocsátunk, onnadhazól addig mind baromal öszve más dologra üznek. Még olyyak vannak bennünk, hogy csak fél mérföldnyire vagyon házátul is, egy holdnapig sem bocsát házunkhoz is, még csak élésért is.

Továbbá, Nagyságod olly hires-neves jobbágy nem lehet, hogy tisztessége nagy undok szitokkal illeti őket.

Továbbá, az Nagyságod falujátul, Ujudvartul, az Nagyságod tisztartója, Szele Jakab, hetven hold földet vett el, ki nélkül örök éhel halók leszünk, nem tudjuk hova kelljen immár vetnünk és hogy tudjuk Nagyságodat szolgálni, ha Nagyságod meg nem fordítja az mi édes földünket.

Ismég Bánfalvától is vett száz hold földet el, és egyebütt is sokakat vett el,³⁸⁶ hogy immár annyira jutottunk, hogy még csak barmunkfiát sincsen hova kibocsátnunk.

Im ismég rétünket az mi szokásunk szerint megtiltjok, az Te Nagyságod tisztartója penig, mikor szinte jobbkorába vagyon az fű rajta, igaz-akor³⁸⁷ ráküldi lovait és mindaddig rajta tartja, míg szinte kaszálni kell, és nem lészen osztánd mit kaszálnunk és mivel tartanunk barmunkfiát, ez penig mind fejenkint vagyon.

Imhogy ide Nagyságodhoz akartunk jutni, megjelentették az Nagyságod tisztartójának és avval fenyeget bennünk, hogy addig onnadj-hazól az birákat az vasba vereti, és hogyha mi hazamegyünk, fel is akasztat bennünk, hogy mi Nagyságodhoz ide akartunk jüni könnyebbségnek okáért. Immár nem tudom, odahaza mint vannak az birák, mi magunk sem merünk addig hazamenni, hanem ha Nagyságod jó választ ad. Még annak fölötte nagy rút szitkot mivelt rajtunk, hogy ide jövünk vala, azt mondá: hová mentek kerősztos bestyék.

Mindennyi sok nyavajánkért könyörgünk nagyságodnak, mint nagyságos Asszonyunknak, hogy nagyságod tegyen könnyebbséget mindezekből, akkik felől könyörgtünk nagyságodnak, hogy ne búdossunk el az Nagy-

³⁸⁶ Az európai gazdaságban a XVI. században történt átalakulások egyik következménye, hogy a magyar birtokos a mezőgazdasági termények értékesítéséből származó jövedelme növelése érdekében növeli birtokán a majorgazdaságot, ha kell, erőszakkal is véve el földet a jobbágyoktól. A majorság növekedésének következménye a levél korábbi részében említett gyakori munka is, ha nő a major, nő a *servitium*, ismertebb nevén a robot, magyarul munkajáradék.

³⁸⁷ Az *igaz* értelve itt *éppen*.

ságod szárnya alól, mert minekünk még az atyánknak az atyja is nagyságodat szolgálta: mi sem akarunk az Nagyságod szárnya alól elszakadni. isten tartsa meg nagyságodat nagy sok esztendeig mind az mi Nagyságos urunkkal egyetemben.³⁸⁸

A 79 János Zsigmondot 1556-ban Erdély újból elismeri urául

...mi esmérjük fejedelmünknek és királyunknak a mi urunk gyermekét, a János király fiát, kinek országul hittet köteleztük vala magunkat, kit az önnön oltalom szolgálja által fosztott meg római király ez országtól – nem mi akarattunkból. Azért a mi urunk gyermekét – ki természet szerint való urunk, és ki az ajtón jött vala bé a birodalomba – esmérjük urunknak és királyunknak lenni. Harmadik részében király levelének írja azt, hogy az új dolognak indításából nagy veszedelem következne azokra, kik a török segítségben biznának és a török igájába adnák magokat. A hatalmas török császár azelőtt is nem azt kívánta mitőlünk, mostan is nem azt kívánja, hogy az ő birodalma úgy légyen miköztünk, mint afféle országban, kiben török lakik, hanem kíván engedelmességet a mi urunk gyermekének neve alatt; azt kívánja, hogy ezt esmérjük fejedelmünknek és királyunknak lennie; ő nékie úgy engedjünk, mint tartozunk urunknak, királyunknak engedni, ezt pedig hogy a mi erőnkkel, ne az ő segítségével hozzuk bé egyenlő akarattal. Nagy dolog, hogy római király minket igen rettent a török császárnak való engedelemtől, nem veszi ő felsége eszében, hogy Isten minékünk is szemet, fület és értelmet adott; látjuk nyilván az önnön leveléből, hogy mindenek felett a megmaradás dolgában csak a hatalmas császártól való békességet kívánja és várja; mert ezen levélben írta azt, hogy a békesség dolgában szorgalmasan törekednék mind császárnál s mind királyné asszony nál, kikhez szüntelen oratorit küldözé. Nem értjük soha az okát, miért mivel római király azt, hogy minket annak hitelétől tilt meg, amit önnön maga régen meghitt: hogy ez országnak csak úgy lehet megmaradása, ha az hatalmas török császár békességet téssen véle. Ime nekünk Istennek kegyelmességéből adja azt a hatalmas császár, még sem akarja király ő felsége, hogy azt elvegyük, ő felsége pedig kívánja, de nem adják. Mi sem a római király ő felsége leveléből, sem a Dobó Istvánéból, sem a püspök úr cselekedetéből nem

³⁸⁸ H. Balázs 25–27. Írói „Az egész kanizsatartományból az te nagyságod szegin jobbágyi.”, 1555 után kelt.

értjük, sem nem vehetünk egyebet, hanem csak azt, hogy még is a nyomorúlt magyar nemzetet kétfelé szakasszák, és ekképpen való egyetlenségből elveszünk: mint az elmúlt esztendőben is a mohácsi vész után, a kétfelé szakadás után – kinek római király vala oka – nagy sok magyar vér ontaték ki egymás között. Annakokáért mind a feljül megmondott okokból ez máj napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunk fejedelemül és királyul egyenlő akarattól, kinek az ő méltósága szerint minden hívséggel mint urunknak leszünk, vagyunk is. (...)³⁸⁹

Bornemissza Pál gyulafehérvári püspök egy héttel később ugyanerről

A 80

Ajánlom isten után való szolgálatomat te Kegyelmednek, kívánván jó egészséget, és hogy isten ő felsége vezérelje te Kegyelmedet, és ez szégyen hazáját minden jóra!

Ím megadták te Kegyelmed levelét, kiből éppen megértettük az mostani szászsebesi gyűlésnek zavaros végzéseit; megjöve hív szolgánk is Szász Sebesről, és mindent megértettünk, miképpen lettek ott az dolgok. Azt nem bánjuk úgy annyira, hogy mindenünk elvételét, és kikelletik ez országbul, ki nem hazánk, takarodnunk; mert istené az dicsőség, és mi csak gyarló szolgálai vagyunk, és hitünkért és hívségünkért jó szívvel szenvedünk, lelévén kötelezve vallásunk és tett hitünk erejénél fogva római király hívségére, kit isten azért rendelt, hogy münket az pogányság ereje ellen védelmezzen és attól oltalmazzon, ne hogy pogány igája alá esvén, pogányoknak áldozzunk, és azok jószágainkat, marháinkat, vagyonunkat, mindenünket kiszívják, és végső pusztulásra juttassanak gyermekeinkkel egyetembe.

Ennek okáért meg nem foghatjuk ép elmével, hogy te Kegyelmetek miképp vetemedhettek arra, hogy bedugván fülét az keresztény király intési elől, az pogány torkába, unde nulla salus, nulla redemptio [*ahonnan semmi menedék, semmi megváltás*], vessék minden reménységeket. Úgy annyira megvakultak te Kegyelmetek, hogy sem látni, sem nem tudni akarnak azon végzetekről, mellyet római király felsége öreg János királlyal Vára-

³⁸⁹ EOE I. 569–570. A szászsebesi országgyűlés végzése 1556. március 8-án kelt. Ferdinánd azonban késlekedik Szulejmánt tudatni arról, hogy átengedi az országgrészt János Zsigmondnak, ezért a török megindul. **A81**

don kötött vala, ki szerént halála után vissza kell vala szakadnia ez országnak az magyar szent koronához és annak felszentelt királyához Ferdinandushoz. Ez hüttel is megpecsételtetett öreg Jánostól, és ha az levél meg sem pecsételtetett akkoron mindjára, de megmaradott az király halála után is az ő hitinek ereje, és élnek még azok, az kik ezt tudták és tanácsloi és eszközei valának. Tudjuk, hogy te Kegyelmetek azt mondhatják, valamint mondották is több versen, hogy „ezen levél nem publicáltatott soha is, és hogy az megholt király ez országnak eleibe ezt soha is nem bocsátotta”,³⁹⁰ de erre már régen megfeleltünk derekasan Dobó István urammal ő kegyelmével; de mű surdo fabulam cecinimus [*süketnek meséltünk*].

Meglehet, hogy az megholt király az ő fia születése után ezen hütét megbánta, de király az ő szavával az kereszténység kárára és az pogányság hasznára nem játszodhatik. Verba ligant homines, taurorum cornua funes.³⁹¹ De erről nem szólunk ám többet, mert ez iránt régenten kiszolottuk magunkat vajda urammal ő kegyelmével. Deus sit iudex et vindex.³⁹² De szólunk csak, és ugyan nagy fájdalommal az mostaniakról, ki nem kevésbé gyalázatos az feljül megmondottaknál. Megigérte ez ország az székelyvásárhelyi gyűlésben az elmúlt karácson táján szóval, levéllel, hüttel, hogy mig követi az instructioval Ferdinandus római királytól mű kegyelmes urunktól vissza nem jönének, addig semmi újítást nem mívelnének, és az római király ő felsége hititől elnem szakadnának. Im az követek nem jöttek még vissza, és még is jó idején elpártolának, és Petrovics uramat ő kegyelmét, ki hitetlenül maga szülötte keresztényi vallását eltagadta, közikbe befogadának, és az pogányság torkába bolondul bévetették magokat. Mit mondhat, és méltán mondhat, ezekről az egész kereszténység? hát ez nem hűtetlenség? nem az kereszténység megtagadása? nem az hűtnek szörnyü való megtapodása? nem oktalanság-e? mit remélhet ez ország az pogányságtól? talám megmaradását? bizony csak ebfogakkal való megmarását várhatja. Talám remélhet csendességet? igen fegyverek dobok tarczák csendítését keresztény vérrel megfertőztetve. Talám az pogányság holdja alatt, és annak árnyéka alatt nyugalomra remélnek? de az holdnak soha sincs az tápláló és szint adó ereje mint az napfénynek; elhervad minden, az mi csak egyedül az hold sugarát látja; de hol az árnyék is? Ha nincs fa, eres, ház, nincs is árnyék;

³⁹⁰ **A36**

³⁹¹ A szavak az embereket kötik, az ökrök szarvát kötélekek.

³⁹² Isten legyen a bíró és a büntető.

nem is lesz pogány alatt fa, eresz, ház, mert az pogány mindent dúl, fül, ront, bont; bizonyági ennek az mult veszedelmes háboruk; az hol pogányok járták az falukat, ott már most halmok vagynak; nem is hinné ember, hol ott szép faluk, jószágok lettek volna. De ám lássák te Kegyelmetek mit csinálnak. Curavimus Babilonem et non est sanata.³⁹³ Mert szépen téssen és igér az pogányság te Kegyelmeteknek, de ha majd farkasfogát kimutatja, és római király ő felsége most kihuzza kezit, oltalmát, kegyelmét ez országtul, miképp fogja ez maréknyi ország magát védelmeznie? késő lesz majd akkor az rimánykodás, bánat, szégyen és kevés. De erről most héjában szólnunk, mert nem tetszik ez megvakult és átalokdott országnak az jövődre is tekinteni. Salvavi animam meam.³⁹⁴ Baling uramat várjuk ez órában Dobó István uramtól vissza, de ne várják te Kegyelmetek, hogy soha hütünktől elszakadjunk; római király ő felsége az mű kegyelmes urunk, fejedelmünk, királyunk; néki élünk, halunk. Sic me deus conservet et animae salutem largiatur.³⁹⁵ Nem is szorultunk úgy annyira ez maréknyi országnak püspökségére, praelatusságára; vagyon még az keresztény világban más püspökség; nem is vágyunk éppen püspökségre, hanem hitünknek és adott szavainknak és esküvéseinknek megtartására, és ha kell, jó szívvel szenvedünk az kereszténységért és igaz, szent boldogító vallásunkért. Isten tartsa meg te Kegyelmed elméjét, hogy az jót és az igazat tántoríthatatlanul kövesse mindenekben. Látja ezt isten, hogy szivemből mind te Kegyelmednek, mind másoknak sokaknak tiszta szivemből kívánom, kérvén istent, hogy kegyelme, irgalma, oltalma legyen te Kegyelmeteken mind örökké, és főképp ez órában. (...) ³⁹⁶

A török sikertelenül ostromolja Szigetvárt 1556-ban

A 81

Az ellenség a vár árkat fával és földdel tölti ránc. Immár napenyészet felől a szegletbástya irányában annyira feltöltötték ránc fával, hogy immár szabadon ránc jöhettek volna. Ha nem vesszük elejét, ránc is jöttek volna.³⁹⁷

³⁹³ Gondot viseltünk Babilónra és nem gyógyult meg.

³⁹⁴ Megmentettem lelkemet. (Tudniillik szóltam és ezáltal...)

³⁹⁵ Így őrizzen engem Isten és adjon üdvöt lelkemnek.

³⁹⁶ ETT I. 24–27.

³⁹⁷ Csányi Ákos írja Nádasdynak június 27-én: „...egynehány ezer szekér hordja az vágott fát és kévékbe kütött fát kivel éjjel-nappal tültik az árkot; basa mind az

De Istennek segítségével tegnap megégettük ismét a fát, ami önökik nagy ártalmukra lészen. A két szegleten ismét két kastélyt csináltak farovásból és földdel töltött zsákokból, azokat eltörtük. Ez éjjel az ágyúikat elvitték alólunk Pécsre, de nem tudom, hogy mind elvitték-e, vagy itt is hagytak belőlük. Ma reggel megzendült a tábor és elindula innen másfelé. Délről a falunál, a patak mellett szálltak meg a mi hadunk előtt. Ott is rendben mutatták magukat, de amint elnézem őket, nem sok lovas van köztük, csak sok paraszt érkezett szekerekkel. Hiszem az Úristent, hogy a pogányok megverettetnek... Semmit ne bánkódjatok!

Ex regia Sziget, 21. die July 1556.³⁹⁸

Horváth Márko
szigeti kapitány

zancsákokkal az fűnéppel az sánczban vagyon, kik ellen a szigetiek az isten kegyelmes voltából nagy jámborúl tartják magokat; de kevesen vannak, nincs kiknek alunnioik, kevés az fegyverfogható, sok jámbor asszony kiknek urok, fiok, leányok, sok üzvegy asszonyok, sok szűzek leányok, kiknek keserves sírások kenyergések engesztelje meg az atyáuristent az ű szent fiáért, hogy vegye el ű túlök az pogánnak kegyetlen fegyverét, a rabságnak szidalmát etc., kik azt is kiáltják, hogy király ű felsége miatt adattanának ilyen rettenetes veszedelemre; ki elűtt eljöhetnek volna, de ű felsége nem bocsátta; ki ha úgy vagyon az úristen ítéleti rajta és király is ű felsége ismerheti bücsülheti mivel tartozik azok megszabadulásokért mind az ű felsége és fiai fejek szerencsére vetésivel.” (Nádasdy 233.)

³⁹⁸ Szigetvári levelek 42. Még tíz napot kellett kitartania Horváth Márknak és katonáinak: Ali budai pasa serege 31-én felhagy a másfél hónapos ostrommal. A védőket segítette az, hogy Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós lerohanják és elpusztítják Babócsát. E várat a török még 1555-ben foglalta el Kaposvárral és Koroknával együtt, hogy Szigetvár védelmét gyengítse. Az ostrom idején Horváth maga kiáll viadalra, legyőzván ellenfelét fejét magával viszi a várba. Ekkoriban, az ötvenes évek közepén írta Bornemisza Péter: Az felföldet bírják az kevély nímötök, / Szerémségöt bírják az fene törökök. / Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom! Nádasdy szeptember 30-án írja feleségének: „...Ali basa az budai, és Kászon basa az temesvári és az bosznai Pécssett együtt vadnak, várják béglerbéget is. Mi itt vagyunk, mi es nézünk ő rejájok, ők is mi rejánk, vagy künézzek őket vagy künéznek inned, az szándékunk, hogy ha rejánk jű, megvívunk vele, jól lehet, miért hogy az király fia velünk vagyon, óva cselekszünk és ha esmérhetjek, hogy oly módon jűne az török, hogy nálunknál öresb lenne, hát általmenénk az Muraközbe; és ott úgy lennénk, mint egy várba. De ezt csak magadnak írom. (...)” (Nádasdy 16.)

A következő év Ferdinánd számára újabb veszteségeket hozott: Tata a töröké, Várad Izabelláé lesz. Az országgyűlési meghívókat így már csak 32 vármegyébe tudja elküldeni: Torna, Zemplén, Szepes, Zaránd, Békés, Abaúj, Közép-Szolnok, Heves, Ung, Sáros, Szatmár, Szabolcs, Gömör, Árva, Turóc, Liptó, Trencsén, Sopron, Zala, Vas, Somogy, Győr, Moson, Veszprém, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Nyitra, Pozsony és Komárom vármegyébe. (MOE IV. 4.)

Dobó István levele szökéséről Nádasdy Tamás nádornak 1557 végén

A 82

Miután fogságomban sűrűn kaptam leveleket a királyi felségtől, és én magam is azokat, amik itt történtek, öfeléségének jelentettem, akkora veszedelmet idéztem magamra, hogy a királynő szememre hányta, méltatlan vagyok kegyelmére,³⁹⁹ mert rajtam keresztül minden cselekedet és terv megjelentetik a királyi felségnek, és mert az én kezdeményezésemre jött erre a vidékre ellene az a királyi expedíció, és ezért a legszigorúbb fogságra vettem, amiben senkinek, még egy inasnak sem nyílt bejárás hozzám. Mégis, isteni segítségtől támogatottan a november hatodikára virradó éjszaka börtönömből minden emberi segítség nélkül csodálatosképpen kijöttem, úgy, hogy a börtön kiásása után a falon át leereszkedvén a huszonnegyedik órára attól [számítva], amelyikben innen megindultam, átmentem a Tisza folyón. Ugyane hó 10. napján megérkeztem Szerednyére, bár nem tagjaim megnyomorodása nélkül, bal kezem ugyanis a kijövetelkor kificamodott, ennekutána lovagolván e hatalmas és oly nehéz úttól most teljesen bágyadt vagyok. Hitvesünk gyermekeinkkel együtt továbbra is eddigi fogságában van.⁴⁰⁰ Én, hogy mit akar velem kapcsolatban a királyi felség, öfelsége kegyelmes megfontolásán függök. Ezeket akartam uraságtoknak jelenteni. Egyébként, mivel hallom, hogy Zay úr visszatért és a törökök császáranak követei megjöttek, Uraságtokat mint uramat és patrónusomat bizalmasan kérem, járna közben a királyi felségnél, hogy, ha révükön, vagy valaki más révén testvérem, Dobó úr kiszabadulására valami alkalmat, valami üdvös módot öfelsége találhat, méltóztassék annak gondját viselni. Kelt...

ruszkai Dobó István⁴⁰¹

³⁹⁹ A családjával kegyelmesen bánt. Tordai Zsigmond írja Miksának 1557 júliusában: „...felségtek vajdájának, Dobó Istvánnak fia született, akit ő maga Istvánnak akart neveztetni, hogy ha meg is halna, a fiút nevének örökösül hagyja hátra. A királynő a csecsemőt Torda mezővárosába vitette, ahol az országgyűlést tartották, ott ő maga emelte fel a keresztség szent forrásából és nevezte el saját apja után Zsigmondnak, Dobó István úrnak pedig megüzente, ne hagyja, hogy tovább gyötörje őt a fogsága keserve, hanem térjen a hűségére; az visszaüzent, amint hallom, hogy ezt nem teheti meg, bocsáttassék szabadon, el fogja végezni urával, hogy legyen szabad otthon élnie nyugalomban, de akaratát és állapotát legszentebb felségtek a leveléből igen jól meg fogja érteni.” (EOE II. 84., latin.)

⁴⁰⁰ János Zsigmond fogja majd szabadon engedni őket.

⁴⁰¹ Pray III. Nr. 41., latin.

A 83 Miért hasznos a hitetlenek gyermekeinek az összegyűjtése?

...mert amint áttérnek az iszlámra, vallási buzgalom jelentkezik náluk, rokonaik és hozzátartozóik ellenségévé válnak. Mikor a győzelmes határvidéken szembekerülnek az ellenséggel, mindegyik vitézséggől és bátorságról tesz tanúságot. Ezenkívül bármilyen nagy hatalomra is jutnak ők maguk, ... minthogy a rokonaik és a hozzátartozóik hitetlenek, nem képesek elérni, hogy ne szedjék be tőlük a dzsizjét⁴⁰². Ezért tették törvénybe, hogy a hitetlenek gyermekeit össze kell összeszedni.

Mikor szükségessé válik hitetlen gyermekek összegyűjtése, az előkelők fiait vigyék el. És papok és jó származású hitetlenek fiait vigyék el. Akinek két fia van, attól egyet vegyenek, kettőt egyszerre ne. Amelyik formásabb, azt vigyék. Akinek egy fia van, attól ne vegyék el, nehogy a falu szpáhiját sérelem érje azáltal, hogy az apának nem lesz segítsége telkének megműveléséhez. Árva gyermeket ne vegyenek el, mivel mohó és nevetlen. A falusi előljárók fiait ne vigyék el, mivel azok a falu népének aljához tartoznak. Fiaik is hitványak. A gulyások és pásztorok fiait ne vigyék el, mert a hegyekben nőttek fel és nevetlenek. Kivéve, ha valamelyik előkelő fia volna, aki félelmében pásztorgyereknek öltözött. Ilyenkor kérdezzék ki, nézzék meg a lakhelyét, s a törvénynek megfelelően írják be a defterbe. Ótvaros gyereket ne vegyenek el; fecsegő és bőbeszédű lesz. Ne vegyenek el olyan gyereket, aki kancsal; irigy és önfejjű lesz. Olyan fiút, akinek látszólag még nem serkent ki a szakáll, de valójában természetből fogva szőrtelen, ne vegyenek el; bajkeverő és gonosztevő válik belőle, s ezenkívül az ellenség szemében is hitványnak tűnik fel. Ne vegyenek el olyan fiút, aki természetből olyan, mintha körülmetélték volna, mert a szemle idején felmerül a kétség, nem török⁴⁰³ gyermek-e, ha egyszer körülmetélt. Miatta ne vetődjön a gyanú árnyéka a többiekre. Törökök tudó fiút ne vegyenek el. Nős fiút akkor se vegyenek el, ha hitetlen, mert már kinyílt a szeme. És aki házias, az nem lehet a padisah kulja⁴⁰⁴. Iparos családból való fiút ne vegyenek el, mert a kézműves nem vállalja zsoldért a fáradoalmakat, s otthagyja a szolgálatot. (...)

⁴⁰² Másként harács, azaz a nem muzulmán alattvalótól szedett fejadó.*

⁴⁰³ „A török gyermekeket azért hasznos mellőzni, mert többségük könnyörtelen, vallása és hite csekély. Ha az uralkodó szolgái közé kerül, a szülőföldjén lakó összes rokona és hozzátartozója szintén az uralkodó szolgájának mondja magát, a ráját és a népet zaklatja és háborgatja, tizedét és egyéb adóit nem szolgáltatja be.” (uo. 6.)

⁴⁰⁴ Szolgája.*

Ne vigyék el azt, aki megjárta Isztambult, majd onnan visszatért a lakhelyére, nincs szégyenérzete. Túl magas termetű fiút ne vigyenek el; ostoba lesz. Ám ha fölöttébb jóképű, tegyenek kivételt, s az ellenség ijesztésére vigyék el padisahi szoláknak⁴⁰⁵. Nagyon alacsony termetű fiút ne vigyenek el; bajkeverő lesz. A fentebb leírt módon közepes termetű fiúkat szedjenek össze.

Az összegyűjtés végett ehhez hasonló igyekezettel nemes parancsok írasanak, hogy a janicsárok testületébe kívülről ne kerülhesen be senki, s így a világ rendjét ne érje sérelem.

*A JANICSÁROK TÖRVÉNYEIBŐL*⁴⁰⁶

Thúri Farkas Pál a török hódítás természetéről

A 84

(...) E zsarnok minden törekvése arra irányul, hogy az egész világot ne csupán leigázza, miként hatalmas vezérek szokták, hanem hogy átvigye a maga vallására, és ezt fegyverrel vagy hazugságokkal akarja elérni.

Bárcsak pusztán fegyverrel törekednék erre! Hallgasd meg csak, hogy ... milyen számítással él a gaz török. Először is mindenfelé kihirdetteti, hogy a hatalomért, nem pedig a vallásért harcol, és hogy semmit nem törődik azzal, milyen vallási szertartásokkal élnek alattvalói, csak fizessék meg az adót a szokásjog szerint. Ez a cselvetések első lépcsője, mert ezzel a megnyugtatóssal eléri azt, hogy a remegő nép megadja magát sorsának.

Ahol ez a megadás megtörtént, mint az én szűkebb hazámban (amely Túr), egy kis ideig megállást színlel, valami kis okért megölet egy török altisztet vagy egy hivatalnokot: de közben az adót felemeli annyira, amennyit körülbelül meg tudnak fizetni.

Harmadik lépésként ott, ahol szép számmal lakik együtt a nép, mint itt is, Tolnában, felosztatja a közigazgatást, török hatóságot állít be. (...)

Azt kérdezed, hogyan törnek a törökök a zsarnokság fő céljára, ami az, hogy alattvalóikat saját vallásukra kényszerítsék. (...) Summázva: azoknak, akik körülméltetik magukat, szabadságot hirdet, közterhektől való mentességet, sőt, hogy bármilyen gabszágot bátorságosan elkövethetnek. A többieket elviselhetetlen teherrel sajtolja.

⁴⁰⁵ Balkezeszt jelent, a szultáni testőrgárdára utal, amelynek tagjai fordított állásban használták az íjat.*

⁴⁰⁶ 6–7.

Ide tartoznak a következő fogások is: Ha valaki egy törököt akár csak olyan enyhe formában is rendreutasít, amivel élni szoktak tisztességes emberek, hiszen segíteni kell a másikon, azt azért vagy égetik, vagy körülmetélteti magát, harmadik választás nincs. Elvéve ugyan nagy summa pénzzel is el lehet simítani a dolgot, ha még nem köztudomású. Ha valaki valamilyen török csákót tesz a fejére, akár a török készítésére, akár játékból, nem szabadul a tűztől vagy a körülmetéléstől. (...) A szomszédos városka evangéliumi igehirdetőjének hivatlan török vendégei akadtak. Fejükre tették a pap fővegét. Példájukat utánozva a pap is fejére tette a török „patyolatját”, amiből az következett, hogy nem menekülhetett meg a körülmetéléstől. (...) Ha valaki egy törököt, aki őt nyilvánvalóan jogtalan sérelemmel illette, önvédelemből ököllel vagy bottal megüt, bizonyosan karját fogja veszíteni. De ha megköveti a törököt, csak tűzzel égetik, vagy körülmetélik. (...) A templomok építése annyi bajjal jár, hogy új helyekre még főparancsnok sem mer engedélyt adni. Leégett templomot szabad nádfedéllel megjavítani, de torony, óra és harang nélkül. Ezt is csak sok pénz és ajándék ellenében. (...)

A szertartások között, amik által valakit törökké tesznek, ott van ez is: a törökké avatandót egy csomó kövel a keresztyén templomba viszik, ott arra kényszerítik, hogy a keresztyén templomot kövel dobálja és leköpösse.

Nincs oly elvetemült, oly kegyetlen gaztett, amelynek büntetése alól fel ne oldanának, ha bejelented, hogy török leszel. (...)

Ha pestis dúl, kiadják a parancsot, hogy irtani kell a kutyákat. Ilyenkor egyetlen portán sem hiányozhat egy kiirtott eb hullája. Ha valakinek nincsen ebe, amit levághat, pénzen vesz egyet. Én ugyan, amint tudod, ezt a bűdösséget nem érzem, mert nincs szaglásom, de mások mennyire élvezik az égetett kutya füstjét, ők maguk elmondhatnák. A pestis okát abban jelölik meg, hogy az istenség gerjedt haragra és vért szomjaz. Annál gyorsabban teljesül vágya, minél több vért lát folyni, nem számít, hogy milyen vért, csak vér, és hogy milyen hullát, csak hulla legyen. A török ünnepeken kötelesek vagyunk magunkat minden munkától megtartóztatni. Ilyenkor tanítanom sem lehet. Az előbb megnevezett városkában⁴⁰⁷ egy kutya futkározott, amelynek valaki levágta a farkát. A török hivatalnok a polgárokkal beszélgetett a piacon, amikor meglátta a futó és vonító kutyát. Teljes ünnepélyességgel kijelentette a polgárok előtt, hogy a ku-

⁴⁰⁷ Elbeszélte, hogy Karancson a harangozót hat forintra büntette a török, mert engedély nélkül megjavította a templom meglazult kapuját.

tya – ha ugyan ezt józan ésszel el lehet neked mondani – ő előtte panaszt emelt és vádolja azt, aki vérét ontotta. Ezen ügy miatt kitérített a polgárokból hat forint⁴⁰⁸ bírságot. (...) Egy kappan kiscsirkéket vezetett. Megkérdezi ez a hivatalnok, vajon a kappan költötte-e a csibéket? A gazda ugyan tagadólag felelt, de a török: „Méltatlan gaztett – úgymond – ilyen királyi szárnyast ekkora szolgálattal terhelni.” – és a gazda csak hat forint kifizetése árán kerülte el a verést, sőt a kappant és a csibéket is elvették tőle.

Igen gyakori nálunk, hogy megegzaminálnak világi és egyházi személyeket a vallás dolgában. Ördögien szarvas kérdéseket tesznek fel e vizsgálat során. Első kérdésük az, vajon igaz-e Mahomet hagyománya és az ő egész tanuk? Ha azt feleled, hogy igaz, bizony nem menekedsz meg az égetéstől vagy a körülmetéléstől. Mert azt mondják erre: „Ha igaz ez a bregidi (vallás), akkor miért nem helyesled testi viseleteddel is, hogy másoknak is példát adjál?” Ha viszont azt feleled, hogy az ő tanuk igaz ugyan, de a miénk még igazabb, vagy hogy sok minden igaz benne, sok egyéb azonban nem látszik igaznak, a vége mindkét esetben: tűz vagy körülmetélés. Mit tudtok hát jó lelkiismerettel válaszolni? – kérdezed te erre. Nos, amíg lehet, mindenféle mellébeszéléssel próbáljuk elkerülni a választ, elhallgatva sok mindent. De ha nincs többé kibúvó, válaszunknak kb. ez a formája: „Mi tudjuk, hogy a mi tanításunk igaz és isteni, sok bizonyosság által megerősített, és annak megvallása kérdésében nem nézzük vagyoni érdekünket vagy testünk javát. A ti vallásotokról mi nem olvastunk semmit, és nem ismerjük sem könyveteket, sem nyelveteket. Buzgókodjatok hát ti magatok tanításotok igazsága dolgában: nekünk megvan a könyvünk, amit olvassunk. Erre elnémul Beliál. Mert ha tudná, hogy nekünk van latin fordításunk az ő Alkoránukból, jó Isten, főbenjáró veszedelem származnék abból a kereszténységre!”

A zsidók olyan gyűlöletesek szemükben, hogy nem hagyják őket törökké lenni addig, amíg disznóhúst nem esznek. (...)

Mindennek török szaga van itt már, a szokásoknak, a ruhaviseletnek, és az újonnan idekerült magyarra minden idegenként hat. A nyelv több mint felében török már. Az asszony, ha bizonykodik, így szól: „Valla ha, Istenre mondom, nem adom különben, ottura kardos, ülj le atyámifia, Effendi, kegyelmed egyék stb.”

Igen kevés tisztességes asszonyt találsz itt, ilyen özvegyet pedig szinte alig: nem fél itt senki a gyalázattól. Csak az tisztességes és szemérmes,

⁴⁰⁸ Egy tehén ára.*

akiben különösen tündöklük a tisztaságnak ama kegyelmi ajándéka. Egyes férfiak azért ütik házastársukat, hogy azok kis sérelem miatt is a törökhöz meneküljenek. Nem hiányoznak olyanok sem, akik bár jól ismerik feleségük ballépését, de rejtegetik, mivel semmit sem használnának azzal, ha nyilvánosan felfednék. Azt a magyar nőt, aki a török ágyát csak egyszer is megismerte, magyar férfi többé el nem veheti.

Török férfinak magyar nő szülte fiát megkeresztelni főbenjáró bűn... (...)

Nem beszélek arról, hogy ha balszerencsésen végződik egy fegyveres összecsapás, szinte minden dühüket az egyházi emberekre zúdítják. Azt mondják: ezek a ludasok a veszedelemben, mert ellenséges könyörgéseikkel árasztják el Istent. Ilyenfajta vádaskodások miatt tisztelendő püspök urunk⁴⁰⁹ háromszor állt előttük megkötözött kézzel és lenyakazásra várva, de Isten mindedig csodálatosan megoltalmazta. Éjjel-nappal azon török fejüket, hogy elpusztítsák a papokat és az iskolákat. Ugyanis rájöttek már, hogy ezek az okai annak, hogy kevesebb magyar lett törökké.

Ami a bíraskodást illeti, ne add fel a reményt, akkor sem, ha a másik fél ezer szemtanút állít, de te több pénzt tudsz fordítani vesztegetésre, mint az. Kis vétségért is annyira elverik a bűnös két talpát, hogy mindkettőről lemegy a bőr. Állítom, hogy nem megy le egyetlen nap ilyen ütlegek nélkül. Merem azt is mondani, hogy nincs már egyházi szolga, aki ne lett volna kénytelen megismerni korbácsukat, engem kivéve, ó bár örökké kivéve! De rátérek a negyedik lépcsőre.

Negyedik lépcsője ama török cselvetéseknek, amikkel fő céljukra törnek, a következőképpen fest. (...) A Drávától kezdve, ahol Eszék városa áll, és azon túl élnek ilyenek. Ott évente a fiúgyerekekből adnak tizedet a legnagyobb zsarnoknak. Az alakra nézve szebbeket válogatják ki, és ezekből nevelik azokat a bestiális és az ördögnél is gonoszabb gyalogosokat, akiket janicsároknak neveznek. Az Eszéken túl lakóknak nincs már egyéb tulajdonuk, mint az, amit testükön hordanak. Nem tudják már, mi a hit, legfeljebb szokásból mondogatják a Miatyánkot és az Angyali Üdvözlét. Ezek közül kapuról kapura járva körülhordanak egy kör alakú mértéket. A legkisebbekért, akiknek feje átmegy a mértéken, nem kell adót leróni. A többiért, még ha száz is lenne egy házban, egyenként 250 oszporát kell fizetni. Mindennapos gyakorlat, hogy az adó fejében beadnak egy fiút, de hogy mit éreznek, akik ezt teszik, csak Isten látja és mondhatná el. Mégis dicsérendő ezekben is az állhatatosság, hogy e nyomorult helyzetben sem akarnak törökké lenni. Ha az ország felsőbb

⁴⁰⁹ Sztárai Mihály.*

részeit is elfoglalják, ugyanez a helyzet köszönt majd be városunkban és a környező vidéken is. Ha pedig Erdélyt is elfoglalják, egész Magyarországon állapota a Dráva mentekével fog egyezni. (...)

A bajok e labirintusában felismerjük Isten hihetetlen jóakarátát, és azért szüntelenül hálát adunk. Iskolánk oly mértékben virul, ahogy szorgalmamtól kitelik. A tanulók száma akkora, hogy alig férnek el két tanteremben. (...) Írásom szavaihetősége nyilvánvaló. Molnárunknak⁴¹⁰ is ugyanúgy írtam. Az a levél bejárta Erdély sok városát és helységét, és sok mágnásnak tanácsolta, hogy tagadják meg a segítséget János király fiától. (...)⁴¹¹

Oláh Miklós esztergomi érsek eretnek irodalmat ment

A 85

(...) Elvitettünk az előző napokban Sellye mezővárosunk plébánosa házából bizonyos eretnek, mégpedig luteránus könyveket, és másokat is, és pecsétünk alatt valami ládába (vagy puttonyba)⁴¹² zárattunk és Nagyszombaton helyeztük el a plébánosnál. Nagyobb része pedig annak a ládának Litterátus Péter könyveit tartalmazza, aki a minap nálunk eretnecség miatt megfogatván le lett tartóztatva. Meghagyjuk pedig neked, hogy te azt a ládát vidd el a plébánostól és nyisd fel, és ama könyveket figyelmesen vizsgálád át, a luteránusokat és egyéb eretnekeket különítsd el a többitől és gondosan őrizd. Ha pedig vannak katolikus és világi szerzők is, azokat a mondott Litterátus Péternek, ha téged vagy őmaga megkeresne, vagy mások révén megkerestetne, add vissza. De a luteránusokat (mind), ahogy előre bocsátottuk, őrizd magadnál. Azt akarjuk, hogy e dologról senkinek ne beszélj, és ha mások megkérdeztek, válaszold azt, hogy a luteránus és eretnek könyvek el lettek égetve.

Egyébként amikor nálatok voltunk, a (a templomba belépőknek baloldali) kápolnában a könyvek őrzésére alkalmas szekrény készítésére adtunk utasítást, ezért most is meghagyjuk, hogy tartsd kötelességednek az arra való figyelmes gondviselést, hogy ezáltal azok a szekrények a lehető leghamarabb elkészüljenek. Másként ne tégy. Bécsből...⁴¹³

⁴¹⁰ Molnár Gergely kolozsvári iskolaigazgató.*

⁴¹¹ Studia et acta ecclesiastica III. 915–920.

⁴¹² Oláh betoldása: (*sive putthon*), amiként a többi zárójeles is.*

⁴¹³ 1558. március 25-én, saját kezével írt levél az esztergomi vikáriusnak. TT 1881. 260., latin.

A 86

Mátyás királyról

Huniadi Matthias Magiari kiral regnal harmincz egy esztendeig, meg hala⁴¹⁴ Becsbe es el temetec feier varat,

Ez a Mathias kiral a ki az ő annianac meheből természet szerint fejedelömsigre születec, mint egy nagy Sandor, mert ebbe valanac mind a ioszagoc, a kic a fejedelömbe kiuantatnac.⁴¹⁵ Ez tanacz adasba mindene- ket meg halad vala, birodalmanac gongia viselesebe igen giars vala. Nag dolgoknac batorsagos meg kezdöie vala, munkaba farathatatlan, elől valo dolgoknac iol meg latoia, az ellensigne meg veresebe, és a hadnac vise- lesebe igen bölcz vala. Alatta valo vitkezet emberekhez kegielmes vala, vralkodasnac nem alab valo kiuanioia vala, mint nagy Sandor, kit ha az isten ollian hamar ki nem veszen vala e vilagbol, bizon röuid üdön mind az egesz vilagot meg zenditi vala.

Ennec birodalmanac első eztendoie koraba egszermind negy fele lön ha- da, es mind a negy helről egy napon a hadaknac giözedelmet ielentec neki, kin mind az egesz orszag nagy bizodalmat von maganac, az ő ha- talmas birodalmarol. (...)

BENCZÉDI SZÉKELY ISTVÁNTÓL⁴¹⁶

A 87

Jobbágyok a gyulai várkapitányt dicsérik Nádasdynak

Kegyelmes Nagyságos Urunk!

Írjuk Te Nagyságodnak engedelmisses és alázatos hívséges szolgálatun- kat, mint Kegyelmes urunknak. Továbbá, továbbá az Úristennek mi fe- jenként nagy hálákat adunk róla és Te Nagyságodnak mi soha meg nem szolgálhatjuk, hogy Te Nagyságod minket ilyen jó ótalom alá adott, mint az nagyságos Bornemissza Benedök, az gyulai főkapitány urunk Önagy-

⁴¹⁴ „Bizony nagy csuda rettenetes ostora ez az ur istennek, hogy a jeles fejedelmec mind retteneteskíppen mulnac ki ez világból, mint nagy Sándort a méreg ölé meg, Iulius Császár koncra vagdaltaték a Római tanácstól. Attilát a vér fojtta meg. Mathias királyba azt mondják, hogy az urak az ő nagy betegsége korán, egy hegyes tört tolnak volna fel benne, kit azután Fejérvárban a koporsónak rostélyán megtaláltak volna, kit az urak azért mfeltek volna, hogy el unták volna vele hadakoztakot, mikíppen a nagy Sán- dor vitézi nagy Sándorral.” (Benczédi 221.)

⁴¹⁵ Azaz megvannak benne mindazok a jó tulajdonságok, amelyek egy fejedelemnél megkívántatnak.

⁴¹⁶ i. m. 216. Benczédi Világkrónikája (Krakkó, 1559) az első magyar nyelven írt törté- neti mű. Érdekes, hogy Mátyás trónra kerülését az 1459. évnél írja le.

sága, igazságunkban megóalmazott eddig, ezután is óalmaz. Mastan is minémű nagy sok törvéncódéssünket eligazította az vásárheliekkal, földünket és földünk határát kezünkben adta és békességes uraságban vagyunk, kit ezelőtt való főkapitánok egyik is el nem igazított vala, hanem Ő Nagysága igazíta el; még az szegedi Csáfer bek vajdával is, az, ki az vásárhelieket bírja, törvént tetetött benne, és az is Ő Nagyságáért, kapitán uramért, igaz törvént szolgáltatott benne, és az mi igazságunkban sömmiben meg nem ront, hanem békességbe tart. Azért ezt akarók Te Nagyságod tudtára adnunk, hogy Istennek adunk hálákat róla, az minémű gyámol és óalmazó alá Te Nagyságod bízott minket, mert minékünk édes atyánk, anyánk előtt vagyon, és úgy lakunk földünkben békességben ő nagysága után, mint egy Mátyás királ idejében lakott az nép. Az Űristen tartsa meg Te Nagyságodat minden jovaival! Ex arce gywla [*Gyula várából*], 9 die Junij anno 1559.⁴¹⁷

Balassa Menyhárt 1561 végén elpártol János Zsigmondtól

A 88

Míg Moldvában ezek történnek,⁴¹⁸ Báthory András pártütésre szólítja fel testvérét, Báthory Miklóst és Balassa Menyhártot, aki minden korábbi pártütésnek feje és vezére volt, és egyszer már összeesküdött azzal a három férfival, akiket felkoncoltatott:⁴¹⁹ nemrég – pályázván az uralomra – eredménytelenül próbálta megmérgeztetni a királynét és fiát. A pártütők az alábbiakban állapodtak meg: hogy minden bűnük megbocsáttassék; Szatmárt és Asszonypatakát addig bírassák,⁴²⁰ amíg Munkács várát,

⁴¹⁷ H. Balázs 32–33. Írói „Az Te Nagyságod szegén alázatos és engedelmes hív mártélyi jobbágyi fejenként.”, Mártély Hódmezővásárhely mellett van.*

⁴¹⁸ Basilicus Jakab moldvai trónkövetelő vállalkozását Ferdinánd támogatta, hátha így könnyebben jut Erdélyhez. Az lengyel és magyar pénzen és csapatokkal 1561 őszén Moldvára tör, az ekkor keletkezett zűrzavart használja fel Balassa az átállásra.

⁴¹⁹ Izabellának Erdélybe történt visszatérése után Bebek Ferenc, kevesellvén befolyását, összeesküdvén Kendyvel, aki korábban Izabella hűséges támogatója volt, 1558-ban hatalomra tör. Az összeesküvők törbecsalásában és felkoncolásában Balassa nem kezdeményező, hanem, kiderülvén részessége, végrehajtó volt. Legyilkolásuk után perbe fogják őket – így tudja a fiscus törvényesen megszerezni birtokaikat. Az említett mérget Bebek holmija között találták meg.

⁴²⁰ Ahogyan majd a *Comoedia* mondatja Balassával: „Pokolban is el kellene menni Bányáért és Szatmárért.” Balassa még 1558-ban megkapta Izabellától Szatmárt és Nagybányát (*Rivulus Dominarum*, Asszonypataka), továbbá a tasnádi kapitányságot és három szomszédos vármegye dézsmáját.

amely János birtokaihoz tartozott, nekik nem engedik. Ez pedig híres bányaváros, amelynek jövedelme, bár csökkent, mégis kitesz százezer⁴²¹ aranyat. Ehhez csapják még Tasnád várát tartozékaival és az erdélyi püspökség három vármegyéjének tizedeivel, amelyeknek jövedelme meghaladta a tízezer aranyat; ehhez a Nagyszombathoz közel eső Detrekő várát, amely nagy birtokkal és jövedelmekkel járt, s amelyet az augsburgi Fugger kereskedőktől harminckétezerért váltottak ki jelzálogból, örök-birtokul. Ez az árulás, melyre az egész életében bűnökkel terhelt ember nagy árért ajánlkozott, rövidesen a hazára nézve gyászos polgárháborúvá terebélyesedett;⁴²² így a Báthory nemzetség valahogyan a végzet rendelte eszköz volt az ország tönkretételéhez. Mert mind a kettős királyságnak, mind az ebből folyó állandó háborúskodásnak, amelybe Magyarország végül is majdnem belepusztult, ugyanaz a család volt a szerzője.

FORGÁCH FERENC TŐL⁴²³

⁴²¹ Szilágyi (EOE II. 146.) szerint mintegy harminckétezret.

⁴²² Balassa átállásának egyik velejárója a székely felkelés. Amikor 1561 őszén János Zsigmond hadfelkelést rendel el a környező zűrzavaros állapotok (418) miatt, a székelyek már zúgolódnak, amikor pedig Balassa elpártol, biztatására fellázadnak. A fejedelem két tűz közé került: Balassa birtokaira támadt, ám mások is elpártoltak, Balassa pedig a segítségére siető Zay Ferenc kassai kapitánnyal 1562 március 4-én Hadadnál tönkreveri János Zsigmond seregét – köszönhetően annak is, hogy a török segédcsapatok a hódoltság felől lassan közeledtek. A fejedelem követén, Báthory Istvánon keresztül kénytelen *status quo* fegyverszünetet kötni Zayékkal, nehogy azok esetleg meginduljanak Kolozsvár felé. Ezt a fegyverszünetet Ferdinánd is megerősíti, s ez lesz az alapja a további évek viszályainak: János Zsigmond minden eszközzel igyekszik majd visszaszerezni a Balassa átpártolásával elvesztett országrészt. Eddigre a székelyek már elhatározták, nem teszik le addig a fegyvert, amíg régi szabadságaikat vissza nem szerzik. Legsúlyosabb sérelmük az volt, hogy, bár eredendően katonáskodásukért cserébe mentesek voltak az adótól (424), az erdélyi államiság kialakítása közben a terhek növekedése miatt Fráter György rászorította őket az adófizetésre, hiszen a másik két rend is adózik. Mozgalmuk az említett fegyverszünet miatt reménytelenné vált, vezetőiket fej- és jószágvesztésre ítélték, de a fejedelem megkegyelmezett nekik és követeket küldött a még fegyverben állókhoz. Ők azonban elkeseredésükben kegyetlenkedve tovább nyomultak, s a kibontakozó harcok során végül is vereséget szenvedtek. Két kapitányuk nyársba vonatott, többeket fogságba vetettek, János Zsigmond pedig módosította a székelyekre vonatkozó törvényeket.

⁴²³ Forgách 180–181.

János Zsigmond artikulusokba foglalt válasza a székelység folyamodására az 1562. évi segesvári országgyűlésen

A 89

Mi második János Isten kegyelméből Magyarországnak, Dalmáciának és Horvátországnak választott királya etc.

Emlékezetére adjuk mindenkinek kinek illik: nyilván vagyon mindenkinél az elmúlt napokban az székely község, Udvarhely, Maros, Csik, Gyergyó, Kézdi, Sepsi, Orbai székbeliek mű ellenünk és országunknak békességes állapotja ellen, mely hirtelen nagy támadást tettenek vala, ki ha isten kegyelmességéből meg nem csendesül vala, félelmes vala, hogy országunkra nagy veszedelem ne következne és az székely földje teljességgel el ne veszne. Mely támadásnak megcsendesítésének okáért tetszett vala..., hogy Szent János havának 20 napján ide Segesvárra közönséges gyűlést tennénk, mely gyűlésben az székelységebn való főnépeket és lófejeket fejenként, az község közül pedig, minden székéből tizenhat válogatott személyeket örök hitetlenségnek alatta hivatnánk, hogy megértvén a támadásnak okait közönséges békességnek csendességgel való megmaradásával végeznénk. Mely gyűlésben, mikor az feljül megmondott község közül a választott személyek jelen volnának, adtak vala minden székekről nekünk supplicatus [*könyörgő*] leveleket, kikből értettük vala, hogy a sok nyomorúságok, kéntelenségek, és erőszakok, kiket a fő népek a községen miveltenek, a támadásnak okát adták volna.⁴²⁴ Azért akarván

⁴²⁴ Az archaikus székely társadalom középkorvégi átrétegződésének részben jele, részben felgyorsítója volt Mátyás király intézkedése (Székely Okltár CLXXIX. 1473. december 9., a Modra várát ostromló táborából):

Mi Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország stb. királya. Hű nagyságos mérai Magyar Balázsunknak, erdélyi vajdának és a székelyek ispánjának és az ő tisztjét viselőknak üdvözlünket és kegyünket. Panaszosan tárják elénkbe a táborunkban jelenlevő Udvarhely és Maros széki hű székely gyalogjaink és lovasaink részéről, mi módon kísérelték meg őket néhányan nemzetük primorja közül pénzbehajtással terhelni és miképp inog három nemük rendje. Mivel tehát a mi királyi gondoskodásunk fő mivolta, hogy azok a híveink, akik a mi királyi állapotunkat előmozdítják, együtt és egyenként illő viszonzást kapjanak, ezért meggondolván mondott híveinknek, a székelemek összességének hűségük teljességét és a hadakozásra mindig szorgalmatos igyekezetét, hűségteknek e levelünk rendjén a legerősebben meghagyjuk, megtekintvén jelen levelünket késlekedés nélkül gyógyítsatok, mégpedig először is, hogy mivel a mi hű székelyeink, akár irányunkban, akár embereink irányában teljességgel semmi pénzbehajtással nem kötelezetteknek ismerszenek örök időktől, csak önkéntes és készséges felajánlásokkal a mi és Magyarország más legfenségesebb királyai házasságának és szülőtteinek ünneplésére és a méltányosság szerint a tőlük jövő és a hozzájuk menő

A főnépek, és lófejek minden dézmának fizetéséből kivétessenek, – mind az nemesség de úgy hogy ők is lovakkal, pánczéllal, sisakkal, paissal kopjájokkal hadakozóképen jó módon készen legyenek mindenkor úgy hogy minden lófő az ő lófőségekről a mi parancsolatunkra, és országunk szükségére valamikor kellettetnék, egy egy lóval indulhassanak, kik egy holnapon az ő költségeken éljenek; az után mi nekik minden hónapra segitségül egy, egy forintot adatunk.

A főnépek is, az ő rendeknek, és állapotoknak mivolta szerint, ki három lóval, ki néggyel, ki ötten légyenek készen jó szerrel, kiknek mi esztendő által, egy-egy lóra nyolcz nyolcz forintot adatunk nyargalásúl, mikor pedig országunk szüksége kívánja, és szolgálatban lesznek, két két forintot, hópénzt adatunk nekik.

Az székely község mi szabad birodalmunkban légyen, kiket sem az főnépek, sem senki, akár kik légyenek bántani ne merjék, se semmi szolgálatra ne kényszerítsék őket, ha kik a főnép, és lófők közül a végezés ellen vétkeznének, az megbántott személyeknek díjokat meg adják, kik az ő nyomorúságokat a királybíráknak megmondják, azok a mi directorunk hirre tegyék és ezeket a director causarum törvényhez a mi előnkbe hívassa, kiket, ha a törvény meg súlyosít, azok díjoknak megfizetésére, elvett marhájoknak elégtételére kényszeríttessenek. Látjuk hogy a közönséges békesség törvénynek szolgáltatása nélkül csendességben meg nem maradhat, végeztük, hogy minden székekben, mint főszékekben, a mi királybiráink, sok bírák és székelyek, minden tizenöt napon széket üljenek, törvényt szolgáltatassanak, holott a királybírák vagy mind ketten, vagy egyik személy szerint, tartozzanak jelen lenni, hogy pedig a törvénytétel méltóságosan és csendességgel legyen, minden széken tizenkét főszemélyek legyenek törvényt tudók, istenfélő jámborok, a főnépek, és lófők közül kik meg esküdjenek, hogy minden barátságot, gyűlölséget adományt, és jutalmat hátra vetvén, a peres között igaz törvényt szolgáltatnak, kirekesztvén mindeneket a törvény tévő helyről, a dolgokat csendesen, istenesen, igazság szerint, s lelkiisméretek szerint megítéljék. (...) ⁴²⁶

⁴²⁶ A következő cikkelyben elrendeli, hogy annak a fellebbezését, aki nem elégszik meg a széken hozott ítélettel, a rövidebb befejezés céljából egyből eléje küldjék, mégpedig levélben „és nem követek által kiknek feledékenységekből sok fogyatkozás szokott esni”. Elrendeli azt is, hogy a székeknél esküdt jegyzők legyenek, fizetésük a peresektől legyen.

Az községnek panaszolkodásából értjük, hogy a mi dézmásink és az főnépek is, kik az bárányokat, süldőket és ludfiakot megszokták az dézmásoktól venni, azokat a szegényeken sok ideig hagyják tartani, néha kiteleltetni is, és az községnek nagy költségével, azért akarván az községet efféle bántásoktól is kegyelmesen megkönnyebbiteni, végeztük, hogy mikor a dézmások a bárányokat, süldőket, ludfiakot megdézsmálják, az gazdák ezeket három holnapig tartozzanak tartani, és gondjait viselni, az után a dézmások el vegyék, kik ha erre gondot nem viselnének, ha mi kárunk nekünk esik az dézmások magok tartozzanak megfizetni. (...) ⁴²⁷

Értettük azt is közönséges panaszolkodásból, hogy sokan az község közül szegénységek miatta kényszerítették az főnépektől házakra és egyéb örökségekre pénzt kölcsön felvenni, és azokat nekik zálogosítani, kitől mikor meg akarnák váltani, az mennyiben zálogban vetették, azon summán nem akarják megereszteni, de valamennyi adó az zálogosítástól fogva volt, mind megkívánják azokat az summával együtt, mely dolog Isten igazságának és az világi törvényeknek is ellenek van, azért végeztük azt, hogy mind főemberek, mind egyéb rendbeliek valakiknél afféle zálogos örökség van, meglévén a zálogosittatásnak summája, tartozzék azt fel venni, és az örökséget megbocsátani, kit ha nem mivelnék afélék első székre törvényhez hivatassanak, és ha valami jó okát nem adhatják engedetlenségeknek, az királybirák, hadnagyok, az örökösök és az székbirák és székülők az efféle örökségeket pénz nélkül meg adják, és afelett ország végzése szerint való terhen, mint a decretumban van jure maradjanak. (...)

Nyilván van mindeneknél, hogy Balási Menyhárt árúltatása miatt Magyarországon való birodalmunknak és jövedelmünknek nagy része tőlünk elszakada és a tehernek viselése országunknak megmaradására és oltalmazására való fizetésünk nem kevesedik, sőt inkább naponként öregbül. Emellett ez is nyilván van a közsékelyeknél ellenünk való sok feltámadások mely nagy romlást, s sok vérontást, kárvallást, és nekünk országunkbéli híveinkkel együtt költséget, gondot és fáradságot szerze, azért az feljül megmondott okokból, és hogy minden országokban a sókamarák császáraknak, királyok és fejedelmeknek tárházokra néznek, azért a székely földön való sót a mi tárházunkhoz végeztük foglaltani, de

⁴²⁷ Ha az állatok száma kevesebb tíznél, a gazda pénzen fizesse, aki pedig magánál tartaná a dézmát vagy elvenne belőle, a fejedelem előtt áll törvényt, „mivel ... a dézma a mi tárházunkat nézi, kiből országunk külömb külömb sok szükségére kell takargatnunk”.

a főnépeknek házok szükségére való sót adatunk, mint a nemességnek régi szokás szerint só adatik. (...) ⁴²⁸

Erdélyi szász céhszabályzat 1562-ből

A 90

A Szász Egyetem egységes szabályzata a királyföldi borbély- és sebész-céhek számára

Szeben, 1562. november 29.

Mi, Szeben, hasonlóképpen Segesvár, Brassó, Medgyes és Beszterce városainak, az egész erdélyi Szász Egyetem Hét és Két székeinek polgármesterei, bírái, esküdt polgárai és vénei ezennel mindenkinek tudomására adjuk, hogy miután az elmúlt évben a közjó javára és az egész ország hasznára, minden szász közös akaratával ... megkezdtuk és befejeztük az összes kézművescéhek rendjét és szabályzatát; egészében elvetettünk és megtiltottunk minden rossz, alkalmatlan és használhatatlan szabályzatot, amelyek a régebbi időkben a céhekben meghonosodtak, a jókat és leghasznosabbakat pedig megmásíthatatlan megtartásra elfogadtuk. De amikor a seborvosok és a borbélyok azzal a kérelemmel fordultak hozzánk, hogy számukra is vezessünk be egy céhstatutumot, tekintetbe vettük, hogy mi a haszon és mi a kár, és hogy gyakran mi minden származhatik abból, ha nincs dicséretes rendtartás. Miután elegendő hír és pecsét levél útján értesültünk arról, hogy a németországi borbélyoknak és seborvosoknak minden városban és mezővárosban céhszabályzata van avégett, hogy a mesterek és legények jó rendben élhessenek, gyermekeik a céhtagságra alkalmasak legyenek és a kizárás lehetősége nélkül minden céhbe bevétethessenek, egy céhszabályzatot adtunk, hogy azt az ország minden városában és mezővárosában bevezessék és megmásíthatatlanul betartsák, úgy, amint a továbbiakban következik.

Előszőr: Aki magát a céhbe fel akarja vétetni, akár mester, inas vagy legény, legyen törvényes születésű és istenfélő. Az inast a céhszabályzat alapján fogadják fel, elszegődéskor fizessen négy forintot, mesterével együtt adja meg a mesterasztalt, és szolgáljon három évig. Ha az inas elszegődése során elegendő ok nélkül elhagyja mesterét és tizennégy

⁴²⁸ EOE II. 202–208. A felkelés leverése után építette meg a fejedelem Székelytámadt és Székelybánja várát, az előbbi a székelyudvarhelyi ferences kolostorból, az utóbbit a háromszéki várhegyen.

napig elmarad, többé ne fogadja vissza, csak ha – valahányszor is elszökik – a céhnek az egyforintnyi bírságot lefizeti. Ha mestere meghal, adják más mester keze alá, hogy mesterségét kitanulhassa.

Másodszor: Az a legény, aki a céhbe akar állani és mester akar lenni, mutassa be tanuló- és nemzetséglevelét, majd fizessen négy forintot a céhnek, vendégelje meg a mestereket, s készítse el mesterművét. A céhbe való első bekérezkedéskor egy vagy két forintot, a többit pedig később. Ha azonban a céhbe állani és az előírt összeget kifizetni vonakodik, bár eléggé tehetős, tiltassék el a mesterségtől, mindaddig, amíg a mesterek akarátát nem teljesíti. Miután szóban és tettekben a mesterek akarátát teljesítette, szabadon tarthat legényeket és inasokat, és gyakorolhatja mesterségét. A levelek beszerzésére azonban adjanak neki elegendő időt, az illető ország távolságától és az idők állapotától függően.

Harmadszor: Ha azonban egy mesterlegény leányt kérni megy és megházasodik, még mielőtt mesterművét elkészítette volna, fizessen a céhnek négy forint bírságot, és ennek ellenére is készítse el mesterművét.

Negyedszer: Egy legény sem teheti ki [mesterjelvényként használt, borotváló] tányérját és nem dolgozhat mesterként, hanem előbb lásson munkához, készítse el mesterművét, és álljon be a céhbe.

Ötödször: Nem szabad egyetlen sebészt vagy borbélyt sem, aki máshonnan jött a városba, a becsületes és bölcs városi tanács tudta és akarata nélkül megtérni.

Hatodszor: Egy mester felesége, fia vagy leánya teljes jogú tagja a céhnek és nem kell a céhnek semmi egyebet megadnia, csupán a mesterasztalt.

Hetedszer: Hasonlóképpen az a mester vagy legény, aki nem hallgat minden illő dologban a céhmesterekre, adjon a céhnek, valahányszor ez megtörténik, egy font [puska]port.

Nyolcadszor: Az a legény, aki nem képes a munkát a mesterség követelményei szerint elvégezni, mégpedig [sebek] kötözését, érvágást, foghúzást vagy lábtörés-kötözést, csak félannyi bért kapjon [mint a többiek].

Kilencedszer: Hasonlóképpen, ha egy mesternek nyomós ok miatt távol kell lennie, és a legény elhanyagolja mesterségét, ne kapja meg a teljes bérét.

Tizedszer: A mesterlegény legyen mindig otthon, és sehová se menjen mestere tudta és engedelmével nélkül. Ha nem találnák otthon, és ezáltal hanyagság történnék [a seb] mosásánál és kötözésénél, és emiatt a sebesült vagy a páciens eltávozik, köteles mesterét hanyagsága és mulasztása miatt pénzzel kártalanítani.

Tizenegedszer: Továbbá ha egy mestert vagy legényt házasságtörésen vagy tolvajlásan fognak, a céhből zárják ki, s csak annak rendje és módja szerint fogadják vissza újra. Azt azonban, amivel tettük elkövetése miatt a törvény őket sújtani fogja, a bírákra kell bízni.

Tizenkettedszer: Hasonlóképpen, ha előfordul, hogy a borbélyhoz egy sebesült ember jön, az illető mester hívasson magához még két mestert, hogy a sebesültet velük is megvizsgálta, majd [állapítsák meg közösen], hogy a beteg gyógyítható-e vagy béna marad. Ha az illető súlyosan vagy éppenséggel halálosan megsebesült és a mesternek kételyei vannak [afelől, hogy megmenthető-e], hívasson magához három vagy négy mestert, és amennyire a természet rendje megengedi, segítsenek rajta. Aki azonban [kötelességét] megszegi és nem teljesíti, fizessen a céhnek egy forint bírságot. Ha pedig egy mestert [beteghez] hívnak és nem megy, fizessen ugyancsak egy forint büntetést a céhnek.

Tizenharmadszor: A céhnek fizetendő egy forint bírság terhe alatt tilos a más sebesét elcsábítani.

Tizennegedszer: Abban az esetben, ha a városban van orvos, sem a sebész, sem a borbély nem adhat az orvosdoktor akarata és tudta nélkül főzetet vagy pirulákat [a betegnek], kivéve a sebre teendő főzeteket.

Tizenötödször: Ha egy sebész vagy borbély más városba költözik és bizonyítani tudja, törvényes születésű és apródideje alatt derekasan tanult, bevétethetik a céhbe, inast és mesterlegényt az illető város szabályzata szerint szabadon tarthat. A céhbe azonban az ottani szokások szerint kell belépnie.

Tizenhatodszor: Akit a bírák valamely vétség miatt elítéltek és [fellebbezését] visszautasították, a céhbe való felvételre érdemes nem lehet. Hasonlóképpen erőszakosság, vérontás vagy verekedés miatt a bírák tudta és akarata nélkül senkit el ne ítéljenek, a bíróságnak fizetendő egy ezüstmárka bírság terhe alatt. Senkit ne tiltsanak el attól, hogy panaszait a tanácsuraknak előadhassa, a tanácsnak fizetendő egy ezüstmárka bírság tilalma alatt. Hasonlóképpen tilos a céhben egy forintnál nagyobb bírságot kiróni.

Tizenhetedszer: Ha egy mester elvállalt egy beteget [kezelésre] és gyógyulást ígért neki, de meggyógyítani mégsem tudja, rendeljen a céh a betegnek egy másik mestert, aki segíteni tud rajta. A beteg vagy sebes nem köteles az ígért fizetséget az előző mesternek megadni, de [míg a másik mesterhez nem kerül] az ő tanácsaihoz és utasításaihoz kell tartania magát.

Tizennyolcadszor: Ha valaki a közösségből [a város vagy vásárhely lakói közül] megbetegszik és oly szegény, hogy az orvos bérét megfizetni nem tudja, a céh összes tagjai keresztényi szeretetből segítsék gyógyuláshoz, és ne hagyják el.

Következik a borbélyok mesterműve, vagyis mindaz, amit mestermunka gyanánt el kell végezniük. Ezek a következők:

1. Aki mester akar lenni, köszörüljön ki egy új hajvágó ollót és egy új borotvát.

2. Készítsen új tapaszt és sebfőzetet.

3. Továbbá egy egyszerű száraztapaszt, egy kenőcsöt és egy Brown-tapaszt.

4. Egy vérzéscsillapítót és egy poroldatot.

5. Égés esetén egy, az égéstől függő kötözést, Isten adja, hogy csak vízzel való leforrázásról legyen szó.

6. Lábtörésre való kötözést, amikor is a legkíméletesebben kell eljárnia.

Aki ezeket a műveleteket nem tudja elvégezni, adjon mesterének minden elvégzetlen műveletért huszonöt dénárt.

A leírotton kívül a tanács tudta és akarata nélkül ne szerkesszenek a céhben semmilyen más statutumot vagy szabályzatot.

E levelünket az összes fenti artikus több bizonyossága és hitelessége végett, [királyföldi] kis pecsétünkkel láttuk el és erősítettük meg.

Kelt Szebenben, a szász Egyetem közgyűlésén, az 1562. évben, november 29-én.⁴²⁹

⁴²⁹ Céhes élet, 113–119.

Thuri György megvédelmezi Palotát 1566-ban

B 1

Arszlán, aki a mieinknek okozott eszéki és budai vereségről híressé lett Jahiogli Mehmednek a fia, akkor budai pasa – ez a tisztség neki később pusztulását és halálát okozta⁴³⁰ – jelentette a szultánnak, hogy a császárnak sehol sincs felkészült serege, ... s ha most gyorsan jön, ... a háborúval nemcsak Magyarországot hajthatja uralma alá, hanem Bécset is elfoglalhatja... De Arszlán sem habozott sokáig, amikor megtudta, hogy Szulejmán hamarosan megindítja seregét. Minthogy zavaros eszű volt, s a naponta szívott ópiumtól és pálinkától nem volt józan, meggondolatlanul elhatározta, (...) hogy Palotát ostrommal elfoglalja.

Nem kerülte el Thuri Györgynek, a kiváló katonának,⁴³¹ aki annak a helynek parancsnoka volt, a figyelmét Arszlán szándéka...⁴³² (...)

Ezalatt Arszlán nyolc- vagy tízezer törökkel és négy nagy s ugyanannyi kis skorpióágyúval ... azt a kerek bástyát, mely a kaputól jobbra esik – Móré László építtette, s ezért Móré-bástyának nevezték –, sűrű és nagy golyókkal törette. (...)

...Arszlán állandóan ágyúztatott, míg ellenben Thuri, a vár és saját üdvük védelmére, szóval is, meg példájával is lelkesítette övéit, az ágyúkat az ellenség sáncaira irányítja; a kiváló vezérnek és a bátor közkatonának kötelességét egyaránt teljesíti. E hadműveletek alatt Arszlán két ágyúmesterét ... elveszíti. (...)

Már tíz nap telt el a hiábavaló ostrom óta, amikor haragos fájdalmában Deli Luftit ... magához hívatta, s megparancsolta neki, hogy menjen Győr felé, s kémlelje ki, jön-e Thurinak ... segítség. Deli ... negyven lovasával ... Ménfő falunál lesbe áll, s Thurinak és a palotaiaknak nagy

⁴³⁰ Meggondolatlan támadásáért és annak következményeiért az életével fizet 1566-ban. „Harsányban jött a táborba a Palotánál és Veszprémnél szerencsétlenül vívott csatája s hamis jelentése miatt elítélt szerencsétlen Arszlán is, akit Szolimán, nem adva neki engedélyt, hogy hozzá jöjjön és vele beszéljen, fővezéri sátra előtt nyomban megölelt.” (Istvánffy 327.) Annak idején Katzianer eszéki katasztrófájánál a török sereg hőse, ott van az egri ostromban, az ötvenes években szandzsákbégi tiszteket tölt be, 1564-ben lesz ideiglenesen, 1565 májusától kivégzéséig hivatalosan budai pasa.

⁴³¹ Stephan Gerlach útinaplójában ezt írja Thuri Györgyről: „...vaskos, szőrös, gyalulatlan, medveféle ember volt, fényre, csillámra semmit sem adott, mindig istállóban hevert a lovak között, és olyannyira elémítette a törököket, hogy midőn ezek rablani indultak, szokásuk volt ekkép imádkozni: Isten hatalmas és Túri György keze legyen irgalmas nekünk...” (Szalay, Adalék 213.)

⁴³² Istvánffy elbeszéli, miként kapott Thuri segítséget illetve arra vonatkozó ígéreteket.

szerencséjére az történt, hogy gróf Salm Eck, akihez akkor még nem érkeztek meg a német csapatok, a Duna szigetéről, Csallóközből összeszedett háromszáz kocsit azok felé az erdők felé küldi – nem tudva arról, hogy ott Deli Lufti rejtőzködik – fát vágni, hogy azzal Győr védműveit erősítse, s rendelt minden szekér mellé négy-négy puskás katonát... (...) S mikor Lufti ... meglátta a szekerek ... hosszú sorát, s az egyes kocsikról leugráló puskásokat, meg hogy ezek felemelt zászlókkal a harcba mennek, ... azt gondolva, hogy az egész hadsereg itt van, oda, ahonnan jöttek, Arszlánhoz ... visszatértek, s rémülten jelentették, hogy itt van az ellenség...

Arszlán, a váratlan félelemtől megrettenve, az ágyúkat nagy csendben nyomban visszavonatja ... s Székesfehérvárra visszaviteti.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL⁴³³

⁴³³ Istvánffy 313–316. Megérkezik Salm is seregestől, s a Thurival közösen vezetett sereg visszafoglalja Veszprémet, Tatát és a Komárom vármegyei Gesztest és Vitányt. Thuri György, Kanizsa kapitánya 1571. április 2-án esik kelepcébe. Halálát így írja le Istvánffy: „...Thurinak a lova, mely a rossz talajtól és a már régóta tartó harctól, azonkívül a súlyos fegyverek hordásától kimerült, összerogyott. Thuri felismeri a veszélyt, talpra ugrik, eldobja sisakját, hogy közelebb legyen a halálhoz és a sebekhez, s az ellenséget visszanyomja, vitézül védi magát, s azalatt egy idegen lovat, mely gazdátlanul odafut – lovasát talán az ellenség ütötte ki nyergéből –, gyeplőjénél megragadva, ráugrani iparkodik. Miután azonban ezt az ellenség és a sáros talaj, melybe lába bele ragadt, megakadályozta, a földre zuhan. S amikor a törökök azt kiabálják, hogy ne akarjon elpusztulni, s engedjen balszerencséjének, s ő erre, harcolva, mit sem válaszol, lándzsákkal, puskákkal, kardokkal s egyéb fegyverrel mindenünnen támadják. Végül, amikor már övéi is elhagyták, s szerencséje is cserbenhagyta, egy szablya hatalmas ütésétől megsebesülve – egy Memi nevű mérte rá – összerogyott és meghalt. (...) Fejét néhány zászlóval és fogollyal Bizáncba küldték. (...) Ily szomorú vége lett ennek a páratlan férfiúnak. Halálának oka inkább a pusztuló Magyarország, mint ő maga volt. Valószínű, hogy ötvenkét éves volt, s a kiváló harcos – dicsőségén kívül – hamarosan már a mérsékelt és érett vezér hírnevét is kétségtelenül elnyerte volna.” (i. m. 364–365.) Halálát ismeretlen szerző históriás énekében így indokolja: „Ennek oka lőn király ő felsége, / És az ő nagy fizetlensége, / Az vitézeknek meg nem fizetése, / Kiért rajtunk hatalmas ellensége.” A 22. szakaszban Thuri (a versben Turi) az Úrhoz, a seregek istenéhez imádkozik, aki megharagudott az ő népére: „Tekints mostan ez nyomorult nemzetre / És fordítsd haragodat kegyelemre. (...) Én érottök nem szánom életemet, / Kiontani mai napon véretem, / Letaglalni szegényekért testemet, / Érottök közikben viszem fejemet.” (Szöveggyűjtemény I. 262.) Thuri hagyatékának leltára: Századok 1870. 723–727.

Zrínyi Miklós 1566 áprilisában segítséget kér Kanizsai Orsolyától Szigetvár védelméhez

(...) Mivel nyilvánvaló, hogy a legkegyetlenebb ellenség, a törökök császára hatalmas erővel készül jönni e megnyomorodott haza maradékának feldúlására és teljes elpusztítására, és mindenekelőtt Szigetet, ami sok tartomány védőbástyája, készül megpróbálni s aztán innen továbbhaladni, megéri a fáradozást, hogy e hatalmas jelentőségű helyre mindenkinek, akinek ezen függ üdve is, veszedelme is, gondja legyen. Bár a legfenségesebb fejedelem és úr, Károly úr, Ausztria főhercege, legkegyelmesebb közös urunk ő római császári és királyi felségének távollétében e vár megoltalmazására bizonyos mennyiségű lőszerrel és más szükséges dolgokkal meg katonákkal kegyelmesen gondoskodni készül, mégis, mivel úgy ítéljük, hogy a törökök császáranak személye és az ő hatalmas ereje ellen messze több katonára van szükség, mint egyetlen basa ostroma ellen, ezért ha nemzetes és nagyságos uraságtoknak kedves az édes haza, és ha magának és gyermekeinek, testvéreinek, valamint rokonainak nemkülönben barátainak és derék szervitorainak a jövőben békességet óhajt, a legeslegnagyobb szeretettel kérjük, egyszersmind hivatalunk kötelessége szerint ünnepélyesen protestálva buzdítjuk, küldene – nem a személyünket érintő meggondolásból, hanem a keresztény közösség további megmaradását megfontolván és e hely és más tartományok jövőendő veszedelmének elkerüléséért – személyünk mellé ítélete szerint valamennyi puskás gyalogost és velük együtt egy vagy két szakembert saját költségén négy hónapra minél hamarabb Szigetre, ahol mi a legjobb és legnagyobb Isten nevében bezárkózni megesküdtünk, vágyva mindenekelőtt a legjobb Istennek, aztán a szent császári és királyi felségnek, nemkülönben a keresztény közösségnek és ennek az édes, végső pusztulásba hajszolt hazának hűségesen, állhatatosan és örvendő arccal, vérünk ontásával, sőt, ha így hozná a sors, fejünk veszedelmével szolgálni. Reméljük pedig és teljesen bízunk abban, ha Szigettől sem üdv, sem veszedelem nem függ, nagyságos uraságtok legalább személyünket és barátságunkat tekintetbe véván így fog cselekedni. Isten őrizze meg. Kelt Csáktornyaikon, 1566. április 19.

Miklós, Zrín örökös grófja⁴³⁴

⁴³⁴ Pray III. Nr. 60., latin.

B 3 Bánffy Gergely beszámolója János Zsigmond fejedelem és Szulejmán szultán találkozásáról⁴³⁵ ennek zimonyi táborában 1566. június 29-én

A FEJEDELEMNEK ÉKESSÉGE

Legelőször: hosszú és bokrétás nusztal bélelt magyar süvegén felfüggesztvén a czimer és drágalátos ékesség, melly egy diónál nagyobb vala. Másodszor: volt egy lefüggő kereszt a nyakában, melly uj gyémánttal és négy öreg szépséges carbunculusokkal, a mint hiják, mindeneknél csudálatos, a mellyet is az ötvesek régen száz ezer aranyra becsültek volt. Harmadszor: gyöngyös aranyláncz, és igen nagyra becsülendő gyűrűk. Negyedszer: az előtt az császártól ajándékozott öv, mind a pallossal és törrel együtt; mindenik tiszta aranyból valók és gyöngyösök. Ötödször: az ő lovának nyerge, mellynél csudálatosabb semmi nem volt, melly tiszta aranyból készítettett; olly igen drágalátos gyöngyökkel tündöklök vala és nagy kövekkel, hogy kik reá néztek, ugy tetszett mintha szemek fényét elvötték volna, melly is 24.000 arany érőnél feljebb való vala. Hatodszor: a fék és lónak feje éppen gyöngybe béékesített vala. Hetedszer: a ló farán való czafrag, melly mind éppen rakva volt drágalátos gyöngyökkel; ezen az igen nagy gyöngyöknek más fél száz vala száma; közép szerűek igen sok.

A fejedelmet éppen fel ékesítvén követik vala a magyar urak szépen rend szerint; az út pedig minden felől a lovagoknak és jancsároknak seregével elannyira befogatott vala, hogy semmi kimenetel nem vala. E képpen mikor jutott volna a császárnak első sátorához, hagyák, hogy a fejedelem a lóról leszálljon, és ott egy kevéssé nyugodnék a fejedelem. Száz jancsárok, kik a hatalmas császárnak ajándékot visznek vala, mutogatásnak okáért elől bocsátatnának.

⁴³⁵ A hadadi vereség után (422) a fejedelem és Ferdinánd közötti fegyverszünetet ennek haláláig ismételtlen meghosszabbították, ezt követően a fejedelem hadat indít. E háborúskodást zárja le 1565-ben a titkos szatmári megegyezés: a fejedelem lemond a királyi címről, a kezén levő területeket megtarthatja, fiúutódjai csak Erdélyt öröklök, feleségül veszi Miksa húgát. János Zsigmond török segítség reményében nem ratifikálja az egyezményt, Miksa viszont elárulja a Portán. A fejedelem előre menekül: felajánlja Szulejmánnak, személyesen megy hozzá, hogy megmagyarázza a történeteket. Szulejmánt ez megnyugtatja, a találkozást a következő évi hadjáratára halasztja.

A SZÁZ JANCSÁROK ÁLTAL ADATTATOTT AJÁNDÉKOK

Legelsőben: egy arany pogácsa, vagy tányér, mellyben tetszik vala 12.000 arany érő kösöntyű; mellyben négy alkalmas öreg gyémántok, három drágalátos öreg carbunculusok és az közepin egy igen nagy, de tiszta olyan smaragdus, melly is 6000 aranyérő vala. Másodszor: a másik arany tángyéron vala egy csudálatos gyűrű, mellyben nagy mesterségű órácska vala, mivelhogy a csengető órák, félórak és fertályok kívül, mellyeket megüt vala, a holdnak és plánétáknak járását is megmutatja vala. Harmadszor: ötven ezüst öreg aranyos serlegek. Negyedszer: tizenhat öreg ezüst aranyos tányérok. Ötödször: tizenkét középszerűek. Hatodszor: meg annyi apróbbak. Hetedszer: hat szép szeges, iratozott csészék. Utolször: egy néhány válogatott sólymok.

Mihelyt meglátá a császár az ajándékoknak fényességét, a felséges fejedelmet híni parancsolá; ki melléje vévén csak a kilencz főfő urakat,⁴³⁶ a császárnak sátorába – az holott veszteg ül vala, előtte állván a négy basák – bémene, és azon szempillantásban a fő basa által a császárhoz viteték, és térdet hajtván a császárnak kezét megcsókolá... (...)

Elvégezvén a ceremóniákat, és mi is más sátorba menvén, és a fejedelem felkelvén, rövideden szóló könyvecskét nyujta oda; mi volt penig szava és mit kért a könyvben, végezetre mit szólottanak egymásnak, mivelhogy nem szabad most megmondanom, im másszor egy punctig megírjuk; a többi között, hogy ezt mondotta a császár, bizonyosképpen tudjuk. Előbbben: hogy semmi nem volna kedvesebb az oda menetelnél, és hogy néki oltalmát mind halálíg felvenné. Másodszor: hogy jól tanácsolták azok a kik intették, hogy ő hatalmasságát szemtől szemben halála előtt meglátogatná; nem lenne jövőendőben haszontalan fáradsága. Harmadszor: hogy ő megajándékozná ötet mind azzal, valamit írásával kívánt és kért.

A felséges fejedelem a császár lábai előtt leborulván, megköszöné a nagy kegyelmességet. A császár felemelé a fejedelmet s mondá: „Légy jó szívvvel; megmutatom az egész világnak, hogy az Isten alkalmas eszközök által az árváknak, özvegyeknek és az elhagyattattnak mindenkor segítségék volt.” (...)⁴³⁷

⁴³⁶ Elbeszélése végén tizenkettőt sorol fel: „Azoknak nevek, kik a fejedelemmel jelen voltak a török császár előtt a sátorban: Csáki Mihály, Békes Gáspár, Apaffy Gergely, Kapitány György, Bánffy Gergely, Telegdi Miklós, Bornemisza Farkas, Bég Pál, Telegdi Mihály, szebeni polgármester, Orbán Miklós, doctor Blandráta.” (EÖ I. 143.)

⁴³⁷ EÖ I. 138–139.

B 4

Szigetvár eleste

...a török császár 150 000, részint jól begyakorolt, részint gyakorlatlan harcossal⁴³⁸ 29 napig volt Sziget alatt. Ez idő alatt sem éjjel, sem nappal egy órát sem hagyta abba, hogy a leghevesebben majd ágyútűzzel, majd más módon megtörje és gyakorta indított erős, hosszú és kegyetlen rohamokkal támadja. Ezért ő maga is néhányszor, a végén legjobb csapatai, köztük a janicsárok is mind résztvettek ezekben a rohamokban.

De ennek ellenére néhai Zrínyi Miklós gróf, volt császári tanácsos és főkapitány oly vitézül és erősen ellenállt, hogy még az ellenség sem tudott eléggé csudálkozni rajta. Tíz teljes napon át védte a várost az ellene

⁴³⁸ „...augusztus 2-án Szolimán a testőrlovassággal és a rabló akindzi lovasokkal s csapatainak egész zömével, melyekről azt mondták, hogy a janicsárokon és az aszap gyalogosokon kívül, körülbelül százezret tesznek ki, Sziget közelébe érkezett...” (Istvánffy 338.) Eredetileg Eger ellen akart menni, de az Arslán helyébe budai pasának kiválasztott Musztafát (ő építi meg a Rudas- és a Király-fürdőt) a boszniai vilajet élén felváltani készülő Mehmedet és háromszáz katonáját Zrínyi katonái Siklós mellett lekasabolják. (Istvánffy 325–327.) Ez a Musztafa levelével megsértette a kor három legragyogóbb magyar vitézét, Török Ferencet (Bálint fiát), Gyulaffy Lászlót és Thuri Györgyöt. Ők levelet írtak neki, mindhárman halálig való viadalra hívták ki. Levelükben az általános gyalázkodás után Török Ferenc ezt írja neki: „Mi szabad nemzet vagyunk, uraságunk és becsületünk is van, de te, Musztafa hitvány rab vagy s minden órában nyakadban az istráng, mint budai Oroszlán basának.” (Takáts 42.) Gyulaffy hozzáteszi, ha a véletlen szerencse Musztafát megtartaná Török Ferenc kardjától, ő fogja rajta tisztességét keresni, a levelet pedig Thuri zárja: „...harmadnapig választ tégy, ha elkezdted; mert aztán mind bégeknél, basáknál, még az te császárodnál is oly leveleket látsz, hogy vagy apád alá kell búvnod, vagy elő kell hoznod a te hazug szájadat!” 1589-ben a tihanyi kapitány, Pisky István küld mocskolódó levelet és ajándékot Ibrahim agának, amiben egyébként a Balaton jegére hívja halálig való viadalra. A Koppányból küldött gyors válasz címzése és első mondata: „Adassék az hazug, tökélyetlen, hitetlen, bestye kurafinak, Pisky Istvánnak Tihanba, tulajdon kezébe. Te hamis hitű hitetlen bestye, rossz kurafi, eb, ország kóborlója, nem Pisky István, hanem Kurafi István és kurafia volt az te neved, az van is, az is legyen bestye, hitetlen kurafi!” (Takáts 51.) Akinek nem telt pénze gyalázkodó levélre, enyhébb esetben asszonynak való holmit, vagy rókát, rókafarkot küldött sértésként. A Szigetvárt ostromló török sereg egy részének szedett-vedett volta Csányi Ákosnak Batthyány Kristófhhoz írt levelében is olvasható: „(...) Zygethnek meg zallasa nylwan wagyon Nagysagodnal. Ma tyzenhatod napya, hog az pogan feyedelem mynden nepewel alatta wagion, prybekek elegen jwnek, kyk azth mongyak, hog az pogan hada nagh, de igen gaz nep es nemellyek az prybekek közwl atzh mongyak, hogh el hagyja az pogan Zygeteth, nemellyek penigh azth mongyak, hogh nem hadya, wagh megh hal, awag meg wezy. (...) Az minth ertem, ha meg nem segetyk, kynek semy modyath nem latom, es ha az pogan feyedelemnek isten halalth nem paranchol, inkab nez Zygethnek wezedelemre dolga.” (Körmendi lt. 19.)

indított heves rohamokkal szemben, s csak amikor látta, hogy az tovább nem tartható, akkor vonult vissza embereivel a külső várba, magával víve ágyúit és lőszerét, éjjel, teljes csendben. Ezután a várost több helyen felgyújtotta, s az rövid idő alatt el is égett.

Ezekután az ellenség előrenyomult és a külső vár védő műveit kezdte szakadatlanul támadni. De a gróf ugyanígy megállás nélkül és bátran védte, s nagy károkat okozott a támadóknak, nemcsak rohamaik közben, meg azzal, hogy ágyúval lövette őket, hanem jópár kirohanásával is. Míg csak végül az állandó szörnyű ágyúzástól a falak szinte teljesen le nem omlottak s kijavításuk már nem volt lehetséges.

Továbbá Ali Portu basa⁴³⁹ a nagykiterjedésű mocsarak, lápos területek miatt szinte járhatatlan, és a mieink által megközelíthetetlennek vélt oldalon, külön csatornákat, árkokat húzatott, a vizeket levezettette, s annyi fát és földet hordatott oda, hogy rövid idő alatt jelentős nagy halmot hányatott, mindezt a szegény keresztény parasztok ezreinek keserves munkájával. A mieink állandóan lötték őket a várból, de az ellenség erre rá se hederített. Hiszen tudta, hogy a golyók csak a nyomorult keresztényekre hullanak, egyrészt azokra, akik a török alatt Nándorfehérvártól egészen odáig laknak és ezért ide kényszerítették őket. Másrészt azokra a nyomorult emberekre, akiket csak e hadjárat során vontak állati iga alá és szolgásba, egyébként is származásuk rabságba. Ezek után került sor Ali Portu basa várak ostromára szolgáló találmányának alkalmazására, mely abból állott, hogy három kocsit egymás mellé és mindegyik után tizennégyet egymás mögé állított, erős láncokkal és vaskapcsokkal jól összekötözött és egymásba akasztott, óriási fatörzseket erősített keresztben reá egymáshoz kapcsolódóan és mint valami erős hidat az előbb említett felhalmozott magaslaton keresztül, és egyszerre a már fentebb jelzett szegény nyomorult parasztemberek nagy tömegével (előzetesen a még meglevő várárkot kellett betemetniök) szorosan a várhoz csúszttatták előre, és azután ezen át mint egy hatalmas hídon át a szokásos erővel és hevességgel rohamoztak. Mégis egynéhányszor a mieink visszaverték, és magát Ali Portut a felfedezése felhasználásával indított 13-ik rohamban a boldogult gróf szeme láttára lelőtték. (...)

Erre a gróf az előkelő basa halála miatt nem gondolva aggasztó helyzetükre, nyomban üdvölvéseket adatott le és sípokkal, trombitákkal mutatta meg örömét (bár gyaníthatólag az nem nagy örömet okozott neki). A két

⁴³⁹ Helyesen Ali Portug portugál származású török hadvezér, tripoliszi bej volt, 1566-ban részt vett a Dráva-híd felépítésében.*

dolog – az említett basa elvesztése és a gróf ezért rendezett ujjongása – miatt a török császár még inkább méregre gyúlt és a legszigorúbban megparancsolta, hogy a többi basák, szandzsákbégek, agák, szpáhik, janicsárok és más köznépek minden eddiginél hevesebben valamennyi oldalról a várra támadjanak.

És a rendkívüli időben szerencsétlenség történt, amikor a gróf a külső vár bástyája mögött fából és földből magyar módra erős palánkot építtetett és mögötte ismét egy másik hasonló falat emeltetett, közöttük pedig sok puskaport ásatott el, és úgy készítette elő, hogy amint az ellenség a külső bástyát meghódítja és azokon keresztülhatolt, nyomban az elásott puska-
por meggyújtásával, aminek belülről kellett történnie, azok valamennyien felrobbanjanak. De szerencsétlenül alakult a helyzet, hogy ez nem így sikerült: az ellenség heves ágyútüze az első palánk védelmi övét annyira csupasszá tette, hogy felgyújtotta és a tűz az ... említett puska-
porra is áterjedt, és a mieink emiatt súlyos kárt szenvedtek, sokan közülük el is pusztultak⁴⁴⁰ és kiváltképpen ez nem kis mértékben volt oka a vár végső elvesztésének. Akkor a gróf kénytelen volt a külső várat teljesen elhagyni és a belsőbe húzódni,⁴⁴¹ ahol ismét egy másik, még nagyobb szeren-

⁴⁴⁰ „...a mieink, félelmükben és a veszély nagyságától megrettenve, mindnyájan a tűz oltásához láttak, s nemcsak a katonákat, akik már kevesen voltak, hanem a parasztokat, asszonyokat és serdültebb fiúkat is kezdték odaterelni, hogy vizet merjenek ... s a tüzet oltsák. De amikor a fékezhetetlen hatalmas tűz szónál gyorsabban elhatalmasodott, s azokat, akik fa- vagy marhabőrből készült vedrekkel álltak neki a munkának, a janicsárok jól célzott puskalövésekkel leterítették, minden fáradság hiábavalónak bizonyult. Mialatt az őrző tűz szörnyű pusztítással tombolt, a törökök, hogy a félelmet és a rémületet növeljék, nem szüntek meg ágyúikkal a várat állandóan löni.

Azalatt a janicsárok felemelt zászlókkal és éktelen üvöltéssel vakmerően a Nádasdi-bástyára rontottak, de amikor a mieink vitézül visszavetették, s nagy veszteséget okozva viasszorították őket, visszavonultak. Nyomban megegyeszer megismételték a csatát makacs lélekkel és erővel, de miután a mieink véres mészárlást vittek végbe köztük, s hasonlós vitézségükkel és állhatatosságukkal még egyszer legyőzték őket, meghátráltak, úgyhogy sokan közülük félig megégve jutottak át a tüzőn, de egy részük, mely a kaszabolást el akarta kerülni, még keservesebb halállal megégett. A bástyának e védelmében és abban a kétes kimenetelű ádáz csatában maga Zrínyi is, a rettenthetetlen vezér kötelességét teljesítve, részt vett, s övét nemcsak szóval buzdítva ment elől, hanem karddal is vitézül harcolva példát mutatott, amikor az ellenség közül azokat, akik elsőnek mertek felkapaszkodni, saját kezével lekasabolta.” (Istvánffy, 349–350.)

⁴⁴¹ Istvánffy leírja, hogy az élelem is a külső várban maradt, majd így folytatja: „A belső várban ... csak két nagy ágyú és tizennégy kis skorpióágyú s ezer mérő búza volt, melyet gróf Zrínyi a saját birtokáról szállíttatott oda. Hogy azonban ebből oly sok kenyeret készíthessenek, hogy mindenkinek jusson, a kevés sütőkemence miatt egyáltalán nem volt lehetséges.” (i. m. 351.)

csétlenség történt a tűz miatt a 15-ik és egyben utolsó általános roham közben.

Ezalatt mindjárt az induláskor egy pincehelységben, ahová néhány mázsa puskaport is helyeztek, egy asszony vigyázatlansága folytán ez a por is felrobbant, a még megmaradt hadinép egy részét és sok más embert is elpusztított, egyúttal jelentősen előmozdította a harc sajnálatos végét és siralmas befejezését, különösen, mivel a tűz a belső várban annyira elhatalmasodott, hogy a gróf, aki övéivel az említett szörnyű rohamot visszaverte, már nem ismerhetett és nem láthatott semmi lehetőséget a további védekezésre és megmaradásra, hanem csupán mindent telistele dühödt ellenséggel, háta mögött meg mindenütt a szörnyű tüzet, ami ugyanakkor reátört.

A becsületes, férfiás, lovagias gróftot tehát ekkor az utolsó és végső szükség arra készítette, hogy a körülötte még életben maradt nemesekkel előremenjen – a többi meglevő harcosok szintén a vár kapuja elé gyűlnek, amelyet ebben a nyomorúságos helyzetben önként kinyitattott⁴⁴² – a hídra

⁴⁴² „...kinyitatta a kaput, s Szerecsen Márk ágyúmasternek, aki a sok közül egyedül maradt már csak életben, parancsot adott, hogy a kapu előcsarnokában levő nagy ágyút, melyet sok vas- és lánccdarabbal s ólomgolyókkal töltöttek meg, löje ki az ellenségre, mely sűrűn állott a hídon. Az ágyúmaster azonban, mielőtt elsütötte volna az ágyút, homlokán golyótól találva, elesik. Azután Zrínyi megparancsolja az ott álló Horváth Györgynek, hogy ragadja meg a gyújtózsínort, s azzal löje ki az ágyút. Azt mondják, ezzel az egy lövéssel az ellenség közül több mint hatszáz részben elesett, részben megsebesült. Egyszersmind a mieink legvitézesebb és legelszántabb harcot kezdenek, amelyen csak az utolsóul kitűzött harc lehetett. Zrínyi kerek pajzzsal és karddal elsőnek megy a csatába, és utána a katonák. Elöl vitte a császári zászlót Juranics Lőrinc, a serény ifjú. A harc azonban a mieink számára egyenlőtlen volt; minthogy számuk már hétszázra olvadt le, a megszámlálhatatlan barbár, nyilakat, golyókat és dárdákat jégeső módjára zúdítva rájuk, könnyen legyőzte őket.

Zrínyinek jobb mellét egy golyó átlövi, s bár sok vére kifolyt, mégsem szűnt meg övéit lelkesíteni, hogy emlékezzenek esküjükre, vitézségükre, állhatatosságukra. Egy másik lövés, mely jobb szeme és füle közt érte, leteríti. Amint leesett, a többieket is – néhány kivétellel – a janicsárok lekaszabták. Ott ölték meg Papratovics Farkas, Kobak Miklós és Patacsics Péter lovasparancsnokokat. Nemes származású ifjak is, Bajoni János, Istvánffy Pál és Csáky György, ugyanazon a helyen sok mással együtt estek el. Kecskés György, aki nem is olyan régen párviadalt vívott a török Ali agával s győztesen került ki, és Novák János, az az erőteljes öreg, a puskás lovasok parancsnoka, harc közben egy téglából épült toronyba húzódtak, s néhány órán át védtek magukat, végül is a janicsárok, sűrű golyózáppal elborítva és megölve, lábuknál fogva húzták ki onnan őket.” (Istvánffy 354.)

A kortárs Borsos Sebestyén ezt írja: „...a jó híres és neves úr Szrényi Miklós amott elvesze, vélle egyetemben nagysok jámbor vitézek elveszének és rabságba esének, mind

páncélingben és magyar sisakkal, a kezében pisztollyal és az oldalán súlyos pallossal és miután egy előkelő törökre lőtte, akit alaposan el is talált, pisztolyát eldobta, egyúttal megragadta a pallóst és széles körben vagdalkozott, küzdött, mint egy óriás, úgy, hogy az ellenség közül jóformán senki sem merészkedett a közelébe.

Amint a török császár ezt megtudta,⁴⁴³ megparancsolta, hogy horvát nyelven kiáltassák ki: adj a meg és ajánlja magát az ő mindenható kegyelmébe, amelyre mint lovagias hős is bizton számíthat. Erre azt válaszolta: nem kéri kegyelmét, még ha a kegyelmet nem is vonnák meg tőle. Sokkal szívesebben meghal becsülettel hitéért és a keresztény császárért, mint hogy élve jusson zsarnoki hatalmába. Halála nem is marad bosszualatlan, de ha Isten is úgy akarja, a törökök nem fogják élve kézrekeríteni. Amint a feleletet meghallotta a török császár, nyomban külön janicsárokat rendelt ki, hogy őt azonnal lőjék le. Ez sajnos be is következett, mert a drága grófot a bal melle alatt átlőtték, hasonlóképpen egy másik találat elől a homlokán érte, úgy, hogy mindjárt lerogyott és meghalt. Holttestét a többi nemesek még sokáig védték és oltalmazták, de végül valamennyien hasonló sorsra jutottak. A török kutyák nyomban fejét vették, azután így frissen és véresen a török császár elé vitték... (...)

A fogoly törökök, akiket a gróf előzetesen és ebben a háborúban tekintélyes számban gyűjtött össze, a toronyban, ahol a puszkapor utoljára felrobbant, egymás hegyén-hátán mind elpusztultak. De a keresztény asszonyokból és gyermekekből sajnos mintegy 2000-et találtak még életben, akiket ... Konstantinápolyba vitetett [a törökök].

*EGY MAGYAR GYALOGOS VITÉZ BESZÁMOLÓJA ALAPJÁN*⁴⁴⁴

a földnépe is mind elraboltaték és levágték; mert a tehetetlen Ferdinandus király meg sem meré a császár hadát látni, nem hogy a várban a vitéz Szrényi Miklóst meg merte volna segílni.” (ETA I. 25.) Érdekes, hogy Miksa helyett Ferdinándot ír.

⁴⁴³ Akkor már halott volt (Forgách szerint három napja), de ezt titokban tartották a táborban.

⁴⁴⁴ Sinkovics, I. 136–139. Alig néhány férfi élte túl a vár elestét: az udvarmester, az udvarbíró, a jegyző, a sáfár meg a szakács, valamint három közkatoná. (Istvánffy négy túlélőt nevez meg – egyiküket egy volt török rabja „...saját testével védte meg, hogy ne ölje meg”. Hozzáteszi, hogy őket Zrínyi György váltja majd ki fogságukból – i. m. 354–355.) Egyikükkel a török Babócsára üzenté meg Szigetvár sorsát (védői el is hagyják, a török ostrom nélkül kapja meg októberben), másikkal Károly főhercegnek, egy harmadikat pedig – e beszámoló forrását – a győri táborba küld, ahol Miksa augusztus közepe óta táborozott több mint félszázezres seregével. A vár eleste előtt három héttel Nádasdy Kristóf így ír: „...a török császár el nem hagyja Szigetet, mert megesküdött, hogy vagy megveszi, vagy meghal alatta. Ha csak 32 000 embert küldene a csá-

Sziget eleste és Zrínyi jellemzése Forgách Ferencnél

B 5

...a túlerőtől és a tűz elől a belső várba kényszerültek. Ez tulajdonképpen egy bástya volt az egyik sarokban, az oda vezető hídon sokat eltiportak, sokat levágtak, vagy ha lezuhantak, az ellenség kegyetlenségét kellett elszenvedniük. Most már eljutottak a végső veszély állapotába. Az ostromlottakat már minden elhagyta, csak hősi bátorságuk és állhatatosságuk nem, mert nem volt miben reménykedniük. Az ellenség sűrűn rohamozott, szorongatta, ostromolta őket, s végül szeptember hetedikén, mindent előkészítvén, gyújtólövedékekkel árasztották el a közeli tetőket, felhágtak a falakra és mindenütt harcoltak. A mieink a legvégén a fegyverek és a láng nyomására annyira összeszorultak, hogy elhatározták: kitárják a kaput, kirohannak a külső várba és ott körbe tömörülve harcolnak, hogy a szép küzdelmet tisztos halállal fejezzék be. Rájuk rontott az ellenség és körülözönlötte őket; mikor a hidat és az udvart teljesen betöltötte az ellenséges sokaság, a már előbb felállított, legnagyobb ágyúkat rájuk irányozván elsütötték. Egy szempillantás alatt hihetetlen pusztulás ment végbe, mert az ágyúkat nemcsak golyókkal töltötték meg, amelyek az ellenség tömött sorait biztos és szálnalmas halállal roncsolták szét, hanem vasdarabkákkal és mindenféle fémhulladékkal is, egészen a cső torolatáig; ez a tűz hatására és a golyóbistól sodortatva jégeső módjára hullott szanaszét, halálos erőszakkal.

szár, a török nyilván elhagyná Szigetet és elfutna, mert már a hídja is készen áll a Dunán... Csak az Isten az, aki Szigetet megsegíti...” (Szigetvári levelek, 42.) A segítség elmaradásának egyik oka a *morbis Hungaricussal* azonosított *lues Pannonica* lehetett. „Az a járvány, amelyet pannóniai járványnak neveznek, ragályos betegség, és a nép között dühöngve borzalmas pusztítást vitt végbe. Ama kényszerű és jogos hadjárat idején, amelyet II. Miksa ... Szolimán török szultán ellen a Krisztus születése utáni 1566. évben folytatott, ... vált ismeretessé. (...) A komáromi táborban kezdődött, a győriben megerősödött. Az elbocsátott és emiatt szétszóródott katonaság közt kegyetlenül pusztított... Még tartósabban és hevesebben pusztított a vész Bécsben, amely városon majdnem minden hazatérőnek át kellett haladnia. Aki hazatérőben meg akart pihenni, s akár szívességből, akár pénzért szállást kapott, házigazdájához vagy családjához behurcolta a járványt. Így a jövevények szállásául adott helyek megteltek betegekkel, a közutak haldoklókkal, hullákkal voltak borítva.” (Tárguló világ 129.) Szulejmán ezen utolsó hadjáratáról ad hírt Szegedi Kis István *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról* című verse is. Utolsóelőtti szakasza ez: A szentek példáját életünkben kövessük, / Istennek ostorát tölünk el ne taszítsuk, / Mert isten országát háborúság nélkül / Semmi-képpen nem nyerjük. (Szöveggyűjtemény I. 227.)

Végül Zrínyi, miközben katonáival együtt kirohanni készült, hogy harcolva rettenetes látványossággal szolgáljon, a hídon belül két puskaolyóttól is találva esett el, de ekkor már az egész várat betöltötte a fegyveres öldöklés és a tűz. Hihetetlenül nagy emberveszteség volt ennek a győzelemnek az ára, mert nemcsak az élők, hanem még szinte a holtak is bosszút állottak az ellenségen: egy sziklakövekből épített toronyba, amely tele volt löporral és tüzérségi lövedékekkel, mikor már végképp nem reménykedhettek, égő gyújtózsínórt vezettek ügyesen. Így a vár elestével, midőn a megszámlálhatatlan sokaság betódult, és nemcsak a várat, meg a várost lepte el az egész táborból odaözlő sok főemberrel együtt, hanem a körös-körül elterülő síkságot is: akkor robbant fel a löporraktár, és a mindenfelé hulló lövedékek és sziklák, amerre csak csapódtak, sűrű ellenséges sorokat töröltek el a föld színéről. (...) A baj gyorsasága minden menekülést megelőzött... a sebesültek, félholtak, haldoklók, megégettek és a széttépett emberi részek látványa a roppant hullahegyekkel egyetemben borzalmas volt.

Ez lett a vége a kereszténység két, egyformán erős végvárának; mert Magyarországnak – ha a régi országot nézzük – csak függelék részei maradtak meg. Gyula férfiak tekintetében erősebb volt, a vezért nem számítva. A két vezér fennhéjázása, kegyetlenkedése, kapzsisága közt alig tudnék különbséget tenni, legfeljebb annyit, hogy ez foltos életével, kimagasló végével úgy szolgált rá a jó hírre, mint amaz⁴⁴⁵ a rosszra. Régi horvát grófi család⁴⁴⁶ sarja, kora fiatalságában törökök közé keveredvén, híres vezér, Keglevich Péter horvát bán tanácsait és segítségét élvezhette, és a fejedelem is kegyeibe fogadta; de midőn később ugyanez ... fogságba esett, még Csáktornya várának birtokából is kiforgatta.⁴⁴⁷ Katzianert tulajdon törével szúrta le – kihúzván hüvelyéből, mintha meg akarná nézni – a nála levő rengeteg pénz miatt,⁴⁴⁸ megsértvén az asztal jogát, megszeptségtelenítvén a vendéglátás isteneit. Ez a tette nagyon is jellemző volt rá, mert kegyetlenkedése és kapzsisága miatt – különösen gyenge

⁴⁴⁵ Kerecsényi László hírhedtté vált kegyetlenkedéséről. Gyula feladása, szeptember 2. után (tehát két teljes hónapon keresztül kötötték le Petrev pasa húsz-harmincezres seregét, könnyítve ezzel Szigetvár védőinek a helyzetét) először kiváltására akart várni a török, majd megismerve kegyetlen tetteit, megölték.

⁴⁴⁶ A Subichok nemzetsége, Nagy Lajos 1348-ban adományozta nekik Zrín várát.

⁴⁴⁷ A Keglevich ellen meghozott (fej- és) jószágvesztési ítélet végrehajtását Zrínyi vállalja magára (a török elől északabbra húzódáshoz kell a birtok), s a lefoglalt birtokokat adományba kapja Ferdinándtól.

⁴⁴⁸ Lehet, hogy ez Forgách rosszindulata? A34

uralkodó alatt, akitől nyugodtan vétkezhetett – bármely bűnre készen állott. Jegyesét, Erdődy Péter horvát bán leányát nem vette feleségül, de Monyorókerék várát már előbb megkapta... (...) Mert Széchy Margittal – Tamás leányával, a második férje után özvegyen maradt vagyonos nővel, akit semmi egyebe sem javallhatott – házasságban állapodott meg, sőt a maga leányát is lekötötte annak fia számára; de miután az utóbbi házasságot megkötötték, ő maga nem kért az özvegyből, hanem hatalmának gyarapítása végett másokhoz állott. Tudniillik Neuhaus cseh kancellár feleségének és Wilhelm Rosenbergnek nővérét, ezt az élemedett szüzet nagy szerelem színlelésével sikerült rászednie.⁴⁴⁹ Tahy Ferenc lovászmesternek és tanácsosnak, oldalági rokonának nemesi kúriáját jobbágyainak hadával és Szigetről kivezényelt katonáival földig romboltatta... (...) A szigeti kapitányságot telhetetlen kapzsisága és hataloméhsége miatt vállalta; úgy is adták neki, hogy embereivel és gazdagságával könnyítsen a zsold előteremtésének nehézségein, amit ritkán szoktak megfizetni, akkor sem teljes összegében. Mert ez volt a fő művészet a vezérek megválogatásában: az, hogy a magáéból, vagy rablásból elégíti-e ki a katonákat, nem számított. Annyi bizonyos, hogy Ferdinánd uralkodása óta ez – bárminek, művészetnek vagy másnak nevezzük is – minden isteni és emberi törvény felrúgásával, a gyógyulás reménye nélkül tartott a végső pusztulásig. Mikor a háborúról egyre több szó esett, le akart volna mondani a kapitányságról, de az uralkodó gyűlölete folytán, az erőszaknak engedve, akarata ellenére maradt vissza.⁴⁵⁰

Zsámboki János előszava Janus Pannonius verseihez

B 6

(...) Ha mindaz, mi az államokat és birodalmakat legtöbbnyire összefogja, Magyarországon is – mint más nemzeteknél – életerős lett volna,

⁴⁴⁹ 1563-ban kérte meg Rosenberg Évát, az esküvőt 1564 szeptemberében tartották meg, e házasságból egyetlen gyermek született. Első felesége Frangepán Katalin volt (tizenkét gyermekük született), az e házasságát kísérő szerződés huszonöt vár (közös) birtokhoz juttatja, bár sógora utóbb felmondván a megállapodást, kisebb részét visszaszerzi. A birtokszerzés időnként törvénytelen módja mellett azonban látni kell azt is, hogy a XVI. században a török elleni védekezés alapja a nagybirtok: gabonával, hússal, borral, takarmánnyal látja el a várkatonaságot, jövedelemmel a nagybirtokost, aki ebből katonát fogad, ha a kamarától nem kapja meg az általa betöltött méltósággal járó, katonatartásra fordítandó fizetést. A nagybirtokos szervezi az ő és az udvarában élő-nevelődő familiárisai (szervitorai) fennhatósága alatt élők törökkel szembeni védelmét is.

⁴⁵⁰ Forgách 273–276.

akkor most – biztos vagyok benne – minden jóval virágzónak, a tudományok és az erkölcsi fegyelem révén időtállóan láthatnók hazánkat. Ezek közül mind az egyiket, melyet különben is mindig elhanyagoltak, mind a másikat, mely meg volt fosztva annak támogatásától, a viszályok és a végzetes belháborúk elűzték. S bár tagadhatatlan, hogy manapság nincs semmi, ki a mieinket vitézségben, illetve hadtudományban és fegyverforgatásban felülmúlná, mégis állandó veszélyek fenyegetnek és pusztulásunk elkerülhetetlen, ha csak megfontolt tervszerűséggel, minden eshetőséggel számolva, a fejedelmek békés egyetértése mellett kézbe nem vesszük sorsunk intézését. A török most népünket fenyegeti, csellel és erőszakkal hazánk gyászos pusztulását készíti elő, s ha egy-kettőre össze nem szedjük magunkat, nem maradhatunk fent. S ez a tobzódó sosem fog betelni a keresztény vérrrel, husunkból néki sosem lesz elég, csontjainkból várat emel az égig, s mindenünket, ha csak az isten el nem távoztatja, bekebelez. Az izlést művelő tudományokat és mindazt, mi emberségünket kiformálja, könnyen meghonosíthattuk, dicsőséggel művelhettük volna Pannóniában és kiválthattuk volna a külföld elismerését, hisz mindég mindenki előtt általános volt az a vélemény, és ez nap mint nap erősödik, hogy a mieink sem a tehetségnek, sem a hajlamnak, leginkább pedig az akaratnak nincsenek hijjával. Ha te azzal mentegetőzöl, hogy az egymást érő, ma is szüntelenül dúló háborúskodások, belső és külső bajok tették lehetetlenné és szolgáltak akadályul, erre én kérdéssel válaszolok: miért nem voltak legalább ott, azokon a helyeken, hová a zsarnok dühe sohasem tudott elérni, művelt iskoláink és jó íróink, akik hivatottan ki-művelhettek volna minket? Pedig a műveltség bizonyosan átítatta volna a tehetségeseket, kikből más nemzeteknél – kétlem – van-e annyi a költészet művelésére rátermettebb. Most azonban ezt a dicséretet korlátozzuk szűk térre, másrészt a régebbiekre: Janus Pannonius pécsi püspök a legfényesebb csillagként ragyogott. Ő ugyanis, mint tudod, a legjobb tudományok művelésében, főként pedig költészetének kiválóságával nem csupán kortársait multa felül, hanem az egész régiséggel is felvette a versenyt. Még itt sem vallott volna szégyent, ha a halál idő előtt le nem gyűri s át nem költözik a halhatatlanság honába. Kiválóságát ugyan természetadta nagy tehetségének köszönhette, mégis szorgalma és kitaratása eredményezte azt, hogy meg nem érlett, ki nem dolgozott művet egyet sem hagyott maga után. Meglátszik valamennyin a fáradságot nem kímélő gondos munka és tisztán felismerhetők a követett mintaképek. Sokat írt, rengeteget alkotott versben és prózában egyaránt, ezek közül a legjobbak vagy elkallódtak, vagy inkább valahol senyvednek, hová az

irígység és gyűlölet rejtette őket, hogy fent ne maradjanak s napvilágot ne láthassanak. Köztudomású, hogy ő hazánk hősi mértékben írt Év-könyvét egy kötetben összeállította;⁴⁵¹ s hogy e mű megalkotásában szinte önmagát múlta felül, bárki kikövetkeztetheti a csodás Marcellus-dicsénekből, melyet több mással egyetemben Hilarius Cantiuncula⁴⁵² a tudós és jeles költő rendezett sajtó alá Velencében. (...) Hogy fent maradt műveit mi, a honfitársai mennyire becsüljük, azt nem tudom, arról azonban nem hallgatok, hogy az olaszok, franciák és németek egész sorokat vesznek át Janustól és művészetét és lángeszét nyíltan utánozzák. (...)

A mi hibánk és az idő vasfoga miatt ama nagyobb szabású műveinek előkerülését inkább csak óhajtjuk, remélni alig merjük; azonban a kisebb, fiatalos hévvel, könnyebben rögtönzött munkáit sem szabad homályban hagyni. Midőn ezeket Itália- és Magyarországszerte ügyel-bajjal összekapartam, te⁴⁵³ is hozzáadtál ezekhez, a hajótöréstől megmenekült, néhány darabot, ezért bocsátom a te neved alatt az olvasó elé, hogy így váljanak közismertekké. (...) ...azok az eunuchok pedig, kiket csak egy betűje is megbotránkozott, gyönyörködjenek csak meddő poétáikban, mint Cicero tanácsolta: „Távozzanak békén, hisz jó emberek, és – maguk előtt – boldogok.” (...)

Te pedig Liszthy, ki a múzsáknak mindig barátja voltál,⁴⁵⁴ e versek is költségeden jelennek meg, – engem a Janus-kiadás körüli érdemeim miatt szeress továbbra is, és te, osztályod tagjaival együtt, művelt iskolák felállításával támogasd a nehéz sorban lévő hazát, melyen lehet még segíteni; adj gazdag és méltó jutalmat a tudósoknak,⁴⁵⁵ hogy minél többen legyenek, kik a közös ügyet támogatni tudják, sőt díszére válhatnak annak. (...) ⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Befejezetlen *Annalese* elveszett.*

⁴⁵² Bécsi egyetemi tanár.*

⁴⁵³ Az Előszó címzettje Lishy János választott veszprémi püspök, Magyarország helyettes helytartója, a császár tanácsosa.

⁴⁵⁴ Miksának pedig majd követte a speyeri tárgyalásokon, Trautsonnal együtt, aki 1605–1606-ban Bécsben is jelen lesz.

⁴⁵⁵ Öt évvel Zsámboki e kiadása után, 1574-ben írta meg Enyedi György (1592-től majd az erdélyi unitáriusok püspöke) *Gismunda és Gisquardus históriája* c. széphistóriáját, amelynek 177. szakaszában, Gismundának atyja, a király előtt mondott védőbeszédében olvasható: Tudós embert soha ne mondj parasztnak. (Szöveggyűjtemény I. 420.)

⁴⁵⁶ Szöveggyűjtemény I. 388–389.

B 7

Az 1568-ban megkötött drinápolyi békéből

Először (...) ...az említett béke kelete és közzététele, valamint csereokmányainak kölcsönös megerősítése s azoknak mindkét fél részére történő átadása és átvétele után, komolyan, szigorúan s fővesztés terhe alatt meg fogjuk parancsolni kapitányainknak ..., parancsnokainknak, tisztjeinknek s hadi rendünk összes többi vezetőinek, továbbá katonáinknak és alattvalóinknak, valamint határmenti népeinknek, hogy ők is szilárdan, szentül és sértetlenül tartsák meg ezt a békét.

Ennek megfelelően: ne támadjanak ... a pasákra, a beglerbégekre, ... azokra tehát, akiknek ura a törökök uralkodója, ezenkívül a fenséges János Zsigmond hercegre sem és Erdélyre, valamint egyéb javaira sem, melyeket bárhol birtokol, de még a moldvai és a havasalföldi vajdákra sem... (...)

Negyedszer. Mivel pedig a legutóbbi nyolc évre kötött békét egész tartama alatt megzavarták a fenséges János Zsigmond úr háborús zűrzavara és az általa keltett nyugtalanságok, annak érdekében, hogy ez a mostani béke erősebb és szilárdabb lehessen, és ugyanazon herceg által támasztott bármiféle mozgalmak és mesterkedések e béke idejét meg ne zavarhassák, úgy döntöttünk, hogy e béke megkötésétől kezdődően Erdélyben, tehát saját tartománya törvényes határain belül tartózkodjék... Ezenkívül ... hagyjon fel azzal a szokásával..., hogy ... fegyverrel támad ellenünk..., szüntesse meg azon törekvését, hogy cselt szőjjön köztünk és a törökök császára, Selym között – úgy amint előzőleg a szultán apját is ellenünk ingerelte – s Erdély határain kívül sem ő személyesen, sem csapatai ... ne okozzanak kárt területeinkben, sem pedig alattvalóink javai-ban... (...) ⁴⁵⁷

Hatodszor. Ugyanígy elhatároztuk, hogy mindazon erősségeket, várakat, mezővárosokat, falvakat s más javakat és helyeket Magyarország azon részében, mely Erdély tényleges és ősi határain kívül esik, a Tisza folyón belül és kívül, s melyeket akár mi birtokolunk, akár ugyanazon herceg, jelen béke s annak e határozati pontja alapján, mindketten: mi is, a herceg is, a jövőben is minden vita nélkül birtokoljuk, megtartjuk és hatalmukban tartjuk. (...) ⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Az ötödik pontban Miksa fenntartja magának az önvédelem jogát János Zsigmonddal szemben.

⁴⁵⁸ A hetedik pont szerint lehetőségük van a birtokok közötti egyenértékű cserére, – a területek igazi elhatárolását a speyeri egyezmény tartalmazza majd. (B10) A nyolcadik

Tizenötödször. ...az alattvalók ... elpártolásáról ... így határoztunk: annak érdekében, hogy ezek hűtlenségét, állhatatlanságát meggátoljuk, a jövőben a felek nem fogadhatják be őket, sőt: ugyanazon felek szigorúan arra kötelezik magukat, hogy az ilyeneket nemcsak visszautasítják és visszaűzik, de még arra is, hogy a másik fél kérésére, annak hatalmába és kezébe juttatják őket, akitől elmenekültek... (...) ⁴⁵⁹

Tizenhatodszor. Mivel pedig a párbajokból, melyeket egyéni viadal formájában vívnak meg, igen gyakran támadnak viszályok és ellenségeskedések, ... melyek a megkötött szerződésekre is veszedelmesek, ... ezért úgy határoztunk, hogy e béke tartama alatt, a közrend és köznyugalom érdekében, mindkét fél számára teljességgel eltiltjuk és tilalmazzuk az említett párbajokat és kihívásokat, akár komolyak azok s életre-halálra mennek, akár hadijátékra, kopjatörésre szólnak (ahogyan ez a végvidékieknél szokásos). Aki pedig bármelyik fél részéről a másikat ilyen egyéni bajviadalra ki merésznélne hívni, azt saját parancsnoka a legsúlyosabban büntesse meg. Hogy vitás pontot ne hagyjunk: a fentiek azokra is értenődők és alkalmazandók, kik kettesével, hármassával, négyesével, vagy bármilyen más nagyobb számban, a katonák szokása szerint, ugyanilyen kihívás útján akarnak egymással megküzdeni: ezáltal minden ilyesféle párharc egyformán, s mindenki számára tilos és tiltott dolog. ⁴⁶⁰

Tizenhetedszer. ...úgy határoztunk, hogy mindkét félnek szabad legyen ... szükségleteinek megfelelően bármilyen épületet felépíteni, kijavítani, megerősíteni és erődíteni, de csak akkor, ha az építmény ... minden vita nélkül felismerhetően az építő fél ... területén ... készül. (...) ⁴⁶¹

cikkely a bármelyikük hűségétől eltérteket foglalja bele a békébe: nem lehet üldözni őket. A kilencedik János Zsigmondnak és a határmenti bégeknek tiltja meg, hogy rosszindulatú vádaskodással a szultánt Magyarország ellen ingereljék. A tizedik lehetővé teszi, hogy a királyság és a török területek határain a rablókat mindkét fél üldözhesse, a másik tiltakozása nélkül. A tizenegyedik ennek megerősítésül tételesen kiköti, hogy a királyi oldalán az uzkokokat (a török elől menekült délszláv parasztokból kikerült végvidéki katonaelem*), hajdúkat, kóborlókat, csavargókat, a törökén pedig a levéntákat (délszláv eredetű szó, *henyélő*, önkéntesek, főként a pasák zsoldjában*), martalócokat (az irreguláris alakulatokhoz tartoztak*), haramitákat (arab, *tolvaj*, *rabló*, szintén az irregulárisok között*) stb. senkinek sem szabad felfogadni és tartani, hacsak nem az uralkodó zsoldosai.

⁴⁵⁹ A cikkely második fele a határmenti emberkereskedelmet tiltja el.

⁴⁶⁰ **A57, A77**

⁴⁶¹ A tizennyolcadik a határmenti nézeteltérések elintézését szabályozza, a 19.–22. az uralkodó portai követeinek helyzetét.

Huszonharmadszor. Ami pedig a közös jobbágyság elosztásának ügyét illeti, valamint a határjelek lerakását a katonák átcsapásainak meggátolására – e két cikkely értelmezésében folyt ugyanis legtöbb vita a felek között – minthogy a felek úgy látják, hogy ezt az ügyet biztosan és mindkét fél részére méltányosan csakis a határvidéken, a kölcsönösen kiküldött megbízottak munkájával ... lehet letárgyalni..., elhatároztuk, hogy ezt a két cikkelyt el kell vinni Magyarországa, a felek közös határterületére s ott ... mindkét fél részére méltányosan kell eldönteni... (...) ⁴⁶²

Huszonötödször. A béke tartamát nyolc esztendőben szabtuk meg s az jelen békeszerződés és egyezség keltével kezdődik. És mindaddig, amíg csak ugyanezen béke a felek között erős, becsületes, tartós és sértetlen marad, mi a törökök ugyanazon legfelségesebb császárárt, a mi szövetségünket: Selymet évente 30 000 arany dukát tiszteletteljes ajándékkal fogjuk felkeresni ... ugyanúgy, ahogyan azelőtt is tettük, minden esztendő vége felé. (...) ⁴⁶³

B 8

Dobó István és Balassa János veszedelme

Miksa ebben a veszedelmes helyzetben ⁴⁶⁴ a rendelkezésre álló eszközök közül azt találta legüdvösebbnek, hogy országgyűlést hívat össze, és azon kifürkészi az emberek gondolatait. (...) Közben, mivel értesült Báthory Miklós, Balassa János és Dobó István súlyos sértődöttségéről, üzenetekkel és sűrű leveleivel próbálta őket egyelőre lecsendesíteni. Balassa Já-

⁴⁶² A cikkely szerint felhasználva a deftert is – márpedig ami egyszer ebbe bekerült, ahhoz a török mindig makacsul ragaszkodott. A megoldásig a kétfelé adózó jobbágyság helyzete abban a helyzetben marad, „amelyben ezelőtt volt s melyben ez idő szerint is van”.

⁴⁶³ Sinkovics I. 140–152.

⁴⁶⁴ A drinápolyi béke utáni évben Miksa egy János Zsigmond által indítandó újabb támadástól és hívei elpártolásától félt. Nemrég ment át az ellenpárthoz Forgách Ferenc is, valamint a kiváló katona, Gyulaffy László. A Portáról híre jön, hogy sokan akarják példájukat követni, például Magyar Bálint vagy Tahy Ferenc, egyéb (mindenekelőtt velencei) jelentésekből pedig Dobó és Balassa árulási szándékáról értesült. A IX. Károly helyett a francia államot irányító Medici Katalin pedig leányát, Valois Margitot kívánta János Zsigmondhoz adni, a fejedelmet pedig a gyermektelen lengyel király, Zsigmond Ágost halála után annak örökében látni. Ily módon a török-francia együttműködés egy erdélyi-lengyel perszonálúnióval kiegészülve súlyos fenyegetést jelentene a Habsburgok területeire. A Miksa uralma alatt álló területek nemességét nagyon elkésé-
rítette, hogy a szabadságjogok sérelmeit nem orvosolja az uralkodó, és 1566-os győri táborozását sem feledhették.

nostól és Dobótól gazdagságuk, hatalmuk, katonai ismereteik és tapasztaltságuk miatt tartott, Dobótól pedig még azért is, mivel nemrégiben törvényszéki eljárást kezdeményezett. Ez így történt: Dobó elvitatta Perényi Gábortól a kőfalakkal és bástyákkal megerősített, nagy birtokkal és óriási jövedelemmel járó Sárospatakot;⁴⁶⁵ Perényi Gábor viszont, aki a per kimenetelében nem volt biztos, átvette egy nemes özvegyasszony perét,⁴⁶⁶ azon az alapon, hogy a két Dobó testvér, István és Ferenc, az illető asszony férjét valamikor fogságban tartotta (főbenjáró dolog ugyanis nemesembert megsérteni); mégpedig azért, hogy Dobót így főbenjáró

⁴⁶⁵ A Perényiek és a Dobók közötti viszály utolsó szakaszában a Pálóczi-birtokok megszerzése volt a tét, e famíliának Mohácson magvaszakadt. Miután Perényi Pétert (11) Ferdinánd letartóztatta, hívei minden eszközzel akadályozzák, hogy az egri püspökség jövedelmeinek királyi beszedője, Dobó István eljárhasson tiszteiben. A török hódítás következtében a társadalomszerkezetben újból a hűbéri jegyek erősödnek meg, a birtokukat veszített emberek a főúri udvarokba húzódnak. Perényi Pétert hiába börtönzi be a király, servitora, Varkocs Tamás nem hajlandó átadni a török 1543–1544-es előrenyomulása (235) következtében döntő fontosságúvá lett egri várat a királynak, amíg az az urát, aki rábízta Eger kapitányságát, ki nem engedi. Amit a király a rendeknek nem tett meg (az 1545:LV-ben kéri Perényi elengedését), kénytelen Varkocsnak megtenni. Perényi kiszabadul (igaz, a börtönben szerzett betegségébe belehal). Az ezután átadott vár élére Ferdinánd Dobót és az 1521-es nándorfehérvári katasztrófát is megíró híres kapitányt, Zay Ferencet nevezi ki. Sárospatakot a Perényiek királyi adományként bírták, Dobó a Pálóczi-famíliával való rokonsága alapján követelte magának. Így kerül összeütközésbe Perényi Péter fiával, Perényi Gáborral.

⁴⁶⁶ Tegenyei Tamás 1548-ban perelte be a Dobó-testvéreket, az ítélet 1551-ben született meg: a bíróság nagyobb hatalmaskodásban találta vétkesnek az alpereseket, főbüntetésük tehát fej- és jószágvesztés. Dobóék természetesen állandóan halasztatják a végrehajtást, közben jön az egri dicsőség, aztán Dobó erdélyi vajda lesz. Szamosújvári rabságát (A82) az Izabella királyné pártján álló Perényi Gábor igyekszik meghosszabbítani. Ferdinánd kegye 1559-ben új ítéletben felmenti Dobót a fővesztés alól, a birtokvesztés folytán a törvény szerint a kincstárnak jutó kétharmad részből is lemond, a Tegenyeiekkal való megegyezésre pedig újabb egy év haladékot ad. Egy év múlva a nádor, Nádasdy Tamás megerősíti a király ítéletét, kötelezve Dobókat az elfoglalt területek és birtokaik egyharmadának átengedésére Tegenyei örököseinek. (Birtokaik egyharmada a felperes birtokába került volna, de nem tulajdonába: zálogként használhatta volna, a zálogot Dobóéknak bármikor joguk lett volna visszaváltani.) Dobóék ezután alkudozni kezdtek Tegenyeinével, ám Perényi, aki 1566 végén országbíró lesz, komoly ajándékokkal (szőlők, sárospataki ház, egy falu) igyekezett sikerét gátolni, majd megvásárolta az özvegytől a Dobóék elleni végrehajtás jogát is. Dobóék mindent visszaadnak az özvegynek, megállapodnak vele a fejaváltság összegében is, ám Perényi rákényszeríti Tegenyeinét ezen egyezés érvénytelenné nyilvánítására. Amikor Perényi Gábor, majd özvegye meghal (467), a magszakadás miatt Sárospatak is a kincstáré lesz, a Tegenyei-ügyet is átveszi a király, innentől kezdve tehát a kamarával áll perben Dobó.

bűn vádjába bonyolítsa, és ezzel Sárospatak megszerzésének reményétől elüsse. Végül is Perényi halálával⁴⁶⁷ és egész nemzetségének magvaszaktával Sárospatak a kincstárra szállott. Dobó ennek ellenére folytatta a pert. Mivel Miksa a másik pert könnyűszerrel átvehette Perényi feleségétől, a kincstár képviselői ezt használták fel Dobó ellen. Dobó méltatlan dolognak érezte, hogy az uralkodó az ő jogait akadályozza, ezért kért, könyörgött, végül tiltakozott. De mivel a város is gazdag volt, a birtok is nagy, biztosra vehették, hogy a császár, aki a legkisebb dolgokat sem szokta adogatni, senkinek sem fogja átengedni; és mert ekkora birtok elvesztését nehezen viselte volna el, elrendelte, hogy az illető özvegy főbenjáró perében kijelentették, hogy az özvegy és Dobó között pénzbeli kiegyezés történt, és ezért az ítélet a felek kiegyezése folytán semmissé vált. A kincstár képviselői ellenvetéssel éltek: Dobó nem tartotta meg az egyezséget, tehát az ítélet érvényes. Dobó válasza az volt, hogy ez nem az ő hibájából történt, amennyiben az ellenérdekű féltől megvesztegetve a megállapodást nem volt hajlandó végrehajtani; ő kész volt rá. A vitás ügyben az uralkodóhoz fellebbeztek, aki akkor Bécsben tartózkodott; az ügyet Pozsonyban tárgyalták. A kincstár képviselői a kincstár hasznára helyezték a nagyobb nyomatékot, amikor a dolgot a császár elé terjesztették, aki e fontos ügyet az ő leleményességükre bízta..., és hamarosan érvényesnek jelentették ki a bírák korábbi ítéletét; Dobót a közsolgákkal elfogatták és börtönbe vetették, hogy ne csak Sárospatakot tartsák meg, hanem Léva és Végles várát, Gönc és Telkibánya városát,⁴⁶⁸ a roppant birtokot is, sőt azt a harmincezer aranyat is visszaszerezzék, amit Ferdinánd adott neki, miután Erdélyt elvesztette. Ezzel a pénzzel a ravasz és

⁴⁶⁷ „Felesége Országgh Kristófnak volt a nővére, előkelő asszony, akivel halála előtt mérget itatott, hogy ne élje őt túl; mert amikor oktanul arra kérte az asszonyt, hogy halála után ne menjen máshoz feleségül, az azt válaszolta, hogy ő ura hosszabb életéért imádkozik, egyébiránt a jövőre nézve semmi bizonyosat sem ígérhet, csak azt szeretné, ha jobb reménnyel lenne felőle. Ezért kardot rántván, azonnali halállal fenyegette meg az orvost, Balsaráti Vitus Jánost (1529–1575, Wittenbergben, Bolognában és Padovában tanult orvost, sárospataki tanárt), úgy kényszerítette méreg keverésére és annak megítatására. Az asszony tagjai és érzékszervei lassan bágyadtak el, amint a méreg ereje hatott, majd nem sokkal férje halála után, életének virágjában, szánandó módon pusztult el.” (Forgách 331., ezután elmeséli, a bösz nagyúr egyszer valakit, akihez a felesége az ő ápolása közben véletlenül hozzáért, elevenen akart befalaztatni, ám a körülötte levőknek erről sikerült lebeszélniük, így a szerencsétlent csak bebörtönöztette és megmérgeztette.)

⁴⁶⁸ A két-két várat és mezővárost Ferdinándtól kapta Dobó.

hírhedten kapzsi⁴⁶⁹ ember most már nemcsak hogy a szabadságát, de még az életét sem válthatta volna meg. Tudta, hogy itt a mesterkedés eszközhöz kell folyamodni, ezért embereit kioktatja⁴⁷⁰ terveiről: előreküldi őket a város kapujához, fegyvereiket a ruhájuk alá rejti, hogy ha a csel kiderülne, fegyverrel vágianak maguknak utat; ő maga pedig paraszti ruhát öltvén, marhapásztornak álcázza magát, és reggel a városi csorda között sikerül is akadálytalanul kijutnia. Így vágatott haza váltott lovakkal.

Ezért történt tehát, hogy Dobó és Balassa János nevében leveleket hamisítottak⁴⁷¹ II. Jánosnak és Bekes Gáspárnak címezve, mesterien utánozva a kezük írását és a pecsétjüket; tele voltak ezek Miksának szóló mocskolódással és János király iránt nyilvánított buzgalmuk jeleivel; segítségüket ígérték, ha háborút indítana; tanácsokat adtak nekik, hogy kellene mindent intézni, és mi volna a legjobb; most mindenki átpártolna hozzájuk, aki csak Miksa országrészén él, ha felkészült sereget látna, csak induljon meg: annyira elidegenedett tőle mindenki.⁴⁷² Ezeket a leveleket

⁴⁶⁹ A borkereskedésből is nagy vagyont szerző egri kapitány e tulajdonságát Bornemisza Péter is említi.

⁴⁷⁰ Ha főrangú ember volt börtönben, felesége bejárhatott hozzá, nála is alhatott, valamint szolgálkat is tarthatott. Dobót így segítette felesége Szamosújvárról megszökni. Éppen ezért amikor Balassával együtt majd letartóztatják, sokkal szigorúbb őrzési rendet állapítanak meg.

⁴⁷¹ A hamisítások Kenderessy István nevéhez fűződnek, aki még e kor viszonyaihoz képest is hírhedten gyalázatos volt. Ebben az ügyben a koholmányok igazi áldozata Balassa János, de Kenderessy egy Miksához írt levelében egy, az uralkodó ellen készülő összeesküvésre célozva Dobóval, mint ennek fejével kapcsolatban ezt írja: „...nem fog bűnhődni, hacsak jószóval kelepcebe nem csalják...” (Dobó–Balassa 88., latin.) Kenderessy később Lengyelországba megy, hogy Dobó állítólag odamenekített nagösszegű pénze után szaglásszék, de összetalálkozik Homonnay Gáspárral, aki a harmadik vádlott volt az állítólagos összeesküvésben. Sebeiből felgyógyulván hazatér, végül, miután más ügyben rábizonyult, hogy leveleket hamisít, s aztán az ebben az ügyben játszott szerepét is bevallotta (döntően ennek következtében szabadul majd Dobó is, Balassa pedig már korábban megszökött), börtönben fejezi be életét.

⁴⁷² A hamarosan János Zsigmondhoz pártoló Forgáchcsal ellentétben Istvánffy úgy tudja, Balassa és Dobó összeesküvést szöttek, „...bár Ferdinánd várkapitányságokkal, sőt várakkal és vagyonnal nagyvonalúan – az elmondhatónál feljebb – megadományozta őket, sőt tisztségekre és tanácsosi méltóságra emelte, nagy gazdagságot és kincset szereztek, mégis, akár új körülmények iránti reményből, s ezáltal a gazdagság új jövedelmétől hajtottan, akár János Zsigmond hatalmas ígéretei által – Bocskai György (ennek volt házastársa Balázs harmadik leánya – 331) közreműködésével – elvonatván (mivel gyűlölségre semmi nagyobb ok nem volt)...”. Tervük szerint Szelim tudtával, és érdekyi, valamint füleki és szécsényi török csapatokkal gyorsan előrenyomulva elfoglalják Pozsonyt és Nagyszombatot, Miksát kizavarják Magyarországról és Németországba

egy bizonyos Barabás útján küldték át, miután kellőképpen kioktatták, hogy előszóval is mit mondjon. (...)

Az országgyűlés idejének elközeledtével a császár két századot toboroztatott Bécsben, majd végül is megérkezett Pozsonyba. Mivel pedig úgy látszott, hogy senki a főurak közül nem lesz ott (hasonló okok miatt mindenki kezdte féltetni az életét), esküvel fogadott titoktartás alatt külön-külön megtudakolta Draskovics György⁴⁷³ zágrábi és Bornemissza Pál nyitrai püspöktől, hogy mi ennek az elidegenedésnek az oka; csak nem ő adott rá valami okot? Azok a köteles hűségre való hivatkozással késznek nyilatkoztak arra, hogy elmondják, mit gondolnak: egyáltalán nem volt tekintettel szabadságjogaikra,⁴⁷⁴ és ezzel adott nekik okot. Erre Miksa – szokása szerint – megkérdezte, hogy miért nem figyelmeztették korábban. A válasz az volt, hogy ők, amennyire tehatték, az országgyűlésen és tanácskozáson eleget mondtak. Akkor hát ő megvallja vétkét, de most már ügyeljenek, hogy ezután senkinek jogos panasza ne lehessen; írjanak a nevében levelet Dobó Istvánnak és Balassa Jánosnak, meg az ország többi főurának, és ígérjék meg nekik, hogy semmi veszedelemtől nem kell tartaniuk, csak jöjjenek a közügyek megtárgyalása végett.⁴⁷⁵ (...)

Az országgyűlésen három esztendőre megszavazták a két-két forintot, egyébként a kiabálás és panaszkodás a szokott módon hiába volt. Ezek elvégzése után összehívatta a nemesség képviselőit, úgy, hogy egyet-egyet csak egy szolga kíséretében bocsátottak be a várba; azután felolvastatta a Barabás hozta leveleket, majd Dobó Istvánt és Balassa Jánost

visszatérni kényszerítik. (*Historia regni Hungariae ... descripta a Nicolao Isthvanfio... /Viennae, Pragae et Tergesti: Trattner MDCCLVIII 312., latin.*)

⁴⁷³ Istvánffy szerint (i. h.) nem sok hiányzott ahhoz, hogy Tahy Ferenc után őt, valamint Kanizsai Orsolyát is megnyerjék az összeesküvők. Az uralkodó kettejük bebörtönzése után sokaknak megbocsát, bár levelekkel bizonyítja, az összeesküvés nem volt ismeretlen Báthory Miklós, Török Ferenc, Magyar Balázs és mások előtt.

⁴⁷⁴ A rendek évtizedek óta sérelmezték szabadságaik megsértését, a gravameneket az 1566. évi országgyűlés alkalmából könyvbe is szedték. A következő országgyűlés sem indult jobban, a Sziget és Gyula elvesztése és a felmentő sereg tehetetlenkedése miatt elkeseredett rendek alig hihettek fülüknek, amikor Miksa megnyitotta a diétát – németül. A rendek legtöbb sérelme az idegen, mindenekelőtt német katonaság visszaélései miatt volt, panaszkodtak, hogy némely hadbíráik már birtokperekben is ítéletet hoznak.

⁴⁷⁵ Dobónak Miksán kívül több jóakarója is írt levelet, hogy jöjjön nyugodtan, például Trautson, vagy Bornemissza püspök, aki ekkor már Magyarország királyi helytartója: „...urunknak ő felségének Dobó István uram constantíja felől bő szóval szóltam, életömet is kötöttem érötte, úgy annyira hogy ő felsége semmit nem kételkedik az ő tekeletességében, ennek előtte is nem kételkedött...”, a pozsonyi incidens sem az ő akaratából történt. (Dobó–Balassa 88.)

azon nyomban elfogatta és őrizetbe vétette... Midőn mindenki kezesség-
get akart értük vállalni és kezesség fejében kétszázezer aranyat ajánlottak
fel, csak azt érték el, hogy kijelentette: ügyüket meghatározott időn belül
bírósnak adja át kivizsgálás végett.

FORGÁCH FERENC TŐL⁴⁷⁶

Karácsonyi Gergely⁴⁷⁷ álpróféta

B 9

Karácsonyi Gergely, aki a felső-magyarországi, tiszántúli Nagybányáról
– ezt a várost a mieink bizonytalan eredetű névvel Asszonypatakának
nevezik – származott, s sötétbarna arcáról Feketének hívták, mikor Deb-
recen városába, ahol minden hasznos is, meg rút is össze szokott gyűlni,
jött néhány szolgálai sorban levő ember és szegény földműves kíséretében,
s szállást keresve egy kis házban, egy bizonyos ideig csodálatos élet-
szentséget és erkölcsi önmegtartóztatást mutatott, s bár különféle vallás-
felekezetek elítélt tanaitól át volt itatva s megrontva, mégis azt hirdette,
hogy őt a jóságos és hatalmas isten, mint Mózeszt és Gedeont, a réges-régi
idők prófétáit és hőseit, az égből azért bocsátotta le, hogy a magyarokat a
törökök kemény szolgaságából megszabadítsa.

Azt hirdette, hogy a méltóság, vagyon, élvezet és mások, miket az embe-
rek nagyra becsülnek, az mind csak gyötrelem és nyomorúság: a lelki
bátorságot mindenek fölé emelte; mindenkinek azt ajánlotta, hogy remé-
nyét az istenbe helyezze; a kockajátékot, gyilkosságot, lopást, rablást,
gaztettet, civakodást és más hasonló hibákat komolyan elítélte és tiltotta,
melyeket ha valaki meggondolatlanul elkövet, azé ez után az élet után
sohasem lesz a mennyek országa; neki az istentől küldött jó szelleme
sugallja, hogy mindennap mit tegyen, mitől óvakodjék: a török ellen a
katonák kis seregével biztos győzelmet ígér, mit ő rövid időn belül be fog
bizonyítani, s a török őrsegeket fegyver nélkül, pusztá félelemkeltéssel ki
fogja úzni.

Mikor ezeket, a komoly méltóságnak és a szentségnek hitét keltve, gya-
korta prédikálta a műveletlen és tudatlan nép előtt, azt hitték róla, hogy
kétségtelenül az isteni szellemtől ihlettetett meg, s hogy a jövőt előre
tudja. Magának oly nagy hírnevet és erőt, meg oly sok követőt szerzett,
hogy már őt és társait, kik versengve özönlöttek hozzá, a magánház,

⁴⁷⁶ Forgách 336–340.

⁴⁷⁷ Ismertebb a György névalak.

bármennyire tágas volt is, semmiképpen sem tudta befogadni, s ezért a város melletti síkságon ütött táborn. Ezt nem erősítette meg sem sánccal, sem árokkal, még kevésbé ágyúkkal, s megtiltotta, hogy bárki is őrt álljon vagy bárkinek is valami más katonai szolgálata legyen, s azt hirdette, hogy ő és övéi, isteni segítséggel, az ellenség minden cselétől biztonságban vannak.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL⁴⁷⁸

B 10 Az 1570-ben megkötött speyeri egyezményből

(...) Először is, minthogy azon címről támadt vita..., melyet e békés megegyezést követően a fenséges János fejedelemnek használnia kell..., abban egyeztek meg, hogy a fenséges fejedelem lemond „Magyarország stb. választott királya” címéről és ezzel kapcsolatos minden igényéről, s azzal a címmel, mely alább következik, ő is, leszármazottai és utódai is megelégszenek s kinyilvánítja, hogy e címet használva akar gyümölcsözően tevékenykedni a keresztény világban:

Fenséges János fejedelem úr, a néhai felséges János királynak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély és a magyarországi Részek fejedelme.⁴⁷⁹ E címet ő legszentebb császári és királyi felsége, valamint utódai mindvégig meg fogják őrizni a fenséges fejedelem és utódai számára. Ettől függetlenül – különféle veszélyek elhárítása céljából – ama levelekben azonban, melyeket esetleg a törökök császárához kellene írnia, ő ... felsége kára nélkül szabadon használhatja a „választott király” címet. (...)

⁴⁷⁸ (Istvánffy 365–366) A Karácsony György-féle, 1569-ben támadt törökellenes mozgalmat majd nemesi csapatok számolják fel 1570 tavaszán. Istvánffy szerint végvári katonák is álltak volna hozzá („...hacsak őket Mágocsi Gáspár fenytéssel és fenyegetéssel, börtönnel és bilincssel nem szorította volna kötelességükre.”). Végül sikertelenül támadja meg Szentmiklóst (Törökszentmiklós), annak falai – jóslata ellenére – nem Jerikóéi. Tekintélye hanyatlik, követői kezdik elhagyni, amikor összetűzésbe kerül a debreceniekkel, a bíró házában történt csetepaté után kivégzik. Maradék követői Suki Lászlót választják vezetőjükül, őt Báthory Miklós Ecsed kapitánya „...eltette láb alól. Mikor ez is meghalt, a többi, vegyes sokaságú csöcselék, különböző tájakra és vidékekre szétszéledt.” (Istvánffy 364–369.)

⁴⁷⁹ Ennek megfelelően a következő cikkely a fejedelmi jog határát ott húzza csak meg, hogy János Zsigmond és utódai nem idegeníthetnek el semmit „...azokból a javakból, melyeket a fenséges fejedelem az ország koronájához tartozó jószágokból birtokol...”, bár elzalogosítani szabadságukban áll.

Egyébként a fenséges fejedelem és leszármazó utódai ő szent császári és királyi felségét az egész kereszténység fejének, Magyarország királyának, maguknál nagyobbnek és főbbnek, magát Erdélyt és a magyarországi részeket is, melyeket a fejedelem birtokol, a Magyar Királyság tagjának tartják és vallják (tisztelőben tartva azonban ... mindenben a szabad fejedelmet megillető teljes intézkedési jogot, tekintélyt, hatalmat ... úgyannyira, hogy sem ő, sem utódai, de birtokaik sem kötelezhetők semmi egyébre, csak arra, ami e cikkelyben kifejezetten benne van). Hűségesen segítségére lesz a fejedelem ő ... felségének és utódainak mindabban, ami ugyanazon Magyar Királyság megvédelmezésére ... szükséges lesz...⁴⁸⁰ (...)

Abban az esetben..., ha a fenséges fejedelem, vagy örökösei és utódai – ami távol legyen – elveszítenék Erdélyt, ő ... felsége, valamint utódai ... vissza fogják adni a fenséges fejedelemnek, vagy utódainak a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket...

...a fenséges fejedelem esküvel kötelezi magát és országának összes kareit, hogy ... ha fiutód nélkül halna meg, vagy ha leszármazóinál és utódainál halna ki a fiág, Erdély minden akadály nélkül senki másnak, csakis a szent császári és királyi felségnek s utódainak, mint Magyarország királyainak birtokába és hatalmába fog kerülni, mint birodalmuk valóságos és elválaszthatatlan része.⁴⁸¹ (...)

Hogy pedig a jövőben megszüntethető legyen minden viszály és ellentét oka a határvonalak, valamint a birtokok tizedszedése tekintetében mindkét fél területei és alattvalói között, továbbá azért, hogy a fenséges fejedelem országának pontos határait megállapítsák: a fenséges fejedelem és utódai teljes joggal és hatalommal – a fentebb megírtak szerint – bírják és birtokolni fogják Várad várát Bihar megyével, Kraszna és közép-Szolnok

⁴⁸⁰ Mégpedig személyesen vagy segédcsapataival, ahogy keresztény fejedelemhez illik. Erdély elleni török támadás esetén Miksa királyhoz illő segítséget ad, ám a király mindenképpen el akarja kerülni a drinápolyi béke megsértését, a fejedelem pedig semmiképpen nem szolgáltat okot a nyugalom megzavarására, s „...ha kell, még juttatások és ajándékok árán is...” megbékíti a törököt, mégha okai jogosak is.

⁴⁸¹ Cserébe az uralkodó utódai nevében is kötelezi magát, hogy ebben az esetben az Erdélyt és a Részeket illető „jogokat, törvényeket, kiváltságokat, adományokat és zálogbirtokokat” sértetlenül meg fogja tartani. Ha a fejedelemnek leányai maradnának, a császári felség leányaihoz illő hozományukról fog gondoskodni. Egy későbbi cikkelyben biztosítéklevél kiadását ígéri az uralkodó, hogy soha senkit nem fog felelősségre vonni azért az erdélyiek közül, mert a jelenlegi fejedelemnek hűségesen szolgáltak és ellene esetleg valamit elkövettek.

megyét a Cseh-i uradalommal...⁴⁸² Ugyanígy Huszt várát is Máramaros vármegyével ... kivéve Nagybányát és Erdődöt s ezek tartozékait...⁴⁸³ (...)

Hogy ... a hívek vagy alattvalók egyik, vagy másik részről, a büntetéstől való félelmükben, vagy gonosz szándéktól vezéreltetve el ne hinthessék az újabb gyűlölködések magvait, óvakodni kell attól, hogy az efféle szökevényeket ... akár egyik, akár a másik fél befogadja... (...)

Ha ... a fenséges fejedelem, vagy örökösei és fiági utódai a Krisztus segítségével s a kedvező alkalmakat felhasználva, a tiszántúli területekből bármikor valamit is képesek lesznek a török kezéből kiragadni és felszabadítani, e területek a fenséges fejedelmet és utódait fogják megilletni.⁴⁸⁴ (...)

...az a hadsereg..., amelyet esetleg a szent császári és királyi felség ... vagy a ... birodalmához tartozók küldenének a fenséges fejedelem területére segítségül, ... gonosz szándék, cselvetés és csalárdság nélkül fog eljárni, ... s a ...felség erről is biztosíték-levelet fog kiállítani. (...)

Mindezt azonban úgy kell intézni, hogy e dologból ne tudódjék ki semmi...⁴⁸⁵ (...) Kelt a mi székvárosunkban, Gyulafehérvárott, az Úr ezeröt-százhetvenedik esztendejében, december havának első napján.

*János fejedelem saját kezűleg.*⁴⁸⁶

⁴⁸² Ami ezen uradalom tartozékai közül Szatmár megyébe esik, az a királyé.

⁴⁸³ A fejedelemnek ki kell ürítenie minden, az említett várakhoz tartozó területet Bereg, Ugocsa, Szabolcs és Szatmár vármegyében, az uralkodónak pedig az említett vármegyékben esetleg kezén levő területeket, ezek Tasnád mezővárosával együtt a fejedelemé lesznek. (E mezővárosról megjegyzi Sinkovics, hogy uradalmával együtt évi tízezer forintot jövedelmezett. Ekkor Erdélyben egy kocsi ára 2 forint 50 dénár, egy kétkápájú nyeregé 1 ft 50 d, ezer téglá 1 ft, a kőművesmester bére egy hétre 1 ft és étel-ital, egy mázsza gyapjú 2 ft, egy font jó hús télen-nyáron másfél forint.)

⁴⁸⁴ A következőkben birodalmi feleséget (a bajor vagy a jülich-i hercegnőt) jelölnek ki a házasságra, hogy e szerződés szorosabb legyen. Az ezután következő cikkely jövőbe látó: ha a fejedelem házassága előtt meghalna, az ezen egyezményvel nem ellenkező végrendeletét az uralkodó szilárdan megtartja. Négy nappal azután, hogy az egyezményt Miksa 1571 március 10-én megerősíti, János Zsigmond meghal.

⁴⁸⁵ A magyar királyság illetve Erdély országgyűlése a körülményektől függő időpontban hagyja jóvá, a megegyezésben résztvevőktől pedig esküt kell venni a titoktartásra.

⁴⁸⁶ Sinkovics I. 160–168.

A religio gyakorlását szabályozó törvények Erdélyben 1545–1571 között

B 11

1545 áprilisa

A religió ügyében elhatározták, hogy ezután kívül a városokon⁴⁸⁷ senki ne merészeljen valamit újtani, és sem életével, szokásaival vagy táplálékával ne keltsen megütközést senkiben... A szerzeteseket pedig és egyéb egyházi férfiakat senki se akadályozza,⁴⁸⁸ hanem a szokott módon szabadon gyakorolhassák isteni hivatalukat.

1548

A religió ügyében, mivel rövid időn belül várják a keresztény fejedelmek határozatát,⁴⁸⁹ elvégezték, hogy azokban semmi ne újíttassék, hanem amiként két évvel ezelőtt meghatározták, a religió ügye most is abban az állapotban álljon meg, a hitszónokoknak se legyen szabad a nekik rendelt helyről szónoklás végett máshová átmenni.⁴⁹⁰

1557

Mivel pedig mi és legfenségesebb fiunk az országlakos urak igen állhatatos könyörgésére kegyelmesen egyetértettünk, hogy ki-ki tartsa azt a hitet, amelyiket akarja, új és ősi szertartásaival, megengedve, hogy a hit ügyében döntésük szerint az történjék, ami nekik tetszik, mindazonáltal bárki jogsérelmén kívül, az új religió követői se ingereljék a régi vallást és annak követőinek se okozzanak semmi módon se jogtalanságot, tehát az országlakó urak az egyházak egyetértésének megteremtéséért és az evangélikus tanban támadt viszályok csillapításáért akár nemzeti zsinatot is tartani határozták el, hogy ott Isten igéjének jámbor szolgái és más nemes férfiak jelenlétében történjék meg a tan őszinte egybevetése és

⁴⁸⁷ A reformáció pedig elsősorban a városokban terjedt, Erdélyben leginkább Brassóban, miután Honterus 1533-ban hazatért Németországból. 1542-ben megtartották a brassói káptalan zsinatát, erre készítette el Honterus a *Formula reformationis ecclesiae Coronensis*. A százszok ennek nyomán éppen 1545-re egységesen elfogadták Luther és Melanchton tanait.

⁴⁸⁸ Az észak-magyarországi királyi- és bányavárosokban is általános volt a szerzetesek kiűzése, de legalább is zaklatása, működésük feltételeinek megvonása.

⁴⁸⁹ 1545 óta ülésezik a tridenti zsinat.

⁴⁹⁰ 1552-ben megerősítik a korábbi cikkelyeket azzal, hogy a kolozsváriak engedjék vissza a ferenceseket és a domonkosokat a helyükre.

Isten vezérletével szüntettessenek meg a religióban a viták és viszálykodások.

1558 áprilisa

Amiként pedig korábban is öfelsége jószágosan megengedte, hogy bárki azt, amelyiket akarja, azaz a pápistát vagy a lutheri religiót vallja, így most is megadta mindenkinek e kettő valamelyike követésének szabadságát. Akarja mindazonáltal, hogy az e kettő közötti viszálykodások és jogtalanságok megszűnjenek, és tiltja is azokat. A szakramentáriusok szektáját is távoltartani és a wittenbergi egyháznak Melanchton Fülöp sajátkezű írásával legutóbb hozott ítélete szerint megszüntetni ítéli.⁴⁹¹

1560

Mivel pedig a keresztény religióban az egyházak szolgálai között meghasonlások és különböző viták támadtak, a leginkább pedig az Úrvacsoráról, ebből észrevehetően különböző megütközések és zavarok születnek, ezért a szent királyi felség kegyelmes beleegyezéséből elvégezték, történjék meg a tanok egybevetése és az egyház szolgálainak nyilvános dipsutációja Medgyesen...⁴⁹²

⁴⁹¹ A reformátusok hirtelen vereségének okai között van, hogy 1557 őszén meghalt patrónusuk, az öreg Petrovics, két hónap múlva pedig Kálmáncsehi Sánta Márton. Melanchton levele Zoványi szerint „a helyesen felfogott értelme szerint végeredményben a helvét irány javára szolgáló válasz”. (A ref. 1565-ig, 315.) Az 1558 júniusában tartott országgyűlés vallásügyi cikkelye ismét kimondja a két relió közötti választás szabadságát, de az új szektákat és religiókat, mint a zavargások forrásait kerülni kell. (EOE II. 98., latin.)

⁴⁹² A cikkely felsorolja, kik legyenek ott a három nemzet képviselőiben. Az 1561 februárjában megtartott zsinat, amelyen a helvét irányú magyar egyházat Dávid Ferenc és Heltai Gáspár képviselték, eredménytelenül zárult. János Zsigmond írja Ágost szász választónak 1561 szeptember 20-án: „(...) Miután hűséges országlakóink felfigyeltek arra, hogy a sacramentáriusok átkozandó dogmája befurakodott királyságunkba, és kezdte napról napra sokak lelkét megingatni, kivitték nálunk, hogy a tiszta relió hirdetőinek és a sacramentáriusoknak zsinat hirdettessék, hogy ott mindkét fél állítását összevetvén nyilvánosan kivilágolják, hogy mi az igaz, és mindenekelőtt gondoskodás történjék az egységről és az óhajtott egyetértésről. E zsinat pedig megtartatott bár már Medgyesen, s mindkét fél állítása előterjesztett és véleményük egybevetése megtörtént, mégis, mivel semmi béke, semmi egyetértés nem születetett, azt kérték tőlünk az országlakó urak, hogy mindkét fél állítása a legragyogóbb uraságtok hercegsége alatt virágzó nagyhirű Akadémiára küldessék át megítélés végett, hogy ott a tudományukról és jámborságukról híres férfiak ítéletüket komolyan tegyék hozzá, döntsék el, és nyíltan

1563

Mivel a székely urak között feltámadt a két religió vetélkedése, amiből is sok baj eshetik, úgy látszott tehát jónak az országlakos uraknak, hogy mindkét rész rendje a korábbi artikulusok és végzések szerint komolyan tartassék be. Úgy, hogy ki-ki azt a religiót és hitet fogadhassa el, amelyiket inkább akarja, és religiója hitszónokait szabadon tarthassa. Miután egyikük beszédét elkezdte, ne akadályoztassék, hanem várni kell, amíg befejezi, a beszéd befejeztével a másik kezdhesse beszédét és ebben mindkét rész szabadon járhasson el és szolgáltatthassa ki az egyházi szentségeket. A megzavarók pedig a szent királyi felség jelenléte elé idéztessenek azok által, akiknek a jogtalanságot okozták, és a jog rendje szerint a köteles büntetéssel büntetessenek.

1564 januárja

Ami a religió állapotát és némely vizzályokat illeti, úgy tetszett az országlakó uraknak, hogy az országlakó uraknak ezügyben a kolozsvári országgyűlésen kiadott cikkelyei tartassanak meg, azaz hogy bárki azt a religiót fogadhassa el, amelyiket inkább akarja és a két rész közül egyik se legyen a másiknak kárára, akadályára és ne legyen szabad erőszakot alkalmaznia vagy jogtalanságot elkövetnie.⁴⁹³

1564 júniusa

...mivel a religió, különösen az Úrvacsora ügyében mindeddig különböző viták, vetélkedések, civakodások és állítások voltak a kolozsvári, azaz a magyar nemzetű és a szebeni – szász – szuperintendensek és lelkészek között, tehát az efféle egyet nem értekek megszüntetésére, és mindkét rész lelkiismeretének megbékítésére, az országlakók nyugalmaért elrendelték, hogy mostantól a jövőben mindkét résznek szabad legyen akár a kolozsvári, akár a szebeni egyház religióját és állítását akarná tartani, úgy mégis, hogy ha valamelyik város, mezőváros vagy falu pásztora a kolozsvári egyház religióját és állítását prédikálni akarná és a népet erővel kényszeríteni, ne tehesse meg, hanem amelyik religiót maga a város, mezőváros vagy falu tartani akarna, az azt valló prédikátort tartson, az el-

írják meg, mi fogadandó el a szent levelek és az atyák erős szentenciája szerint, és országlakóinknak írásban küldjék meg. (...)” (TT 1878. 471., latin.)

⁴⁹³ Két cikkellyel alább a karánsebesi ellentéteket úgy simítja el, hogy a templomot felváltva használja a két fél, egyik nap a katolikusok, a másikon az evangélikusok, tiltva a másik szertartásainak a megzavarását.

lenkezőt pedig elmozdíthassa; ugyanez tartassék meg a szebeni egyházkerületben. (...) ⁴⁹⁴

1566 márciusa

...miért hogy az úr istennek jó voltából az evangéliomnak világosságát az ő felsége birodalmába mindenütt fel gerjesztötte, és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anya szent egyházból kitisztíttassanak, egyenlő akarattal végeztetött, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenönnen kiigazíttassanak. ⁴⁹⁵

Az váradi káptalannak ő felsége ez jövő virág vasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házakban, szőlőjökben, marhájokban, jószágoktól elválva, kiket ő felsége magának akar tartani, békességgel megmaradhatnak; ha pedig az istennek ígését nem akarják venni, személyekben marhájokkal egyetembe valahová akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.

1568

Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kénszerítéssel ne készerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátorokat senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók [végzések] szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással [megfosztással] fenyőgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.

⁴⁹⁴ A folytatásban megengedi azt is, hogy az egyiktől a másikhoz lehessen csatlakozni.

⁴⁹⁵ „A reformáció helvét irányának tulsulyra jutása sajnálatos módon együttjárt a felekezeti türelmetlenség elharapózásával és ennek olyan határozatokban való megnyilvánulásával, amelyek a katolikus vallás szabad gyakorlásának teljes megsemmisítésére voltak irányozva.” (A ref. 1565-ig, 454.)

1570

Az mostan támadott eretnokségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnokségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit [kezdeményezőit], mind hirdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.⁴⁹⁶

1571

Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az isten országát és annak igazságát keressük az isten igejének praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országával elvégezte, hogy az Isten ígéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator⁴⁹⁷ se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba [pap bűnös kihágásban] találta azt a superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa [hivatalától megfoszthassa], az után ez országból ki özettesék.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Szilágyi szerint mivel János Zsigmond nősülni akart, és akár Valois Margit, akár német hercegkisasszony lesz a jövődöbeli, az unitárius tanok elfogadása sehol se lenne jó ajánlólevél. Miután azonban az amúgy is türelméről ismert Miksa unokahúga, a fejedelem jövődöbelije számára biztosítja a szabad vallásgyakorlást, a fejedelem unitáriusai segítségére siet az 1571. évi cikkellyel.

⁴⁹⁷ Az 1572 májusában tartott országgyűlés első cikkelye ezt érvényben hagyva így folytatja: „...hol penig valakik az végzés kívül az religióban valamit innouálnának [újítanának], ő nagysága Dávid Ferenczet és az superintendenst hívassa hozzá, értse meg tőlök, ha efféle innouatorok külömb vallásban vannak az ő vallásoktól, kiben voltanak az megholt urunk idejében; ha külömb és új dolognak vallásában találtnak, ő nagysága excommunicáltassa [közösíttesse ki], mely excommunicatióval ha ők nem gondolnak, ő nagyságának authoritása legyen efféléknek megbüntetésére az ő érdemek szerint.” (EOE II. 528.) Az 1573 januárjában hozott cikkely az újítókat a két superintendens és egyéb tudós emberek elé utalja, s „ha mindeniktől különbözni találtnának, és dogmákat pertinaciter defendálják [tanaikat makacsul védelmezik], excommunicáltassanak és urunktól proscibáltassanak, kivel ha nem gondolnak, autoritása legyen ő nagyságának vagy fogsággal, vagy halállal, avagy egyéb penával [büntetéssel] az ő káromlások érdeme szerint meg büntetni.” (EOE II. 534.)

⁴⁹⁸ EOE I. 218., 238., II. 78., 93., 187., 218., 223–224., 231–232. latinul, 302., 343., 368., 374. magyarul.

B 12 Báthory István erdélyi vajda 1571-ben hűséget fogad a magyar királynak

Én somlyai Báthory István erdélyi vajda⁴⁹⁹ és a székelyek ispánja az élő istenre stb. esküszöm, hogy a legfenségesebb és leghatalmasabb fejedelemnek és úrnak, Maximilianus úrnak, a rómaiak választott mindenkor fenséges császáranak és Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia stb. királyának, Ausztria főhercegének stb. mindenkor legkegyelmesebb uramnak valamint örököseinek és utódainak, tudniilik Magyarország törvényes királyainak mostantól örökké hűséges, engedelmes és alávetett, és vajdaságom e hivatalában Őfelsége ellenségeinek ellensége, barátainak barátja leszek és Őfelsége várait és javait, amelyek kezembe adatnak, Őfelségéhez és törvényes utódaihoz, azaz Magyarországnak királyaihoz hűségesen meg fogom őrizni és őriztetni. Erdélyországnak minden státusát és rendjét jogaiban és szabadságaiban meg fogom tartani és mind a belső, mind a külső ellenség ellen erőm szerint meg

⁴⁹⁹ Szilágyi szellemesen emeli ki (EOE II. 299.) a trónkövetelők támogatóit: a katolikus Báthoryt a mohamedán szultán, az ariánus Bekest a katolikus császár támogatja. Döntő volt, hogy bécsi követjárásaik alkalmával Báthory kétéves fogságot nyert (509), Bekes a speyeri egyezményt. A kettejük közötti választás döntötte el, Erdély visszatér-e a királysághoz vajdaságként, vagy török védnökség alatt fejedelmet választva magának önálló marad. Ezzel együtt Báthorynak le kellett tennie a hűségesküt Miksának, ám csak a speyeri egyezménybe beavatottak, a tanács- és a testamentumos urak előtt teszi le, titokban. (Miksa, amikor Báthory országgyűlési végzéseket küld meg neki, nehezményezi, hogy a vajdát az erdélyi rendek a *fejedelem* névvel illetik.) Nagy gond ezután is, hogy Miksa a vajdát, a török János Zsigmond uralkodó utódját látja Báthoryban, a legfontosabb várak (Fehérvár, Déva, Karánsebes, Lugos, Gyula, Szamosújvár, Nagyvárad, Huszt, Vécs, Görgény, Székelytámadt) pedig Miksa rendelése szerint a testamentumos urak kezén voltak. „Ezzel kapcsolatban a császár, amikor másnap [az eskütétel utánin] az országlakosok előtt a válaszra várt, minden teketória nélkül tisztán és egyszerűen megerősítette, nem fog innen előbb elmenni..., mint hogy a mondott várak nekem visszaadatok. Mégha igyekeztem is e nehézséget ma is sok szóval enyhíteni, e dologban mégis újból minden fáradozásunk abban csúcsosodik ki, hogy akár igen nagy ajándékokkal leköteleztetvén, kétsélem nélkül távozzék el innen. Ám nem hallgatható el, közelnap új császár jön majd, ha az ugyanilyen értelemmel jelenti ezeket az imperátor-nak, vegye biztosra császári felségtek, számunkra a végveszedelem, felségtek számára pedig hatalmas gondok fognak ebből születni.” (Báthory levele Miksának 1571. május 30-án, EOE II. 465., latin.) Miksa visszabocsátja a várakat, Huszt kivételével, mert ezt János Zsigmond végrendeletében 30 000 forint összegben a testamentumos urakra hagyta – és mert Miksa Bekest támogatta Báthory ellenében. A török most Huszt átvételét kezdi sürgetni, Bekes pedig – Lepanto után – Miksánál Báthory megbuktatását.

fogom oltalmazni. Minden előtttem perlekedőnek egyenes és igaz ítéletet és igazságot fogok szolgáltatni könyörgést, jutalmat, gyűlöletet, kedvezést, szeretetet és tetszést félretévé, és amikor ő császári és királyi Felsége a mondott vajdai hivatalt a várakkal és javakkal együtt, amelyeket a hűségemre bízott, tőlem visszakéri, önként, minden nehézség nélkül viszsza fogom adni. Isten engem úgy segítjen.⁵⁰⁰

Báthory István cenzúrarendelete 1571-ből

B 13

Mi, somlyai Báthory István stb. Adjuk emlékezetre..., hogy mi egyrészt a legutóbbi, Medgyes mezővárosában összegyűlt zsinat közbelépésére, másrészt pedig meggondolva, hogy a nyomdáknak a jó és derék szerzőknek kell szolgálniuk, nem pedig a kinyomtató hírhedt könyvecskéinek és veszedelmes tanainak, amelyek olvasása sérti a jámborságot és a tisztas erkölcsöket és az egész nemzetnek gyalázatot szül a külföldi nemzetek előtt, mivel tehát halljuk, hogy a joghatóságunk alatt álló területen lépten nyomon terjednek a nyomdászok túlzott szabadosságával előállított könyvecskék, úgy döntöttünk, az efféle visszaélés megszüntetése végett el kell rendelni és gondoskodni kell arról, hogy mostantól fogva egész Erdélyben és Magyarországnak a hatalmunk alá vetett részeiben a nyomdászok egyáltalán ne merészeljenek vagy legyenek képesek kinyomtatni semmi írást, akármilyen kicsi is, akárki régi vagy újabb szerzője is, rábólintásunk és beleegyezésünk avagy engedélyünk nélkül, a kinyomtatottakat pedig terjeszteni és eladni, elkobzás és minden javuk elvételének büntetése alatt, amiként elrendeltük és gondoskodtunk róla jelen levelünk érvényével. *Rendeljük tehát mindenkinek, hogy bárhol találtak ezentúl engedélyünk nélkül nyomtatott vagy árusított könyveket vagy egyéb nyomtatványokat,*⁵⁰¹ kötelesek legyenek és tartozzatok rögvest minden módon összes javát elkobozni és elvenni, és harmadát magatoknak megtartván két részét nekünk beszolgáltatni stb. Kelt Gyulafehérvárt...⁵⁰²

⁵⁰⁰ EOE II. 458., latin. A szöveg 1571. május 25-én kelt Gyulafehérvárt. A szultán athnaméja magyarul: uo. 459–461.

⁵⁰¹ Veressnél is magyarul és dőlttel.

⁵⁰² Szeptember 17-én, Veress 142., latin. A cenzúrarendelet kiadásának előzménye, hogy 1570-ben Kolozsvárott megjelent Dávid Ferenc műve, *Könyvecske az igaz keresztyéni keresztiségről*, az első anabaptista vitairat.

B 14 A kamenici püspök titkára a moldvai magyarokról tudósít

(...) ...Thabuk Mihály szegedi igen ékesszóló magyar prédikátor, aki Moldvában, Erdély határánál, Tatroszon lakik, a mondott kamenici püspök tudomására hozta, hogy Isten segítségével körülbelül kétezer magyar, akik Husztváros mezővárosában, továbbá egy másik, Románvárosnak⁵⁰³ mondott mezővárosban és a szomszédos falvakban vannak, visszatértek a katolikus hitre. Ők korábban Husz János eretnekségét követték, és ezért a mondott igen tisztelendő püspöktől a mondott Thabuk Mihály azt kéri, hogy a mondott helyre felszentelt presbitereket küldjenek a katolikus hit alakítására. ...a mondott legtisztelendőbb püspök szerzett tizenkét presbitert és átküldte őket a mondott helyre a mondott Thabuk Mihály fennhatósága alá, aki a mondott helyen a plébános és a legfőbb szónok. (...) ⁵⁰⁴

B 15 Jobbágylevél az esztergomi érsekhez

Nagyságos és Kegyelmes Urunk!

Örökkévaló szolgálatunkat ajánljuk Te Nagyságodnak, mint Kegyelmes Urunknak. Ebből könyörgünk Te Nagyságodnak, hogy a Pozsár Lukács ükegyelme felöttte igen nyomorgat bennünket azzal, hogy mink, a szegín martosiak⁵⁰⁵, a király úfölsége rovására tartoztunk előbb tizenkét kapura, a jámbor kiállott abból immáron, hanem nyóccal rótt feljebb, hogy immáron húszra ment fel. Még a pusztá házakat is felrótta. Mast is reánk izent: ha tizenötöd napra meg nem adjuk, hát eldúlat. Kérünk azon Nagyságodat, hogy Te Nagyságod ne hagyjon nyomorgatni a mi törvényünknel feljebb, mert mink meg nem maradhatunk, ha Te Nagyságod mellénk nem támad. Mert a víz miatt is igen megnyomorodtunk. Sohult csak egy szál száraz földünk sincs, hanem ott a mi határunkon vagyon három pusztá föld, Konkoly Györgyé, Konkoly Jánosé, Pozsár Lukácsé, annál több barom-élő földünk nincs. Arra is nem mertük bocsátani a mi marháinkat: még naszádosokkal fenyeget, hogy Komáromba hajtatja, meg mi magunkat is eldúlatja. Ha Te nagyságod igazát nem láttatja, az szegénység meg nem maradhat. Ebből is könyörgünk Nagyságodnak, hogy a komá-

⁵⁰³ A latin szövegben is magyarul: *in oppido Huztoaras, item in alio oppido dicto Romanvaras*.

⁵⁰⁴ Domokos 56. Egy, a XVI század végéről, 1591-ből származó adat szerint Moldva népessége 46 ezer, ebből 15 ezer a római katolikus, azaz magyar.

⁵⁰⁵ Komárom megye, a Nyitra és a Zsitva összefolyásától alkotott félszigeten.*

romiak untalan rajtunk vannak, tónkat meghalásszák, csónakunkat elviszik, ki után kell az szegén embernek élni. Még marháinkat is annak felötte elviszik. Ha szegén ember valamit szól, hát vereséggel fenyeget. Az ujjváriak is, mikor valamely vagy katona, avagy drabant jó, ispán pecsétit hozzák reánk, kéntelen el kell vinni: harmadnapig is oda hordoztatják magokat. Ha feljö kedig, hát vagy Imőre vagy Naszvaddá kell vinnünk, a szegén embernek még az ünnön dolgát is el kell hadnia érette. Kérünk azon Nagyságodat, hogyha Te Nagyságodtól lehet, Te Nagyságod fogná el rólunk. Továbbá ebből is könyörgünk nagyságodnak, hogy mink az előbbi urunknak soha nem kaszáltunk, hanem e környék, bajcsiak, udvardiak, kériek odahordták szénájokat, azt hajóba kellett raknunk. Meg azt is nem mi magunk vittük el, hanem a kakati⁵⁰⁶ révíszek vitték alá, mastan kedig még másét is berakatják velünk. A dézsma dolgából is akarunk nagyságodnak említeni, hogy mink egy nemes ember földét sántunk, annak is az udvarbíró uram tizedét veszen, aki soha nem vót, kit az egész környékkel megbizonyíthatunk, hanem az udvarbíró kezdte venni. Kérünk azon Nagyságodat, hogy Nagyságod is ne vegye. Isten tartsa meg Nagyságodat.⁵⁰⁷

Báthory István levele Liszthi Jánoshoz 1572-ben

B 16

(...) ...ým vezem ezembe az ew fels[égé]nek vtolso lewelebewl⁵⁰⁸ bÿzonÿos ÿelekbewlÿs, hogÿ nÿncÿ olÿ bewlc es zenth helÿ, kÿt az ÿgassagnak rwhaÿaba ewltezteteth alnoksag által ne hasson: Nem cÿwda azerth ha az mÿ meg holt fejedelmwnknek gÿenge es természetÿ zereneth valtozando es haylando erköwlcÿt el bÿrtak vala es vgan rabba twttek vala, anÿra hogy ahowa ewk akartak oda wontak es a kÿhez mÿnth akartak wgÿ kewnzerewltek. ...hozzw ÿdewt wenne ha meg akarnam ÿrnom, mennÿzer es melÿ nehezen hamÿs mestersegekel felÿndetotak, vgÿ annÿra hogÿ iletemetÿs kerestek, meg sem nÿwgottak volna ketsek nelkewl ha az kegelmes bewlcÿ Isten, kÿ weven ez wylagbol meg nem oltalmaz wala tewlek. Fundamentomok az calumniara [*alapjuk az ár-mánykodásra*] akor egeb semmÿ nem volt, hanem hogÿ en nemeth va-

⁵⁰⁶ Párkány régi neve.*

⁵⁰⁷ H. Balázs 50–51., a levelet az érseknek „A Te szegén nyomorult jobbágyid, martosiak.” írták 1570–72 között. Ekkor Verancsics Antal az esztergomi érsek.

⁵⁰⁸ Az alábbiakban Báthory a január 20-án kelt levélben írt szemrehányásokra válaszol.

gyök, cȳazarnak eskwtem fogsagom⁵⁰⁹ ȳdeȳen... (...) Most esmet ertem hogȳ tewreknek mondnak, azt kwlemb kwlemb argumentomal [*érvvvel*] bȳzonetȳak. Mert en megtyltotam volna hogȳ cȳazarnak senki ne irȳon, se cyazar ew fels[é]g[é]nek lewelet ȳde be ne hozak. Az portaraȳs az aȳandokot nem kellett volna kewldenem, mert az imar vgan szokassa lezen, es nem bȳrȳa az orzag ez nagȳ kewlcȳeget.⁵¹⁰ Awagȳ hogȳ nem ez orzag dolgaert, hanem en magamert es valamȳ titkon walo practikaert kwlttem volna: Thowaba hogȳ en nem akarnek cȳazartwl fȳgenȳ kȳ aban teccȳk meg hogy engem az orzagbeliek feȳedelemnek neveznek, es en el zenvedem sewt az mȳnt ewk welȳk vgan affectalom [*kívánom*]. Ez azert az mȳnt ezembe vezem az regȳ gonosz akaroȳmnak en felewlem walo censuraȳok [*ítéletük*]: az ew kedwek zerent formalnak es valtoztatnak engem, mȳkor akarȳak nemethe es mȳkor az teccȳk tewrewke: De melȳ hamȳs let legen ez elewtȳs az ew iteletek en felewlem, azt az ȳdew meg mutata, mostȳs meg esmertetȳk ȳoban ȳdewel: Mosth apellalok [*emlékeztetek*] cȳak az orzag articulȳsȳra [*törvénycikkeire*], melȳet ew felségének de verbo ad verbum [*szóról szóra*] fel kwlttem: Aban emlekezet sȳncȳen hogȳ walakit atwl tȳltotak volna meg hogȳ ew fel[ség]nek lewelet ne irhasson, anywal ȳnkab az ezewnkbbe sem jwtot hogy az ew felsege lewelenek kezȳnkbe ȳarasath meg tȳltotwk volna, hanem az wagyȳon oth ȳrwa es wegezwe, hogy orzag dolgaba, senkȳ ne practikaljon es ne irogasson ne tractalȳon [*tárgyaljon*] ȳdegen országokban, mert kewrewlwnk tewrek orzag, olah orzag, es lengel orzagȳs wagȳon, kȳkel machinalhat ez orzagnak es nekemȳs wezedelmemre, mȳkepen nekȳek montakȳs ezt kewzewlek, hogȳ wagȳ wezne wagȳ nem ez orzag, cȳak engem tehetnenek le, nem gondolnanak semȳt vele. Igȳ bewcȳwlȳk nekȳek hazaȳokat es ez kewes cȳendesseget kȳbe Isten altal mostan volnank... (...)

Az portara az aȳandokot az orzagbelȳeknek tanacȳokbol kwlttem ez okokert. Elewzer hogȳ ne latassam halaadatlanak hogy cȳazar ez orzag bȳrodalmat meg engette es zazloȳat kwlte. Masodzor kenyergettem, hogȳ ez bȳrodalomnak hatarȳt ne engegie hodoltatnȳ es rablanȳ... ...mȳnthogȳ munera placant homines et plurimum Turcas [*ajándékok*]

⁵⁰⁹ János Zsigmond 1565-ben küldi Miksához Báthoryt a szatmári egyezség (435) ratifikált okmányával, azonban a Portáról biztatást kapván gyorsfutárral visszavonja beleegyezését. Miksa Báthorynak tulajdonítja a kudarcot és kétéves fogságra veti.

⁵¹⁰ Csak annak a török küldöttségnek a megajándékozása, amelyiket azért kellett sietve kitudni Erdélyből, mert nagyon érdeklődött, miért nincs minden vár Báthory kezén, 12 000-be került.

csendesítik az embereket, leginkább pedig a törököket], nem kedvezhetek magamnak hogý hazamnak haznalhassak, ýgý kwltem aýandokoth. (...) ...ha mý meg maradna, nekem maradna, en mýndazaltal magamath meg foztom hogý az orzag megmaradasara haznalhassak, ew nekýk az sem tecýk: Mýt mondanának vallýon ha nem kewldenek es fewswensegem mýath meg kedwetlenednek az porta... (...)

A hol ew felsege vrwnk nehez newen wewthw azt hogý az orzagbelýek engem feýedelem newel neweznek: Ezt ýol twgýa ew felsege hogý cýak keves az aký az en felsege[hez] walo ketelezesemet es subiectiomat [*alávetettségemet*] ercýe. Azon kýwl az promiscua multitudo [*elegy sokaság*] engemet vgan zabad fejedelemnek vel es obserual [*tisztel*], hogý penýg az legen terek kewetý es lewele által vgan parancýolýa kýknek nem illýk ellene sollanom, mert ha en azt ký ýelentenem hogý nem en magam newebe býrom es administralom [*igazgatom*] ez orzagoth, mý lehetne nekewnk hýrtelenb vezedelem: im az moldvaý vaýdara hadat bocýatot es mas vaýdat kewldewtt cýak ezert hogý lengelekkel nýaýaskodot es vdwaraban tartja ewket, valion mý lenne nekewnk ha az mý alapatunkat az terek valoba meg erthetne... (...) De vélem en, hogý nem effele hýaba walo newnek contencioýaba [*vetélkedésében*], hanem az orzagnak meg tartasaban wagýon az en týztem, hýwsegem es subiectiom ew felsegéhez. Ha en effele hýw dýcyssegnek erewltem volna, es feýedelmý neweth kewantam volna, ký kenzereteth volna engem hogý en az ew felsege hýwsegere ketelezzem magam: En melletem volt az terek cýazar, en mellettem volt az orzag... Ha ezert en zabad akarathombol az ew felsegenek méltóságát megbecsültem es magamath ew felsegenek subýcialtam [*alávetettem*]: kewannam hogý ew felsege ýs az en engedelmes hýwsegemet, es ez nýmoru feldnek alapatyat es meg maradasath, meltokepen meg becýwillene es nem valakýnek delaciolýabol [*feljelentéséből*] hanem az dolognak mý wolta zerent az en magam cýelekedetýbawl ýtelne meg engemeth, Melýet en ez elewthýs alkolmatos ýdeben megmwtatam ew felsegenek. Akor penýg býweben meg mwtatom mýkor az isten az ew felsege ereýe által el wtý nýakwnkrwl az poganth, kýben nagy remensegem vagýon.

De nem kel senkýnek cýdalný ezeknek erkewlcýeketh mert nem cýak emberek kewzt, de menýeý dolgokbanýs ilýen acutusok [*éleselméjűek*] ezek, es vgan ez az ew professioýk: az kýt akarnak priualnak [*megfosztanak*], akýt akarnak eregbetnek. Az Christus Jesust istensegetewl, az zenth lelket essenciatul foztotak meg. Az germekeket kereztség nelkwlýs ýdweztýk es az embert mýnden býntewl meg zabadetjak, vgý hogý Isten

az kýt predestinált ydwezewl, az kýt nem karhozýk, mert zabad az faza-
kas az saral: Azert valamýt az ember cýelekezők vagy joth wagý gonozt
Istentewl wagýon, sem zabadsaga sem ereje nýncý embernek etc. De
cýwdalkozom ezen, mýrth hath ýlým zorgalmatosok curiosusok az mas
ember dolgaba, hogý nem varýak el, ha predestinatusok talam meg ew
reaýokýs kerewl az vrasagh, wagý ha nem predestinatus aztýs el vezty az
mý wagon... (...) ⁵¹¹

B 17 Az Bonfinius Antalról és annak bölcs írásiról

Mikoron írának Krisztus Urunknak születésének utána 1486., és immár
Mátyás király az ő királyságában nagy sok hadakat visselt volna, egyéb-
képpen is sok jeles dolgokat cselekedett és véghözvitt volna, beküldte
Francországba és Németországba, és mindenütt megkeresteté az jeles tu-
dós népeket, és behozatá azzokat nagy kölcséggel és bőv füzetésre Ma-
gyarországba. Mert láttya vala, hogy a magyarok barbarusok és csak
bárdolattlan parasztok vólnának, és semmi egyébire igen jelessek nem
vólnának, hanem csak az egy nagy vitézségre. (...)

Miért kedig Mátyás király igen nagy tisztességgkívánó is vala, (...) hívatá
Olaszországból eszt az Bonfinius Antalt is. (...)

Meghadja kedig Mátyás király mind a püspekeknek, mind apáturaknak
és mindenféle deákoknak, hogy elkeresnék mind az egész országot, min-
den káptolonbeli librariákat és minden kalastromokat, és egybegyűtenék
minden jedzésseket, írásokat és minden históriákat, és azzokat behoznák,
hogy megláthatná azzokat az Bonfinius rhetor, és egymásután szép rend-
re hoszthatná, és szép ékes deák szókkal megírhatná azokat.

És mikoron ekképpen lőtt volna, Bonfinius a sok jedzéssekből és
külemb-külembféle írássokból mind egy könyvbe szörzé mind az egész
históriát kezdettől fogva mindvégig. Annak utána Mátyás király mind az
egész országból gyűte az urak és főrendek közzül huszonnégv ényeket,
és Vissegrádon azzok előtt és a király előtt mind kezdettől fogva végig
elovassa Bonfinius a könyvet, és úgy szóltanak renddel minden cikke-
lekhöz, és megmondották, mint hallották ők azon dolgokat az ő ősök-
től. Úgy készült meg az Bonfinius krónikája Mátyás királyig. Mátyás király
üdejébe Bonfinius mind véle vólt, és együtt járt véle a táborokban, és

⁵¹¹ 1572 február 18-án kelt, Veress 179–184.

füleivel meghallotta, és sömeivel meglátta mind az dolgokat, és úgy írta meg azzokat szép renddel. (...)

Mátyás királynak köszönjük ez okaért eszt, hogy nálunk vagyon az Magyar krónika, és hogy Bonfinius aszt bölcs és ékes deák szóval megírta, mert ha Mátyás király olly bőv füzetést nem tött volna, és viasz fazékban és somfánál főzett volna, mint az mostani fejedelmek és urak: bizony egy csöpp krónikánk sem volna, és nem tudná senki, mint jötenek a magyarok be, és honnét jötenek be az országba, kik vóltanak fejedelmek és királyok kezdettől fogva ez országban, etc. Köszönet volna ebbe az jámboroknál, méltók is vólnának ezek böcsültre, kik ebben munkálkottanak és munkálkosznak, hogy az magyarok az ő nyelvekben megláthassák az ő elejeknek jeles históriáit. De kevesen találtnak, kik valami hálaadósággal lönnének az szegény jámborokhoz. Mit tehetünk? Ollyan vót mind kezdettől fogva az világ.⁵¹² Ám legyen minden az Ő kívánsága szerint.

HELTAI GÁSPÁRTÓL

⁵¹² (Heltai, 25–27.) Baranyai Decsi János Sallustius-fordításának előszavában írja: „Most is az olaszok, németek és egyéb nemzetségek között mind Aristotelest, Cicerót, Virgiliust és mindenféle bölcs embereknek írásokat az ű nyelvekre megfordítják, és azoknak nagy hasznát is veszik. Az okáért az mi nemzetünkben lévő fő tudós embereknek is igen jó volna tisztességes mulatságban avagy idejekben való dolgoknak históriáját megírniok, avagy Iulius Césár, Livius, Tacitus, Curtius és egyéb efféle bölcs historikusoknak írásokat magyar nyelvre fordítaniok. Úgy tanulnának eszességet, és úgy tudnák megböcsülleni efféle munkákat. De mostan szintén ugyan vagyon dolgunk, kik effélében munkálkodnának, mint amaz bölcs Theodorus Gázának, ki mikor az Aristotelesnek az állatokról írt históriáját görögből deák nyelvre fordította volna, és nagy szépen öszveköttetvén és kívül megaranyasztatván egy fejedelemnek bemutatta volna, azt remélvén, hogy ennyi megböcsülhetetlen munkájáért valami nagy segítséggel ajándékoztatnék meg, a fejedelem megkérdezvén, miben állana a könyvnek aranyazása, csak annyi segítséggel lön neki, azmennyt az könyűkötés ér vala, annyi munkáját olyan bölcs embernek semmire böcsülvén.” (Kritika, 107.) Munkájáért ő sem kapott elismerést: „Istent hívom tanúul, mennyi izzadságomba van nekem a már körülbelül öt évi szakadatlan munkával általam írt és tehetségemhez mérten illően rendbeszedegetett *Rerum Hungaricarum Historia*. Az embereknek a jogosnál szigorúbb, méltatlan ítéletét tapasztalom ugyanis. E gyertyavilágnál készült csinálmányomat is miután a Legfenségesebb Fejedelemnek megmutattam, és egyszersmind valami költséget kértem, semmit nem értem el azokból, amiket elérni vágytam. Mit tegyek? Azoknak ajánljam fel vajon fáradozásaimat, akik által nem is kívántatnak, s nem is kedvesen fogadottaknak ismerzenek? Esztelen legyek, ha akár egy betűt is valaha bárki tiszteletére le fogok írni.” (1596 augusztus 16-án Vásárhelyről kelt leveléből, TT 1881. 475., latin.) Ennél jobban járt a *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* (a Werböczy-féle hazai jogrendszer veti össze a klasszikus rómaival és így javasol változtatásokat) kiadásakor: „Én, baranyai Decsi János elismerem..., hogy Heltai Gáspár ... úr, kolozsvári polgár és

B 18

A magyarok visszasírják Mátyás királyt

Éltében mind az egész ország reá kiált vala Mátyás királyra, hogy igen kövély, nagyravágyó, hertelen haragó és felette igen telhetetlen volna. Megnyúzná és megönné az országot a sok vámokkal és a nagy rovásokkal, mert négyszer rója vala minden esztendőben az országot, etc. De mihellyt meghala, minden ember ottan dicsírni kezdé őtet, mert mindjárt meg kezdé bomlani a békesség az országba. Ottan megelevenülének a törökek is, és az ország egyik nyavallyából a másikban esék. Akkoron kezdé minden ember megesmerni, micsoda jeles fejedelem volt⁵¹³ volna az Mátyás király. És akkoron kezdenék mind az emberek mondani: De csak élne Mátyás király, bátor minden esztendőben hétszer róná meg az országot, etc.⁵¹⁴

HELTAI GÁSPÁRTÓL

B 19

Arany- és higanykitermelés Zalatnán

Július 5-én megtekintettük az aranybányát, amely egy magas hegy alatt igen mélyen benyúlik a föld gyomrába. Az itt kitermelt kőzetet a bányászok előbb kiégetik, mint a gipszet szokták, majd egy vízimalomban megörlik: a kiégetett kőzet egy favályúba kerül, mely egy láb széles és kétszer három öl hosszú; itt néhány vastag cölöppel összezúzzák; a cölöpek egymás után emelkednek fel és zuhannak alá, a köveket kavics nagy-

typográfus, a művelt közösség (*republicam literariam*) iránti hajlandóságából a fáradásaimmal rendbeszedegetett *Syntagma juris imperialis ac Ungarici*-t saját költségén (ami bőséges dicsérettel ünneplendő) napvilágra bocsátotta és nekem az én legkevésbé sem közönséges virrasztásaim kiegyenlítésére kölcsönös egyezségből száz példányt átadott. (...)" (TT 1882. 394., latin.) Báthory Istvánnak 1575. augusztus 29-én Gyulafehérvárt kelt, a történetíró Brutus Jánost a nagyszebeni polgármesternek melegen ajánló levelében viszont ezt olvashatni: „...számunkra maga Brutus erényei miatt kedves, nálunk a legmegbecsültebb helye van...” jövedelmét is emelni fogja, és úgy ajánlja őt, hitvesét, családját és minden dolgát, mint számára legkedvesebbeket. (Székely Oklevéltár V. 98., latin.)

⁵¹³ A sok szenvedés egyik következménye a múlt dicsőségének mind gyakoribb felelevenítése – vigasztalásul, példaadásként. Ilosvai Selymes Péter Toldi-éneke 1574-ben jelent meg Debrecenben. *Mostan emlékezem az elmúlt időkről*, kezdi énekét, azért, hogy „...dolgait szép renddel megértjük, / Isten ajándékát benne megtekéntsük, / Az jó vitézeknek például jelentsük, / Az félelmeseket ezzel megbátorítsuk.” (4. versszak, Szöveggyűjtemény I. 402.)

⁵¹⁴ Heltai, 402.

ságúvá zúzva. A por és a kavics lassan sodródik az áramló vízzel telt vályúban, és ebből távozva szétterül azokon a durva vászszakon, amelyek enyhén lejtő deszkalapokkal egy nagy teknő fölé vannak kifeszítve. Az arany megtapad a vásznon; ami nem tapad meg, az a teknőbe jut, a felül áramló vízzel együtt, amely alul elfolyik. A bányászok minden huszon-négy órában két ízben leemelik, más teknőben kimossák a vászszakat, majd az edényben maradt üledéket, vagyis a vizes homokot nagy fatálcára terítik. Ezt mindaddig rázogatják, amíg az arany össze nem gyűlik az egyik oldalon, a fölösleges homok pedig a tálcá másik oldalán nem marad. Párizsban a Pénzváltók hídján olykor magam is láttam, hogy miként vonják ki a boltokban a szemébe hullott aranyat. Miután bizonyos mennyiséget kiválasztottak az aranytartalmú homokból, kevés higannyal lombikba teszik, amelyben a hő hatására a higany rudakba redukálja az aranyat.

6-án a higanybányát látogattuk meg. Egy fél mérföld magasságú hegyen kutakra emlékeztető kerek gödrökön át lehet leereszkedni a bányába, ahonnan sárgás-vöröses földet hoznak a felszínre. Ezt a földet igen szűk szájú agyagedényekbe töltik. Az agyagedények szájához kevés kőszemet tesznek, majd a lyukat, vagyis az edény száját egy darabból készült fadugóval lezárják. Több, hasonlóképpen előkészített edényt helyeznek el, és pedig szájjal lefelé, nedves földdel betapasztják, majd nagy tüzet raknak föllette a négy oldalán. Ha négy-öt óra múltán a tűz kialszik és az edények kihűltek, kiveszik és felnyitják őket. Azonnal látható, hogy az edényekben a föld megfolyósodott, mégpedig az edények szájához helyezett szén hatására, és jól kivehető, hogy a higany mozog. Egy-egy tűzrakásnál nagyjából ötszáz ilyen módon előkészített edényt állítanak egymás mellé.

*LESCALOPIERTŐL*⁵¹⁵

⁵¹⁵ 80–81. Megint házassági tárgyalások folytak a francia udvar és Gyulafehérvár között. Báthory számára a Habsburg-ellenes Franciaországgal való szövetség lett volna előnyös, Medici Katalin pedig már a lengyel trónon tudhatta fiát, Henriket. Meghalván azonban IX. Károly, testvére odahagyja Lengyelországot, Báthorynak pedig a fülébe jut, hogy a számára kiválasztott hölgy nem rokona a Valois-dinasztiának, hanem Henrik szeretője. A nemzetközi bonyodalmaktól és az infámiától tartó Báthory végül semmitmondó válasszal küldi vissza a követet s társát, Pierre Lescalopiert.

A kolozsvári országgyűlés végzése 1575-ben Bekes Gáspár és társai ellen

14. ...kegyelmes urunk, jólehet igen nyilván vagyon azoknak gonosz cselekedetek, kik Békes Gáspárral és az ő mordál hadával együtt nagyságodra és az országra arczúl támadtanak,⁵¹⁶ kik ellen noha mind az isten, kié az győzedelem, és mind az véteknek nagy volta más módot és tehetséget mutatott volna nagyságodnak az megbüntetésre, de mindazáltal miért hogy nagyságod szokott kegyelmes természeti szerént, mint régi igaz megregzett úr nemzet, ilyen nyilván való dologban is az törvény processusát [*eljárását*] követi, és ennek ítéletit országúl reánk támasztotta, e nagyságod kegyelmességét országúl megigyekezőnk szolgálni, mint kegyelmes urunknak, és az nagyságod méltó kívánsága és parancsolatja szerént ez dolgot előnkbe vévén, az vétkesek ellen törvényt ez generalis gyűlésben nagyságoddal egyetemben mind országúl szolgáltatunk, és ellenek publice pronunciáltunk [*nyilvánosan hirdettünk*], kiről sententia levelet [*ítéletlevelet*] is irattunk. Könyörgünk nagyságodnak mint kegyelmes urunknak, hogy az mi sententiánkat [*ítéletünket*] mint ilyen nagy dologban helyen hagyja, és minden időbe erejébe tartsa és tartassa, hogy az törvénynek súlyságán és büntetésnek kemény voltán minden ember

⁵¹⁶ 1573-ban Báthory ítéletet hozott a Maylád Margit által Bekes ellen Fogaras birtoklásáért támasztott perben, Bekes pedig ez ellen az *uralkodó*hoz, Miksához kívánt fellebbezni, ám ezt a fejedelem elutasította. Miksa mégis kiállított egy diplomát Bekes számára Fogaras birtokáról, majd utasításokkal látta el Báthory megbuktatására, ám különböző elfogott levelekből erről a fejedelem értesült és ősszel egyéb várait elfoglalván ostrom alá vétette Bekest Fogarasban. Az októberi országgyűlés felhatalmazza Báthoryt, hogy Bekes ellen járjon el, a várat pedig elfoglalják az ostromlók. Bekes hátrahagyván családját már régebben Miksához menekült. Báthory a Bekes pártján levőket magához vonja: Hagymássy Kristófnak Bekes volt birtokát, Vécset adja, Gyulafinak Csicsót, Csáky Pálnak pedig megüzeni, maradjon veszteg, „mert fejébe borítja kastélyát”. 1575-ben, hogy Miksának a fegyveres fellépéssel szembeni vonakodását leküzdje, Bekes a törökkel kezd tárgyalni, többek között kétszeres adót ígérve Erdélyből. A nagyvezír mindezt megírja Báthorynak, Bekest pedig csalogatja a Portára. Bekes végül Miksa hallgatólagos támogatásával és a követének a Portán szóban megadott engedéllyel út Erdélybe, támadását Báthory a kerélszentpáli ütközetben állítja meg 1575. július 8-án. A győzelem után őt előkelőt ott helyben felakasztat, Bekes elmenekül, később kegyelmet nyervén Lengyelországban híven szolgálja Báthoryt. Az összeült törvényszék ítélete alapján 45 embert végeznek ki, ebből 35 a fellázadt székelyek közül való.

példát vegyen, és tanuljon,⁵¹⁷ hogy ilyen veszedelmes dolgot meg ne merjen ez után kísérteni.

15. Végezetre miért, hogy afféle sentenciázott és notában [*elítélt és hűtlenségbe*] esett embereknek minden jószágok és marhájok törvény szerint nagyságodra szállott, sokan vannak pedig mind városokban és váras kívül nemesség és székelség között, kik afféléknek marhájokat nálok rejtektetik és tartják, végeztük azért országúl, hogy mátol fogva harminczkettőd napig valaki afféle marhát várasokban bírának, vármegyéken ispánoknak, székelségen királybíráknak ki nem adják, és ki nem mondják, hanem nálok rejtekben tartják, azokat az után ő nagysága mint afféle occultatorokat [*rejtegetőket*] törvény szerint megbüntethesse.⁵¹⁸

⁵¹⁷ A kolozsvári gyűlés 2. pontjában olvasható: „Megemlékezvén azért az régi mondásról, hogy héában irattattak volna az törvények, ha exequutióknak nem demandáltatnának [*végrehajtásra nem kerülnének*], ebben is méltónak ítéljük az te nagyságod kívánságát és parancsolatját.” Bethlen Farkas (1639–1679) így írja le a pártütők megbüntetését: „Véleményadásra kerülve sor, egyetlen eltérő szavazat nélkül kimondták, hogy a vádlottak ...hazaárulásban vétkesek, s fej- jószág- és minden vagyonuk ... vesztésére ítélték őket... Néhány történetíró azt írja, hogy a főjegyző, mikor ezt a határozatot felolvasta, a törvény kegyetlensége miatt sírva fakadt. Ilyen határozatokat hozva, néhányat a fejesztésre ítélték közül, mint Pókai Jánost (kinek testvére volt Péter, s kis híja volt, hogy mindketten el nem veszték, de mikor szerencsétlen anyjuk könnyeire és könyörgéseire Báthori vajda megengedte, hogy egyiket a kettő közül, amelyiket akarja, kivonja a halálbüntetés alól, az, minthogy mindkettőt ugyanúgy, ugyanolyan érzéssel szerette, rokonnaira és barátaira bízta a választást, nehogy ő maga vesse egyiket vagy másikat a hóhér kezébe; az ő döntésük szerint János, az idősebb, fejével lakolva, megmentette öccsét, Pétert), Kabos Farkast, Bogáthi Gáspárt, Barcsai Miklóst, Csanádi Jánost, Ősi Miklóst, Csányi Miklóst s rajtuk kívül még kettőt, akiknek a nevét nem tudtuk kikutatni, augusztus 8-án reggel 8 óra körül Kolozsvárt a vérpadon kivégeztek, nem használt semmit a haragtól felbőszült Báthorinál a barátok és a rokonok könyörgése; testüket a lefejezés után a vajda parancsára egészen délután 3 óráig temetetlenül hagyták ott, akkor végre a városban, a húspiac mellett, eltemették. Ugyancsak Kolozsvárott a székelyek közül, akik az összeesküvés fejei voltak, több mint harmincnégynek orrát és fülét levágták, Szamosfalván 34-et felakasztottak; a vajda azt mondta, hogy azért kellett ennek történni, hogy okulásul szolgáljanak az utókornak: akik szabadságukat akarják elnyerni, nem a fejedelem hatalmának kisebbitésével kell elérniük, hanem a hazának tett kiváló szolgálatokkal kiérdemelniük.” (EME 79–80.)

⁵¹⁸ EOE II. 563–564.

A szultán Balassi Bálint kiadását követeli Báthory fejedelemtől

(...) A közelebb múlt napokban adtunk levelet hozzád, melyben meg-hagytuk, hogy Balassa fiát ... a Békes háborújában elfogott egyéb rab-szolgákkal egyetemben küldjed magasságos portánkra. Te pedig hozzánk küldött leveledben azt válaszoltad: hogy a Békes háborújában elfogott valamennyi rabszolga áruló volt, miért is megannyi halállal lakolt az egy Balassa János fián kívül, kiről írod, hogy halálos sebben nyavalyog. Ez okon most rabszolgáink közül hozzád küldjük Amhád csauszt, komolyan meghagyván neked, hogy mondott Balassa János fiát ... a Békes hábo-rújában elfogott többi rabszolgákkal egyetemben, küldd azonnal magas-ságos portánkhöz, máskép nem cselekedvén és semmi mentséghez nem nyúlván, mint melynek különben is nem léssen helye előttünk. Mert tud-jad, hogy magasságos portánknál azokra, és különösen Balassa János fiára szükségünk van, nagy szükségünk. Ehhez képest jelen parancsola-tunk értelmében, elmellőzvé minden mentséget, el ne mulaszd mondott csauszunkkal a mondott rabszolgákat magasságos portánkhöz küldeni. Másként nem cselekedvén. Kelt Konstantinápolyban, 1575. december 17-én.⁵¹⁹

⁵¹⁹ Szalay, Adalék 239–240. Báthory a nagyvezérnek írt: „(...) Az bódog emékezetű Szulimán császár jeles főrabokat, kiket szabljával, hatalmával megfogott: Nádasdit, Prini Pétert, Bornemissza Farkast, Bebék Györgyöt az megholt János királynak és aty-jának megadta, kiből nagy tisztessége és jó híre neve nevedett az magyar nemzet közt, látván az hatalmas császár hozzá való kegyelmességét és tekintetét. Hogyha penig engemet te nagyságod reá kényszerít, hogy beküldjem, szidalmas léssen köztük az én nevem, és minden tekintetek elfordul énrólam. (...) Ez is előttem áll, hogy nekünk ke-resztyéneknek hitünk ellen vagyon, és az megholt fejedelmek is soha egy rabot sem küldtek Portára, sőt sokat szabadítottak, és abból jó hírt nevet vettek és szeretetet min-denektől. (...) Mikor egy szolgánk az Balassa fiát megfogta, egy bottal ütötte volt agyon, kibe megsiketült, és az kország is gyakorlatossággal üti el; ugyanyira vagyon, hogy sem élhet, sem halhat. (...)” (i. m. 240–241.) A török egy korábbi csínye miatt haragudott Balassa Jánosra, s 1575 végén elvette tőle Kékköt és Divényt. A fiát és várait vesztett apa végül török foglyai közül küld be a Portára, fia szabadságáért cserébe, akit Báthory Kristóf el is enged. (Mehmed pasa levele erről: Szalay, Adalék 243–244.)

Báthory István lengyel királlyá választatván, Erdély élére tesvérét, Kristófot teszi a medgyesi országgyűlés 1576-ban

(...) Megértettük országul az te nagyságod izenetéből és írásából az nagyságod előtt álló nagy dolgokat, és hazánknak minden állapotját: hogy az úr isten először, azután lengyelországi nemzetségek és statusok nagyságodat, úgy mint inkább egy akarattal, egy voxzal [*szavazattal*] lengyelországi királyságra, és azoknak országainak, tartományainak birodalmára hívják, mely okért ily főfő követek hazánkba, és nagyságodhoz mostan jöttek volna;⁵²⁰ mely dologért tisztünk szerint az hatalmas istennek hálát adunk, ki az szegény magyar nemzetnek utolsó reménységében ezt engedte érni és látni, hogy az ő véreből királyt idegen nemzetek előtt is lásson, és minthogy ennekelőtte való időkben az erdélyországi vajdákbl főfő tisztekre és királyságokra⁵²¹ vitt, azonképpen ezt az posteritásra [*utókorra*] maradandó dicséretet most is ennek az földnek engedte látni és érni.

(...) ...az mint te nagyságod helyében in sua absentia [*távollétében*] hagyta előttünk Báthori Kristóf urunkat ő nagyságát, azonképpen ebben is az nagyságod értelmét vettük; ezt hozzá tévén: hogy ő nagysága is, mint igaz te nagyságod, hites és köteles legyen minden nemzetségeknek statusoknak és ordóknak [*karoknak és rendeknek*], hogy szabadságokat és törvényeket minden czikkelyiben megtartja; relígióban senkit nem háborgat, ujitást sem szenved; előbbi donatiókat [*adományokat*] mind az megholt fejedelmekét, mind az nagyságodét, mind az előtt valókat salvo

⁵²⁰ 1572-ben magva szakadt a Jagello-dinasztiának. A lengyel trónra előbb Henrik került, miután azonban hazaszökött, hogy átvegye a testvére, a Szent Bertalan-éjszakáról hírhedtté vált IX. Károly halálával (1574 májusa) megürült francia trónt, Miksa és a Portától is támogatott Báthory között választottak a lengyelek. Báthory királlyá választását ünnepélyesen jelentették be az országgyűlésen: „...az erdélyi vajda úr tizenegy óra körül Medgyes városának székesegyházában a mai napon ünnepélyesen és nyilvánosan Lengyelország királyává nyilvánított és hirdtetett ki és ugyanott Lengyelország királyságának követei és Erdély királyságának egész gyülekezete előtt letérdelt a templom oltáránál, hitet tett a szent evangéliumra és Lengyelország királyává nyilvánított és ugyanott a ceremónia végeztével a *Téged Isten dicsérünköt* énekeltük, megszólaltak a dobok és a trombiták és ágyúdörgés két teljes órán keresztül...” EOE II. 449., latin.

⁵²¹ A vajdai jogkör nyújtotta lehetőséget a legjobban Hunyadi Jánosnak és Erdély utolsó középkori vajdájának, Szapolyai Jánosnak sikerült kihasználnia. Az erdélyi hatalom jelentőségére a központi hatalom megszerzése szempontjából lásd: *Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2. Budapest, 1988.

jure alieno [*más jogának épsége mellett*] megtartsa és mással is megtartsa ... ezt is hozzá tévén, hogy ez birodalom idein hasonló autoritással legyen közöttünk, minden dologban, valamellyel te nagyságod is volt, mind törvény dolgában, donatiókban, mind egyéb dolgokban per omnia, és hogy az úr isten ő nagyságát gyakorta való betegségekkel látogatta, kit semmiképpen senki el nem tagadhat, hogy minden dolgok isten szerént, régi jó mód szerént menjenek véghez, hogy ő nagysága körül főemberek, nemzetek és atyáncfiai legyenek, kiknek tanácsokat vevén, megbecsülván, mind békességhez illendő mind hadhoz illendő dolgokhoz az szükség szerént szólhassanak, végezhesenek minden időben. (...) ⁵²²

B 23 III. Murád támogatásáról biztosítja Báthory István választott lengyel királyt

Mi Amurat ... az egész világ imperátora ... a Paradicsom őre stb. Fényes és nagyságos, nekünk legtiszteltebb barátunk, szívből kívánunk üdvöt és minden jót neked.

A hírek, amik hozzánk eljutottak, hogy te már fejedelemmé választattál a lengyel királyságban, igen csak gyönyörködtetnek minket, városunkban, Konstantinápolyban diadalmenet tartását rendeltük el. Bár néhány szenátor, különösen egyháziak, a köztársaság kárára vagy veszedelmére önön hasznuk miatt, úgy, ahogy mondják, Miksa bécsi királyt másik fejedelemmé választották meg, [és] a lengyel állam számára veszedelmes hatalmat bitorolnak maguknak, mégis, ez semmit ne izgasson téged, különösen, mivel a lovagok egésze, akikre inkább tartozik a fejedelem megválasztása, lelkületét hozzád alkalmazta, nekik mi, ha a szükség megkövetelné, a legkészségesebben ajánljuk magunkat.

Légy hát rajta, hogy, amennyire gyorsan képes vagy, menj a fővárosba, Krakkóba, nem tételezve fel semmi ellenségességet vagy veszedelmet a lengyelek részéről. Megtapasztaltuk ugyanis gyakran, amiként elődeink

⁵²² EOE II. 574–576. E végzések között szerepel Dávid Ferenc unitárius püspökké választása is: „...könyörgöttek azok az atyáncfiai, kik Dávid Ferenc vallásán vagynak; hogy Dávid Ferenc superintendensnek legyen, és ha ő meghal, vagy pedig betegségek, vagy mi egyéb okból mutálni [*változtatni*] kelletnék, mutálhassák és mást substituálhassanak, eadem autoritate [*állíthassanak helyébe ugyanazzal a tekintéllyel*]; csak hogy az religio dolgában semmit ne innoválhasson [*újjíthasson*], hanem az miben találtott, azon állapotban maradjon.” (i. m., 577.)

is, uraik iránti hűségüket és állhatatosságukat. Ne izgasson téged Bécs királyának gögössége, a moszkvai herceg vadsága. Ugyanis ha valakivel szemben, hát senki mással, csak magukkal és alattvalóikkal szemben vadak. Mi az élő Istenre, s annak Prófétájára, a nagy Mohamedre ígérjük neked, ahányszor neked és a lengyel királyság alattvalóinak szüksége lesz rá, csapatainkkal akárki ellenség ellen segítségedre nem fogunk hiányozni.

Ha pedig valami veszedelmet észlelnél Miksa király felől, légy rajta, hogy tudósítsd a Magyarország részein tartózkodó seregeinket, akik nem fognak késlekedni Magyarország maradék részeit feldúlni és elpusztítani, sőt mindig segítségedre lesznek. Mivel pedig megismertük, hogy te kiváló, igen jó barátunk vagy, a vállalkozás gyorsabbsága érdekében az Erdély utáni adót elengedjük. Megkaptuk nemrég Henriknek, a gallok királyának,⁵²³ igen jó barátunknak a levelét, aki nehezményezi, hogy a lengyelek részéről jogtalanság és lenézés éri, sőt az efféle megvetést meg is akarja bosszulni. Rajta leszünk, hogy te a lengyel királyságban akadálytalanul, alkalmasan uralkodhass. Ígérjük, hogy a lengyel királysággal a szövetségeket vagy békéket örökösen megtartjuk.

Kelt Konstantinápolyban...⁵²⁴

⁵²³ III. Henrik II. Henrik és Medici Katalin fia, IX. Károly testvére és utóda. 1589-ben szúrják le, a három Henrik – ő, az általa megöletett Guise Henrik, illetve a végül az őt a trónon követő Navarrai Henrik – háborúja során. Elődjéhez hasonlóan aztán IV. Henrik is (ő ülte menyegzőjét Szent Bertalan napján Valois Margittal, 1598-ban pedig kiadja a katolikusoknak vallás-, a hugenottáknak lelkiismereti szabadságot biztosító nantesi ediktumot) késszúrás áldozata lesz, 1610-ben.

⁵²⁴ Pray III. Nr. 73., latin. Báthoryt 1575 december 14-én választották és 1576 május 1-én koronázták lengyel királlyá. Lengyel uralmát egy héber forrás így írja le: „...a lengyel nemesség két pártra szakadt: az egyik fél Miksa osztrák herceget akarta királynak, a másik pedig Báthory Istvánt, Erdély fejedelmét. Miksa katonaságot és lovasságot gyűjtött, és tábora már közel volt Krakó városához, mely az ország fővárosa, midőn az államtitkár nagy hatalommal ellene indult és a várostól elkergette. Azután Istvánt megkoronázták, és ő a királyi trónra ült. Ekkor az ország egész nemessége megjelent és hódolt neki, és a zsidók szintén hódoltak Báthorynak, mondván: »Éljen a mi urunk, királyunk!«, mire ő frigyet kötött velök. A tenger mellett fekvő, szintén Lengyelországhoz tartozó *Danzig* nevezetű nagy város megvetette őt és nem akarta királyának elismerni, szólván: »Miben lehetne ez segítségünkre? Erre István sereget gyűjtött, a várost körültáborolta és erőszakkal vetette alá az ő uralmának. Miután még egy nagy sereget gyűjtött, háborút viselt *Moszkva* zsidóellenséges hercegével, ezt megalázta, székvárosát elfoglalta és hatalmasabb lett az előtte volt minden királynál.» (Kohn, 99.)

C 1

Báthory István Magyarországról 1578 tavaszán

Mit kívánjon éntőlem az én hazámnak és atyafiainak szerelme, sőt az Isten, az ki engem az állapotra emelt, szüntelen elmémben forgatom. Tartozom Istennek hálaadással, hazámnak pedig, és azoknak, kiket Isten is kezembe bízott, oltalommal, gondviseléssel és segítséggel. Mi lehetne pedig Isten előtt idvössígesb, avagy ez világ szerént híresb-nevesb, mint az ki hazáját veszendő állapotjából felemelhetné, avagy csak megsegíthetné. Énnekem az Isten jól látja szívemet, minden munka fáradságát, sőt az halál is édesnek látszanék, hogy én az én hazámnak ilyen utolsó szükségében segíthetnék. Mikoron pedig erről gyakorta és valóba gondolkodnám, felette nagy nehézséget látok ebben az én itt való állapotomhoz képest, úgy, hogyha jó fundamentommal nem cselekedémk [!], magamnak hiában való munkát és gonosz hírnevet, az hazának pedig hirtelen való veszedelmet vonnánk. Magyarország eleitől fogva az két-avagy inkább háromféle huzás-vonás miatt veszett. Az német és magyar veszett össze, az török végezte el az játékot. El kell azért távoztatnunk, ha megmaradást, jó hírt-nevet akarunk keresni, avagy Istennek kedves dolgot cselekedni. De az bölcs Isten az, az ki ez világnak tengelit az ű elvégezett akaratja szerint forgatja, és az ű rendelését semmi emberi in-cselkedés avagy hatalmasság meg nem változtathatja. Ő pedig az szerint igazgatja és adja az occasiot [*alkalmat*] és az eszközt, az mint alkalmas az ű akaratjának elvégzésére. (...) Innen vagyon az, hogy nem megyen véghez és soha jól nem esik az mit ember mód adatás nélkül, csak tulajdon indulatjából kezd. Mert ez világnak folyását senki másra nem fordíthatja, hanem csak az miben Isten rendelte. Nincs azért hova folyamunk, hanem csak az kegyelmes Istenhez, hogy ű adjon occasiot, adjon módot énnekem, kiben én az én hazámnak javára és megmaradására méltán indultattassam. Bizony halálommal is kész volnék megpecsételnem az én hazámhoz való szerelmemet. Jóllehet pedig az Isten kezében sok számtalan [!] mód, occasio vagyon, de én az én rövid értelmem szerint két dolgot látok méltó és jó indítóokot. Elsőt, hogyha Isten könyörülne rajtunk és ez mostani császártokat, királtkot, kit én ighes [!] beteges embernek értek, ez világból kivenné, ottan megszabadulnátok és minden zenebona nélkül szabad választástok lenne, és ez világ sem rágalmazna tötöket, sem azt az ki oltalma alá venne. Vajha uram Maximilianussal megéritek

vala és eccersmind [!] két koronás királt nem csináltok vala,⁵²⁵ most azt nem kellene várnotok. De az magyar soha bár ne vessen az Istenre, ki mindenkor jelen volt volna neki, csak ű magok ne keresték volna az elvesztett utat. Másodikot azt látom, hogyha az török császártul megkérhetnők, hogy ez maradék nyomorult földet ne üldözné, sőt oltalma alá venné, határt mutatna. De ehhez is igaz, most nem látom módunkat, noha átaljában császárral nem indítottuk, miérthogy egyebek az kikkel közlöttük, nem biztattanak; ez okáért, hogy császárnak Perzsiára nagy gondja vagyon és kétfelől nem akar háboruban lenni. Más oka miért nem indítottam ez, hogy az muszka igen megháboríta és most is készülébe

⁵²⁵ Az 1572 őszén, Pozsonyban tartott országgyűlésen koronázták meg. Amikor négy évvel később a rendek ismét kikelnek az idegen hatóságok működése ellen, a feliratot Rudolfnak adják át: „Protestálunk mindenekelőtt Isten, aztán Felségtek előtt, mi bizony Szent Felségtek iránti hitűnkől és hűségűnkől soha sem fogunk eltérni, hanem abban a legállhatatosabban készek vagyunk meghalni – egyébként szabadságunk eme nyilvánvaló érvénytelenítésébe – a mi és gyermekeink meg utódaink dicstelenségével – a legkevésbé sem fogunk beleegyezni. Az idegen tanácsosoktól és kancelláriáktól való válszok átvételére sem fogunk menni, amint azt eddig, igen súlyos költségekkel ... teljességgel haszontalanul megtettük, mégha dolgunkvégezetlenül kell is otthonunkba visszatérnünk, azért, mert látjuk, könyörgéseink nem hallgattatnak meg, még kevésbé érkezik nyomorúságainkra és veszedelmeinkre.” (MOE VI. 156., latin.) Miksa válaszában így ír Rudolfnak: „Azt sem látjuk igazán, mi módon ... lennének alkalmasan szétválaszthatók Magyarország ama hadi és kamarai ügyei királyságaink és uralmaink többi ügyeitől.” A Báthory-lelél keletkezésének évében tartott országgyűlésig tovább növekedett az elégedetlenség. Radéczy egri püspök 1577 május 29-én írja Ernő főhercegnek: „Azt hallom, minden megyében az új országgyűlés anyagát tárgyalják titokban, a lényege: religió, nádori méltóság, királyi hatalom. A religió, hogy az kinek-kinek ítélete szerint legyen. A palatinátus, hogy válasszanak ősi szokás szerint, minden vágyuk megvalósítására a legalkalmasabbat. A királyi hatalom, hogy új törvényekkel úgy korlátoztassék és meggyengíttessék, hogy úgy tűnjék, nem ők függnek a királytól, hanem a király függ tőlük. (...) Ennek a teljesen esztelen tervnek az okait könnyen elfordíthatja Őfelsége, ha fegyveresen jön le Pozsonyba.” (i. m. 189–190., latin.) A királyi propozícióra készült válaszukban újból felhívják a rendek Rudolf figyelmét, „...az emberek legnagyobb része nemhogy amit adózzék, hanem, hogy amiből éljen, sem képes magáénak tudni.” (i. m. 239., latin.) Az elégületlenség eddig nem tapasztalt módon oda vezet, hogy az 1580. évi országgyűlés egyszerűen feloszlik majd, az 1582-esen is nagy a viszály, a következő évin pedig az alsóház – támasza Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferenc – nagy többséggel szavazza le az adó megajánlását az április 16-i ülésen. Tíz nappal később protestálnak: „...ha a szent császári felség szabadságukat nem állítja helyre, az adót a jövőben semmiképpen sem ajánlhatják meg.” (MOE VII. 166., latin.) Az udvar az ellenzék elleni fegyveres fellépést fontolgatta, ez végül elmarad, de a király öt évig nem hív össze országgyűlést, inkább lemondva így az adóról, ingyenmunkáról stb.

vagyon, kire esztendőre nyárra az Istennek segítsége velem lévén, reája megyek és az mire Isten vezérel, azt mívelem.⁵²⁶ Sőt az itt való népet is tekintvén, esmérem, hogy hátok megett ellensígek lévén az muszka, nem nyúlnának más dologhoz, abban pedig valami jó vég lévén, mindenhez alkalmatosságom lenne. Ím azért ugyan meggyúnom kegyelmednek az én lekiismeretemnek titkait, kiből kegyelmed megítélheti, hogy most mindjárást semmi jó módunk sem egyfelől, sem másfelől ehhez nincsen. Istentől kell várnunk és könyörögnünk, hogy az ű szőlőit, mellyet enni pogánság által helhezttetett és plántált, végsőképpen elpusztítani ne szenvedje. Amen.

Az békességet énvelem német császár sok számtalan emberek által kesergette [!], ugyancsak közrendek által is, de főképpen pápa által, saxoniai, brandenburgi és pomeráni hercegek által, de miérthogy soha énnekem fejembe nem fér, mint lehetne az, az magyar nemzet nyomorúsága nélkül, nem míveltem, ezután sem mívelem. Noha azt is proponálják, Slesia és Csehország közt legyen az békesség, de én arra azt mondtam, hogy efféle tettetett és képutáló békéllés fél részint való békesség, haszontalan és állandó sem lészen, ha békessígnak kell lenni, nem vagyok idegen az féle békességtől, az melyben nemcsak Slesziának, Csehországnak, Lengyelországnak, hanem az teljes keresztyénségnek, az többi között az nyomorult Magyarországnak javát és előmenetit ismerjük.

Ez dolgot, nem tartok ellent benne, ha kegyelmed csak azzal közli az kivel illik, és az kinél megáll. De ha kiterjed és elébb megértik amoda, hogynem mint az dolog megindul, felette nagy akadált szerezne az dologban. Ez üdő közbe, hogyha az német vagy közönsíggel, vagy egyenkint tükegyelmeteket megháborítana és haddal nyúlna hozzátok, minden tehetségemmel és oltalommal akarok lenni. Mindazáltal okot most semmit nem kell adni, sőt üdözni és dissimulálni, magát pedig őrizni etc.

Ez a vége.⁵²⁷

⁵²⁶ 1579-ben csakugyan rájuk ment, s Isten segítsége is vele volt: Rettegett Iván elfoglalta Észtországot és Livóniát, a Baltikum birtoklása azonban a lengyeleknek és a skandináv államoknak is fontos. Báthory győzelmei nyomán Livónia a lengyeleké, Észtország a svédeké lesz. Az oroszországi hadjáratról szól a tragikus sorsú Gyulai Pál *Emlékirat Báthori István királynak az oroszok nagyfejedelme ellen 1580-ban viselt háborújáról* című írása (EÖ II. 47–62.).

⁵²⁷ RML I. 173–176. Az 1578 márciusának elején kelt levél címzettje Mágocsy Gáspár máramarosi főispán.

Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* című művéből

C 2

RAJTAM TÖRTÍNT DOLGOK

Tudok oly napot, hogy sátán elkezdette az haragra, az szorgalmatosságra, az bujaságra való indítást, és azokban ugyan oktanul megbolondított volna, ha az Úr hozzám nem tért volna. Mert aznap jobbágyim ellenem felrohantak, és morgottak velem és bocsóztak és kötözettek ok nekül, feleségem is azonba megháborított igen apró dolog miatt, és hol egyik, hol másik gyermekim szófogadatlanságokkal, kikre felindultam, hogy verekedjem köztök, és azonban az Úr más gondolatot hozott, és nem eresztett reá. Ezek után mindjárt kocsisom, szolgálím és más gyermekeim, azután szakácsom: az apró gyermekeskék rívtak, sívtak reám, és ki betegségbe esett benne.

Azon napon könyvnyomtatóim reám részegedtek és velem ketődtek, könyvkötőim bocsóztak, még az ebek is az tyúkokat kergették és megölték, azokat egyfelől meghagytam, hogy az vízbe vessék, másfelől más dolgom érkezett. Az lovak elszaladoztak, és egymást anyira marták, hogy senki el nem vehetné, hanem ő magok ledülnének, és az véres veríték lecsorogna rólok. Oskolamesterem és udvarló deákim étel fölött szomorítottak, étel után, hol fel házamba mentem imádkozni, hol kertben és azokat velem félbehagyták. Tanulni akartam, és barátim panaszkodni hozzám jüttek, az város népe, az gróf, az tisztartók reám izentek, hol egyről, hol másról. Mindezek egynéhányképpen egy nap háborgattak. Kiből eszembe vettem nyilván, hogy egy ördög nem győzte volna ezeket, hanem ugyan sereggel futostak ellenem. De mindazáltal az Úr ennyi kegyelmességgel volt hozzám, hogy néha elbúsultam, néha panaszkodtam, kiáltottam és csaknem szitkozódtam is, de ismét magam megtartóztattam. És ha ájtatosan nem könyöröghettem is, de mégis untalan Istenhöz fohászkodtam.

TÖBB MÉRGEI AZ ÖRDÖGNEK SOK BŰNÖKBEN

Nagyszombatba, mikor én prédikállanék Balassi János házába, és az mennyűtő köveket említeném az istenteleneknek büntetésére: azonba úgy üté az derék szent egyházat, hogy az fafeszület apróra rontatnék. És az uraim ajándékon küldöznék az morzsalékját. Ki miatt mind Balassinak, mind nekem, mind a szombatiaknak sok bajunk volt, de ártalom nélkül

nagyobb épületünkre. Mert azután Sibolti Demetert⁵²⁸ Isten esztendeig prédikáltatá mindennap az Ispital kápolnájába. És az ő híveit kívül is mindennap tengeti ma is.

Török Bálintot igen megvakult embernek mondták az sok bűn miatt, igen torkosnak, részegesnek, kegyetlennek, parázna, lator életűnek, nyúzó-fosztó kóborlónak: de mégis igen tisztelte az barátokat, és odajárt az mi-sehallásra, és meg is gyönt húsvétra, hogy az kokonyát megehesse. Ez penig minemű gyónás és áldozás volt, meglátszik ím ezből. Az ő régi szolgálai mondták énnekem, hogy egy húsvét felé, titkon a klastromba megyen gyónni: ott megoldozzák, és nagyobb szentségnek okáért és bűne bocsánatjának bizonyoságáért felöltözik barátruhába, és hazaeresztik, hogy azban tartson pönitenciát. Noha rajta volt az kápa, de az latorság benne maradt szívébe, és az kitört belőle. Azért mikor jönne az piacon, latorságában megfutamodik egy asszonyra, és ledűjti az piacon. Az község és szolgálónép véli, hogy barát, és rajta, de hogy látják urokat, csak nevetik. Ennyi hasznát vötte az kápa szentségének Török Bálint.⁵²⁹

ISZONYÚ LAKÁSOKRÓL

Keservesen néztem szegény Maximilianus császárra is, ezért: hogy pozsonyi gyűlésben három bolondval nagy édesdeden mind elterecslett asztala fölött, mihent engem megláta, ottan elkülde előle, azért, hogy az ország előtt, az gyűlésben prédikáltam és tiltását meg nem fogadtam az ő

⁵²⁸ Tanítója volt Nádasdy Ferencnek is, aki így ír róla édesanyjának 1568 nyarán: „...azt hallom, hogy Sibolti Demeter uram, ki ez előtt nekem mesterem vala, mindent pénzen veszen és munkájával szerez, mely dolog, ha igaz, bizony nem jó. Kérem Kdet, hogy Kd megtekéntvén az ű munkáját és jámborúl való tanétását, Kd tudakozzék meg róla, ha valami nyomorúságba vagyon és ne hagyja Kd, mert bizony ha az úr Isten megtart, egy mesteremnek sem akarok hálaadatlan lennem, mert Isten megbintetne s emberek előtt is szidalmamra lenne én nekem.” A válasz kedvező lehetett, mert öt nappal később ezt írja: „...megérttettem, ... Kd még eddig nem hatta Demeter mestert, azt Kd jól tette és ezután is, ne hagyja Kd szükségében. Holott azt mondja Kd, hogy senki nem élhet munka nélkül, az igaz és úgy vagyon.” (Nádasdy 193., 194.)

⁵²⁹ Másutt is megemlékezik róla Bornemisza: „Sok hadakozók, vérontók, nyúzó, fosztók, ki sok szörnyű dolgot mielték ezelőtt húsz esztendő felé is, csak Magyarországon is: Török Bálint, Móré László, Baso, Bebekek, Balassiak, Homonnaiak és többek: egyik másikra törvén kevélységekben, irigységekben, bosszúállásokban és fösvényiségekben.” (i. m. 109.)

pap tanácsi szerint. Vajha az fejedelmeknek hív tanácsadói volnának: Regem pietas magis tuetur quam ferrum.⁵³⁰

Mikor még Bécsben tanuló ifjú voltam is, izgatott az Úr Isten erővel is, hogy szállásomon prédikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt Oláh érsek, egri pispok, ki osztán érsekké lőn; Verancsics Antal; és az nyitrai Bornemissza pispok, reám gyülekeztek, és hol eleikben, hol az császár eleibe hívtak, ijesztöttek sokképpen, hogy ne prédikálnék. De mint szent Pál és Jeremiás mondja maga felől: egyfelől féltem, másfelől égett a szívem, és talám az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna. (...)

Még amaz nagy setétségben is, még szegény Mátyás király is mint panaszkodik a papi rendek pompaságáról, telhetetlenségéről, kevélységéről, buja, parázna, lator életjekről, kegyetlenségekről, torkosságokról és több undokságokról, olvasd meg Galeotust.

SOKFÉLE OSTOROZÁSI AZ ÖRDÖGNEK, KÜLÖNB-KÜLÖNB BŰN MIATT

Magyarországban, midőn az nemes és paraszt nép között sok fertelmeséget és tékozlást szerzettenek volna Rudolfus császár szolgálai (Bello parta, bello pereunt.⁵³¹ 1577): Isten ím ily büntetést tudott reájok adni. Hogy felindítsa őket, hogy elmennének Somlyai Bátori István király ellen, Danzka oltalmára, és ott vesszenek el miatta: íme, magyarokkal töltötte ki Isten az magyarok közt lött csintalanságot. (...)

Jeles bölcsek megbolondulnak, és eretnek, bolond, hamis tévelygésekbe esnek, mint Békés Gáspár, noha okos és eszes ember volna, de az Isten felől, az bűnbocsánatról, az Krisztusról csuda undok tévelygésbe vagon. Így Dávid Ferenc is. János deák jeles és híres deáksága miatt dicsőkedett, hogy minden polgárásszonyt megszeplősített Kolozsváratt, kiért az polgárok fejét vették, noha az királynak kedves szolgálja volt, és sokat fizettek miatta. Egy lator se bízzék magába.

Alvinczi György, Dávid Ferencnek Kolozsváratt oskolamestere, eretnek, ki tagadta az Úrjzus Krisztusnak örök istenségét, lakék nálam egynéhány nap, de azkor titkolta magát. Kérdem, ha ismeri-e valóban Dávid Ferencet, azt mondá: Intus et in cute, kívül-belől ismerem. Kérdem: Mit vélsz felőle; amit mond, szíve szerint mondja-é? Monda: Sőt valamit szájával

⁵³⁰ A királyt inkább óvja a jámborság, mint a fegyver.

⁵³¹ A háborúval szerzetek háborúval vesznek el.

beszél, titkon mind más a szívébe. Mondék: Tehát te is olyan vagy. És úgy volt: mert hogy elment tülem, az hívekre támadott, ily nagy kötél alatt, hogy azki egymást meggyőzi, azt felakasszák, ő meggyőzetett, és az török felakasztotta.⁵³² Nem jó játszódni Istennel.

Egy tisztos ifjú asszony, midőn drágaságban két gyermekét nem volna mivel tartani és koldolásért megpirongatták volna, mond az két kis gyermekeskéinek: Édes magzatim, nincs mit ennetek adnom, hanem jer, menjünk, haljunk meg együtt. Mondnak az gyermekeskék, bátor édesanyánk. De ők nem értik, mit mondnak. És egyiket ölbe veszi, másikat kézen viszi és először az két gyermekeskét az vízbe veti, azután ő maga is oda ugordik. Sokan sok kísérteteket szenvednek az szegénység miatt is.

MI IDŌNKBELI PARÁZNÁK

Balassi Menyhárt beszélt szörnyűségét az lator bujaságnak, hogy ő elein Budán, mikor az friss polgárfeleséget elhozatná, az büntétel után elutálá őket, és émelygett belé, gondolván, egyebek is mint undokoskodtak vele: azért nem fekhetett egy ágyba vélek, hanem elűzte mellőle, és párnát hagyított neki. Amaz éjten-éjszaka min elmormogott vele. És így is mérget megmutatta Isten az latorságnak.

Ismét egy jeles prédikátort láttam gyermek koromban, Kálmáncsai Mártont, ki elein igen nagy híres doktor volt, ki Debrecenben holt meg. Ez mikor Újhelyen lankék, Batizi Demeternek megmondja titokját, hogy régtől fogva egy leányt tartott férfiúi ruhába inasul, és vele lakott, de végre elveszi feleségül. Ez elein nagy pap úr volt.

HASZNAI EZ SOK ÖSZVEELEGYEDETT, JÓ, GONOSZ, RÚT, SZÉP HISTÓRIÁKNAK

Sokan sokféle ítéletet tehetnek ez ördögi lator undokságokról való írássomról. Némely mosolyogni fogja, némely szidalmazza, némely iszonyodik bele, némely keveset, némely több értelmet veszzen felőle; az testi bátrak, az játékosok, az ihogók-vihogók játszadozván mosolyogják némelyiket, de azok sem mindeniket, az latorságban merültek, kik szeretik az bálványozást és az éktelen parázñaságot és az telhetetlenséget, szidják és finnyálkodva szólnak róla, csak azért, hogy tessék, hogy már ők nagy jámborok volnának, maga képmutatók és titkon való latrok.

Hogy penig níhol ki is neveztem az szömélyekben, nagy urakban, asszonyokban, nemesekben, bölcsekben, nagyokban, kicsinyekben, azért

⁵³² A halálos kimenetelű hitvita a Baranya megyei Nagyharsányban zajlott le 1574-ben*

míeltem: hogy ne vélné valaki, hogy ez utálatosságokra a sátán csak ez világnak az gazzát vinné, és magát senki ne vélné jobbnak másnál: hanem meggondolná, hogy ő is ember, azért valamire akárkit is elvitt az sátán, őtet is elviheti, mert sok bolond csak röhegi, mikor másról valami szörnyűt hall, és azt az ember ítéli belőle: magát valaminek vélvén. (...)

Teneked azért, ha eszes vagy, ez éktelen írások erre is használjanak: hogy nézd el az egész világnak szörnyű undokságát, és gondold meg, hogy noha szemlátomást is sok gonosz bűnök vagynak, bálványozók, istenkáromlók, hamis esküvők, tolvajok, paráznák, lopók, hamis törvénytevők: de titkon kinek-kinek elröjtött szívében temény százezerszer többek vagynak, kiket mind lát az Úr Isten, és iszonyodik belé.⁵³³ Noha kedig sok a szemlátomást való bűn is, de igen kevés az eltitkolthoz képest: az sokféle betegségek, kólikák, köszvények, francuk, szem-, fül-, bélfájások, kőbántás, rabság, szegénység, dög, fegyver, csigázás, nyúzás, négygyé vágás, lófarkon hordozás, égetés, sütés, főzés és többek, noha mondok, sok és szörnyűk az látható kínok is: de senki és semmi az láthatatlan és örökké való kínokhoz képest.

AZ NAGY BÖLCSEKRŐL

Vajha annyi eszed, értelmed és értéked volna, hogy száz avagy ezer bölcsenek beszédit, magatartását, járását és minden cselekedetét eszedbe vehetnéd, akkor látnád, hogy egy sincs tökéletes bölcs, mert minden szempillantásban minden dolgokban fogyatkozást saldíthatnál, kevélységet, irigységet, más-nevetést, telhetetlenséget, sokszor röttenetes külső bűnöket is. Ha kedig szívek titokját által látnád, és gondolatit és belső kívánságait nézhetnéd, emiatt átélnéd rajtok, és pöknéd is őket. De Isten mind reá néz ezekre, ki békével is tűri, mert tudja, micsoda az emberi romlás.

Hogy ezeknek is írnék kedig, és nagy bőv szóval: erre okot adának egynéhány fő prédikátoroknak és fő barátimnak és jó uraimnak röttenetes kísértések és esetek. Kik közül némelyek kívántanak is tülem ezféle jegyzéseket...

⁵³³ Az 1558-ban Bécsben megjelent *Elektra* ötödik felvonása hatodik jelenetében hasonló szavakat ad a Mester szájába, Klytaimnestráról és Aigistosról szólva, de a maga korára gondolva: „...az nagy isten vakította meg ezeknek szíveket, hogy az ő nagy sok gonoszságokról, kevélységekről, fősvénységekről, bujaságokról, tobzódásokról megfigyeltének, mert soha nem akarának végetvetni nagy undokságoknak.” (Szöveggyűjtemény I. 359.)

Ti is azért vegyétek jó néven tülem,⁵³⁴ hogy én is ti érottetek ennyit fáradtam és veletek együtt magamat is vigasztaltam, hogy az tü kísértetek miatt el ne szakadnátok az úrnak édes ígéretitül.⁵³⁵

C 3 Orbai-széki Zabolai Székely Andrásnak a Pszkov vára alatti táborban 1581. szeptember 9-én kelt végrendelete

Én Zekel András Zabolay, Orbay székben, látván az én életemnek utolsó órájának jelenlétét, ajánlom az Uristennek szent kezében az én lelkemet, annak utánna végső szavaimmal ez világi jószágaimról teszek ilyen testamentomot. Legelőször könyörgök ő felséginek, az én életemig való kegyelmes uramnak, lengyel királynak, tekincse meg ő felsége először az Istent, annak utánna az én jámbor szolgálatomat és hogy én az ő felsége szolgálatján végeztem az én életemet, maradjon az ő felsége kegyelmessége az én atyámfiakra is. Az mely jószágot nékem ő fge adott, arról teszek ilyen testamentomot az én halálom óráján, mely jószág vagyon Esztelneken Kézdi székben. Az két húgomnak Bacz Borbálának és Katá-

⁵³⁴ Nem vették. Mivel a könyvben a dinasziától lelkésztsáraiig sokakról írt kínos dolgokat, felsőbb nyomásra egyházi bíróság ítélte felőle 1578. augusztusában: elítélték, írása visszavonására kötelezték. Mivel nem engedett, télvíz idején erővel zsuppolták ki Semptéről. Ezután Balassa Menyhárt fiához megy Detrekőre (a várat Menyhárt korában az emberek „Gyötrőkő”-nek nevezték), innen pedig Bécsbe, ahol a polgármester letartóztatja. Börtönéből megszökve Beckó várán át végleg visszatért Detrekőre. Mindenesetre egy bűnnel kevesebbet lehetett a fejére olvasni azáltal, hogy e könyve még 1579 előtt megjelent. Ebben az évben ugyanis Rudolf király megtiltotta, hogy engedélye nélkül bárki nyomdát állítson vagy könyvet adjon ki Magyarországon: „Második Rudolf Isten kegyelméből a rómaiak válaszott császára... (...) Hiteles beszámolóból megtudtuk, hogy vannak néhányan közületek, akik birtokaikon vakmerő bátorsággal nyomdát állítottak fel és kegyünk és privilégiumunk nélkül különböző könyveket, különböző eretnkségekkel telieket is nyomtattatnak vagy legalább is engednek nyomtatni. Mivel pedig a nyomdák efféle állítása és a könyvek kinyomtatása sem szent római birodalmunkban, sem más királyságainkban és tartományainkban különös kegyünk és privilégiumunk nélkül nem történhetik, azt akarjuk, hogy ez ebben a királyságunkban is sértetlenül, az eddigi dícséretes szokás szerint megőriztessék. Nektek tehát és közületek minden egyesnek legsúlyosabb méltatlankodásunk és a mondott nyomdák és könyvek elkobzásának büntetése alatt meghagyjuk és rendeljük, hogy egyikőtök se merészeljen birtokain kegyünk és privilégiumunk nélkül nyomdát állítani vagy könyveket nyomtatni, sőt köteles a felállítottakat széthányni és a kinyomtatott könyveket nem árusítani. (...)” (Iványi 81–82., latin.)

⁵³⁵ Bornemisza 47–125.

nak öt-öt ház jobbágyot hagyok, az többit a két öcsémnek; valami az tíz ház jobbágytól megmarad, mindenestől fogva a két öcsémnek hagytam, Bacz Tamásnak és Jánosnak. Az hatalmas istenért könyörgök ő felséginek, confirmálja ő felsége az én testamentumomat kézírásával... Kelt Plesovica alatt való táborban Muszkaországban...⁵³⁶

Báthory megerősítvén a végrendeletet, Esztelneket az elhunyt testvéreinek ajándékozta

C 4

Mi István Isten kegyelméből Lengyelország királya, Litvánia nagyhercege, Oroszország, Poroszország ... ura, nemkülönben Erdély fejedelme adjuk emékezetre..., hogy mi egyrészt néhány hűséges tanácsosunknak Felségünknek emiatt tett igen alázatos könyörgésére, másrészt pedig megfigyelve és meggondolván a néhai kiváló Bacz másként Székely Andrásnak hűségét és hűséges szolgálatait, amiket ő Felségünknek különböző hadi vállalkozásainkban, egyrészt abban a danzigiak ellen⁵³⁷ vállalt poroszbán ... irántunk tanúsított, másrészt a moszkvaiban is, mindenekelőtt Polock ostromában úgy viselte magát, hogy a mi vele kapcsolatos elvárásunkat ne csak teljesítse, hanem felül is múlja; és végül Pszkov városának megszállásában, a leginkább abban az időben, amikor katonáink a leghevesebben támadták, ebben az ostromban annyira teljesítette a derék katona feladatát és kimagasló lelkületének annyira tanújelét adta, hogy nem habozott dicsőségünkért elébe menni a halálnak. Ezen okokból tehát királyi kegyünket az ő halála után közelvalóira is kiterjeszteni szándékozva a mi székely Kézdi székünkben létező, Esztelneknek nevezett, korábban általunk hűséges szolgálataiért ugyane Székely Andrásnak ajándékozott és adományozott birtokot teljesen és egészében, a primipilusok és a puskás gyalogok kivételével, ha valaki történetesen lenne köztük a királyság használatára kiválasztván, együtt annak minden hasznával és bármi tartozékával stb. a nemes Bacz Tamásnak és Jánosnak, a nevezett Székely András test szerint való testvéreinek, nemkülönben Borbálának és Katalinnak, az ő nővéreinek, végrendeleti rendelkezése szerint, amit mi is megerősítettünk, és azok örököseinek és utódainak egyetemlegesen odaajándékoztuk és adományoztuk; sőt adjuk,

⁵³⁶ Székely Oklevéltár V. Nr. 983. 129.

⁵³⁷ Danzig ellen Báthory 1576–77-ben vezetett hadjáratot, a város meghódolt.

ajándékozzuk és adományozzuk örök jogon és visszavonhatatlan tartásra és birtoklásra egyszersmind bírásra... (...)⁵³⁸

C 5

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításából

PSALMUS XLIV *Ország rablásáról Izrael sí*

NÓTÁJA:

NE HAGYJ ELESNEM, FELSÉGES ISTEN, KESERŰSÉGEM BEN ETC
[AZAZ A XII. ZSOLTÁR NÓTÁJÁRA]

1 / Országnek kárát, sok elvitt rabját
Dávid mikor hallá,
Szomszéd pogánnak jó szerencsáját
Istennek panaszlá
Negyvennegyedik énekben népét
ezképpen siratá:

*

2 / Régi népektől, Uram, értettük
régi csodáidat,
Nekünk atyáink megbeszéllették
jeles dolgaidat,
Mit cselekedtél, hogy Egyiptusból
hoztad atyáinkat.

9 / Látjuk, ez sok jót eleink látták,
de most messze mentél,
Minket tetőlled eltaszítottál,
ugyan elvetettél,
Seregünk előtt, Uram, mint régen,
velünk ki nem jöttél.

⁵³⁸ Székely Oklevéltár V. Nr. 985. 131–132., latin.

10 / Azért az mikor szemben kell vínunk,
ottan hátat adunk,
Ellenség keze hatalmas rajtunk,
futva veszünk, hullunk,
Velünk az pogán töltözik, gazdag,
mert prédára juttunk.

11 / Sőt ugyan vágatsz, mint mészárszékre
kifogott juhokat,
Kemény rabságra vitetél, adál
afelett sokunkat,
Minden országra széllal elhintél,
hol pogán nyomorgat.

13 / Rajtunk gyalázat és szégyenvallás
oly szertelen vagy, on,
Meggüvölt, csúfol, gyaláz, szidalmaz,
hol mi pogán vagy, on,
Beszédbbe költünk, fejét csóválja,
ki hol lát világon.

21 / Láss hozzánk, Uram, kelj fel álmodbul,
mire nem serkensz fel,
Ne hagyj örökké, hogy az pogán nép
így vesztegessen el,
Mire fordítod tőlünk orcád el,
mire feledtél el?

22 / Sárba holt lelkünk, nagy seppedékbe
régulta vesződünk,
Erőnk elfogyott, segélj, hogy ily mély
örvénybe ne vesszünk,
Válts ki rabságból te jóvoltodból,
kibe reménségünk.⁵³⁹

⁵³⁹ Bogáti, 89–93.

Jelentés Balassi Bálint esküvőjéről és a sárospataki vár elfoglalásáról

Úgy tett, mintha Erdélybe indulna és midőn Sárospatak felé kitért, 1584. december hó 25-én az ókalendárium szerint, az új és reformált szerint pedig tizenötödikén,⁵⁴⁰ éppen az Úr születése ünnepén, mikor ott az ókalendárium szerint ünneplik, bement a belsővárosi templomba a nyilvános prédikáció meghallgatásának ürügye alatt, mely midőn befejeződött és a nép nagyobb része a templomból eltávozott, megragadva unokatestvére, özvegy Dobó Krisztina kezét, előrelépett vele együtt Balassa Andrásnak valami prédikátora elé (neve nem ismeretes), akit ő maga Balassa Bálint megegyezés szerint magával hozott, és ott a templomban a házassági szertartás szerint összeadatta magát vele. Ez megtörténvén, azonnal felmentek a várba, mely a fallal körülvett belsővárosi templommal összefügg, fegyveres szolgálknak nem kis számától kísértetve... Belépve ... a vár kapuján, ahol az örök szokás szerint feküdtek, elkezdett Balassa hozzájuk beszédet tartani, elmondta, hogy az az özvegy már törvényes házasságban megesküdött vele, és ezért tudják meg, hogy ennél fogva ő a vár ura. Kössék le tehát ők magukat hozzá szigorú esküvel, melyet ha nem tennének meg és ellenállni próbálnának, fejük vétele után kihányatja őket a várból... (...) ...ketten azok közül, akiket kihajítottak, és mások, akik véletlenül akkor a váron kívül maradtak, ... Sárospatak városának népét fegyverbe hívták, és azok nem is voltak restek ilyen gaztettől felindultan a dologhoz fogni. (...) ...mindnyájan, szolgálk és nép, beözönlöttek a vár piacára, mire Balassa őket észrevette, és látta, hogy nem bír ekkora tömeggel. Maguk Dobó úr szolgálk Balassának megparancsolták, hogy mivel ekkora gaztettet elkövetni és a várat ... a köteles hűséget hátrahagyva ilyen vakmerően elfoglalni merészelte, a várból rögtön távozzék, ha nem akarja ugyanazt elszenvedni, amivel ő fenyegetőzött. Mindettől megijedve a kapuk kulcsait eldobta és a várat a kapuőröknek átadta, és aztán megfogva feleségének kezét, ő ... kényszerülve, a katonák erejétől üzelve, felesége pedig önként, nehogy férjét elhagyja, ... Balassa valamennyi szolgáljával együtt eltávoztak...⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Fordítva értendő: a XIII. Gergely által bevezetett új naptár állt tíz nappal előbbre az ónál.* A királyi Magyarországon 1588-ban, Erdélyben 1590-ben vezetik be. Magyarországon az 1599:XLV. szerint, ha pap nem akarja követni a naptárreformot, veszítse jövedelmét, ha város vagy földesúr, alkalmanként ezer forinttal büntetessék.

⁵⁴¹ RML I. 394–397. A szöveg 1585. április 5-én kelt.

Balassi Bálint védekezése Dobó Krisztinával kötött házassága ügyében

C 7

...tudom, hogy mostan csak én vagyok a község csudája házasságom miatt Magyarországba. (...)

Engem minden tudatlan ember azért gyaláz és kárhoztat, hogy atyámfiát vettem, s házasságomat bűnnek alítják. Maga Moses, ki 18. Capite levitici lege lata gradus prohibitos recenseálja,⁵⁴² erről semmi emlékeztet nem teszen ott...

Más az pedig, hogy az Szentírás magyarázó Doktorok is, kitől az repurgata Ecclesiák⁵⁴³ függenek, ohol ez házasságot nem tiltják: Melanchton in Corpore Doctrinae, in tractatu de coniugio ezt írja együtt: Caeterum lex divina non prohibet connubia in secundo gradu in linea aequali, hoc est duorum fratrum, duorum sororum natis.⁵⁴⁴ (...)

Béza azonképpen az házasságról írt könyvében, Bullingerus és Victorinus Strigellius⁵⁴⁵ egyéb írásai között mindenütt admittálják [*megengedik*]. Nagyságod olvassa meg bátor az authorokat [*szerzőket*].

Ha azért én az Isten törvénye ellen semmit nem vétettem, sem az én Conscientiámat [*lelkismeretemet*] evel meg nem sértettem, sőt ebben mind nagyobb s mind kisebb rendbeli embereket magamnál követtem, kinek mi ellene vagyon az én házasságomba? (...)

De talám nem szabad énnékem (mondhatná valaki) az, ami az Szenteknek régen szabad volt? Maximilián császár ugyanezen gráduson házasodott meg, maga fejedelem lévén, gonosz példát nem kellett volna adni az községnek, ha gonosz ám az, mikor ember Isten törvénye szerint így házasodik. Pryny Gábiel, noha nem in secundo [*másod-*], de azért ugyan tertio gradu, [*harmadfokon*]⁵⁴⁶ kit az Magyarország törvénye megtilt,

⁵⁴² a Leviticum (azaz Mózes harmadik könyve) 18. fejezetében törvényt hozván a tiltott [rokonsági] fokokat vizsgálja

⁵⁴³ megtisztított egyházak – azaz a reformáltak.

⁵⁴⁴ Melanchton a házassággal foglalkozó értekezésében...: Egyébként isteni törvény nem tiltja a házasságot másodfokon egyeneságon, azaz két fivér, két nővér szülőiteinek.

⁵⁴⁵ Theodore de Bèze (1519–1605) francia protestáns teológus, Kálvin halála (1560) után a reformáció genfi irányzatának vezetője. Heinrich Bullinger (1504–1575) svájci német reformátor, a *Második Helvét Hitvallás* (1566) megalkotója, Strigelius német protestáns teológus, Melanchton tanítványa (1524–1569).

⁵⁴⁶ A Tripartitum (alább Balassi által is idézett) I. R. CVII. C. szerint: „A vérrokonság a szent kánonok és királyságunk törvénye szerint is a negyedik fokkal bezárólag akadályozza és tiltja a házasságot.” (Werböczy 233., latin.)

házasodott meg. Mágochy Gáspár az első feleségének közel való rokonát vette, kit nemcsak az magyar törvén, de az levitikumba is megtilt Moses. Ezek pedig nálamnál feljebb való rendek. Kubinyi Kristóf azonképpen, két Majtiny és Büdy Menyhért, s esmét az vöröskői tisztartó, kik nálamnál kisebb rendek, nemcsak olyat vettek, kit az Isten törvénye is megtilt, s mégsem csudálja, sem bántja őket senki. Kit azért számlálok elő, hogy Nagyságod⁵⁴⁷ értse, hogy semmi új dolgot és szokatlant én nem míveltem...

Mert mi az törvén dolgát illeti, nem azért hozom elő az Justinianus írt törvényét, hogy az Tripartitum ellen valamit magamnak használhatnék aval, mert tudom, hogy annak semmi ereje nincsen Magyarországon, de mindazáltal lege quinta de Nuptiis ő megengedi duorum fratrum aut duorum sororum natis coniugium.⁵⁴⁸ Igaz, hogy vétettem az Magyarországi törvénye ellen, de az mit ez vétékemmel érdemlettem, arról én senkitől gráciát [*kegyelmet*] nem kérek, ha vétékben konvinkáltatom [*elmarasztaltatom*]. Az mely atyafiak így házasodnak, megvagyon Tripartiti prima partis titulo 106, 107, 108 annak az büntetése írva. Valami az res mobilis [*ingóság*], azt sem az férje, sem az felesége el nem vehetheti. Az immobile bonumot [*ingatlan*] sem veszti el ők magok, hanem az gyermekeik.⁵⁴⁹ (...)

Az mi az aviticum et immobile [*ősi és ingatlan*] én jószágomat illeti pedig, az öcsémre szállana holtom után... De ha öcsém az én házassá-

⁵⁴⁷ Az ókalendárium szerint 1585. február 11-én kelt levél (BB 344.) címzettje Batthyány Boldizsár királyi tanácsos és étekfogó mester, híres törökverő és kora egyik legműveltebb főura. Már apja is sokat olvasott, maga a középfokú ismereteket Zágrábban szerzi, későbbi tanulmányai során a latinon és németen kívül megtanul olaszul, franciául (1560–61-ben Franciaországban van), spanyolul, de tud horvátul is. 1566-ban Zrínyi veje lesz, felesége Dorica. Hatalmas könyvgyűjtő munkája eredménye a németújvári könyvtár. 1590 tavaszán hal meg betegségben, erre utalhat utolsó fenmaradt üzenete is egy familiarisának: „Thowarba ott az asztalon talasz egj könyweth sok Receptokkal es az Doctor Melius leweleitis, azerth khuld ide mjnd az könjwel eggiotth, ha kedig az asztalokon meg nem találánád, tahath im az Almaryom khwichatis oda khwltem, keresd meg ottis...” (Iványi 408.)

⁵⁴⁸ A házasságról szóló ötödik törvényével ... két fivér vagy két nővér szülötteinek a házasságot.

⁵⁴⁹ A CVI. C. 2.§.-a szerint ha „...ha tudva és a testvérek vagy az örökösök tiltása ellenére történt meg a házasság, akár bekövetkezett végül a válás, akár nem: a házasság idején nemzett utódok szülei birtokaiban és birtokjogaiban nem örökölhetnek, hanem [azok] ténylegesen a vér szerint való testvérekre vagy más örökösökre háramlanak.” Ha a pápa törvényesítené is az ilyen házasságból született gyermekeket, az öröklésen ez sem változtatna. (Werbőczy 232–233., latin)

gomnak nem reclamált, sőt consentiált [*egyetértett*], és az én házasságom után osztoztunk is meg, sőt levelet is adtunk egymásnak, hogy kiki, ha akarja, az maga jószágát akárkinek elvallhassa; ha mondok, ezek mind meglévén köztünk, mi az jó atyafiságban megmaradunk és egymás jószágára nem szomjúhozunk, kinek mi ellene benne, ha ő nem reclamált, hanem consentiált az én házasságomnak? Mert az, mit Dobó Ferenc beszél, hogy 14. titulo Tripartiti primae partis, [*a Hármaskönyv első részének 14. címében*] meg vagy on írva, hogy incestuosi in notam infidelitatis incurrálnak [*a vérfertőzők a hűtlenség bűnébe szaladnak bele*], ha keresztyén ember, incestusnak Isten törvényéből nem mondhatja. Ha pedig az keresztyénségnél feljebb böcsüli az én feleségem pataki jószágát,⁵⁵⁰ azt ő lássa, de először reánk kell hiszem ezt bizonyítani és proscribálni kell bennünket, mert ante latam sententiam nemo puniri debet.⁵⁵¹ Az incestus sine copula [*a vérfertőzés esketés nélkül*] szokott lenni, de mi köztünk az copula intercedált [*az esketés közbejött*], az én atyámfiaiinak pedig consensusa accedált [*egyetértése hozzájárult*]. Más az, hogy ha az atyafiak között való házasság, ki per copulam, a spirituali persona publice, in Ecclesia nemine reclamante palam, juxta ultimum articulum⁵⁵² decreti Colomanni Regis (cui suffragatur Archiepiscopi Laurentii decretum synodale)⁵⁵³ lött, incestus volna, hát az Decretum nem szabott, sem szerzett volna külömb poenát és büntetést ezféle házásoknak, hanem ugyanazont, az mit az incestuosusoknak szerzett, tudniillik az nótát. (...) De ...incestuosi in notam infidelitatis incidunt, cum fuerint evidenter convicti et proscripti⁵⁵⁴, minket pedig senki még ingyen sem citált, nemhogy convincált vagy proscribált volna, s mégis jószágát feleségemnek ante latam sententiam in dicta causa [*a mondott*

⁵⁵⁰ Dobó Ferenc 1585. februárjában írt levelet a szépesi kamarának: „...Dobó Krisztina minden szolgáját, ti. a sárospataki tisztartóit és kasznárait Ő Cs. és Kir. Felsége hűségére, s az én hűségemre és Dobó Jakab hűségére, Dobó Krisztina nevének kizárásával, kinek azelőtt alá voltak rendelve, megeskettem...” (BB 343.)

⁵⁵¹ Az ítélet meghozatala előtt senkit sem szabad büntetni.

⁵⁵² Kálmán második törvénykönyvének utolsó (15.) fejezete: „Így döntött a szent zsinat: minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzésnek valami jelével és a felek egyetértésével történjék; máskülönben nem házasság, hanem parázñaságnak szerzete léssen.” (MK 148.)

⁵⁵³ ...esketés révén, egyházi személy által nyilvánosan, templomban senki nyilvános tiltakozásával, Kálmán király (neki Lőrinc érsek zsinati dekrétuma segít) dekrétumának utolsó cikkelye szerint.

⁵⁵⁴ a vérfertőzők a hűtlenég vétkébe esnek, miután nyilvánvalóan elmarasztaltattak és proskribáltattak

ügyben az ítélet meghozatala előtt] Dobó Ferenc s Jakab uram eloccupálta [*elfoglalta*], énnékem is sok marhámot elvette,⁵⁵⁵ kiről Ő Felségének könyörgöttünk mindketten az asszonyemberrel öszve...⁵⁵⁶ (...) Én gráciát nem kérek vétkemről, hanem kérek csak administrationem justitiae [*igazságszolgáltatást*]. Az mit törvéntelenül elvett Dobó, adja törvéntelenül vissza.⁵⁵⁷ És ha mi közüi vagyunk, keressen törvényt. Elszökhető nem vagyok, vagyunk zálogom az országba énnékem, ha nem akarnám is, kénkéntelen törvént kell állanom. Énrajtam, hogy ez most ebben a Causában [*ügyben*] így megesik, ki tudja, talám más dologban máson esik, és így szokássá veszik, hogy kiki az kiét ellophatja, osztán csak hoszú törvénre mutat neki. (...) Azért ... könyörgök Nagyságodnak, Nagyságod legyen bár ne énneltem, hanem az Igazság s az Szabadság mellett. Az Dobók uraságát ne nézze Nagyságod, az mienkét az én régi jó nemzetim török miatt Ő Felsége hívségében ha elvesztették, azt a kárt tisztességekre szenvedték.

Ez tisztességbeli kár után, ha én is szegénységre jutottam, arról mit tehetek? Szégyen gyanánt avar méltán senki nem gyalázhat. Nemzettel, emberséggel és egyébbel ollyal, kit gonosz szerencse embertől el nem veszthet, alábbvalónak magamot egyik Dobónál sem vallom, értékkel kisebbnek mondom. (...)

⁵⁵⁵ 1585. októberében kelt végrendeletében ezt írja Balassi: „Maradt továbbá Patakon ezüstmívem, ki én magamé, kinek számát én magam sem tudom, mert az registrom is ott veszett. Abban az ezüstmívben vannak tálak, kupák és egyéb töredék ezüstök, ezüst tányérok; azt is az én atyámfiaának, hagyom, Dobó Krisztinának. Ugyanott vagyunk három ezüstös nyergem, két hanzsárom, ezüstös aranyozott, két hegyes töröm: egyik merő ezüst aranyozott, az másik parasztl ezüstös, egy ezüstös sisakom, egy ezüstös dupla páncélom, kinek ujja nincsen, egy nyakbavetőm, merő ezüstös aranyozott, egy merő ezüstös szügyelőm aranyozott farmotringal egyetemben, egy pár sarkantyúm, merő ezüst fejéren, egy zabolám, ezüstös aranyozott, ismeg egy ló fejében való főkötő, kit Horvát János csinált, ezüstös...” (BB 356.)

⁵⁵⁶ Ezért e levél is: a király döntése tanácsosai véleménye lesz. Balasinak nehéz dolga van, mert (amiként a levélből kiderül) a kiváló jogtudós, a nyitrai püspök Mossóczy Zakariás szerint e házasság incestum, hacsak Balassi fel nem mutatja a pápai diszpenzációt – Dobó egyébként a Szentszék elé idézte őt.

⁵⁵⁷ Költői fogalmazás: amit Dobó törvénytelenül (törvény nélkül) elvett (hiszen a pataki zálogjóság, s mint ilyen, az ingóságok közé tartozik), azt adja vissza a vontakozó törvény érvényesítése előtt, azaz törvény nélkül.

Mossóczy Zakariás nyitrai püspök levelében tájékoztatja
Selmecbányát a *Corpus Iuris* megjelenéséről

C 8

Bölcs és körültekintő urak, nekünk igen becsülendő barátaink, üdvözlünk és magunknak ajánlását

Az ősi törvények szerint a rómaiak közül csak a parasztnak, a nőknek és a katonának lehetett büntetlenül nem ismerni a jogot, e királyságban azonban nem csak a katonák, nők és parasztnak, hanem maguk az ügyvédek, sőt legtöbbször a jogot szolgáltatók sem ismerték a haza törvényeit, a perlekedők hatalmas kárával. Tudvalevő pedig, hogy a törvények fogyatékosága vagy akár magának a jognak nem ismerete közepette az ítéletek gyenge lábakon állnak és legtöbbször igen erős a kedvezés. Mi tehát az ősi királyok és a mostani császári felség, legkegyelmesebb urunk sőt a magyar királyság dekrétumainak, rendelkezéseinek és cikkelyeinek összességét nagy munkával és fáradsággal már évek óta rendbetettük, kijavítottuk figyelmesen, sőt most nyomdába adattuk. Ebben uraságaitokat is részesíteni akartuk, kérve titeket, hogy ezt az ajándékot kedves lélekkel fogadjátok. Rövidesen nyilvánosságra kerülnek munkásságunk révén a királyi- és a bányavárosok statutumai, ezek tudomásunk szerint sehol sincsenek feltárva. Ezekkel együtt kívánjuk, éljen uraságaitok boldogul.

Kelt Nyitránkban, március 4-én az 1585. évben.

Uraságaitok baráti szervitora

Mossoczy Zakariás nyitrai püspök és örökös
ispán és a legszentebb császári és királyi
felség tanácsosa stb.⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ Iványi 90–91., latin. Mossóczy segítője a Bornemiszával hitvitát folytatott Telegdi Miklós pécsi püspök volt. 1586-ban történt halála után összeírták könyvtárát. A jegyzék 272 tételt tartalmaz, Nagy Gyula tette közzé 1880-ban a Magyar Könyvszemlében. Az antik tárgyúak között megtalálható Cicero szónoklatainak két kötete (jegyzékbeli száma 13. – a számozás 229–260-ig rossz), Plutarchus (105.), Aulus Gellius (106., 206.), Apuleius (115.), Plinius (256.), egy *Thesaurus antiquitatum* (62. – Az antikvitás kincsestára). Magyar tárgyúak például a váradi regestrum (55. – *Judicium ferrei et aquae*), Bonfini két példányban (2.), Ransanus (73.), Janus Pannonius (179.), Esztergomi régi misekönyv (263. – *Missale antiquum Strigoniense*), esztergomi szertartáskönyv (200. – *Ordinarium Strigoniense*), a (feltehetőleg 1428. évi) győri zsinat rendelkezései (142.), a Tripartitum (163.) és természetesen az általa összeállított törvénygyűjtemény (272.), a jegyzék összeállítói közlik, hogy a megtalált kb. négyszáz kinyomtatott példány még nincs bekötve. A reformáció irodalmából: *Theologia Martini Lutheri* (88., 228.), *Confessio Augustiana* (91., 230.), *Confessio Waldensium* (238.), *Johannes Huss* (171.),

Balassi Bálint jobbágya védelmében levelet ír
Ernő főherceghez

Fenséges herceg és legkegyelmesebb uram!

Fenséged parancsát, hogy Garay Mihály jobbágyot adjam ki, alázatosan vettem, amit ugyan készségesen teljesítenék, ha a besztercebányai kamarai prefektus igazságtalansága nem volna előttem túlságosan is ismeretes. Én neki 11 hónappal ezelőtt egy már ugyanezzel a bűnnel vádolt jobbágyot kiszolgáltattam, nem gondolva, hogy bármi igazságtalanságot és méltánytalanságot is követek el a szegény paraszttal szemben. De a dolog másképp történt, mint gondoltam, mert semmiféle szavahihető és valószínű tanúval nem sikerült a bűnt rábizonyítani. De azért korántsem bocsátották el az ártatlan embert, és nemcsak mind a mai napig kemény tömlöcben megbilincselve tartják, hanem sokszor a hóhérok kíntzásának vetik alá. Mintha bizony igazságos lenne, más tanúság, más érv híján kíntzással kicsalni az igazságot! Hiszen nyilvánvaló, hogy a legártatlanabb embert is könnyű önmaga vádolásának vallására kíntzással rákényszeríteni! Ygl úrnak⁵⁵⁹ a kegyetlenségén elszörnyülködve nem akartam átadni, mikor kérte Garay Miklós hibbei jobbágyomat, sőt megbántam és szégyellem, amit korábban megtettem, mikor hallottam, hogy hiszékenységem miatt oly igaztalanul, oly kegyetlenül kínozzák jobbágyomat, annál is inkább, mert azt az ország egyetlen törvénye szerint sem kellett volna megtennem. Ezért kérem Fenségedet, kegyeskedjék a dolgot bölcsessége szerint mérlegelni és engem nem arra kényszeríteni, amire sem az igazság, sem az ország törvénye, sem az inscriptio [*beírás*] kötése (melynek folytán e várat birtokolom) nem kényszerít. Én pedig, mint ahogy Ygl úrnak is azelőtt megírtam, most Fenségeddel is közlöm, hogy hajlandó vagyok az ország alkotmánya értelmében, Hibbe városában igazságot szolgáltatni Ygl úrnak, mikor neki tetszik, s ha ezzel az igazságszolgáltatással és ítélettel nincs megelégedve, abba is belemegyek, hogy a megyeszéken, nyilvánosság előtt, hol igazságot tesznek a főispán és a nemesek színe előtt, az ügyet megvitassuk, és minden haladék nélkül az

Beza (255.), *Corpus doctrinae Lutherianae* (129.). Egyháza irodalmából megtalálhatóak az egyházatyák, Szent Jeromos (16.), Aranyszájú Szent János (18.), Aquinói Tamás (27.), Ambrosius (31.), Augustinus (61.), Tertullianus (156.), Cyprianus (157.), vannak a Tridentinummal kapcsolatos könyvei (68., 244.) stb.

⁵⁵⁹ Besztercebányai bányaprefektus, egy rézlopási ügyben bepanaszolta a költőt Rudolfnál.

ítéletet végrehajtassuk. Mert ugyanabban az ügyben felperesnek lenni és ítélezni is Ygl uramnak a törvény szerint nem lehet. Hogy pedig mennyire igazságos dolog, hogy egy jobbágyot, kit már azelőtt megvádolt, és kire a bűnösséget semmi módon rábizonyítani nem tudta, végül is hogy a Tekintetes Úrnak csupán önmaga előtt legyen nyilvánvaló az ügy, s nehogy egy parasztot minden ok nélkül és büntetlenül törvényre híni és oly sokáig tömlöcben tartani lássék, a hóhérnak kínzására átadjon, vagyis, hogy egy keresztény ember jobbnak lássa az ártatlant üldözni, mintsem hogy maga az elővigyázatlanúság színében tűnjék fel, Fenségedre bízom, hogy megítélje.

Fenséged alázatos és örökké szolgálja

Balassa Bálint⁵⁶⁰

Címek Mossóczy Zakariás könyvtárából⁵⁶¹

C 10

2. Agricultura Constantini, 1.⁵⁶² 8. Examen Tezion Zwinglianorum⁵⁶³ 15. Articuli regni Vngariae scriptus liber⁵⁶⁴ 17. Hero de mechanicis bellicis⁵⁶⁵ 26. Articuli Ladislai et Ludovici regum Vngariae⁵⁶⁶ 28. Constitutiones ecclesiae Varadiensis⁵⁶⁷ 35. Breviarium Romanum ecclesiae Nitriensis cum fibulis argenteis, veluto nigro obductum⁵⁶⁸ 37. Lexicon greco latinum 41. D. Chrisostomi in epistolas Pauli graece⁵⁶⁹ 62. Heresologia. Heresologia vel graeci et latini scriptores veteres per quos haereses sunt confutatae⁵⁷⁰ 90. Vetustissima Biblia⁵⁷¹ 91. Decreta concilii

⁵⁶⁰ BB 372–374. A levél 1587. január 25. előtt kelt Lipótújváron.

⁵⁶¹ A könyvcímek előtti sorszám Iványi (451–484.) számozása.

⁵⁶² 1540-ben jelent meg Constantinusnak a földműveléssel kapcsolatos előírásaiból való válogatás húsz könyvben Bázelen.*

⁵⁶³ Zwingli úrvacsora-tanainak vizsgálata Bártfán jelent meg 1586-ban.*

⁵⁶⁴ A bécsi udvari könyvtárban őrzött Ilosvai-kódex.*

⁵⁶⁵ Hero műve a hadigépekről Velencében jelent meg 1572-ben.*

⁵⁶⁶ II. Ulászló és Lajos magyar királyok törvénycikkei.

⁵⁶⁷ A váradi káptalan 1370. évi statutumainak egyik példánya, amely a káptalan 1557-es megszűnése után kerülhetett Pozsonyba, Nyitrára vagy Nagyszombatra.*

⁵⁶⁸ A nyitrai egyház római breviariuma ezüst fibulákkal, fekete vászonnal bevont. Az RMK csak egrit, esztergomit és zágrábit említ, valamint a pannonhalmi bencésekét megferencest.

⁵⁶⁹ Chrysostomos interpretációja Pál leveleihez, Verona, 1529., görögül.*

⁵⁷⁰ Bázél, 1556., régi görög és latin szerzők, akik révén az eretnek tanokat megcáfolták.*

⁵⁷¹ Igen régi biblia, valószínűleg kézíratos.*

Tridentini⁵⁷² 104. Scriptus liber Ciceronis de oratoria⁵⁷³ 105. Acta et constitutiones synodi Jauriensis⁵⁷⁴ 110. Ovidii methamorphosis 118. Ordinarium Strigoniense⁵⁷⁵ 121. Plautus 135. Nicolai Telegdini duo libelli ungarici⁵⁷⁶ 136. Eiusdem de callendario libelli 2⁵⁷⁷ 137. Eiusdem contra Petrum Bornemyza⁵⁷⁸ 138. Eiusdem postillarum tres partes⁵⁷⁹ 141. Opera D. Hieronimi in 4 voluminibus⁵⁸⁰ 142. Opera D. Augustini in voluminibus 8⁵⁸¹ 160. D. Thomae Aquinatis volumina 6⁵⁸² 178. Erasmi Roterdami catechesis. 190. Catechismus Canisii Vngaricae⁵⁸³ 254. Tripartitum Vngariae in tribus voluminibus⁵⁸⁴ 267. Nicolai Olahi

⁵⁷² A tridenti zsinat dekretumai.

⁵⁷³ Cicerónak a szónoklatról írt könyve

⁵⁷⁴ Prágában jelent meg 1579-ben, feltehetően ugyanaz, amelyik Telegdinek (558) is megvolt.

⁵⁷⁵ Nürnbergben jelent meg 1469-ben, de Telegdi is kiad saját költségén 1580-ban Nagyszombaton egy általa javított *Esztergomi szertartáskönyvet*.

⁵⁷⁶ Telegdi Miklós két magyar könyve.

⁵⁷⁷ Ugyanannak két könyve a kalendáriumról.

⁵⁷⁸ Ugyanannak Bornemisza Péter ellen. (1580-ban jelenteti meg *Feleletét* Bornemisza művére nagyszombati nyomdájában, ugyanekkor ugyanitt kiad egy rövid írást is, amelyben „meg bizonytattat, hogy a Papa nem Antichristus”. Egy évvel később jelenik meg az „Egy Nehany Jeles Okai...” annak, hogy miért nem akarja venni Luther és követői tudományát.)

⁵⁷⁹ Ugyanannak háromrészes evangélium-magyarázata (*Postilla*) három részben. Az első 1577-ben jelenik meg Bécsben. Erre válaszol Bornemisza Péter a *Fejtegetéssel*, ami Telegdit a második rész kiadására ösztönzi. 1578-ban jelenik meg Nagyszombaton, miután az előző évben a püspök ezer forintért megvette a bécsi jezsuiták 1563 óta használaton kívül álló nyomdáját és saját házában felállította. Ezzel, amint Szabó Károly írja, megszületik az első magyar földön nyomtatott, katolikus szerzőtől írt magyar könyv – eddig ugyanis csak a protestánsoknak volt nyomdájuk. (Bornemisza e művére külön műben is válaszol majd, 578) A *Postilla* harmadik része 1580-ban jelenik meg Nagyszombaton.

⁵⁸⁰ A Szent Jeromos-összes Bázelen jelent meg, először 1516-ban.*

⁵⁸¹ Augustinus művei nyolc kötetben. (Szent Ágoston (354–430) műveit Erasmus adta ki Bázelen 1528–1529-ben.)

⁵⁸² Aquinói Szent Tamás (1225k.–1274) kötetei.

⁵⁸³ Petrus Canisius *Capita doctrinae Christianae seu parvus Catechismus Catholicorum*ját Telegdi kiadta Bécsben 1562-ben magyarul „Az nagyszombati tanuló deac giermekenec” ajánlva.

⁵⁸⁴ A Hármaskönyv Bécsben jelent meg először, 1517-ben, a szerző költségén. Az 1581. évi kiadása már az ötödik volt, magyarul Weres Balázs fordításában Debrecenben adták ki 1565-ben, ezt Heltai kissé megjavítva öt év múlva Kolozsvárt. (Első kétnyelvű kiadása ifjabb Heltaié, Debrecen, 1611.)

praecepta catholica⁵⁸⁵ 308. Paraphrasis Roterdami 319. Corneli Taciti Annalis⁵⁸⁶ 320. Titus Livius 323. Bonfinius⁵⁸⁷ 326. Cronica regum Vngariae⁵⁸⁸ 329. Historiae regni Boemiae⁵⁸⁹ 354. Refutatio errorum Valdensium⁵⁹⁰ 344. Vitae Caesarum⁵⁹¹ 345. Platina⁵⁹² 350. Pollibius graece et latine⁵⁹³ 351. Alcoranus Turcicus 356. Histroia Turcica 369. Aristoteles de anima⁵⁹⁴ 395. Exequiae Ferdinandi imperatoris⁵⁹⁵ 404. Suetonius 405. Julius Caesar 406. Salustius 407. Valerius Maximus 433. Historiae Sigetii⁵⁹⁶ 441. Ovidii Epistolae 443. Ovidii libri fastorum⁵⁹⁷

⁵⁸⁵ Oláh Miklós *Catholicae, Ac Christianae Religionis praecipua quaedam capita...*, azaz a katolikus és keresztény religiónak némely fő, a Szentírásból és egyebünne levezetett, a nagyszombati zsinat elé tárt és röviden kifejtett fejezetét tárgyaló műve 1560-ban jelent meg Bécsben, aztán egy év múlva ugyanott ismét.

⁵⁸⁶ P. Cornelius Tacitus (54 k.–?) a principatus korának legnagyobb történetírója, leghíresebb műve az *Annales*, *Évkönyvek*.

⁵⁸⁷ Bonfini művének első három *decasát* 1543-ban jelentette meg Bázelen Martinus Brenner, hozzácsatolva a pannonok Noétól számított kronológiáját. Ugyanitt jelenik meg ennek a javított és kiegészített kiadása Sambucustól 1568-ban, ez utóbbinak Mossóczy akár 1580-es frankfurti kiadását is olvashatta.

⁵⁸⁸ Magyarország királyainak krónikája – ilyet az RMK-ban nem találtam, csak Sambucustól egy *Reges Vngariae*. Ezt Bécsben jelentette meg 1567-ben Janus Panonius *Eranemusával* (A szelek versenye) együtt, amit, mint azt az ajánlásban Forgách Ferencnek írja, Firenzében talált meg.

⁵⁸⁹ Van ezen kívül cseh könyv – többek között biblia, törvénykönyv, világkrónika, szótár, ábécé (*abecedarium*).

⁵⁹⁰ A valdensek tévelygéseinek cáfolata. (A valdensek Pierre Waldes lyoni kereskedő követői, aki 1176-ban minden vagyonát szétosztotta a szegények között és az evangéliumi tisztaságú élethez való visszatérést hirdette.)

⁵⁹¹ Suetonius: A Caesarok élete

⁵⁹² Platina Bertalan pápai könyvtárigazgató *Vitae pontificum Romanorum...* (A római pápák élete...), sok kiadást megért műve lehet.*

⁵⁹³ Polübios (Kr.e. II. század) negyven kötetből álló egyetemes története töredékesen maradt fenn. Kezesként került Rómába, Hellas leigázása után része volt az új berendezkedés kialakításában.

⁵⁹⁴ Aristotelés (384–322) a lélekről.

⁵⁹⁵ Ferdinánd imperátor temetése. (Talán a történetíró Forgách Ferencé, mert ő tartotta a gyászbeszédet a meghalt uralkodó felett, ez megjelent Bécsben 1565-ben. Ugyanekkor és ugyanitt Sambucsnak is megjelent egy *Oratio*ja az uralkodó halálára, Berzeviczi Mártonnak pedig Párizsban.)

⁵⁹⁶ Ha az 1556-os ostrom története, akkor lehet az, amit Sambucus jelentetett meg Bécsben 1568-ban, ha az 1566-osé, akkor esetleg egy XVI. századi, talán az ostrom évében elkészült, töredékesen fennmaradt, *Historia az Szigetvárnak veszéséről* című vers, amely Szabó szerint a kolozsvári Heltai-nyomda terméke lehetett.

⁵⁹⁷ Ovidius levelei illetve a *Fasti* könyvei.

447. Cornelius Celsus⁵⁹⁸ 450. Galica grammatica 451. De avibus Italiae⁵⁹⁹ 453. Lucretius 456. Dictionarium Kaldaicum 458. Isocrates⁶⁰⁰ 461. Plutarchi opera in tribus voluminibus⁶⁰¹ 465. Aulus Gelius⁶⁰² 472. De magistratu Martini Rakoczy⁶⁰³ 475. Anacreontis⁶⁰⁴ 476. Panagerius Georgii Drascovitii⁶⁰⁵ 483. Panegiricus Verantii⁶⁰⁶ 484. Bucolica Vergilii 494. Plinii sententiae 496. Aesopus 498. Epistolae Aeneae Sylvii⁶⁰⁷ 504. Galeni opera⁶⁰⁸ 519. Ciceronis opera in duobus voluminibus⁶⁰⁹ 522. Opera Xenophonis⁶¹⁰ 523. Plotini de rebus philosophicis⁶¹¹ 524. Teocritus 525. Opera Boetii⁶¹² 528. Linguae latinae thesaurus in tribus

⁵⁹⁸ Celsus Tiberius korának (14–37) tudósa, művéből az orvostudománnyal foglalkozó rész maradt ránk.

⁵⁹⁹ Itália madarairól

⁶⁰⁰ Attikai szónok, 436-ban született, a khairóneiai csatta után önként éhen halt (338).

⁶⁰¹ Plutarkhos (46–120) művei három kötetben.

⁶⁰² II. századi római író, legismertebb műve az *Attikai éjszakák*.

⁶⁰³ Martinus Rakocius *De Magistratu Politico*, II. Miksa császárnak ajánlott, 1574-ben (h.n.) megjelent három könyvből álló műve.

⁶⁰⁴ Anakreóni dalok, kb. hatvan költeményből álló gyűjtemény, amelyet a X. század elején Konstantinos Kephalas csatolt az általa összeállított *Anthologia Palatinához*. Anakreón maga a VI–V. században élt, költészetének meghatározó témája a bor és a szerelem.

⁶⁰⁵ Draskovich György *Dicséneke*. (Draskovichnak 1551-ben Padovában megjelenik egy Kálvint cáfoló műve is, Fráter Györgynek ajánlva. Két latin nyelven megjelent szövege, egy levél és egy beszéd mellett ismert tőle az *Igen Zep Kenyw, az Kezenseges Igaz kerezeny hynek regysege, es Igassaga mellett, mynden Eretmesegnek wysaghy ellen. Mellyet az LIZINIAY VINCE, ennek elewtw, Ezewr eztendewuel zewrzet*. valamint ugyanekkorból ugyaninnen egy Lactantius-fordítása.

⁶⁰⁶ Verancsics *Dicséneke*. (Az RMK szerint ekkor Verancsicsnak két beszéde volt nyomtatásban olvasható, az egyik a Pozsonyba érkező Rudolfot fogadó, Velencében jelent meg, a másik egy év múlva, 1573-ban Bécsben, Rudolf magyar királyt köszöntő két orációja.)

⁶⁰⁷ Aeneas Sylvius Piccolomini levelei. (767; leveleiből magyar nyelven a Magyar Helikon jelentetett meg válogatást *Pápa vagy zsinat?* címmel 1980-ban.)

⁶⁰⁸ Galenus művei görögül Bázisban, latinul Velencében jelentek meg négy kötetben.*

⁶⁰⁹ Összes művei Milánóban 1490-ben, majd Párizsban jelentek meg, mindegyik két kötetes.*

⁶¹⁰ Athénban született történetíró (434–359). Nevezetes tette a görög zsoldossereg viszsza- vonulásának irányítása Perzsiából, ezt örököltette meg az *Anabasis*-ban. Írt egyebek között Kürosról és elsőrangú forrás Sókratész életéhez.

⁶¹¹ Plotinos (204–269) filozófiai értekezései.

⁶¹² Boethius (475k.–524) leghíresebb műve a fogságban írt *De consolatione philosophiae*, A filozófia vígasztalásáról.

voluminibus⁶¹³ 531. Adagia Erasmi⁶¹⁴ 534. Grammatica hebraica 548. Pomerium de sanctis 549. Pomerium de tempore⁶¹⁵ 554. Copernicii volumen 558. Euclidis geometria 565. Joannis de Monte Regio tabulae⁶¹⁶ 589. Joannes Sommerus⁶¹⁷ 626. Breviarium Srighoniense⁶¹⁸ 649. Liber de anima Philippi Melancthonis⁶¹⁹ 657. Ritus explorandae veritatis⁶²⁰ 669. Officia Ciceronis⁶²¹ 684. Homerus⁶²² 685. Eiusdem Odisea 697. Contiones Petri Bornemisza⁶²³ 740. Novum testamentum Vngaricae⁶²⁴ 741. Biblia Vngarica⁶²⁵ 752. Colloquium Lutteri⁶²⁶ 767. Resolutiones Petri Bornemisza⁶²⁷ 770. Libellus Vngaricus 771. Petri Bornemisza

⁶¹³ A latin nyelv kincsestára három kötetben.

⁶¹⁴ Valamelyik Adagia. (Az *Adagiorum chiliades* (Ezer szólásmondás) mintájára készítette el Baranyai Decsi János a maga latin-görög-magyar nyelvű (*Adagiorum graecolatinoungaricorum chiliades quinque*) szólásgyűjteményét, amely ötezer szólást tartalmaz 5 könyvben, és Kolozsvárt jelent meg 1598-ban.)

⁶¹⁵ Temesvári Pelbárt *Sermones Pomerii de Sanctis* 1499 (Hagenau) és 1520 között 19 kiadást ért meg, a *Sermones Pomerii de tempore* ugyanennyit 1489-től 1521-ig.

⁶¹⁶ „A direkciók táblázata”. (Regiomontanust Vitéz János, akinek a szerző műve első példányát is ajánlja, hívta Magyarországra, hogy az Academia Istropolitana tanára legyen. Regiomontanus itt készíti el a bolygók elhelyezkedésére vonatkozó táblázatát, amelyet Kepler idejében is használtak még.)

⁶¹⁷ Johannes Sommer az erdélyi Beszterce iskolaigazgatója volt, amikor 1569-ben Gyulafehérvárt megjelent egy száz pár esküvőjére írt elégiája. Két évvel később – már Kolozsvárt dolgozva – adják ki János Zsigmond halálára írt gyászbeszédét.

⁶¹⁸ 1480-tól 1558-ig tizenegy kiadást ért meg.*

⁶¹⁹ Melancthon könyve a lélekről.

⁶²⁰ Feltehetően a Fráter György-féle, A56.

⁶²¹ Cicero: A kötelességről.

⁶²² Volt *Homeri opera graeco latina* is (874.).

⁶²³ Bornemissza Prédikációinak 1584. évi Detrekő-Rárbokon nyomott kiadása.*

⁶²⁴ Sylvesternak 1541-ben Újszigeten jelent meg Újszövetség-fordítása. A következő Török Bálint fogolytársa, Maylád István özvegyének, Nádasdy Annának ajánlva, Heltai Gáspár nyomdájában készült el 1561–1562-ben, Méliusz Péter a maga fordítását 1567-ben Szegeden (? török terület!) adja ki, végül Félegyházi Tamás debreceni prédikátor görögből fordítja magyarra és jelenteti meg Debrecenben 1586-ban. (Iványi jegyzete szerint csak az utóbbi három lehet, és az RMK is csak őket tünteti fel az *Újszövetség* címszónál.)

⁶²⁵ Csak Heltai 1551–52-ben megjelent négy részes bibliája vagy az 1536-ban Bécsben Singreiner-nél megjelent magyar biblia lehet.* (A Kronológia szerint Heltaitól 1551-ben csak Mózes öt könyve jelent meg.)

⁶²⁶ Luthertől is, Melanctontól is rengeteg könyve volt Mossóczy-nak, egy részük egy csomóban 747–761 között.

⁶²⁷ Bornemisza Péter *Fejtegetés* című, Telegdi ellen írt műve, Semptén jelent meg 1577-ben vagy 1578-ban, elveszett. (Kulcsár Péter szíves közlése.) Bornemisza a *Postilla* első

fundamenta religionis christianae⁶²⁸ 772. Libellus Vngaricus de trinitate 785. Vegetius, Frontinus⁶²⁹ 792. Carmina de laudibus Verantii⁶³⁰ 821. Opera Apulei⁶³¹ 850. Decretorum Vngaria exemplaria 13⁶³² 853. Textus Avicenae⁶³³ 874. Stellarius coronae beatae virginis Mariae⁶³⁴ 900. Dictionarium septem linguarum⁶³⁵ 916. Descriptio Japoniae⁶³⁶ 922. Plinii naturalis hystoria volumina quatuor⁶³⁷ 923. Operum Ciceronis volumina quinque⁶³⁸ 928. Confessio plebanorum comitatus Thrinchiniensis⁶³⁹ 933. Pontificale Romanum rubeo veluto obductum et bullis ac fibulis inauratis ornatum capituli Strigoniensis⁶⁴⁰ 936. Missale Strigoniense violaceo veluto obductum⁶⁴¹

kötetét 1569-ben írta meg, ekkor Balassa János prédikátora annak zólyomi várában. A kinyomtatáshoz pénz kell, azért városokhoz is fordul segítségért, így Nagyszombathoz is: „(...) Írtam enis egy postillat, kibe az szokott Euangeliomokat nagi büen es oly niluan meg magiaraztam hogi akar mel falubeli parasztsag is könien meg ertheti, kit azert is mieltlem hog csak egy giermek oluasasara is sokan tanulhassanac. (...) De mierthogi közönseges iora közönseges segitcseget keuan az úr isten sok jamborok aianlottac magokat nem csak az urac közzül, de az nemesseg közzül is, nimel ötuen forintal is. Az könnec kedig ki niomtatasa többre menne ezer forintnal, mert közel három szaz arcuson uagion. (...)” (TT 1878. 385.) Ezen első kötet 1573-ban jelent meg, részben Huszár Gál komjáti nyomdájában készül el, részben a sempteiben. A következő évben a második jelent meg, Semptén, ugyanitt a harmadik (1577) és egy év múlva a negyedik. Az ötödik felét még itt nyomtatták, aztán Bornemisza elüldözése miatt a második felét már Balassáék detrekői várában, 1579-ben.)

⁶²⁸ Talán a semptei nyomdájában 1577-ben megjelentetett *Négy könyvecske a keresztyén hitnek tudományáról* lehet, az első a gyermekeknek, a második az idősebb közösségnek, a harmadik a prédikátoroknak szól, a negyedik vigasztaló könyvecske. Feltételezhetően ugyanebben az évben adta ki *Fejtegetését*, 579!

⁶²⁹ Vegetius (Kr.u. IV. század) korábbi antik szerzők – többek között Frontinus (40 k. – 105 k. – hadtudományi műveit kivonatolta.

⁶³⁰ Énekek Verancsics dicséretére.

⁶³¹ Apuleius (Kr.u. II. század) művei.

⁶³² Magyarország törvényei 13 példányban.

⁶³³ Avicenna (980–1036) Aristotelés-kutató filozófus, a skolasztika első nagy alakja.

⁶³⁴ Temesvári Pelbárt műve 1496–1586 között huszonegy kiadást ért meg külföldön.

⁶³⁵ Hétnyelvű szótár.

⁶³⁶ *Japán szigetének rövid leírása* 1582-ben jelent meg Kölnben.*

⁶³⁷ Plinius négykötetes *Hystora naturalis*.

⁶³⁸ Cicero művei öt kötetben.

⁶³⁹ A Trencsén megyei plébánosok hitvallása

⁶⁴⁰ Az esztergomi káptalan vörös bársonnyal bevont és aranyozott bullákkal meg fibulákkal díszített főpapi római misekönyve.

⁶⁴¹ Violaszínű bársonnyal bevont esztergomi misekönyv – Nürnbergben jelent meg 1498-ban egy, Tiebold Feger budai könyvkereskedő költségén, van Missale Velencéből

A Szép magyar komedia ajánlásából

C 11

Egynéhány ok készerít reá, hogy kegyelmeteknek⁶⁴² ajánllam ez Comediát. Egyik ez, hogy magamnak is kedvet találnék vele,⁶⁴³ más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben s mind itt kinn Magyarországon az versszerzést igen elővették, és közdologgá is tötték, kit nem gondoltak akármi héjával essék csak önekik tessék és az versek fejében mehessenek ki az hasomló böttük.

Akarám azért ez Comedia-szerzést új forma gyanánt elővenni, hogy ha az ott benn való ifjak az ide ki valókat az versszerzésben nemcsak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték, ebben se maradnának el az idevalóktul. Sőt indulnának el utánnak; úgy én részemre pedig ezt sem bánom, ha azt is, mint az versszerzést, elveszik tőlem. Meg is lehet pedig az olly elméjő friss ifjaktul, kiknek nemcsak az bölcs tudomány, hanem Kegyelmetek szépsége is serkengeti újabb, újabb dolgokra és szerelmes találmányakra⁶⁴⁴ elméjeket; nekem, ennyi sok kölemb-kölembféle káro-

is, 1498-ból, Johannis Paep budai librarius költségből. A könyvjegyzékben képek is szerepelnek, például Ferdinándé és Miksáé, aztán püspökökről (Verancsics Antal, Mosóczy, Bornemissza Pál, Radéczi, Fejérvölgy István), aztán *Joannis Corvini seu Huniadi imago*.

⁶⁴² Az erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak mint jóakaró asszonyinak holtig való szolgálatját ajánlja.

⁶⁴³ „Hogy pedig ez dolgot vettem előmben s mást nem, oka ez, hogy az én véghetetlen nagy szerelmemnek valami példáját akartam mégis ez Comediában megmutatni annak, az kinek nevének emlékezetére az igaz szerelemben nagy alázatosan, engedelmesen meghajol mindenkor az én térdem.” (BB 177.)

⁶⁴⁴ „Csakhogy nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérmesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, az mivel egyeb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgy-mint Diáksággal, jó nyelvvel s elmével, s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő ajándéki az emberekben! Ha régen Ciceronak Romában s Demostenesnek Athenásban nagy tiszteséget szerzett az jó hírnév, ha Virgiliusnak, Homerusnak jó hírt nevet szerzetek az szép versek, azonképpen ha Sándornak s Juliusnak az jó tudomán s bölcsesség nemcsak használt, de tiszteségére esett, mi miért pirolunk meg rajta? Micsoda lehet éketlenb bolondság, mint azt szégyenleni, az mivel ember nemcsak jobb egyeb állatoknál, hanem az miből ember az Isten esmeretit, s az üdvösségre való utat igazán megtanoló (kik az Bibliának s egyes Doktoroknak írásinak olvasásából lehetnek), kivel ember egésségét is oltalmazhatja, betegségét is gyógyíthatja, s még arrúl is az bölcs emberek szoktanak írnia s regulákat [szabályokat] szabni, mind most s mind ez előtt, kiből ember példát s tanulságot vehet, mint mehessen elő, s mint vehessen jó nevet, s mint nyerhessen jó nevet s jó hírt, s nagy tekintetet magának ez világon. Ha atyánk Mátyás királynak, Károly császárnak nem volt kárára, sőt nagy hasznára az Diákság, Asztrológia azonképpen, ... mi miért irtózunk úgy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy az kinek az Isten az

kat vallott szegénlegénnek, igaz, elég csak elkezdni is, azmint egyebnek oztán fogyatkozás nélkül véghezvinni és megékesíteni. (...)

Kegyelmeteknek míg él, örömet szolgál

Julia rabja N N⁶⁴⁵

C 12

A szerelem Magyarországon

...az mi az szerelmet illeti, azt Magyarországon immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követték mind titkon s mind nyilván mindenek, hogy sem Olaszok nagyobb okossággal, sem Spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik. Tudok egynéhány példát Magyarországon, kiknek vásárra nem jutott szerelmek, kikről, ha gyalázatjuk nélkül emlékezhetném, megbizonyítanám, hogy mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s míeljen s nagyobbbat ki szerezzon szeretőjeiért, mint az Magyar nemzet. Mert tudok olyanokat, kik házastársok előtt sem tagadták szerelmeket, sőt megmondották, hogy ők tekintet nélkül szeretnek, mely tekintet mélkül való szerelmeket midőn házastársok kérdené tőle mi volna: azt felelték, hogy semmi egyéb, hanem ők sem az Istent, sem az lelkeket, sem gyermekeket, sem léteket, sem tisztességet, sem nemzeteket, sem hírt, sem Embert nem tekinthetnek az ő szerelmekben, hanem mindezeket hátrahagyván, az ő szeretőjüket kell szeretnie. Meg is halni penig, ki kész lett volna szeretőjéért, tudok mind férfiat s mind Asszont, úgy penig, hogy ingyen nem más miatt, hanem

bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élet vele. Tudom, mit itt mondanak az szapora szívek ellenem, tudniillik, hogy nem szerelem dolgáru, hanem másru kellett volna elmélkednem, mert ezekkel csak botráncozást csinálók az ifjú s fejr cseléd között. Kiknek azt felelem, hogy Historiát nem írhattam, mert egyik az: vagyon ki írja, másik az penig, hogy talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is; szent írást sem, mert arrul is mindkét felől eleget írtnak s írnak is, hanem olyat kellett előhoznom, ki, az mint elsőben is megmondám, az szomoróknak is örömes s víg kedvet hozna. Botráncozást az nem hoz senkinek, mert tisztességes szerelem vagyon benne, oly kedig, ki szabad, nem köteles személek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra. Oztán mennyi Olasz, Franczus, Német vagyon, ki az féle dolgokru szerez vagy verset vagy Comediát, kit nem botráncozásnak, hanem szép találmánynak dícsírnek egyeb nemzetek!

Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meglehetne ez, az mi egyeb nyelven meglehet, ez jóakaratért nem érdemlem, hogy botráncozónak híjanak az emberek.” (A *Prologus*ból; BB 174–175.)

⁶⁴⁵ BB 167–168.

maga keze miatt, sem egyébert, hanem csak az szerelemnek⁶⁴⁶ szeretőjéhez való megbizonyításáért kellett volna lelkeknek ez világból kárhozattal kimúlniok, ha az Isten meg nem ótta s tartotta volna őket csudaképpen.

Azért bár ugyan valami megtiltott szerelem forogna is ez Comediában, nem esnék sem példájára, sem botrányozására az egy szálnyéra is az magyar nemzetnek, mert Péter Pap is megírta az *Kísértetek*-ről írt könyvében⁶⁴⁷ ezelőtt egynéhány esztendővel, mint merült el az magyar nemzet az szerelemben. Jóllehet csak keveset írt meg benne ahoz képest, az mit az dolog őmagában fog. Az penig az jeles dolog, hogy noha minden ember magában szerelmeskedik, vagy jól vagy gonoszul, de azért mindenik szégyenli s tagadja, hogy ő nem tudja mit eszik s mi állat az szerelem, bár jól szeressen is. Kinek ím megírom, hogy esmerje, ha nem tudja az jámbor. Az szerelem azért semmi nem egyéb, hanem egy igen nagy kívánság, mellyel igyekezőnk nemcsak személlét, hanem minden jókedvét is megnyerni annak, az kinek mindenek felett szolgálni, engedni s kedvesekedni igyekezőnk. Mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka, mert ha részeges, elhagyja az részegességet, csak azért hogy az józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének s tisztességes volta miatt gyűlölségben ne essék nála. Ha gondviseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen s mindenre gondvisel, hogy meg nem jegyezze s gyűllele az szeretője, ha undok s mocskosan viseli magát. Ha penig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon, s mint szóljon, szép verseket szerezzen, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhessen. Az félénket

⁶⁴⁶ „...ha felgerjedünk hírünk hátravetetvén, / nem gondolunk semmivel; / Nincs más orvosság, hanem csak hogy legyünk / mi az mi szeretőnkkel. // Azmi távol tölünk, azt mi sokkal nagyobb / buzgósággal kívánjuk, / Csakhogy bujaságunk lehessen minékünk, / halálunkat sem szánjuk; / Azmi életünket és azmi hírünket / csak semminek alítjuk. (Lucretia Eurialusnak, a Pataki Névtelentől – Balassitól? – 1577-ben szerzett *Eurialusnak és Lucretiának szép históriája*-ból. Széphistóriák, 63.) Gismunda (455) beszéde atyjához: Nem ijesztheted szívemet fene szóddal, / Sőt szerelmem gerjeszted inkább azzal. // Mert kész vagyok az halált megkóstolnom, / Szörnyű ítéletit rajtam próbálom, / Szép Gisquardust hogynem mint hátrahadnom. // Oka igaz nincs ebből feddésednek, / Hogy megszegtem fogadását hitemnek, / Nem tudod-é jobb engedni istennek, / Megbecsülvén virágát az üdőnek. (Szöveggyűjtemény I. 419.) A szerelmesek más eredetű megpróbáltatása olvasható az ekkortájt keletkezett *Kádár Kata*-balladában: Anyám, anyám, édös anyám! / Gyulainé édes anyám! / Én evőszöm Kádár Katát, / Jobbágyunknak szép leányát. – Nem öngedöm édös fiam / Gyula Márton! / Hanem völd el nagy uraknak / Szép leányát.” – stb. (i. m. 417.)

⁶⁴⁷ C2

penig mi teszi bátorrá, midőn csak egy szembenlételért, vagy egy távol való beszélgetésért is olly veszedelemre szerencsére ereszti magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért illen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokat eszesít, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázzuk, szidalmazzuk szegént? Én bizon nem ugyan! Sőt követem mindholtig, mint jó oskolamesteremet s engedek neki, nem gondolván semmit az tudatlan községnek szapora szavakkal s rágalmazóknak beszédekkel.

BALASSA BÁLINTTÓL⁶⁴⁸

C 13 Balassi Bálint levele Ernő főherceghez az öt érő rágalmakról

(...) Ami pedig sziszegő rágalmait⁶⁴⁹ illeti, ... ezek távol állnak az igazságtól, de méltók hozzá, aki a haszonért nemcsak szóban és írásban, de tetteiben sem pirult soha a tisztesség korlátait átlépni. Azon mindamellett csodálkozom, miként merészkedik azt írni, hogy én Egerből s Újvárból infámiával távoztam. Hol lettem én becstelenségre ítélve? micsoda bíróság előtt bizonyítottak rám olyan gonosztettet, mely infámiát [*gyalázatot*] érdemelt?⁶⁵⁰ Mutassa elő, ha ember a talpán, azt az én infámiámról szóló ítéletet, s bizonyítsa be mondásait csak a legkisebb törvényszerű dokumentummal is, ne pedig a tudatlan tömeg által terjesztett hamis hírrel, mely gyakran a legszentebb életút háborgatója. Becsületem, sértetlen jó hírem-nevem mellett tanúskodni felhívom egész Egert, ahol ha a négy év alatt egyszer-másszor köztem és bajtársaim között egyenetlenség támadt is, az úgy lőn mindig kiegyenlítve, hogy becstelenségről szó sem volt, csak egyszer ítéltettem el csekély bírság fizetésére.

Hogy pedig engem a Ferdinánddal való viszályom miatt becstelennek nevez, mily igaz ez, azt Felséged ítéletére hagyom, mint aki jól tudja: vajon bármi infámia ez ügyben rám bizonyult-e, s vajon az ítéletet kerültem-e vagy kívántam? De ha mindezt nem tudná is Fenséged, az az egy körülmény felment minden vétek gyanúja (ne mondjam a becstelen-

⁶⁴⁸ BB, 241–243.

⁶⁴⁹ Balassa Andráséit, aki unokatestvére volt. A rokonok perben álltak egymásért Lipót-újvár és Végles birtokáért.

⁶⁵⁰ Az Érsekújvárbán történekkal kapcsolatban elrendelt tanúkihallgatások szerint (BB 394–401.) Balassi kész volt a vizsgálatra, végül a kapitány ismételt kérésére és fenyegetésére távozott a várból.

ség) alól, hogy Ferdinánd⁶⁵¹ az ő kitűnő feleségét, kit a ráfogott bűn gyanúja miatt elűzött magától, magához visszavette, vele új házaseletet kezdett, a régi injúriák emlékét örök feledésbe temetvén. (...)

Végezetül igen alázatosan könyörgök Fenségedhez, hogy ha mi keménnyet Balassa András rágalmai e visszautasításánál mondtam, Fenséged királyi kegyelménél fogva érette megbocsátani méltóztassék, annál inkább, mert bizonyos, hogy ganéjban gázolni, anélkül, hogy bűdös lesz, nem lehet; leginkább pedig azért, hogy a mérget rejtő rágalmak engem, aki ily durván írni nem szoktam, most akaratom ellenére így írnom kényszerítették. (...) ⁶⁵²

C 14

Az első teljes magyarnyelvű bibliafordítás, a *Vizsolyi Biblia* előljáró beszédéből

TEKINTETES ÉS NAGYSÁGOS URAKNAK, VITÉZLŐ NEMES NÉPEKNEK, ISTENFÉLŐ KÖZSÉGEKNEK, ÉS AZ ISTEN HÁZÁBAN MUNKÁLKODÓ PRÉDIKÁTOROKNAK, KIK EGÉSZ MAGYARORSZÁGBAN ÉS ERDÉLYBEN VANNAK

(...) Nagy gondviseletlenség volt ... és Istenhöz és az ő szent ígéjéhez nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagy az Istennek könyve, a magyar nemzetség arról ennyi ideig gondot nem viselt. Nem tudom, ha a prédikátorokat vádolja, vagy a fejedelmeket. Bizony a Heltai Gáspár munkája és a Mélius Péteré⁶⁵³ bizonyoságot téssen arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik a munkát nem restellették volna, ha a fejedelmek arra gondot viseltek volna, a tanítókat felébresztették volna és az ő tárházokat Isten tisztességére megnyitották volna. Azért kétség nélkül, ha vagy is ebben valami bűnök a tanítóknak, hogy ennyi ideig egészen a Biblia nem volt magyar nyelven, de a fejedelmek-

⁶⁵¹ Az érsekújvári várnak, amelynek hadnagya volt a költő, a kapitánya a nápolyi származású Zamaria Ferdinand.*

⁶⁵² BB 401–403., a levél 1589. március 20. előtt kelt. Fél év múlva ezt írja Illésházy: „...az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágát öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhossa Balassa Andrást, aki jószágaira tör s akit nagyon fenyeget és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akar hozzámenni feleségül.” (RML I. 409.) Az özvegy Losonczy Anna.

⁶⁵³ 624, 625

nek nagyobb bűnök vagyon. Kik nemhogy a Bibliának magyar nyelvre való fordítására gondot viseltek volna, melyben vagyon az örök életnek beszéde, a kenyér és víz, melynek utánna meg nem éhezünk és szomjuhozunk: de csak arra sem viseltek ezideig gondot, hogy a magyar nemzetségnek sok szép és nagy dolgainak vagy cselekedetinek históriáját megiratták volna és azt az ő utánnok valóknak örök emlékezetre hagyták volna, holott nincsen e világon olyan nemzetség, mely arra gondot ne viselne. Noha pedig volt darabonként a Bibliának valami része megfordítva, de mindenestől fogva egészen ezideig a mi országunkban a mi nyelvünkön nem volt, hanem a kegyelmes Istennek jókedvéből most mégyen ki egynéhány nevezetes Jámbor, Istenfélő Uraknak intése, törekedések és költségek által, kik annyira nem igyekeztek e dologban világi hirre és tisztességre, hanem csak az isten tisztességére, az ő házának épülésére, hogy az ő magok nevét is nem akarták ide béiratni, megelégedvén azzal, hogy az ő nevek az életnek könyvében bé vagyon írva.

Meggondolván azért az anyaszentegyháznak a mi nemzetségünk között e dologban való fogyatozását és jövőendő épülését, másfelől a mi tisztünket, az Istennek nevét segítségül híván, minekutánna hozzákezdettem volna egynéhány Jámbor tudós atyafiakkal, kik nékem a fordításban segítséggel voltak, meg nem szüntem addig, mignem véghöz vittem a Bibliának egészen való megfordítását, melyben munkálkodtam közel három esztendeig nagy fáradsággal testi töredelemmel, de oly buzgósgos szeretettel, hogy én egy szempillantásig e nagy munkát el nem untam, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodtam, mignem elvégezém azt. Hogy pedig az olvasóknak nagyobb kedvet tennék, mind az egész Bibliát versenként fordítottuk, mint a zsidók szokták, melynek felette igen nagy haszna vagyon a betűnek megértésére, melyet mivel-hogy ezelőtt meg nem tartottak, gyakorta ami együvé való volt, elszakasztották egymástól és ami nem együvé való volt, egybekapcsolták, mely dolog igen meghomályosítja a betűnek értelmét. A caputoknak summát csináltam szép értelemmel, hogy amit keres az olvasó, a summát megtekintvén, hamarább megtalálja azt. Aholott valami nehézség volt a betűben, vagy egy igében, vagy egy egész sentenciában, azt megmagyaráztam, hogy minden tartozás nélkül mehetne az olvasó az olvasásban. A fordításban éltünk, amennyire lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább, ami darabosnak tetszett vagy a zsidó, vagy a deák szólásnak módjában, annak is kimondásában a magyar nyelvnek szólásának módját követtük. (...)

E mi munkánkat pedig nagyságtoknak és Kegyelmeteknek neve alatt bocsátom ki és Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek dedikálom. Nem hogy kételkedném abban, hogy az Isten könyvének méltósága nem lenne ömagában, hanem hogy Nagyságtokat és Kegyelmeteket felindítanám a szent írásnak olvasására és abban a drágakőnek megkeresésére, melyért embernek minden marháját is el kell adni. (...)

Göncön, Boldog asszony havának első napján 1589. esztendőben. (...)

AZ OLVASÓKNAK

(...) ...akik a rágalmazásra születtek, mivelhogy a más ember munkájához vagy cselekedetihez hasonlót nem cselekedhetnek, ha különben annak nem árthatnak, rágalmazzák azt. (...) ...az Isten és az én jó lelkiismeretem nékem bizonyságom, hogy nemegyebet, hanem a nagy Istennek tisztességére, az ő házának épülésére néztem e dologban. Más az, hogy szabad mindennek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágakövet, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát, melyet eleitől fogva sokan igyekeztek offerálni, de véghöz nem vihették. Annakokáért minden keresztyén olvasót kérek, hogy az én munkámért engemet ne rágalmazzanak és meg ne keserítsenek, hanem nagy isteni félelemmel és hálaadással vegyék és olvassák e magyar nyelvű fordított Bibliát. Ha valahol a fordításban tévelyegtem és a célt nem találtam, azt ne tulajdonítsák vakmerőségnek, hanem az én gyarlóságomnak. Az olyan helyeket az olvasók ugyan regesztrum szerint jegyezzék meg és engemet intsenek meg, hogy míg isten e testben tart, jobbitassam meg a mi fordításunkat, mindaddig mignem igen szép és jó lesz, etc.⁶⁵⁴

Illésházy levele sógorához, Pálffy Miklóshoz Balassi Bálint ügyével kapcsolatban

C 15

(...) Azt parancsolja Ő Fölsége, hogy Újvárt armis [*fegyverrel*] megszálljam, és az Balassa András sentenciáját exequáljam [*ítéletét végrehajtsam*]. Jóllehet az parancsolat szegin Balassa András nevére vagy, az végébe az vagyon írva, hogy ha én ölég nem leszek reá,⁶⁵⁵ tehát kegyel-

⁶⁵⁴ Studia et acta ecclesiastica III. 533–536.

⁶⁵⁵ Liptói főispánként.

med mint ország kapitánya exequálja. Azért én kegyelmednek tudtára adom, hogy az sentencia inexecuta [*az ítélet végrehajthatlan*], az vice ispán nem járt juridice [*jogszerűen*] el benne. Ha reá mennék és reá hínának Balassi Bálint, interceptio castris nota infidelitatis [*a várfoglalás hűtlenség bűne*]. Az várszállás is nem glóbis játék, keresztén vérontás nélkül meg nem leszen, mert ez Balassa Bálint ugyan megesküdt én előtt, hogy haláláig meg nem adja, hanem az Ő Felsége inscriptionalis leveléhez⁶⁵⁶ tartja magát. Azért én ölégtelen vagyok annak az várnak megvételére, félek az utól ütő pálcától is, az törvénytől. Hanem kegyelmed lássa, mit cselekszik, én kegyelmedre hattam. Csak azon kérem kegyelmedet, ha az végekből kihozza az éhel holt népet, ne szállítsa kegyelmed az én jószágomra, mert ott közel vagyon, hanem szállítsa kegyelmed az Újvár tartománra, ám pusztuljon az Ő Fölsége jószága, ha úgy tetszik jobbnak némellyeknek. Kegyelmednek az ország törvénye maga személye szerint ott köll lönni, de jól meglássa kegyelmed, mit cselekszik, pört ne csináljon kegyelmed maágnak és gyermekinek. Én ölégtelen vagyok rea és rea nem megyek. (...) ⁶⁵⁷

C 16 Hasszán basa utolsó veresége, mely az egész Szinán-féle háború oka lett

Hasszán basa odahaza ezt az egész telet, amilyen hosszú csak volt, a szigorú toborzásra és a hadviseléshez szükséges többi előkészület megtételére fordította a legnagyobb buzgalommal, és június huszonkettedike körül, amikor a vetés már érésnek indult, mely idő tájt ki szokták vezetni a csapatokat a téli szállásról és általában háborúba indulnak, végső hadjáratot indított a sziszekiek ellen. Összehívta tehát vagy kilenc szomszédos vár kapitányát, derék, nagy haditapasztalattal rendelkező férfiakat, akiket az ő nyelvükön bégnek – vagyis úrnak – mondanak, összegyűjtött harminchatezer válogatott lovast meg gyalogost, és először Drencsina erődjét támadta meg. Ezt néhány nap múlva szándéka szerint elfoglalva azonnal Sziszek várát vette ostrom alá, s minél nagyobb gyalázattal üzték el innen azelőtt, annál nagyobb hévvel sürgette a kolostor ostromát. ...mihelyt a mieink megtudták ezt, és fölmérték, hogy mekkora veszedelemben kerülnek a sziszekiek, ha nem visznek nekik mielőbb segítséget,

⁶⁵⁶ beíró levél, azaz az uralkodó valakinek meghatározott összegben beír egy birtokot.

⁶⁵⁷ BB 426. A levél 1591. október 22-én kelt.

Erdődy Tamás horvát bán és Egenberg gróf ... vezérletével nagy hirtelen összeszedtek hatezer fegyverest, átkeltek a Száván és az ostrom hetedik napján, amikor a sziszekiek már majdnem feladták a reményt, a legjobb időben segítséget hoztak. Amikor Hasszán basa kémeitől hírül vette ezt, ... hogy a katonák nagyobb bátorsággal és győzniakarással csapjanak össze a mieinkkel, végzete rendelkezéséből felszaggattatta a hidat, melyen a csapatokat átvezette... De ezt ennyiben hagyva visszatérünk a mieinkhez, akik ugyan számra nézve jócskán az ellenség alatt maradtak, de amikor közeledtükét látták, mégis elhatározták, hogy innen vagy legyőzötként, vagy győztesen távoznak, ... megadták a csatajelt, ütközetbe indultak, és oly tűzzel kezdtek harcolni, hogy az ellenséget azonnal megfutamították, és teljes erővel a Colapis⁶⁵⁸ folyóra szorították. (...) ...bizonyosra mondják, hogy a csatában huszonhatezer barbár pusztult el, akik nagyon óvatosak, tizenhatezer halottról beszélnek; elvettek az ellenségtől hat óriási ágyút is, köztük egy ritka nagy volt, ezt egykor Katzianer⁶⁵⁹ vesztette el a többivel együtt Eszéknél. Aztán igen sok kisebb ágyút, harminc, élelmszerrel, egyéb drágaság tömegével rakott hajót ragadtak el az ellenségtől.

*BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL*⁶⁶⁰

Jelentés Balassi Bálint haláláról

C 17

Kinek én nemcsak hallott, hanem ugyan látott bizonyosága vagyok. Mert minek utánna Fejedelme hívsége, hazája szerelme mellett 1594. esztendőben, Pinkösd havának közepiben, Esztergom vára ostromán halálos sebekbe esett volna, betegágyában Esztergom várasában gyakran nálla voltam és vele sokat beszéllettem. Ott voltam akkor is, mikor ugyanazon Pinkösd havának huszonhatodik napján keresztyéni módra meggyúnván utolsó órájához szépen készült. Ráhallgattam arra is, mikor az mi idvezítő királyunknak és az ő szent anyjának az szeplőtelen szűz Máriának kegyes ájtatos szókkal magát teljességgel ajánlotta. Jól értette az éles elméjű vitéz ember, minemű tisztelettel tartoznék Asszonyának, úgymint az vitéz magyar nemzetnek, Istene és szent fia előtt kiváltképpen való szószólójának. Igen értette s tudta azt is, miképen kelljen Urát tisztelni, miképpen kelljen szükségében és nyavalyájában szent Felségéhez

⁶⁵⁸ A Kulpa folyó.

⁶⁵⁹ A34

⁶⁶⁰ BDJ 43–45.

folyamni s teljességgel benne bízni: Mert mikor az gyúntató lelki atya, látván fájdalmai miatt való nagy kínját, biztatná, és hogy minden reménségét Istenbe vetné, arra is intené, az több szép mondási között imilyen arany sententiát kezdé mondani: Christus mortuus est pro me et ego diffidam? tuus miles fui Domine, tua castra sequutus sum. Christus (ugymond) megholt én érettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam,⁶⁶¹ Uram és az te seregedben jártam. Igen bódog embernek alítja vala ezért magát, hogy az igen irgalmas Isten kegyelmes szemeit rejá fordítván, oly bódog tisztességes véget rendelt volna életének, hogy minek utánna az egy szent közönséges keresztyén hitet megesmervén, és úgy annak mindenekben szíve szerént engedvén ahoz tökéletesen ragaszkodván, az közönséges keresztyén anyaszentegyháznak kebelébe lelke mint egy nagy fáradság után kívánt nyugalmat és csendességet talált volna, mindezeknek felette ez árnyékvilági pályafutását is vitézi módra végezné.⁶⁶²

C 18

Másik leírás Balassi haláláról

...Balassi Bálint úr, aki, amikor Esztergom ostroma közben mindkét lábát a golyó átjárta,⁶⁶³ hívatta ezt a papot... A pap ... Balassit úgy találta, amint egy imakönyvből ájtatosan könyörgött Istenhez... Mikor a felcser vasával sebéhez nyúlt, Vergiliusból idézte ezt: „Most van szükség bátorságra, Aeneas, most erős szívre!” (...) ...mikor az atya látta, hogy a fájdalom súlyosbodik, ... és bátorította, ezt felelte: „Hiszen azt akartuk, Atyám, hogy így legyen!” Aggódva fiacskájáért, akit nyolc éves korában egyedül hagyott hátra, ebben a beteg állapotában kérvényt írt Mátyás herceg Ő Fenségéhez... (...) Azt kérte benne, hogy fiát a Társaság iskolájába küldje, hogy ott a nyolcéves gyerek a katolikus vallással és tudo-

⁶⁶¹ Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak, / Krisztus másod személe! / Régi vitézeknek, roppant seregeknek / győzhetetlen Istene! / Te hozzád kiáltok, ki katonád vagyok, / kérlek vígy vitézségre! (...) Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablam, / jó lovam hamarsága, / Elmémnek vezére, karjaim ereje, / s szívemnek bátorsága, / Bízván szent nevedbe, megyek örvendezve / bátran káromlóidra. (Hymnus secundus Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute [*Második himnusz A Fiúistenhez katonai erény elnyeréséért*], BB 122–124.)

⁶⁶² BB 440–441.

⁶⁶³ Balassi András feljegyzésében: „Minden két combján általment az golóbis, de csontot és ízet nem sértett. Vesztette az barbély, Mátyás hercege, nem akarván szót fogadni az magyar barbélyoknak és holt meg hertelen...” (BB 442.)

mánnyal eltelték.⁶⁶⁴ – Végül is az esti órában, mely halálát megelőzte, mikor a láz a szokottnál hevesebben támadta meg: intetvén, hogy magát Isten akaratának engedje át, és hogy reményét istenbe helyezze, így válaszolt: „Krisztus megholt érettem, hát én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és a te seregdedben jártam.” Meghalt végre ez az igen katolikus férfiú és nemeslelkű katona, akinek ahogy eltöltött életét egész Magyarország bámulta, úgy mindenki magasztalta halálában Istent kegyelméért, aki a tizenkettedik órában is az elsők közé tudja emelni az ő választottait.⁶⁶⁵

Báthory Zsigmond előterjesztése az 1594. évi kolozsvári országgyűlésen

C 19

(...) ...most is azon fundamentomokon insisztálván [*alapokon megállván*] ő nagysága, kiket annak előtte viselt előtte, semmiben egyéb Isten segítségével után az kegyelmek maradását nem látja, hanem csak abban, hogy amint immár őnagysága elkezdte, azt a keresztyénnel való egyességet követvén őnagyságával kegyelmek, mindennel, mindennel mutassa meg azt kegyelmek, mind léssen létével, indulásával, cselekedetével, hogy a jó dolgoknak nem csak javallói kegyelmek, hanem minden tehetségekkel és életetekkel megbizonyítói vagytok.

Tekintsétek egyfelől azt meg, hogy Isten dolga ez, ki ilyen eszközök által felindítván az egész keresztyénséget, bizonyos megszabadulást ígér a szegény megromlott magyar nemzetnek, az caussa is justi prima [*ügye is elsőrangúan igazságos*], holott pro Deo, pro Religionone, pro libertate, pro aris et focus [*Istenéért, religiójáért, szabadságáért, oltáraiért és tűzheleiért*] indul meg kegyelmek. Nem másért invadáljátok [*támadjátok*], hanem contra injustos Dominos [*jogtalan urak ellen*] az magatokét, nem-

⁶⁶⁴ „...szegény Istenben elnyugodott hugom Dobó Krisztina asszony atyával anyával egy volt velem, és ő neki több maradéka nincsen az Balassý Bálint túl való fiánál Balassý Jánosnál, az én tulajdon jóakaratomból és in utroque sexu defectusom [*mindkét nemben való megszakadásom*] után az megnevezött Balassý Jánost ... pro vero, legitimo et indubitato haerede ac immediato successore meo [*igaz, törvényes és kétségtelen örökösömnek és közvetlen utódomnak*] hagyom és vallom, et in casu defectus seminis mei ugyan most pro successore recognoscálom [*megszakadásom esetében ... utódomul ismerem*] és hagyom.” – olvasható Dobó Ferenc 1602-ben kelt végrendeletében. (Radvánszky III 196.) Balassi Bálint fia, János 1601-ben halt meg.

⁶⁶⁵ BB 439–440.

zetségtekét vindicáljátok in libertatem pristinam [*erővel helyezitek vissza korábbi szabadságába*].

Forogjon az tisztességes hírnév, ki nagyobb az életnél, kegyelmetek előtt, hogy magyar nemzetnek lévén mint vonhatnátok ki azok közül magatokat, kik most minden erejeket, tehetségeket, életeteket, halálokat arra vetették, hogy a szegény hazát, kiért soha egy jámbor is halálát nem szánta, az nagy inségből megszabadítsák. Vajjon ... micsoda reménysége lehet ott kegyelmeteknek, a hol a magatok vérért, nemzetségét halljátok, látjátok rablani, pusztítani, vágni, veszteni per omnia genera mortis, per omnia supplitia et tormenta [*a halál minden fajtája, minden büntetés és kínzás által*]: kinek nem fáj ezen a szive, kiváltképpen ha meggondolja azt, hogy a mi ma ő rajtok vagyon, holnap mi reánk is elérkezhetik, ki hiszi azt el, hogy a kik a mi atyáinkfiain így kegyetlenkednek, azok minket azoknál inkább szánának? Egyek vagyunk mi azokkal, egy a szerencse, egy a veszedelem is, csak ez a különbség, hogy a kiket egyszersmind el nem nyelhet, egymás után akar megemészteni. Az Magyarországnak veszedelme, kit isten eltávoztasson, részi lészen az mi utolsó romlásunknak. Csak addig marad Erdély meg, még Magyarország lészen előtte, az után ki tarthat meg bennünket, ki szánhat meg, ha elvész a mi vérünk? Ha elégtelenségünket vetjük, elégséges Isten az övéinek megszabadítására, a mellett mi se hadjuk megunkat, a mit Isten adott, semmire ennél jobb helyre nem költethjük, a mit a haza adott, ne kémeljük érette elkölteni, kit ugyan azon ismét uzsorával ad meg nekünk. Ha az sem elég, másunnan is támaszt Isten segítséget, kiben ő nagysága nem akar sem magának, sem kegyelmeteknek megfogyatkozni. Jó reménysége van az keresztyén fejedelmekhez,⁶⁶⁶ kiről jelentést is tettek immár ő nagyságának, mindeneket

⁶⁶⁶ Rudolf már áprilisban utasította Teuffenbachot: mivel várhatóan a tárgyalások eredményeként Báthory csatlakozni fog hozzá a török ellen, „...ha tudomásodra jutna, hogy a török valamit ellenségesen Erdély vagy maga a vajda ellen kezd, és ha magától a vaj-

eljáratat, mindent cselekszik, semmi gondviselését, fáradságát nem szánja hazájáért. Gondoljuk azt is meg, hogy mindennek akkor kell a segítség, mikor szükség vagyon reá, ha mi most a mi nemzetségünket ilyen szükségekben elhadjuk, vajjon ki segít meg minket hasonló nyavalyáinkban, avagy ki fogad be ha csak házában is, ha ki megmaradván közölünk avagy gyermekeink közül, feléjek folyamna? Osztán hiszen könnyebb egymás segítségével valamire igyekeznünk, hogysem magunknak szakadván csak arra sem érkeznünk, hogy magunkat megtartsuk. Az is jobb, hogy akkor mozduljunk, mikor egyebek kívánnak melléjük bennünket, hogy sem magunk kínáljuk, mikor nem kellünk, másoknak magunkat. De az ki talán legnagyobb dolog, az szükség is kényszerít erre bennünket, hogy látván a nagy reánk való nehézséget, sok hozzánk való kedvetlenségeket, sok ellenünk való szándékokat, idején arról gondolkodjunk, mint maradhassunk meg ellenek. Bizonytal mondják azt minden rendbeli emberek, magunkfélék, szomszédságbeliek, idegenek, sőt még sokan ő közölők is, hogy semmi úton többé hozzájuk nem bízhatunk, semmivel egyébbel meg nem elégszenek utolsó romlásunknál. Kinek immár alkalmas jelei meg is látszanak mind abbúl, a mit a tatár ez minapában Biharvármegyében és egyébütt is az ide való birodalomban cselekedék, s mind abbúl, hogy bizonytal hirdetik mindenfelől, hogy ugyanazon tatár visszajő, télen rajtatok akar lenni, sőt hogy ugyan rajtunk akarna telelni, kinél mi lenne nyilvánvalóbb veszedelemünkre? Ha azért ezeket megtekéntjük, félő, s igen is félő, hogy ha szintén el akarná is kegyelmetek azt kerülni, hogy beléjük ne vesznének, ő magok fognak reá okot adni, hogy akaratotok ellen is beléjük vesszetek, ki ha megtörténik, hová fogtok osztán, avagy kinek reménkedtek? Mindezekből s több ratiókból, kiket magától is meggondolhat kegyelmetek, megláthatja kegyelmetek, miért kellessék kegyelmeteknek, az egyszer jól elkezdett dologban perseverálni [*kitartani*], és most immár arrul deliberálni, végezni ő nagyságával, mint lehessen elégséges kegyelmetek az előttetek való dolgoknak gondviselésére, continuálására [*folytatására*], elviselésére. Erre pedig miért hogy kiváltképpen ez két dolog kívántatik: a nép és pénz, azt mind itt kegyelmetek közt s mind egyébütt idején megkeresni és szerezni. A mi

evégett a Császári Felséghez elküldte követét...” (Pray III Nr. 80., latin.) Barton a továbbiakban közli Báthoryval, Szinán ellenségesen fogadta követi ténykedését, majd elindult. Barton meghallgatást nyert a szultánnál is, aki azt válaszolta, hogy nem az ezekről való tárgyalásnak van itt az ideje. A követ ezért megegyezést ajánl a fejedelemnek, s tájékoztatja, a szultán igen nagy készülődésben van, mindenkit hadba hívott, a tatárokat is.

az itt való megkeresését nézi, abba ő nagysága requirálja [*megkeresi*] kegyelmeteket, és inti is szeretettel, hogy minden méltó és illendő utakat megkeresvén kegyelmetek, azon légyen, minél jobban és hasznosabban succurrálhasson [*segítségére jöhessen*] kegyelmetek hazájának ilyen nagy szükségében, kiben talán jó azt követni kegyelmeteknek, kit mind régi s mind mostani időkben sok nemzetségek követtenek, hogy egyéb haszontalan ruhára, öltözetre, ételre, italra való költségeket letévén, amputálván mindeneket csak erre a szükségre fordítsunk, erre költsünk. Annak felette nem csak szegénységünket, hanem mi magunkat is és minden egyéb városi és polgári rendeket is, itt valókat, idegeneket, oly terehviselésre erőltessünk, kiből mindenekre pro rata parte [*arányosan*] oly segítség háramoljék, kiből a közönséges szükségeknek supportálására [*előteremtésére*] valami jöhessen.⁶⁶⁷

A mi a külső segítségnek megkeresését nézi, arra ő nagyságának gondja lészen, hogy minden helyekről, a honnan ő nagyságának módja vagyon, azokat megszerezze, és mindenbűl, a miből lehet, népből pénzből idején korán bizonyos és állandó segítséget nyerjen ő nagyságának, országának. Annak felette, minthogy magát erre az keresztyénség mellett való szolgálatra és hazájának ilyen szükséges dolgainak viselésére jó szívből ajánlotta egyszer és devoveálta [*fogadta*] ő nagysága, mindent, valamivel Isten szerette, marháját, jószágát, sőt vérét, életét is kész e mellett elfogyatni. Mindenben az Istennek tisztessége után a kegyelmetek javát és megmaradását viselvén előtte.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ A kolozsvári végzések első pontja: „Megértettük ... az nagyságod propositióját... Azért kegyelmes urunk most sem mondhatunk egyebet mint ennek előtte. Nyilván vagy on nagyságodnál, az úristen mind ez mostani s mind ez elmúlt esztendőkből mennyi szűk üdőkkel látogatott meg országunkban minket, kiben szegény kösségünk igen meg fogyatkozott. Mi magunk is mostan fen létünkben nem kevés költséggel voltunk, kiért nem is véljük, hogy ennél nagyobb terehviselésre mehessünk, hanem az régi rendtartás szerént az húsz kapuról az egyes lovagot megtartjuk, így hogy az megholt boldogemlékezetű István király idejebeli articulus tartása szerént az gyalogot egy holnapig magunk költségén tartjuk; az után ha kiindítaná nagyságod ez országból őket, nagyságod fizessen nekik. Mely István király jó végzését, könyörgünk nagyságodnak, kegyelmesen megtartsa erejében.

Magunk személyében pedig nagyságod személye mellett készek vagyunk mindenütt, az mit a szükség hoz, lovag zsoldosunkkal egyetemben mívelni.” (EOE III. 446–447.)

⁶⁶⁸ TMÁO I. 31–34. Az előterjesztést a kolozsvári kistemplomban az elszakadást ellenző, és ezért nemsokára meggyilkoltatott Kovácsóczy Farkas kancellár mondja el Báthory helyett.

A fejedelem 1594 nyarán leszámol a töröktől való elszakadást ellenző urakkal

Ellenségeinek ... akkora hatalmuk volt, hogy igencsak félni kellett, ha nyíltan kitör a hadakozás, vagyonukkal és embereikkel komoly gondot okoznak a fejedelemnek. Hogy ezt megelőzze, senkit sem fosztott meg a reménytől, az elébe járulókra nem nézett sandán, hanem a korábbi nyájassággal és fesztelenséggel társalgott, döntött a fontos ügyekről, néha tréfálkozott, lakomázott velük. Engedékenynek mutatkozott közülük azokkal is, akik valami kegyet kértek. És mindenki várakozása ellenére megbocsátónak tűnt föl nekik, mintha megfeledkezett volna a méltánytalanságról, nem várt szelídséget tanúsított, hogy azokban, akikre mérhetetlenül haragudott, bizalmat ébresszen, félelmüket és gyanakvásukat teljesen elaltassa. Hogy mindenkivel elhitesse, komolyan így érez, amikor a főurak árulásáról és más efféle aljasságukról híresztelések, szóbeszéddek, gyalázkodó irományok keltek szárnyra, a főtemplom kapujára függesztett hirdetmények és parancsok útján hivatalosan megtiltotta, hogy az előkelőket bárki is árulással vádolja, vagy akár nyilvánosan, akár szűk körben hasonló gyalázzal illesse. Aki másképp cselekszik, azt megfenyegette, hogy ha nemes, vagyonát veszti, ha közrendű, fejét. Majd néhány napi nyugalom után megparancsolta, hogy folytassák a félbeszakított országgyűlést; a kancellár révén hosszú beszédben kérte⁶⁶⁹ – ennek ez volt az úgynevezett hatyúdala –, hogy a rendek közös egyetértésével bontsák fel a török szövetséget. Meghallgatták a fejedelem kívánságát, tartottak néhány beszédet az ügyről, végül mindenki egyetértésével⁶⁷⁰ felmondták a török szövetséget. ...a következő vasárnapon mindenkit magához rendelt azzal az ürüggyel, hogy bizonyos fontos dolgok megtárgyalása után tiszteletadásképp kísérik el a misére. Mind egy szálíg odajöttek, az utcákon hatalmas tömeg várakozott, hogy elkísérje őt, a mágnások is várták a fejedelmet, aki már indulóban volt; ekkor a fejedelem a palota ablakán át lekiáltott a testőröknek, és megkérdezte, hívek-e hozzája. Ezek azt mondták, mindenre készek, majd a kijelölt századosok adott jelre késedelem nélkül berontottak abba a terembe, ahol az előkelők

⁶⁶⁹ C19

⁶⁷⁰ Szilágyi szerint (EOE III. 331.) „Fehérvármegye, egy néhány magyar tagja az országgyűlésnek, s Udvarhely, Sepsí, Kézdi, Orbai és Csikszék a török frigy felbontása ellen szavaztak...”. Az elszakadást e kolozsvári országgyűlés kimondta, de nem cikkezte be.

tartózkodtak, és azonnal megkötözték őket. Aztán lecsillapították a nagy riadalmat, amit a történetek ismeretlen volta okozott, elfoglalták a megbilincselte urak szálláshelyeit, és nehogy ezek emberei, szolgálói lázadást támasszanak, bezártak minden kaput, a városba őrséget állítottak. Három nap múlva hajnalban, épp abban a percben, amikor sokfelé hallatlan nagy jégesőt tapasztaltak, Kendi Sándornak, Iffjú Jánosnak, Kendi Gábornak, Forró Jánosnak, Literátus Gergelynek a városi vesztőhelyen fejét vették... A többieket megosztva őrizték olyképpen, hogy Báthori Boldizsárt⁶⁷¹ Kovacsóczy Farkassal Újvárra, [Kendi] Ferencet Bornemissza Jánossal Gyaluba, Gerendi Jánost, Lónyay Albertot, Szalánczy Györgyöt, Szilvási Boldizsárt Fejérvárra vitték. A négy utóbbi a fejedelem kegyelméből megtartotta életét, a többiek valamennyien felségárulás, néhányan közülük ezenkívül orgyilkosság vádjában elmarasztaltatva⁶⁷² az elsők után tizenötöd napra elveszítették azt.

BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL⁶⁷³

C 21 A gyulafehérvári országgyűlés 1595 tavaszán törvénybe iktatja Erdély elszakadását a töröktől és készül a háborúra

Mi, Zsigmond Isten kegyelméből Erdély, Moldva, Havasalföld és a szent római birodalom fejedelme, Magyarország királysága részeinek ura és a székelyek ispánja sat. Jelen levelünk tartalmával jelentve ajánljuk emlékezetébe mindenkinek... (...)

⁶⁷¹ 1594 júliusában, miután nem tudja elérni a törökkel való szembefordulást, Zsigmond Kővár várába vonul vissza átadván a hatalmat unokatestvérének, Boldizsárnak. Zsigmond visszatértét az teszi lehetővé, hogy a legfontosabb várak kapitánya mind az ő pártján van, s neki sereget gyűjt: Bocskai István (Várad), Geszti Ferenc (Déva) és Kornis Gáspár (Huszt), valamint az, hogy a szászokat és a székelyeket is újból maga mellé tudta állítani. Boldizsárt Kovacsóczyval együtt fojtották meg Szamosújvár várában a fejedelem parancsára.

⁶⁷² Tárgyalás nem volt. Kendi Sándor utolsó szavai ezek voltak: „Istenem, légy velem szent fiadért!”. Iffjú János lefejezéséhez is három csapásra volt szüksége az állítólag Szegedről hozatott hóhérnak. (EOE III. 335.) Az elítéltek vagyona a fejedelemre szállt. Szilágyi ezt írja: „Csak ezüst 220 mázsa jutott a fejedelem birtokába, mely 44 ezer márkát s márkáját 15 forinttal számítva, 660,000 forintot tett: úgy hogy ezt 25 kocsi vitte Fehérvárra. »Most már van pénz a háborúra« – mondá Zsigmond.” (i. m. 339.)

⁶⁷³ BDJ 171–173. Baranyai Decsi maga a 512-ben idézett levelében *tragice demortui*-nak nevezi őket, azaz akiket a halál (családból, baráti közösségből) tragikusan elragadott.

(1) Kegyelmes urunk fejedelmünk, megértettük az felséged közinkbe küldött propositióját [*előterjesztését*], kiben adja felséged előnkben, hogy minekutána egyenlő értelemből az pogánnak barátságát megvetettük, és mindnyájunknak közönséges javáról és ahoz hasznos mediumokról [*eszközökről*] való gondolkodást felségedre rejiciáltuk [*hárítottuk*], minémű hasznosan és szorgalmatosan viselte volna abban hozzánk magát felséged, úgy hogy hozzánk való végeket is az gonosz ellenségtől felséged nemcsak megoltalmazta, sőt prouinciákkal is augeálta [*gyarapította*] volna, és hogy ezután is felséged mindenben azon volna, mint maga hivataljának és az mi jónknak satisfaciálhatna [*eleget tehetne*]. (...) Kérjük ő szent felségét buzgó szívvel, hogy ezután is felségedet ilyen jó igyekezetiben megáldja, szerencséssé tegye, és mindenben esztét, elméjét felségednek és bölcs tanácsinak arra vezérelje, ki istennek nevének dicsíretire, magunknak hazánknak megmaradására, öregbülésére, az keresztyénség között is emlékezetünkre és az gonosz reánk dühödt fene ellenségnek romlására lehessen.

(3) Adja felséged azt is előnkben, hogy az római császárral ő felségével való transactiók⁶⁷⁴ s az magyarországi uraink s atyámfiaival eleitől fogva

⁶⁷⁴ Az 1595. január 28-án kelt, Báthory részéről Bocskai (meg Carillo és két másik) által aláírt prágai szerződés 12 cikkelyből állt. Az elsőben a háború kölcsönös folytatását ígérik, s azt, hogy a nem a másik fél tudta nélkül a törökkel esetleg kötendő békébe Havaselvét és Moldvát is beveszik. A 2. cikkely:

„Erdély joghatósága, Magyarországnak mindazon részeivel és végváraival együtt, amelyeket eddig a fejedelem birtokolt, ugyanennél a fejedelemnél, somlyai Báthory Zsigmond úrnál, és az ő ágyékából származó egyenesági fiú örököséinél az elsőszülöttség jogával olyan módon, ahogy e fejedelem elődeinek, Jánosnak, Báthory Istvánnak és Kristófnak az idejében volt, minden jövedelemmel, joggal, és ősi szokással épen és teljesen maradjon meg úgy, hogy abban mindig teljes ... hatalma és szabad joghatósága legyen.

1.§. Úgy mégis, hogy ő császári és királyi felségét és annak törvényes utódait, Magyarország királyait ő maga és utódai törvényes királyaiknak ismerjék el, és elismerésükre és hűségükre mindig esküt tegyenek...

2.§. Utódai is, uralomváltáskor, akkor tudniillik, amikor a tartományt birtokba vették; a jelenlegi fejedelem pedig most.

3.§. Azután: magának Erdélynek és a hozzá kapcsolt területeknek, ha maga a fejedelem fiúörökösök nélkül hal meg, vagy ha ilyen örökösének törvényes egyenes ágon magvuk szakad, nem más, mint őfelsége és az ő utódai, Magyarország királyai joghatóságába és hatalmába (mint valódi és elválaszthatatlan résznek) kell minden ellenvetés nélkül átmennie.

4.§. Ha pedig a mostani fejedelemnek fiúági örököse nincs és maga Erdély a jelen cikkelyek szerint Magyarország koronájára háramlott, mind a mostani császári és királyi felség, mind az ő örökösei kötelesek legyenek az Erdélyben bevett helyhatósági jogokat,

kévánt uniókn és az egész keresztyénséggel való confoederatiókn⁶⁷⁵ véghez ment volna, kit ott is az magyarországi uraink s atyámfiai minden rendek acceptáltak és ratificáltak [*elfogadtak és érvényesítettek*] volna, kihez immár az kívántatnék, hogy mi es azt mostani gyűlésünkben acceptálnók és ratificálnók. (...)

(4) (...) Mely végzésnek és egyességünknek miérthogy látjuk szemünkkel ilyen hasznos voltát, azt mi, mint ez előtt kívánt dolgot, nem hogy örömet nem fogadnók felségedtől, sőt mi es fejenként acceptáljuk és ratificáljuk...

(5) Kegyelmes urunk és fejedelmünk, adja ezt is előnkben felséged, hogy az pogánnak minden igyekezeti, szándéka az volna, hogy ez nyáron az egész keresztyenség ellen minden erejét megindítanája, az felséged birodalmát pedig hátra nem hadná. Ez okon int felséged kegyelmesen benünket, hogy meggondolván ez mostani szükségnek nagy voltát, és azt is, minémű ellenséggel legyen közünk, azokra az medomokra [*eszközök-re*] és nervusra⁶⁷⁶, melyek in gerendo bello [*hadviselésben*] kívántatnának, oly gondot viselnénk, hogy se felségednek, se hazánknak meg ne fogyatkoznánk. Azért noha mi magunk is, szolgálunk, lovag soldosunk, gyalogunk és huszadunk készületire elég sok költségben vagyunk, úgy annyira, hogy az tavalyi expeditió [*vállalkozás*] miatt is sok

kiváltságokat és szokásokat sértetlenül megőrizni és minden részben változatlanul hagyni.” A következő öt paragrafus az összes birtokadomány érvényességét rögzíti, továbbá a király kötelezettségét arra, hogy Erdély háramlása esetén oda kormányzót vagy vajdát nevez ki; ha a fejedelemnek leányai lennének, nekik jegyajándékot is ad 100 000 rajnai forint értékben; utódai koronázási esküjük alkalmával Erdélyt is megemlíti; a hajdan Báthory lengyel királynak adott Nagybánya pedig Zsigmondnál marad. A 3. cikkely:

„A szent császári és királyi felség Erdély fejedelmét szabad fejedelemnek fogja elismerni, és neki az *illustrissimus* címet és megszólítást engedni...” A negyedikben Habsburg-házbeli feleséget ígér a király, az ötödikben pedig az aranygyapjas rend megszerzését a spanyol királytól. A hatodikban szükség szerinti katonai segítséget ígérnek, a hetedikben Zsigmondnak a birodalmi rendek közé való felvételét. A nyolcadik osztokodás a meghódítandó területeken: amit Rudolf foglal el, az övé, amit Zsigmond, az hűbérjogon az övé, de ha a hódoltságból, akkor Rudolfé, aki más jószágot ad cserébe. A kilencedik segédcsapatok küldésének az ígérését, a tizedik pedig Zsigmond bukása esetén tisztas ellátását tartalmazza, a tizenegyedik a kölcsönös megerősítését, a tizenketedik pedig azt, hogy csak akkor kötelező érvényű a szerződés, ha a házasság létrejött. (Rudolf 1595. évi (VI.) dekrétumának 56. cikkelye, CIH 763–775., latin.)

⁶⁷⁵ Báthory valamint a két oláh vajda 1594. október 4-én csatlakozott a Keresztény Ligához.

⁶⁷⁶ A *nervus* jelentése *ideg*, a hadviselés nervusa a pénz.

atyánkfiának zállagba jószága és egyéb marhája, szegénységünk is az tavalyi sok adó miatt és az mostani szűk üdő miatt anyéra jutott, hogy sokat mi magunk etetünk közüllök, mindazáltal ezeket sem nézhetjük, hanem hogy felségedhez ebben való engedelmességünket declarálhassuk, maga szükségére és udvara népe tartására ígírünk felségednek kapuszám szerént két forintot az praesidium [*katonaság*] nélkül... Ez után is valamire elegek leszünk, semmiben felségednek meg nem fogyatkozunk. Mely adófizetésben felséged az urak jószágát is, kik felséged kezébe jutottak, mind peniglen Tasnádon és egyebütt való jószágát is, az urak jószágát is azonképpen, ezen terehviselésre kényszeríttesse, hogy a salus patriae [*ha-za üdve*] köz lévén, az tereh viselés is köz legyen.

(6) Az praesidium tartására penig rendeltünk kapuszám szerént fl. 1. den 50.

Az felséged udvara népére való subsidiumnak [*hadisegélynek*] d. 99.

Ígírjük beszolgáltatni ez jövődő szent Jakab napjára.

Az egy forintját penig Szent Lőrinc napjára.

Az praesidium tartására való subsidiumnak egyik forintját Szent Háromság napjára. Az ötven pénzét penig Szent Pál Szent Péter napjára fogyasztás nélkül ígírjük beszolgáltatni.

Mely fizetésre az székely uraink atyánkfiái es ígírik magokat.

Azonképpen az magyarországi uraink atyánkfiái is.

Az szászság is az ő módjok szerént egyenlő tereh viselésre offerálják magokat.

(7) Végeztük azt is, hogy a szabad városok, faluk és egyéb helyek akár-mely helyeken és vármegyékben legyenek, az kik rovatlanok volnának, az mennyit az elmúlt praesidium tartásra rendelt ötven pénzbe contribuáltak [*adóztak*], mostan három annyit adjanak, miérthogy mi es három annyit adunk, melyeket ugyan Kolosvárra az hagyott napra Theke Ferencz az fizető mester kezébe minden helyekről éppen beszolgáltatassanak.

(8) Somlyó tartományával, Sólyomkö tartományával és Cseke vidékével kapuszám szerént az praesidiumba fizessenek fl. 1. den. 50.

Azonképpen Miske, Paczal, Zilah, Körösbánya, Vajda Hunyad, Szent Job, Belényes, Szék, Székely Vásárhely, Kolos, Thorda, Deés, az ő köztök való ravás szerént. Azonképpen Illyefalva Sepsiben, mindenik Thorja és Bereczk Kízdiben, és Kízdí Vásárhely rovás szerint fizessenek.

(9) Ezek penig, az kik rováson nincsenek, summa szerént ennyit fizessenek.

Egeres adjon fl. 150.

Almás adjon fl. 120.

Nagy Sajó fl. 96.

Bettlen az urunk részére adjon fl. 48.

Offen-Bánya adjon fl. 48.

Bánffi Hunyadja fl. 75.

Vizakna adjon fl. 120.

Királyfalu Kolosvármegyében fl. 75.

Szováta Marosszékből fl. 24.

Fekete nevő falu Marosszékből fl. 36.

Kolosvár adjon fl. 1200.

Fejérvár adjon fl. 150.

Abrughbánya adjon fl. 150.

Nagy-Bánya adjon fl. 300.

Felső-Bánya adjon fl. 150.

Dettre Tordavármegyében adjon fl. 15.

Nagy Szent Mihály adjon fl. 60.

Gáltó adjon fl. 6.

Sina Fejérvármegyében fl. 24.

Kis Cserged adjon fl. 18.

Kápolna Fejérvármegyében fl.⁶⁷⁷

Akna városa, Deés mellett, Belső-Szolnok vármegyében fl. 75.

Gerla Szamos-Ujvár alatt adjon fl. 18.

(10) Több városok és faluk vadnak Székelyföldön, úgy mint Udvarhelyszékből Keresztúr és Udvarhely, Csíkból Szereda és Thusnád, Marosszékből Szereda városa, kik fejedelem adajába nem fizetnek, hanem császár adaját ravás szerént fizették, azt a császár adaját fordítottuk mostan az praesidium tartásra, szükségére. Azért könyörgünk felségednek, fizettesse meg velek.

(11) Az kászoniak is tartományastól ravás szerént fizessenek az praesidium tartására másfél félforintot. (...)

(15) Az mi a religio dolgát nézi, végeztük országúl, hogy az recepta religiok [*bevett religiók*], tudniillik catholica siue romana, lutherana, caluinistica et ariana libere [*szabadon*] mindenütt megtartassanak.

(16) Az minémű articulus ez elmúlt 1588. esztendőben való gyűlésben Meggyesen lött volt,⁶⁷⁸ azt az mennyibe az pater jezsuitákat nézi, és libertati religionis catholicae siue romanae non praeiudicat [*a katolikus avagy római religió szabadságának jogsérelmet nem okoz*], felségedhez

⁶⁷⁷ Hiányzik az összeg.

⁶⁷⁸ Kitiltották a jezsuitákat Erdélyből.

való jóakaratunkból, szeretetünkben abrogáltuk [*érvénytelenítettük*] és felőle így végeztünk, hogy absolvánván [*felmentvén*] abból való kötelességétől, iuramentumától [*esküjétől*] felségedet, az pater jezsuiták Kolosvárra, Monostorra és ide Fehérvárra bejöhessenek. Könyörögvén ezen felségednek, hogy szeme eleibe vévén ebben is felségedhez ilyen jó szívünket, jóakaratunkat, ez megnevezett helyeken kívül se Váraddá, se semmi egyéb helyekre, se Erdélybe, se Magyarországba sehová az jezsuitákat be ne eresztesse, és collegiumok gyülekezetek lakóul sehol ne lehessenek az megnevezett helyeken kívül. (...) ⁶⁷⁹

Székegyes jobbágyul kötik magukat

C 22

Mü Beke Ferencz, felső Csiky Mihály, Csiky Miklós lófő személyek és Molnár Lőrincz urunk ő nagysága veres darabantja, Kézdiszékbén Alsó-Csernátonban lakozandók, kik ez alatt megírt dologban fogott bírák vagyunk, adjuk emlékezetére mindenkinek, az kinek illik, az mi levelünknek rendiben, hogy anno domini 1593. 20. Decembris jövének mü előnkben ugyanazon megírt Csernátonban egyfelől az vitézlő szenttamási Lázár Farkas Csíkszékeről, másfelől Tőke György feleségével, gyermekeivel egyben, mely Tőke György szabad és jó akaratja szerint mü előttünk mind feleségével, gyermekeivel egyben, mindenik szembe lévén, adá örök jobbágyul magát fiúról-fiúra meghihatatlanképpen, ilyen conditioval, hogy az miképpen az megírt csernátoni vitézlő Bernad Márton Kézdiszékbén lakozandó, ura parancsolatjával megkérte volt az megírt Tőke Györgyöt, azon alsó-csernátoni Csiky Ferencztől lófő személytől, kihez neki semmi köze nem volt, úgy fogadá fel az megírt vitézlő Lázár Farkas uram, hogy mindenütt az megírt jobbágyának gondját viseli és Csiky Ferencznek és dologbeli pernek gondját viseli. Köti magát pedig a megírt Tőke György erre szabad és jó akaratja szerint, hogy ha önként elmenne és bolcsuvétlen az megírt vitézlő Lázár Farkas uram földiről akaratja ellen, hát mindenütt, mind falun, mezőn, városon, erdőn, malomban, mindenütt, akármi névvel neveztesse, minden törvény nélkül az vitézlő Lázár Farkas uram az megírt Tőke Györgyöt megfoghassa mind feleségestől, gyermekestől s mind pedig az ő maradvánit, főemberek keze alól is azonképpen, kinek ellene ne állhasson se inquisitioval, se

⁶⁷⁹ EOE III. 466–472.

repulsioval,⁶⁸⁰ se semminémű törvénybeli remediummal [*orvoslással*]. Melynek erős és bizonyos voltaért mű fellyel megírt bírák az mű leve-
lünket...⁶⁸¹

Mű Szász István jenőfalvi nemes ember, Varga Ferencz szenttamási ne-
mes ember, csík-székiek, adjuk emlékezetre..., hogy jöve mű előnkbe az
vitézlő szent-tamási Lázár Farkas egyrészről csík-széki, másrészről az
Molnár Balázs ugyan szent-tamási csík-széki és adá mű előttünk az
fellyel megírt Lázár Farkas uramnak örök jobbágyúl firól-fira
meghihatatlanul örök jobbágyúl az fellyel megírt Molnár Balázs szabad
élő szájával, nyelvével, szabad akarátja szerint illen okból, mivel hogy a
szentthamási Balázs János fején érte vala Molnár Balázst, mivelhogy egy
tömlője veszett volt el Balás Jánosnak, mivelhogy Lázár Farkas uram
megmenté az haláltól és megfizeté Balás Jánosnak az tömlőről; de mi-
velhogy Lázár Farkas uram meg nem hivé, hogy az ő kegyelme földéről
el nem menne, hát a szentthamási Barla Márton kezes lőn és köté magát
szabad akarátja szerint az fellyel megírt Molnár Balásért illenképpen,
hogy ha elmenne az Lázár Farkas uram földéről, hát az fellyel megírt
Barla Mártonon vagy maradváján is az fellyel megírt Lázár Farkas uram
vagy az ő maradéki minden törvénybeli remedium ellen, se új ítélet, se
repulsio, se semmiféle törvénybeli tilalum, se fejedelem levele, semmi ne
használhasson, damna⁶⁸² fl. 25 vehessen Barla Mártonon, ha marhájából
ki nem telnék, ő magát is megfoghassa érette. Ez fellyel megírt Molnár
Balást ugyan megfoghassa Lázár Farkas uram és mind maradéki, mind
örök jobbágyát ez levél erejével. Kinek bizonságára attuk...⁶⁸³

Mükor írnának 1594. esztendőben szent-András nap után való csütörtö-
kön,⁶⁸⁴ adjuk emlékezetére mindenkinek... Mű előttünk, kik ebben kötött
bírák csíkszékiek, nemesemberek, Szent-Thamásról Gyűszű Thamás,
Jenőfalvából Ladó Péter, Rákosról Mikely Jósza urunk ő nagysága
darabantja, ezek előtt vötték az vitézlő Lázár Farkas uramtól Karda Luk-

⁶⁸⁰ Az *inquisitio* vizsgálat, a tanúk kikérdezése. A *repulsio* eredetileg a meghozott ítélet
érvényesítésének erőszakos megakadályozása, ám annyira része volt a szokásjognak,
hogy egyszeri megcselekedése megengedetté vált, bár valószínűleg bírságot kellett
utána fizetni. Ismételt elkövetése azonban *nota*, azaz örök hűtlenség vétke volt.

⁶⁸¹ Székely Oklevéltár V. Nr. 1010.

⁶⁸² kárt – azaz az őt ért kárért 25 forintot

⁶⁸³ i. m. Nr. 1011., 1594. január 6.

⁶⁸⁴ december 1.*

ácsot kezességen 25 frtig; azért az 25 frtért kezesjenőfalvi Márkos Emre, Ferencz Geréb uram jobbágya, Madarason Dobra János: ezek így kötöték magokat, hogy ha elmenne Karda Lukács Lázár Farkas uram keze alól, minden törvény nélkül megvehesse Lázár Farkas uram az fellyül megírt kezeseken az 25 fl., semmivel eleibe ne állhassanak, semmiféle törvénbeli orvossággal meg ne állhassanak... Ezt mű bíróul az mű hütünk szerént írattuk...⁶⁸⁵

Mű Gál Miklós, Baranyay Tamás, Sámsondon, Marosszékbén lakó nemes emberek, adjuk emlékezetre..., hogy jöve mi előnkbe egy részről az vitézlő Csík-széki Szent-tamási Lázár Farkas, más részről az Sámsondon lakó Nagy István Marosszékbén lakó és mű előttünk adá az fellyel megírt Nagy István magát kötő jobbágyul az fellyel megírt Lázár Farkasnak firól fira meghihatatlanul illen conditio [*feltétel*] alatt, hogy ezt kívánná az fellyel megírt Nagy István Lázár Farkas uramtól, hogy két ökröt és egy borjus ünöt adjon nekie,⁶⁸⁶ kit meg is igire Lázár Farkas uram Nagy Istvánnak. Illenképpen adá be jobbágyul mi előttünk az fellyel megírt Nagy István Lázár Farkas uramnak, hogy ha elmenne Lázár Farkas uram földiről vagy maradékiról, tehát ezen mi levelünknek erejével mind fejedelem jószágában és udvarában, nemes emberek jószágában, és udvarában, falun, városon, mezőn, sokadalomban, malomban, akármmiféle nevezetes szabad helyeken megfoghasssa és haza vihesse mint jobbágyát, semmi nemű tervénbéli orvosság, se tilalom, se fejedelem levele ne használjon... (...)⁶⁸⁷

A székelyeknek Zsigmond fejedelem által visszaadott szabadság feltételei

C 23

Miután ... a szabadság visszaadása ügyében a rendek összeültek, vitatkozni kezdtek annak feltételein. A székelyek ugyanis égték a nemesség gyűlöletétől, utálták súlyos szolgaságukat, melybe ugyan saját hibájukból

⁶⁸⁵ i. m. Nr. 1013. 156.

⁶⁸⁶ Az 1021. számú oklevélben a magát korábban zálogul adott Veres György „...kére ... Mikes Benédék uramtól fl. 40 és két ökröt, hogy örökké ő kigyelmét és maradvait szolgálja, fiúról fiúra jobbágya lészen. (...) Hogyha peniglen az végzést meg nem állaná Veres György, minden törvény nélkül megfoghassa Mikes uram, vagy maradvái, mely summa teszen immár fl. 82 az előbbivel együtt.” (i. m 163.)

⁶⁸⁷ 1598. január 20., i. m Nr. 1020. 162.

estek, de amelyet a nemesség kegyetlen uraskodása fokozott, és olyasmiket követeltek, amiknek teljesítése az egész nemesi rendet parasztsorba taszította volna. Miután a két fél sokat és hevesen vitatkozott, a fejedelem ez ítélettel teljesítette a székelyek követeléseit: Jóllehet – szólt – az elmúlt időkben a székely nemzet nagyobb része súlyos okok következtében plebejusi állapotba vettetett, mégis hálásan emlékezik meg Maros, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Kászon, Seps, Kézdi, Orbai székely székek hű és hasznos szolgálatairól, melyekkel ez elmúlt időkben a fejedelmi méltóság öregbítését elősegítették. A jelenben is tapasztalta a keresztyénség esküdt ellenségeivel szembeni háborúra való páratlan készségüket és buzgalmukat, amit önként ajánlottak fel. Emellett megfontolta azt is, hogy a székelység a hunoktól, a magyarok legősibb elődeitől származik, ezért alkalmasabb háborús fáradozásra, mint paraszti szolgálatra. Ez okoktól vezettetve tehát a fent nevezett székek valamennyi székelyét, kik mindeddig plebejusi sorban voltak, és akik készek e háborúban részt venni, hazájuknak hű szolgálatot teljesíteni, az alábbi feltételekkel kiemeli a plebejusi rendből: 1. Hogy kötelesek legyenek egyenként személy szerint esküvel engedelmességet fogadni a fejedelemnek és törvényes utódainak. 2. Hogy tartozzanak minden házuk után évente Sz. György ünnepére a fejedelmi kincstárba egy-egy forintot befizetni, Mindszentek ünnepére egy-egy nagy köből búzát, ugyanannyi zabot, fél köből bráhát (így hívnak ők egy pálinkafajtát). 3. Ezenfelül, a rendkívüli adózásban az ország közönséges alkotmánya körükben is tartassék meg. Ezenkívül, a várak épen és sértetlenül megmaradjanak, a nemesek birtokolhassák házaikat minden földjükkel, egyéb javadalmukkal együtt, amit szorgalommal vagy pénzzel szereztek, ők maguk is, örököseik is. Ami zálog címén van náluk, addig az ideig, míg a kiváltás megtörténik. A többit azonban, amit akár erőszakkal foglaltak el, akár valami más ürüggyel sajátítottak ki, adják vissza a közösségnek. A közös javakat mindkét fél egyenlő joggal használhatja. Az úgynevezett ökörsütéssel szerzett javak tekintetében, továbbá a tizedek megváltásában (amit náluk capetriának neveznek) maradjon meg ősi hagyományuk és a jelenlegi szokás. Továbbá, a templomokat és kolostorokat állítsák vissza eredeti állapotukba, fokozott gondot fordítsanak az istentiszteletre. Az egyházak pásztorai szokott jövedelmüket a meghatározott időben kapják meg. Ezenfelül engedjék meg, hogy bármely, a székelyek joghatósága alá eső mezőváros saját kiváltságaival éljen, rendelkezék. Ezenkívül, hogy minden székely, aki e kiváltságlevél hatályából szerzett szabadságot, ha a szükség úgy kívánja, fejenként tartozik fegyvert fogni, mégpedig a gya-

logosoknak legyen puskJuk és más, fegyvernemükhöz illő hadfelszerelésük, a lovasoknak erős lovuk, dárdájuk, vértjük, lándzsájuk, mellvasuk, sisakjuk, pajzsuk, és hűségesen szolgálják a hazát. Ismerjék el saját fő- és királybírájuknak Udvarhely vár kapitányát; többi előljárójukat, akiknek azonban katonai hatáskörük nincs, szokásos módjukon, nemzetségük ősi hagyományai szerint saját kedvükre választhatják. Tartoznak mégis évente a kapitányok és a fejedelem többi tisztje előtt szokás szerint szemlére és számadásra kiállni, amikor is századosaikat kijelölik. A só- és vasbányákat a fejedelem kapitányai műveltetik, de ezeket az államkincstár költségén tartják fenn, kivéve ötven sóvágót és a vasbányák mestereit. A fejedelem kapitányai készpénzért bármely székelynek adnak sót és vasat. A Felső- és Alsótörja területén fekvő kénbányákat az ottani lakosok régi kiváltságuk szerint művelik, és szokás szerint tartoznak minden ként az állami fegyvertárba beszolgáltatni. Kötelezettségeit azonban mindenki teljesítse urának, az eddig megállapított és még nem teljesített adót és egyéb hátrálékot a fejedelmi kincstárba be kell fizetni. Aki székely e háborúban részt venni nem akar, ne élvezze e szabadság előnyeit, hanem adassék vissza eddigi urának. Aki pedig állami vár szolgálatában állt, ugyanazon joghatóság alatt álljon, kivéve azokat, akik a moldvai vagy a havasalföldi vagy a lugosi hadjáratban derekasan szolgálják a hazát, kivéve továbbá az öregeket, özvegyeket, árvákat, a szolgálakat, a tanyák és házak öreit, vagy azokat, akik más méltánylandó szükség miatt maradtak otthon. Ha pedig valamely székelyt ura erőszakkal visszatartana, el kell bocsátania, és az is éljen a visszanyert szabadság ugyanezen kiváltságával. Végezetül tartozik minden székely, összesen és egyenként, aki e háborúban részt vesz, nevét bemondani, a fejedelem és törvényes örökösei jegyzékébe, anyakönyvébe beiratkozni. A szabadság visszanyerésének valamennyi feltételét a szabadság elvesztésének terhe mellett köteles minden székely egyetemlegesen és személyenként betartani. Végeztetett 1595. szeptember 15-én a Feketehalom melletti táborban.

*BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL*⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ BDJ 257–261.

C 24 Báthory Zsigmond és hűbérese, Mihai Viteazul havasalföldi vajda serege elfoglalja Tîrgoviște városát

...a mieink teljes hévvel lövetni kezdték Tirgoviste⁶⁸⁹ erősségét, de hiába. A töltések ugyanis annyira vastagok voltak, hogy úgy látszott, semmiféle ércmasinával nem lehet bevenni azokat. (...) A mieink látták ezt ... Király Albert, aki korábban, a moszkvai háborúban tapasztalatokat szerzett, kijelentette, tűz kell ide, és megígérte, ha valaki felgyújtja a város töltéseit, annak a fejedelemtől nemességet és meghatározott számú jobbágyot eszközöl ki. Sok székely jelentkezett,⁶⁹⁰ és valamivel napnyugta után, az

⁶⁸⁹ Húsz év múlva Borsos Tamás a Portára menve követségbe, ezt írja róla: „Igen nagy mező város; ház ugyan igen sok vagyon benne, csakhogy igen rút oláh formán csinált házak; mint Erdélyben az minemű disznópajták az jó üdőben valának, csak olyanok, de sok gazdag áros nép lakik benne.” (ETT II. 235.)

⁶⁹⁰ Egy, az ezévi havasalföldi hadjáratban részt vett székely így írt feleségének a Jalomița folyó mellől Csernátonba: „Köszöntésemnek utána egészséget irok, melyet felőled is kívánok hallani, tovább küldtem Dyák Mihálytól 3 ezüst karikát, két darab lapos ezüstöcskét, 3 saint (így!), 1 aranyat, 2 tallért. Kérd meg Diák Mihályon, lássad azt is, hogy adjon jót, mind aranyat, mind tallért. Sylveszter Istvánnak földje vagyon nálunk zálogon pro fl. 5. tíz oспora héján. Írassd fel a derék registrumba. Az Benkő Mihály fűvit kaszáltasd meg. Szólj az asszonynak, nám az is tudja, hogy két forintot adtunk reá.

Bodor Antaltól kérj két syveget, a mentének a posztó szélyt, mely megért volna fél tallért. Mihály vargától küldtem 1 tallért, többet rajta ne kérj. Pénzt küldtem vala tőle; két sapkát, egy szablyát, főt, egy sarut, két fosztánt [*ujjatlan kabátka*], egyik gyermeknek való, másik nagy, az béletlen, kék; két kűs fejre vetőt; egy öreg réz borítót. Barta Jakabnak az ménes lovat adtam fel két magyar pénzen. Adja meg László Gergelynek. Ha meg nem adja, add László Gergely kezébe barmát érte. Chye Mátétól küldtem két tallért, kérd meg. A mit az földeket az Senyey jobbágya Fodor László hallom, hogy beveté, írássd meg nékem mind azt, s mind az mit irtam, a felől írd. Az tarisznyabéli felső ruha Chyki Mihály komámé, add meg néki. Ha valamint lehetne, szerit tehetnéd, két ökröt vennél és ne járnád a két nagyobb ökröt. Isten torocson (így!) meg.

Költ Görgicse mellett, tudni illik a Jamnicza vize mellett, melybe bele hala ma Beke Tamás a Beke András fia. Anno domini 1595.

Fejes Mihály

Se az ökröt, se ménes lovat ne hajtsd felettéb az erdőbe; nám mondják elég fánk vagyon.

Barta Jakabon ne kérd a három tallért. Szaniszló Tamástól küldtem most egy szőr iszákot ki, egy veres puttonia (így!) sákot, egy üstöt, két fosztánt mely vagyon Szaniszló Tamásnál; kérd Barta Jakabtól. Egyik veres, másik fejér. Az veresnek gyakor apró gomb az melyén. Ezeket kérd meg Barta Jakabtól. Kösd meg barmát érte. Egy bokor veres sinórt küldtem Mihály vargától, valamint 3 darab veres tafotát. Isten tartson meg.” (Székely Oklevéltár V. Nr. 1017. 159–160.)

alkonyi félhomályban, fáklyagyújtáskor, miközben a hold mindent fényesen megvilágított és a szél a mieink mellé szegődött, a falak alá lopóztak, elhelyezték az e célra már korábban előkészített eszközöket, és felgyújtották a töltést. (...) Már elérkezett Szent Lukács ünnepe⁶⁹¹, amikor a barbárok, részint a tűzvészről kényszerítve, részint a fenyegető veszedelemről való féltükben kitörték. (...) Embereink közül kevesen haltak meg, azok is székelyek... Megöltek vagy nyolcszáz barbárt...

BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL⁶⁹²

Az erdélyi–oláh sereg Bukarest elfoglalása után Gyurgyevónál megveri Szinán nagyvezér utóvédjét

C 25

Szinán ... attól félt, hogy a mieink hirtelen ott teremvén egész seregét elpusztítják, ezért elhatározta, hogy minden csapatával átkel a Dunán. Éjjel-nappal menetelt ... Giurgiu várához, ahol már korábban hajóhidat állított... Mivel azonban a fejedelem a sarkában járt, ... a következő taktikával játszotta ki a mieinket: Kiválasztott emberei közül vagy ötszáz lovast, hogy ezek kisebb csatározásokkal keltsék azt a hitet a mieinkben, mintha az ütközet küszöbön állna. Giurgiu várába pedig roppant szilárd, a sereg színéből válogatott őrséget helyezett, kétezret felállított a szigeten, hogy ezek minden módon hátráltassák a mieinket, késleltessék támadásukat, ha azok a híd lerombolására törekednének, hogy ezalatt a barbár csapatok átvonulhassanak. Ez a furfangos öreg, ez a minden kortársunk között legtöbb tapasztalatot szerzett katona így kerülte el, hogy a mieink gyorsaságukkal megakadályozzák őt az átkelésben... (...) Szinán az egész sereget és a fontosabb felszerelést átvitte, az itteni csapatoknál hagyta helyettesét... Amikor a fejedelemnek megvitték a hírt, Giurgiu már csak két mérföldnyire volt, ezért előreküldött egy válogatott csapatot, hogy akadályozza meg a barbárok átkelését. (...) A barbárok menekülés közben versengve rohantak ide,⁶⁹³ és míg egyik a másikat megelőzni igyekezett, akkora tumultust okoztak a hídon, hogy fegyverre kelve egymást döf-

⁶⁹¹ Október 18.*

⁶⁹² BDJ 270–272. Négy nap múlva a Báthorytól karánsebesi bánná kinevezett Borbély György által vezetett másik erdélyi sereg visszafoglalja a töröktől Jenő (Zaránd vármege) várát. Borbély (1540–1603) előzőleg már felszabadította Lippát, Solymost, Aradot, Csanádot, Világost stb.

⁶⁹³ Ahhoz a hídhoz, amelyik „...közvetlenül csatlakozik a vár előbástyáihoz és falaihoz.”.

ködték keresztül. Sokan vagy úszni tudásukban bízva, vagy elveszítve a menekülés reményét, beleugrottak a folyóba, elmerültek az örvények között és meghaltak. A barbároknak mégis oltalmukra szolgáltak a szekek, melyekkel mindenfelől úgy körülkerítették magukat, hogy a lovascsapatok nem egykönnyen férközhettek hozzájuk. Mialatt az előőrsök ezzel voltak elfoglalva, azalatt a fejedelem a sereg zömével megérkezett, és mihelyt észrevette, hogy itt a lovasoknak nem lehet hasznukat venni, azonnal gyalogoscsapatokat küldött ki, melyek rögtön szétrombolták a szekérsort, átkeltek az innenső hídon, akkora pusztítást végeztek, hogy a Duna megtelt emberek, lovak, tevék hulláival, és ha valaki vizet akart meríteni, kénytelen volt ember- és állattetemek közé nyúlni.⁶⁹⁴ (...) A barbároknak volt öt nagy hajójuk, sokan beszálltak, hogy átevezzenek, három sértetlenül átért, a másik kettőt ágyúgolyó találta és a fenékre sülyedt. Miután a mieink a Dunán innen maradt barbárokat megakadályozták a hídon való átkelésben és felőrölték őket, István moldvai nádor⁶⁹⁵ két gyalogoscsapata megrohanta a hidat. A törökök, akik a Dunán túl tartózkodtak, ... bárdot ragadtak és azonnal szétszaggatták a hidat. (...) ...másnap ... a fejedelem ... a tábort a Duna partjához közel állította fel, odavontatta az ágyúkat, melyeket Ali Tirgovistében a mieink ellen használt, és töretni kezdte Giurgiu várának falait. (...) ...az ellenség – puska- por híján – csak nézte a mieinket, az ostromot sem állhatta tovább, és amikor odanyomultak először az olasz vértések, aztán a székelyek és a többi magyarok jöttek a nyomukban, Giurgiu vára, mely körülbelül száz év óta török parancsnak engedelmeskedett, őreitől elhagyatván a török csapatok szeme láttára az erdélyiek hatalmába került.⁶⁹⁶

BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL

⁶⁹⁴ Istvánffynál: Oly nagy pusztítást vittek végbe köztük, hogy a folyó innenső medrében, mely tele volt lovakkal, tevékkel és emberi holttestekkel – a folyó egészen véres is volt –, alig tudott folyni a víz. Abban a csatában az ellenség közül körülbelül ötezer ember pusztult el... (414.)

⁶⁹⁵ Báthory Zsigmond még a tavasszal elcsapta a törökkel meg a lengyelekkel is tárgyaló moldvai vajdát, s a helyébe ültette Ștefan Răzvant, aki hűbérurának ismerte el az erdélyi fejedelmet. Mihai Viteazul havasalföldi vajda ezt két héttel korábban már megtette. Ennek értelmében a két vajda elpártol a töröktől, Báthoryt fejedelmüké választja örökösödési joggal, mindketten tőle nyerik méltóságukat és fizetésüket, fő- és jószágvesztéssel járó perekben egyikük sem ítélkezhet, csak az erdélyi fejedelem.

⁶⁹⁶ BDJ 282–286. A Borbély György vezette sereg a következő hetekben a temesvári vilajet egy részét foglalja vissza, így Aradot és Világost is.

A győzelmes hadjárat után a közszékelyek szabadságát
a gyulafehérvári gyűlésen 1595. december 13-án eltörlik

C 26

(15) Az mi nézi kegyelmes urunk az székely kösség dolgát, kiől országúl fölségedet meg találtuk vala könyörgésünkkel, az köztök való nemes uraink és donatariusok⁶⁹⁷ panaszolkodásábúl, azonképen az székely kösség is az főnépek és donatariusok ellen supplicáltak [*könyörögtek*] volt fölségödnék. Melyeket fölségöd kegyelmesen szem eleiben vévén, reiciálta [*vetette*] volt mind az két félt az országnak törvén szerént való meglátására. És az ország az fölséged parancsolatjára erre ő törvéntudó személyeket rendelvén és választván, s azok együtt lévén, mind az két félnek dolgait assumáltak [*felvették*], meg értették, és törvén szerént meglátták, rumináltak [*meggondolták*]. Tetszett, hogy az minémű ratiókat az székely nemes uraink irásokban exhibeáltak [*előtártak*] az székely kösség ellen, azok mindenképen erősek és törvén szerént valók, az székely kösség irásiban penig e contra [*ellenben*] semmi jó törvén szerént való ratio nem taláthatatik ez okon, mert az székely nemes uraink az ő jószágokat az régi bódog emlékezetű fejedelmektől és fölségedtől adatott törvén szerént való donatiókkal [*adományokkal*] birták pacifice [*békességben*], és semmit nem látjuk hogy delinquáltak [*vétkeztek*] volna, kiért amittálhatták [*elveszíthették*] volna jószágokat, hanem híven és jámborúl szolgáltak az szükség idején, az mint az fölséged propositiójából is constál, quod non solum interfuerunt, sed etiam prefuerunt [*nyilvánvaló, hogy nem csak részt vettek, hanem jeleskedtek is*], mely donatiók elsőbbek az székelyek mostan költ donatiojoknál; per hoc [*ezáltal*] az elsőeknek kell megállniok az utolsó ellen, nam qui prior est tempore, potior est iure [*ugyanis aki előbbi az időben, hatalmasabb a jogban*].

Második ratiója ez, hogy az minémű donatiót fölséged nekik adott, conditionalis [*feltételes*] volt, melyeknek megtartására sub amissione libertatis datae [*a megadott szabadság elvesztése alatt*] kötelesek is voltak, de ex relatione fidedignorum hominum manifeste constat [*hiteles emberek beszámolójából nyilvánvaló*], hogy azokat az conditiókat sokképen violáltak [*sértették*], holott az köztök való nemességnek házokra menvén kerteket, molnokat elvagdaltak és elfoglaltak, tovakot el vágták és meghalászták, szántó földeket, széna réteket occupáltak [*el-*

⁶⁹⁷ adományosok, azaz akik a székelyek között kaptak birtokot a fejedelmektől

foglalták], tilalmas erdejeket levágták, szőlejeket ezenképpen elfoglalták, magok számokra megszedték, és egyéb efféle violentiákat [*erőszakosságokat*] sokat cselekedtek, melyeket önékik az ő levelek tartási szerént patráláni igön cautum volt, et per hoc violatis conditionibus violantur et pacta⁶⁹⁸. Mind ezekből ez törvén szerént való ratiókbúl az ő mostani mért donatiojok penitus corruál, et ipsi in pristinum rusticitatis statum rediguntur, dominisque suis terrestribus restituuntur⁶⁹⁹, és az nemességnek donatiójok in vigore [*adományuk érvényben*] megmaradnak és stálnak [*állnak*].⁷⁰⁰

C 27

A székelyek „véres farsangja”

...az érdekelt nemesség a fejedelem aláírásával megerősített országgyűlési végzést a székelyek minden székében ..., Marosban, Udvarhelyben, Csíkban, Gyergyóban, Kászonban, Szepsiben, Kézdiven, Orbaiban nyilvánosan kihirdettette, közzététette, és a székek rendes jegyzői útján részint kéréssel, részint fenyegetéssel biztatta őket, hogy a fejedelem és az egész ország rendeletére a szokott módon vessék alá magukat korábbi uraiknak. Mivel a fejedelem mindeddig nem vétette el a székelyektől ágyúikat, dobjaikat, zászlait, semmiképpen sem tudták elhinni, hogy az ő akaratából kell előző szolgaságukba visszatérniük. ...mindnyájan egy akarattal titokban összeszövetkeztek, hogy nem fogadnak szót a nemességnek, hanem csak a fejedelemnek engedelmeskednek, ezerszer inkább meghalnak, mintsem előző uraiknak szolgáljanak, akik tapasztalatuk szerint már eddig is oly keservesen sanyargatták őket, és a jövőben még inkább fogják, jobb, ha háborút indítanak a nemesség ellen, mint ha kínhálra adják magukat. Így nyíltan a fejedelem és az ország határozata ellen foglaltak állást, a Maros széki Károlyi Andrásnak, tervük szerzőjének javaslatára kerületeik népesebb városaiban kihirdették, hogy a székelyek közül előbbi urát senki se merje elismerni, ha valaki mégis megteszi ezt, bárki is legyen, halállal bűnhődik; ezt a szétküldött kikiáltókkal kihirdették, nagyobb nyomaték kedvéért hozzátéve a büntetést, hogy ha valaki ellenkezőleg cselekszik, fejjel lefelé húzzák karóba. Ezzel sem elégedvén

⁶⁹⁸ patráláni ... cautum volt: elkövetésüktől óvták őket; és ezáltal a feltételek megsértésével az egyezés is sérül

⁶⁹⁹ adományuk teljesen összeomlik és ők maguk a parasztság korábbi állapotába kényszeríttetnek vissza és földesuraiknak visszaadottnak

⁷⁰⁰ EOE III 487–488.

meg, minden kerületben egy akarattal suba alatt összeszövetkeztek, hogy ha erőszakkal szolgásra kényszerítik őket, valamennyien fegyvert ragadnak a nemesség ellenében. Miután a nemesség megtudta ezt, azonnal üzenetet küldött Bocskai Istvánnak, a fejedelem akkori helytartójának...⁷⁰¹ Bocskai ... megijedt, hogy a fejedelem távollétében a dolog veszedelmesebb háborúba torkollik, mint amilyent az idegenekkel folytatnak, ezért a székelyek megfékezése végett a tartományokat felosztotta a nemesség vezetői között, úgyszólván Kézdi, Orbai, Szepsi székbe Ravazdi György tanácsost, Maros székbe Tholdy Istvánt és Bogáthi Boldizsárt, az ottani királybírókat küldte le néhány lovas- és gyalogoscsapattal. A helytartó a fejedelem nevében megparancsolja, hogy a lázadás szerzőit szigorúan büntessék meg, az együgyű tömeget inkább rettegtetéssel fékezzék meg, ne fegyverrel, ha a szükség mást nem követel. Általában, nehogy a becsületes rész is belekeveredjék, azt parancsolja, a lázadás fejeit karddal messék le. (...) ...Tholdy és Bogáthi éjszaka, amikor az óvatlanokat könnyebben el lehet fogni, kiküldött néhány lovas- és gyalogoscsapatot, hogy az egyes falvakban a lázadók név szerint megjelölt vezetőit fogják el, aztán az ügyet kivizsgálva, különböző halálnemekkel kivégeztette őket, a kegyetlenség nem minden jele nélkül. (...) ...Apafi Miklós Lázár Ambrustól tudomást szerzett a gyergyaiak makacsságáról, hasonlóképpen összeszedett kétezer lovast és gyalogost, gyorsasággal elébe vágott terveiknek, és a hegyek csúcsán táborot vert. Érkezéséről hallottak a székelyek, összesereglettek Újfaluban, hogy a következő hajnalon elállják azokat a hegyi ösvényeket, melyeken keresztül a tartományba be lehetett jutni. Az éjszakát mértéktelen sörivással álmatlanul töltötték, barbár szokásuk szerint kölcsönös koccintgatással biztatva egymást a bátor verekezésre, és mintha már kezükben lenne a győzelem, hiú remény töltötte el őket. A hegy tövétől nem messze fekszik Alfalu, ahonnan a közelség miatt jól lehetett látni az Apafi táborában lobogó tüzet. Kovácsi János, az alfalviak egyike, öreg templomszolga, ebből megtudta, hogy Apafi megérkezett, éjszaka gyorsan az Újfaluban összesereglett székelyekhez siet, jelenti, hogy itt az ellenség, és hogy felserkentse őket a mámorból meg az álomból, azzal riogatja, hogy már jönnek a támadó csapatok. Alig ébredtek fel a székelyek ennek hallatára, alig jöttek ki az ellenség fogadására a házakból, melyeket erősségük miatt várként használtak, hát Apafiék már körül is vették és csépezték őket. Aztán viasztorították a házakba, me-

⁷⁰¹ A török elleni háború folytatásáról 1596. januárjának elején tárgyalni Prágába utazott fejedelem távollétében Bocskai és Mária Krisztiána együtt kormányozták Erdélyt.

lyekről beszéltünk, és részint megölték, részint – a többiek elrettentésére – vaskampókra, keresztekre, karókra vonták őket. Néhányukat, akik feleségükkel, gyermekeikkel más házakba húzódtak, egy-két szökevény kivételével tűz emésztette el. (...) Akadtak az ország rendei között sokan, akik nagy szomorúsággal mondogatták, amit hajdan Sulláról: a kelletténél erősebb volt a gyógyszer;⁷⁰² számosan aggódtak, hogy ez a belső lázadás egyszer majd Erdély súlyos kárára fordul.⁷⁰³ Voltak olyan, komoly ítélőképességgel rendelkező férfiak, akik azt mondogatták, a fejedelem kötelessége, hogy a nemesség méltányosnál keményebb uraskodását a köznép fölött törvényes keretek közé szorítsa, nehogy a paraszti tömeg megutálja a kegyetlen szolgaságot, az elviselhetetlen terheket, amelyekkel a nemesség a méltányosság és tisztesség határain túl sanyargatja, és végül is kénytelen legyen – mint az már oly sokszor megtörtént – polgárháborút támasztani.

BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL⁷⁰⁴

C 28

Elesik Eger

Mielőtt a török császár a magyarországi hadjáratra elindult, Konstantinápolyban haditanácsot tartott, és ... megvitatta, milyen hadicélt tűzzön ki maga elé. ...végül az a határozat kerekedett felül, hogy egyenesen Egerhez vonuljanak, mert ha ezt megszerzik, nem lesz több akadálya annak, hogy egész Magyarországot elfoglalják, az erdélyieket megakadályozzák abban, hogy a németeknek segíthessenek, és így a németeket is könnyedén megzabolázzák. (...) ...a császár ... szeptember 21-én az egész sereggel⁷⁰⁵ ... maga is odament. Az egriek hőiesen kirohantak a barbárokra,

⁷⁰² Hasonlóképpen vélekedik Szamosközy is: „Zsigmond elszakadván a töröktől nem ok nélkül gondolva, hogy a törökök császára Erdély ellen fog jönni, Rudolf császárhoz utazik Prágába, hogy ilyen hatalmas ellenségnek képes legyen ellenállni ... Bocskai Istvánt hagyván Erdélyben, hogy a helytartói hatalmat gyakorolja, aki Zsigmond távollétében, miután a székelyek fellázadtak, nagy öldökléssel zabolázta meg őket, elküldvén hozzájuk Ravazdi Györgyöt, Apaffi Miklóst és másokat, akik nem a kegyetlenség híre nélkül kényszerítették rá őket kötelességük teljesítésére, miközben a tél rendkívüli hidegséggel tombolt...” (TT 1889. 38., latin.)

⁷⁰³ Miután Bocskai vezetésével elfojtották a közszékelyek felkelését, megindul tömeges kivándorlásuk az oláh vajdaságokba.

⁷⁰⁴ BDJ 300–305.

⁷⁰⁵ A sereg nagyságáról Angliai Erzsébet portai követének titkára ezt írja: „A szultán egész hadseregét látni akarta és megparancsolta, hogy mind vonuljanak fel... Ez meg-

sokat elfogtak közülük, sokat megöltek, de aztán egyre sűrűsödven a tömeg, visszaszorultak a mezőváros falai mögé. Látták, hogy ezt semmi-
képpen sem tudják tartani, az ostrom hatodik napja után felégették, ami a
várostromhoz az ellenség számára használhatónak látszott, majd önként
kivonultak, és a várba húzódtak vissza. A vár élén ekkor a nemes család-
ból származó Nyáry Pál⁷⁰⁶ állott, aki semmit sem mulasztott el, ami a
haza e roppant fontos bástyájának megoltalmazására szükséges lehetett.
(...) De rettenetes volt a törökök dühe,⁷⁰⁷ a fáradtak nyomába pihentek
léptek, egyetlen napon nyolc alkalommal, a legnagyobb erővel, végső
erőfeszítéssel indultak ostromra, és a mieinknek végül, ha nem is bátor-
ságuk, de számuk szinte egészen elfogyott. A barbárok ugyanis nyomban
megérkezésükkor öt ostrombástyát emeltek; a város elfoglalása után, a
tizenharmadik roham alkalmával, mely két nap alatt a leghevesebb volt,
elfoglalták a vár melletti védőbástyát. A mieink másnap kitörtek a várból,
hatalmas pusztítást végeztek a törökök között, és a bástyát visszafoglal-
ták. Közben a törökök ... elhatározták, hogy az árkot, mely a vár és az
ostromtetők között húzódott, törmelékkel feltöltik. (...) A védők pedig
megint kirohantak a várból, és a törökök közül sokat megöltek, Ibrahim
fő vezírbasát számos emberével meghajszolták, kis hía volt, hogy élve a
mieink kezére nem került. (...) Október tizedikén a törökök újból teljes
erővel támadtak a várra. A mieink négy rohamot hősieen kiálltak, az
ellenséget négyszer üzték vissza a falaktól, hihetetlen pusztítást végezve
soraiban; azonban az ötödik rohammal a törökök bevették az óvárat,
mely az újvár szomszédságában állt... (...) ...az újat még nagyobb hévvel
támadják, tizennégy különböző helyen aláássák, és aztán a tizenkettedik
napon az alagutakba puskaport töltenek. Ennek láttára az ostromlottak
úgy érezték, mindennek vége, ... és ekkor lázadozni kezdtek. A várkapi-
tányok ... figyelmeztették ugyan őket esküjükre, térdre ereszkedve kö-
nyörögve kérték, hogy öljk meg őket, mielőtt a várat átadnák; de az ör-

történvén szinte hihetetlen látvány [táruult elé], amely az egész síkságot betöltötte, mesz-
szebbre, mint ameddig a szem elátott. A követ, hogy teljes képe legyen, fölmászott egy
kis dombra körülbelül a síkság közepén...; innen nagy ámulattal nézte, hogy körös-
körül, ameddig csak a szeme ellátott, a síkság ... telis-tele volt emberrel és kocsival.”
(Thomas Glover, Utazók 20.)

⁷⁰⁶ Nyáry Lőrincnek, Szolnok 1552. évi kapitányának a fia.

⁷⁰⁷ Szamosközynél: „Megszállja tehát Mohamed Egert erősen haragra lobbánván nem
annyira Hatvan feldúlásán, mint az ott elkövetett kegyetlenség gyalázatán.” (TT 1889.
47., latin.)

ség már elvesztette a reményt...⁷⁰⁸ Ezalatt kétszázötven katona, többsége olasz, titokban elhagyta a várat, és átmenekült az ellenség táborába, felvette annak vallását és hitehagyottá lett. Ennek hírére a többiek iszonyúan megijedtek, azonnal nyíltan kezdtek a törökökkel tárgyalni a megadásról;⁷⁰⁹ ezek megígérték, hogy valamennyiüket poggyászukkal, fegyverükkel elbocsátják, ha fogolycsere céljából átadják nekik a várkapitányokat... Ebben megegyeztek, és október 13-án kétezer emberünk kivonult Egerből.⁷¹⁰ A császár azonban meg akarván torolni a németek kegyetlenségét, amit Hatvanban a foglyokon elkövettek, az őrseget három csoportba osztotta: az egyikben németek, a másikban magyar lovasok és gyalo-

⁷⁰⁸ „...kevesek először és titokban, majd többen és nyíltan a megadással kapcsolatos terveket kezdtek megbeszélni, ez tűnt – leginkább a vallonoknak – életük megtartására az egyetlen járható útnak. Ők, rákényszerítván a tiszteket és parancsnokokat, megmondták, hogy fejüket nem fogják többé a falomladékok között barmok módjára az ellenségnek gyilkolásra odavetni, és nyíltan hirdették, mivel az ellenállásra egyenlőtlennek, csapatosan el fognak távozni a várból és ahogy csak lehet, gondoskodni fognak magukról. A még meglevő magyar csapatok is kezdtek egyetérteni velük.” (i. m. 55., latin.)

⁷⁰⁹ „...követeket küldenek a törökök táborába... A szultán tekintete elé bocsátatván miután Bessenyeitől Mohamed megkérdezte, vajon ők maguk is részesei voltak-e a hatvani mészárlásnak, amelynek során a törökök a hadijog ellenére kegyetlenül megnyúztak, ő pedig azt válaszolta, hogy nem magyarok, hanem idegen nemzetű emberek követték azt el, öltözékekkel megajándékozgatván öt diplomával: a török császáréval, a tatár kánéval, a két vezérével és a janicsáragáéval visszabocsátattak a várba.” (i. m. 56–57., latin.)

⁷¹⁰ „Miközben tehát az [a kapu] a föld és a gerendák, amikkel el volt rekesztve, elhordása után feltárul, íme, a janicsárok hatalmas tömege észak felől a falak omlásain át betör a várba, egy része szétszalad a vár összes házába a zsákmány és a rablás iránti igyekezetében, másik része a keresztények tömegére tör, kiáltozás és nyomorúságos siránkozás támad, a törökök a mieink közül kit zsákjától, kit öltözkétől fosztanak meg, másokat kemény szolgaságra rabolnak, sem kort, sem nemet a barbárok szörnyű kegyetlensége nem kímélt, ugyanis igen sok becsületes matróna, nemes hajadon, de épp így férfiak is, meztelenül vonszoltatik. A mieink elébük tárják a törökök császárának ígérését, elébük tárják a sok diplomát, és bizonyos pasák becsületéért és az erőszak elleni segítségért könyörögnek. A janicsárok kegyetlen és a rablásra igen vágyó tömege parancsnokai által alig volt megfékezhető, hogy tüstént mindenkit fegyverrel el ne pusztítson vagy zsákmányra ne hánnyon. Kinyílván végül a kapu, megindulnak azok, akiket a janicsárok veszett dűhe meghagyott, de ezek is, mihelyt a törökök táborának közepén keresztülveztetvén útnak indultak, a törököktől és a tatároktól körülvéttetvén egytől egyig megölettek vagy fogságba vettek.” (i. m. 57., latin – az említett egyezségek a vár feladásának körülményeiről szóltak. A foglyokról, beleértve az életben maradt főtiszteket is, Szamosközy megírja, „...később legtöbbjük urát és öreit rászedvén visszatért hazájába.”)

gosok, a harmadikban parasztok voltak. A németeket egy szálíg megölette...⁷¹¹ A magyar katonák megölését megtiltotta, de azt megengedte, hogy kifosszák és rabságra vessék őket... (...) A köznép iránt a legnagyobb jóindulattal viseltetett: miután kiáltványában a legnyájásabban arra biztatta, hogy tanúsítson engedelmességet és művelje a földet, ajándékot osztogatott... A tanácsból aztán kiválasztott egyeseket, hogy Eger élére álljanak, a vár és a város romjait állítsák helyre...

BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL⁷¹²

⁷¹¹ Miksa főherceg katonái szeptember elején elfoglalván Hatvant muzulmán foglyokat nyúztak meg elevenen. A kegyetlenkedést a portai angol követ is említi, szerinte a várból elvonuló katonákat hatvaniak és tatárok vágták le, „mivelhogy Miksa császári csapatai, amikor egy hónappal korábban elfoglalták Hatvant, igen kegyetlenül, könyörületet nem ismerve legyilkolták az összes ottlakókat.” (Utazók, 23. Edward Barton) Szamosközy leírásában: a törökök „...bár az előretörő katonák támadásait kiválóan igyekeztek is feltartóztatni, mégis, a sokaságtól körülvetten egy részük nyomorúságos öldökléssel leterítettett, mások, hogy életüket óvják, csapatosan menekültek vissza az épületek rejtett zugaiba. De e rejtekeken legyilkoltattak, stb, a törökök nagy része a béggel együtt a városházára özönlött, a jelesebb törökök ... a bég körül voltak, mindegyikük különbség nélkül, azonos dühvel legyilkoltatott, bár a bég anyja a katonák haragjának csillapítására az elrejtett kincstár kulcsait önként felajánlotta, így a vad lelkeket semmi sem tartóztathatta vissza, mindenki megöletett korra, nemre való tekintet nélkül. A menedékhelyeken az őrség több mint ezerötszáz gyakorlott törökből állt, alig egy óra leforgása alatt mindegyikük megöletett néhány gyermekben, hajadonon és nön kívül, ezeket a katonai düh vagy szolgaságra vagy kéjvágyra rabolta el. Miután így felkoncolták a törököket, a katonák dühe a megöltek csupasz teste ellen fordult, mindegyiket megnyúzván és néhányból, ami csak beleiben volt, kivágván, sőt néhány terhes nőből az éretlen magzatot, noha az anyák még nem is haltak meg teljesen, nyomorúságos módra kihaláltatván, hogy a tetemek e hatalmas sokaságából egy sem lett volna, amelyiken ne láttál volna katonát ülni és undok módon az alatta fekvő testet marcangolni. Három napon keresztül a megnyúzott testek közszemlére téve heverték...” (TT 1889. 44–45., latin.)

Eger elfoglalása Pecsevinél: „...négyezernél többen, közel ötezren voltak, s mikor jani-csár harcosaink zsákmányolás végett bementek, mind kifosztották őket, úgyanynira, hogy csak egy-egy inggel bocsátották el őket. Mikor pedig kivonulván útra indultak s a tábor mellett mentek el, ekkor valamennyit összetörték, az asszonyokat és gyermekeket pedig fogságba vitték. A tisztek ugyan nagyon tiltották őket ettől, de nem tudták megakadályozni. A végeken régtől fogva volt egy ének, melynek záradéka így szólt: *Nincs veletek szerződésünk, ejh! ti ravasz egriek*. Ezt énekelték s akik már azelőtt tudták és hallották ezt, most azt mondták, hogy a régi harcosok szava beigazolódott.” (Thúry III. 132.)

⁷¹² BDJ 325–329. Miksa nem ment az ostromlottak segítségére, a kapituláció után egyesül Báthory seregével s megindulnak Mezőkeresztes felé. Alább bőven idézett, 1597-ben kelt emlékiratában elmondja, a folyamatos esőzések és a rossz időjárás akadályozták, hogy eljusson Egerbe. Magát a várat mindenféle hadfelszereléssel annyira megerő-

Szamosközy a mezőkeresztesi ütközetről

Mohamed még Egernél tartózkodott a Bizáncba való visszatérést a fenyegető tél miatt siettetni akarva, amikor egyszersak értesült Miksa és Zsigmond érkezéséről. Bár azt gondolta, hogy az ellenség részéről semmi veszedelemtől nem kell tartania, mert azt hitte, hogy az – erőit tekintve is, és az Eger elvesztése miatt kétségtelenül levert lelkülete miatt is egyenlőtlen lévén – a legkevésbé sem olyan bátor, hogy vele ütközetbe bocsátkozni merészkednék, mégis úgy ítélte, hogy minden módon gondoskodni kell arról, nehogy hirtelen távozásával ellenségeinek a cselekvésre alkalmat hagyjon stb. Az egeri törökök közül tehát körülbelül ötezret a vár védelméül hátrahagyván s annak megvédése gondját basai méltósággal Szinánra, egy leleményes férfiúra bízván, előremegy a völgyből a nyílt mezőre és Maklár és Kevesd között táborot ver. Majd 40 ezer lovassal Csaffer basát⁷¹³ az ellenség elé küldi. Az előremenvén Keresztes falujához, amiről beszéltünk,⁷¹⁴ a gázló körül megállt és a túlsó parton elhelyezvén 43 tábori ágyút,⁷¹⁵ néhány katonáját előreküldi, hogy azok könnyű csatározásba bocsátkozván a mieink előőrseit⁷¹⁶ odavonják és ezáltal az óvatlanokat az ágyúknak kitegyék,⁷¹⁷ ő maga pedig ezeket le-

síttette, „...hogy még magának a parancsnoknak a véleménye szerint is legkevesebb hat hétig védhetőnek ítéltük, különösen, mert 44 évvel ezelőtt, amikor sem ily módon, mint most, felépítve, sem a szükséges dolgokkal felszerelve nem volt, az egész ellenség egész ereje ellen szinte öt vagy hat hétig Dobó István által kitűnően megvédelmezte.” (TT 1900. 567., latin.)

⁷¹³ Magyar szülők gyermeke a gyulai szandzsákból, több török-perzsa háború kiváló vezére.

⁷¹⁴ Előzőleg írja, e falu síkságon fekszik, Vámostól négy, Egertől három mérföld távolságra.

⁷¹⁵ *tormenta campestris* Bornemissza Györgynek az ütközet után egy héttel kelt levelében olvasható, hogy a keresztény sereg Keresztesnél két vezér-basára bukkant, akik „...az átkelést teljességgel gátolták, a janicsárok nagy sokaságával együtt igen sok hadigépet helyeztek velünk szembe, végül gyalogságunk vitézsége (rám volt akkor bízva a róluk való gondoskodás) – nem a mieink kára nélkül – kimozdította és leverte őket...”, az Eger felé menekülőket majdnem egy teljes mérföldön üldözve 48 falcont zsákmányoltak, köztük két faltörő ágyút is. (Simonyi 200., Nr. 38., latin.)

⁷¹⁶ *antecursores*, azaz akik előre szaladnak, könnyűlovások az ellenség felderítésére és az ellenséges felderítők távoltartására.

⁷¹⁷ Miksánál: „...az ellenség futást színlelve és lassan hátrálva a mieinket a janicsárok csapdájába és a hadigépekhez csalogatni igyekezett. Látva pedig, hogy a mieink felfigyeltek a cselre, a hadigépekből megszórták őket, akkor a tábornagy, magához vévén némi erdélyi és magyar gyalogost, hat tábori ágyút odavitt a mocsárhoz, ahol az átjáró

győzván, a félelemtől megrendült többit körülvéve vagy elűzze vagy legalább a gázlótól elrettentse. Ezekre a mieink – akik megelőzték a hadrend többi részét, s akik között ott volt Homonnay István egy csapat lovassal – lelkesen rátörvén, amikor a visszafelé menekülőket igen hevesen üldözik, az ellenség hatalmas seregét pillantják meg az ágyúkkal együtt. Miután erről Miksa, aki a derékhaddal vonult – Zsigmond előbbre járt –, és a többi vezér értesült, rögvest parancsolja Schwarzenbergnek⁷¹⁸, hogy – mivel az előbb említettek révén az ütközet már megkezdődött – osztrák, erdélyi, magyar és vallon lovasok és gyalogosok legválogatottabb csapatait küldje segítségül. Ők miután előbb hat ágyút az ellenségre sütöttek, keményen csatába kezdenek, a törököket a gázlón túlra űzik majd átkelvény és a csatát megújítván akkora mészárlással vagdalkoznak, hogy egyszerre mindenkit megfutamítanak és sokukat megölven minden ágyút és igen sok hadijelvényt megszereznek, s ha az éjszaka közbejöttével a csata félbe nem szakadt volna, gazdagabb győzelmet nyerhettek volna. Közben a hadsereg maradék része is megérkezett ugyanide. De mert sötét éjszaka volt és sem a faizásról sem a vízfordásról nem lehetett gondoskodni és tábor sem volt állítható, minden csapat arra kényszerült, hogy ahogy megálltak – a gyalogosok saját rendjükben, a lovasok pedig a kocsik mellett a lovukon – az egész éjszakát alvás nélkül töltsék el.⁷¹⁹ A következő napon, október 24-én Zsigmond üldözni akarva a friss futástól és vereségtől megfélemlített törököket, mielőtt a félelemből összeszednék magukat, a hajnali derengésben – mégcsak nem is tanácskozával a többiekkel – minden csapatával az ellenség ellen indul. De, miután a gázlón túl már megtett egy darab utat, Miksa – mivel nem tartotta megfontoltnak a hosszú előrenyomulástól elfáradt katonaságot küzdelemnek kitenni, ha előtte nem kémlelték ki az ellenség terveit⁷²⁰ – visszahívta és az a nap pihenése meg a katonaság felfrissítéséé lett. A sereg először magánál a

volt. Majd hevesebben megújítván az ütközetet a mieink, háromszáz francia, osztrák és felső-magyarországi nemes lovas és néhány vallon egység összekeveredett az ellenséggel és derekasan ütközetre kényszerítette, a hadigépeket kétszer elsütötték, a gyalogosok az ellenségtől a védekezés helyét elvették, és végül átkelven az átjárón megszalasztotta annyira, hogy [az] 43 tábori ágyúját hátrahagyta, igen sok emberét és néhány jelesebb zászlóját elvesztette, ezek mind a mieink zsákmánya lettek, és, ha az éjszaka a csatát félbe nem szakította volna, Isten segítségével jeles győzelem reménye csillant volna fel azon a napon” (TT 1900. 561–562., latin.)

⁷¹⁸ Ő volt a *campi marschallus*, azaz a táborszernagy.

⁷¹⁹ A fásasztó éjszakát Miksa is így írja le, hozzátéve, hogy nem volt hideg.

⁷²⁰ Miksánál is nagyjából így szerepel, de ő 23-ára teszi ezt az eseményt, és hozzáteszi, híre ment: a török távozóban van, Szolnok felé. (i. m. 562.)

gázlónál állt meg, mert úgy tűnt, hogy az a hely igen fontos az ellenség átkelésének megakadályozásában. De később a takarmány- és fahiány miatt kétezer lépésnyit visszahúzódott a hegyek felé. Mégha ilyen esetben e tervet nem is szabad hibáztatni, mert abban a faizás alkalmatossága mellett, amit a szomszédos erdők bőségesen szolgáltatnak, a tábor biztonságára való törekvés is látható – északkeleti oldalát a dombok védik –, mégis nagyon alkalmatlanul történt, mert e visszahúzódás az ellenségnek reményt nyújtott a menekülésre. Mohamed ugyanis, miután övéi az első ütközetet szerencsétlenül próbálták meg, a szerencse állhatatlanságától és az ellenség vadságától félve habozott ismét csatába bocsátkozni. Miután azonban megtudta, hogy a mieink korábbi helyükről visszavonultak, úgy számítva, hogy az a félelemnek és a jövőre futásnak a jele, megváltoztatta véleményét és elhatározta, megtámadja a mieinket és szabályos ütközetben megvív. Miután ezt mind a mások, mind a törököknél fogolyként őrzött Nyári Pál által a törökök táborából küldött titkos hírnöktől Miksa megtudta, tanácskozni híván Zsigmondot, Schwarzenberget és más vezéreket, közös véleményükből azt határozta el, hogy inkább biztonságosabb helyen fogadja az ellenséget, mint hogy a védelmet adó táborot elhagyván elébe menjen.⁷²¹ Mohamed sem időzvéen soká, hatezer töröknek és tatárnak megparancsolja, hogy keljenek át a patakon és a mieinket könnyű csatározásokkal próbálgassák. Övéik veszteségével és a hadigépek kárával ők visszaűzettek, őket pedig Mohamed majd a sereg egészével követve megközelítette táborunkat és a következő napon hajnalban minden csapatával fölvonulván lehetővé tette a mieink számára a küzdelmet, mivel nem több mint kétezer lépés és a keskeny patakocska volt csak a két tábor között. Miksa is úgy vélvén, hogy ily hatalmas dologban nem szabad haboznia, összes csapatát a tábor előtt felállította, és mivel a tatárok dél felől hatalmas kerülőt tévén meg táborunkat baloldaltól fenyegették, velük Zsigmond csapatait helyezte szembe igen sok más, mindkét nemzetből való lovas és gyalogos alakulattal együtt. Ezeknek bal oldalát málhásszekerek egymással folytonosan összekapcsolódó sokasága erősítette, Teuffenbachot⁷²² pedig Felső-Magyarország előkelőivel és csapataival az elhagyatott keresztesi templom köré parancsolta –

⁷²¹ Miksa is írja Nyári Pál üzenetét, az elfogadott haditerv („...satius esse duximus eum [sc. hostem] in loco tutiori praestolari, quam ei obviam procedere”) pedig szó szerint átkerült Szamosközy változatába („...Maximilianus vocatis in consilium ducibus ... decernit hostem in loco tutiori praestolari, quam ... ei obviam procedere...”).

⁷²² Cristopf Teuffenbach szatmári kapitány majd kassai főkapitány (†1598).

sok ágyút is melléadván ama gázló őrzésére és hogy az ellenséget az átkeléstől távoltartsák. Táborunk jobb oldala felől, mégpedig a dombhoz legközelebb, ahol az ellenség a mocsáron átkelni törekedett, maga Miksa állt a derékhaddal és hadrendbe állította seregét stb. A Teuffenbachnak a templomtól való elmozdítására ment görögországi beglerbég nagy veszteséggel visszavetített, hadigépeink a törököknek nagy kárt okoztak. Teuffenbachnak a templomnál vívott csatájában a mieink közül kétszáz magyar gyalogos öletett meg és majdnem ugyanennyi megsebesült.

Miután a törökök császára szinte az egész napot mozdulatlanul, hadrendben állta végig, napszálltakor már kissé meghátrált és a mieink látóterében táborot vervén borzalmas hangzavar közepette olyan közel telepedett le, hogy nem több mint kétezer lépés volt a két tábor között és egyetlen, bár iszapos, sok helyütt mégis, amint aztán kiderült, járható patak választotta el őket – ami mindkét hadsereg embereinek és állatainak lehetőséget teremtett az ivásra. Akkor végül Miksa elrendelte a visszavonulástól való tartózkodást és a szokottnál nagyobb őrség állítását, egyszersmind megparancsolta Schwarzenbergnek, rendelje el a seregnek, hogy másnap hajnalban felkészülten álljon fel a tábor előtt. Mohamed is ugyanerről gondoskodott, ígylát hajnal előtt az összes csapatát kivezette, nagyjából így rendezvén el: Szinán, kisázsiai helytartó az ázsiai lovassággal állt az első sorba, előlről innen is, onnan is három-három tábori ágyút állítván fel, közöttük a janicsár lovasság csapata volt puskákkal, a mi arkebúzosaink fegyverzetéhez hasonlóan, jobb oldalukat kis távolsággal a tatárok csapata fedezte, hogy egy részük nyílzáport ontson, másikuk tömegnyi ólomgolyót az ellenfélre, mielőtt a lándzsákra kerülne a sor. A második, mindegyik közül a legerősebb, az Ibrahimé, a vezírek fejéé volt, amely erős és módfelett nagyszámú lovasságból állt, ez előtt más lovascsapat – ezek után pedig gyalogos janicsárok három sora – ment, egymástól egyenlő távolsággal úgy elválasztva, hogy a közöket a sok hadigép töltsse ki. Ennek a hadsornak a jobb szárnyát Chaffer és Czigala, a balt Hazon basa és a görög beglerbég tartották a legválogatottabb lovascsapatokkal, végül maga a török császár következett a testőrségével a jeles zöld zászló alatt, előtte tizenkét-tizenkét jelvényt vittek, egy részük tarka lepleken, más fehér méneken, megint más részük ezüstözött és aranyozott, karvastagságú, magasra feltartott kopjákon volt látható, előttük a janicsárok hatalmas sokasága – élükön hasonlóképpen igen sok tábori ágyú – haladt, Mohamed oldalát pedig mindkétfelől a legéleterősebb

spahioglanusok⁷²³ leghívebb lovasserege zárta le, úgy mégis, hogy a balt a tábor erősítse, hátulról pedig az öszvérek és tevék sokasága következett a poggyással. Miksa pedig csapatait, amelyek az ellenségesek alig harmadával értek fel,⁷²⁴ úgy osztotta szét Schwarzenberg révén, hogy az első hadrendet az erdélyieknek juttatja, akikhez jobbról is, balról is százsz, frank, bajor, cseh, sziléziai, vallon és magyar lovas és gyalogos turmákat adott, kisebb ágyúkat helyezett el köztük. A középsőt magának, Zsigmondnak és a többi előkelőnek választotta, ezt előlről a svévusok legiójával, oldalról pedig vegyes lovassággal erősítette. Az utolsót pedig, amelyik a harmadik volt és magyar, morva, osztrák és vallon lovasokból és gyalogosokból állt, Pálffyra és Teuffenbachra bízta rá. Ily módon állt a világ két győzhetetlen monarkhájának hadrendje, hogy a Pannónia birtoklásával kapcsolatos viszályukról egyetlen ütközetben döntsenek...

Mohamed Ibrahim vezért az első hadrenddel a gázlóhoz előretörni és azon átkelvén a mieinket harcra ingerelni, másokat másutt az átkelést megkísérelni parancsolja. A hegy felé is elküld egy lovascsapatot, meghagyja nekik, hogy északról, a tatároknak pedig, hogy délről támadjanak táborunkra, hogy miután maguknak a katonáknak a figyelmét már leköti az ütközet, s ezáltal a mieinket illetén módon megosztja és megzavarja, ő maga sokaságával a tábort és a hadsereget egyszerre győzhesse le. Miksa sem járt el restebben, és, amikor észreveszi az ellenség törekvését, a markotányosok és tábori szolgák mellett kiválaszt hatezer katonát, hogy a tábort az ellenség erejével szemben védelmezzék, közöttük volt Carolus Tetaverus két turmájával stb., más részek felől pedig szállítószekerekkel erősíti a tábor oldalait. Miután ezekről így gondoskodott, minden rendhez odament, a vezérekhez, a parancsnokokhoz, a centúriókhoz külön-külön stb., majd megadván a jelet, Schwarzenberget az első hadrenddel előre menni parancsolja, aztán ő maga Zsigmond fejedelemmel és a testőrség-

⁷²³ A janicsárok közé sorozott újoncok.

⁷²⁴ A Miksa szerint harminckilencezres sereg három fő részből: a német, a magyar („...bár a magyarok közül már sokan eltűntek...”) és az erdélyi hadból, valamint kilencvenöt ágyúból (*tormenta*) és nyolcezer szekérből állt. Ez nagy csalódás számára, mert „...e hármassereget nemcsak mindenki véleménye tartotta hetvenötezernek, de az is lett volna, ha, amint reményünk volt és nekünk meg is ígérték, mindenki eljött volna. Ugyanis ha az erdélyiek hússzezerrel, Teuffenbach és Felső-Magyarország előkelői és vármegyéi, ahogy ők maguk megígérték, harmincezerrel segítettek volna, és ha az alsó-magyarországi rendek kötelességük szerint közelegettek volna, és ha a mi német lovasságunkból és gyalogságunkból az éhség, az eső és az út nehézsége miatt annyian nem hiányoztak volna, az egész hadsereg legkevesebb hetvenötezerből állt volna.” (i. m. 560–561., latin.)

gel a menet közepén gyalogosan haladva, hátulról Teuffenbach és Pálffy a subsidiarius⁷²⁵ hadrenddel vonult szakadatlan rendben. A mieink, akik az első hadrendben voltak, miután pirkadattól délig innen is, onnan is könnyű csatározás folyt, késedelem nélkül súlyos támadást intéznek a törökök ellen, és bátran közelharcba bocsátkozván először megzavarják őket, majd a futásba fordultakat és sokuk megölésétől megrémülteket a gázlóhoz üzik, egyszersmind a negyven másik hadigépnek, amelyet az ellenség átszállított a mocsáron, egyéb tábori felszerelésükkel együtt a birtokába jutnak.⁷²⁶ Ugyanezzel a rohammal a falu templomát, amit az ellenség ugyanerre a napra virradóan elfoglalt, és kapákkal, golyóbisokkal, puskaporral és más efféle dolgokkal bőségesen megrakott, körülbelül háromszáz janicsárt megölven visszaveszi. Eközben feltűnt, hogy amíg a törökök csatára ingerelnek, a tatárok a tábor felé tartanak, és azt hátulról, amiként el volt határozva, be akarják keríteni. Teuffenbach nyomban magyar és német lovasok igen harcrakész csapatával rájuk ront, ám ők, mihelyt megpillantották, hogy a törökök futnak, hasonlóképpen azonnal hátat adnak és a mocsáron túlra vonulnak vissza. Ugyanígy azoknak is kedvezett a szerencse, akikről azt mondtuk, hogy a tábor védelmére hagyattak hátra. Amikor ugyanis a törökök a fentebbi, Ábrahám falu felé levő hidat hatalmas erővel elfoglalni törekedtek, a mieink a híd kitűnő megvédelmezése után körülbelül ötszázat megölven közülük, visszavetették őket.

Mivel a nap már lemenőben volt, Miksa azon gondolkodott, visszavezeti a sereget a táborba, ám a többi előkelő és parancsnok, leginkább pedig Zsigmond fejedelem, Pálffy Miklós, Király Albert és mások, ennyi sikertől boldogan úgy ítélték, hogy az ellenségnek semmi időt nem szabad adni, hogy összeszedje magát, sőt inkább átkelven a mocsáron bátran üldözni kell, mert ha az, miután már annyiszor megszaladt és megrettent, tovább gyötretik, ígérük, nem kétséges a győzelem. Miközben ezeket tanácsolták, átjött egy szökevény a törökök táborából, aki kifaggattatván az ellenség dolgairól, azt mondta, az egész táborban félnek, minden a menekülésre néz, sőt maga Mohamed is, megrémülven övéi lemeszárlásától és menekülésétől ötezer emberrel már elfutott. Mihelyt ezt meghallották, mindenki felkiált: a dolog jó elintézésének ezt az alkalmát nem szabad elmulasztani, át kell kelni a mocsáron és rá kell menni az ellenségre. Mi-

⁷²⁵ 825

⁷²⁶ Miksa kiemeli emlékiratában, hogy parancsba adta, ha az ellenség meghátrálna a gázlón túlra, „súlyos okok” miatt ne kövessék.

után ezt Schwarzenberg is helyeselte, Miksa így szólt: „nehogy én, egyedül, mindenkinél bölcsebbnek tűnjek, tervetekhez, nem akaratom ellenére, hozzájárulok, a kedveskedő szerencsét tehát, akár a gázlón túlra is, ha nektek így tetszik, kövessük”. Nyomban parancsolja is Schwarzenbergnek, szedje rendbe a hadsereget és keljen át a mocsáron, aki újból felállítván a hadrendet, amennyire az az idő e rövidsége miatt lehetséges volt, az ellenségre indul.⁷²⁷ A törökök, akik a félelemből már valamennyire ismét összeszedték magukat, megpillantván a mieink menetét, maguk is késedelem nélkül harcra vágyva lelkesen szemberohannak. A mieink nem vártan sok nehézséggel találták szembe magukat. Mind közül az első, aminek az átkelés során be kellett következnie, az összevisszaság, aztán az ellenség lelkesedése, végül előre nem látott gyorsaságuk a mieinket való megelőzésben és az ütközet vállalásában. Ezen alkalmatlanságok révén történt, hogy mivel a vezérek számára feladatuk végrehajtásához a szükséges tér hiányzott, sokan mindkét nemzet lovasságából még csak be sem várván a jelet, vaktában az ellenségre rohannak, a hadrendeket szétszakítják,⁷²⁸ a menet végéről az elsőkhöz vágatnak előre, a tatárokat éppúgy, mint a törököket megtámadják, és mindent parancs, törvény és katonai fegyelem nélkül intéznek, kölcsönösen egymást akadályozzák az összevissza csatázással. Mindeközben az is alkalmatla-

⁷²⁷ Miksa így emlékezik a döntésre: „...mi, mivel már láttuk, hogy hanyatlik a nap, egyáltalán nem szándékoztunk a gázlón és a mocsáron átkelni, de nem csak Erdély fejedelme, hanem szinte az összes magyar, a leginkább pedig Pálffy annyira biztatott bennünket, hogy kövessük a győzelmet és lélegzetvételnél is se engedjünk az ellenségnek. E véleményük akkor győzedelmeskedett, annál is inkább, mert szökevényektől és foglyoktól megértettük, hogy náluk minden kész a futásra, maga a szultán pedig már körülbelül ötezer katonával Szolnok felé elmenekült, és egyetlen német vagy magyar sem – ami bizony hallomásunkra jutott – igyekezett lebeszélni az átkelésről, sőt inkább egységesen serényeknek és készeknek láttuk mindegyiküket. Ígyhát, nehogy bátortalanak és csüggedtnek tűnjünk és hogy habozásunkkal mulasztottuk el a dolog jó intézésének ekkora alkalmát, a táborszernagynak, aki amiatt jött hozzánk, hogy megtudja, mi a teendője, azt rendeltük, hogy jó rendben vezesse át a csapatokat.” (i. m. 564., latin.) Azt is leírja, hogy ekkor már látszott, sok német és magyar a gázlón túl harcba bocsátkozik az ellenséggel, mások segítségükre mennek, de a német és a magyar hadrend egymással összevegyült, ezért újból elrendeli, ki-kir térjen vissza saját egységéhez, és mindenki eltiltatik a zsákmánylástól. Emlékirata végén a főherceg még egyszer visszatér arra a vádra, miért kelt át a gázlón, s megint megerősíti, hogy minden magyar ezt támogatta, és semmi szerencsétlenség sem történt volna, ha a magyar lovasok és lándzsások megvetvén parancsát zsákmánylásba nem fogtak volna.

⁷²⁸ Miksánál: *discurrendo ordinem perrumpere Ungari catervis justo majoribus incurrere*, a fegyelmetlen (de) vitézkedő magyarok.

nul történt, hogy a gyalogság az előrevágtató lovassággal lépést tartani és a futástól holtfáradtan menetét gyorsítani kényszerült. A küszködőket mindenütt felkeresi Schwarzenberg, hogy a hadrendeket helyreállítsa, az ellenség ellen lelkesítse, ugyanezeket teszik az övéiknél azok tolongása közepette Zsigmond is, meg Teuffenbach és Serényi Mihály, a füleki vár prefektusa is, akinek ezen a napon a többiek vonakodása miatt a felsőmagyarországi csapatok feletti parancsnoklás jutott. ...az ellenség futásnak eredt és számolatlanul mészároltatott le, egyszersmind elfogattak ágyúit, amikkel a tábor oldalait erősítették meg. Miután e sikertől boldogan a mieink az ellenség hátrálása közepette eljutottak annak táboráig és a győzelem megtartásához már az ellenség gyötrésére, elnyomására, üldözésére lett volna a legesleginkább szükség, íme, a rablás vágyától megfogtatván, otthagyván az ellenséget, otthagyván a hadrendeket, és elhagyván a hadijelvényeket és a vezéreket, ellepik az ellenség táborát és zsákmánylásra szétáradva a törökök lovait, fegyvereit és más értékes kincseit rabolják, akkora tébolyultsággal, hogy sok lovas, különösen magyarok, leszáll lováról, a gyalogosok pedig elhajigálják súlyosabb fegyvereiket, hogy könnyebben zsákmányolhassanak, és semmivel sem gondolva a beljebb levő sátorokig kóborolnak, egészen a fővezéri sátorig, és még Mohamed üres sátorán is keresztülment a rablás e fékezhetetlen vágya. Nem volt senki, aki a sereg megszaladása, az ellenség levágása, az ágyúk elfogása és a tábor nagy részének elfoglalása után nem hitte, hogy a harcnak vége, a katonák lépten-nyomon féktelenül örvendeztek örömeikben, a vezérek és parancsnokok maguk is gratuláltak egymásnak a győzelemhez. Múlékony azonban és állhatatlan minden emberi dolog szerencséje, ami minél készségesebben és tetszetősebben ajánlja fel magát, annál gyászosabb kimenetellel fenyeget a halandók számára. A mi részünkön volt nyilvánvalóan a győzelem, még az ellenfél vallomása szerint is, mivel annyira zavarodott volt a törökök futása és akkora volt a félelmük, hogy a közeli végekbe eljutottak a török hadsereg levágásának és végső veszedelme elszenvedésének szomorú hírét jelentik övéiknek – amiről végül a bűneink miatt megharagudott istenségek azt akarták, hogy hamis legyen. Ugyanis miközben a mieink zsákmányszedésbe feledkezten gondatlanul kóborolnak az ellenség sátrai között, váratlanul szembe ment velük a janicsárok egy csapata, amit megpillantván, még csak el sem kezdve a harcot némelyek menedéket kerestek, őket majd mások követve a sátrak kötelei között a legszorosabban összezsúfolódottakat vagy maguk a kötelekbe gabalyodottak pusztították, vagy másokat, leginkább zsákmánnyal megrakott gyalogosokat tapostak, és táborszerte

hatalmas tumultust és kiabálást keltettek, amittől hirtelen akkora félelem szállt meg mindenkit, hogy elhányván a zsákmányt az ellenség táborából hanyatt-homlok futásra ragadtatták magukat. A magyar és német lovasok más csapatai, amelyek az ellenség táborán kívül álltak meg, észrevén a mieinknek ezt a futását, egyszersmind az Ábrahám nevű faluból – ahol a hídért és az átkelésért harcoltak azokkal, akikről azt mondtuk, hogy a tábor őrizetére hagytak hátra – előrontó törököknek a csapatát is megpillantván, alaptalanul azt gondolva, hogy azok ellenük tartanak, nem az ellenségre rohannak, nem elcsüggedt társaikhoz mennek, amit hasonló esetben a tartalék hadrendek tenni szoktak, hanem egyformán maguk is a félelemtől megrendülten sebes menekülésbe fognak és – miközben hátulról fenyeget az ellenség, aki a szerencse változásának e nem remélt alkalmára újból fellelkesült – erejüket megfeszítve annyira futnak a mocsár felé, hogy nemcsak soha meg nem állíthatták volna őket parancsnokaik, de Miksa mellett is elszáguľdva annak mindkét oldaláról a katonák nagy tömegét magukkal vonják.

Szembe rohan velük Miksa és sietősen a gázlóhoz tartva, hogy az átkeléstől távol tartsa őket, hol könyörgésekkel, hol fenyegetésekkel, hol kivont karddal igyekezett megállítani az elcsüggedteket. De sem a vezér tekintélye, sem a szégyenérzet nem fordíthatta el a rút futástól a megfélemlült sokaságot – Bernardus, anhalti fejedelman, a felső-szászországi lovasság vezérén, kiemelkedő virtusú ifjún kívül, aki lovassága két csapatát visszahíván visszatért az ellenségre⁷²⁹ –, mégha a gázlón átkelteket nem fenyegette is semmi veszély; a törökök ugyanis elég dicsőségnek gondolták a maguk számára a győzelem elragadását a féktelenkedő ellenségtől, a táborból való elűzését és megrémisztését meg a patakon túlra űzését.⁷³⁰

⁷²⁹ Miksa is azt írja, hogy lovát megsarkantyúzván a gázlóhoz sietett, s ott szóval, szitkozódással és kivont karddal erejéhez mérten igyekezett, „...végül csak annyit értünk el, hogy részben néhány tábori ágyút elsüssenek, részben Bernardinus, a dicséretes emlékezetű anhalti fejedelem, aki a felső-szászországi lovasság élén állt és ebben az egész hadjáratban derekasan viselte magát, övéi két zászlóalját visszahívja és rátámadjon az ellenségre.” (i. m. 565., latin)

⁷³⁰ TT 1889. 58–64., latin. Szamosközy leírja még, hogy ezután Miksa már nem bírva abban, hogy serege összeszedhető (itt szinte szó szerinti egyezés van a két szöveg között), „engedett az időnek”: a Harsány – Miskolc – Szikszó útvonalon eltávozik Kassára, kevéssel előtte pedig Zsigmond fejedelem Diósgyőrbe. Utolsónak a felső-magyarországi csapatok hagyták el a tábor, ami egész éjjel mentes volt a cselünktől félő törököktől. Mielőtt az elesettek híresebbjeit leírni, így elmélkedik Szamosközy: „Az első napokban, ameddig a vezérek előrelátó habozásának nagyobb ereje volt, mint a

Én szegény elolvastattam és le is fordítottam, hogy a hitetlenek a maguk történelmeiben mikép írták ezt le.⁷³¹ Azt írták, hogy a hadsereg a vereség lehetőségét túlhaladta, mert minden országból ... jöttek és számukat felsorolták. Azt mondták, hogy ezeken kívül még több csapat is volt, de azok nem érkeztek meg...

Valamennyien kimozdultak a táborukból és csapatokba sorakozva az iszlám hadsereg ellen mentek. A mi csapataink nem tudtak ellenállni; egyetlen ember sem tudott ellenük menni, ehelyett inkább szétszóródtak mindenfelé és a síkság tele lett iszlám katonával. Így történt, hogy az a síkmező, ameddig csak a szem elláthatott, úgy tűnt fel, mintha csupán egyetlen hadosztály katonaságából állott volna. (...) A hitetlenek ... ágyúikkal, puskáikkal lövöldözve, trombitáikat fújva, dobot verve a mo-csaras helyen keresztülmentek és a táborunk felé jöttek.

Haszán pasa a rumiliai sereggel a jobb szárnyon a táborral szemközt egy átjáróhely kezdeténél csapatát felállította s azt mondá: „Az ellenség ezen az átjáróhelyen ne menjen keresztül”, s azt a helyet őrizet alá vette. (...) Azonban rövid ideig sem tudott ellenállni s egy lépést sem tudott ellenük menni. Az ... egész hadosztály széteszlott és a többi szétszórt hadosztályokhoz csatlakozott. A hitetlenek egyenesen a császári tábor ellen jöttek s félelem nélkül, bátran behatoltak abba és rabolni, zsákmányolni kezdtek. Sőt néhány átkozott egy-két zászlóval a császári kincstár ellen jött; a janicsár csapatok ... szétfutottak előlük. Az átkozottak zászlóikat a

katonák féktelen vadságának, a mieink kedvező csatákat vívtak. De miután a vakmerőség erősebb lett a hadművészetnél, a hadiszerencse megváltozott. A vezéreknek engedniük kellett ugyanis sokak véleményének, hogy az átkelés túl makacs elutasításával a jó hírnév veszedelmét ne vállalják. Az előbbeni század leghíresebb hadvezéreinek szokása volt nem csak a tömeg zaklatásait megvetni, de az ellenség közelségét is túrni és olykor táboruk ostromát is elszenvetni inkább, mint veszélyben hadakozni.” (i. m. 65., latin)

Feltéve magamban a csak ritkán feltehető kérdést, mi lett volna, ha..., Kemény János Önéletírásában érdekes választ találtam: „...amaz emékezetes harc az Keresztes mezején ... mint forgott vala, van írott históriája, de ez dolog subiceáltatott [*elhallgattatott*], kit fejedelmi és több nagyrendű embereknek hiteles relatiójából [*beszámolójából*] hallottam, melyet az akkori kassai német generál, királyképe detegált [*fedett fel*]: hogy az magyarok ne búsuljanak bátor annak az keresztesmezei harcnak elvesztésén, mert ha succedált [*sikerült*] volna, elvégzett dolog volt, hogy mind Magyarországon, Erdélyben tíz avagy tizenkét esztendő gyermekeken feljül való idősoket, valakik pápistákká nem lennének, mind fegyverre hánynák.” (Kemény 24–25.; a kassai főkapitány Basta volt.)

⁷³¹ A forrást nem nevezi meg, valószínűleg Istvánffy.*

pénzes ládákra tűzték fel s néhány istentelen a ládákra felment s ott kockajátékokat kezdtek játszani.

Beszélik, hogy mikor a tengerkegyességű padisah ezt az állapotot látta, a khodsa efendihez, ki szolgálatára mellette volt és ezt a dolgot vele együtt nézte, így szólt: „Efendi! hogyan kell most ezen a dolgon segíteni?”

„Padisahom! – válaszolá ő – az szükséges, hogy helyeden most szilárdan megállj. A harcoknak állapota ilyen. Dicső őseid idejében is a tábori harcok többnyire így történtek. Mohamednek – üdvözlét neki! – csodájával insallah! a győzelem az iszlám népe lesz. Jókedvű légy!” Ilyen módon vigasztalta őt. Szóval a khodsa efendinek lelkiereje és bizalma százezer-szeres elismerésre érdemes.⁷³² (...)

Mint említettük, az átkozottak a táborba behatoltak s mivel ott annyi gazdagsághoz jutottak, amennyiről életükben sem hallottak, azért egyszerre szétszórtak a sátorok között és a sátorokat többnyire elfoglalták. A császári tábor ilyen módon az ellenség birtokába került. Az iszlám seregnek talán minden négy hadosztályából egy-egy futásnak eredt. A nap is már alkonyodóban volt.

Az iszlám serege most már teljesen elvesztette minden reményét s kegyelem és segítség csak a felséges Istentől volt várható.⁷³³ S mihelyt a

⁷³² Szeád-Eddinről van szó (a XV. századi magyar-török harcokkal kapcsolatos szövegeiből szemelvények az MK 336., 339., 341–342., 376–378. oldalán), aki történetíróként is híressé vált. Pecsevi ezután elmeséli, hogy a következő évben „a hitetlen emirek egyike” egy képet küldött Hasszán pasának, ami az ámuló és bosszankodó szultánt ábrázolja mellette a kezét égre emelő és imádkozó khodsa efendivel. A német nyelvű képaláírás lényege, hogy az ima meghallgatást nyert.

⁷³³ Érdekes, hogy Baranyai Decsi János leírásában nem ilyen rossz a törökök helyzete: „Amikor már egypár órája a könnyűfegyverzetűek között folyt a harc, és egy darabig egyenlő szerencsével, mindkét részről nagy veszteséggel, akkor – vagy komolyan, vagy taktikából – a barbárok hátat fordítottak, és míg a mieink vitézül kergették őket, hanyatt-homlok elfutottak. Azok üldözték a szaladókat, és felbomolván a csatarend, egyenként öldösték őket. Százkilenc ágyút elragadtak az ellenségtől. Ráadásul otthagyták hátul a hadigépeket – amit semmiképpen sem lett volna szabad megtenni –, abban a hiszemben, hogy a barbárok most már egykettőre megfutnak, előzőnlőtték és fosztogatni kezdték a drágaságokkal csodamód megrakott tábor. A janicsárok, akik a sátraknál őrsgben maradtak hátra, látták ezt, és amikor észrevették, hogy semmi lehetőségük sincs a menekülésre, összeszedték bátorságukat, és elsütötték az ágyúkat azokra, akik a menekülő barbárokat üldözték. Ez nagy pusztítást végzett a mieink között. A másik részen ugyanekkor Cicala basa pedig lovasságával oldalról rontott a mieinkre, és először egy-két német vértet, aztán az erdélyiek és a magyarok is kezdtek visszafelé futni. Felbátorodtak ettől a törökök, azok is, akik a táborban voltak, azok is, akik futásnak eredtek, harsány üvöltözéssel visszafordultak a mieinkre, és míg ezek a legnagyobb nyuga-

maguk erejében a reményt elvesztették és könyörögve a felséges Istenhez fordultak, a kegyelem és a győzelem jelei azonnal nyilvánulni kezdtek. Abban a percben a lovászok, szakácsok, teve- és öszvérhajcsárok és karakulludsiknak nevezett harcosok a sátorokat elfoglaló hitetleneket ásóval, fahasábbal, baltával, széles késsel, doronggal, bottal megtámadták és néhány átkozottat elvertek. Egyszerre mindenfelől felhangzott a kiáltás: „A hitetlenek megfutottak” s a tábor körül szétszórva járkáló katonák azonnal odasiettek és akit értek, ... megölték. Még nem érkezett el a lefekvés ideje, talán egy órával előbb, mintsem a csillagok feltűntek, a birodalom és a hit ellenségeiből ötvenezer a megsemmisülés porába hullott.

A felséges Isten rendelése így volt. Ha már a délutáni időben megadta volna Isten ezt az alkalmat, kevés hitetlen szabadult volna meg. Mindent összevéve, nagy győzelem volt ez; talán mostanáig a tábori harcokban ennyi hitetlen hullája még nem maradt a csatatéren. A mohácsi csata ennél nem volt kisebb, sőt ennél nagyobb csata volt és mégis ebben az ütközetben a porba hullott gonosz hitetleneknek a száma kétségbevonhatatlanul kétszerannyi volt, mint a mohácsi csatában. Ámde azon ütközet alkalmával a padisah Budára ment és a hitetlenek országát feldúlatta és kiraboltatta, most pedig mindez elmaradt. (...) Bárcsak ... Belgrádban telelt volna s ha azt mondták volna, hogy a tavasszal Bécs ellen megyünk, a hitetlen németek Oláhország és Moldva módjára adófizetésre kötelezték volna magukat.

A felséges Isten kegyelméből a végzet ilyen volt, ámde az elbizakodottság baljóslatú eljárása, mint ismeretes, ezt az eszmét megghiúsította.

A boldogult Mohammed szultán trónralépése az 1003. évben történt, a következő évben pedig az egri hadjáratra ment. Trónfoglalása alkalmával a megajándékozott kapu-kuli katonaság nyolcvanezernél több volt. S feltéve, hogy e győzelmes hadjáratban nem is volt mind jelen, de annyi bizonyos, hogy ötvenezerénél több volt. A rumiliai, anatóliai, karamaniai, szivászi, damaszkuszi, hálebi, diárbekiri, merási katonaság, az akindsik s különösen az ellenségtörő tatárok, ha nem is voltak százezren, de az ötven-hatvanezret túlhaladták. Vajjon lehetséges-e ennyi katonát megszállasztani?

A teremő nagy Istenre mondom tehát, hogy azon a félelmes helyen ennek valamennyinek egy csepp bátorságát és vitézségét nem láttuk. Ámde

lommal fosztogattak a zsákmányban, váratlanul rájuk törnek. De még azok is visszahátráltak, akik már a táboron túlra menekültek...” (BDJ 338–339.)

azok a testvéreink, akik a hitetlenek támadását látták, tudják, hogy csapataikat egymáshoz kötötték, jobbról és balról pedig puskákkal lövöldöztek mellettük s így akár lovas, akár gyalogos volt a mezőn, meg nem állapodhatott és vissza nem maradhatott... A hitetlenek eme különös intézkedésben bizakodva és sokaságukra támaszkodva mondotta az átkozott Pálffy, mikor Esztergomból kimentünk, hogy „mi az iszlám nemzetiséget egy dobozhoz hasonlítottuk...”⁷³⁴

Elbizakodottságuk következménye volt, ami történt. Mi a magunk hadseregének számában és sokaságában bízunk s ezért bűnhődtünk. Azt látuk, hogy ha a felséges Isten nem könyörült volna rajtunk, a katonaságtól ugyan semmi sem télt volna ki. (...) A feltámadás napjáig történő szerencsétlenségek között ez a baleset, amely mind a két felet érte, nyilvánvaló dolog, hogy az elbizakodottság gyászos következménye volt.

Annyi bizonyos, hogy a mi helyzetünk is csak egy hajszálon függött és csupán Mohammednek – üdvözet neki! – csodájával történt, ami történt. Az iszlám nép összetörve volt, de Allah rendelkezéséből győzedelmes lett.⁷³⁵

⁷³⁴ „A Pálffy nevű átkozott igen okos és értelmes hitetlen volt. Bármit beszélt is, többnyire példázatot mondott hozzá. Khodsa Murad pasa nagyvezír, ki a békekötés végett néhányszor meglátogatta, elmondta néhány ilyen példázatát. Többi között erről a feladásról beszélgetve, így szólt: »Mi a muszalmán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk, melyet elődeink nem mertek felnyitni, mert azt mondták, hogy telistele van kígyókkal..., s ha ezt a dobozt felnyitnánk, ezek országunkra kiáradnak s a népet elpusztítják, megölik. Egymástól így hallották, ebben a hiedelemben nőttek fel s e téves hitben meg is maradtak. Ezt a dobozt nem kell felnyitni, a világ az én időmben el ne pusztuljon, így szólt mindegyik s császáraink és királyaink mindegyike egy-egy lakatot tett rá. Most azonban szükséges volt; mi felnyitottuk és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne. Sajnos ily hiedelemben töltöttük mindmostanáig az életünket.«

Én szegény azt válaszoltam: (...) ...elődeitek nem tévedtek, hanem ti tévedtek, mivel ti a doboznak csak felső borítékát nyitottátok fel, a fedelét azonban még nem nyitottátok fel. Majd ezután, ha felnyitjátok, felnyílik s akkor lássátok azoknak a fullánkos állatoknak kártételét, lesz majd szemlélni való.” (Thúry III. 126–127.)

⁷³⁵ (Thúry III. 136–140.) Dézsmajegyzéki adatok 1583-ból illetve 1598-ból, valamint a pusztulás mértéke százalékban kifejezve a Pásztó–Debrő-i területben, Tihamér mezővárosát nem számítva bele:

	1583	1598	%
helység	41	28	32
szántógazdaság	553	269	51
gl. gabona	9 600	2500	74
szőlőgazdaság	781	89	88
cub. agr. bor	19 400	900	95

(gl: = *gelima*, azaz kalangya, általában 30 kéve; cub. agr. = egri köből, 25,4 liter; – N. Kiss 791.)

Baranyai Decsi János Telegdi Jánosnak üdvözlétét küldi.

Mikor a minap elküldted nekem a hun-szkíta ábécét, és azt kérdezted tőlem, hogy vajon méltónak tartom-e publikálásra, én nemcsak e tárgyban végzett tiszteletre méltó törekvéseidet helyeseltem, hanem kezdeményezője és támogatója is voltam, hogy munkádat minél előbb közkinccsé tegyed.

Jóllehet nem kételkedem, hogy nem kevesen lesznek majd olyanok, akik gyerekes játéknak fogják tartani e betűk terjesztésére és megtanulására szánt időt, én mégis megmaradok ellenkező álláspontom mellett, és méltónak tartom munkádat arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külső nemzetek is megismerjék. Először is azért, mert ha más adatok nem állnak is rendelkezésünkre, pusztán ezekből a betűkből is meggyőzően ki tudjuk következtetni, hogy a magyar nemzet nagyon-nagyon régi, és azoktól a kelet-ázsiai szkítáktól származik, akikről olvastuk, hogy legyőzték Küroszt, Dareioszt és más hatalmas uralkodókat. Mert ahogy a héberek, sírek, káldeusok, arabok, törökök és egyéb keletiek a görögökkel és latinokkal ellentétben jobbról balra róják betűiket, ugyanúgy mi is hasonló módon írjuk ezeket a betűket. Ebből azonban még az is kiviláglik, hogy szavainkat nemcsak ugyanúgy ejtjük, írjuk és ragozzuk, mint a héberek, hanem hatszáz egynéhány szavunk is van, amelyeknek mind a héberben, mind a magyarban közel egyforma a jelentése. Másodszor, jóllehet ezek nem tartoznak e betűvetés ajánlásához, azért mégiscsak tiszteletreméltó dolognak számított mindig, ha valamelyik népnek saját ábécéje volt, és élt is vele. Láthatjuk ugyanis, hogy nagyon kevés az olyan, egyébként fejlettségben és hatalomban kiváló népeknek a száma, amelyek nyelvüket saját betűikkel fejezhetik ki: mert sem az olaszoknak, sem a spanyoloknak, sem a franciáknak, sem a németeknek nincs saját írásuk, ezen népek betűi latin forrásból erednek. A görögök pedig azzal kérkednek, hogy ők nem tudom hány betűt a föníciaiaktól vettek át, a többi aztán a darvak repüléséből gondolták ki, majd a ma is használt sorrendbe rakták őket. Ezért aztán szégyenkezés nélkül maguknak tulajdonítják a filozófia és minden régi tudomány feltalálását, pedig már csak ezek a betűk is jócskán megcáfolják kérdésüket, és megdönthetetlen érvekkel bizonyítják, hogy az ázsiai szkíták egyrészt régebbiek, másrészt Isten népéhez közelebb állók, mint ők, s hogy az írástudomány és bölcsélet a héberektől szállt át az ázsiaiakra, s végül a görögökre. Nézheted akár betű-

ink számát: felülmúlják minden más nemzet betűit; akár betűink formáját: semmiben sem maradnak el a külhoniak mögött. Abban pedig hosszú mérföldekkel előzik meg más népek betűit, hogy a mieink ékezet nélkül íródnak, a kiejtést minden másénál tökéletesebben adják vissza, s végül, hogy másokénál könnyebben tanulhatók. A görög, héber, latin nyelvet alig tudjuk egész életünk során közepesen megtanulni; a németet, franciát, spanyolt meg igen nehezen sajátítjuk el, ha pedig tökéletesen akarjuk őket megtanulni és megérteni, ahhoz nagyon sok könyvre, költségre, papírra, tollra, tintára, és még nem tudom, hány- és miféle eszközre van szükségünk; a mi írásunkat viszont könnyen és rövid idő alatt megtanulhatja bárki, s minden könyv, toll, tinta és papiros nélkül spártai botlevélként akár fára, akár más egyéb anyagra könnyedén ráíróhatja. Nos, azért tartom ezt az írást méltónak arra, hogy ne csak iskolás gyerekeinktől kívánjuk meg elsajátítását, hanem tanulja meg minden rendű honfitársunk: gyerekek, ifjak, öregek, férfiak, asszonyok; nemesek és parasztok, egy szóval mindenki, aki igényt tart a magyar nevezetre.

...helyeslem, hogy a szkíta nyelvnek ez elemeit összegyűjtöd, s a tanulni szándékozók részére közzéteszed. Ámbár jelentéktelenebbek és nyersebbek, mint azt bárki is megkívánhatná, mégis ... bízom benne, hogy akad majd más is, aki e példa hatására ... pontosabban kidolgozza nyelvünk szabályait. Költőink legnagyobbika, Janus Pannonius, Pécs város püspöke, noha nagy tudományú és tekintélyű volt, mégsem restellt magyar nyelvtant írni, s ha elődeink hanyagságából ezt a munkát nem vesztettük volna el, most volna valamink, amivel ezen a területen is dicsekedhetnénk. Most, hogy ez elveszett, egyrészt te is helyesen cselekszel, ha nemzeti írásunkat meg akarod menteni az elfeledéstől, másrészt mások is a legnagyobb dicséretre lesznek méltók, ha a magyar nyelvtant s anyanyelvünk szavainak és közmondásainak eredetét a tudomány szintjén kidolgozzák.

S ha már a görögökhöz hasonlóan uralkodó szerepünket nagyrészt elvesztettük, ... legalább nyelvünket, történelmünket és írásunkat mentsük meg a halhatatlanságnak. Ámbár ha érzésemet ki szabad fejeznem, sorunk jobbrafordulását én a török uralom megszűnésétől remélem, s égi sugallatból megjósolom, hogy nemzetünkre az a dicsőség vár, hogy nem sok idő múltán a magyar fegyverek isten segítségével megdöntik a törökök hatalmát. (...)

Kelt Székelyudvarhelyt, 1598. március 5-én.⁷³⁶

⁷³⁶ Kritika, 72–74.

Pálffy Miklós levelében értesíti Rákóczi Zsigmondot,
miként foglalta vissza Schwarzenberggel Győrt

C 32

(...) Az minemő jókval mastansággal a mi jó istenünk ide ez földre meglátogatott legyen, akarám kegyelmedet tudóssá tenni feőle. Mentünk vala ez napokban, úgymint 27. Martý Comaromból Swarczenburg urammal a kevés vitézlő néppel, melyet ő fölsége itt hagyott volt telelni és egynehány végbeliekkel Győr felé, hogy az istennek segítsége és áldása velünk lévén, szerencsét próbálnánk, kýre reá segélvén és vezérelvén isten ő szent fölsége az ő voltából ismég⁷³⁷ kezünkben adá az mi Gyerünket nem kevés keresztiennnek vére hullásával és halálával, de az pogánság, úgymint 2500, kik benne voltanak, sok főfő nemzetes és híres vitéz törökökkel egyetemben az passával és janicsár agával levágattanak, rettenetes vérontással, úgy hogy a mienkben is por vettetéstől és kard miatt veszett három avagy négy százig, sebes is vagyon talám öt százig, igazán megmutatták, hogy vitézek lattak benne. (...) Az úristen ő szent fölsége így adá ismég Győrt 29 Martý a keresztiennek kezéhez, a kiért az úristennek neve dicsértessék.

Azonkívől nagy sok öreg szép áldgyúkat és taraczkokat találtunk benne, kik mind ottben maradtak volt, és a mellett török császár áldgyúiban is sokat találtunk ottben, sok jó lovakkal, szép szerszámokkal és nagy gazdagsággal istennek jó voltából járánk. Isten éltesse kegyelmedet jó egésségben. (...) ⁷³⁸

⁷³⁷ Szinán nagyvezér 1594 júliusában fogta ostrom alá a gróf Hardegg által, döntően német és itáliai zsoldosokkal védett várat. Miután Hardegg szeptember 29-én kapitulált, a haditörvényszék ezért június 16-án Bécsben lefejezteti.

⁷³⁸ TT 1878. 387–388. A levél Vöröskőn kelt 1598 április 3-án. A két győzedelmes tábornok a nyár folyamán visszaveszi Tatát, Gesztet, Veszprémet, Palotát és Nagyvázsonyt. Erre az évre esik Báthory Zsigmond második lemondásának érvényesítése, majd visszatérése Oppelnből (augusztus), ebben az évben engedélyezi Rudolf Szentgyörgynek és Bazinnak, hogy megváltsa magát Illésházytól (szeptember), és egyszerre (októberben) kezdik el a törökök Várad, a keresztények Buda ostromát – november 3-án mindkettő eredménytelenül befejeződik.

Rudolf értesíti VIII. Kelemen pápát
Báthory Zsigmond lemondásáról 1598-ban

(...) Régóta már, hogy Erdély fejedelme mind levelek, mind követek útján, sőt személyesen ő maga is – Szentségtek jól tudja – elénk tárta kívánságát, hogy mivel érzi magában a természet fogyatékoságát, legyen szabad neki hitvesétől a mi és annak anyja engedélyével elválnia és magát az egyházi életnek adnia, felajánlván bizonyos feltételeket, amelyekkel a joghatósága alatt álló területeket nekünk átengedni kész. (...) ...amint követeink megérkeztek, a fejedelem nem adván helyt semmi rábeszélésnek, azon nyomban azok végrehajtásához fog, amiket magában már régen végiggondolt. A hatalma alatt álló terület rendjeit ugyanis, akiket néhány nappal előtte összehívott, hogy hosszabb késlekedés közbejöttére ne legyen szükség, a követeinkre való várakozással függésben tartotta. Megértvén így hát követeink előírását, amivel a mieinknek bőséges hatalmat adtunk, az ügy egészét feltárta a rendeknek,⁷³⁹ s őket arra indította, hogy letegyék a hűségesküt számunkra legátusaink kezébe s azt mindegyikük pecsétjével megerősítette. Ezt azok versengve nagy gratuláció és taps közepette annál serényebben meg is tették, mivel a fejedelem Jósika István kancellárt, aki titkos mesterkedésekkel a tartomány feletti uralomra tört, magához hívatván a semmit sem gondolót megbilincselte s birtokait hirtelen a kincstárhoz adatta⁷⁴⁰ – az ugyanis igen gyűlölt volt és a legtöbben a körükből való eltüntetését kívánták... (...) Így hát miután nem csak azok teljesültek mindkét fél részéről, amik az ő és legátusaink között megkötött egyezés szerint voltak teljesítendőek, és a megerősítő levelek kicseréltettek, hanem szentesítették azon országgyűlési törvények is, amiket a törökök elleni háború folytatása segélyeivel kapcsolatban hozattak meg, előreküldvén végül azokat a dolgokat, amiknek a magával vitelét elhatározta, április tizedik napján dél felé a nyilvánosság elé járult, ahol is – jobbán ültek legátusaink – hazai, magyar nyelven, amint a mieinktől értesültünk, a tartomány rendjei előtt terjedelmes beszédet tartott: mindenekelőtt legnagyobb háláját fejezi ki nekik, hogy őt ilyen megbecsülést még ki nem érdemelt gyermekként választották fejedelmükké; nem akar elődei tetteiről beszélni, miért fo-

⁷³⁹ Az egyezmény december 23-án jött létre Erdély átadásáról, de Báthory csak most, Rudolf biztosai (Szuhai, Istvánffy) megérkeztével közli a rendekkel.

⁷⁴⁰ Őt magát pedig a hóhér kezére. Jósika 1594-ben lett kancellár a kivégzett Kovácsóczy helyett.

gadták el azok a török oltalmat, pártoltak el Magyarországtól, ami mindig Erdély feje volt, okoztak Magyarország királyainak különböző jogtalanságokat – neki örökösen az volt vágyai és kívánságai célja, hogy inkább a keresztények, mint a törökök pártját kövesse, és emiatt szaladt hozzánk ezzel a megfontolással, nehogy, ha elődei nyomdokán lépni és a barbár nemzet – amely Krisztus nevét és istenségét megveti – barátságát ápolni folytatta volna, a két leghatalmasabb és legnagyobb fejedelem közé helyeztetetten egyiküknek, amelyik győzne, a hatalma alatt álló területtel együtt prédául tétessék ki. Ezért, bár ők már irányunkban esküvel kötelezettek, kéri tőlük, hogy, amint kell, őszintén és állhatatosan engedelmességet és hűséget tanúsítsanak, ha benne valami hiányosság lett volna, azt emberségesen felejtsék el neki, amiként ő is mindegyiküknek elfelejti; eddig fejedelmük volt, ezután jóakarató barátaiként fogja őket tartani. Miután pedig elmondta ezeket és ezekhez hasonlókat, könnyeit maga sem, aki sokakat megkönnyeztetett, volt képes visszatartani és végül lakóházába belépve, keveset követekkel szólván ... eltávozván – mindenkit kétes várakozásban hagyván – csak egy szekérrel valami szomszédos, Kisfalunak nevezett helyre ... ment el...⁷⁴¹ (...)

Mihai Viteazul előkészíti Erdély lerochanását

C 34

Mihály, Valachia vajdája, ez az éles elméjű, de fölöttébb ravasz és inkább háborúra, mint békére hajlamos ember ... megragadva az alkalmat,

⁷⁴¹ Innen készült elutazni az egyezmény értelmében élethosszig neki átengedett két sziléziai hercegségbe. (Simonyi Nr. 40, 206–210., latin.) A levél további részében olvasható, Mária Krisztierna visszavonult Gyulafehérvárra; még nincs eldöntve, megvárja-e a kormányzónak kirendelt Miksa érkezését. Mihai Viteazul, aki leleplezte Jósika praktikáit, szintén hűséges a királyhoz. Rudolf Isten jótéteményének tartja, hogy Báthory távozásának nyilvánosságra kerülésével egyazon órában értesült Győr visszafoglalásáról. A pápát kéri, hogy nagyvonalúbb és készségesebb legyen megsegítésében, Báthory számára pedig ne csak a válást tegye lehetővé, hanem a kardinálisságot is adja meg neki, a kereszténységgel kapcsolatos hatalmas érdemei miatt.

Báthory Zsigmond augusztusban visszatér Sziléziából, újból fejedelem lesz, ám 1599 tavaszán harmadszor is lemond, átadva helyét Báthory András bíborosnak. Rudolf először nem ismeri el az uralomváltást, mert kevéssel az után Zsigmond követivel újból megegyezett Erdély átvételéről, amikor pedig látja, hogy a bíboros-fejedelem a törökkel egyezkedik Erdély megóvása érdekében (és hűtlenség vádjával törvénybe idézi a Rudolf hűségén megmaradt Bocskait), először tárgyalni próbál vele, majd Erdély lerochanására biztatja Mihai Viteazult.

melyet az Erdélyben meglepetésszerűen végbement fejedelmváltások nyújtottak, azon kezdte törni a fejét, hogy tudná az erdélyieket fennhatósága alá hajtani... Gondosan mérlegelte ... magában, hogy ha Erdély a törökök gyámsága alá helyezkedik, akkor őt biztos pusztulás fenyegeti, és vagy a törökök, vagy az erdélyiek, de esetleg még a moldvaiak miatt is előbb-utóbb nagy veszedelembe kerül, mivel – Erdély közbeeső helyzete folytán – sem a német nem segítheti katonasággal és pénzzel, sem ő nem vállalhatja a maga erejéből a török elleni háborút, oly nagy távolság választja el Valachiát Németországtól és Magyarországtól. Ilyen megfontolások közepette minden korábbinál népesebb hadsereget kezdett gyűjteni valamennyi környező tartományból, sőt még Erdélyből is: a legkülönbözőbb gonosztettek miatt hirdetett szökevényeket, főbenjáró bűnösöket és egyéb ilyen, testi erejük vagy bátorságuk folytán ismert cariai⁷⁴² zsoldosokat toborzott seregébe.

Kiadásainak fedezéséhez rengeteg pénzt bocsátott rendelkezésére Rudolf császár, neheztelvén Báthori Zsigmondra és minden erdélyire, hogy egyik sértést a másikra halmazták: az előző évben is az Oppelnből hazaszökö Zsigmondot nemcsak befogadták, hanem Miksa főherceg kirekesztésével még a fejedelmi székbe is újólag visszavették; majd az ismételt hűtlenséggel meg nem elégedve, ráadásul a méltóságáról lemondó Zsigmond helyébe András bíborost tették, felborítván és lábbal taposván az előző években a császárral kötött és esküvel szentesített örökösödési megállapodásokat. Végül pedig gyanús, hogy ki akarják magukat vonni a keresztény népek közösségéből, és újból a törökökkel akarnak szövetekezni, ami azután nemcsak az emberekkel, de még inkább Istennel, a szerződéskötés tanújával szemben is bűnös merényletnek minősíthető. Zsigmondnak és a bíborosnak e miatt a kiszámíthatatlansága miatt a császár úgy megkötötte magát, hogy inkább akarta Erdélyt a háborúk minden csapásától elnyomorodva látni, semmint hogy erőre kapván bármikor is lehetősége legyen elpártolásait megismételni és megsokszorozni. (...) Tehát a császár az ismételt csúfos elpártolások miatt meggyőződése szerint jogos haragra gyulladt, s megbízta a vlah Mihályt, hogy amint az alkalom kedvező – minden erejét és minden buzgalmát erre fordítva –, hódoltassa meg Erdélyt, és tartsa meg engedelmességben. Mihály pedig, mint afféle nagyralátó és dicsőségre vágyó ember, nem utasította vissza a felkínált országot. Elképzelését könnyebben végrehajthatónak gondolta,

⁷⁴² Caria kisázsiai ország lakói arról voltak hírhedtek, hogy bárkihez beálltak zsoldosoknak, ha megfizette őket.*

ha a tengernyi bajainak közepette hánykódó bíborost váratlan támadással még frissen elnyert uralmának megszilárdítása előtt lepi meg. A terv az volt, hogy Basta György kassai királyi helytartó, ez a mind saját személyében, mind a rábízott katonai erők birtokában nagy hatalmú ember, aki később Erdélyt roppant csapásokkal sújtotta, és Bocskai István, aki néhány hónapja gyanús szemmel nézvén a bíboros szándékát, Erdélyből Magyarországra távozott, egyesítik a váradi és a többi környékbeli csapatot, hozzácsatolják a német őrséget is, és Magyarország felől közösen támadnak az erdélyiek ellen; a másik irányból ugyanakkor váratlanul Mihály is rájuk ront, úgyhogy a bíboros – kétfelé szakított erőivel – ne tudja elhárítani mind a két ellenséget. (...)

András látta ezeket a hadikészülődéseket, csak azt nem látta, hogy mire irányulnak, hogy mit főz ki Rudolf császár Mihállyal együtt. (...)

...hogy Mihálynak ezek a titokban kifőzött tervei és a két ellenség csendes készülődései váratlanul valami kárt ne okozhassanak az országnak, a fejedelem elrendelte, hogy valamennyi rend és a nemesség gyülekezzenek fegyveresen a Szászsebes melletti táborba... (...) Úgyszólván az egész nyár így telt el a sebesi táborban, a nemesség nagy unatkozása és panaszkodása közepette. Mivel az emberek nem ismerték sem a helyzetet, sem a bíboros szándékait, a legtöbben – ki-ki gondolkodásának megfelelően – így zúgolódtak: haszontalan semmittevással és tunyálkodással töltik az időt, kiadásaik miatt teljességgel kimerülnek, lovaik is csontig soványodnak. Nem marad idejük a termés behordására és otthoni dolgaik elintézésére. (...) Sőt, akiknek nagyobb volt a szájuk, mint a bátorságuk, hangosan kifogásolták, sőt kárhoztatták a bíborosnak és tanácsosainak habozását: nem körültekintőnek, hanem gyávának, a hiú félelemtől megrettenőnek, nem óvatosnak, hanem oktalannak, nem türelmesen várakozónak, hanem tunyának és tehetetlennek mondogatták: az erényekhez közel eső hibákat találtak ki, mintha bizony az állítólagos ellenséget helyben vesztegléssel, nem pedig háborúzással akarná legyőzni. Persze, mert annyira hozzászokott a papi tétlenséghez, az árnyékban töltött, elkényeztetett élethez, hogy nem tudja, mit kíván a katonaság, a táborozás, az állam érdeke. Úgy lopakodott a fejedelmi székre, hogy sejtelve sincs az ország megvédéséhez és a háborúk intézéséhez szükséges dolgokról. (...) Eközben András fejedelem több alkalommal is tudatta Mihállyal, hogy a keresztények pártjához csatlakozott, a törököket megfosztotta az egyezkedés minden reményétől, és félreérthetetlen nyíltsággal ellenségüknek mutatkozott. (...) Mihály viszont, aki a vlahok katonai szokásaihoz és megbízhatóságához híven nagy mestere volt az áltatásnak, csak hunyorí-

tott a bíboros minden üzenetére, és azt mondogatta, hogy ő is ápolni óhajtja a kölcsönös egyetértést; Erdélynek érdeme szerint meg fogja adni mindazt, amit a méltányosság parancsol; sohasem követ el olyan hálátlanságot, amivel lelkiismeretét beszennyezné. Azt a vendégszeretetet, amelyet valamikor, igen nehéz körülmények között, a derék erdélyiek részéről tapasztalt, igyekezni fog a tisztesség kívánalmai szerint viszonozni. Ezekkel az üresen csengő szavakkal olyan bizalmat ébresztett a bíborosban, hogy levelek és követek útján katonákat – időseket és újoncokat –, valamint vezetésre alkalmas tiszteket is kért tőle; dobokat, fegyvereket, zászlókat és egyéb hadieszközöket a szász városoktól rendelt és vásárolt, majd mindezt Valachiába szállíttatta. A mindenkiben jámborul bízó⁷⁴³ bíboros, mivel semmi rosszra sem gondolt, sok mindent ajándékba küldött neki, vagyis oktalanságában azt fegyverezte fel, aki ellen, miután jól felszerelte, nemsokára harcolnia kellett. (...)

Mihály vajda pedig, hogy az Erdély megrohanásának gyanúját a bíboros szemében valószínűnek látszó híresztelésekkel oszlassa el, szeptember vége felé két bojárt küldött hozzá követségbe ..., hogy Mihály nevében szabad átvonulást kérjenek Magyarország felé, Erdélyen keresztül. Mivel Ibrahim pasa a törökök egész haderejét Magyarországra zúdította, és a keresztény seregek nem tudnak megmérkőzni ilyen ellenséges sokasággal, Rudolf császár őt is a veszélyben forgók megsegítésére hívta... Erre a bíboros válasza az volt, hogy a keresztényeket nem fenyegeti akkora veszély, hogy szükségük legyen a vajda segítségére. Ha tehát a keresztények segítségére óhajt sietni, akkor seregét rövidebb úton vezesse inkább a Dunán túli törökök ellen, hogy amazok a hátulról fenyegető veszélyről értesülván, visszavonuljanak birtokaik megvédésére. (...)

...a bíboros fejedelem úgy látta jónak, hogy még egy, utolsó követ útján megtudakolja a vajda szándékait... Elküldte tehát a tanácsosi rendű Sennyei Pongrácot, a fejedelmi udvarmestert... Sennyei azt kérte, ne hagyja a vajda a bíborost remény és bizonytalanság közt lebegni... Erre a vajda így szólt:

⁷⁴³ „A bíboros, akit természeténél fogva nehezen lehetett valamiről meggyőzni, most is kitartott szokása mellett: akárhányszor inkább vállalta azt, hogy hiszékenysége folytán csalódjon, semmint hogy más hitelében kételkedjék. Ez a hiba (ha ugyan hiba, és nem inkább holmi kisebbfajta elmezavar) akármilyen kiváló ember lelkében is megfogandhat, ennek a derék fejedelemnek azonban nem ok nélkül rótták fel bűnéül. Mert főbenjáró esetekben, és amikor egy ország boldogulása forog kockán, a becsapást ilyen könnyen túrni bizony nem csekély ostobaságra vall.” (Szamosközy, 224–225.)

„Úgy veszem észre, szerencsétlennek születtem, ha a bíboros fejedelem még esküvel megpecsételt szavaimnak sem tud hitelt adni... Valóban, milyen hálátlan, minden emberségemből, istenfélelmemből és vallásosságomból kivetkőzött teremtés volnék, ha Erdélyt, amely engem mindig atyai jóindulattal ölelt át, ha Zsigmond fejedelmet, aki a török torkából ragadott ki, és ha az ország többi polgárát, akik annak idején, száműzött koromban szíves vendégszeretettel tartottak, ápoltak, védelmeztek, lelkemből valaha is ki tudnám vetni... (...) Mindez annyira a vérembe ivódott, hogy ha bármikor megfeledkezném róla, magam érezném keserűnek az életet... (...) Ezért arra kérem a bíborost, az én uramat, és mindarra a jogra, amely a hű szolgát pártfogójához köti, és mindenre, ami szent, ... adjon hitelt esküvésemnek...” (...) ...Mihály, hogy a bíboros előtt még megbízhatóbbnak mutassa magát, Sennyei útján ... azt üzenté...: „...hogy András bíboros fejedelemnek ne lehessen kétsége hűségemet illetőleg, Petrasku fiamat feleségemmel együtt kész vagyok elküldeni túsul hozzá, Erdélybe, ha megfelelő őrizetükről gondoskodik... Közben a bíboros taníttassa meg fiaimat a latin írás mesterségére, és a méltóságuk követelte egyéb szükségleteikről is gondoskodják. Hogy pedig ebben az ügyben biztos és szilárd hitelű megállapodás jöhessen létre, küldje András fejedelem Báthori Istvánt Vöröstorony alá (ez a vár Nagyszebenen túl, a vlah határok közelében van), s ... üzenje meg vele minden szándékát teljes bizalommal. (...)” Ha Istvánt csalárd módon sikerül kezébe kaparintania, kényelmesebben tudja majd elnyomni a testvérére és az országra sújtó szerencsétlenségtől, valamint a helyzet váratlan fordulásától megdöbbszent Andrászt is – ez volt a vajda célja... Mert úgy gondolta, hiába győzi le Andrászt, az egész ország mégsem fog egykönnyen beletörődni az ő uralmába, csak akkor, ha Istvánt is hatalmába keríti, és az egész Báthorinemzetséget félreállítja az útból.

*SZAMOSKÖZY ISTVÁNTÓL*⁷⁴⁴

⁷⁴⁴ Szamosközy, 217–234. Mihai Viteazul június 26-án fogadott hűséget Báthory Andrásnak, október közepén tört rá Erdélyre, és 28-án győzte le a harmadrészt a „véres farsang” miatt végsőkig elkeseredett székelyekből álló hadával Sellemberknél. A menekülő bíboros-fejedelmet Csíkszentdomokos környékén egy székely agyonütötte. Mihály novemberben az általa összehívott országgyűlésen visszaállítja a közszékelyek szabadságát – miután azonban majd Miriszlónál vereséget szenved, s Moldvában a lengyelek is megverik hadait, a novemberben tartott lécfalvi országgyűlés ismét eltörli a közszékelyek szabadságát.

C 35 Erdélyi nemesek a Mihály vajda ellen hirdetett hadfelkelést közlik Dés városával 1600 szeptemberében

Bölcs és körültekintő urak és becsülendő barátaink; köszöntésünk után szolgálatunknak ajánlását. Isten Kgeteknek adgyon minden kívánta sok jókat.

Nyilván vagyon Kegteknél mind fejenként, hogy mitől fogva Mihály vajda ez országban jött, attól fogva mind régi szabadságinkban, s mind törvényünkben miképpen rontott legyen hite és kötelessége ellen, azonképpen szokatlan exactiókkal [*adóztatásokkal*] és terehviselésekkel mint fogyatott legyen egész országúl benünket. De az mi ezeknél nagyobb, érthette azt is Kgetek, minemű iszonyú és rettenetes végzése volt ellenünk, hogy az egész nemességet kicsintől fogva nagyig mind levágattassa,⁷⁴⁵ azonképpen az magyar fizetett szolgálait is, az városokbeli fő népekkel is az szerint akart cselekedni, mely ellenünk való álnok végzését az úristen kiváltképpen való gondviseléséből miérthogy kinilatkozattatta; s azt is bizonyosan megértettük, hogy az római császár ő felsége hivsége mellől el akart szakadni. Mi ő felségének igaz hivei Kegetekkel együtt, az ő rettenetes szándokának idején ellene akarunk állani, ahozképest mind lovaginkkal s mind gyaloginkkal itt Thordánál az Keresztes-mezején gyűltünk táborban. Az vajda magyar lovas hadának is jó része hozzánk jű; az székelységnek alkalmas része mellettünk leszén, főképpen az aranyasszékiek, az több székelyek felől is jó reménségünk vagyón; császárnak ő felségének is értésére attuk ez dolgot, az ő felge kassai generalissa nagy haddal érkezett ide az határban; miérthogy azért ennekelötte való üdőkben is ez szegíny országnak javára és megmaradásráa nézendő dolgokat Kegetekkel egy értelemből és egyenlő tetszésből dirigáltuk, ez rettenetes romlás és pusztítás pedig Kegeteknek is szinte olyan sulyos, mint nekünk: Kegteket szeretettel kérjűk, hogy mostani veszedelmes állapot idején Kegtek is mind hadhoz való népével, s mind hadakozó szerszámival mingyárást késedelem nélkül oly készen legyen, hogy azokat mingyárást indithassa mellénk minden halogatás

⁷⁴⁵ „Egyszer az vajda egy pálczát faragcsált volt multságában, és az késsel mind lehántotta volt héjját, s mond: ha élek, így hagyom Erdélyt. Sokszor volt Mihály vajdának e szándéka, hogy teljességgel el kigyomlálja a nemességet és az urakat Erdélyből, csak oláhokat és ráczt hagyna itt.” (Enyedi Pál énekéből, ETA I. 179. – Enyedi Pált Szekfű Szamosközyvel azonosította.) Maga Bocskai is összekülönbözik a vajdával, ezért 1600 elején kimegy bihari birtokaira – az erdélyieket ezután Mihai elveszi.

nélkül ilyen ellenünk való dolognak reprimálására [*elnyomására*], hogy az által isten velünk lévén szabadulhassunk meg országúl ez rettenetes iga, és elviselhetetlen tereh alól. Ha pedig az vajda Keteket vagy hadra való nép felől, azvagy hadakozó szerszám adás felől ez üdö alatt megtaláltatná, Kegtek az féléből semmi segítséggel ne legyen neki, sőt az közönséges jóért valami ártalommal Kegtek lehet ellene, minden tehetséggel azon legyen. Isten tartsa meg Kegket jó egészségben. Kelt a Torda mezővárosa mellett vert táborból, szeptember 2. napján az 1600. évben. Uraságtok barátai, Erdély királyságának előkelői és nemességének összessége⁷⁴⁶

Illésházy István 1600 novemberében ismételten
törvénytelennek mondja a szentgyörgyiek és a baziniak
megváltását

C 36

(...) Könyörgő irományom révén már régen alázatosan jeleztem mind Ő császári Felségének, mind Ő Fenségének, hogy nincs ellenemre, ha Ő császári és királyi Felsége e javakat bárki pénzén magához váltja. De privilégiumom, s e magyar királyság koronájának törvényei és kinyilvánított joga ellen van az az adományozás és adománylevél, amit a polgárok olyanok értesítése alapján, akik e magyar királyság törvényeit – amikhez Ő császári Felsége is, mint Magyarország királya súlyos kötelezettséggel meg van kötve –, kevésbé fogják fel, magyar tanács nélkül, bár ez az ügy tisztán magyar, maguknak elvettek. Ugyanis eme városokat, Szentgyörgyöt és Bazint egykor az isteni, boldog emlékezetű Miksa imperátor nem csak egyszerűen zálog címén nekünk lekötötte,⁷⁴⁷ hanem magát és utódait, Magyarország királyait azzal a rendelkezéssel is megkötötte, hogy, ha akár ő, akár utódai e javakat el akarná adni, senki másnak ne adhassa el, csak nekünk. Ígyhát e javak előzetes tájékoztatásunk és tudomásunk nélkül nem voltak eladhatók, legkevésbé másoknak. Ed-

⁷⁴⁶ TT 1885. 79., a megszólítás és a keltezés, aláírás latinul. A Mihai ellen fordult nemesség vezetője Csáky István volt, korábban a fejedelmi tanács tagja, Bocskai pedig erdélyi hadai élére állítja majd 1605-ben, de még ebben az évben meghal. A hadfelkelés valamint a kassai generális, Basta hatezer fős seregének bejövetele eredményeként az erdélyi hadak szeptember 18-án Miriszlónál (Alsó-Fejér vármegye) szétverik az oláh vajda seregét.

⁷⁴⁷ 1575 január 9-én lettek 132 000 tallérig beírva Kruzsics Jánosnak, az örökösök Pálffy Miklós és Pálffy Kata, az ő második férje Illésházy.

dig ugyanis a korábbi királyok privilégiumai utódaik által mindig sértetlenül megmaradtak és megőriztettek. – Nem látom, az imperátorok és királyok tekintélye és ezért maguk a királyságok is mi módon állhatnak meg, ha az elődök privilégiumai és adományai az utód királyok által megszüntethetők és semmissé tehetők.

Nyilvánvaló pedig, hogy e javakat tőlünk Ő Felsége nem magának váltotta meg, hanem azok e királyság dekrétumai és törvényei, sőt a korona joga és privilégiumunk ellenére Szentgyörgy és Bazin mezővárosok parasztpolgárainak adományoztattak. Ez nyilvánvalóan kiderül az azon polgárok számára tett adománylevélből és az adományból (én magam és sokan mások megláttuk, elolvastuk; tudom, hogy ... Uraságtok⁷⁴⁸ megnézte és elolvasta; legalábbis ez az ügy, amiként előrebocsátottam, tisztán magyar), amiben kifejezetten benne van, hogy eme Szentgyörgy és Bazin teljességgel azzal a birtokjoggal, használattal és haszonnal, bevétellel adományoztatott el tíz évre, amivel én eddig tartottam és birtokoltam; a tíz év elteltével pedig, hogy örökös joron tartsák és birtokolják mindkét várost és azok minden tartozékát, úgy mégis, hogy valamiféle elviselhető censust fizessenek évenként Ő Felsége kamarájába.

Mivel ezek így vannak, ítélje meg ... Uraságtok (akikre Ő császári Felsége királyi kincstárának gondját ezidőtájt rábízta), nemde ez a polgároknak tett adományozás ütközik a királyi korona jogával és a királyság legnyilvánvalóbb jogaival, amikhez Ő császári Felsége, amiként előrebocsátottam, súlyos kötelezettséggel van kötve? A mezővárosok (nagy számban vannak e királyságban) polgárai parasztként és közösségként létezve nem tarthatnak és birtokolhatnak egyszersmind városokat és birtokjogokat e királyságban; semmi birtokot sem birtokolhatnak, amikor még az sem engedélyezett számukra, hogy magukért egy nemes-sel perre menjenek, hanem földesuraik tartoznak helyettük mindenben jogilag eljárni.

Emellett a magyar királyság dekrétumaiban óvtak attól, hogy a királyok közösségnek, akár még a korona szabad városai polgárainak is bármi birtokjogot akár örök-, akár zálog-, akár bármi más joron adományozhassanak, és hogy az efféle adománylevelek, ha mégis keletkeztek, mint a királyság törvényei ellenében készültek érvényteleneknek és erőtlenneknek tartassanak; éppen ezért még a korona szabad városainak sem szabad bármi javat is vásárolni vagy bármi joron is szerezni. A közösségnek adományozott javak ugyanis soha többé nem térnek vissza a kincstárhoz

⁷⁴⁸ A címzett a magyar kamara.

vagy a királyság koronájához. És ugye nyilvánvaló ezekből, hogy Magyarország királyságának koronája az eme városokra, Szentgyörgyre és Bazinra vonatkozó öröklési jogától teljesen és egészen megfosztatik? Noha maga Ő császári Felsége is nem más, mint a korona jogán, tudniillik a Szentgyörgyi és Bazini grófok megszakadása révén jutott azokhoz. – Ezeket eddig mind Ő császári Felsége, mint elődei, Magyarország királyai (szent emléküek) mindig sértetlenül megtartották. Lehetetlen is, hogy az országlakosok a törvények ekkora megzavarása és a jogok ekkora hanyatlása mellett süket fülekkel elmenjenek; ellenkezőleg, nem fogják elmulasztani Ő Felségét ezügyben nyugtalanul interpellálni.

Mivel ezek így vannak, én elhatároztam, hogy, ha Isten adja, rövidesen Ő császári és királyi Felségéhez fogok utazni, hogy minden itt előre bocsátottat Ő felségének alázatosan kifejtsek és megvilágítsak. Ő Felsége atyjának, az isteni néhai Miksa imperátornak a privilégiumát is elő fogom adni. Nem kételkedem, hogy Ő császári Felsége, miután ezeket meglátta és jól megértette, mind ... Miksa privilégiumának, mind magyar királysága koronájának törvényei és joga kegyes értelmét meg fogja tartani.

Aztán, ha Ő császári Felsége mindezeket mellőzvé e javakat ezen polgároknak átengedni továbbra is nekem meghagyná, én Ő császári Felsége jóindulatú akaratával nem ellenkezhetek, hanem visszakapván előbb a beírás összegét hasonló pénzben, birtokaimból el fogok távozni; mindamellet mégis a királyság törvényei és az én jogom jövőbeni megőrzéséért ... Uraságtok előtt e királyság bevett szokása szerint határozatban is bizonytságot teszek és bizonytságot tettem.⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ A levél – további részét Károlyi annak érdektelenségére hivatkozva nem közli – 1600. november 8-án kelt Bazinban, TT 1882. 674–676., latin. Döntően e levél alapján – a szöveg egy részét idézi is perbehívó parancsában – rendeli el Rudolf Illésházy perbe fogását: „Mivel ... úgy tűnik, hogy Illésházy Istvánt királyi Felségünk megsértésének bűnében és örök hűtlenség vétkében elítélni és proskribálni kell, ezért mi vállalt kormányzásunk feladata szerint nem akarva ama Illésházy István vakmerő és kimondhatatlan cselekedetei előtt egyszerűen elmenni, elhatároztuk, hogy ugyanezen Illésházy Istvánt – a legközelebbi általános gyűlésre, amit mondott magyar királyságunk és a neki alávetett részek összes karainak és rendjeinek városunkban, Pozsonyban, vagy akárhol magyar királyságunkban, ha Isten adja, az első alkalommal hirdetni fogunk ugyane magyar királyságunk és a neki alávetett részek dekrétumai és törvényei szerint – az örök hűtlenség vétkében kell elmarasztaltatni, másoknak például, neki pedig büntetésül.” (Prága, 1601. december 21., TT 1882. 681., latin.)

(...) Én uram elhittem azt, hogy az kegyelmed dolgát magyarok tractálták [tárgyalták] és tractálják mostan is, noha tagadják, a mint kegyelmed tudja. Én bátor soha ne idvezüljek ha csak egy szóban is én velem communicálták [közölték]. De azt elhittem hogy az kegyelmed szemben való barátival felettébb meg is communicálták, az kik közül egyre gyanakodom, mert magam dolgaiban is experiáltam [tapasztaltam], az ki felette igen hízelkedő ember és mutatja magát mintha soha semmi vizet nem zavarna meg etc.

Az modriak az én promótiommal [támogatással] soha az ország köziben nem ülnek;⁷⁵⁰ sőt Prágába azt irtam hogy parasztok lévén, adja őket ő felsége valami benemeritus [érdemesült] szolgának. Nem tagadhatom, hogy ez elmúlt esztendőben valamennyire mellettek szóltam; de veszem eszemben hogy az régi consuetudo [szokás] ellen vagyom; mert sehol nem olvassuk hogy efféle oppidumok az ország között ültének volna; kit ha szükség leszen, publice is megmondok; úgy is vagyom, hogy ha ezeknek a modriaknak az ország megengedi, tehát ő felségek az szentgyörgyi-

⁷⁵⁰ Modor polgárainak Rudolf 1577. szeptember 24-én kelt oklevelében engedte meg, hogy „...a vörös pecséttel szabad városaink szokása szerint élhessenek.” 1582. május 11-én kelt oklevelében a kiváltságot tovább bővíti, „...mondott mezővárosunk, Modor minden polgára és lakosa más szabad városok mintájára összes ügyét magyar királyságunk akármelyik bírása ... előtt ... magától vagy törvényes meghatalmazottja révén szabadon és gond nélkül intézhesse...”. Az 1596. évi országgyűlésen március 11-én teszi közzé Joó János személynök a kiváltságlevelüket, innentől kezdve részt vesznek az országgyűléseken. Az 1600-ban tartottn viszont, a szerémi püspök latin nyelvű levele szerint, amikor a szavazás a modoriakig jutott, felpattant Illésházy István, hogy azok nem nemesek, parasztok és nem méltók, hogy szavazatuk legyen az országlakók között. Végül a modoriak „...a legnagyobb éktelenség közepette rákényszerültek a távozásra.” Ezután a királyi biztoshoz, Mátyás főherceghez fordulnak, előadva, hogy milyen kiváltságleveleik vannak, hogy minden – pénzügyi, hadi stb – kötelezettségüket híven teljesítették, s kéri a főherceget, orvosolja sérelmüket. Az esztergomi érsek április 15-én Pozsonyból kelt levelében azt javasolja, hogy az egyszer megszerzett szabadságukban és kiváltságaikban meg kell őket védelmeznie a királynak. Mikáczi, a váradi püspök is azt írja másnap kelt levelében, hogy e városnak „néhány magános dolyfőssége jogtalan-ságot okozott”. A városok a század végén a vármegyékkel is konfliktusba kerültek, mert a török megszállás miatt sok megye nem képviseltette magát, s így például az 1582. évi országgyűlés katalógusa szerint a küldöttek aránya így alakul: hét püspök, két apát és prépost, tizenkét báró, előkelő és mágnás, tizenkilenc vármegyei követ, hét követ a távollevő báróktól és özvegyektől, a királyság bírói közül három, a káptalanokból öt követ, tizenhat a szabad városokból, végezetül a horvát-szlavón követek.

eket is és az boziniakot nyakunkra kötik etc; kegyelmed magát meg ne hagyja csalni. Én bizony igen örömet hallottam hogy Thurzó György uram oda nem ment volt. Azt akarnám hogy csak egy magyar sem volna ott etc. Ha isten engedi hogy az gyűlésnek progressusa leszen, bizony azon kell lennünk hogy erősen exprobráljok [*szemére hányjuk*] urunknak, hogy sem kilső ellenségtől nem oltalmaz, sem pedig törvényünkben meg nem tart és hogy oly praesidiumot [*őrséget*] tart köztünk, a ki bennünket elárol és az török ellenségnek kótyavetyén ad el. És kérnünk kell ő felségét, hogy engedje meg, hogy oltalmat kereshessünk magunknak, hogy ím maga meg nem tud oltalmazni. Bizony hogy magyar voltam mindenha; ezután is az akarok lenni, és ami rajtam áll az patriának dolgában, semmit hátra nem hagyok benne etc.

Az gyomor dolgában kegyelmed megpurgáltassa magát, mert tudom hogy kegyelmednek is olyan betegsége vagyon, mint nekem volt, kit mind az nagy sápolódás és melancholia causál [*okoz*] etc.

Kermendet elpusztították az pogányok; kinek csak az herceg oka; mert látom hogy ugyan gyönyörűségnek tartja, az mikor népe valakinek kárt teszen. De megveri érte az isten; mert minden imperiumját elveszi lassan-lassan tőle. Erdély ismég odavagyon,⁷⁵¹ az többi is elvesz etc. (...) ⁷⁵²

Basta Erdélyben

C 38

Egyedül Beszterce volt az, mely Basta előtt be merte zárni kapuit, s még Zsigmond pártján állott, kinek Vitéz Miklós és Nagy Albert parancsnoksága alatt álló csapatait befogadta falai közé. Azt a várost egykor László

⁷⁵¹ Erdély ősszel volt túl Miriszlón (746), januárban folytak az alkudozások a Habsburg-párt és Báthory hívei között, néhány napra még Bastát is letartóztatták február elején, áprilisban majd újra fejedelmükké választják Báthoryt, de uralmának (majd Mihai Viteazul életének) az augusztusi goroszlói vereség véget vet.

⁷⁵² TT 1882. 678–679. A levél 1601-ben, Pozsonyban kelt – éppen országgyűlés volt – február 22-én. Ezért, s egy március 11-én, ugyanahhoz írt levele egyik mondata miatt („Ha volna hova, bizony kimennék az országból, ezeknek az fejedelmeknek birodalmokból etc.”) két év múlva fogságba vetik. E két levelét Illésházy adta át (a levélben *hercegeként* említett) Mátyás főhercegnek. Ezért Joót teljes vagyonelekobzásra ítélik, amit Rudolf arra változtat, hogy ha Joó a körmendi uradalmát a kincstárnak átadja és személyesen kér tőle bocsánatot, a többit visszaadja. Joó ennek eleget tesz, Körmendet Batthyány Ferenc fogja *donatio mixta*ként (*vegyes adomány*, azaz a megadományozottnak az érték egy részét ki kell fizetnie) megkapni, Joó pedig, miután nem kapott vissza semmit, 1606-ban a felkelés mellé áll.

király, kit utószülöttnek hívtak, a nagy vitézségű vezérnek, Hunyadi Jánosnak örökös grófi címmel tulajdonául ajándékozta azért, mert békében és háborúban jelesen és sikeresen harcolt a törökök ellen, Mátyás fia pedig, aki a magyar trónra lépett, az erdélyi szászoknak adta át jogos birtoklásul.⁷⁵³ Maga a város falakkal és tornyokkal körülvéve, kiválóan meg van erősítve; azok felé a hegyek felé néz, melyek Moldvát Erdélytől elválasztják.

Besztercét a zsákmányra éhes Basta azért akarta, ágyúkat is húzatva oda, elfoglalni, mert megtudta, hogy a biztonságosabb tartózkodás végett sok nemes, feleségük és gyermekeik, sok drága és értékes holmival, a háborútól való féltükben, ott vonták meg magukat. (...)

Mindkét részről aláírták a megadás feltételeit, hogy tudniillik a kimenőknek minden poggyászukkal és holmijukkal szabad útjuk van, s oda mehetnek, ahová csak akarnak, s közülük senkit sem szabad sem szóval sem tettel bántalmazni. De amikor Bastának átadták a város kulcsait,⁷⁵⁴ s a parancsnokok is meg a többiek is, összeszedve holmijukat, kezdtek kivonulni, nemsokára mindnyájukat, az adott eskü ellenére, a vallonok és a Petz-sereg minden holmijuktól kegyetlenül megfosztották, sőt igen sokat közülük megsebesítettek és megöltek.

A tisztas és idős nők, minthogy nemcsak aranyuktól, pénzüktől és értékeiktől fosztották meg őket, hanem gyűrűiktől is, melyeket ujjaikon viseltek, s méltatlan módon ruhájukat is leszedték róluk, zokogásukkal és jajveszékelésükkel mindent betöltöttek. Nagy Albertnek csak az vált üdvére, hogy új cipőt húzott lábára. Egy vallon katona ugyanis, aki őt elfogta, azt parancsolta neki, hogy üljön le addig, míg azt lehúzza, hogy vére be ne mocskolja cipőjét. De Basta véletlenül odajött, s megparancsolta neki, hogy engedje őt el. Basta másokat is, főként a nőket, az erőszaktól és a szolgaságtól megmentett, de nem adta vissza nekik – a nőknek – értékeiket, hogy azokat, mint zsákmányt, mely végtelenül hatalmas volt, magának kaparintsa meg. Végül a városban ugyanazt tette, amit előbb Kolozsvárott. Futárokat küldve parancsot adott, hogy mindent, ami csak a polgároknál van, akár arany vagy ezüst, avagy ruha és fegyver, s bármi értékes holmijuk csak lehet, adjanak elő; azokat elvette, s a várost a katonáknak átadta, hogy kirabolják.

⁷⁵³ 1465-ben, az utolsó besztercei gróf a török által 1461-ben kivégzett Szilágyi Mihály volt.

⁷⁵⁴ A Báthory Zsigmond hűségén maradt várost Basta 1602. február 24-én veszi be háromheti ostrom után.

Abban az időben Erdély képe annyira nyomorúságos volt, hogy sokakból jogos könnyeket fakasztott, amikor egyfelől Basta és hadserege minden istenit és emberit büntetlenül szétrabolt, másfelől pedig a törökök és a tatárok mindent, ami csak az útjukba került, kegyetlenül elpusztítottak. Bastának kegyetlensége csak annyival volt elviselhetőbb, hogy tartózkodott attól, hogy a népeket szolgaságba hurcolja; különben csaknem éppen olyan volt, mint az ellenség. A rablások vadságával mindenki lelke annyira megutálta a német uralmat, hogy a germán névnek már akár pusztá említésétől is megborzadtak. Ezeknek a nyomorúságoknak eredményeképpen nemsokára ezután a tartományban végső éhség s mindenben mérhetetlen szükség állott be, mert a mindennapi mindenféle élelem elrablásán kívül a kis és nagy barmok hatalmas tömegét Sziléziába és más vidékekre csordánként hajtották el. Sírtak a parasztok és hiába kérték vissza állataikat. Oly nagy volt a drágaság, hogy hamarosan egy mérő gabona harmincöt, sőt több aranypénzért kelt el, s a nyomorult emberek arra kényszerültek, hogy ló- és macskahússal, s más, természetellenes ételekkel táplálkozzanak.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL⁷⁵⁵

Rudolf 1602. évi dekrétumából

C 39

2. cikkely

Az említett⁷⁵⁶ katonák tartásáért két magyar forint segély elrendelése...

1.§. ...minden jobbágy- és zsellérház⁷⁵⁷ után (mégis a nyomorúságos személyek, az allodiumok és a borkimérő helyek kivételével), úgy, hogy a szegényebbek a gazdagabbak által könnyíttessenek, előzetes (de család nélkül, hogy ahol a házak száma megnőtt, figyelmesen az is hozzáadás-

⁷⁵⁵ Istvánffy 426–427.

⁷⁵⁶ Az első cikkelyben kétezer könnyűfegyverzetű lovast és ugyanennyi gyalogost ajánlanak meg, a kilencedik cikkelyben ehhez még – hangoztatva a személyes felkelés haszontalanságát – előzetes kiigazítás után egy hónapra húsz ház után egy könnyűfegyverzetű lovast, minden húsz nemesi kúria után, ha azokban zsellér is lakik, megint egyet, ha zsellér bennük nem lakik, a vármegye és a főispán által megszabott számút ajánlanak meg.

⁷⁵⁷ 1598 óta (IV:2§: Megajánlanak a karok öfelségének minden egyes, mind jobbágy-, mind zsellér-, és más, nem a nemesi kúriák módjára épített ház után... – CIH 836., latin.) a kiadások megnövekedte miatt nem kapunként, hanem így vetették ki az adót, de tíz év múlva visszatérnek a kapuhoz.

sék) ... kiigazítás után ... százötven magyar dénár ... hajtassék be,⁷⁵⁸ a személyes felkelés helyett pedig a földesuraktól egyenként ötven.

19. cikkely

A szabad hajdúkkal és egyéb kóborló katonákkal és a nyomorult nép elnyomóival kapcsolatban az elmúlt években hozott törvénycikkek megerősítése

Az öfelsége hű alattvalóinak kárt okozó szabad hajdúk, nemkülönben a kóborló lovasok és gyalogosok, és mások, akik a nyomorult népet zaklatják és elnyomják,⁷⁵⁹ nemkülönben az ilyeneket tartók és az ilyeneknek kedvezők tekintetében megújítatik az 1596:XXIII, és az 1595:XXXI és XXXII.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ A huszonötödik cikkelyben a rendek Mátyás főhercegnek eddigi ténykedéséért hálából minden jobbágy- és zsellérház után húsz dénárt ajánlanak meg.

⁷⁵⁹ Magyarinak az ez évben kelt művében: „...mi ugyan semmi gondot az kösségre nem viselünk, s nemhogy az ellenségtől ótalmaznók, de sőt magunk pusztítjuk el őket, házokat fölégettyük, elvonszuk éléseket, ruhájokat, költségeket elragadozzuk, házok népét megszeplősitjük, s ő magokat mint egy tikot felmészárollyuk. Szívem fáj rajta, mely nagy éktelenséget tesznek némely Istentől szakadtak rajtok. Ez-e az keresztyéni vitesség? Így kell-e az keresztyénséget ótalmazni? Magunk is elpusztítjuk így magunkat. Az török sem cselekedti azt az alatta valókkal. Ó, ki sok porta szállott az kóborló vitézek miatt le. Ezek által meg nem szabadítjuk Magyarországot.” (Magyari 164.)

⁷⁶⁰ CIH 912–926., latin. Az 1595:XXXI a szabad hajdúk felfogadását hűtlenségnek tekinti, de a hajdúkat is le kell fejezni; a XXXII a kóborló katonák elfogását még a parasztnak is megengedi, az elfogottak büntetése – az ügy elbírálása után – halál. Az 1596-os törvénycikk e végzéseket megújítja, amiként az 1597:XXIII – ebben az évben a XXIV meg is mondja, kiket kell szabad hajdúknak tekinteni:

„Szabad hajdúknak pedig ezen a helyen azokat értik, akiket szerviensek neve és címe alatt igen sok mágnás és nemes tart a birtokán, és akiket legalábbis azért tartanak, hogy portyázásaikkal uraikat táplálják.

1.§. Ezek a török területekre való berontás örve alatt a szerencsétlen keresztyén jobbágyok barmait elhajtják, magát a népet nyommorúságosan elnyomják és örökösen gaztetteket követnek el.”; az a birtokos, akinek a birtokán ilyeneket talál, azt a fekvőjóságát is elveszíti (CIH 820., latin) – és az 1598:XXIX is, de kiegészíti azzal, hogy szabad hajdúkat német kapitányok se tarthassanak, ám enyhíti annyiban, hogy megengedi számukra, a következő hadjáratra felvételthessék magukat a mezei seregbe zsoldosnak. Az 1599:III ismét megerősíti az ellenük eddig hozott végzéseket, általánosságban ezt teszi az 1600:XX is, az 1601:XVII-ben pedig elhatározták, hogy „...a szabad hajdúk szabadossága megfékeztessék, kiirtásukra és megzabolázásukra a főispánok, együtt a mágnásokkal, nemesekkel és a többi renddel, a mágnások hatszáz, a nemesek háromszáz forintnyi tényleg behajtandó büntetése alatt felkelni tartozzanak...”, az első paragrafusban a főbb gonosztevők némelyikét meg is nevezik. (CIH 906., latin). Az 1602:XIX az 1595–96. évi végzéseket erősíti meg.

Magyari István lajstroma arról, miért a pápista az újhítű

C 40

...ugyan azt remélhetné ember, hogy az evangéliomnak ellensége is az igaz tudománnak ily világos tündöklésében avagy Istenhez térülést tanolnának, avagy ha azt nem is, de az igaz tudománt háborgatni és szidalmazni megszűnnének: de ím, nemhogy jobbulnának az igasságnak gyűlölői belőlle, hanem sőt mennél világosban Isten szent akarattját hirdetteti közöttünk, annál nagyobb zendüléssel támadnak fel az igaz tudománnak elnyomására, és annál nagyobb torokkal kiáltanak minket (kik csak az szentírásból tanollyuk meg idvességünknek útát) új tudományúaknak és hittől szakadtaknak lenni: és sok több szitkokat is vernek fejünkhöz. És elannyira mennek el az dologban, hogy akár árvíz, dögghál drágaság, s akár az egész pogány ellenség hatalmazzék el rajtunk, legottan minket kapnak elő, és azt mondják, hogy mi legyünk Luther Mártonnal minden nyomorúságoknak okai, mert csak Luther Mártontól kezdette volna az keresztyéneket az pogányság háborgatni: azeőtt pedig, míg az a pápához hallgattanak, borral, búzával, békességgel bővölködtenek volna.

Nem tagadom ugyan, hogy efféle szólásokkal az egyigyű embereket sokszor el is hitetik a pápisták: de ha ki nem az emberi okoságból, hanem az isten igéjéből teszen az dolog felől ítéletet, könnyen feltalállya, hogy méltatlan terheltetünk mi ez dolgokkal, mert hála legyen az Úristennek, ez ideig még mi semmit sem tanítottunk az hitnek ágazattya ellen, sem amaz négy régiebb koncíliumok ellen, úgymint az nicenomi, konstancinápolyi, ephesomi és chalcedinomi ellen.⁷⁶¹ Az Athanasius szimbólumját is szeretettel megtartottuk, minthogy ezután is ezekkel ki nem akarunk állani. El sem szakadtunk pedig semmiben is, csak egy pontban, csak egy cikelybenn is az Istennek ő és új testamentombeli anyaszentegyházától, mely az Istennek tiszta adományát minden toldozás-foldozás és változás nélkül igazán megtartotta. Nem is rakódott soha is fejünkre, s ezután sem rakódik, hogy mi új tudománt hirdetnénk. (...)

⁷⁶¹ A nicaei zsinat kimondja az egylényegűséget, elítéli Arius tanait (homoiusion – homoiusion) – az első nagy szakadás. Hetvenhat év múlva a konstantinápolyi ehhez a Szentlélek egylényegűségét teszi hozzá, létrejön a trinitas tana. Aki ezt nem fogadja el, az kiesik az anyaszentegyház közösségéből. 451-ben a khalkedóni zsinat Krisztus ket-tős, isteni és emberi lényét határozza meg. Ezt sokan nem tudták elfogadni (monofiziták), ennek következtében kiszakadnak, zömmel a keleti tartományokban (kopt egyház).

...ha ... valóban megrostáljuk az dolgot, könnyen megbizonyíthatjuk mi, hogy az pápista hit sokkal újabb legyen az mi vallásunknál: Mert mind ő s mind új testamentomban az egy közbenjáró és szószóló Jézus Krisztussal elégedtenek meg az hívek idvességére, mint mi is, az szerint, mint az szentírásban erről kijelentette volt Isten akarattját. De az pápisták foltos hitiről az szentírás semmi dicséretes emlékezetet nem teszen, úgy mint mely nem az szentírás szerint való, hanem az mint az históriák reá megtanítanak, az pápáknak és az őhözájok hallgatóknak találmányokból, egycer is, másszor is, külömb-külobb időkbén, sok idővel az apostolok után tataroztatott ki. Mert minekutánna a római pápa ily nagy méltóságot foglalt volna magának, hogy ő nem ember, hanem Isten volna: ... kezde sok emberi találmányokat szerezni, és azokat az idvességnek elvesztése alatt bírsággal vetni az emberekre az Istennek kijelentett akarattja ellen. (...) Ilyen emberi szerzés ez, hogy bizonyos napokban az pápa olajjal elegyített fejr viaszból valami apró báránképet csinál, azokat Isten bárányának nevezi, az szent János ellen, ki az Krisztust mondgya anak lenni. És azokról a képekről azt tanítja a pápa, hogyha ki azt nyakában viseli, tehát szintén úgy elmossa bűnét, mint az Úr Krisztus vére, hogy az villamást elűzi, gyermekszülőket megtart és tűztől-víztől megóalmaz. Melynél mi lehet ég alatt nagyobb káromlás?

Idevaló az harangnak megkeresztelése: az szenteknek segítségül hívása, az papok házasságon kívül való élése, az Úr vacsorájának meglopása, az mise, az pénzért való bűnbocsátás, az súgva való gyónás, az szenteltvíz és hatszáz efféle emberi találmányok: mellyeket noha az apostolokról rend szerint reájok származott tudománnak mondanak az pápisták lenni, de miért hogy könnyű az históriákból megbizonyítani, hogy jobbrésze mind ő magok az pápák és az őhözáj hallgatók szerzették azokat, bizonyára csak hírek sem volt az apostolok idejében. Mert sok idővel az apostolok után Innocentius pápa⁷⁶² tiltá meg az Úr vacsorájának második részét az kösségtől az lateránomi konciliomban. Az negyedik Eugenius⁷⁶³ pedig az basiliai konciliomban enek ellene végeze. Az harmadik Innocentius pápa és az harmadik Honorius szerzék, hogy az Úr vacsorájabeli kenyér az templomban másszorra is megtartatnék: maga

⁷⁶² III. Ince (1198–1216) idején van a pápai állam hatalma csúcsán.

⁷⁶³ 1431-ben lesz pápa, a politikai viszályok és a haszonszerzés éppúgy távol állt tőle, mint a humanizmus. Alatta ülésezik a bázeli zsinat, amely az 1433-as kiegyezésben rákényszeríti a pápát a zsinat tekintélye felsőbbségének elismerésére. Hunyadi törökellenes terveinek nagy támogatója, ő küldi a Várnánál majd eleső Cesarinit Magyarországra.

Clemens csak másnapra sem akarta azt megtartani. De nyilván vagyon jámborsága ez Innocentiusnak, elég háborúságot szerzett Galliában,⁷⁶⁴ életében pedig éktelen buja volt.

Az misének továbbá deák nyelven való mondását az második Vitellianus és első Agathon pápák gondolák: De az első Miklós pápa megengedte, hogy az tótok és lengyelek született nyelveken mondhatnák. Siricius, Pelagius II., Gregorius VII.,⁷⁶⁵ Pascalius II.⁷⁶⁶ etc. tilták meg az papok házasságát. Az második Pius⁷⁶⁷ pedig azt írja, hogy az papoktól nagy okból tiltatott volna meg az házasság, de nagyobb oka volna, mellyért meg kellene engedni nekik. Az első Leó pápa, az második és harmadik Gergely s többen is javallották az képeknek tiszteletit: az huszonharmadik János pápa pedig nagy ellensége volt az képeknek. Antheus azt rendelte, hogy az, ki azelőtt pispök nem volt, az pápává ne lehessen, de

⁷⁶⁴ Az egyik nagy háborúság eredményeként I. János angol király Földnélküli lett II. Fülöp Ágosttal szemben, de Magyarai nyilván az albigenek ellen 1209-ben megindult irtó-hadjáratra gondolt. Ezzel együtt a pápa hatalma terjesztése érdekében beavatkozott a német belviszályba, kiátkozta az angol királyt 1213-ban, szövetkezett vele hónapokkal később, mert érdeke úgy kívánta.

⁷⁶⁵ Nagy Gergelyre emlékeztetve a VII. Gregely (1073–1085) nevet vette fel pápaként Hildebrand. Kissé szabálytalan hatalomra jutása után választásáról nem is tájékoztatta a császári udvart, de Henrik egyelőre jóváhagyta azt. VII. Gregely a *sacerdotium* fölött már rég meglevő pápai primátust kiterjeszteni szándékozik a *regnum*ra is. A pápa minden halandó lelki üdvéért felel (pápa – Szent Péter – Krisztus, akinek adatott minden hatalom az oldásra és a kötésre) Isten előtt, a császár csak alattvalóiról tartozik számadással. Ezért is a pápa a teremtett világ feje és felelős e világ rendjéért. Ebből nem a világi hatalmak megszüntetése, hanem hűbéri jellegű függése következik. Leírja ő is (*Dictatus papae*), hogy rendelkezései kanónok, az ő ítéletét senki nem változtathatja, ő bárkiét. A világi uralókkal való harcai közül a legismertebb a Henrikkel vívott, hiszen a császár többek között Róma ura is. Előbb a birodalom szakít a worms-i gyűlésen 1075-ben, aztán a pápa kiközösíti annak püspökeit majd a királyt. A harc sok résztvevős volt, előbb Canossába ment Henrik, 1084-ben azonban seregével Rómában van. Az Angyalvárba zárkózott pápát a normannok még kimentik, de pusztításuk miatt a polgárok megátkozzák az eltávozni kényszerülő pápát, aki a következő évben meghal.

⁷⁶⁶ Könyves Kálmán az ő javára mond le az investitúra gyakorlásáról 1106-ban. (MK 125.)

⁷⁶⁷ Aeneas Sylvius Piccolomini 1405-ben született. Mátyás ellenfelének, Frigyesnek nevelője, Vitéz barátja, fiatal korában ő is reneszánsz szellemben pajzán verseket is írt, a tiarát megszerezvén azonban *Aenean reicite, Pium accipite!* felkiáltással megtagadta ifjúkori zsengeit. Mátyás uralomra jutásának évében lesz pápa. Bizánc 1453-as eleste elősegítette, a török nándorfehérvári leveretése inkább gyengítette egy új keresztesháború tervét, mindenesetre II. Pius összehívta a mantovai kongresszust, majd az anconai kikötőbe érkező keresztény hajókat nézte, amikor 1464-ben a betegség elvitte.

Constantius II. és Benedictus VIII. csak laikusok, egyházi emberek sem voltak: az kilencedik Benedek pedig (ki nagy ördögös vala, és az mely asszonyokat akart, varázslásával magához bővölte), az huszonnegyedik János és többen is csak írást sem tudtak, s mégis pápaságra mentek. Az első Gergely pápa (ki idejében sok új találmány jöve be az ekklezsiában) tiltá meg böjtnapokon az hús, tej, vaj, sajt és tikmony ételt, Sz. Pál apostol ellen, ki azt ördögi tudománynak nevezi,⁷⁶⁸ és Eleutherius ellen, ki az eleségben való ilyen válogatást megtiltja. Az harmadik Innocentius találá az sűgva való gyónást is. Nectarius constantinopolitanus pátriárka pedig az gyúnásnak színe alatt esett parázñaságért az sűgva való gyónást megtiltá. Honorius III. gondolá az ostyának az misében való felmutatását: az kilencedik Gergely osztán ahhoz csengetést is szerze. Innocentius IV. pedig (ki oly istentelen vala, hogy az misemondóval az ostyában mérget rendelt vala adni az császárnak) parancsolá, hogy az emberek akkor térdre esnének. Zephyrus az fa kelyeh helyett iveg, Urbanus pedig az iveg helyett arany és ezüst kelyhet szerze az Úr vacsorájához. Az első Miklós pápa az császárokat és fejedelmeket, úgy mint laikusokat kirekeszti az koncíliomokból, Marcellus pedig, Damasus II. és Julius őket bebocsátták. Bonifacius IV. hatalmat ad az prédikálásra, keresztelezésre és oldozásra az barátoknak: Gregorius pedig azt meg nem engedi. Calixtus azt rendelé, hogy senkinek se legyen szabad az római ekklezsiától különbözni, de Fabianus annak ellene mondott. Az ördögűzésre való szenteltvizet az első Alexander pápa szerzé: Az víznek az borhoz való elegyítését az misében az hetedik Alexander gondolá. Nagyódog és Kissasszony napját Anno D. 1273 táján szerzék, Gregorius X. idejében az lugdunomi koncíliumban. Bódogasszony látogatása napját Anno 1380 korban találá amaz kegyetlen hatodik Urbán pápa, ki őt kardinált, bújtatván zsákban, az vízben vettetett vala. Gyümölcsoltó Bódogasszony napját pedig az aquisgrani szinódusban szerzék Anno 821 tájban. Bonifacius az szentek estin való böjtöt: egyház napját az harmadik Foelix, az negyedik Foelix pedig az halálra betegülteknek olajjal való megkenetését gondolá. Sabinius az olajégést, Vitellianus az orgonát vivé be az templomban. Honorius szent kereszt felmagasztaltatása napját: az negyedik

⁷⁶⁸ Magyarai széljegyzete: 1Tim 4 – Pál itt azt mondja, hogy az utolsó időben némelyek elszakadnak a hittől „hitető lelkekre és gonosz lelkek tanítására figyelmeztvén”, a hazug beszédűek „tiltják a házasságot, *sűrgetik* az eledelektől való tartózkodást, melyeket Isten teremtett hálaadással való élvezésre a hívőknek és azoknak, a kik megismerték az igazságot. / Mert Istennek minden teremtett állata jó, és semmi sem megvetendő, ha hálaadással élnek azzal.” (3–4.)

Gregorius penig mindszent napját szerzék. Hogy az pápák az ő neveket, melyeket az keresztségben Istennek adtak volt, elváltakassák, és mintha megmásolnák az őneki szentelt neveket, ezt az második Sergius találá, mert ennek azelőtt Os Porci⁷⁶⁹ vala neve: az kilencedik Gergely pápa penig (ki nemcsak hamis ágyból való gyermeke vala az harmadik Innocentius pápának, hanem igen dühös ember is vala) szent Ferenc, Dominicus és Erzsébet napját rendelé. Az Mária fogantatása és bémutatása napját az negyedik Sixtus pápa találá, ki is igen buja ember vala.

Mit mondgyak immár amaz kánonok órákról⁷⁷⁰? Azt is az második Urbán pápa tojá az több emberi szerzéshez Anno 1090 tájban. Ezekhez azután Anno 1240 tájkor az kilencedik Gregorius hozzátoldá az Salve reginát: kiket követvén az huszonkettődik János pápa Anno 1320 korban azt végezé, hogy az Ave Mariára napjában háromszor csengenének Máriának tisztességére. De ez az János pápa, az ki nemcsak fertelmes ágyból való vala, hanem sok több gonossági között eretnekséget is hint vala, hogy ítélet napja előtt az híveknek lelkek az Istent nem láthatnák, sem az gonoszok nem gyötröttetnének. Ezek bizonyára, és ezekhez hasonló sok találmányok nem az apostoloktól maradott tudomány, hanem merő újságok az Istennek igaz ekklezsiájában...⁷⁷¹

Istvánffy 1602 októberében közli Rudolffal: Illésházyt csak itthon és csak az országgyűlésen lehet elmarasztalni

C 41

Legszentebb császári Felség ... stb.

Megadták nekem császári Felségtek szeptember 29-én Prágában kelt levelét, amiben nekem Illésházy István úr ügyéről ír, egyszersmind kegyelmesen véleményemet kérdezi, vajon ama bírósági tárgyalás, ami császári felségteknek vele van, és ami a legutóbbi pozsonyi országgyűlésen bizonyos okokból nem volt megvizsgálható, átvihető-e Prágába és ott Felségtek jelenlétében a magyar királyság rendes bíró urai és ítélőmesterei meg assessorai által eldönthető-e, miután oda Illésházy urat is meghívták. Számomra bizony semmi sem lenne kedvesebb, legkegyelmesebb császár, mint császári Felségtek ügyét előmozdítani és ennek az ügynek az eldöntésében valami módot és rövidebb utat találni; *de* mivel mind az

⁷⁶⁹ Mindkét szó több jelentésű, egyik lehetséges fordítása a *malacpofájú*.

⁷⁷⁰ 120

⁷⁷¹ Magyari 7–12.

isteni királyok dekrétumaiban, mind pedig abban, amit Tripartitumnak neveznek, nyilvánvalóan el van *rendelve*⁷⁷², hogy az afféle ügyekben, amelyek felségsértés bűnére néznek, országgyűlésen kell az eljárásnak zajlania, ott is kell befejeződnie, nem látom, hogy Illésházy maga a magyar királyságon kívül bíróság elé állni úgy kötelezhető lenne, hogy ő a kifogásolás révén a legkevesbé se tudja azt elutasítani és támaszképp a törvényekre [ne] hivatkozzék, amelyek ellenére válaszolni nem köteles. Attól is félek, hogy a rendes bírák is a törvények szerint hirdetnek ítéletet. Egyébként, ha császári Felségteknek tetszésére lenne, bár az a kereset továbbra is meredek és nehéz, ugyanazon az úton és rendben kellene eldönteni, amelyen elkezdődött: tudniillik hogy császári Felségtek a legfenségesebb fejedelemnek és úrnak, Mátyás főhercegnek adja megbízatásba, hogy ezt az Illésházyt úgy, ahogy eddig is történt, az országgyűlésre újból idéztesse meg, és aztán az országgyűlést úgy irányítsa, hogy mielőtt az véget érne, azaz az országlakosok elmennének, annak ügye vagy idézése (még ha a többit el is kellene halasztani) megvizsgálható és eldönthető legyen. Én pedig, amiként tartozom, amennyire rajtam áll, minden segítségemet nem csak ebben, hanem császári Felségtek más ügyeiben is alázatosan ígérem, s azok előmozdításában, amennyire rajtam áll, részt fogok venni. Azon gondolkozom, hogy – ha nekem Erdélybe kell mennem,⁷⁷³ amiként császári Felségtek jóságosan megparancsolta, én magam is alázatosan ajánlkoztam, s eddigre már el is utaztam volna, ha legkedvesebb hitvesem veszélyes betegsége meg nem akadályozott volna – attól kell tartani, hogy mind maga Illésházy, mind a többiek, akiket Felségtek megidézett, mintegy a király és a rendes bírák közül való távollétemet hozva fel okul elutasító kifogással élnek és az ügyben továbbhaladni nem lehet. Ezért méltóztassék császári Felségtek jóságosan mérlegelni, vajon el kell-e utaznom vagy a mondott okok miatt otthon kell-e maradnom... (...)⁷⁷⁴

⁷⁷² A két dőlt betűs szóval határolt szakaszt a császári irodában vörössel jelölték meg.*

⁷⁷³ A polgári biztosok egyikeként.

⁷⁷⁴ TT 1882. 685–686., latin. A szöveg 1602. október 17-én kelt.

A pozsonyi kamara javaslata Mátyás főherceg számára az 1603. évi országgyűlés megtartásával kapcsolatban

(...) ...ha az országgyűlés szükségességét kell nézni, az okolható talán a fiskális ügyekkel, amilyenek a nagyságos Pethő Ferencé, Nádasdy Tamásé, Homonnay Bálinté és Illésházy Istváné; de hogy ezekben is mit fognak elérni, kétséges. Ugyanis, ami Pethő Ferenc tettét⁷⁷⁵ illeti, ha ő azt megtagadná – amiként már most is tagadja –, a dolog vizsgálatra utasíttatnék, és ötvenedmagával [leteendő] esküt ítélnének neki,⁷⁷⁶ s ha ő megesküdnék – amiként, hisszük, meg is fog esküdni –, annak az ügynek vége. Nádasdy Tamás pártfogoltjai és rokonsága miatt erős és az emberek rokonszenvétől támogatott; ő is sok kifogással fog élni,⁷⁷⁷ s ha akarja, másolatot fog kérni, ami nem lesz megtagadható tőle, és talán a másolatoknak csak az átvételében is ez az ügy is el fog most akadni és talán ily módon ebben sem fognak a bírák előbbre jutni. Homonnay Bálint pedig az utolsó országgyűlés alkalmával tárgyalta fenségekkel és fenségek akkor kegyelmesen méltóztatott neki bizonyos feltételeket előírni, amelyekkel neki megkegyelmezne és az ellene támasztott pert neki elengedné, hogy [tudniillik] tízezer tallért a jelen háború valamiféle támogatására számoljon le, meghatározott számú lovas és gyalogos katonát tartson táborban és a Homonnay György javaiban remélt⁷⁷⁸ örökösödési jogáról mondjon le. Ami tehát a tízezer tallérnyi summát illeti, annak gabonában, borban és pénzben való leszámolásában, azt hisszük, nem fog semmi nehézséget támasztani. Az pedig, hogy milyen és mekkora számú katonasága legyen Buda legközelebbi ostrománál⁷⁷⁹ fenségek mellett, fenségek

⁷⁷⁵ Azzal vádolták, hogy kiherélt egy köznemeset.

⁷⁷⁶ Ha a tanúkihallgatás egyértelműen az alperes ellen szól, ám ő tagad, a legkomolyabb esetben (a tanúkihallgatásoktól függően) ötven nemes társaságában kell esküdni igazára. Az eskü nem annyira az igazságra, mint az alperes szavahihetőségére vonatkozik.

⁷⁷⁷ A per első szakaszában a vádlottnak lehetősége van kifogásokkal – *exceptiones* – élni, például az ellene benyújtott kereset ellen, vagy ha a felperes a perkezdesben alaki hibát követett el stb. Ha bármelyik kifogását a bíróság jogosnak találja, a per *leszállítása* (*condescensio*) következik, a felperes azonban, ha akarja, újra elindíthatja az egész folyamatot. A vádlott számára egyébként később is lehetséges az eljárás lassítása, a *leszállítás* is egészen a végső ítélet kimondásáig megtörténhetik.

⁷⁷⁸ Elszólás lehet, mert az itt még *speratum* örökösödési jog alább már *habitus* (birtokolt).

⁷⁷⁹ Mivel a keresztény hadak elfoglalták Pestet, ebben az évben Buda ostromára készültek, a kamara azért sem tartja szerencsésnek az országgyűlés összehívását, mert így az ostrom megindulása legalább négy hónapot késnék.

számára inkább tudható, mint számunkra. Hogy pedig a Homonnay György javaiban bírt örökösödési jogáról lemondjon, mivel a mondott György most tárgyal öfelségével, a fejére és a Terebesen kívüli birtokaira vonatkozó kegyelem⁷⁸⁰ elnyeréséért könyörög, és ha azt elnyeri, ő maga lesz az örököse és ura az ő császári és királyi felsége kegyelméből és nyájasságából neki visszaadott birtokoknak, Bálint maga nem látszik tovább sanyargathatónak. Mindenesetre megfelelőbbnek tartanánk elfogadni tőle a ... tízezer tallért és ráterhelni, hogy erre az évre is fenségték vagy a háború fővezére mellett bizonyos számú katonaságot és gyalogságot tartson táborban, mint ezt az ügyet kétes kimenetelű perre bocsátani. Van még az Illésházy István ügye, de annak vizsgálatát fenségték is elhalasztani méltóztatott, és, amennyire öfelségétől ezzel kapcsolatban hallomásunk van, erre jóindulatúan rábólintani méltóztatott. (...) ⁷⁸¹

C 43 A rendek válasza a királyi előterjesztés azon részére, hogy ők a felelősek az adóbehajtás és a katonaállítás hiányosságaiért

(...) ...hogyan hallgassanak a törökök és a tatárok mérhetetlen zsarnokságáról, ami úgy elburjánzott e királyságban, hogy azok határa már az osztrák végeket is láthatóan elérte és, miután igen sűrű beütéseikkel majdnem a teljes magyar népességet elhajtották szolgaságra, mostmár a környező királyságok és tartományok népeit is hozzáfogtak elhajtani; bizony öfelségének is olyan szabados és zabolázatlan a katonasága, hogy bárki méltán úgy ítélhet, hogy az nem őre és védelmezője, hanem elpusztítója vagy egyenesen ellensége a királyságnak. Nem kímél senkit, sem nemzet, sem életkort, az állapotot semmibe veszi: nemesre és parasztra egyformán rátör, a falvakat maga közt felosztja, ⁷⁸² égeti, dúlja és borzalmasan fosztja. Mivel mindezeket a megyék követői külön könyörgéseikben kellőképpen elpanaszolták, ⁷⁸³ a Karok és Rendekek ehelyütt elnyomatásaik és veszedelmük hosszabb előszámlálását elhagyandónak ítélik. Legyen

⁷⁸⁰ Az 1600:XXIII tartalmazza, hogy hat vármegyei is bepanaszolta Teuffenbach Kristóf özvegyét, Dóczy Fruzsint és ennek fiát, Homonnay Györgyöt sokféle, különösen pedig két nemes, Szokoly Péter és Bánóci Simon ellen elkövetett erőszakosságuk miatt.

⁷⁸¹ MOE X. 163–164., latin.

⁷⁸² A katonák e hatalmaskodásáról az 1602:II külön is megemlékezik.

⁷⁸³ A rendek külön feliratot vittek ez ügyben a szokásához híven az országgyűlésen meg nem jelenő, hanem Prágában időző Rudolfhoz, aki előzőleg külön kérte Mátyást, akadályozza meg e követség létrejöttét.

elég kevés szóval jelezni, hogy nincs e maradék királyságban egyetlen olyan zug sem, amit Őfelsége csapatai teljességgel el nem pusztítottak vagy a végső nyomorúságra nem juttattak, és amit a mai napon is kedvükre nem birtokolnának.

Könnyen összeállhat Őfelségének, miért voltak azok a segélyek az országlakosok által inkább remény szerint eldöntve, mint ténylegesen megadva. Ha a katonaság több mint barbár arcátlansága nem fékeztetik meg, nem lesz miért kételkednie Őfelségének, hogy ezután is nem kevésbé mint eddig, mégha a legeslegnagyobb segélyek is ajánlatnak meg, mégis a legkisebbek lesznek. (...) ⁷⁸⁴

Az 1603. évi dekrétumokból

C 44

1. cikkely

Bevezetés, amelyben a királyság karai és rendei az atyai⁷⁸⁵ és kegyes gondoskodásért ... alázatosan a legnagyobb hálájukat fejezik ki...

4.§. ...újra meg újra könyörögnek őfelségének, méltóztassék annyi év után végre hívei közé jönni és jelenléve segíteni azok bajain.

5.§. Úgy értékeli, hogy azok igazán úgy orvosolhatók, ha őfelsége maga hallgathatja meg az ő panaszait és vizsgálhatja meg sérelmeiket.

⁷⁸⁴ Elkeseredett replikájukban javasolják a rendek, hogy legalább a telelés, a lustra és a táborosztatás az legfeljebb a végvárnál történjék (a téli szállásolásoknak és külföldi katonák felfogadásának az eltiltását az 1602:XX is kéri a királytól), hogy az országnak egy kis enyhülete legyen, „...vagy engedje meg Őfelsége, hogy elnyomóik ellen maguk a karok védelmezhessek meg magukat.” MOE X. 264–265., latin. A fosztogatás – adó-megajánlás ellentéte feltűnik majd a végzések között is (II. cikkely), de teljesen megszeli a hangnembet, minden fenyegető él nélkül. A segítségünkre rendelt kaotnáság elleni panasz is régi keletű. A nyugodtnak mondható 1559. év országgyűlésén a rendek a X. cikkelyben elmondják, azért is megy nehezen az adózás, mert a pusztulás mértéke miatt a nyomor hatalmas, és ehhez hozzájárulnak még „...az ennek a még megmaradt nyomorult népnek az oly sokszori és oly hatalmas nyomorúsága és sanyargatása, amelyekkel részben az újra támadó török nehezedik rá napról napra súlyosan, részben pedig, nem kevésbé, az őfelsége hadinépe; a belföldi és külföldi katonáktól és tisztéktől (ahogy az el lett mondva) eredő kártól pedig összetörvén szinte már semmivé tetetett.” (CIH 452., latin)

⁷⁸⁵ Egy évvel korábban még Magyarai is használja e kifejezést, híres művét Nádasdy Ferencnek, „...az felséges II. Rodolphus császárnak, Magyarország királyának és édesattyának lovászmesterének...” ajánlva.

3. cikkely

A katonák tartására a múlt évben meghatározott segélyt a királyság karai ebben az évben is megajánlják...

1.§. Szeretnék a karok és biztosan szívből kívánnák, ha nem csak tízezer embert küldhetnének a táborba, hanem sokkal nagyobb számút, de megtudta már őfelsége, a királyság e maradékának ereje mennyire megfogyatkozott, és mennyire bizonytalan és nehéz még a legkisebb elrendelt segélyt is a parasztoktól behajtani.

2.§. Mindazonáltal a legalázatosabban megajánlják a most elmúlt évnek az adóját ... ármány nélkül, a szokott módon történő előzetes kiigazítással⁷⁸⁶ százötven dénárt. Ehhez a földesurak az általános felkelés helyett ötven dénárt adjanak hozzá.(...)

12. cikkely

A királyság karai és rendei könyörögnek, hogy a bíraskodások és az eljárások néhány fogyatékosága igazíttassék meg

Ehelyütt a királyság karai és rendei ő császári felségének, az ő legkegyelmesebb uruknak a legalázatosabban könyörögnek, hogy – mivel olykor megtörténik, hogy némelyek egyszerű feljelentésére és előterjesztésére őfelsége hívei királyi meghagyás által a helytartó úr vagy biztosok jelenlétébe hívatnak, és megjelenni és kiváltságaikat előtárni és jogszolgáltatást elfogadni parancsoltatnak –:

1.§. Méltóztassék ő császári felsége az efféle, a királyság törvényeivel ellentétes eljárásokat és bíraskodásokat jóindulatúan megtiltani...

14. cikkely

A lerakóhelyek megtartásáról

Azt is rendelik a királyság karai és rendei, hogy a lerakóhelyek tartassanak meg.

1.§. Kereskedést űző pedig senki ne tiltassék és zárassék ki az efféle lerakóhelyekről, legyen neki szabad bort és egyéb árut szabadon elhelyezni vagy lerakni és alkalmasan eladni, a borkimérés kivételével.

2.§. Az 1574:XXXVI és az 1569:XVIII⁷⁸⁷ pedig tartassék meg.

⁷⁸⁶ Az adózás alá eső jobbágy- és zsellérházak összeszámlálásának a közben történt pusztítások miatt szükséges kiigazítása.

⁷⁸⁷ Az utóbbi a régi lerakóhelyek visszaállítását határozza el és hogy azok „ezután az egyes helyek szokása és privilégiuma szerint tartassanak meg”; az előbbi ezt, az 1498:XXXIII-en alapuló cikkelyt erősíti meg, újabbak létrehozását megtiltva. (CIH 596. ill.650.)

3.§. Ezen törvénycikk felől pedig ő császári és királyi felsége azt határozta el, hogy előbb hathatós tájékozódás után jóindulatúan mérlegel és azután határoz.⁷⁸⁸

A városok óvása

C 45

(...) ...a mai nap a magyar királyság karai és rendei gyűlésükön az ezévi országgyűlés rendelkezései közé egy bizonyos cikkely besorolásáról és beírásáról gondoskodtak – emezeknek ünnepélyes és amazok⁷⁸⁹ előtt tett kiállása, ellentmondása és reklamációja ellenére. Ennek erejénél fogva mindenkinek megadták a teljes lehetőséget és hatalmat arra, hogy a szabad városokba és a lerakóhelyekre bort és más dolgokat és árut szállítson be, helyezzen el és rakjon le és azokat saját hasznára⁷⁹⁰ eladja. Mivel a királyság mondott karainak és rendeknek e rendelkezése nyilvánvalóan sérti a mondott⁷⁹¹ szabad királyi városoknak a magyarok néhai isteni királyai által számukra adományozott és gyakran megerősített és a régiektől megtartott, a folyamatos alkalmazástól erővel bíró szabadságait, immunitásait és előjogait, továbbá nemkevésbé rejtetten ütközik különböző, királyságunknak az elmúlt években az előrebocsátottakról kiadott és szentesített rendelkezéseivel, jelesül pedig az 1569:XVIII és az 1563:LXII törvénycikkkel⁷⁹²; ezért ők ... előttünk is ... ellentmondtak és

⁷⁸⁸ (CIH 928–938., latin) A városok tiltakozása ezen, a kereskedőket súlyosan károsító cikkely ellen (C45) eredményes volt, hiszen a 3.§-t Rudolf a szentesítés előtt írta hozzá és ezzel lényegében érvénytelenítette a cikkelyt. (Károlyi irónikusan jegyzi meg: ha nem jönne közbe a felkelés, ismervé a király munkatempóját, az ügy *ad graecas calendas*, azaz sohanapjára halasztódott volna.)

⁷⁸⁹ Azaz a városok tiltakoztak a többi rend előtt.

⁷⁹⁰ Azaz nem a városi polgárok hasznára. Az árumegállító jog lényeges eleme, hogy a városba vitt árut a város kereskedője vásárolja meg, s továbbszállítva azt, más városban eladja. A megóvott törvénycikk szerint például, ha egy birtokos a borát bevitte Kassára, s ott egy lengyel kereskedőnek eladta (a Kárpátok északi lejtőjén nem érik meg a szőlő!), a kassai elesett a közvetítőkereskedelemről származó hasznától.

⁷⁹¹ Az oklevélben Kassa, Pozsony, Sopron, Bártfa, Lőcse, Eperjes, [Kis]Szeben, Nagyszombat, Körmöc és a többi [hat] bányaváros, Szokolca, Zágráb, Varasd követeli tesznek óvást. Nincs említve Trencsény, Körös, Kapronca, valamint a vitatott helyzetű Modor, Szentgyörgy és Bazin.

⁷⁹² Az 1563: LXII szerint a törökök elől menekülő nemesek, „legalább is amennyire a polgárok jóakarata lehetővé teszi”, a városokban házakat vásároljanak, „megtartván a városok ezzel kapcsolatos szabadságát”, de „a város fizetési- és közterheit a polgárokkal

reklamáltak és hozzátették, hogy jogaikkal, szabadságaikkal és immunitásaikkal élni, azokat oltalmazni és megvédeni és azokból részben sem engedni akarnak. (...) ⁷⁹³

C 46 Rudolf 1603 májusában megparancsolja Istvánffy nak, állítsa ki az ítéletlevelet Illésházy ellen

Rudolf stb.

Nagyságos, kedvelt hívünk. Jóságosan megértettük bíráink mérlegelését, szavazatát és véleményét, ⁷⁹⁴ amit a minap az Illésházy-ügyben nekünk átküldtél. Mivel pedig igen szükséges, hogy a mondott bírák ezen eredeti mérlegeléséről hiteles [ítélet]levél írássék ... és a te bírósági pecséteddel, amit hivatalodban használsz, megerősíttessék: ezért hűségedet jóságosan buzdítjuk és neked kegyelmesen és erősen meghagyjuk, köteles legyél a mondott mérlegelést hivatalos levél formájára rögvess elkészíttetni és kiadatni és a mondott pecséteddel azt megjelölni, és nekünk minden kése-delem, halasztás, vonakodás és mentegetőzés nélkül azonnal küldd át. (...) ⁷⁹⁵

közösen és egyenlően viseljék”. Bort is vihetnek be, maguknak és családjuknak. (CIH 518., latin)

⁷⁹³ Az Istvánffytól kiállított oklevél latinul a MOE X. 299–300. oldalán.

⁷⁹⁴ *deliberationem votumque et opinionem*, a *deliberatio* jelentéséhez lásd 971! Istvánffy a március 22-én kelt, Mátyás Ernő főherceghez benyújtott felterjesztésében ezt írja: „...mivel a bíró urak e mostani ítélete [*sententia*] nem perdöntő [*definitiva*], hanem csak azoknak a szavazata és véleménye, akik előtt Illésházy úr az ellene felhozottakra válaszolt, nem tartható vagy hirdethető ki meghozott, erős és kétségtelen ítéletként; hanem az idézést, ami Őfelsége nevében az én és a királyság karai és rendei jelenlétébe történt és ami Őfelsége akarataból érvényben maradt, a jövő országgyűlésen ismét fel kell venni, és ha az ítélet ott is ugyanez lesz (nem tudható még), akkor hirdethető ki perdöntő ítéletként.

Más ügyekben pedig, mivel Illésházy úr még nem idéztetett meg, semmilyen ítélet nem hozható ellene, ha előbb meg nem idéztetik és [a vád] rá nem bizonyíttatik. Idézés pedig mindig történhetik, de ha hűtlenségi ítéletet kell hozni ellene, nem másként, mint a királyság karai és rendei gyűlésére (amiként ez a kamara és [a királyi jogügy]igazgató előtt ismert) kell majd megidézni.” (TT 1882. 688., latin.)

⁷⁹⁵ TT 1882. 694., latin. A parancs 1603. május 12-én kelt.

Az udvari kamara levele Istvánffyhoz Illésházy ügyében

C 47

(...) Megkaptuk nagyságos Uraságtok válaszát és megértettük belőle, hogy miként vonakodik annak az Illésházy ügyében keletkezett *deliberation*nak a hiteles kiadásától és bírói pecsétjének az arra való rátevésétől, és átküldtük azt Ő császári és királyi Felségéhez. Mivel azonban a magunk részéről kételkedünk abban, vajon Őfelsége megnyugszik-e ebben a magyarázatban, és értjük, hogy Uraságtok június 15-ére Prágába lett híva, ezért e levéllel barátságosan és hivatalosan meg akarjuk kérni, hozná oda magával neheztelés nélkül mondott bírói pecsétjét minden eshetőségre. (...) ⁷⁹⁶

Istvánffy és Forgách kancellár véleménye Illésházy peréről

C 48

Az Illésházy-ügyben sok akadályja van annak, hogy most ítélet hozzattathassék. Ugyanis az a vizsgálat, amely a császári – – Felség rendelésére a tanácsos és a kijelölt bíró urak által történt, perdöntő ítéletnek nem tartható és tekinthető, mivel a bírák nagyobb részének a véleménye volt csak és Ő császári Felsége megtiltotta, hogy kihirdetessék, hanem előbb íratassék át Ő császári Felségének... A [királyi jog-ügy]igazgatónak az Illésházy úr ellen tett idézése is – így akarta a császári Felség – érvényben maradt és az igazgató által még nem tétetett le, a szokott módon és teherrel. Így pedig, ha mindkét kereset megmaradna, anélkül, hogy valamelyik letétetnék, az igazgatónak szemére vethető lenne, hogy kettős, s ezért patvariális ⁷⁹⁷ keresetet folytat és attól kell félni, hogy ezért patvarkodás tetteben, ahogy a mieink hívják, örök hallgatással ⁷⁹⁸ és az ügy elvesztésével marasztaltatik el. Ami pedig a nagyobb, mivel Ő császári Felsége ezidőtájt magyar királyságán kívül tartózkodik, nem látszik módot lelhetni arra, hogy, mégha bírósági és perdöntő ítéletet kellene is kihirdetni, [az] a királyságon kívül kihirdethető lenne, mivel

⁷⁹⁶ TT 1882. 694–695., latin. A levél május 27-én kelt.

⁷⁹⁷ Werbőczy így határozza meg a patvart: „...a pernek valaki ellen két szín alatt vagy különböző úton-módon való csalárd indítása és kezdeményezése.” Három fajtáját említi (példával): ha valaki egy birtokot zálog- meg örökjogon is követel, ha valaki valamely ügy felől mást megnyugtat, feloldoz stb, majd őt vagy örököseit mégis perbe hívja, ha valaki befejezett ügyet fejedelmi kegyelem és perújítási engedély nélkül ismét feléleszt. (Werbőczy 426–427., II.R. 71.C. 1–4. §§.)

⁷⁹⁸ Azaz végleg eltiltják.

azt mind a törvények, mind a királyság régi szokása megtiltja. Különösen (hogy a többit mellőzzem) a szent Ferdinánd imperátor 1536. évi dekrétumában a 41. cikkely, ahol világosan és sérthetetlenül elrendeltetik, hogy a haza jogai és szabadságai ellenére senki ne kényszeríttessék a királyságon kívül bíróság elé állni, mégha a rendes bírók Ő királyi Felsége társaságában lennének is stb. Mivel pedig példák sincsenek, és számunkra sem látszik becsületesnek, hogy a törvényeken kívül, amikre felesküdtünk, valamit a császári Felségnek ... javasoljunk: úgy ítéljük, hogy ez a királyságon kívül nem történhetik, hanem úgy gondoljuk, hogy ha Illésházy úr közben Őfelsége kegyelmét nem nyerné el, borítsa az egész ügyet a legnagyobb hallgatás és a következő magyar országgyűlésen (nehogy a tömegnek alkalom adódjék minket bírókat és Őfelsége tanácsosait patvarkodásért beperelni) az igazgató az előbbi idézést letétén sürgesse ennek az ítéletnek a kihirdetését és végrehajtását. Közben Illésházy úr elé valami mást kell terjeszteni, hogy miért hívatott ide.⁷⁹⁹

C 49

Részlet az Illésházy elleni ítéletlevélből

(...) ...meggondolható, hogy az említett Illésházy István úr nem vétkezett oly mértékben más szavakban, mint azokban, amelyekben azt írta, hogy a szentgyörgyi és bazini polgároknak tett adományozás ellenkezik a királyság koronájának a jogával és a királyság legnyilvánvalóbb jogaival és lehetetlen, hogy az országlakosok törvényeik ekkora összezavarása és jogaik megingatása mellett süket fülekkel elmenjenek. És bár azzal menti magát, hogy ezeket nem rossz szándékkal írta le, mégis, mivel a szent császári és királyi Felség ... stb. e magyar királyságban a legfőbb bíró és igazságosztó, nem lett volna szabad Illésházy úrnak efféle szavakat írni: az igazgató által csatolt törvényhelyekből ugyanis nyilvánvaló, hogy a császári és királyi Felség a mondott adományt vagy egyezséget a polgárok számára nem a törvények ellen tette meg, sőt éppenséggel ama várokat tartozékaikkal együtt a királyi korona számára visszaszerezte és ez szabad volt a királyság törvényei szerint Ő császári Felségének; ezért a mondott Illésházy István úr nem kevésbé vétkezett Őfelsége ellen, mert leírta azokat.

Ezért amaz – az efféle, az Őfelsége méltósága és autoritása ellen vakmerően megengedett és elkövetett kihágások és vétkek okán perbefogott –

⁷⁹⁹ TT 1882. 695–696., latin. A szöveg 1603 júniusa körül kelt.

Illésházy István úr nyilvánvalóan a felségsértés bűnének büntetésében és ezáltal örök hűtlenség ítéletében, fejének tudniillik és minden, bárhol és e magyar királyság és a neki alávetett részek bármelyik vármegyéjében létező és bírt, egyedül ... őt illető birtokának vagy birtokjogának, bármi dolgának és ingó javainak örök elvesztésével elmarasztaltatni és terhelteni kötelesnek bizonyult – mindazonáltal a királyság törvénye szerint a hitvesére háramolni és jutni köteles rész és a hitbér az úrnő⁸⁰⁰ szokott lakhelyével együtt mindenben épségben marad. A mondott prelátus és báró urak, tudniillik az imperátori és királyi Felség tanácsosai, nemkülönben a királyság többi bírása és ítélmestere valamint a mondott királyi tábla esküdt assessorai tanácsából⁸⁰¹ tehát ugyanezen urat, az efféle, az

⁸⁰⁰ Illésházy így vigasztalja Pálffy Katalint 1604 elején: „(...) Könyörgek az úristennek mindennap, hogy az ő szent lölykét el ne vögye tőled, szenvedhesd te is az úrnak az ő akaratját békességgel és körösztyén szűvel, és adjon erőt egészséget búdosásodhoz és munkádhoz; ennél küsebb dolgok sem lesznek az ő szent akaratja nélkül. Panaszolkodhatnánk azért mi is mind Sz.-Jóbbal s mind Sz.-Dáviddal: ok nekül megsokasodának az mi ellenségeink és ime mikor az úrban bizunk vala, tört vetének mienkünk, kiben megfogának, megfosztának, megölének. Uram tekénts reánk, mert te benned biztunk; ne bocsásd szájkra az mi ellenséginket, hogy ne emelkedjenek föl és ne ütközzenek meg mi bennünk azok is az kik az istent várják és ő szent fölségében biznak.

Ennek meg kellett lönni. Bizony sok könnyhullatással könyörgettem az úristennek ez két esztendőben, hogy ő szent fölsége megszabadítson ettől; főképen Prágában éjel is sok könvem hullott; de az úristen ugyan így akará; miért? nem vagyunk méltók kérdeni ő szent felségétől; legyen az ő szent akaratja, csak adjon nekünk szent lölyket és erőt hogy békességgel szenvedhesük az ő szent körösztet és az mi szánkából ne fogyjon ki az ő szent nevének dicséreti, ölég kegyelmesség az úristentől az minekünk, nem hágy azért el bennünket, mindennapi könyeret parancsol és meg is fizet még az ötet nem félőnek az hamissáért; hagyjuk ő reá az bosszuállást. Ha meghaltunk volna, úgy is minden ide maradt volna, minden. Az úristen az mi kövésünket ha azoknak nem birta az kiknek mi gondoltuk, ki állhat ő szent fölsége ellen? Legyen az úr akaratja. Kérlek azért mint szerelmes atyámfíát, most mutasd meg az büntelen szenvedésben, hogy igaz körösztyén vagy; az ki bűnén szenved, semmi szenvedés az; de az ki büntelen szenved, az szép és jó.” (TT 1883. 324–325.)

⁸⁰¹ A királyi jogügyigazgató Illésházy elítélését az ítéletlevél szerint az alábbi törvényhelyekre hivatkozva kérte:

Szent István második (ekkoriban az *Intelmeket* tekintették az elsőnek) törvénykönyvének LXI fejezete (aki pártot üt a király vagy az ország ellen, a király élete vagy méltósága ellen összeesküszik, „...legyen átok rajta és fosszák meg a hívekkel való minden közösségtől.” – MK 54.);

Kálmán második törvénykönyvének VI fejezete (1.§.: „...ha valaki a király üdve vagy méltósága ellen összeesküvést szőtt vagy azt megkísérelte vagy azzal egyetértett, anathéma sújtsa, a hívők közösségétől fosztassék meg. (...)” – MK 146.);

Őfelsége méltósága és autoritása ellen megengedett és elkövetett kihágások és vétkek okán perbe vont Illésházy Istvánt a felségsértés bűnének büntetésében és ezáltal az örök hűtlenség ítéletében, fejének tudniillik és minden, bárhol, és a magyar királyság és a neki alávetett részek bármelyik vármegyéjében létező és bírt, egyedül őt illető javainak vagy birtokjogainak, dolgainak és ingóságainak örök elvesztésével – mindazonáltal, amiként fentebb mondtuk, a királyság törvénye szerint a hitvesére háramolni és jutni köteles rész és a hitbér az úrnő szokott lakhelyével együtt épségben marad – elmarasztalni és terhelni elhatároztuk és megcselekedtük, amiként elhatározzuk és megcselekedjük jelen levelünkkel... Kelt Pozsonyban...⁸⁰²

Mátyás első törvénykönyvének I, a másodiknak II. (az 1462:II a hűtlenség tizennégy esetét sorolja fel – MK 394.) és III cikkelye;

Ulászló első törvénykönyvének LXX. cikkelye (1492, a bírák rágalmozása és megtámadása ellen),

valamint a Tripartitum I. R. XIV. C. (a hűtlenség tizennyolc esetét sorolja fel).

⁸⁰² (TT 1883. 320–321., latin. E szöveg 1603. november 6-án lett kiállítva, bár Istvánffy március 13-i, pozsonyi keltezéssel látta el.)* Végül tehát Istvánffy engedett a nyomásnak, kiállította az ítéletlevelet – bár Illésházy szökése után. Ugyanezen a napon ezt írja az udvari kamara elnökének:

„Most írják az ítéletet az Illésházy-ügyben, ezért egyedül az ítélőmester tízezer forintot kérne. Én azonban, amiként korábban írtam, mindenben a császári Felség, legkegyelmesebb uram kegye és kegyelmessége alá bocsátom magam, remélve, hogy Őfelsége kegyével mellettem, régi szolgája mellett lesz.” (TT 1883. 314., latin.) Illésházy azonban nem várta be a veszedelmet, elmenekült. Menekülésének okait Mátyás főherceghez 1603 novemberében írt levelében így foglalja össze:

„...Prágában meg is mondatott nekem bizonyosan, és én magam is könnyen megérthetem, abban fáradoznak, hogy be nem várván a per végét, minden keresztény királyság joga ellenére örök fogságra vettessem, s hogy ezt Fenségték hajtsa végre és tegye meg Bécsben, el lett rendelve...” (TT 1883. 322., latin.) Illésházyt összefelszólították, hogy menjen Bécsbe, s ott hallgassa meg a végső döntést ügyében. Rudolf október 3-án kelt, Mátyáshoz címzett levelében azonban azt írja, hogy mivel végre akarja hajtani az Illésházy ellen Pozsonyban hozott elmarasztaló ítéletet, „...ezért testvéri Kedveltségtektől kérjük, hogy a mondott Illésházyt, akit határozatunk és komoly akaratunk megismerésére Kedveltségtekhez irányítottunk, ... rendelné el és hagyná meg, hogy a mondott ítélet és kifejezett akaratunk meg Kedveltségtek rendelése szerint áristomban és letartóztatásban engedelmesen maradni ... és további mérlegelésünkre (*deliberatio*) és rendelkezésünkre, amit Kedveltségtek majd meg fog tudni, nyugodtan és alázatosan várakozni, és azoknak, amiket neki Kedveltségtek meg fog hagyni, engedelmeskedni legyen köteles.” (TT 183. 309., latin)

A történet lezárásának tekinthető a II. Mátyás által az özvegy Pálffy Katalin számára 1611 április 21-én kiállított biztonságlevél, amiben többek között azt írja, hogy a Pozsonyban gutaütést kapott és házában betegen fekvő Istvánffytól a királyi jövedelmek

Basta meg akarja semmisíteni az erdélyi nemességet

C 50

Amint Basta Dévára érkezett,⁸⁰³ ... gyűlésbe hívta a nemességet és a rendeket. Azok pedig – mint valami roppant hajótörés roncsai, melyeket a hullámok elsodortak és a zátonyok sziklára vetettek – az egész országban szanaszét voltak szóródva, hanyódva. Egyesek várakban és megbízható baráti házakban, mások félreeső erdőkben és a hegyek közt, sokan városokban rejtőztek, és egyformán kerültek a napfényt és az emberek társaságát. Mindenfelé szárnyra kapott egy híresztelés, amely az ország lakosságát nem csekély aggodalommal töltötte el: eszerint Rudolf császár az egymásra halmozott sok megbántás miatt jogos haragra gyulladván, el akarja törölni egész Erdélyt, és nem engedi, hogy az ország nemességének nyoma is maradjon. Csak fokozta az ijesztő hír hatását és az ország félelmét a hajdúk, magyarok, rácok és vallonok fékevesztett kegyetlenkedése,⁸⁰⁴ akik az ország minden vidékét végigkószálva, zsákmányra és gyilkolásra szomjazva, még a legeldugottabb erdei és hegyi rejtekeket is

adminisztrátora és királyi tanácsos Vizkelety Tamás megkérdezte, vajon az a bizonyos ítéletlevél a királyság jogai és törvényei ellenére lett-e elkészítve és kibocsátva. „...Istvánffy Miklós a mondott Vizkelety Tamás kérdésére jelenlétünkben válaszolt, hebegő nyelvvél bár, de amennyire megérthető volt, ezzel az értelemmel: megerősíti, hogy őt rákényszerítették, az említett ítéletlevelet a királyság törvényei és szokásai ellenére városunkban, Bécsben saját kezű aláírásával és bírói pecsétjével való megjelölésével állítsa és adja ki.” (TT 1883. 328–330., latin.)

⁸⁰³ 1603-ban.. Az előzmények: **807!**

⁸⁰⁴ „Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe – rettenetes nagy hidegségben. Nem találának magoknak rejteket; erdőben is felkeresék őket, nagy kegyetlenséget rajtok tésznek, sokakat tűzzel égettetnek meg, sokaknak fejét megtekerik, hogy a szemek a fejekből kiomlott – kikben azután sokat láttunk hogy koldultanak, kik azelőtt marhas emberek voltak és jól bírták magokat; sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasakat égették, szíjjat metszettenek játékból soknak az hátokból – azt ők nevezték szártekerő szíjnak; sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalma-tüzet raktanak reájok – ezt ők nevelték, kacagták. Mint éltenek az asszonyember-renddel, nem mondom meg, mert én magam nagy gyaláztatnak tartom. – – – A ki ezeket látta szemeivel, jámbor igaz fő ember, attól értesültem, hallottam. Kegyelmezz meg Úr isten! ne büntess meg egész nemzetül bennünket érette, mint Béniamin nemzetét eltörléd e világból ennél kisebb paráznságért sat. – – – Ez Básta hadában való magyarok mind olyanok voltak: az asszonyembereknek csecsiket meghasították, kezeket belé vonták, úgy a szegre felfüggesztették, gyermekeket, fiokat előttük megégették. (...) Monorán volt ez dolog. Az utcán nagy tüzet csináltak, a megfogott szegény népet: magyart, szász, férfiat, asszonyembert a tűzre hajtották egyfelől, másfelől visszaverték reá...” (Enyedi Páltól, ETA I. 187–188.)

felkutatták.⁸⁰⁵ Sem kívül, sem belül nem mutatkozott remény a megmaradásra. (...)

...bár ezek a garázdálkodások nem Basta nyílt parancsára mentek végbe, mégis könnyű szívvel engedett katonáinak szabad kezét minden gyalázatra, hagyta büntetlenül martalóc tetteiket, hogy a pénztelenségtől és minden nélkülözéstől elgyötört katonákat úgy-ahogy talpra segítse. Rudolf császár ezt engedélyezte nekik katonáskodásuk fejében, fizetség és zsold gyanánt, mivel az erdélyi magyarság kiirtása végett annyira összeesküdött ezekkel a kalózzokkal, hogy meggyőződésem szerint az alvilági fúriák egyetlen másik népet sem üldöztek és gyötörtek soha szörnyűbb és lobogóbb fáklyákkal. (...)

A gyűlés Basta palotájában, lent, a várral koszorúzott hegy tövében zajlott le. A megjelentek közül kettőt mindjárt bilincsbe vertek: Tótházy Mihály kolozsvári királybíró, és Trausner Lukácsot, aki Mózes táborához csatlakozott. Az előbbi nem sokkal később ugyanitt, Déván, le is fejezték: törvényes ítélet nélkül, mint akire a város megadása és a jezsuita rendház feldúlása miatt minden gyűlölség hárult.⁸⁰⁶ Trausnert héthavi

⁸⁰⁵ „A szegénység, ki megmaradt, havasba szorult az iszonyu télben. Az hajdu ott is felkereste – hóban, hidegben a ló mellett hurczolta; ha lábát, kezét hideg megvette, ott hagyta vagy megölte; különb-különb kínokat gondoltak, hogy marhát, vermet mutasson – mind addig kínozták, hogy abba holt meg; sokaknak a száját fel ajózták, cseberrel hordották a vizet belé és úgy ölték meg; a hasára állván úgy tapodták; a talpát meghasogatták, megsózták, vállokra fogták, kínozták, vesztegették, némelyeknek kezét elvágják...” (Enyedi Páltól, ETA I. 190–191.)

⁸⁰⁶ „Rudolphus császár mikor meghallotta volna, hogy az kolosváriak deficiáltak [*el-pártoltak*] Móseshez és az Collegium Jesuitarum evertálták [*a jezsuiták kollégiumát feldúlták*], elvégezte volt in consilio, hogy funditus deleálja [*a tanácsban, ... alapjaiig lerombolja*] Kolosvárt. Ennek az levelit is kiadták volt az császár tanácsi; de Básta repugnált [*ellenkezett*] az tanácsnak, mert lelkiismereti nem vitte rá, hogy azt cselekedje. Hogy azon tanácstól átmoveáltatott [*megindíttatott*] az császár, azután végezték, hogy az fő civiseket és polgárokat mind levágassa, hanem csak a mesterembereket tartsák meg; de Bástát erre sem vitte reá az ő lelkiismerete, ismervén, azt, hogy ő volna oka az kimenetelnek az ország ótalom hagyása nélkül. Azért pecuniaria mulcta [*pénzbírsággal*] akarta őket megbüntetni; kért rajtok 80.000 forintokat, ezután 50.000 szállította; azt megadván, azután ismét öt ezer forintokat vont rajtok mense augusto 1604. az császár szükségére.” (Enyedi Páltól, ETA I. 190–191.) E dátum tévesnek tűnik, mert 1604 tavaszán Basta elhagyja Erdélyt, s az Esztergom körüli sereg parancsnoka lesz. Mindenesetre 1602 őszén Basta 70.000 forint sarcot vetett ki Kolozsvárra. A jezsuita rendház azután pusztult el, hogy a város a vallásgyakorlat szabadon hagyása mellett 1603. június 8-án megnyitotta kapuit Székely Mózes serege előtt. (A jezsuitákat Báthory István fejedelem már 1571-ben hívja Erdélybe, hogy tanítsanak. Végül testvére, Kristóf adomá-

fogság után szabadon bocsátották és visszahelyezték méltóságába. Basta állítólag mindkettőjüknek felajánlotta, hogy választhatnak: vagy elhagyják ariusi vallásukat, vagy meghalnak. Tótházy, bár csak anyanyelvén értett, szilárdan kitartott hitvallása mellett, és inkább a halált választotta, Trausner viszont, akit annyi bölcs tanítás, nagy olvasottság vértezett fel az állhatatosságra, nem annyira a haláltól, mint a vérpadtól való félelmében, életútjának ügyis majdnem a vége felé az állhatatos lelki szilárdságnál többre becsülte áruba bocsátott életét, és lelkét a pápás vallásnak szentelte.

Ezen a gyűlésen Pál császári biztos igen kemény beszédet tartott a nemesség és a rendek előtt, amelyben minden megvolt: a tárgynak megfelelő szavak, szenvedélyesség, az előadás ékessége, hiszen bőséges és alkalmas anyag állott rendelkezésére a feddésre-korholásra. A biztos tehát így szózkodt a behívott és középre állított nemesek előtt: „Az erdélyországi karok és rendek tudják, milyen jóindulatú kegyességgel kezelte az elmúlt néhány évben ő szent császári felsége ezt a tartományt. Nem kímélte a költséget, fáradságot, gondokat, aggodalmat; kellő időben küldte el, jelölte ki és rendelte el legkiválóbb és a háborús erények ékességével tündöklő vezéreit, legvitézebb katonáit, ágyúit és egyéb segítségét, mindazt, ami a polgárok békességét és oltalmát szolgálta; jóakarátának és kedvezésének minden megnyilvánulásával elhalmozta Erdélyt. (...) Betört a tartományba az az átkozott Mózes,⁸⁰⁷ törökjeivel és tatárjaival, a kereszténység halálos ellenségeivel. Ti erre, mintha jog szerint lekötelezett szolgálai lettetek volna, hűségetekkel, testi-lelki odaadásotokkal tüstént melléje szegődtetek, s széttépvén és lábbal tiporván a császári felségnek nem egyszer fogadott eskü legszentebb kötelékeit, társultatok, összefogtatok, egy táborba szálltatok vele. (...) Ti, erdélyiek, az erdők vadjainál is elvadultabbak vagytok, mert nemcsak hagyátok, hogy tulaj-

nyoz számukra telket és birtokot Kolozsmonostoron 1579-ben, itt kezd meg működését iskolájuk.)

⁸⁰⁷ Akik elutasították a Basta és Báthory Zsigmond között 1602. június 29-én létrejött egyezményt (ennek eredményeként Báthory Zsigmond július 26-án utoljára hagyja el Erdélyt), azaz nem akarták, hogy Erdély újból elszakadjon a töröktől, azok Székely és a hosszú háború híres hadvezére, Borbély vezetésével július 2-án Tövisnél ütköztek meg Basta seregével. A vereség után Székely (és Bethlen Gábor is, pedig Basta Nyáry Pált küldi megnyerésére) török fennhatóság alá menekült, ám tavasszal betör Erdélybe és a sikeres előrenyomulás után május 9-én felveszi a fejedelmi címet. Vesztét, akárcsak négy éve Báthory Andrásét, az oláh vajda okozza: Radu, bár hitlevelet adott neki, hadat tör rá s az 1603. július 17-én Brassó mellett vívott csatában ott marad Székely és az erdélyi nemesség nagyrésze.

don véreiteket örök testi-lelki szolgaságba hurcolják, hanem még segédkeztetek is kiirtásukban még jobban fokoztátok az ellenség őrzöngését; megszegtétek hűségeteket, amelyet Istennek, a hazának és a császári felségnek fogadtatok, s az egymás után elkövetett lázadásokkal bemocskoltátok magatokat.⁸⁰⁸ (...) Nincs olyan végletes béketűrés, nincs olyan szelíd és nyugodt lélek, amelyet ezek a méltatlanságok jogos haragra ne lobbantanának. Pedig fölöttébb kegyes uralkodótok van, aki ... még ezek után is jobban szeretné, ha inkább kegyelmes, semmint szigorú voltára emlékeznétek. (...) Szelídségét azonban úgy kell fogadnotok, hogy meggondoljátok: a béketűrés, ha visszaélnek vele, végül haraggá változhatik; ez az önmérséklet, amit veletek szemben tanúsít, kíméletlen szigorú megtorlásba csaphat át, ha állhatatosan meg nem maradtok annyiszor esküvel fogadott hűségetekben. Tudjátok meg, hogy a királyok felségének megsértését csak a népek roppant pusztulása szokta kiengesztelni.” Pál szózata után Basta megkérdezte a nemesektől, hogy mit akarnak: igazságot-e, vagy kegyelmet? (...) Azok egy kevéske gondolkodási időt kértek, majd a küszöbön kívül vonulván kezdték tudakolni egymás véleményét, hogy végül is milyen választ adjanak Basta kérdésére. Kornis Boldizsár, az egyik főember, aki már régóta híven és állhatatosan kitarzott a Basta-párt mellett, jól látta, mire irányul Basta kérdése és a nemeség szándéka. Ezért engedélyt kért Bastától, hogy ő is részt vehessen honfitársainak tanácskozásán, és ebben a kétes kimenetelű ügyben – ha lehet – a maga szavazatával is támogathassa őket. Amint az engedélyt megkapta, kifejtette a nemesség előtt, hogy az lesz a legtanácsosabb és legmegfelelőbb válasz, ha minden mentegetőzést és mosakodást mellőzve, bocsánatot kérnek. Egyedül ez jelentheti számukra a biztos oltalmat és bűneiknek teljes bocsánatát. Ilyen ügyben és ilyen körülmények között nem volna ajánlatos a törvényszéki eljárás: több veszedelmet hozna az államra, mint könnyebbséget. Ezek kifejtése után Basta visszahívatta

⁸⁰⁸ Nagy Szabónál: Basta kiküldi követét „...az országhoz és azt kérheti: Ha ki hivei? és az igaz hűséget kinek tartják? Melyre felel az ország: hogy a római császárhoz tartják a hűséget. Egykor Basta csak kiküldi elejekben a nagy rakás levelet, a kiből a miriszlói harczkor Csákiival megesküdtek volt, mikor Mihály vajdát megverte volt. Azt látá az ország népe, mivel ott is vagynak azokban a kiknek ott a pecsétek, – ez eltelvén, más rakás levelet esmét küld ki – melyet imitt-amott fogtanak el – melyekben Mósesnek, Sigmondnak mutatták hűségeteket, és ott is ugyan mellette a hadban voltak. Ezt is sokan látják hogy kezek írása, s ő pecsétit ki-ki megismeri. Elíjednek. *Nosza immár – így gondolkodnak – de bezzeg ma elvállik a [sza]r a májtól; de nem lészen – úgymond – mánál tovább a mi életünk!*” (ETA I. 84–85.)

Boldizsárt. A nemesek úgy gondolták, hogy alaposabban meg kell fontolni a dolgot, és bevonulásuk előtt megválasztották a kolozsvári János deákot, aki ezelőtt hosszú ideig a sókereskedelem bérlője volt, tehát ezen a réven közismert, különben is okos és rendkívül tapasztalt ember, hogy valamennyiük nevében – tisztes szavakkal előrebocsátott bocsánatkérés után – így adja meg a választ: Ebben a nagy meghasonlásban nem azonos és nem egyforma minden nemes ügye. Vannak ugyanis olyanok, akik önként, minden komoly szükség kényszere nélkül, hiszen váraikban védekezhettek volna, szántszándékkal pártoltak Mózeshez, és nyilvánvaló módon segédkeztek neki a németek ostromlásában és üldözésében. „Az ilyeneket – folytatta – nem mentjük és nem fogadjuk oltalmunkba. Vannak viszont mások, akik mindennemű menedék híján, ahová az ellenség jögtalankodása elől húzódhattak volna, kénytelenek voltak elfogadni azt, amit az elkerülhetetlen szükség, a kíméletlen fegyver írt elő nekik; ezek életben akartak maradni – életét pedig mindenki hazájának köszönheti, és nem dobhatja el csak úgy vaktában –, ezért így őrizték meg magukat a jobb időkre; ugyanakkor alkalmazkodtak a körülményekhez, addig is, amíg veszett helyzetükben nem látták, hogy német részről valami segítség közeledik. Bizonyítható, hogy igen sokan, akiket otthonukban, váratlanul leptek meg, kénytelenek voltak nem is annyira önkéntes elpártolással, mint akaratuk ellenére való tűréssel megváltani életüket, különben, ha a mit sem használó ellenszegüléshez folyamodtak volna, vagy fogságba hurcolták volna, vagy azon nyomban lekaszabolták volna őket. Mindenki tudja, hogy milyen hirtelen és váratlan volt az ellenség jövetele, mégpedig nemcsak nekünk, mások oltalmában bízóknak, hanem a császári felség vezéreinek is, akiknek az volt a feladatuk, hogy szorgosan figyeljék a fenyegető veszedelmeket, minket pedig figyelmeztessenek, hogy kitérjünk előlük. Karánsebes, Lugos, Szászváros, Gyulafehérvár, Kolozsvár és egyéb helységek ostromát előbb láttuk tulajdon szemünkkel, semmint az ostrom előkészületeiről hallottunk. Vannak aztán igen sokan: özvegyek, gyermekek, nemesfiúk, szülők és gyámok nélkül élő árvák, akik nem akartak, de nem is tudtak Mózeshez csatlakozni. Olyanok is akadtak, akik a jelen bajait meggyűlölván, ideiglenesen önkéntes számkivetésbe vonultak, és Mózes dúlása elől idegenbe menekültek. Vannak végül olyanok is, akik, bár a legsúlyosabb megtorlással fenyegették őket, mégsem jelentek meg a hívó szóra, hanem mindkét párttól távol tartották magukat. Ennyi sok és súlyos meghasonlás talán még a legállhatatosabb lelkeket is kétségbeesésbe hajthatta volna, kiváltképpen amikor az egész országban senki sem volt, akihez menekülhattunk, és

akinek a segítségére hagyatkozhattunk volna. A méltányosság – azt hisszük – semmiképpen sem engedi, hogy mindezeket egyként hazaárulással vádolják, és főbenjáró ügyben törvényszék elé idézzék. Mi azonban nem rettegünk a felelősségre vonástól egyetlen törvényes bíró előtt sem, mégis inkább mindnyájan alávétjük magunkat a jóságos császár kegyes és nagylelkű döntésének, semmint hogy ügyünkön vitázzunk.”

A kolozsvári küldött szavai után egy másik János deák, a tordai sóbánya vezetője, kapcsolódott a kolozsvári beszédhez, noha jól látta, hogy Basta máris felhevült egy kissé, és így szólt: „Excellenciád – rendszerint ezzel a címmel szólították meg Bastát – jól tudja, hogy ez az ország, mivel erődtímenyekkel nem rendelkezik, a nyílt harcmezőn szokott védekezni. Ha ellenség van a láthatáron, a nemesség a fejedelem hívó szavára táborba gyülekezik, és a közös ellenséget közös erővel igyekszik visszaverni. Mi, őrségek és segélycsapatok, fejedelem, sőt helyettese híján is, akaratunk ellenére és az erőszak kényszere alatt alkalmazkodtunk a körülményekhez, és engedelmeskedtünk a szükségnek, amelynek minden ember alá van vetve. Voltak köztünk néhányan, akik Excellenciádat óhajtottuk követni, amikor épp azokban a napokban távozott az országból, de Excellenciád úgy rendelkezett, hogy maradjunk.”

Erre Bastát úgy elfogta az indulat, hogy nem bírván magával, kitört belőle a düh. Azon indult fel ennyire, hogy a nemesség még ennyi súlyos csapás után sem ébred bűneinek tudatára, és nem hajlandó elismerni vétességét, inkább törvényszék előtt akar ügyéről vitázni, és maga helyett inkább őt akarja bűnösnek feltüntetni. „Hát akkor – mondotta –, ha igazságot, bűneiteknek törvényszéki vizsgálatát választjátok, legyen meg, amit akartok! Majd teszek én mindjárt róla, hogy rögtön megkapjátok igazatokat! Néhány év leforgása alatt négyszer tettetek ünnepélyes, kötelező esküt Rudolf császár nevére, négyszer rúgtátok fel szent eskütöket; hitszegéseket újabb és újabb lázadással tetéztétek, Rudolf császártól Mózeshez, ehhez a dögvészes ellenséghez pártoltatok, főbenjáró büntettet követtetek el, tehát méltók vagytok arra, hogy az isteni és emberi jog sújtson benneteket. Hóhér! Hozd a köteleket és a láncokat, vedd elő bárdodat!” Ezek után a legnagyobb indulattal elharsogott fenyegetések után, haragosan és méltatlankodva, Pállal, a császári biztossal együtt a szomszéd terembe rohant. Testőrcsatlósai azonnal elreteszelték a gyűlésterem ajtait, mások máris futottak és buzgón készítették a bűnösök kivégzéséhez szükséges dolgokat. Nem telt bele sok idő, és Sándor Máté, a hóhér, máris ott termett a tagbaszakadt hóhérok csapatával, és kötélkötegekkel, hogy rögtön a kivégzéshez fogjon. A váratlan fordulattól megdöbbszent és

egyszerre halálos veszedelembé sodródott nemesség pedig szinte meg-némult, csak reszketett, egyikük a másikat nézte, azon tűnődtek, hogy miféle segítséggel lehetne a vést elhárítani, de nem volt senkijük, aki a torkuknak szegezett kést egy szavával feltartóztatta, vagy Basta kien-gesztelésére csak egy pillanatnyi időt kérhetett volna.

Ott volt azonban Sennyei Pongrác,⁸⁰⁹ a bajbajutottak egyetlen oltalma. Nem vitás, hogy ha az isteni kegy ebben a pillanatban oda nem rendeli őt, hogy híven támaszul szolgáljon az összeomlással fenyegető köznek, ak-kor ebben a tanácsstalanságban és reménytelenségben az oly sok éve kez-dődött pusztulás újabb, még sokkal nagyobb csapással tetéződött volna. Sennyei az ajtónállók gátján is áttörve és Basta elé állva, roppant fájdal-mmal így szólította meg a dühöngő vezért, aki ebben a pillanatban az utolsó szálig ki akarta irtani az egész nemességet: „Hát így kell végig-nézniem polgártársaim lemészárlását? Akiket a háború csapásai meg-hagytak szerencsétlen hazánknak, azoknak a vére az országgyűlés helyét, a bajba jutottak menedékét árássa el? A kegyes sors kiragadta őket az egész ország pusztulásából, most azt lássam, hogy életükkel hóhérkéz végez itt? Mennyivel jobb lett volna...”

Basta ekkor haragosan így förmedt rá a sírva panaszkodó Sennyeire: „Mit érdekel az téged, hogy mi történik velük, amikor neked semmi ba-jod?” Sennyei erre így válaszolt: „Nagyon is érdekel, hogy élnek-e vagy meg kell halniuk. Természetes, hogy engem is lesújt honfitársaim halála. Nemcsak a kegyelet, az isteni és emberi dolgok kölcsönös köteléke fűz hozzájuk, hanem a közös haza is, amely minden egyéb kapcsolatnál fel-jebb való; egyszerűen sorsom és helyzetem is részesévé avat minden örö-müknek és bánatuknak. Továbbá társukká tesz a vérrokonság, összeháza-sodás, barátság, és egyéb emberi kapcsolatok, melyek folytán igenis természetes, hogy keserves és gyászos végzetük engem is lever. Hát ezért szereztem világéletemben annyi érdemet szerencsétlen hazám javára, vagy legalábbis igyekeztem érdemeket szerezni, hogy most pusztulását kelljen szemlélnem, és sírjához kelljen kikísérnem? Hát ez a jutalma Ru-dolf császár iránt tanúsított hűségemnek? Ez a gyümölcse és díja minden fáradságos munkámnak, amit életem kockáztatásával és vérem ontásával végeztem? Itt lássam szemem előtt pusztulni mindazt, amit a végzet ir-galma az elmúlt esztendőik csapásaiból meghagyott? Akkor vitess engem is közéjük, végeztess ki engem is velük, ne kelljen túlélnem őket! Mert mi is lenne ezután életem vigasza? Miféle utódokban reménykedhetnék?

⁸⁰⁹ Korábban a fejedelmi tanács tagja (C34), 1602-ben Rudolf báróvá tette.

Kitől várhatnám az ország sorsának jobbra fordulását, ha – mint hazánk roppant hajótörésének együvé sodródott roncsait – most őket is elnyeli a halálos örvény? Ezután vadállatok módjára, az emberi közösségből kirekesztve, magányban és éktelen barbárságban éljünk? Irtsd akkor ki és pusztítsd el gyökerestől vérünk utolsó maradványait is: a főket, a középis és alacsonyrendűeket, az egész országot! Ami annyi elszenvedett csapás után az égiek haragjából még maradt, Brassónál egyszerre zúdult csőstül az erdélyiek nyakába: az égiek talán nem is akarták, még sajnálkoztak is rajta. De az eszeveszett Mózes egyszerre a maga és valamennyiünk fejére idézte. Akiket Isten és a hadiszerencse, akiket maga az élet életben akart hagyni: hát itt lássam mindannyiukat, hogy miután kegyelmedhez folyamodtak, hirtelen haragodnak essenek áldozatul? Holott csak kis hányaduk járult hozzá Mózes istentelen terveihez karjával vagy szavával? Az országos pusztulás fáklyáit és sarkantyúit már mind megtorlással sújtotta Mars, az esküszegés megbosszulója, és bőségesen tetézve megbüntette őket. Ezeket Isten őrizte meg mindeddig, a szerencse ragadta ki annyi szörnyű csapásból; a megbánás megbocsátott, az országos szavatosság bántatlanságot ígért nekik; te pedig még mindig büntetsz és ítéletekkel sújtsz, bűnöket üldözöl, hóhérbárdot vétetsz elő; kegyetlenül kivégeztetted azokat, akiket a végzet irgalma a te könyörületességéd számára tartott fent. Hát ez csakugyan dicső tett, méltán számolhatod diadaljeleid közé, méltó arra, hogy minden időkben fennhangon emlegesse a szóbeszéd. A te bölcsességedtől inkább azt várhattuk volna, hogy az ő sorsuk az emberi esendőséget juttassa eszedbe, amelyről egyébként a szerencse kegyeltjei igen-igen meg szoktak feledkezni, tudniillik, hogy vajon egyformán kedvez-e a sors mindenkinek. Másokkal is megeshetik az, ami velük megesett. Senki sincs biztonságban a változékony istennő szeszélyességétől, aki nemcsak maga világtalan, hanem azokat is elvakítja, akiket látszólag kegyeivel halmoz el. A közös sorsot szólni kell, nem üldözni. Hiszen ha ezeknek az ügyét maga Rudolf császár, a legkegyelmesebb uralkodó vizsgálná meg, kegyetlen és vérszomjas eljárásnak mondaná a szerencsétlen és nyomorult maradékoknak ilyen tökéletes elintézését. Engedd meg tehát te is, hogy ezek úgy gondolkozzanak a te kegyességedről, mint a saját botlásukról. Gondolj a nagylelkű férfiak önmérsékletére: arra, hogy inkább adnak, de nem vesznek el életet bajbajutottaktól. Inkább kegyelmességéd emlékezetét hagyd meg lelkükben, ne kiengesztelhetetlen gyűlöleted nyomát. Érezzék, hogy inkább élsz a megbocsátással, mint szigorúságoddal, inkább jóságoddal, mint hatalmaddal. Ha pedig én ennyit el nem érek excellenciádnál, egész hátralevő életemet

keservesnek és a halálnál is gyászosabbnak fogom érezni; úgy tekintem, mintha engem is az ő máglyájukra tennének. Én magam is ő császári felségének tanácsosa vagyok, vagyis inkább csak annak mondanak; bárha a legkisebb, és alig méltó rá, hogy a legutolsó sorban meghúzódjam: tehát itt, kegyelmed előtt jelentem ki, az utókort is emlékeztetni akarom, és fennen hirdetem minden igazságos és igazságtalan bíró előtt: én nem járultam hozzá szavazatommal ezeknek felkoncolásához, és az én megítélésem szerint nem szolgáltak rá arra, hogy az ügy kivizsgálása nélkül, az igazság megállapítására egy pillanatnyi időt sem fordítva, elhamarkodott és féktelen dühtől hurcolják őket a vágóhídra, lemészárlásra. Szavaiat éri a vád, tetteiket senki sem mérlegeli; kegyelemért és bocsánatért esedeznek: nem találnak meghallgatásra; elhangzik a vád, bár törvényes vádló sincsen; főbenjáró ítélet születik tárgyalás nélkül; végrehajtják az ítéletet a védekezés lehetősége nélkül. Ha maga Mózes volna itt, aki az országot lángba borította, még azt sem volna szabad ily elhamarkodottan a vesztőhelyre hurcolni. Én ezeket, mint védtelen vérrokonaimat, könyörgő kéréseimmel szeretném megoltalmazni. Ha meghallgatsz, tudom, miért tartozom örök köszönettel és hálával; ha nem, itt, Isten és az emberek színe előtt jelentem ki, hogy ezeknek az ártatlanoknak a halálos ítéletéhez sem szavammal, sem egyetértéssel, sem közreműködéssel nem járultam hozzá. Hogy pedig az utókor előtt bebizonyítsam, hogy ezeknek a megbüntetésében, akiket büntetni nem szabad, én ártatlan vagyok: megyek, amerre lelkem és a szemem vezet, és esküszöm, hogy hűségem csorbítatlan megtartásán kívül soha semmiféle szolgálattal sem szolgállok sem excellenciádnak, sem a császári felségnek, nehogy akár ők, akár utódaink – ha egyáltalán lesznek – azzal gyanúsíthassanak, hogy én tetteikkel vagy akárcsak gondolatban elősegítettem ezt az irgalmatlan méészárlást. Maradjon meg az utókor emlékezetében az én könyörgésem örök bizonyosága! Emlékezzenek vissza az utódok arra, hogy Pongrác nem volt tulajdon vérenek gyűlölője, még kevésbé ilyen szörnyű kegyetlenség szerzője és támogatója.”

Ezeket mondotta Pongrác. Szavaival annyira megenyhítette Basta neheztelését, hogy eltérítette a gyilkosság megfogant és már elhatározott szándékától. Akár saját lelkiismeretének hangjára, akár a könyörületesség ösztönzésére megnyugtatta Pongrácot, és megígérte, hogy megkegyelmez életüknek, elnézi bűnösségüket. „Látom – mondotta –, hogy olyan embereket kormányzok, akik sem a szabadságot, sem a szolgálást nem tudják elviselni. Valami velük született, fonák és szánásra méltó lelki betegségben szenvednek, közben visszaélnek fejedelmeik engedékenységgel.

Sem jutalom, sem büntetés nem tudja őket engedelmességre kényszeríteni. Eljön az idő, de már elő is fordult, hogy tulajdon bűneik miatt fognak szenvedni. Mert eddig is ami bajuk esett, saját hibájuk folytán zúdították tulajdon fejükre. Mindazokat a honfitársaikat, akiket eddig elvesztettek, nem a győztes haragja pusztította el, hanem a saját vakságuk miatt kirobant háború emésztette el. Odáig jutottak esztelenségükben, hogy szünet nélküli lázongásaik folytán Erdély ebbe a nyomorúságba süllyedt, amit szemünkkel láthatunk. Menjenek hát, és ha hajlandók becsületesek maradni, el fogják nyerni szerénységük és hűségük jutalmát, ha pedig nem, biztosan lesz bosszúálló alkalom, amely lesújt rájuk.”

Így ragadta ki a nemességet Pongrác közbelépése és könyörgése a halál torkából, és vitte vissza az életbe.

Miután a dévai országgyűlés ilyen bonyodalmak közepette véget ért, Basta és Kraussenegg Pál kezdeményezésére a következő határozatok születtek:⁸¹⁰ A tartományban megmaradt nemesek ingatlan javainak negyede a királyi kincstárra száll, amit azonban bizonyos pénzösszeg lefizetése ellenében jogukban áll visszaváltani. Azoknak a javai, akik Mózzessel együtt estek el, mindenestül a királyi kincstárba szállanak. Azok a

⁸¹⁰ „1. A nemesek könyörgésére és önmaguk ellen meghozott, saját kezükkel írt ítéletükre adományoztatik nekik életük, amint javaik is, negyed rész kivételével, amit a következő gyűlésen a kiküldött biztosok által megtartott értébecslés szerint, pénzüket előkészítvén, megváltani kötelesek legyenek.

2. Az összezsapásban elpusztult nemesek javai és azokéi, akik ezen a gyűlésen nem jelentek meg, a szent császári és királyi felségre háramoltak, amiként maguk a hűtlenek is személyükben a hűtlenség bűnében proskribáltak.

3. A vámok és a harmincadok, s a gabonának és a bornak a tizede is ... ezután a királyi kamarának provinciaszerte fognak szedetni.

4. Azok a városok, amelyek öfelsége hűségétől eltávoztak, ezután a római egyház lelki-gyakorlatán kívül semmi mást nem fognak tartani és ne éljenek semmi mással. A kolozsváriak pedig kötelesek legyenek a jezsuita atyáknak a parochiális templomot a leghamarabb kijelölni valamint iskolákat és házakat a lerombolt kollégium helyett.

5. Brassó városa három héten belül nyolcvanezer forintot, amiként korábban nekik büntetésnek megszabotott, ugyanígy a kolozsváriak is hetvenezret tegyenek le. A többi város büntetése öfelsége határozatára hagyatik.

6. Azok a városok, amelyek hűtlennek mutatkoztak, ezután nem fognak a kormányzó egyetértése nélküli bíró- és szenátorválasztás hatalmával bírni, ugyanúgy a városkapuk kulcsait éjszakára megtartani, hanem a kapitány kezébe fogják adni, ahogy az minden egyes város számára megnevezetik.

7. Minden egyes nemes, aki e gyűlésen megjelent, ezután a gubernátor úr ortalomlevelét magánál fogja tartani, nehogy hűtlennek tartsák és ezért szenvedjen.” (EOE V. 235–236., latin. Szilágyi a Szamosközy által készített másolatot közli.)

városok, amelyek időnap előtte meghódoltak Mózes előtt, csakis a római vallás tanításait fogadhatják el és vallhatják, semmi egyebet. A kolozsváriak a kisebb templomot azonnal ürítsék ki, és adják vissza a jezsuitáknak. Azok a városok, amelyek a háborúban az ellenség oldalán állottak, bíráikat, előljáróikat és tanácsaikat a kormányzó utasítása szerint válaszszak; a kapuk és a kulcsok őrzése ne a városi tanácsot illesse, mint azelőtt, hanem szálljon át a város praefectusára, akit a tartomány kormányzója állít az illető város vagy község élére, és a városok ügyeit annak az akarata szerint intézzék.

Ezeknek a rendelkezéseknek megfelelően mindazoknak a nemeseknek vagyontárgyait, akik akár a háborúban estek el, akár Törökországba menekültek, mint akikre nyilván rábizonyult a lázadás és felségsértés vádja, Basta bőkezűsége folytán országszerte felosztották Basta és Radu katonái között, és válogatás nélkül odaajándékozták akármilyen származású és rendű-rangú olasznak, magyarnak, vlachnak és rácnak. (...)

A dévai gyűlés befejeztével Pál császári biztos a rengeteg összeharácsolt arannyal és ezüsttel visszatért Prágába, hogy küldetésének eredményeiről jelentést tegyen a császárnak. De még a tartományból való távozása előtt – anélkül, hogy akár csak Bastát megkérdezte volna – Kolozsvárt börtönbe záratta azt a huszonnégy előkelő polgárt, akiket bűnösnek mondtak ki abban, hogy a várost kiszolgáltatták Mózesnek és a jezsuiták rendházát feldúlták. Mind magyarok voltak. Ugyanakkor Basta engedélyével úgy intézkedett, hogy a szászok, ugyanennek a városnak a polgárai és az elkövetett bűnök részesei, mentesek maradjanak a börtönbüntetéstől. A foglyokat végül is, miután héthavi börtönt szenvedtek és hathatós kezeléseket állítottak, Basta oldotta fel kötelékeik és büntetésük alól.⁸¹¹ Hogy azonban a szász városok részéről is több ízben megkísérelt elpártolás és egyéb meggondolatlanság ne maradjon büntetlenül, súlyos büntetés hárt rájuk is, amely a viharos időkben egyébként is erősen megcsappant gazdagságukat ugyancsak érintette, olyannyira, hogy rengeteg bajtól megpróbált lakosaik a súlyos bírság előteremtésére nagy sírás-rívás közepette árverésre bocsátották és eladták minden városi és magántulajdonukat, őseiktől rájuk hagyott javaikat, sőt még háztartási felszereléseiket

⁸¹¹ A dévai gyűlés után folytatódott a megtorlás, pallos, kötél, sarc Erdély-szerte, s tartott még a következő, 1604 januárjában Kolozsvárott megnyílt országgyűlésen is. (A C53 e gyűlés számára készült.) Kolozsvár ekkor ismét, akárcsak tíz éve, börtönné változott, a gyűlésre érkezettek közül többeket elfogtak, de őket itt, éjjel és titokban akasztják fel.

is. Basta a kolozsváriaktól hetven-, a brassóiaktól nyolcvan-, a beszerceiektől pedig negyvenezer forintot hajtatott be bírság címén, és ezt az összeget részint a maga pénztárába fizettette be, részint katonáinak jutatta. A német ezzel a megtorlással a többieket arra akarta figyelmeztetni, hogy máskor ne vetemedjenek hasonlóra, az érintetteket pedig arra, hogy a jövőben minden esetben őrizték meg állhatatosságukat, s ha már más bajából, sőt még a saját veszedelmüktől sem akartak okosabbak lenni, most, hogy komoly kárt szenvedtek el, jöjjön meg végre az eszük.

SZAMOSKÖZY ISTVÁNTÓL⁸¹²

C 51 Pázmány Magyarinak válaszolva áttekinti történelmünket

...néktek köszönhetjük, hogy ennyire eláradott ez világon mindennemű gonoszság: és ezekért való isten ostorit is ti gyümölcsötöknek nevezhetjük. De mivelhogy te magad sem állítod, hogy egyéb vétkekért vettetett légyen ez az ostor reánk, hanem az hitben való tévelygésért:

Mutassuk meg röviden, hogy az ti tévelygéseitek, és nem az mi vallásunk (melyet te káromlóul bálványozásnak nevezsz) oka ennek az csapásnak.

Legelőször az te írásodból ezt így mutatom meg. Azt mondod, és igazán is mondod, hogy Magyarország ötszáz esztendeig erős, és az törököknek rettenetes ország volt, melyben sok jó fejedelmek voltak, úgymint Hunyadi János és Mátyás király &c., kik által Isten fel akarta emelni az mi nemzetségünket. Ez ha így vagyon, Magyar Uram: Ha az magyar nemzetséget Isten ezelőtt szerette, oltalmazta és felmagasztalta: Ha dicsőségben, bőségben, békességben tartotta mindaddig, míg az mi hitünkön és vallásunkon volt: Ha akkor kezdett romlani és pusztulni, mikor az ti új tudománytok támada: Hogy mered azt mondani, hogy az mi vallásunk oka ez romlásnak? Hogy mered azt tanítani, hogy eddig is elveszett volna az ország, ha az ti tudománytok nem tartotta volna? (...)

Az te magad vallásából megtetszik tehát, hogy addig volt az Istennek áldása rajtunk, addig volt országunk, míg az mi hitünk virágjában volt: akkor kezdett romlani, mikor ti támadtatok, Lajos király idejében. (...)

De talán azt ítéled, hogy amíg Magyarország bódog lőn, addig nem az mi vallásunkon volt, hanem az tiéteken: Hogy Hunyadi János és Mátyás király is az Luther lova farkát tartotta.

⁸¹² Szamosközy 462–480.

Ha ezt ítíled, megérdemled tudatlanságodért, hogy az prédikálószékből záp tyúkmonyokkal kergessenek ki. Ím rövideden Bonfiniusból megmutatom, minémű hitek volt az régi, bódog állapotban uralkodó magyaroknak.

Mikor azért az magyar nemzet másodszor kijöve Szkítiából, Krisztus Urunk születése után 744-ik esztendőben, az Attila halála után 303 esztendővel: csakhamar azután Carolus Magnus az magyarokra jöve, és Szent Mártonnak segítségével az magyarokat meggyőzé, az keresztyén hitre téríté, Fejérváratt az Boldogasszony szentegyházát építé, és abban katolikus papokat hagyta. De azután ismét az pogányságba esének. Géza király lőn az első az királyok közül, ki nyilván keresztyénnek mutatá magát. Ennek felesége mikor nehézkes volna, megjelenik néki Szent István első mártír, és megmondá, hogy egy fia lenne, kit Istvánnak nevezne, kit ő oltama alá vészen. Így 969-ik esztendőben, Esztergomban szülé Szent István királyt, kit Adalbertus püspök az keresztyén hitben szépen felnevele. Szent István azokat, kik ellene támadtak vala az keresztyén hitért, meggyőzván Szent Márton segítségéből, az Szent Márton hegyén való egyháznak adá az egész Szerémség⁸¹³ dézsmáját. Ennek utána Rómába küldé, és az római Benedek pápátul királyi nevet és koronát nyere, mert amely koronát az pápa az lengyelországi királynak készített vala, Istennek jelentéséből meghagyták néki, hogy az magyar királynak adná; és így az római pápátul vagy on országunknak koronája. Az esztergomi érsekséget akkor szerzé: akkor tisztelé fel azokkal az jószágokkal, melyeket te csak látván is, irigyelsz. Az pápát úgy tisztelé, hogy még csak mikor említenéjek is őtet, süveget vetne. *Certabant*, úgymond⁸¹⁴ Bonfinius, *Rex et regina pietate et in Ecclesias liberalitate, quas simulacris etc. argento pustulato, obrizoque confectis, ornabant*. Boldogasszonyt Magyarország patrónájának fogadá ezen király, sok szentegyházakat építé, és végre 1034-ik esztendőben,⁸¹⁵ Boldogasszony mennybevitale napján⁸¹⁶ (mely napot hogy az magyar nemzet mindenkor meg-

⁸¹³ Bonfininél is Somogy (126. lib. I. dec. II.)

⁸¹⁴ Így nem mondja, de a latin szöveg szinte mindegyik eleme megtalálható István és Gizella pietásának dicséretében. A latin szöveg: Versengett a király és a királyné a jámborságban és a nagyvonalúságban az egyházak iránt, amiket színezüstből, finom aranyból elkészített képekkel stb. ékesítettek.

⁸¹⁵ Így szerepel Bonfininél.

⁸¹⁶ Szűz Mária magyar neve Boldogasszony. [Asszony szavunkat az iráni nyelvből vetjük, s eredeti jelentése: királyné. (Királynét jelent *úrnő* szavunk is, az *úr* szó eredetileg királyt.) Boldogasszony ünnepe több is van. A legjelentősebbek: Nagyboldogasszony,

illené, azelőtt erősen megparancsolta vala) meghala. Halála után is angyali énekszókat hallottak az ő koporsójánál, betegek gyógyultak és halottak támadtak fel.

Ezután az magyar nemzetben mindenkor megmaradt ez a vallás, melyet Szent László király igen öregbíte, sok szentegyház és klastromépítéssel. És több dolgai között, mikor vadászna, egy angyal által megjelenté Isten néki Váradon Boldogasszonynak emlékezetire szentegyházat és várat építeni. Ezután 1095-ik esztendőben meghala, és mikor az ő testét Váradra vinnéjek, lova nélkül, szinte Váradig méne az testtel, mely test által az isten számtalan sok csudákat cselekvék, úgymond Bonfinius.

Ez után való királyoknak is tekéletes vallását és mivélünk az hitben való egyezségét megírja Bonfinius, kik az római pápához annyira hallgattak, hogy az első Lajos király az pápa oltalmáért és az jubileumért, szinte Rómába fáradna. Csudatételekkel is gyakran az Isten megerősíté az magyar nemzetben ezt a vallást. Mert Zsigmond király idejében, úgymond Bonfinius, mikor Losonczit megverték volna az oláhok,⁸¹⁷ három esztendő múlva az harc helyén való tetemek között mennek vala némely emberek, és az rakás csont között hallák, hogy Jézus Máriát kiáltanak; odamenvén, felhányák az csontokat, egy fejet találnának, mely azt mondá, hogy Boldogasszony könyörgéséért (mivelhogy az ő hét innepének böjtét mindenkor megböjtölte vala) az isten megtartotta őt, hogy meggyónhatnéjek, és kéré, hogy egy papot hoznának. Eljöve az pap, meggyónék, és mindjárt meghala az kiáltó fő.⁸¹⁸

Hunyadi János, akit te emlegetsz, nyílvá nem volt Luther katonája, hanem Boldogasszonyé. Mikor Nándorfehérvár oltalmára méne, Capistránus János barátot vivé el véle, kinek könyörgésével győzé meg az törököt. És amikor ugyanottan betegségbe esett volna, nem akará, hogy az ő házához viné Capistránus az urat, hanem az Boldogasszony templomába

vagyis Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe (augusztus 15.), Kisasszony napja, azaz Szűz Mária születésnapja (szeptember 8.), Gyertyaszentelő Boldogasszony, vagyis Szűz Mária megtisztulásának ünnepe (február 2.) és Gyümölcscsoltó Boldogasszony, az angyali üdvözlés ünnepe (március 25.).]

⁸¹⁷ 1394-ben I. Bajezid szultán betörvén Havasalföldre (ekkor törnek első alkalommal portyázó török csapatok Erdélyre, a Barcaságra) az elűzött vajdát Losonczy 1395 tavaszán akarja visszahelyezni tisztebe, de a vesztes ütközetben maga is meghal. Ezután Zsigmond megy sereggel Havasalföldre, visszahelyezi Mircea vajdát és ekkor foglalja el Kiskisbápolny várát is.

⁸¹⁸ Az ütközet utáni második vagy harmadik évben történt csoda leírása Bonfininél: 152–158. lib. III. dec. III.

viteté magát az nagy beteg ember, és az Capistránus miséjét meghallgatván, áldozék: azt mondván, hogy ő nem méltó, hogy az Urat hozzá vinnék. Mátyás minémű hiten való ember volt, csak abból is megtetszik, hogy mihelyt királlyá tövék, mindjárt Joannes Pannóniust, pécsi püspököt az pápához küldé: *Pontifici legitimum obsequium, viresque et animum, in quavis re obtemperandi paratissimum obtulit*,⁸¹⁹ úgymond Bonfinius.

Az királyok decretomát ha megtekinted, ugyanezt eszedbe veheted. Lásd meg, minémű büntetése volt Szent István és Szent László király idején annak, ki az kántorokat meg nem böjtölte. Az misérül mind Kálmán király és mind Szent László mit mondjon, ugyanott megláthatod. Hogy azki gyónás nélkül meghal, azért nem kelljen imádkozni, az Szent László király decretomiban megtalálod. (...)

De azt alítom, te magad sem alítod, hogy Magyarországon csak egy lutherista vagy kálvinista király lött volna is. Mert bizonyos dolog, hogy mindnyájan az mi hitünkön voltak, és ezelőtt kilencven esztendővel tinéktek Magyarország híreket sem hallotta. És így meggondolhatod te magad, hogy akkor ti nem tartottátok az országnak boldog állapotját, melyet most megháborítottatok. (...)

Az mi országunk régútától fogva hadakozik az török ellen. És jóllehet, níha igen megverettek az magyarok, úgymint 1444-ik esztendőben Várnánál, holott Uladislaus király elvész: azután 1447-ik esztendőben az Rigómezején; de mindazáltal úgy eltérítette Isten az ellenségnek erejét és esztét, hogy az országba belé nem kaphatna. Mióta pedig ti támadátok, ugyan kitúr országunkból. Mert legelőször 1526-ik esztendőben (mikor immár az lutherség belépett vala országunkba, mint az 1523-ik és 1525-ik esztendőbéli artikulusokból⁸²⁰ ... megtetszik) megverék Mohácsnál hadunkat, de még akkor is visszatéríté Isten az ellenséget, pusztán hagyatá az országot véle, noha mind Buda és mind az több házak kezébe jutottak vala. Ebből nem tanulánk, hanem megízéltvén azt az testi kívánság szerint való szabadságot, melyet ti béhoztatok, beljebb gázolánk az hitnek újításába, mely miatt látjuk, mire jutánk.⁸²¹

⁸¹⁹ A pápának köteles engedelmességét és erejét meg akármilyen dologban engedelmességre legkészebb lelkét ajánlotta fel.

⁸²⁰ Az 1523:LV halállal és teljes vagyonekobzással bünteti Luther magyarországi követőit, az 1525:IV pedig máglyával.

⁸²¹ Pázmány 17–24.

Thurzó György javaslata a magyar hadseregről⁸²²
az országgyűlési előterjesztés számára

(...) Mivel látni kell, hogy a királyság adója évről évre csökken, a szükség teljességgel megkívánja, hogy a házak összeszámlálásánál eddig elkövetett csalás és ármány tétessék félre és ezután az a jogos és kellő módon történjék. Ugyanis ha a következő években hasonló módon helyesbítik a házak összeírását, az adóból és a katonák ebből történő tartását illetően vajmi keveset kell remélni.

2. Megtapasztaltuk, milyen kevés hasznót hozott ő császári felségének s e királyságnak a bátortalan lelkiüetű és gyakorlatlan katonák féléves tartása. Ez pedig abból jön, hogy a magukra adó és tapasztalt katonák nem fogadják el, hogy fél évre kössék le magukat hat forint zsoldért,⁸²³ ezért amilyeneket találtak, azok is az elmúlt időben kényszerből sereglettek össze, akik, miután az idejük letelt, mégha a legnagyobb szükség kívánta is, hazavonulva másoknak rossz példaul voltak. Ezért megérné a fáradtságot, hogy ezután ne fegyverviselésre alkalmatlan és a katonáskodást nem ismerő embereket szedjenek össze, csak hat hónapra, hanem bátor, katonai erénnyel és méltósággal bíró magyar katonákat fogadjanak fel egy teljes évre, a királyság mondott adójából fizetendő havi négy magyar forintért. Ezek, akárhányan is lesznek, bátran és férfiasan mind télen-nyáron a mondott császári felség őrhelyein, mind pedig már tavasszal a táborbaszállás előtt gátolhatnák az ellenséget, az ellenség támadásai ellen és a tatárok pusztításai és betörései akadályozására alkalmas helyekre rendeltethetnének és a végvárak ellen is ... vezettethetnének; a róluk való gondoskodás pedig sokféleképpen lehetne a császári felség és e királyság hasznára fordítható.⁸²⁴

⁸²² Schwendi Lázár (1522–1584, hadvezér) annak idején régóta javasolta már, amikor végre a király az 1569. évi országgyűlés (ezen tartóztatja le Dobót és Balassát) proпозициójába beveszi: „...őfelsége azzal is foglalkozik, hogy minden tartományában rendes és állandó hadat tartson fenn és az egész nemességet és többi alattvalója nagy részét fegyverben és a felkelésre, amikor szükség lesz, készen tartsa.” (MOE V. 218., latin.)

⁸²³ Havonta értendő.*

⁸²⁴ Az állandó sereget tartja szükségesnek írásában a hosszú háború híres törökverője, Nádasdy Ferenc, a *fekete bég* papja, Magyarai is: „...hogy az hadakozás jó módgyával lehessen, erős és jó vitéz férfiak kellenek hozzája, kiknek legyen mindenkor bizonyos számok, és hogy mindenkor készen lehessenek, járjon meg bizonyos fizetések. Így ótalmazta kész hadával ezelőtt országunkat az jó és vitésségre termett Mátyás király, kinek csak híre előtt is futott Mahomet császár, vadnak sok jó vitéz legények most is, de

Mivel a személyes felkelés esetében a katonák igen késedelmesen vonulnak táborba s egy hónapon túl nem könnyen maradnak ott, miként idén is alig volt a megyéknél elérhető különböző kérésekkel és sürgetésekkel, hogy azokat a katonákat, akik egy hónap alatt vajmi keveset használhattak a táborban, az említett táborosztatás után is a mezőn tartsák, tanácsosnak és méltónak ítélném, hogy a királyság karai és rendei őfensége jóindulatú kérésére és tanácsára az ilyen lovasokat illően szeptember 15-től november 15-ig, azaz a táborbaszállásuktól számítandó két hónapig a mezőre küldjék és őket ott tartsák a már mondott táborosztatásig. Így az ő idejében történő táborba küldésükről való gondoskodás az ellenség beütései ellen – ha ilyenek isteni engedelemből történének – alkalmasan lenne fordítható. (...) ⁸²⁵

A gyulafehérvári káptalan könyörgése az erdélyi rendekhez 1604. február 3-án

C 53

(...) A fejérvári káptalan supplicál [*könyörög*] kegyelmeteknek, hogy kegyelmeteknek lenne valami gondja arra az helyre. Ez elmúlt romlások-

fizetések imígy-amígy szolgáltatik ki, sok könyörgések és fogatkozások után az is, nincs szabadságok, nincs jövedelmek. Nincs böcsülleti az jó vitéz embernek, noha nagy szükségünk volna rejá. Mikor az szükség vitézeket fogadtat velünk, akkor minden válogatás nélkül akármely tudatlant is felveszünk, csak tudgya felkötni szablyáját, mind vitéz, maga csak nem esik az falat is ki szájából, puskáját ha kisüti is, távoltartja orrától, akárhol essék, csak pattanjon. Nem méltó csak seregbe is efféléket állatni, ne rútítsák meg rossz voltokkal az jó és igaz vitézeket is. Oka ennek az fizetetlenység és az vitézek bizonyos számon való nem tartása.” (Magyar i 161.)

⁸²⁵ MOE X. 412–414., latin. Állandó, magyar hadsereg létrehozása csökkenthette volna az ország pusztulását, amit a keresztény hadak is okoztak. Károlyi szerint ekkor a sereg hat elemből állt össze: császári zsoldban, császári parancsnokok alatt a magyar végvárok egy részének állandó, általában jól fizetett, sokszor protestáns, meglehetősen fegyelmezett őrsége; császári zsoldon tavasz elején külföldön fogadott mezei hadak, akiket, ha a kincstár nem tudott fizetni, a táborosztatás után itt rendelték téli szállásra, az ország iszonyatos kárára; a magyar országos- és várkapitányok alatt a végvárokban, magyarok, egy év alatt helyüket el nem hagyhatták; a magyar mezei sereg, (dica- vagy subsidiaris katonaság), tavasszal toborozták, ősszel elbocsátották, ilyenkor egy része külföldre ment zsoldosnak; a megye zászlója alatt gyülekező, a szövegben is említetten egy hónapos katonaság; a valamely főúr vagy várkapitány szolgálatába szegődött szabad hajdúk, mindenféle ellátás nélkül, de amit a töröktől zsákmányolhatnak, az mind az övék – ha viszont nincs török a környéken, ugyanolyan kegyetlenséggel fordulnak a lakosság ellen.

ban is nagyobb részére a gondviseletlenség miá lőtt abban a káptalanban való sok drága leveleknek fogyatkozása. Tudja kegyelmetek, hogy az az országnak egyik tárháza, és talán legdrágább a káptalanban való levelek. Úgy vagyon hogy sok kár lőtt benne, sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagyon ott, hogy három szekeret bőségesen megrakhatnának vele. Mind ott vesz a földön, ott rohad a torony megégése után az esső sok nedvessége miá. Könnyű költséggel a toronynak az első részét, a bolt felett, meghéjazhatnák. S ám a kis-selyki dézmának minden bő hasznát azért veszik fel a pap uraim, hogy valami részét a templom épületire fordítanák. A koporsókat valamind felhányták: lovakat-mit kötöttek belé, ez ideig mind úgy áll. A fejedelem testének koporsója nyitva áll.⁸²⁶ A templom ajtaját csak tövissel sem verték bé mind ez óráig is. A mi magunk költségén sokszor ajtaját a segestyének bécsináltattuk, törtön-török fel, hordtan-hordják a leveleket miérthogy a templomnak nincsen ajtaja. Szent István király idejétől fogva való sok királyoknak és az egész országnak titoklevelei ott hevernek. Nagy bűn, nagy véték, ily siketséggel ez becsülhetetlen kárt elhallgatni. Az elmúlt fejevári gyűlésben is szó-lottunk vala kegyelmeteknek ezen dolog felöll, de semmi gondja nem lön senkinek reá. Ezelőtt is sokszor, de az elmúlt esztendőben főképpen nagy iszonyu kár lön az káptalanban; mert kinek kinek az ő maga hasznára lévén gondja, a közönséges jó senkinek eszébe nem juta. Azok a levelek a mi romlott nemzetségünknek mind Erdélyben mind Magyarországnban oly fő és drága emlékezetre méltó kincse volna, melyet kevés szóval meg

⁸²⁶ „Mikor az három bassa Sigmondot az goroszlói clades [vereség] után Erdélybe béhozták volna, és Fejerváron látták volna az öreg templomban az kihányt testeket és az felbontott koporsók köveit, széljel az templomban az sok egyéb pusztításokat: papirosoknak, könyveknek, régi jó leveleknek, káptalanban való könyveknek szaggattatását, eliszonyodván, és elálméklodván rajta: »Ezek – úgy mond – keresztények? Ez é az ő kereszténységek? Ilyen é az ti isteni tiszteletetek? Mi nállunk – úgy mond – Székesfejerváron, azután miolta Szulimán császár azt a várost megmentette és megvette, nem ilyen apró temetések voltak, de az királyok temetések és koporsójok – minden bántás nélkül maradtak. Mikor mi Budát, Esztergomot és Pestet megvettük, valami levelet ottan tanáltunk, egy tenyérnyi papiros is el nem vezett benne, mind azonképpen helyén vagyon, valamint az keresztények hagyták.« Ebben az törökök igazat mondtak; mert az németek, mind szintén azonképpen helyen tanálták az könyveket, leveleket – valamint hatvan esztendővel mívelték, mint helyben hagyták őket. És most is Budán, az Mátyás király bibliothécája szintén úgy helyen vagyon mint az előtt, semmi tékozlás nem esett benne, hanem öröket rendeltek hozzá; van a ki bánik véle és gyakorta tisztítja a portól és sepri őket. Nem igaz, a mit az németek irtanak az bibliotheca felöll, hogy Szulimán császár megégette volna és mind elveszett volna.» (Függelék Enyedi Pál énekéhez, ETA I. 203–205.) Úgy tudjuk, igaz.

nem mondhatni. Az istenért kérjük kegyelmeteket, legyen gondja kegyelmeteknek reá. Nem annyira a mi hasznunkért, mint a közönséges jóért kérjük kegyelmeteket. Nincsen nekünk módunk benne, hogy derék ellenség ellen oltalmazhassuk és takargathassuk, mert elfogyatkoztunk. Vagyon három esztendeje, hogy egy pénz hasznát sem vöttük az előbbi fejedelmektől rendelt fizetésünknek. Az elmúlt időkben történt veszedelmekben nem ilyen gondviselés volt efféle drága marhára mint mostan. Budából, Bécsből, Székesfejervárból, Esztergomból Nagyszombatba takarították volt efféle leveleket, melyekben most is az egész Magyarországnak igazsága áll. Orodából és Chanádból,⁸²⁷ ide Fejervárra hozták volt a veszedelem előtt az ország leveleit; mostan penigh senkinek annyi gondja sem lőn reá, hogy csak mélyföldre az ellenség előtt valami részét elvihették volna, noha sokat törekedtünk azoknál, kiknek Fejerváratt erre gondjoknak kellett volna lenni. Ez okáért ott hagyják veszni közakarattal a mi eleinknek és maradékainknak ily becsülhetetlen kincsét. Leszen oly idő, s talán el is jött, mikor megérezzük a mi siketségünknek effectusát [*hatását*]: forogjanak csak elő a törvények, és az összekeveredett jószágoknak igassági, melyeknek kárát és fogyatkozását kegyelmetek és kegyelmetek maradéki kezdének megérezni. Mi isten előtt és kegyelmetek előtt protestálunk, hogy szívünk szerént minden igyekezettel akartuk oltalmazni és takargatni, de minekünk értékünk nem volt hozzá, mert sok időtől fogva semmi fizetésünk meg nem jár. Azért mi sem most, sem ezután okai ne legyünk ez iszonyú kárvallásnak. (...) ⁸²⁸

⁸²⁷ 1598-ban a Szaturdzsi Mehmed vezette hadjárat során Csanád a töröké lesz, de védői Lugosi Ferenc vezetésével keresztülvágják magukat az ostromgyűrűn. Aradot előzőleg Szelestei János (1603-ban majd Székely Mózes oldalán harcol, Basta megöleti) kiűrtette és felgyújtotta, hogy a török ne használhassa. A prépostság levéltárát innen Gyulafehérvárra viszik át. Ennek 1603-ban történt pusztulását Szamosközy – a káptalan levéltárosa – így írja művében: „Itt mindazt, amit előbb a törökök dühe elől gondossággal sikerült megmenteni, a mi veszett századunkban a törököknél barbárabb keresztények semmisítették meg emlékezetes dúlásukkal, a förtelmes kegyetlenségnek oly kiáltó bizonyítékát szolgáltatván, hogy amikor őrvongásuk az élők vérével nem tudott betelni, még a halottak eltemetett maradványait sem kímélték, és az írásos emlékek ellen hadakoztak. Így történt, hogy a réges-régi okleveleket, amelyekből az illető századok biztos tanúságait meríthették volna, és ahonnan a történetírás számára bőséges anyag állt volna rendelkezésre, ahonnan őseink dicső tetteit megismerhették volna, széttépték, jóvátehetetlen pusztítással megsemmisítették.” (Szamosközy 147–148.)

⁸²⁸ ETA I. 203–205.

C 54 A protestáns rendek sérelmi felirata Mátyás főherceghez az 1604. évi országgyűlésen

(...) ...a leginkább az keserít el minket sőt lelkiismeretünket csudamód sérti és aggasztja, hogy néhányak tájékoztatása alapján – akik nem gondolnak sem az idő jelen állapotával, sem a Szent császári és királyi Felség hasznával, sem eme összetört magyar királyság maradványának megnyomorodásával – a hitünkben, amiben mind Felségeitek legszen-
tebb emlékezetű nagyatyja és atyja által, mind Őfelsége által az e királyságbeli uralma kezdetétől fogva kegyelmesen és épségben megőriztet-
tünk, most háborgattatunk és alkalmatlankodnak nekünk. Templomaink és azok jövedelmei elfoglaltattak és akaratumk ellenére, az isteni ige szolgáit meggyalázzván és elmozdítván, egyesek lelkiismeretünket és a nekünk alávetettekét zaklatva ránk erőltetik magukat.

Mivel pedig a religió e megzavarása semmi mást, csak külső gyűlölködést, széthúzást és vetélkedést szül és mivel most, bár egy város ellen nyílt támadás történt,⁸²⁹ kölcsönös és keresztényi egyetértéssel és indulattal és egyező lélekkel és egyesített erővel kell a keresztény név legdurvább ellenségei ellen cselekedni, Fenségteknek, legkegyelmesebb urunknak e királyság karai és rendei tehetősebb és hatalmasabb részeként⁸³⁰ a legalázatosabban könyörgünk, méltóztassék Fenségtek ... a császári felségnél, legkegyelmesebb urunknál beavatkozni és jóakaratóan elérni azt, hogy Őfelsége – elődei, e magyar királyság dícséretreméltó királyai, azaz az ő igen boldog emlékezetű nagyatyja és atyja mintájára – méltóztassék minket szabadságainkban és régi religiónkban érintetlenül megőrizni és a mostanában elvett templomoknak a bennük talált dolgokkal együtt teljes visszaadását jóságosan elrendelni, és nem tűrni, hogy a religió dolgában bármi módon bárki által is háborgattassunk és lelkiismeretünkben sértessünk, sőt inkább autoritása és teljhatalma szerint jóságosan rendelkezni és minket ezekkel kapcsolatban támogatólag biztosítani. (...) ⁸³¹

⁸²⁹ A kassai főtemplom 1604. január 7-én történt elvételére utal.

⁸³⁰ A következő szövegekben gyakran fordul majd elő az ezzel egyező értelmű *potior pars Statuum et Ordinum* (vagy *regni Hungariae*) kifejezés, amit a rövidség kedvéért a *Karok és Rendek* (vagy a magyar királyság) hatalmasabb részeként fordítottam, de a *potior* értelmében együtt van meg a hatalmasabb, jobb, tehetősebb jelentés.

⁸³¹ MOE X. 468–470., latin.

Mátyás főherceg válasza

C 55

Őfensége megértette azokat, amiket e magyar királyság Karainak és Rendeinek egy bizonyos része religiója háborgatásáról, templomai és [annak] jövedelmei elvételéről, az isteni ige szolgálóinak elmozdításáról mind írásban, mind élőszóban eléggé bőségesen Őfensége elé tárt, igen alázatosan közbenjárást kérve tőle a Szent Császári és Királyi Felségnél, hogy azáltal religiójuk számára minden visszaállítatván a jövőben szabadon örvendhessenek annak és élhessenek vele. E könyörgést Őfensége nem fogja elmulasztani Őfelségéhez továbbítani. De, mivel az sem címében, sem általánosságban megfogalmazott elbeszélésében nem tartalmazza a könyörgők pontos nevét, sem azt, hogy milyen religiójúak, vagy hogy miféle jogra hivatkoznak, hogy azok a templomok az övék voltak, szükséges, hogy mindezekben Őfensége mégis mindenre kiterjedően tájékozott legyen, mielőtt ezt az ügyet Ő Császári és Királyi Felségének átküldi, leginkább azért, mert érti, hogy néhányan már Prágában tartózkodnak, hogy a religiónak ezt az ügyét is igen követelően hajszolják és gerjesszék: ezért Őfelsége nevében Őfensége a könyörgőktől követeli, hogy mindegyikük, aki azon írás részese kíván lenni, írja alá a saját nevét, és hogy milyen religiójú, és hogy miféle templomok tőle való elvételén panaszcodik, jelölje meg, hogy Őfelsége ezügyben annál alkalmasabban határozhasson. Egyébiránt marad irányukban jóakarató kegyes vonzalmával.⁸³²

A protestáns rendek viszontválasza

C 56

(...) ...mutatni kívánva, hogy sebesülten is virágzik a virtus, mégha követutasításainkban az szerepel is, hogy a Religio ügyét elsőnek, azaz minden más előtt terjesszük elő, mégis hozzákészültünk Őfelsége Fenségtek révén elénk, hívei elé tárt propozíciói megvitatásához. Eközben biztosak vagyunk abban, hogy a Religio állapotára nézve a kívánt, s e királyság számára leginkább hasznos és szükséges határozatot fogunk kapni. Ami a könyörgők nevét illeti, és hogy milyen Religiojúak, és miféle templomokra miféle jogon hivatkoznak, úgy ítéljük, hogy egyáltalán nem tartozik a dologhoz, Legfenségesebb Fejedelem, hogy az ennek a rendeletnek a követelői nevüket aláírják, mivel e királyság talán egy me-

⁸³² MOE X. 475., latin, a szöveg március 26-án kelt.

gyéje sem nevezhető meg, egyetlen általuk küldött követség sem akad, melyik nem egyező lélekkel értett egyet és mondott véleményt ebben az ügyben, ez világosan kitűnik minden egyes vármegye követeinek utasításaiból, amikben ez van a leginkább és kiváltképp megszabva és a tárgyalásra előterjesztve. Religiónk megvallásán sem pirulunk, de mert az egész királyság számára teljességgel ismert, melyik Religiót követtük eddig, úgy értékeljük, további megvallása nem szükséges. Csak azt kérjük csendesesen, hogy őriztessünk meg abban a religióban, amiben eddig éltünk, amelyik összhangban van Krisztus rendelkezésével és az Apostolok írásaival, nincs miért eltűnnie Őfelségének, hogy azok akarata és ítélete, akik a viszályoknak és a gyűlölségeknek örvendenek, zavart keltsen, hogy mi meghasonlottak és a Hazánk ügyén való serénykedésben ezen akadály közbevetése miatt csüggedtebbek és ernyedtebbek legyünk. Nem is idegen templomokat keresünk, hanem, hogy azokban, amiket eddig a dicséretreméltó ausztriai ház e magyar királyságbeli uralmának kezdete óta csendesesen birtokoltunk, ezután se akadályoztassunk, igen alázatosan kérjük. Ezért is könyörgünk igen alázatosan Fenségeteknek is, méltóztassék jóindulatú ajánlata szerint az Őfelségénél való közbelépéssel elérni, hogy az egész királyság számára legüdvösebb kívánságunk, az összes szabad várossal együtt – ezek a királyság és a korona jószágának ismerszenek és testünk részei –, teljesebbség és csendesesen és egyetértően megnyugodjunk lelkünkben, a belső gyűlölségek és egyenetlenkedések minden felhője megszűnjék. (...) ⁸³³

C 57 A magyar királyi tanács katolikus tagjainak véleménye a feliratnak és a viszontválasznak a vallásszabadságot érintő részéről

A Szent Császári és Királyi Felség, az ő legkegyelmesebb uruk katolikus magyar tanácsosai megértették azokat, amiket némely országlakó, aki nem pirul magát e magyar királyság Karai és Rendei hatalmasabb részének nevezni, a religió ügyében Őfensége, Mátyás úr, Ausztria főhercege nekik éppúgy legkegyelmesebb uruk minap tett rezolúciójára replikázott. Tehát a saját és minden katolikus nevében röviden így válaszolnak:

⁸³³ MOE X. 510–511., latin, a szöveg április 3-án kelt.

Először is maguk a replikálók nem bitorolhatják méltán és igényelhetik maguknak, hogy ők a királyság hatalmasabb⁸³⁴ része. Minden királyság ugyanis fejből és tagokból áll össze. E királyságnak pedig a feje a királyi Felség, tagjai az országlakosok; Magyarország királya katolikus, a szent római és ortodox hit vallója, a Tripartitum első része 11. címe⁸³⁵ szerint apostol is, amilyenek Őfelsége elődei is voltak, apja, nagyapja, dédapja, ükapja, szépapja, Károly, Zsigmond, Albert és Magyarország összes többi király ura. Őfelsége után pedig, aki a fej, következnek a tagok, a prelátus, báró és mágnás urak, sok olyat találni köztük, aki igen ősi és ragyogó megyei családjából származik és a katolikus religiót tartja. Azonos értelemmel Dalmácia, Horvátország és Szlavónia királysága, továbbá a szabad városok, mint Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Szakolca, amikben most isten kegyelme révén semmi eretnek gyakorlás nincs, és a magyar királyság alsóbb részeinek szinte minden megyéje a szent római katolikus és egyetemes egyházhoz tartozik. Nem is emeltek szót ezekért az eretnekekért. Sőt e megyékben, amelyeknek a nevében ideküldött hírnökök most így hangoskodtak, a legtöbben katolikusok, nagytekintélyű

⁸³⁴ Mindenesetre a csanádi püspök szerint jó, ha háromezré pap található a korona alá tartozó területeken. (C72) A kifejezés előképének tekinthető az 1576 elején tartott országgyűlés egy szövege. A nagy műveltségű Verancsics Antal halálával az esztergomi érseki méltóság betöltetlen maradt, az érsekség egyházkormányzója a szintén nagy műveltségű, de az ellenreformáció jeles alakjaként méltán számontartott Telegdi lett. Működésének következménye: „...császári felségteknek alázatosan könyörög minden világi rend, a bárók tudniillik és a nemesek meg a szabad és a bányavárosok, méltóztassék császári felségtek minket ebben az ágostai hitvallásban, amelyikben nagyobb részünk született és felnevelkedett, és amelyikben mindannyian régtől fogva erősen kitartottunk és életünk végéig ki is akarunk tartani, jóságosan megőrizni és megengedni, hogy ilyen vallású papokat és hitszónokokat legyen szabad nekünk tartani.” (MOE VI. 166., latin.) Miksa, aki koronázása elhalasztását kérte annak idején apjától, mert nem akart a koronázás előtt böjtölni és két szín alatt akart áldozni, nem akarta, hogy felekezeti küzdelem is tépázza az országot, ezért válaszában egyik felet sem hozta nehéz helyzetbe.

⁸³⁵ E cím azt indokolja, miért van, hogy a pápának a magyarországi egyházi javadalmak adományozásában csak a megerősítés joga maradt meg. A második paragrafusban Werbőczy a kereszténység felvételének körülményeit mondja el: a magyarok nem hittérítéssel, „...hanem saját királyuk, tudniillik a legszentebb István király ... rendelkezéséből tértek meg a katolikus hitre. Ő mindenki közül elsőként alapított e királyságban püspökségeket, apátságokat és prépostságokat és mindezen eklézsiáknak a főpapi tisztségeit és javadalmait a pápa bejegyezésével egyedül maga adományozta oda azoknak, akiknek inkább akarta... (3.§.) Ezért érdemelte meg a király és az apostol nevezetet is, azáltal, hogy prédikációval és a jócselekedetek és példák mutatásával az apostolok tisztét viselte a földön.” (Werbőczy 77–78., latin.)

férfiak, akik otthon maradtak, és tőlük kétségkívül nem kaptak ilyen utasítást [e hírnökök].

Hogy ez, a hosszú ideje az egész keresztény világ által bevett és elfogadott szent katolikus hit és religió és a Legjobb és Legnagyobb Isten kultusza e királyságban mindenütt helyreálljon és, bár mindenfelől haresisek és istentelen tanok terjedtek el, a szent római egyházhoz, amelyik az egyedüli, és magával folytonosan azonos lévén, tévedni nem képes, tartozzék folyamatosan mindenki minden korból és rendből, hogy a lelkek egybekapcsolódása mindkét részből igaz és teljes legyen a királyságban és ezáltal a Legnagyobb és Legjobb Istennek a könyörületessége napról napra jobban gyarapodjék,⁸³⁶ van igen sok rendelés e magyar királyság nyilvános dekrétumaiban és leginkább Szent István első könyvében az első, második, harmadik fejezetben⁸³⁷ és más szent királyokéban. Sőt Mátyás király első dekrétuma 2. cikkelye⁸³⁸ és Ulászló második dekrétuma 4. cikkelye⁸³⁹ az eretnekeket hűtlenség bűnében ítéli el.

Vannak pedig végül későbbi rendelkezések is, Ferdinánd császár és magyar király úr 1556:XXVI,⁸⁴⁰ 1563:XXXI, 1548:V és következő cikke-

⁸³⁶ **843**

⁸³⁷ Például az első fejezet első mondata ez: „Bárki, aki gőgös kevélységében fennhéjázva Isten házáat megveti és az Istennek szentelt és az Isten tiszteletére a mentesség királyi oltalma alá helyezett javakat becsstelenül illeti vagy azokat károsítani merészkedik, mint Isten házának megtámadója és meggyalázója kiközösíttessék.”

⁸³⁸ Az 1462:II 14 paragrafusban sorolja fel a hűtlenség eseteit, a 13.: „...akik valamely nyilvános és kárhoztatott eretnekséghez csatlakoznak.” (MK 394.)

⁸³⁹ Az 1495:IV a hűtlenség 14 esetét sorolja fel, ezek lényegében azonosak a Mátyáséival (1462:IV).

⁸⁴⁰ „Elrendeltetett az is, hogy az összes anabaptista minden úr és nemes meg a többi birtokos birtokairól négy héten belül a királyi felség legsúlyosabb haragjának büntetése alatt a királyságból hajítassék ki.” (CIH 406., latin.)

Bár e szöveggyűjteményben csak a magyar történelemhez kapcsolódó szövegek vannak, kivételként egy, az antwerpeni börtönből 1573-ban írt levelet idézek a legüldözöttebb keresztények, az anabaptisták hitének és szenvedésének bemutatására:

„Legkedvesebb gyermekem, Isten igaz szeretete adjon erőt neked, aki még olyan fiatal vagy, és akit nekem itt kell hagynom ebben a gonosz, megromlott és veszett világban.

Óh, bárcsak tetszett volna az Úrnak, hogy felnevelhesselek, de lám, ő másképp akarta. Az ő akaratóból történt minden édesapáddal és velem. Olyan szorosan összetartoztunk mi, hogy az egész világért se adtuk volna egymást, s az Úr kedvéért mégis el kellett válnunk egymástól. Csak egy fél esztendőtt adatott együtt élnünk, ezután letartóztattak minket, mert lelkünk üdvösségét kerestük. Ne szégyenkezz miattunk; a próféták és az apostolok is ezen az úton jártak. Drága édesapád vérével bizonyította, hogy ez az igazság, és remélem, hogy én is ugyanezt tanúsítom majd véremmel, jól tudván, hogy odaát találkozom veled, bár a test és vér a bitón és a vérpadon marad.

lyei,⁸⁴¹ továbbá az 1552:VII,⁸⁴² 1554:VII. Emellett az 1550:XII, XIII és XIV⁸⁴³ és sok más, amiket, hogy ne legyünk túlságosan hosszadalmasak az írásban, itt szándékosan mellőzünk. E szent katolikus hitet és religiót Felségeitek kezdettől megtartották; ennek megőrzéséért és terjesztéséért Magyarország néhai isteni királyai, Felségeitek elődei és ősei a hitetlen népek és eretnekek ellen háborút viselni sem haboztak.

Mivel tehát így állnak a dolgok, miféle homlokkal meri az a töredék magát a királyság Karai és Rendei hatalmasabb részének nevezni? hiszen

Én drága Jannikám, ne szennyezd be szádat soha mocskos beszéddel, galád hazugsággal, ne rohangálj az utcán, mint más rossz gyermekek, hanem inkább fogj egy könyvet, olvass és keresd azt, ami üdvösségedre nézve hasznos. És most, Jannikám, kedves kis báránycám, aki még nagyon kicsiny és fiatal vagy, rád hagyom ezt a levelet És egy aranyforintot, amelyet itt őriztettem a börtönben, ezt hagyom rád örök emlékül és bizonyosságul. Olvasd majd el, amikor már megérted, és őrizd meg emlékezetedben édesapádat és édesanyádat, amíg csak élsz. Ne szégyelld megvallani hitünket, mert igaz evangéliumi hit ez, amelynek nem lesz párja a földön.” A máglya meggyújtásával az édesanyánál megvárták a szülést. (Gascoigne, Bamber: A keresztények, Bp. 1993. – a szövegre Bereczky Lajos hívta fel a figyelmemet.)

A XVI. század utolsó negyedében a magyarországi országgyűlés is kímeletlenebbül lép fel az anabaptisták (meg a zsidók) ellen. Amikor 1578-ban megszavazzák két évre a két forint adót, hozzátézik: „Mégis, a saját házzal bíró zsidók és anabaptisták – ezek Magyarországon igen kevesen vannak – hogy minél gyorsabban kivándoroljanak, az adófizetésre és egyéb terhek vállalására kétszeresen kényszerítettek.” (MOE VI. 240., latin.) 1593-ban a mindenkire kötelező felett az anabaptisták még 12, a zsidók 20 dénárt kötelesek fizetni. Egy évvel később, a Dunán inneni és túli megyék számára az esztergomi táborban tartott részgyűlés a kötelezők fizetésén túl mindkettőt havi 25 dénárral terheli a hadjárat idejére.

⁸⁴¹ Az előbbi az eretnekség terjedése elleni védekezésül az alább idézendő három cikkely megerősítését mondja ki. Az utóbbi: „Ami a religió dolgát [illeti], mindenekelőtt a királyság összes kara és rende teljesen egyetért abban, hogy Isten tiszteletét és a religiót a korábbi szabályozás szerinti állapotba kell visszahelyezni, az eretnekséget pedig ő királyi felsége figyelmeztetése szerint mindenütt meg kell szüntetni.” (CIH 222., latin.)

⁸⁴² A két utóbbi országgyűlés (1548 és 1550) vonatkozó cikkelyeit erősíti meg, akárcsak az 1554:VII.

⁸⁴³ A XII. cikkely a katolikus hit helyreállításáról és kizárólagosságáról szól, 2.§-a így: „Az eretnekség és az istentelen tanok mindenünnen való kiszagztatásával mindenki a királyság összes karából és rendéből örökkön-örökké a szent római és katolikus egyházhoz (mert ez az egyetlen és magával örökkön azonos, nem tévedhet) tartozzék és mint tagok egyetlen testté kapcsolódjanak össze, hogy így a lelkek igaz és szilárd összekapcsolódása és egyesülése a királyságban és ezáltal a legjobb, legnagyobb isten irgalmaságában napról napra mindinkább gyarapodjék.” (CIH 262., latin.) A XIII. cikkely a püspökök köteletségével foglalkozik, a XIV. a pápát kéri, hogy az újonnan választott püspököket erősítse meg.

még közülük is igen sokan, akik a minap az ő pártütésükhöz csatlakoztak, mint a szentgyörgyiek, a baziniak és a modoriak bűnbánattól vezéreltetvén eszükhöz tértek és azoktól elszakadtak, és ünnepélyesen azt a korábban adott egyetértésüket visszavonták.

Arra sem joggal hivatkozhatnak, hogy őket Felségeitek religiójokban (ha Religiónak kell mondani, amit kevés szakadár kitalált) békességgel megőrizték, mivel a sok idézett törvényhelyből más derül ki.

A legbölcsebben válaszolt tehát nekik Szentségtek, ettől a választól értékelésünk szerint még csak el sem kell térni. Követeltessék folyvást tőlük, hogy akik ezen iromány részesévé lenni gondolkodnak, saját nevükkel írják alá (ugyanis fentebb már meg lett mutatva, hogy nem nevezhetik magukat a Karok és Rendek hatalmasabb részének), és, hogy milyen religiójuk, és miféle templomok tőlük történt elvételén panaszkodnak, jelöljék. Ugyanis, ha különbségtétel nélkül mindenkinek, amiként kívánna, meg is lenne engedve akármilyen religiót bevezetni, rövid idő alatt a legtágabb tér nyílnék a magyar királyság különböző eretnek és perverz dogmákkal való megtöltésére. Hozzáadván annak kinyilatkoztatását is, hogy ha saját nevüket aláírták, és hogy miféle religiójuk, és, hogy miféle templomok tőlük történt elvételén panaszkodnak, megjelölték, meglesz az, hogy Fenségtek könyörgésüket Prágába, Őfelségéhez irányítja kegyelmesen, mindazonáltal a maga részéről a legkevésbé sem vélheti, hogy ők e részben Őfelségétől valamit nyerni fognak. Ezért is inti megint őket jószágosan, hogy ezt a kérvényt ejtsék inkább, és Őfelségének, aki más súlyos, e mi hazánk üdvét sőt az egész kereszténységét érintő gondokkal van elfoglalva, ebben az időben terhére ne legyenek; azt se akarják, hogy Őfelsége állapota egy magán[személy] báró vagy nemes állapotánál, aki saját javaiban úgy, ahogy akar, szabadon rendelkezik, rosszabb legyen.

Ami ugyanis a templomok elfoglalását illeti, eddig nincs tudomás egyetlen, magánosok javaiban elfoglaltról sem, noha nem hiányoznának az eszközök Őfelségének, mint abszolút fejedelemnek és minden, e királyságban alapított templom legfőbb védelmezőjének és patrónusának mások javaiban is a templomokat újból a katolikusok fennhatósága alá hajtani. Hogy pedig Kassán és más városokban, amelyek Őfelségéé, a templomokat, mint olyanokat, amelyeket nem ezek a mostani és újjító emberek, akik magukat keresztényeknek akarják nevezni, hanem Magyarország néhai isteni katolikus királyai építettek fel, ugyanazon Őfelsége a katolikusoknak visszaadni és azokat korábbi fényükbe és ragyogásukba visszaállítani méltóztatott, ezt Őfelségének saját tulajdon javaiban sza-

badságában volt szabadon megtenni. Nem is kötheti meg senki sem Őfelsége jóakarató kezét, hogy a jövőben is ugyanezt meg ne tehesse. Sőt igen csodálja Őfelsége, hogy azok azt akarják, hogy az ő eretnokségük Őfelsége, a katolikus király által saját tulajdon religiója és hitvallása ellenére elfogadtassék.

...attól sem kell félni, hogy e királyság nyugalma a religió e terjesztése révén megzavarodik. Az igen hatalmas Isten ugyanis Felségtek-vel lesz, akiknek nem kisebb gondjuk van hű alattvalói örök, mint időleges üdvére. Azt is megtanultuk magából a tapasztalásból, ahányszor – és nem is kisebb igyekezettel és törekvéssel – feltámadt a vágy az isteni kultusz és a szent katolikus religió terjesztésére, lehet, hogy a kezdet kezdetén némi nehézségek támadtak, mégis kevéssel később és miután minden bármi efféle bonyodalom és nehézség lecsillapult és elrendeződött, a királyság számára legjobb nyugalom ragyogott fel, és a lelkek teljes egybekapcsolódása és a népek egyezése és fejedelmeik iránti köteles hűsége következett el. A jóságos Isten tegye meg, hogy ezt Felségeitek is meglássák és tegye birodalmatokat szerencsésebbé és dicséretesebbé, és Felségtek élete boldogabb és hosszabb lesz. Pozsony, 1604. április 6.⁸⁴⁴

A protestáns rendek protestálása 1604. április nyolcadikán a szabad vallásgyakorlatért

C 58

Mi, kisasszonfalvi Istvánffy Miklós, a magyar királyság nádori hivatalának helytartója és a legszentebb fejedelem és úr, második Rudolf úr ... tanácsosa stb. és főajtónállómestere stb. Adjuk emlékezetül jelen levélünkkel, hogy miután az előbb mondott szent császári és királyi Felség, legkegyelmesebb urunk a legutóbb elmúlt február harmadik napjára ide Pozsonyba általános gyűlést rendelt és hirdetett, aminek a megtartására a meghagyás tartalma szerint a királyság Karai és Rendei egyetemlegesen és előkelői nunciusaikat vagy törvényes követeiket teljes utasítással együtt, különösen a religió állapotáról való tárgyalás végett elküldték, ígyhát e legátusok, avagy a magyar királyság hatalmasabb része előzetes protestáció, ellentmondás és tiltás után személyünk elé járult, jelezte és kinyilvánította előttünk, hogy bár nekik maguknak a testvéreiktől, otthon maradt küldöiktől [kapott] megbízásokban és utasításokban kifejezetten az volt, hogy e jelenlegi diétán először, azaz mindenek előtt a religió –

⁸⁴⁴ MOE X. 519–522., latin.

amit ezideig nyugalomban és békességben gyakoroltak – ügyét terjesszék elő és ériék el, hogy mielőtt sor kerülne egyebekre, a mondott szent császári és királyi Felség nevében megtörténjék a hathatós biztosítása számukra és e királyság karai és rendei egésze számára annak, hogy senki religiója gyakorlásában semmi szín alatt sem javaiban, sem személyében sem a maga, sem hitszónokai és lelkészei tekintetében, meg a templomok és az azokhoz tartozó jövedelmek tekintetében sem zaklatható és terhelhető, ebben az ügyben pedig semmi újítás nem kíséreltetik meg, hanem a királyság békéje és köznyugalma, amiként eddig, ezután is megőriztetik, s ez így a királyság nagyobb és tehetősebb része által a szavazatok összeszedése után rendeltetett és végeztetett el, mégis Őfensége kérésére a protestálással együtt hozzákészültek az előterjesztések tárgyalására, ezáltal is tanúságot tettek arról, hogy ők maguk semmi mást, mint a békét és a köznyugalmat és a megnyomorodott haza üdvét keresik, és nem akarják, hogy a körös-körül minden alkalomra feszülten figyelő legkegyetlenebb ellenség valami utat találjon a magyar királyság e maradványainak felforgatására. Két írásban azt is igen alázatosan Őfensége elé tárták, hogy avatkozzék közbe és a mondott császári Felséghez könyörgéseiket küldje át, de ezideig az ő ilyen alázatos könyörgéseik és kéréseik meg nem hallgattattak, és mivel félnek, hogy a következő országgyűlésig vagy azután megint belviszályok szítódnak, ha valaki valamilyen újítást kísérelt meg a religió állapotában, ezért ők az ünnepélyes protestáció után mindenféle, a religió eddig szokásban volt gyakorlása körüli újítás bármi módon [történő] elkezdésének, mind személyük, mind javaik akármi írásos vagy szóbeli terhelésének, jogtalan törekvéseknek, a templomok megrohanásának, a jövedelmek lefogásának is és más alkalmatlankodásoknak előttünk, akik tudniillik ugyanazon császári és királyi Felség beleegyezéséből a bírósági ügyekben nádori hivatalt töltünk be, teljesen és egészen ellentmondtak és reklamáltak, hozzátéve, hogy ha akárki akármi módon valami ellentétet kísérelne meg, ők maguk saját jogaikkal akarnak élni és ami veszedelem ebből származnék, az egészében maguknak az újítóknak, a széthúzást és belső gyűlölséget okozóknak, nem pedig a nyugalmat és békét egyedül szerető protestálóknak tulajdonítandó. (...) ⁸⁴⁵

⁸⁴⁵ MOE XII. 524–526., latin.

Rudolf 1604. évi dekrétumából

C 59

1. cikkely

Előbeszéd, amiben a királyság karai és rendei ő császári felségének kegyes és nyilvánvalóan atyai érületéért, amivel irántuk viseltetik, valamint a kiemelkedő gondoskodásért és ténykedésért alázatosan halhatatlan hálájukat fejezik ki és annak folytatását kérik

...a kegyes és atyai hajlandóságot és a kiemelkedő gondoskodást, amelylyel Magyarország ez igen lesújtott királyságát átöleli, a karok és rendek alázatosan megértették.

1.§. Ő császári és királyi Felségének tehát ezért a hatalmas és mérhetetlen jóságáért hűséges országlakosai örök és halhatatlan köszönetet mondanak:

2.§. Különösen, mivel nyilvánvalóan átlátják, hogy ő császári felsége a folyamatos háborúk annyi háborgása és veszedelme után végre az óhajtott béke nyugodt és a legnagyobb fogadalmakkal kívánt kikötőjébe vezet és a legádázabb ellenség, a török zsarnokságából ezt a királyságot erővel megszabadítja.

2. cikkely

A katonák tartására az elmúlt évben elhatározott segítyt ebben az évben is megajánlják az ország karai...

2.§. ...felajánlanak,⁸⁴⁶ amiként tavaly ... minden egyes jobbágy- és zselérháztól ... – kivévén a tatároktól felégetetteket és másképpen elha-

⁸⁴⁶ Annak ellenére, hogy az első paragrafusban kijelentik: „...teljességgel lehetetlen, hogy általuk kiállítandó számottevő haderő szállhasson táborba ebben az évben...” A háború kitörése óta az adóterhek iszonyatos súllyal nehezettek az országra. 1593-ban, amikor Sziszek vára már ostrom alatt van, a rendek pedig újból kinyilatkoztatják, a végsőkhöz nyúlnak, ha nem védik meg őket, portánként 3 forintot szavaznak meg. A következő évben a már említett részgyűlésen az azévi hadjárat idejére havi 1 forintot portánként. Az 1595 elején megszavazott szerint minden porta után a jobbágy 9, a földesúr 6 forintot fog fizetni. Hatalmas sereg lesz belőle, visszavesszük Esztergomot, Visegrádot. A következő év elején, felkészülendő Mohamed személyes hadjárata kivédésére, portánként 9-9 forintot fizet a jobbágy és a földesúr (meg 10 dénárt tábori kórházakra). 1597-ben, a katasztrófa (Győr, Pápa, Eger, Mezökeresztes) után, pénz helyett véradó: minden tíz porta után 3-3 lovas és gyalogos (a zsold ekkoriban 5 ill. 3 forint havonta), a költségek a jobbágyot és a birtokost egyenlően terhelik, és 25 porta ad egy négylovas vagy hatökrös kocsit. A következő évben (már a miénk Pápa, Vác) házanként száz magyar dénár, a földesúr ehhez fél magyar forintot tesz hozzá, de helyette katonát is küldhet. 1599-ben (a mienk Győr, megtartottuk Váradot, de nem vettük vissza Budát)

gyottakat – a házak gyarapodása vagy fogyása szerinti – a kamara esküdt adókirovói jelenlétében, az alispánok és a szolgabírák által történő – szokásos előzetes kiigazítással százötven dénárt; a földesurak pedig az általános hadfelkelés helyett ötven dénárt – a nemesi szabadság épségben maradása mellett.

3.§. Ez az adó⁸⁴⁷ pedig ... más felhasználásra nem, hanem egyedül magyar katonák felfogadására fordítandó.

4.§. Az efféle katonaság felfogadása pedig Alsó-Magyarországon a magyar főkapitány tisztje legyen.

Felső-Magyarországon pedig ... öfelsége válassza ki, hogy kit akar és kivel képes megegyezni.⁸⁴⁸

16. cikkely

A kőso árának a korábbi értékre való leszállításáról...

Ezenkívül panaszojják a karok és rendek, hogy mivel Huszt várát ezidőtájt nagyságos Basta György a sóbányákkal együtt bírja, a só mázsájának árát három forinttal megemelte: ettől az emeléstől a sószállítók megrémülvén már nem mernek sót szállítani, emiatt öfelsége harmincadjövedelme jelentősen csökken, a közjó is kárt szenved.

1.§. A karok könyörögnek tehát, hogy az ilyen kőso ára a korábbi értékre csökkenjen.

18. cikkely

Arról, hogy egyszerű feljelentésre senkit sem szabad elfogni és javait elfoglalni...

Könyörögnek a karok és rendek azért is, hogy bárki egyszerű feljelentésére ne fogassék le senki, javai pedig, és birtokai el ne foglaltassanak; hanem a jogrendet megőrizvén, az efféle [feljelentő] ellen soron kívül járjanak el a helytartó előtt, ha az ügynek nincs felségsértéshez köze.

1.§. A hamis feljelentőkről szóló ... cikkely⁸⁴⁹ ugyanígy újjjíttasék meg; hasonlóképpen a helytartó úr előtt soronkívül történjék az eljárás.

megint házanként 2 magyar forint, ebből ötven dénárt fizet a földesúr. 1600-ban házanként 1 magyar forint, ehhez tesz a földesúr 50 dénárt.

⁸⁴⁷ Megfizetésére a 3. cikkely szerint a király birtokai is kötelezve voltak.

⁸⁴⁸ A törvénycikk szerint a király Pethő István, Homonnai Bálint, Mágochy Ferenc, Perényi Ferenc és Pethő László közül választhatott.

⁸⁴⁹ 1567: IX.*

22. cikkely⁸⁵⁰

A religió ügyét nyilvános tanácskozásokon és az országgyűléseken senki vakmerően ne bolygassa

Végezetül, habár ő császári és királyi felsége – egyrészt hitelt érdemlő jelentésből, másrészt pedig abból a két, a fentebb említett legfenségesebb fejedelem, Mátyás úr, Ausztria főhercege, őfelsége legkedvesebb testvére révén átküldött könyörgéséből azoknak, akik magukat Magyarország királysága karai és rendei jelesebb részének tüntetik fel – mint eddig szokatlan és teljességgel új dolgot, csodálkozással és kedvetlenül értette meg:

1.§. Azt ugyanis, amit azok religiójuk háborgatásáról, templomaik és jövedelmeik elvételéről, lelkészeik vagy hitszónokaik elmozdításáról írásban és szóban is őfenségének előterjesztettek és feltártak.

2.§. Sőt ezen felül őfenségét ő szent császári és királyi felségénél való közbenjárásra sürgették alázatosan azzal a céllal, hogy, miután őfelsége révén mindezek számukra visszaadattak, religiójuk szabad gyakorlásában megmaradhassanak, azzal élhessenek és örvendhessenek annak:

3.§. Azonban, bár őfensége megkívánta tőlük és intette őket, sem írásukat azok, akik arra jutottak, hogy ahhoz csatlakoznak, saját nevükkel aláírni, sem szabadon kijelenteni, milyen religión vannak, vagy feltárni, miféle templomok és jövedelmek vétettek el tőlük, nem akarták.

4.§. Csak az általánosságok körül megmaradva megfogant vélekedésüktől magukat könnyen eltántorítani nem engedték és ezzel e diéta nyilvános tárgyalásait módfelett lelassították, a királyság többi hűséges karainak pedig botrányt okoztak és rossz példát adtak.

⁸⁵⁰ Szokás volt, hogy az országgyűlés eloszlása után a királyi kancellária apróbb változtatásokat hajt végre az országgyűlésen elfogadott cikkelyeken. Ebben az esetben azonban a végzésekhez teljesen új, ott nem tárgyalt cikkelyt csatolnak, amit Himmelreich királyi kancelláriai titkár szövegezett meg. Ez, az eljárás miatt rendi, tartalma miatt rendi és felekezeti sérelem a felkelés kitörésének egyik döntő oka lett. Egyébként a szlavón rendek július 5-én kelt végzésük elején „...ő Legszentebb Felségének halhatatlan köszönetet mondanak, hogy nem csak az ő sokáig való megmaradásukra van jámbor és atyai gondja, hanem a legszentebb elődei által megőrzött és bizonyos időtől fogva az eretnkség viharaitól igencsak megháborított ortodox religió annak előbbi állapotába való visszavezetésén fáradozik, amelyet a Karok és Rendeik őseik régi jámbor rendelete szerint szívből megtartani és dédelgetni nem szűnnek. Ezért egyező szavazattal határozzák és végzik, hogy minden eretnek ... hajíttassék ki. Az ilyen perverz tévelygőkre való szorgalmas odafigyelés pedig ... a zágrábi püspök úr ... feladata lesz.” MOE XII. 657., latin. E végzés ellen viszont két gróf, Zrínyi és Erdődy tiltakozott.

5.§. Amiként bizony ez ő császári és királyi felsége számára kedves nem lehet, úgy nem tudja őfelsége azt sem emlékezetébe idézni, hogy velük őfelsége révén az ő mondott religiójukban valamiképp jogtalanság történt volna, vagy tőlük valami templomok vagy azok jövedelmei (különösen saját és ősi birtokaikon) elvették volna.

6.§. Ő császári felsége leplezett követelései felől határozatot hozni semmiképpen sem kíván: különösen azért, mert úgy értékeli, hogy ők a királyság szabad városaival (amik a szent korona és ő császári felsége mint nemes Magyarország királya jószágai) az új religió gyakorlásának erőltetésében összejátsszanak.

7.§. Minthogy pedig ő legszentebb császári és királyi felsége néhai boldog emlékezetű isteni ősei és elődei, mind a római császárok, mind pedig Magyarország királyai mintájára a szent és sérthetetlen római katolikus hitet és religiót tisztán vallja és azt kívánja, hogy az királyságaiban és tartományaiban, de különösen Magyarország e királyságában a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére az oly sok hamis vélekedéstől és szektától megrontott állapotából mindenütt felvirágozzék és terjedjen, sőt uralma köteles tisztjéből eredően ereje szerint oltalmazni és védelmezni igyekezik:

8.§. Ezért ő legszentebb felsége saját indulatból, de királyi teljhatalma szerint is egyrészt a szent királynak, Istvánnak, Magyarország e nemzete apostolának, másrészt Magyarország többi néhai isteni királyának, őfelsége elődeinek az említett szent katolikus római hit és religió érdekében bármely időben ragyogóan és jámborul kiadott és kihirdetett dekrétumait, rendelkezéseit és cikkelyeit kegyesen érvényben hagyja és megerősíti (úgy, mintha azok szóról szóra a jelen levélhez lennének csatolva és bele lennének írva), ezzel a különleges cikkellyel:

9.§. Hogy pedig ezután, különösen a királyság általános gyűlésein és fontos tárgyalásain, senkinek se legyen büntetlenül szabad a religió ügyét a közös tanácskozások késleltetésére és megszakítására bármi szín vagy ürügy alatt előhozni, jóságosan megállapította és komolyan elhatározta: az ilyen egyenetlenkedők és újítani vágyók ellen a Magyarország néhai isteni királyai által ama dekrétumokban és cikkelyekben megállapított büntetés foganatosíttassék és a többiek okulására késedelem nélkül büntetessenek meg.⁸⁵¹

⁸⁵¹ CIH 940–957., latin.

A Gálszécsen tartott részgyűlés határozataiból

C 60

(...) Miközben az itt előrebocsátottakról folyt a tanácskozás⁸⁵², néhány úr és testvéreink révén igen sok panasz érkezett mind az igen ragyogó generális úr, mind Őfelsége bel- és külföldi katonái ellen is, hogy Őfelsége hűséges alattvalói nemesi előjoguk, szabadságuk ellenére nem csak javaikban és birtokjogaikban erőszakos és törvénytelen, és a királyság törvényeivel ellenkező és szerfelett károsító elvétellel és hatalmaskodó foglalással terheltetnek (amiként, ahogy mondják, Kassa szabad városával megtörtént), hanem vallásukban is; Isten ígéjének szolgálai is különböző jogtalanságokat szenvednek el ő legragyogóbb Uraságától és a vallo-noktól. Úgy vélik a Karok és Rendei, hogy a legragyogóbb generális úr a legutóbbi pozsonyi országgyűlésnek a császári és királyi Felség által az országlakosok tudomása nélkül és végzésén kívül hozzácsatolt cikkelyére támaszkodik; ezzel a cikkellyel kapcsolatban Őfelsége szepesi kamarája előtt és más hiteleshelyeken egyező lélekkel ünnepélyesen protestáltak, hogy azt a cikkelyt számukra teljességgel nem létezőnek veszik. Sőt, ami pedig a nagyobb, a királyság Karai és Rendei ama országgyűlésen is ünnepélyesen tiltakozva tényleg kiálltak a religió védelmében és erről protestáló levelet is vettek,⁸⁵³ a királyság Karai és Rendei kijelentették, hogy feddhetetlen védekezés közepette készek magukat megvédeni. Emellett Isten irgalmasságának lényege miatt meg fogják kérni Ő császári és királyi Felségét, természetes, legkegyelmesebb urukat, hogy jóságos ajánlata szerint a királyság Karait és Rendeit mentességeikben és előjogaikban, szabadságaikban és előző religiójukban megőrizni és megtartani méltóztassék, és jóindulatúan rendelje el, hogy a kassaiak elvett javait a városnak adják vissza és állítsák helyre. Ő legragyogóbb Uraságának is alázatosan könyörögnek, járna közben a császári és királyi Felségnél, hogy az vessen számot kegyesen állhatatos és kétségtelen hűségünkkel a dolgok e teljességgel megzavarodott állapotában, ő legragyogóbb Urasága pedig a további efféle törvénytelen üldözéstől tartózkodni, az elvett javakat pedig Kassa városának teljesen visszaadni méltóztassék. Más különben akarva-nem akarva a királyság legutóbbi országgyűlésén kibocsátott protestáló levélhez alkalmazni kényszerülnek.

⁸⁵² Belgioioso hívta össze a felső-magyarországi rendeket a király megbízásából, hogy serege ellátását megszervezzék. A szöveg szeptember 8-án kelt. (MOE X. 588–591., latin.)

⁸⁵³ C58

Lehetetlennek ítélték a Karok, hogy az elviselhetetlen károk és ártalmak mellett, amiket a vörös meg a sárga színű vallonok és más rendű katonák napról napra féktelen szabadossággal elkövetnek, csendben elmenjenek; mivel a legragyogóbb generális úr ezzel kapcsolatban sokszor megke-restetett, mégsem tapasztaltak a Karok semmi enyhületet, ha ezután azok nem fegyelmeztetnek meg és arcátlanságuk nem szelidíttetik meg, döly-füket tovább nem fogják tűrni, hanem a Karok és Rendek ünnepélyesen kinyilvánítják, hogy a királyság ezzel kapcsolatban kiadott végzéseivel fognak élni. (...)

C 61 A gálszécsi gyűlés egyik követének beszámolója a Belgioiosóval annak rakamazi táborában folyt tárgyalásáról

(...) Azután kassaiak dolgáról emlékeztünk, hogy az státusok [*karok*] igen elkeseredtenek, hallván és értvén ő nagysága személye ellen és ballonok ellen is sokféle panaszokat. Ő maga személye ellen úgy, hogy ő nagysága szabadságunk, szokásunk és törvényünk ellen kassai városnak jószágokat hatalmasul elfoglalta, tőlek elvett mindeneket, sőt még misére járni nekik parancsolja etc. Az ballonok is az predicatorokat egynehány helyen persecuálják [*üldözik*], fenyegetik, kergetik, házokra mennek, marhájokat csépelik etc.

Azt mondá ezekre: „az mit én cselekedtem, arról én megfelelek mikor annak ideje leszen, magamtól semmit nem cselekedtem; szolga vagyok, valamit az én uram, kinek hitvel köteles vagyok, parancsol, azt kell exequálnom [*végrehajtanom*]: ők rebellisek lőnek, engedetlenek ő felsége parancsolatjának, crimen laesae Maiestatis [*felségsértés bűné*n] maradtanak etc. nem szabad-e ő felsége az ő jobbágyival? nincsen-e autoritása, az minemű papot akar, jószágában tartani? Kegyelmetek közül, a melyiteknek városa avagy faluja vagyon, nem azt cselekszitek-e jószágokban, az mint akarjátok? Az Kegyelmetek jobbágyi praescribálnak-e [*előírnak-e*] kegyelmeteknek módot? etc.”

Erre azt feleltük, hogy különbség vagyon az mi jobbágyink közt és az szabad városok közt; azok minekünk valóban jobbágyink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind az föld mienk az melyen laknak, ha mit ortnak⁸⁵⁴ is csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és mienkével, egy az

⁸⁵⁴ Aratnak?*

libertas, non sunt peculium regis, sed peculium coronae; columnae regni, membra regni⁸⁵⁵; őket is ő felsége ország gyűlésében peculiaribus literis híjja, mint szintén praelatusokat, egyéb urakat, vármegyéket etc. Szabad voxok vagyon, oly pondusa [súlya] az ő voxoknak mint egyéb statusának. Tempore electionis regis [királyválasztás idején] szintén úgy eligálnak [választanak] [ők is, mint az többi ordók [rendek]. Azért ő nagysága nem vehette volna el jószágokat prius quam jure mediante convicti fuissent [előbb, mint hogy a jog alkalmazásával elmarasztaltattak]. Látván ezt az statusok rajtok esett dolgot, compatiálnak [együtt éreznek] nekik, fájdalják esetjüket, mivelhogy membrumunk [tagunk], nem hagyhatjuk; ő felségét is készek bizonyos személyek által felőle alázatos kenyergésekkel megtalálni; ő nagyságát is kérjük, adja meg az elvött jószágokat, szűnjék meg ő nagysága ab ulteriori persecutione illorum [további üldözésüktől]; mert ha meg nem szűnik, ebben menten megyen, nincs mit az statusokank tennie, az minemű protestatoriát gyűlés alatt Posonba judex ordinariustól extraháltanak⁸⁵⁶, élni akarnak vele. Erre azt felel: „hát ti ő felsége ellen akartok támadni?”

Mi azt mondtuk: ne adja azt az úristen csak még gondolnunk is; de contra eiusmodi illegitimos impetitores [az efféle törvénytelen törekvők], kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általon fogván megoltalmazzuk magunkat cum inculpata tutela [mocsoktalan oltalommal].⁸⁵⁷ (...)

⁸⁵⁵ szabadság, nem a király birtoka, hanem a koronáé, a királyság oszlopai, tagjai a királyságnak

A korona-tan jelenik meg itt. 1613-ban írja majd Révay a Szent Koronával foglalkozó, II. Mátyást magasztaló művében: „Magyarország királyai méltóságuk teljét, dicsőségüket a Szent Koronától kérik és kapják, neki tulajdonítják az üdvös és hasznos törvények kibocsátását, a fölöslegések eltörlését. A Koronát mintegy a törvények törvényének tekintik, a magyarok neki szoktak fizetni büntetést és váltságdíjat, neki tesznek ünnepélyes esküt, neki hagynak és ígérnek egyházi és világi örökségeket, neki adják vissza minden vagyonukat, mint valami forrásnak, melyből minden ered, ezért számos várat és a szabad királyi városokat a Szent Korona tulajdonának nevezik...” (Révay 215.)

⁸⁵⁶ tiltakozó levelet (C58) ... a rendes bírától kivettek

⁸⁵⁷ (MOE X: 596–598.) A jogos önvédelem e kifejezését Zrínyi így használja az *Elmélkedésekben*: „...Lászlót ... az inculpata tutela mentté teheté és teszi minden bírák előtt a világon, holott a király előtt tudománt tett Cillei grófnak hamissága felől, igazságot kért tüle, de heában...” (Zrínyi, Mátyás 180–181.)

Bocskai István a Tisza folyón túli részeken
veszélyes zavargásokat támasztott,

...melyek, minthogy rövid idő alatt hozzá özönlött minden lázadásra hajlamos és változásokra vágyódó ember, néhányan pedig félelemből is erre kényszerítve, csaknem az egész országot nagyon felkavarták, s kicsibe múlt, hogy azt fenekestül is fel nem forgatták. Bocskai volt az, aki néhány évvel azelőtt Erdélyben uralomvágyból meg akarta magának szerezni a fejedelemséget, s amikor ez nem sikerült, kivitte, hogy Zsigmondot Sziléziából visszahívják.⁸⁵⁸ Ennek a szilaj lázadásnak kezdeteit és kifejlődését – munkám célkitűzése szerint – kissé előbből iparkodom elbeszélni, amily röviden csak tudom.

Míg Bocskait Zsigmond a császárhoz küldte követségbe, s azalatt Báthori András bíbornoknak, atyai nagybátyjának ugyan, de kevéssel előbb még ellenfelének és ellenségének, rászedve a császárt, Erdély tartományát átadta, s Lengyelországba távozott, Bocskai, miután a császári udvarban huzamosabb ideig tartózkodott, mely idő alatt az ellene emelt vádak alól volt kénytelen magát tisztázni, eltávozott Prágából⁸⁵⁹ egy Erdély határain kívül eső házba; nem mert ugyanis Erdélybe visszatérni, mert onnan a Csáky-párt kizárta és száműzte,⁸⁶⁰ hanem sokáig Várad környéki váraiban viselte el a száműzetést. Úgy mutatta, hogy a császáriak pártján van, bár mindenki nagyon is azzal gyanúsította, hogy azalatt nagyravágyásból és kapzsiságból, távol minden igazságtól és tisztességtől, titokban oly terveket és gondolatokat forgat magában, hogy az uralmat megszerzi magának.

Miután Székely Mózes, akiről pedig sohasem gondolta volna, hogy őelőtte uralkodni fog, valach fegyverek Brassónál megölték,⁸⁶¹ s ennek erdélyi párthívei, mint számkivetettek, a törököknél vonták meg magukat, a törökök Bethlen Gábort, aki kitűnt az olyanok között, mint amilyenek is Székely Mózessel együtt elestek, nem szűntek meg ösztönözni, hogy támogatásukkal és segítségükkel a fejedelemséget magának megszerezze. Amikor erről Bocskai értesült, Bethlennek titokban levelet írt...

⁸⁵⁸ 1598 augusztusában érkezik vissza, Erdély ismét elismeri urául. **738**

⁸⁵⁹ 1602 telén, Bihar megyei birtokaira.

⁸⁶⁰ Miután a Csáky István vezetésével megszerveződött (C35) nemesség Basta segítségével Miriszlónál 1066 szeptemberében leverte Mihai Viteazult, Erdély novemberben újból hűséget fogad Rudolfnak, Basta pedig Báthory-pártiságáért száműzeti Bocskait.

⁸⁶¹ **807**

Bocskai buzdította Bethlent, hogy adja át neki a tartományt, melynek kormányzására ő képtelen, s hogy a törökökkel, a temesvári és gyulai parancsnokokkal tárgyalva és nevében nekik ígéretet téve,⁸⁶² meg buzgó szolgálatait felajánlva készítse elő számára az utat a fejedelemséghez.⁸⁶³

⁸⁶² Mehmet nándorfehérvári pasa április 1-jén írja Bocskainak: „Találának megh ... enghemeth az fő Emberek közül, ielentik, hogy kegyelmed ennek előte való üdőkbenis az Hatalmas Chászár Országának egyik fő gondviselőie volth, és ő hatalmasságának io akarioa. Kérének ezen, hogy kegyelmednek én is egy leveleth íratnék, melyből vehetné eszében kegyelmed az ő hatalmassága io akaratjáth azokhoz, kik ő hatalmasságának feieth haytanak és hivek... (...) Most ... az ideie, hogy kegyelmed igaz io akaratíath, ő hatalmasságához megh mutassa és Erdéllnek igaz io akarioa legyen, ... igériük magunkath, hogy valamith ő hatalmasságától kíván kegyelmed, mindenek kegyelmed kedve szerint lesznek, minth hogy főképen az itben levő magyar fő embereknek kegyelmedhez való io akaratíath lattiuk...” (Nagy L. 299–300.)

⁸⁶³ Pecsevi ezt írja a Bocskai-felkelés kitöréséről: „Tudva legyen, hogy a hitetlen németek a magyar népet régtől fogva legyalázzák. A magyar főurak, a várakat és tartományokat birtokló nagyok még a legalsóbb rendű németek szemében is alábbvalók és megvetettebbek a rájáknál. Ha az úton összetalálkoznak, minden ok nélkül rájuk zörgetnek, hogy az útról térjenek le s ha véletlenül utolérik őket, gallérjuknál fogva megragadják és leköpdösis, ami igazán lealázás és meggyalázás. Ennek pedig az oka az, hogy a magyarok a régebbi időben többször felkeltek s a német népnek és tartományának sok kárt okoztak. Most tehát a tévelygő császár és király alkalmat találván, Erdélyország legnagyobb részét hatalmába kerítette, váraiba német őrséget rendelt s folytatta a régóta megszokott lealázást.

Abban az időben Bocskaynak egy foglya volt, aki Bocskayhoz való viszonyánál fogva *Bocskay emírje* néven volt ismeretes és kegyes, ájtatos, istenfélő ember volt. Midőn ezzel a kertjét munkáltatta, beszélgetés közben mondta neki, hogy a németek erőszakosságával szemben tehetetlen. Az emír pedig ezt válaszolta: »Küldj el engem a szerdárhoz és kezeskedem róla, hogy az összes muszulmán harcosokat segítségedre hozom és téged Erdély királyává tétetlek.«

Kedvére való szavakat mondott ugyan, de mivel egy évvel előbb, mikor Erdélyben úgy nyilatkozott, hogy most van alkalom a felkelésre, a piszkos császárnak feljelentették s egy ideig fogságot szenvedett és vizsgálatot indítottak ellene, csakhogy semmi sem derült ki róla világosan és ismét szabadon bocsátották, ezért így válaszolt az emírnek: »Erdély lakói keresztény valláson vannak s azok nem hajtanak fejet a töröknek. Nem lehetséges.« Mire az emír azt mondá: »Hát Szulejmán szultán idejében miért hajtottak fejet? S az ő uralkodása idején semmi bajuk sem történt.« Mind a két részről történő hosszabb vitatkozás és ellentmondás s többféle oknak és mentegetőzésnek a felemlítése után végre elküldötte az emírt a szerdárhoz. Diák Mehemed pasa ez időben Bektás pasa tolmácsa volt s ő vezette az emírt a vezír elé. Ők hárman egy-két napig visszavonulva tanácskoztak s azután az emírt visszaküldötték. Szóval, az emír háromszor-négyszer jött, meg visszament. Mikor én visszaérkeztem Isztambulból, Bocskay már felkelt és a Tisza folyó két oldalán a tévelygő király birtokában volt várakat hatalmába kerítette s levelet küldött, hogy az iszlám néptől segítséget kérjen.” (Thúry III. 177–178.;

Ő ígéri, hogy amint a tartományt magának megszerezte, azt a török szultán uralma és védnöksége alatt fogja kormányozni, s nekik valamennyiüknek támogatásukért egész életében lekötelezettjük lesz, s hogy nekik hálás is lesz, ezt be is fogja bizonyítani.

Bethlen, tudatában erőtlenségének, kéréséhez könnyen hozzájárult, s azt válaszolta, hogy semmit sem fog elmulasztani, hogy ő – Bocskai – elérje, amit kíván. Bocskai hálás volt neki, s azt írta vissza, hogy az ügy érdekében mindent kövessen el.

Midőn így jöttek-mentek a levelek, a törökök, Bekta temesvári pasával, elhatározták, tervüket közölve Bethlennel és az erdélyi számkivetettekkel is, hogy Lippát visszafoglalják, s csapatokat gyűjtve, nem messze a Temes folyónál tábort ütöttek... Amikor erről megbízható kémeiktől Rákóczi Lajos és gróf Dampierre Duval Henrik⁸⁶⁴ tudomást szerzett, kik akkor Lippa védelmét látták el, ... elhatározták, hogy ... kitörnek és velük harcba bocsátkoznak. (...) ...sötét éjjel arra a helyre érkeznek, ahol Bekta és Bethlen táborozott, s az őrköt ... szétszórják és megfutamtítják, egyszersmind a menekülők nyomában, velük együtt a táborba törnek, kaszabolnak... Bekta és Bethlen csak nagy nehezen kaptak lóra; félmeztelenül s félálomban, átúsztatva a Temes folyón, elmenekültek. (...)

...Bocskainak levelét megtalálták Bethlen ruhájában...⁸⁶⁵ Ezt Barbiano-hoz vitték, aki akkor csapatokat gyűjtött, s a Tisza mellett, Rakamaz me-

Pecsevinek a Bocskaival kapcsolatos adatai rendkívül hiányosak, részben, mert ekkor nem volt a seregnél.)*

⁸⁶⁴ Rákóczi Lajos (†1612) 1607-ben báró lesz, Dampierre grófja pedig 1620-ban, Bethlen első Habsburg-ellenes hadjárata során esik el.*

⁸⁶⁵ Istvánffy forrásának tekinthető Barbiano emlékirata magyarországi ténykedéséről és a felkelés kitöréséről. Ezt az uralkodónak írta, töredékesen és – más, olasz nyelven írt szövegével ellentétben – latin nyelven maradt fenn, lehetséges, hogy Istvánffy fordította, aki nagyon jól tudott olaszul. Ebben az emlékiratban szerepel Fráter Istvánnak, Bocskai rokonának Concini előtt tartott elbeszélése is Bocskai szervezkedéséről: „Ahogy a levél eltűntét Bethlen Gábor észrevette, erről azonnal értesítette Bocskait. Körülbelül ugyanekkor érkezett meg a generális úr levele, melyben Bocskai urat, annak az ország-résznek más főrangúival együtt, a rakamazi táborba hívta, hogy ott az ország sürgető szükségleteiről tanácskozzék velük. Aminthogy meg is jelentek akkor az alábbiak: Báthori úr, ki követével képviseltette magát, azután Csáky István, Rákóczi Zsigmond, Melith Pál, Pethe László, valamint Kátay Mihály. Ugyanakkor Bocskaihoz a táborba egyik barátjának a levelét is eljuttatták, amelyben az tudtára adta, hogy ha nem jönne el, a generális akarata ellenére el fogja őt hozatni (jóllehet ilyesmi még csak eszébe sem jutott soha senkinek), és ez volt az, ami teljessé tette kétségbeesését, mert biztosra vette, hogy árulása teljes egészében kitodódott. Tehát valamennyiünket s rajtunk kívül még

zövárosban tartózkodott. ...Bocskai viszont, akit Bethlen figyelmeztetett, hogy ... levele ... a császáriak kezébe került, utat és módot keresett arra, hogy annál inkább siettesse s meg is érlelje megkezdett árulását. Nem mert elmenni Barbiano táborába, aki hívatta, mert mardosta őt büntudata. (...) Míg ezek a tárgyalások⁸⁶⁶ folytak, Koncin Szentjób várát a váradi katonák hirtelen támadásával elfoglalta, s Bocskainak még egy másik várát, Kerekit is, ugyanúgy megtámadta, de onnan ... visszavetették.⁸⁶⁷ E csatározások közben ... Bocskai katonáinak lelkét Lónyay Gergely és Némethi Balázs⁸⁶⁸ titkos mesterkedésekkel felbujtogatták, hogy szökjenek át... Így ... Bocskai gyanúja növekedett; úgy gondolta, hogy semmiképpen sem bízhatja magát Barbiano hitére. Visszaküldte tehát Barbiano két tisztjét, s írásbeli válaszában⁸⁶⁹ – az isteneket hívta tanúul ártatlansága mellett – azt állította, hogy néhány megátalkodottan galád és hallatlanul gonosz pártfogoltja koholta azokat a hazug rágalmakat ellene, akinek soha eszébe sem jutott, hogy a császár ellen bármiféle lázadást is szítson. Ezért nagyon kéri Barbianót, ... küldjön hozzá valakit, aki előtt lelkét őszintén és nyíltan feltárhhatja, minthogy övéiben, kiknek szolgálatával eddig élt, semmi hűséget nem tapasztalt.

néhány más személyt is meghívott magához, hogy megtudja a mi akaratunkat. Mi akkor a nemes ausztriai uralkodóház kegyelmes és jóságos voltáról beszéltünk neki... (...) Ő azonban végső kétségbeesésében úgy döntött, hogy más oltalmat keres magának, és minden órában várva a török segítségét Gyuláról, kezükre akarta adni várkastélyait s várait, maga pedig kincseivel együtt a nagyvezérhez akart menekülni, hogy még nagyobb támogatást kérjen tőle, mivel a török már korábban odaigérté neki az erdélyi fejedelmi széket; tőlünk pedig azt akarta mindenáron megtudni, hogy vajon készek vagyunk-e mellette maradni... Mi tehát – hogy veszedelembé ne sodródjunk – kénytelenek voltunk kézzel írt ígéretet tenni neki... ...visszatérve Szentjóra, közöltük mindezt a helybeli prédikátorral, a számtartóval és még néhány más bizalmas emberünkkel. A prédikátor megmagyarázta nekünk, hogy urunk szándéka bűnös, és hogy végveszedelembé döntenénk magunkat és hazánkat is; ha nem fedjük fel ezt az árulást, mi is cinkosokká leszünk. (...)” (Barbiano 172–173. Fráter és társai vallomása: Nagy L. 313–314.)

⁸⁶⁶ Barbiano di Belgioioso és Bocskai között. Istvánffy leírja, hogy Bocskai két meghitt embere miként tártá fel ura készülő árulását Koncin (Concini) Ciprián váradi alkaptálynak.

⁸⁶⁷ Concini október 2-án foglalja el Szentjóbót, Kereki sikertelen ostroma 3–5-ig tart.

⁸⁶⁸ A következő hónapban Basta fogságába esik, aki felakasztatja.

⁸⁶⁹ Bocskai október 4-én válaszolt Belgioiosonak a rakamazi táborba hívó levelére. Eddig köszvénye miatt nem mehetett hozzá, pedig „...én ü felségének az én kegyelmes uramnak Római Chiászárnak hive voltam s hiveis vagyok.” Két szolgája áruló, arra bízatták, menjen Temesvárra. „Salva conscientiával voltam s vagiok mostis”, nagy hévvel tagadja, hogy köze lenne a törökhöz. (Nagy L. 308–310.)

Mikor Barbiano, e levelet megkapva, azt válaszolta, hogy Petei Lászlót, a kassai magyar lovasok parancsnokát fogja elküldeni, Bocskai erre többé mit sem válaszolt, hanem még jobban megrettenve, egyáltalán nem hagyott fel a megkezdett árulással, hogy a hajdúkat, a különféle embereknek ezt a rút söpredékét, magához vonja, nemcsak haszontalan emberek által terjesztett rémhíreket, hanem ravasz csellel koholt leveleket is, melyek szerint Barbiano azért jött volna ide, hogy minden vallást, mely nem római pápista, üldözzön és gyökerestül kiirtson, s hogy Barbiano csak azért viseltetik ellene ellenséges lelkülettel, mert ő bátran kitart az azzal ellentétes, de igaz vallás mellett. Barbiano azáltal, hogy Kassáról kiűzte a prédikátorokat, s a polgároktól elvette templomukat, a vallást is, meg a polgárok lelkiismeretét is elnyomta;⁸⁷⁰ így fog tenni Váradon is s a környező helyeken is, hogy a tiszta és megreformált tannak még egy szikrája se maradjon meg.

A hajdúkat, akik az ilyen dolgokhoz nem értettek, s akik gyermekkoruktól kezdve csordák között és a pásztorélet szennyében nevelkedtek és nőttek fel, ezek a rágalmak nagyon felháborították. Barbiano tehát úgy gondolta, hogy semmi sem tanácsosabb, mint az, hogy a hajdúknak, kiknek hűségében nagyon is kételkedett, kifizetve zsoldjukat, őket továbbra is szolgálatában visszatartja. Másoktól, innen-onnan, a debreceni és váradi kereskedőktől nagy nehezen összeszedett pénzt, s egyhónapi zsoldjukat kifizette.⁸⁷¹ Összehívatta a hajdúk parancsnokait, Lippai Balázst,⁸⁷² Szilasi Jánost, Újvári Jánost, Némethi Balázst és másokat, s elmondta nekik, hogy neki nem a vallás vagy a hitcikkelyek vagy más valami miatt van ellentéte Bocskaival, hanem azért, hogy vajon ő, aki nyilvánvaló árulásban, a törökökhöz való átpártolásban bűnös, kigyógyítható-e, és kötelességére visszavezethető-e, s hogy ezért az a szándéka, hogy előbb józan tanáccsal és békés szóval iparkodik őt meggyőzni; ha azonban ezután sem engedelmeskedik, akkor akár fegyveres erővel is kényszeríteni fogja erre.

⁸⁷⁰ A koholt levéltől függetlenül a városi polgárok így érezhettek. Késmárk november 9-én kelt levelében Lippai Balázst „a tekintetes és nagyságos úr, Bocskai István úr, az igaz és ortodox religió védelmezője katonái kapitánya” titulussal illeti. (Nagy László 318., latin.)

⁸⁷¹ Barbiano emlékiratának állandóan visszatérő eleme, a katonák fizetlensége, Istvánffynál csak itt jelenik meg.

⁸⁷² Őt néhány hónap múlva Bocskai akasztatja fel.

...megmutatta nekik a Temes melletti csatában elfogott levelet⁸⁷³ is ... és több más bizonyítékot, megkérdezte tőlük, vajon a császár összes ellenfelei és ellenségei ellen, még maga Bocskai ellen is ... teljesítik-e kötelességüket... Erre ők azt válaszolták, hogy ... még akár Bocskai ellen is. (...)

Barbiano ... elhatározta, hogy csapataival Kereki ostromára indul.

ISTVÁNFFY MIKLÓSTÓL⁸⁷⁴

Bocskai előterjesztése 1604 novemberében a kassai részgyűlésen

C 63

(...) I. Miérthogy az úristennek segítségéből az alattam való vitézekkel egyetemben az kardot azért kötöttem fel oldalomra, hogy az szegény hazánknak az ő megromlott szabadságát az idegen nemzetségnek igája⁸⁷⁵

⁸⁷³ Létezése máig vitatott. Bojti Veres Gáspár szerint létezett: „A csata után Bethlen dús holmiját sátrában megtalálták és kótyavetyére adták, és amikor egy bíborszínű ruhadarabot kiáltottak ki, a zsebében megtalálták azt a levelet, mely Bocskai és Bethlen kölcsönös megállapodását tartalmazta. A levelet alkalmas futárral rögtön Barbianohoz küldték.” (BGE 48.)

⁸⁷⁴ 430–436. Belgioioso október tizennegyedikén indul meg adorjáni táborából, azonban Bocskaiék 15-én éjjel alvezérének, Petznek a hadoszlopát – az abban szolgáló hajdúk előzetesen szövetkeznek Bocskaival „az körörsztínsígnak, az mi országunknak s ides hazánknak” megoltalmazására – Álmosd és Diószeg között szétverik, ezután Belgioioso Váradra vonul. (Istvánffynál: 437–439.) Barbianoál: „A hajdúk, Dampierre gróf parancsa szerint, éjféltájban, dobszóra, hadrendben vonultak ki. Amikor valamennyien együtt voltak a nyílt mezőn, kapitányaik egy, az én nevemben hamisított levelet olvastak fel előttük, amelyben az állt, hogy én nem egyéb okból gyűjtöttem egybe a sereget, hanem hogy mindazokat, akik vonakodnak pápistává lenni, elpusztítsam. És ha ezzel készen leszek, a hajdúkat is mind ki akarom irtani. Tehát kurafi legyen annak a neve, aki nem csatlakozik hozzájuk, s aki nem rohanja meg, és nem öli halomra azokat a német kutyákat, akik most rendezetlenül és mit sem sejtve menetelnek. Ott helyben pártütést szerveztek, valamennyien összeesküdtek, és átálltak Bocskaihoz, akit kapitányaik már előre értesítettek s biztosítottak mindenről. Így szövetkezve a hajdúk egyszerre megindultak, s azt a sereget, mely ... szétszórtan vonult, megtámadták.” (Barbiano 176.)

⁸⁷⁵ December 6-án Thurzó Györgyöt (aki a béketárgyalásokon majd Mátyás főherceg mellett lesz) arról értesíti levelében testvére, hogy hallotta Bars vármegyének Bécsben járt követétől: „...egy fő úr asztalnál eth, kinek sok vendegi voltak, hogy az magyarok felől kezdenek beszélgetni, monda az edgik közülek: chiak Isten adgia, hogy Basta mostanában megh verie az Haidusagoth, valamenni magyar vagion mind töviből ki rontiuk eökeht, mert annak előtte is ugian Nemeteke volt az Magyar Orszagh.” (Századok 1870., 728.)

alól kiszabadíthassuk és az régi kívánós jó állapotra hozhassuk; immár az úristen az minemő előmenetelt igyekezetünkben és dolgunkban adott, hogy jó része az felső Magyarországnak az szabad városokval össze az én birodalmam alatt vadnak, Kegyelmeteket is penig az úristen fejenként felindította arra, hogy ez országnak szabadságának megtartásában egyet akar velek érteni: énnekem is minden elmélkedésem, minden gondolatom csak azonképen vagyon, miképen az úristen után elkezdett dolgokban Kegyelmetekkel együtt állandó lehessek és az mellett országunk szabadságát megvédhessük és meg is őrizhessük.

II. De Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy erre engemet ilyen rövid idő alatt a felséges istennek bölcs tanácsa indított;⁸⁷⁶ az mi eddig esett az német nemzetségen, ki úgymint kezdeti volt az dolognak, arra engem az alattam való vitézekkel együtt nem az magunk haszna keresése, hanem szegény megnyomorodott hazánknak édes szeretete vezérlett. De immár ennekutána, kinek insolentíája [*dölyfössége*] eddig is akaratom ellen lett és esett, én is peniglen az én autoritásom szerint mindenféle rendeknek igazat szolgáltatthassak, hogy úgy az kívánatos régi szabadságok az ő jó állapotjára hozathassék és ennyi inconvenientiák, disturbiumok tolláthatassanak [*alkalmatlanságok, zavarok megszüntetethessenek*]:

III. Kívánom azt Kegyelmetektől, hogy Kegyelmetek maga hazája szeretetiért és megmaradásáért énnekem mind urak, nemesek és egyéb statuosok jószágokról bizonyos contributiót rendeljenek,⁸⁷⁷ kivel megfizetvén hadamnak, ennyi sok panasz sedáltathassék [*csillapíttassék*] és a fizetett nép ha contentus [*megelégedett*] nem lenne az ő fizetésével, cselekedetiért érdeme szerint büntetthessenek.⁸⁷⁸

⁸⁷⁶ Már itt megjelenik a küldetéstudat, ami majd a „magyarok Mózesé” kifejezésben teljeseedik ki.

⁸⁷⁷ A gyűlés válaszában egy forintot ajánl „minden háztul az kiről [a nép] el nem futott és teljességgel el nem pusztult”.

⁸⁷⁸ „Hogy peniglen te Nagyságod az vitézekkel egyetemben az kardját az úristennek szent hírével nem a végre kötötte legyen fel, hogy hazánkban megromoljunk, hanem hogy épüljünk; Nagyságod sok atyánkfiaiának és vármegyéknek panaszaiban megértette minemű elszenyvedhetetlen gyalázatokval és károkval illetteték az Nagyságod vitézitől, hogy az úristen meg ne haragudjék mind te Nagyságodra, mind te Nagyságod vitézire és miránk is, az élő istenért könyörgünk Nagyságodnak, hogy Nagyságod elsőben is úgy orvosoljon meg bennünket, hogy ne lehessen méltó panaszunk az Nagyságod vitézire. Noha nyilván vagyon Nagyságodnál, mennyi inségben és nyomorúságban az hadakozásnak kezdetitől fogván voltunk, de ennekelőtte soha rajtunk és édes hazánkon az idegen nemzetekül is nem estek ilyen gyalázatos inségek és károk, mint a Nagyságod

IV. Miérthogy bizonyos hírek vadnak, kiknek az mását Kegyelmeteknek közibe küldtem és hogy agitur de publico corio, mindnyájunk bőr[ében] jár, kívánom azt, hogy mind urak s mind nemesek s egyéb statusok, quo meliori possunt ordine et apparatu personaliter statim et de facto insurgáljanak [*minél jobb rendben és felszereltséggel képesek, személyesen rögtön és tényleg felkeljenek*] és velem jöjjenek,⁸⁷⁹ kiket ha ellenségünk nem leszen semmit nem tartóztatok, hanem mingyárást házakhoz bocsátom, hadd lássam én is Kegyelmeteknek hozzám való engedelmes-ségét és hazájához való szereteti.

V. Kegyelmeteknek legyen szorgalmatos gondja az élés felvétele felől is; kinek gondja viselésére rendeljen oly főembereket, kik fogatkozás nélkül az hadnak szolgáltatassák az életet, hogy abból fogatkozás ne legyen; az pedig itt legyen elrendelve.⁸⁸⁰

VI. Az hadi szerszám alá való barommal noha az szabad városok tartoz-nának de jure, de meggondolván az mostani állapotjokat és azt is, hogy bizonyos számú gyalogokat kívánunk tőlök, Kegyelmetek az mi segít-séggel lehet nekik, legyen segítséggel abból is.⁸⁸¹

VII. Kévánjuk pedig ilyen szükségek idején az öt szabad várostúl kétezer puskás gyalogot.⁸⁸²

VIII. Az ország dicáját ki az rovóknál vagyon, mind az régi restantiákkal egyetemben in specie mingyárást bekévánom. Azonképen az városoktúl az régi taxa restantiát megkévánom és újra újakat kívánok.⁸⁸³

mostani hada miatt.” (Az egybegyűlt felső-magyarországi rendek válaszából, MOE X. 609.)

Bocskai viszontválaszában ezt írja: „...Kegyelmetek ezután is végére mehet, hogy nem mind a mi hajdúntúl, hanem az Kegyelmetek maga jobbágyitúl is estenek...” (i. m. 611.)

⁸⁷⁹ „Jóllehet volnának ... okai, hogy a personalis insurrectióra [*személyes felkelésre*] az Nagyságod kívánságára nem léphetnénk, mindazonáltal látván az Nagyságod becsületes indulatját hazánknak szeretetiért, valamikor te Nagyságod kiszáll és az szükség mutatja, a kik arra való lesznek, készek vagyunk Nagyságod mellett személyünkben felülni.” (i. m. 610.)

⁸⁸⁰ „...minden kapu után az vitézeknek egy-egy köből zab adassék, annak felette minden kapu után tíz-tíz kenyér, úgy hogy minden köből zabért, kassaiért, den. 50 adassék. Annakfelette az kenyérnek az árát az élésmester ... megbecsülje...”

⁸⁸¹ Megtagadják. A barmok „...mind magunktúl, mind szegény emberinktúl az Nagyságod vitézi által elvitettnék.”

⁸⁸² „...könyörgünk Nagyságodnak azon, hogy Nagyságod az szabad városokat tartsa meg régi szabadságokban.”

⁸⁸³ (*in specie*: különösen, *taxa restantia*: a városok adójának hátráléka) „A mi az tavalyi és az idei restantiákat illeti, méltó, hogy az Nagyságod kívánsága szerint legyenek...”

IX. Az mi egyéb accidentiák [*jámulékos dolgok*] volnának, ... kikiről Kegyelmetekkel bővebben kellene tractálnom és végezni; ha az úristen egy kicsin idő alatt ellenséget valahonnan reánk nem hoz, Kegyelmeteknek minden statusoknak egy generalis gyűlést hirdettetek,⁸⁸⁴ holott collatis sententiis [*megvitatván*] mindenről úgy végezzünk Kegyelmetekkel, ki hazánknak megmaradására, istenünknek nevének dicséretére és minden rendeknek szabadságának megtartására lesznek. Igyekezvén azon, az én jó istenem gondviselése után az én Kegyelmetek között való létemmel szolgálhassak Kegyelmeteknek és hazámnak fejem főnnállásáig.⁸⁸⁵

C 64 Istvánffy a magyarországi hitújítás megindulásáról

(...) Nagy örömmel vállaltam el ezt a munkát, és megígértem, hogy az első alkalommal meg fogom írni Atyaságtoknak.⁸⁸⁶ Tudja meg tehát, II. Lajos királyunk idejében jött meg Németországból Luthernek a híre, de akik azt a szektát oltalmazták, vagy senki nem volt, vagy igen kevesen, és azok is, amiként lenni szokott, titokban és a fényt kerülve, minthogy a pesti gyűlésen, ha nem csalódom, az 1518. évben nyilvános végzéssel proskribáltattak és máglyára ítéltettek. Azután amikor bekövetkezett a mohácsi vereség sőt a legártatlanabb király pusztulása, a csatában pedig szinte az összes püspök leváratott és a királyság nyomorúságos módon pártoskodásoktól és belviszályoktól szenvedett, a püspökségeket is különböző világi emberek foglalták el erőszakosan, s nem akadt, aki a meg-ingó religiót helyreállítsa vagy védelmezze. Az egri püspökséget Perényi Péter Frangepán György halála után erőszakosan magának bitorolta; a nyitrai Török Bálint, a váradi Czibak Imre, az erdélyi fehérvárit Dobó Ferenc, a csanádit Perussich Gáspár, a pécsit Szécsenyi János, a győrit

⁸⁸⁴ Az egybegyűltek örömmel fogadják, de Bocskai addig is adassa vissza a vitézei által elvett javaikat, kárukat térítse meg, mindenkit tartson meg régi szabadságában. Válaszukat így zárják: „Miérthogy istennek kegyelmességéből az országok három bizonyos rendelésekkel birathatnak, úgymint elsőben az istennek ígéjének hirdetésével, másodikban külső ellenségektől fegyverrel, harmadban törvénnyel: Nagyságodnak könyörgünk, hogy az Nagyságod böcsületes tanácsa hazánkbeli urakból és fő nemes személyekből ékesíttessék. Azonképen az vitézlő rend is. Az elszökött szolgálk és jobbágyk az mely kapitányság és hadnagyság alatt találtnak, megadassanak.” (i. m. 610–611.)

⁸⁸⁵ MOE X. 606–608.

⁸⁸⁶ Pázmánynak, aki Pető Gábor révén megkérte, ha tudja, tájékoztassa, „mikor támadta meg a lutheri eretnkség először Magyarországot”.

pedig Bakics Pál. Másokat mások tartottak maguknál istentelenül elfogalva a két király szemhunyása közepette – bár katolikus fejedelmek, de a pártjukon buzgólkodókat meg nem engedett módokon is segíteni törekvők. A dolgok ilyen állapotában elsőként Perényi Péter adta magát ehhez a szektához, túrte, hogy fizetséggel meghívott lutheránus hitszónokok, mégpedig mindenekelőtt Kopácsi István és Rotarius Mihály a birtokain és mezővárosaiban gondtalanul forgolódnak. Példáját Drágffy Gáspár⁸⁸⁷ követvén Batizi Andrást és Dévay Mátyást, hasonlóképpen a lutheri szekta hitszónokait Erdőd mezővárosában⁸⁸⁸ és más birtokain nyilvánosan szónokoltatta és velük az eretnekség magjait vettette, maga is követte, nem lévén senki, aki azt megfékezze. Innen ugyane szekta is, mint szomszédos helyről, könnyen betört Erdélybe, és úgy tűnik, nem a legjobb, legnagyobb Isten igaz ítélete nélkül történt meg, hogy az eltorzult religió eme szerzői nem sokkal később a család magszakadásával gyökerestől kihaltak. A már tekintélyesebb származású Révay Ferencet is ugyanez a bukás mocskolta be, bár azt hallottuk, hogy emiatt Ferdinánd királytól keményebb szavakkal megszorítván tagadta azt. Eddig bizony senki sem merte megvallani, hogy ezen eretnekség követője, mégis a fejedelmek és mások hanyagsága rövid idő alatt azt eredményezte, hogy efféle szektások mágnások és fejedelmek által védetten nem haboznak nyilvános emelvényre lépni és kórukat⁸⁸⁹ elhinteni és a nyomorult népet félrevezetnek, sőt, hogy – bár az egyházak végül visszakerültek a püspökök irányításába – e baj szélesebben elharapódzni és a királyság nagyobb részét megragadni mégsem szűnik, mert a polgárháborúk és a belviszályok nagyobb alkalmat szolgáltatnak neki. Kevéssel később becsúszott⁸⁹⁰ a kálvinizmus is, valami Martinus Kalmarenius⁸⁹¹ beregszászi – ez a munkácsi vár tartozéka, abban az időben Petrovics Péter⁸⁹² tartotta, Ferdinánd

⁸⁸⁷ 1516–1545?, a Mohácson zászlótartóként meghalt országbíró, János fia.

⁸⁸⁸ 1545-ben itt tartották első zsinatukat Szatmár megye és a Szilágyság lelkészei.

⁸⁸⁹ *virus*, azaz *nyál*.

⁸⁹⁰ *irrepsit*, a csúszó-mászók és a bogarak tudnak *irrepere*, bizonyosan tudatos szóválasztása a történetírónak. Tacitusnál Tiberius Nero akarja kerülni annak a látszatát, hogy asszonyi cselszövés és Augustus szenilitása révén *irrepsisset* a hatalomba.

⁸⁹¹ Azaz Kálmáncsehi Sánta Márton.

⁸⁹² Arator szerint Petrovicsnak meghatározó szerepe van abban, hogy Erdélyben elterjedt a reformáció: „...az említett eretnekségek ugyanakkor vertek gyökeret Erdélyben is, mint Magyarországon és az alkalom is ugyanaz volt: János király halála után történt ez. ... Egész Erdélynek egyetlen püspöke volt, az is Magyarországra menekült s ott Ferdinánd a nyitrai püspökséget adományozta neki; ... Erdély kormányzójává a dalmata Petrovics Pétert választották, akit már megmételyeztek az eretnekek és eltántorítottak a

király engedte át valami egyezmények révén – pap avagy prédikátor vezetésével és kezdeményezésével, akit a mieink Sánta Marcinak szólítottak, képpromboló is volt, és amikor a templomban a szobrokat rombolták, állítólag valamelyik történetesen⁸⁹³ a fejére esett és úgy megütötte, hogy az okozott hatalmas sebtől alig hogy meg nem halt stb. Pozsony...⁸⁹⁴

C 65 Az 1605 áprilisában a szerencsi országgyűlésen fejedelemmé választott Bocskait eskütételre szólító beszéd

Miképen ez nagy látható világban az szent isten kegyelmes urunk fejedelmünk magát egyedől uralkodtatni mindenkor akarta: azonképpen bölcs rendelésből akarta, hogy az emberi társaság kezett is jó rendtartásnak okáért minden országok, tartományok és nemzetségek előtte járó fejedelemségek alá legyenek vettetvén. Mely dolognak véghetetlen bölcsessége szerint való rendelését ő szent felsége senkinek másnak nem engedte, hanem csak egyedül maga hatalmában tartotta. Ő szent felségének tulajdonítjuk azért mi es az mi elfogyott szegín nemzetünk felől való kegyes rendelését, melyet mostan hozzánk megmutatott és kit mi es mind fejenként igen nyilván tapasztaltunk sok okokból. Mert ez az Nagod által indultatott dolog minnyájunknak nyilván vagyon, hogy Nagodnak nem felfualkodásából, sem nem emberi telhetetlenségéből,⁸⁹⁵ hanem egy

katolikus vallástól. Mikor látta, hoy az erdélyi püspök elhagyta nyáját és Ferdinándhoz menekült, haragjában kiutasított minden kanonokot, szerzetest és katolikus papot s falvaikat és birtokaikat részben a fejedelmi kincstár javára elkobozta, jórészen azonban maga kaparintotta meg; ugyanígy járt el Váradon is, mikor a váradi püspök elmenekült onnét; mikor az eretnekek, e ragadozó farkasok, látták, hogy az erdélyi népet elhagyták igazi pásztoraik, nyomban ott termettek s a katolikusok templomait és plébániáit elfoglalták s mind máig birtokukban tartják.” (EÖ I. 149–150.)

⁸⁹³ Magyarra nem fordítható játék a szavakkal: *casu in caput ejus caecidis* (= *cecidisse*).

⁸⁹⁴ Pázmány levelei 1–2, latin.

⁸⁹⁵ Bocskai két hónappal korábban írta Illésháznak: „Én is pedig, ki az úristentől majd ugyan kedvem ellen, úgy mint ki elégtelenségemet ismervén szöllittattam és vonyattam erre, mindazáltal immár azon kegyelmes istenemtől könyörgésem által várván segítséget, és el is hívén, hogy ő szent fölsége megsegít bennünket, az ő tisztósága hazánk és nemzetünk mellett elkezdött dolgunkban semmit hátra nem akarok hagyni.” (TT 1878. 5.) Csáky István januárban megírta Nyáry Pálnak, Basta kérésére felkereste Bocskait, mi a kívánsága („...kívánsága uram Erdély és ahhoz az mi bíráttatott, mingyárást kész leszen vala szolgálni; az vele való uraknak, nemességnek egyenlő kívánságok, hogy az magyar nemzetséget ű fölsége hűtökbén, törvényekben, szabadsá-

kételenségből, kiből akkor semmi egyéb nem lehet, maga életének megtartásáért úgy indíttatott. Azolta pedig minden rendekhez oly szelígyességgel és engedelmisséggel viselte magát Nagod, hogy az is elég bizonyosság, hogy erőszakkal semmit magának venni és tulajdonítani Nagod nem akart. Ilyen nagy progressus és szerencse pedig, kikkel az nagy Isten az Nagod dolgát ez kevés időben megáldotta, minden emberi elmiket megfognak és megmutatják, hogy csak egyedől az nagy Istennek vezérlése volt Nagdal, az ki ezt cselekedhette. Mely dolognak mi kegyelmes urunk mind kezdetit és eddig való progressusát [*előmenetelét*] meggondolván, azt is pedig mi végre, tudniillik hazánk és nemzetünk szabadsága mellett az isten nevének tisztességének előmenetelire viszen. Legelsőben nagy hálákat adunk ő szent fölségének az ki minket erre az gyülekezetre egyben győjtött és egy szívvel lélekkel erre egyessé tött, hogy Nagodat mint a mi Magyar nemzetönből és atyánkiai kezől vérönket, tagunkat nagy szeretetből, szép egyességből, szabad akaratunkból urunkká, fejönkké és fejedelmönkké az mai napon választottunk. Elhívén azt biztonnyal, az mely nagy Isten Dávidot az juhok aklából, Mojzest az pásztorságból, Saulat az pórságból nagy királyokká választotta, szentelte és nevelte, ugyan azon Isten velőnk egyetemben Nagodat is az mikezettünk való fejedelemségre az mai napon szenteli, választja és confirmálja. De nem titkoljuk el kegyelmes urunk, sőt ez egész világnak akarjuk hogy nyilván legyen, hogy az mely fejedelmönk, királyunk Római császár urunk ő fölsége ennek előtte volt minekönk, fegyvert fogván hadai ellen, Nagodat választjuk helyette fejedelmönknek. Hanem az mint hogy hűti tartása ellen ő fölségének, mellyel Magyarországnak köteles volt, hitönkben és szabadságunkban megháborítottanak az ő fölsége után való generálisok, mi is Gál-Szécsben tavaly tett protestatiókn⁸⁹⁶ szerint

gokban megtartsa, ezentúl őket megújítsa. Ez két dolog meglévén ez mostani fegyver leszálina.”), Bocskay „...sok szókkal menté magát, hogy ő soha el nem szakadt volna ő felségétől, de erővel és az ő fölsége álgúival, fegyvereivel kergették el, nem tudott hova lenni, hanem úgy kellett ótalmat magának keresni.” (TT 1878. 823.) *Testámentomi rendelése* is így fogalmaz: „...ugyan az őfelsége álgúival, váraim foglalásával minden törvény nélkül elkergetének az őfelsége hívsége mellől, életem oltalmáért fegyverre fogván, az őfelsége hadai ellen egy szerencsét próbálván igaz ügyemben és nyilvánvaló igazságomban Isten megsegéte, oly áldást mutata dolgaimban, ki mind magam és minden emberi reménység kívül, mint Mózes régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bújdosó, számkivetett Jektét felvette és a népnek fejedelmévé, királyává tette, azonképpen engemet is először kegyelmesen nemzetimtől, kik hiteknék és régi szabadságoknak megkereséséért mellém támadtak volt, fejedelmévé választván...” (11–12.)

⁸⁹⁶ C60

az ő felségétől reánk vetett súlyos sententia ellen, kihez képest mindnyájan halálnak lettünk volna fiai, magunk oltalmában, generale Decretumunk [általános törvényünk] tartása szerint, életünkért, szabadságunkért fogtunk fegyvert ő fölsége ellen, Nagoddal kegyelmes fejedelmönkkel egygött, minthogy kéváltképpen minden törvény ellen az ő fölsége hatalmas és tisztin kívül való cselekedeti akkorban Nagodon nyilvánban grassált, kit ennek utánna is Nagoddal egy értelemből régi szabadságunknak oltalmáért, nem offensive, hanem defensive fejünk fennállásáig készek vagyunk és löszünk continuálni [folytatni]. Melyről magunk mentségére egész országbul nem sokára az egész keresztyénség kezében scriptumot [írást] akarunk bocsátani,⁸⁹⁷ kivel világosan minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk. Azért kegyelmes urunk, minthogy az nagy Istennek ebből hozzánk ilyen nagy jó kedvét és szép áldását tapasztaljuk, hogy igaz igyónkben Nagodat előnkben tükerül és finyes napúl adván az császár ő fölsége hadai ellen ilyen szép progressust adott legyen magunk szabadságának megkeresésére; hogy abban mind Nagodhoz eddig való serény és dicséretesen való forgolódásáért megmutassuk háladatosságunkot s mind penig hogy ennek utánna Nagod jó vezérléséből és igazgatásából, ugyan ezen elkezdett szándékunkban elől meheszünk, az mint mondám fejedelmönkké nagy szeretettel és egy szívvel választottuk ez mai napon, melyben hogy minnyájunknak szíve nyugalmos lehessen és tisztí szerint Nagod is mindenekben legitime procedálhasson [törvényesen eljárhasson], kérjük és kívánjuk egész országúl azt nagodtúl kicsintől fogva nagyig, nagy alázatosan, hogy Nagod minnyájunknak hallattára tegnapi napon való ígérete szerint solenniter az Magyarországi fejedelemségre az juramentumot deponálja,⁸⁹⁸ mely meg-

⁸⁹⁷ C66

⁸⁹⁸ ünnepélyesen ... az esküt tegye le – az I. János óta első magyar fejedelem ezt az esküt tette le: „Én Bocskay István Kis-Marjai, ki ez mai napon Isten kegyelmességéből, és az nemes böcsületes Magyarországon levő öszvegyült uraktól, nemesektől, az vármegyéknek nagyobb részétől és szabad városoktól, hozzám ingyen való szabad sokból akaratjából, szeretetéből, és régi szabadságoknak módja szerint való szabad választásokból választattam az magyarországi fejedelemségre, esküszöm az élő Istenre, az ki atya, fiú és szent lélek teljes szent háromság, egy bizony igaz Isten, hogy én az én magyarországi híveimet, kik az én birodalmam alá adták és adják ennek utánna is ő magokat, urakat, nemeseket, szabad városokat, minden rendeket, bódogokat és szegínyeket, szabadságokban és törvénynek minden cikkiben megtartom, az országnak közönséges velünk végezése és akaratja szerint. És az én alattam való ugyan ezen magyarországi híveimmel erőm és tehetségem szerint megtartatom. És ugyan ezen magyarországbeli híveimmel holtom napjáig egyet akarok értenem, el sem hagyom ő kegyelmeket, sem

levén, mi es annak utána mind az mostani győlésönkben előnkben adott kevánságárúl Magodnak és mind penig hazánknak több szükséges dolgairól mindent végezhezsönk az nagy Istennek segítségéből, kirúl kegyelmes Resolutiót is várunk Nagodtúl mint kegyelmes urunktól.⁸⁹⁹

A szerencsi kiáltványból

C 66

A magyar királyság, különösen felsőbb része panaszai és mentségei bizonyoságtételével Isten és az egész keresztény világ előtt

Szükséges, hogy Magyarország szomszéd keresztényei elismerjék és megvallják azt, amit az egész földkerekség megvallott, és amiről részben a történelmi emlékek is tanúskodnak, a magyarok több mint kétszáz éve kemény háborút viseltek a török nemzettel, [amiből] hol legyőzetten, hol győztesen jöttek ki, nyakszirtjükkel tartóztatták fel azok támadását és zsarnokságát, a körülöttük fekvő tartományokat és királyságokat saját legvirágzóbb és leggazdagabb királyságuk pusztulásával eddig megvédelmezték, miközben sajátjukat ontják, a szomszédos keresztények vérért őrzik, legkiválóbbaikat néha királyukkal és fejedelmükkel együtt elvesztették. Egyetlen, kicsit is ismert ház sincsen Magyarországon, amelyik ne siratta volna el igen gyakran valamely elesett vitéz férfiát: a szomszédos királyságok és tartományok védőbástyái voltak kelet felé és mindvégig mintegy áldozati bárányoknak tartották őket, akik a keresztények nyakától a szolgaság jármát állhatatosan távoltartják. Királyukkal, Zsigmond császárral Nikápolynál megütköztek Bajaziddal, a törökök császárával, ám szerencsétlenül, ott sokezer magyar halt meg. Albert királyuk halála után a töröktől háborúban kétszer legyőzetven százezer embert vesztek el a két csatával. Hunyadi János utószületett László király idejében ... megütközött a törökök császárával, kétszer leveretett. Végül Mohács mezején Szultán Szulejmánnal, a törökök császárával 1526-ban szerencsétlenül ütköztek meg, elvesztették ott királyukat Lajost királyságuk legkiválóbbaival [és] sokezer magyarral együtt. De ki fogja előszámlálni, annyi év alatt a törökök és a tatárok annyszor elkövetett betörései és dúlásai által hány miriádnyi nyomorult nép vágatott le, haj-

jó, sem gonosz szerencsékben, hírek és akaratjuk ellen. Isten engem úgy segítjen. Amen.” (MOE XI. 155.)

⁸⁹⁹ MOE XI. 152–154.

tatott el örök szolgaságba, semmisített meg és pusztított el tüzzel-vassal? Pedig a törökök által néhányszor a magyarok még arra is igen komolyan bujtogattattak, hogy lépjenek velük örök szövetségre és barátságra, különösen pedig abban az időben, amikor a lengyelekkel a törökök valami békét és százéves fegyvernugvást végeztek el. Azután Ferdinánd császár és királyuk idejében, amikor maguk a törökök menesztettek ezzel kapcsolatban különleges és ünnepélyes követséget a magyarokhoz és Ferdinánd királyhoz, de ezután sem felejtették el őket titokban bujtogatni. Mégis a magyarok, derék vitézek, igen hűségesen és állhatatosan inkább akarták háború közepette religiójukat megtartani és védelmezni, és a maguk és maradékaik számára halált szerezni, sőt a legkeservesebbeket is vállalni, mint a keresztény néptől elpártolni. Ezért is vetették meg a békét a törökkel. Most pedig minden várakozás mellett a keresztények ama ércfala – és amit nem lehet eléggé siratni, ez nem az ellenség gépezeteitől romlott szét, nem rosszakarói erejétől hanyatott széjjel és zúzatott össze, hanem attól, akinek az élharcosnak kellett volna lennie és akit szabadító-nak és bosszúállónak gondoltak, csaknem aláásatott és végromlást szenvedett el, Rudolftól, mondom, választott és esküdt királyuktól, akit egykoron a magyarok annyira repesve kívántak és választottak meg sőt ünnepi menetben az osztrák hercegre helyezték a királyi diadémot és miután az esküvel erősítette meg jogait és szabadságait, Magyarország királyaként köszöntötték fel...⁹⁰⁰

C 67

Illésházy István a felkelésről

(...) ...az én kövés tetszésem szörint, az mint ez ideig, most is császárnak alázatosan adna választot, és mentse fölséged magát, hogy sem ez köröszten vérontásnak, sem az ő fölségétől való elszakadásnak semmi okot fölséged, sem az magyarok nem adtak volna, hanem az kamara, az ki az országnak minden törvényét, szabadságát elrontá⁹⁰¹ s az papi tanács, az kik löjkünkben, hütünkben fegyverrel és nem tanítással kergetének, az fölséged kapitányi, az kik elrontának, dúlának, fosztának bennünköt; kiről mind publice s mind privatim sokat panaszkodott az szegín ország fölségednek, de fölséged soha nem hallgata meg bennünket, sőt végre nem törvénnyel, hanem fegyverrel, haddal, álgyúkkal

⁹⁰⁰ MOE XII. 168–184., latin.

⁹⁰¹ 921

kezdének hozzánk az felséged kapitányi várainkat, jószáginkat elfoglalni, az mint az Illésházi Istvánét és egyebekét, végtére az te felségedét⁹⁰² is. Magát az fegyver ellen omni jure [*minden jogon*] szabad volt ótalmazni, hiszem, ha mi vétke volt volna fölségednek, törvénynyel költett volna meglátni, nem fegyverrel, sőt hogy megótalmazta magát fölséged az veszedelemtől, ő felsége causa non cognita [*nem ismervén az okot*], az mint hogy subditusi [*alattvalói*] között illett volna megtudni, ki adott okot ez háborúsághoz, hanem mingyarást Basta Györgyét ő felsége mind az bűnesre s mind az büntelenre egyaránt reá küldé nagy hadát. Ez minemő nagy kegyetlenséggel, mind kicsint, nagyot, urakat, nemeseket ölt vágott, égette az országot, előszmlájni, az kinek kegyetlenségétől, tam diuino, quam humano et ipso jure nature [*mind isteni, mind emberi, s maga a természetjog szerint*] az mivel lehetett, nemde méltán készerítettek az veszedelemtől magokat ótalmazni; még az oktalan állat is ótalmazza az veszedelemben magát; előlszámlájni revideden, az magyar nemzet menyit sokat szolgált, szenvedett az köreszténségnek, nem érdemlették ez nagy romlást ő fölségétől, főképen minemő nagy örömmel, nagy bizodalommal választák előszer is az magyarok ő fölségét királyjokká, sőt im mind azúta sem vötte le ő felsége fegyverét ustorát rólunk, hanem még most is fegyverrel tűzzel persecuálja [*üldözi*] az szegín országot, égeti és rontja ő felsége, kit nem ölégge sirathat és bánhat az szegín magyar nemzet, hogy az ő királyjok, gondvisselőjek és atyjok ilyen nagy haraggal és keménységgel⁹⁰³ nem szűnik meg rontani, kergetni az ő híveit, és hogy csak meg sem akarja azokat érteni, ki bűnes, ki nem, hanem fegyverrel, haddal vagon rajtunk, exterminálni⁹⁰⁴ akar. Az scriptumnak,⁹⁰⁵ az kiben panaszolkodnak az magyarok, most ok lévén hozzá jó részét mentségünkért írva köllene neki küldeni, látná meg minden ember, maga is az magyarok büntelenségét, és az maga istentelen gubernatióját [*kormányzását*], és hogy nem az magyarok, hanem mindeneknek csak ő maga az oka.

⁹⁰² E szó most természetesen nem Rudolfra, hanem az 1605 június 6-án kelt levél (TT 1878. 8–10.) címzettjére, Bocskaira értendő.

⁹⁰³ A levél utóiratában olvasható: „...az császár úgy meg keményítette szívét az igazság ellen, hogy nem akar békességet, ha el veszti minden országát is, azt mondja, hogy bosszút áll az magyarokon; azért keményítette szívét meg az isten, hogy meg akarja rajta hatalmasságát mutatni mint Farahón.” (i. m. 13.)

⁹⁰⁴ Jelentése *kiűzni*, de van *elpusztítani* értelme is.

⁹⁰⁵ A szerencsi kiáltvány (C66) ez az írás?

Az mi pedig ez háborúnak leszállítását és az békességet illeti, annál semmi jobb és istenes dolog nem lehetne,⁹⁰⁶ mert ha az végét nézzük ennek, ha veszjük, az egész magyar nemzet semmivé lesz és elvesz, ha pedig nyerjük is és az török győzelmet veszen az köresztényeken, az is nehéz,⁹⁰⁷ sok köresztény vérontás lesz... az pogány birodalma alá akadni köreszténnek, az is nagy ustor példa... (...)

⁹⁰⁶ Június 19-én kelt levelében így ír erről: „Bizon dolog, hogy az békességnél semmi nem volna jobb, mert az török ha fölséged erejével meggyőzi is a németet, Bécset megveszi, és felőly változik Magyarországon, az sem lesz jó az magyaroknak, mert az török nem tartja meg hűtét, és ő másnak országot nem veszen, társot, szabadságot nem szenvedhet; ha pedig az győzelem az németé lesz, egy magyart sem hadnak élni; legjobb lenne talám, ha az törökkel is és fölségeddel is megalkudnának, ne omolna az köresztén vér, ne pusztólja az föld, ne vethetne az köreszténség is fölségedre; de én ez jó dologban nagy akadékat látok, kettőt, egyiket, hogy az császár fogadásának nem hihetni, szóval és levéllel való assecuratióját [*biztosítását*] meg nem szokta tartani, másikat, az békességnek conditiót.” (i. m. 14.) A feltételekkel kapcsolatban írja ugyane levelében: „...jó volna egy előszer az Tiszáig maga birodalma alá kérni az országot; míg Erdélbe fejedelem vala, nem mernek vala az németek így düheskedni az magyarokon; másik, hogy az országnak minden szabadságát megadja, az végházakat magyar kapitánoknak adja, jószágot se tisztól, se zálogban, se öregben német mint idegen nemzet ne birhasson, az decretomban és articulusokban [*törvényben és cikkelyekben*] az régi ország törvénye ellen való végzéseket megemendalni [*kijavítani*] és semmivé tönni...”. Rudolf, miután hiába kért külföldről pénzt a Bocskai elleni háborúhoz, két hete nevezte ki a Bocskaival való tárgyalásokra biztosokul Forgách Zsigmondot, Thurzó Györgyöt és Pogrányi Benedeket.

⁹⁰⁷ Szeptember 25-én, amikor már folynak a tárgyalások, de közben Esztergomot ostromolja a már negyvenezer keresztényt elvitt török, folyik Érsekújvár ostroma is, Bocskai pedig Erdélyben van, így ír neki Illésházy: „Az istenért kérem fölségedet, ... siessen följönni Kassára, ... az fölséged mellé támadott magyar nemzet mind országostúl ne vesszen el az pogán miatt, ilyen mód nélkül, ne gyalázzanak ez világi minden nemzet-ségek bennünket, és ne szidalmazzan az posteritas is bennünket, az kronikának is ne hagyjunk rút nevet utánnunk, nám az németek egész Erdélylyel kínálják fölségedet, ezután is megtalálja fölséged Erdélyt, de ha Isztergam és Ujvár az pogán kezében akad, ide hátra másképen fog parancsolni és hozzánk látni, könnyen elveheti az többit is eből tőlünk. Ez az Erdély sokszor ártott Magyarországnak, de nagyobbab nem, mint most fog ártani, ha fölséged föl nem siet onnan: az isten előtt és ez világ előtt is nagy számadása leszen fölségednek, ha így fog elveszni Magyarország.” (i. m. 22–23.) **951** Egy 1605. november 1-én Homonnainak írt levélben olvasható: „...a vezér azt mondta volna: marakodjanak csak az német és magyar az csonton, én farkas leszek és az prédát megosztom köztök...” (TT 1878. 837.)

Bocskai megígéri Lippa és Jenő várának átadását

C 68

Én, Magyarország királya, Erdély fejedelme Bocskay István téged mindenek előtt dicsérlek és a legalázatosabb hálaadással isteni és felséges nevedet magasztalom. Továbbá, miután isteni akaratból és Erdély főjeinek egyetemes egyetértéséből a germánoknak felmondtunk, magunkat a leghatalmasabb Imperátor, Ahmed szultán hűségére alkalmazva, határozottan fogadalmat tettünk a mondott királyság mágnásaival és a magyar királyság főbbjeivel, mindannyiunk hűségének bizonyítására az őhatalmasságának a Rákos-mezőn felvert táborába vettük magunkat, ahol nem csak a legkiválóbb megbecsüléssel fogadott minket a nagyvezír és fő generális, hanem minden, ami ugyane hatalmasságtól kéretett és nekünk tisztességgel megküldetett, a földkerekség szeme láttára ünnepélyesen eligazíttatott, őhatalmasságának e súlyos kegye minket utolsó lehelletünkig az ő hűséges szolgálatára kötelezett.

Közben, miként ez előbb elmúlt évben, isteni kedvezéssel győzelmet nyervén az ellenségen tisztaságunk jeléül igen jeles foglyokat⁹⁰⁸, királyi lobogókat és más különleges eszközöket küldtünk főkövetünk, Korláth István által a fényes portára, így hűségünk további tanúsítására is, mindazokat a várakat, amiket az előző háború kezdetén a lázadó Báthory Zsigmond fejedelem Borbély Györgyöt elküldve magához ragadott, név szerint a temesvári kerületben Jenőt, Lippát és egyéb várakat és a körülöttük fekvő kastélyokat rögvest, miután innen Kassáról Váradra megérkeztünk, nem fogunk onnan Erdély felé tovább mozdulni, amíg mindazokat, amik már megígértettek, át nem adjuk kedvelt testvérünknek, Bektes basának, aki, miután mindent kezéhez vett, a miénkkel együtt ünnepélyes követségbe lesz küldve, s rajta keresztül fog megmutatkozni kívánt hűségünk. Ezen ügy erejére titkosabb pecsétünkkel és saját aláírásunkkal megerősített levelet küldtük el legkiválóbb testvérünknek, a mondott nagyvezírnek. Kelt őhatalmassága rákosi táborában, 1605-ben.

Magyarország királya, fejedelme Erdélynek
Bocskay István⁹⁰⁹

⁹⁰⁸ Pray latin nyelvű megjegyzése (feltehetően a C71 alapján): „Ezek között volt hat, különösen szép germán gyermek.”

⁹⁰⁹ Pray III 280–282. Nr. 90., latin.

C 69 Bocskai nemességet és földet ad a hajdúkatonáknak

(...) ...figyelembe véve ilyen és annyira dicső, örök emlékezetre méltó érdemeiket,⁹¹⁰ hajdú vitézeinket összességükben és egyenként mint régi szabadságunk bátor megmentőit, hogy a haza javáért önfeláldozóan végzett egykori munkájuknak és viszont irántuk való háláknak emléke megmaradjon az utódok előtt is, és hogy abban a hazában, amelyért harcoltak, kiemelkedő megtiszteltetést, szabadságot és kiváltságot nyerjenek, ... úgy döntöttünk,⁹¹¹ hogy valamennyiüket külön-külön és kifejezetten, nevezetesen pedig jelen levelünkkel számszerint kilencezerkétszázötvennégyüket ... a paraszti és nem nemes állapotból és helyzetből, amelyben születtek és eddig voltak, kegyesen ki kell emelnünk és Magyar- és Erdélyországunk igaz nemeseinek társaságába és sorába kell számlálnunk, sorolnunk, felvennünk és befogadnunk, mint ahogyan számláljuk, soroljuk, felvesszük és befogadjuk, azzal a világos rendelkezéssel, hogy említett katonáikat és mindkét nembeli összes örökösüket és leszármazottaikat igaz, született és kétségtelen nemeseknek kell tartani és tekinteni. Igazi és tökéletes nemességük jeléül pedig ... ajándékoztuk és engedélyeztük a következő címet vagy nemesi jelvényt: Tojásdad alakú, égszínű pajzs, amelynek a belső szélén vagy peremén szintén tojás alakúra összegörbült, farkát nyakára háromszor visszahajtó arany sárkány húzódik végig, a sárkány hasán világosan és tisztán vörös kereszt látható, ezt saját nemzeti címerünkben irántuk való kegyünk és jóindulatunk bizonyítására kívántuk nekik ajándékozni. A sárkány által bezárt területen, vagyis a pajzs közepén páncélos férfi jobbkar friss vértől pirosuló kardot forgat, a kard markolatánál pedig a meggyújtott puskaportól elsült és a golyót kiröpítő puska látható. A kard egyik oldalán füsttel kevert hatalmas láng nagy lobogással ég, amely az ellenség ijesztésére szolgált és nemegyszer győzelmet hozott katonáinknak, másik oldalán pedig a csillogó hajnal pirosuló öléből kiemelkedő arany nap ragyogó sugarakkal dicsőséges fényben látszik hajnaltájban történt első nagyhatású győzelmünk emlékére. A pajzs fölött nyitott katonai sisak van, tetején drágakövekkel és gyöngyökkel gazdagon díszített királyi koronával, ebből aranyozott karddal övezett és borostyán koszorúval ékesített katona

⁹¹⁰ Előtte az oklevél felidézte az Álmosdnál, Osgyánnál, Edelénynél vívott csatákat, valamint a hajdúk beütéseit Morvaországba, Ausztriába, Stájerországba, ezek következtében „...a császári felség külön követei útján a magyar nemzettől békét kért...”.

⁹¹¹ Még a korponai gyűlésen.

látható, jobbában csupasz tört, baljában ugyanilyen szablyát tart, és ahogyan illik a szabadság elnyerésének örömeire ujjongva diadaléneket énekel és győztes fegyvereit önfeledten villogtatja. A sisak csúcsáról pedig az egyik oldalon vörös és kék, a másik oldalon pedig arany és ezüst színű takarók vagy szalagok omlanak le és a pajzs mindkét szélét vagy peremét nagyon szépen körülveszik és ékesítik, ahogyan mindez jelen oklevelünk közepén a festő ügyes kezével és művészetével világosan kifejezve és lefestve látható. Hozzájárulunk és megengedjük, hogy az ismertetett címert vagy nemesi jelvényt, címert használó más igazi és címeres nemesek módjára mindenütt: ütközetben, kopjatorésen, tornán, párbajban, bajviadalon és egyéb mindenfajta nemesi és katonai gyakorlaton, továbbá pecséteken, zászlókon ... és mindenféle tárgyon ... viselhessék és hordhassák (...)

Hogy pedig említett katonáink szétszórtan és bizonytalan lakóhelyükön el ne kallódjának, vagy mások igazgatása alá ne kényszerüljenek, hanem mindenkor és minden időben meghatározott helységben, kerületben, állandó lakóhelyen egy tömbben – Erdélyben lakó hűséges székelyeink szokása szerint – minél alkalmasabban, hasznosabban és gyümölcsözőbben szolgálhassanak, készenlétben és felkészültek legyenek, Szabolcs megyében levő, azelőtt tokaji várunkhoz tartozott és birtokolt egész és teljes Kálló mezővárosunkat, Nánás, Dorog és Varjas elhagyott úgyszintén egész és teljes falunkat, továbbá Hadház, Vámospércs, Sima és Vid faluban levő birtokrészeinket, azután egészében minden királyi jogunkat ... összes haszonélvezeteikkel és mindenféle tartozékukkal ... említett 9254 katonánknak, örököseiknek és mindkét nembeli összes leszármazottaiknak azzal a feltétellel adtuk, adományoztuk és ajándékoztuk, hogy ők, összes örököseik és leszármazottaik nekünk, Magyar- és Erdélyországunknak előzetesen eskü letételével kötelezettséget vállalnak, hogy más adományos nemesek szokása szerint parancsunkra vagy utódaink parancsára jó fegyverekkel és hadieszközökkel felszerelten mindenfajta, vagyis általános és részleges hadfelkelésben kötelesek és tartoznak jelen lenni, és a hazának hűségesen szolgálni. Egyszersmind irántuk való fejedelmi bőkezűségünk további bizonyítására a Szabolcs megyei említett Kálló mezővárost, Nánás, Dorog és Varjas falvakat, és a Hadház, Vámospércs, Sima és Vid falvakban levő birtokrészeket és valamennyi tartozékukat minden bér, taksa, rendes és rendkívüli adó, hadiadó és kamarahaszná fizetése, valamint tized, kilenced, bármilyen termékek szolgáltatása, a parasztokra és a polgárookra kötelező minden munka végzése alól örökre fölmentettük és mentesítettük. (...)

Kelt Korpona szabad városunkban az Úr 1605-ik évében, december hó 12-ik napján.

István saját kezűleg⁹¹²

C 70 Az 1606. február 9-én kelt, első bécsi egyezményből

*Az elsőhöz.*⁹¹³ A religió ügye Magyarországon mindenütt abban az állapotban hagyassék, amiben a néhai isteni Ferdinánd és Miksa és egyéb, Magyarország igen boldog emlékezetű, igen kegyes királyai idejében volt.⁹¹⁴

Az 1604. évi végzésekhez az országgyűlésen kívül és az országlakók egyetértésének hozzájárulása nélkül ő császári és királyi felsége által hozzácsapott utolsó törvénycikk pedig a többi cikkelytől elvétessék és elkülöníttessék.⁹¹⁵

⁹¹² Sinkovics I. 339–344.

⁹¹³ Bocskayék feltételeit a korponai gyűlés fogalmazta meg, a februári egyezmény ennek a pontjaihoz illeszkedik. A korponai gyűlés 1605. december 3-án kelt végzésének (MOE XI. 482–494., latin.) első pontja: „Kívánjuk a szent császári felségtől, hogy a római, a lutheránus és helvét, vagy amint hívják, kálvini religió szabad gyakorlatát nekünk megengedje, egyszersmind biztosítson arról, hogy a jövőben minket azokban a legkevésbé sem fog háborgatni.” Kívánják még, hogy a szabad városokba is térhessenek vissza az elűzöttek, lelkipásztoraikkal együtt, valamint, hogy a II. Lajos korabeli törvényt a lutheránusok megégetéséről meg a XXII. cikkelyt – s bármilyen más protestánsellenest – országgyűlésen érvénytelenítse az uralkodó nyilvános ediktumban.

⁹¹⁴ Khlesl február 11-én kelt levelében nem tartja aggasztónak az egyezmény vallási cikkelyét: kénytelenek voltak egyezkedni, hogy az Ausztriát, Morvaországot stb. fenyegető háborút elhárítsák, mert a kincstáruk üres. A *mindenütt* értelmét Ferdinánd és Miksa korához köti, az elvesztett birtokok visszaadása a katolikusokat erősíti, s ha a magyarok letették a fegyvert, az uralkodó megbékélt a törökkel, nem lesz többé a magyaroknak hová menekülniük és kinél segítségért siránkozniuk. (MOE XI. 864–871., latin.)

⁹¹⁵ „Mely válaszon csak egy általjában avagy simpliciter (minthogy sok kétséges és homályos dolgok is látszanak benne) nem nyúghatunk úgy meg, hogy újonnan ne kellessék sok okáért ő Fölségek előtt replikálnunk”, írják az 1606 tavaszán a februári egyezmény megtárgyalására Bocskai által összehívott rendek Kassán, s a februári egyezmény cikelyei szerint haladva megfogalmazzák azokat a követeléseket (MOE XI. 809–825.), amelyek a „bécsi béke”, azaz a nyári kiegyezés alapjai lesznek. Az első cikkelyt elvetik ebben a formában, mert a szabad vallásgyakorlat engedélyezéséről már korábban biztosította őket a király, ráadásul Ferdinánd és Miksa idejében „...nagy háborgatása és öldözése volt itt Kassán is, egyéb helyeken is az Evangelikusoknak...”. (A radikálisabb megfogalmazás szerint: „...ami módon csak ártalmukra lehettek ugyanis az evangélikusoknak, azt nagy serénységgel megtették, belőlük nem az Evangélium vallásának kiirtá-

A másodikhoz. Különböző nyilvánvaló és súlyos okok miatt mindkét rész azt látta jónak, hogy a törökökkel és a magyarokkal egyszerre jöjjön létre a béke,⁹¹⁶ különösen, mivel sem a törökök a magyarok nélkül, sem ezek a törökök nélkül megegyezni és békélni nem akarnak. Közben pedig a fegyverszünet maradjon, ahogy kihirdették.⁹¹⁷

*A harmadikhoz.*⁹¹⁸ Választassék nádor az ősi és szokott módon és a királyság ősi végzései szerint, azzal a szabályozással mégis, ha ezt a király-

sára irányuló akarat, hanem csak az arra való fakultás hiányzott...”. – MOE XI. 753–754., latin) Kívánják tehát „az vallásnak keresztyéni herdetésének és tanításának szabadságát” a királyságon belül mindenütt, a mezővárosokban is. A huszonkettedik artikulussal kapcsolatban nem a törvénykönyvtől való elválasztását (*separare*) kívánják, hanem újólag megerősítik, hogy minden, az evangélikusok ellen hozott cikkelyt el kell törölni. (Nehéz volt Kassán egyezsége jutni, egy radikálisabb csoport a februári egyezményt szóról szóra haladva értelmezvén már az elején kifejezte nemtetszését. Az egyezmény bevezetőjében az áll, hogy Bocskai és a magyar rendek elküldték követeket a főherceghez „a minap támadt mozgalmak és zavargások elrendezése végett” – ezt e csoport sérelmesnek találva többek között így fogalmaz: „Nem rossz céllal lettek ugyanis a fegyverek felvéve, hanem hogy a tiszta religió és az ősi politikai szabadság megőriztesék.” Illésháznak és Mladossewithnek kellett volna tehát „...a felkelés igaz okát feltárni...” a tárgyalások során. (MOE XI. 752., latin.). Kassán, amiként Bécsben is, de természetesen ellenkező értelemben, Illésházyékat rengeteg szidalom érte, itt voltak ők németesek, sikkasztók stb. (Az tény, hogy még 1605-ben reverzálist adott az uralkodó iránti hűségéről Illésházy.) Amikor a gyűlés után eljön, így ír nejének, Pálffy Katának: „Én a mai napon Kassáról, a purgatóriumból elindultam és eltávoztam.” A gyűlés feszültségét jellemzi Pálffy Katának Thurzó Györgyhöz május 11-én írt mondata: „Bocskai úr a hajdúk vezéreit meg is akarta fosztani életüktől a gyűlésen, de a királyság nem engedte meg, hogy ez megtörténjék.” (MOE XI. 601., latin.) Illésházy a tárgyalások hónapjaiban azok kudarcának következményétől leginkább Magyarországot féltette. Április 10-én ezt írja a király egy tanácsosának: „Ő császári felsége teljesítse királyi és atyai tisztét, és ne hagyja, hogy a jögtalanságok vagy Bocskai személye megrohanják, hanem a keresztyén közösség közjává tekintse, és ne méltóztassék az orvosolható dolgokat az orvosolhatatlanok elébe helyezni. A maguk idejében ugyanis mindazok, amik Bocskai úrnak jó feltételekkel átengedtetnek, visszaszerezhetők lehetnek; ha azonban Magyarország egyszer elveszett, aligha szerzik valaha is vissza. Sőt, néhány év után maguk is törökké lesznek, miként a boszniaiak...” (MOE XI. 613–614., latin.)

⁹¹⁶ Illésháznak 1605 szeptember 31-én (?) írt levelében olvasható: „...az magyarok megmaradásának és békességének az fundamentoma az törökkel való békesség, anélkül heában békellünk az németekkel, az törökkel való hadakozás ismég az előbbi veszedelemben hozna bennünket.” (TT 1878. 23.)

⁹¹⁷ A kassai országgyűlés: „...jól és illendőképpen resolválta magát ő Felsége...”

⁹¹⁸ A korponai gyűlés kívánsága az, hogy a nádori méltóságot az 1542:XXVIII szerint töltsék be, mindjárt az országgyűlés elején. (E cikkely szerint szükséges lenne nádort választani, de mivel az csak teljes országgyűlésen választható, ezúttal a nádort annak

ság közönséges országgyűlésen összegyűlt karai és rendei akarnák, és hogy ő ne csak ő császári és királyi felségének, hanem az az idő szerint az ő legfőbb kormányzójának is alatta legyen és ezek tudomása nélkül semmi nagyobb jelentőségű ügyet ne tárgyaljon.⁹¹⁹

Ami pedig a személynök választását illeti, mivel Lippay János az idézett törvény szerint az ülnök és tanácsos urak szavazatából lett ő császári és királyi felsége által kiválasztva és ezután az 1604. évi általános gyűlésen – miután a pecsét neki törvényesen átadatott és ő maga ünnepélyesen letette az esküt – ki lett hirdetve és el lett fogadva, a jövőben is a személynök mindig az előbb mondott törvénycikk szerint választassék ki.⁹²⁰

*A negyedikhez.*⁹²¹ Mivel Magyarország koronája a királyság e mostani igen zavaros állapotában Magyarországon biztonságosan nem őrizhető, elvégezték, hogy azt ő császári felsége méltóztassék Ausztriába, valami biztonságosabb és Magyarországgal szomszédos helyre vitetni.⁹²²

bírói jogkörében helyettesítő alkalmas személyt válasszon a király. 1554-től ismét van nádor, Nádasdy Tamás, de 1562-ben történt halálától az 1608-as országgyűlésig nem lesz.) Így válassza ki az uralkodó a személynököt is, mégpedig Ulászló VI. dekrétumának (1507) IV. cikkelye szerint. Ez azt tartalmazza, hogy ha az ülnöknek választott vonakodnék tisztét elfogadni, javadalmait vagy birtokait veszítse, a király bírói pecsétje pedig egy jogban jártas világi személynél legyen.

⁹¹⁹ A kassai radikálisok ezt elvetik, a nádor „...hasonló lenne a kertek Priapos istenéhez, akit a verebek és más madarak első pillantásra félnek, aztán pedig fejére és orrára ülnek és lerondítják.” (MOE XI. 755., latin.)

⁹²⁰ Vajon a kormányzó teljhatalmát Mátyásnak volt nehezebb elfogadtatnia Rudolfal, vagy Illésházynek Kassán? – teszi fel a kérdést Károlyi. A kassaiaknak mindenesetre nem kellett: „...mi kívánságunkba noha nem idegen kedvét mutatja mi hozzánk ő Főlsége, de akadályt hoz előnkbe ezzel országunknak szokása és rendtartása ellen, hogy az palatinus előtt gubernátort akar ez végre constituálni ő Főlsége...” Azzal akarják a kassai rendek elhárítani a kormányzói méltóságot (Mátyás főherceget), hogy az idegen tőlünk, csak a király kiskorúsága idején volt ilyen (Ulászló halála után, V. László gyermekéidején Hunyadi János 1446–1452 között volt gubernátor), s nem lehet a nádor méltóságát csorbítani az egyezményben megfogalmazott korlátozással, végtére a nádor nem egyéb kormányzónál: „...az régi királyok mindenkor per palatinum administrálták és gubernálták [nádor által igazgatták és kormányozták] az országot.” A személynök megválasztásánál eltérnek a korponai végzéstől: az ország rendei szavazatával legyen betöltve e méltóság, Ulászló VI. dekrétumának (1507) V. cikkelyére hivatkoznak: a királynak csak az ülnökök és a királyi tanács tagjai tanácsával tett intézkedése érvényes.

⁹²¹ „A királyság koronája a királyságban őriztessék a királyság ősi szokása szerint... Kívánjuk tehát őfelségétől, hogy hozassa Pozsonyba és magyarok őrizetével őriztesse.”

⁹²² A kassaiak köszönik a korona Ausztriába hozatalának felajánlását, de kérik a királyt, Pozsonyba hozassa, majd ők vigyáznak rá.

Az ötödikhez.⁹²³ A kincstárnok vagy a királyi jövedelmek átvevője vagy prefektusa vagy akármiként is nevezzék végül, társaival együtt a királyság kormányzásának egyetlen részébe se elegyítse magát, hanem csak a királyi és a koronajövedelmekre viseljen gondot: sőt, hogy ezután mindig magyarok, mégpedig világiak választassanak, azt is elvégezték; valamint az országlakosok választthassák ki azokat, akiket átvevőkül akarnak vagy dikátoroknak a közönséges adózáshoz, a korábban megszokott módon. Hogy pedig a tisztelendő egri püspököt a mondott ügyben száműzetni kívánják, azt a jog szelleme nem diktálja, mivel senkit sem szabad elítélni, ha meg nem hallgatták és rá nem bizonyítottak, még kevésbé büntetni. (...) ⁹²⁴

A hatodikhoz.⁹²⁵ Nehogy a szent császári és királyi felség autoritását és hatalmát valami kisebbitse, marad az ő döntésén püspököket kiválasztani,

⁹²³ „Nem ok nélkül kívánjuk, hogy a kamarák szűnjenek meg... Senki sem fogja ugyanis tagadni, hogy a mi pusztulásunk, a törvények és a jogok megrendülése bővizű forrásainak bizonyultak azok, élükön Szuhay Istvánnal és Mikáczi Miklóssal. Mivel pedig a királyság nyilvános végzéseiben megmásíthatatlanul van elrendelve, hogy akik a haza jogai és szabadsága ellen adnak tanácsot a királynak, azokat a haza nyilvánvaló árulónak kell tartani is, ítélni is, ezért kívánjuk az egész királyság nevében öfelségétől, hogy e kettő örök száműzetéssel sújtassék és közönséges végzés óvjon attól, hogy e királyságba belépni merészeljenek vagy az nekik szabad legyen, és mások számára is a dolog örök emlékezetére velük állíttassék példa, különösen pedig Szuhay Istvánnal, aki gögje és arroganciája révén szerzője és fő oka volt Erdély elvesztésének és öfelségétől való elidegenítésének.” A pozsonyi és a szepesi kamara ekkor a leggyűlöltebb intézmény volt az utóbbi évek birtokpereiben játszott – egyébként nem mindig törvénytelen – szerepe miatt. A cikkely ügyel tehát a törvényességre, de a folytatásban a perbe fogás lehetőségét is meghagyja, továbbá közbenjárást ígér Bocskainál Mikáczi kiszabadulása érdekében.

⁹²⁴ Minthogy a király helyeselte kívánságukat, a kassai rendek ebben megnyugszanak, csak kincstárnoknak született magyarok, indigenák és világiak választassanak. Szuhay és Migazzi ügyében viszont nem engednek a korponai kívánságokból, örökös száműzetésüket ismételtlen kérik. (A radikálisok fogalmazásában még ez állt Szuhayról: „...az oly súlyos gáztett miatt, amit a hazája ellen elkövetett, méltó és jogos lenne, hogy az a ház, amelyikben megszületett, mások okulására alapjaiban romboltassék le és az utókornak emlékezetül oszlop állíttassék, s legyen arra ráírva: *itt született a haza árulója, s gyalázatos, aki e helyen házat építene.*” – MOE XI. 757., latin.)

⁹²⁵ Korponán azt kívánják a királytól, hogy ne kreáljon több címzetes püspököt (Károlyi szerint a latin szövegben fogalmazási hiba van, a helyes értelem: csak olyat, amelyiknek), mint amennyinek egyházmegyéje van, „és ne püspökök és papok révén, hanem világi urak, bárók és nemesek révén irányítsa és kormányozza e királyságot ... és az ispánságok tisztét püspököknek ne adományozza”. Ezen felül említik Modort, Bazint és

ahányszor akar, mindazonáltal a [királyi] tanácsba mások, mint olyanok, akiknek saját püspöki egyházuk van vagy más birtokjoggal rendelkeznek, be ne bocsáttassanak...⁹²⁶

A hetedikhez.⁹²⁷ Maradjanak meg a szentszékek...⁹²⁸

Szentgyörgyöt, ezeket és más hasonlóan paraszti mezővárosokat a király ne ültesse az országglakók közé, hanem, amint eddig, ne rendelkezhessenek szavazattal.

⁹²⁶ A tanácsba bekerültek között pedig a nemesi származásúaknak nagyobb tekintélyük legyen – Szuhay hentes, Mikáczi paraszt gyereke volt. (Címzetessé vált prelatura a kalocsai érsekség, a boszniai, a csanádi, a tinini, a pécsi, a szerémi, a váci, a váradi püspökség.) E cikkely is tiltja a püspökök ispánságát, ha azok nem tudják bemutatni a következő országgyűlésen az ezzel kapcsolatos privilégiumukat vagy nem már ősidőtől fogva létező szokás szerint járnak el (az addigi gyakorlat: a két érsek, az egri, a győri a veszprémi és a nyitrai püspök viseli a megfelelő vármegye ispánságát – ha nem lenne a Hódoltság, és be lenne töltve az esztergomi érseki szék). Modor, Bazin és Szentgyörgy ügyét a következő országgyűlésre halasztják. A kassaiak a cikkely egy részét elfogadták, de hozzátették, hogy a püspököket a királyi tanácsba ne bocsássa be a király, az ország igazgatásában ne vegyenek részt, ispánságot ne viselhessenek. A modoriak stb ügyében ezt írják: „...az ország törvénye ususa ellen való dolog lévén, hogy az pórok az nemességgel elvelegy üljenek, maradjanak rendekbe meg és ő Fölsége kedvezen inkább az ország régi szokásának és törvénye folyásának...”, az ország egyetértése nélkül szabad városi rangra ne emeljen, s közösségnek ne adjon birtokot.

⁹²⁷ A tizedek körüli visszaélések miatt a korponai gyűlésen nagy volt a harag az egyházi törvényszékek (*sedes spirituales*) iránt. „Mátyás, Ulászló és Lajos, az isteni királyok dekrétumaiban meg van írva, hogy a prelátusok tizedek miatt senkit ne közösítsenek ki. A nyitrai püspök Trencsén megyét mégis kiközösítette.” Az 1563:LXXII szerint, ha valahol a tizedet pénzen váltják meg, ott terményben követelni nem szabad. Forgách Ferenc nem lévén megelégedve a megváltási árral, az összekülönbözés végén az egész megyét kiközösítette. Sáros megye azt panaszolta el, hogy az egri vikárius quartát akart szedni (mivel eredetileg a tized a püspököt illette, ő egyházmegyéjének fenntartására a tized *negyedét* átengedte a plébánosnak). A rendek szerint, ha a tizedekkel kapcsolatban egyenetlenség támad, akkor az a megye dönthet, amelyikben az ügy forog, tehát az egyházi törvényszéknek ehhez nincs köze. Végezetül panaszolják a korponai gyűlésen, hogy a kegyurakra akarataik ellenére – ekkor az ország csaknem teljesen protestáns! – erőltetnek papokat a prelátusok, s ha azok vonakodnak, nyomban kiközösítik őket, nem törődve Ulászló III. dekrétumának (1498) LXVI. és V. dekrétumának (1504) XXVI. cikkelyével. (Az előbbi szerint a prelátusok a kegyúr akarata ellenére ne iktassák be tisztjébe és ne erősítsék meg a plébánost, az utóbbi ennek bővített megerősítése.) A februári egyezmény a sérelmek orvoslását országgyűlésre bizza.

⁹²⁸ „...kévánságunk conformis [*egyforma*] lévén az országnak törvényével, erről való sollicitálását [*felszólítását*] az országnak ő Fölsége hagyja vigoarába [*érvényben*], s leljen jó remediumot sok abususból [*orvosságot ... visszaéléseiben*], az mint ajánlja is magát ő Fölsége.”

A nyolcadikhoz.⁹²⁹ Amiként az ide küldöttek ragaszkodnak korponai cikkelyükhöz, úgy ő császári és királyi felsége is kitart jogaiban. ...az adományozások a királyság törvényei szerint történjenek...⁹³⁰

A kilencedikhez.⁹³¹ Azok, akiket a magyarok közé felvettek, tartassanak is felvetteknek. A tisztségek adományozásánál azonban – religió szerinti

⁹²⁹ A nyolcadik cikkely Korponán az eddig a királyi Magyarországon csak a túróci prépostságban – 1586-ban Rudolf a nagyszombati jezsuita kollégiumnak adományozza – birtokot szerezni tudott jezsuiták kitiltásával és egy oklevél-záradékkal foglalkozik. Bocskai javaslata a korponai gyűlésre így szólt: „Kívánja az ország azt is, hogy az jezsuitákat ő felsége ez országból teljességesen kivigye és rajtunk őket terhünkkel laknya ne szenvedje. Elégedjenek meg azzal, hogy Erdélyt funditus evertálták [*teljesen felforgatták*] s felfordították. Kik itt ez országban sem efficiálnának [*tennének*] egyebet háborúnál...” (i. m. 440.) Erdély alapjaiban való felforgatásával a jezsuita Carillora utalhat (aki vele együtt írta alá Báthory nevében a szövetséget Rudolf fal). A töröktől való elfordulás mostanra Erdély iszonyatos szenvedéseinek oka lett.

A XVI–XVII század fordulóján kelt királyi adomány- vagy inscriptionalis (beíró, tudniillik pénzért – Werbőczy az I.R. XIII.C. 3.§-ában még a *mixta donatio*t mondja *inscription*nak, az e béketárgyalásokkal kapcsolatos szövegekben viszont *inpignoratio*, zálogosítás értelemben szokták használni) levelek végén gyakran lehet a következővel tartalmilag azonos záradékot találni: „Mindazonáltal annak világos kinyilvánításával, hogy mi e javak adományozásával semmi jogot és semmi hatalmat a religió ügyeivel és az egyházi joghatósággal kapcsolatban a gyakran mondott Forgách Zsigmondnak, és mindkét nemű örököseinek és utódainak és azokéinak nem engedünk és nem engedünk át.” (i. m. 300., latin) A király tehát a kegyúri jogot így magánál tartva megteheti, hogy a protestáns birtokos prtoestáns népnek nyakába katolikus papot ültet. Bár Forgách Ferenc szerint e záradékot maga a király találta ki, a felkelők a jezsuitáknak tulajdonították sugalmazását. Ezért a korponai gyűlés nyolcadik cikkelye egyszerre tiltja a jezsuiták ittlétét és kívánja e klauzula megszüntét. Forgáchék ügyesen védték a király jogait: a király olyan feltételekkel adományoz, amilyenekkel neki tetszik. A zálogbavetés és a *donatio mixta* pedig jogi cselekmény – mondják –, ha valakinek nem tetszik a feltétel, ne fogadja el a kínált birtokot. Igaz, hogy e klauzula újítás, de az eretnekség (azaz a reformáció) is az – legalább is a fellendülése –, ami ellen a záradék irányul.

⁹³⁰ A Kassán gyűlésezők köszönik, hogy az adományoknak az ország törvényei szerint való kibocsátásával az uralkodó eláll a klauzulától, a jezsuiták kitiltásáról pedig nem humor nélkül így fogalmaznak: „Jobb ... ezeknek ez országtól való megválását, hogy nem az békességes állapotot helyén tartó fundamentomnak megbomlását patíálni [*szenvedni*] s viselni velünk egyetemben ő Fölségének.”

⁹³¹ Az egyik legfájóbb sérelmünk volt, hogy lassan nemhogy fő- vagy kerületi kapitány nem lehetett magyar, de már a királyi zsoldba fogadott hajdúk élén is német parancsnok volt. Losonczy, Szondi, Zrínyi haláláig védte a rábízott várat. Nádasdy 1587-ben Kopányt veszi meg (a szultán ezért a budai basát megfojtatja), majd Zrínyi Györggyel és Batthyány Boldizsárral Kanizsa mellett arat nagy győzelmet. Pálffy Miklós (734) 1593-ban a Székesfehérvár fölmentésére siető török sereget veri szét – ezután Hardeggen abba-

megkülönböztetés nélkül – a született magyarokat vegyék a leginkább tekintetbe, amiként ő császári és királyi felsége egyéb királyságaiban így is tesz.⁹³²

A tizedikhez.⁹³³ Magyarországot ő császári és királyi felsége magyarok által fogja birtokolni. Ugyanígy mind a kisebb, mind a nagyobb tisztségeket magyar tanácsból alkalmas magyaroknak fogja adományozni.⁹³⁴

hagyja Székesfehérvár ostromát; 1594-ben Nógrádot, 1598-ban Schwarzenberggel együtt Győrt (C32), Tatát, Veszprémet, Palotát veszi vissza. Idegen kapitány (Paradeiser) adja fel – két havi ostrom után, 1600 októberében – Kanizsát. Ezért őt Bécsben lefejezik, a török pedig megszervezi negyedik vilajetét. Pápán 1600-ban – fizetelenség miatt – a francia és vallon védők – Maróthy Mihály kapitányt és a vele tartó magyarokat és németeket bebörtönözve – felajánlják a várat 100 000 aranyért a töröknek. Az átadást a felvonuló királyi csapatok megakadályozzák, a zsoldosok kitörnek, de a fehérvári törökökhöz csak töredékük jut el. E harcok közepette hal meg a pályáját spanyol és katolikus francia szolgálatban kezdő, majd Mezőkeresztesnél és Győrnél folytató Schwarzenberg. A lázadókat az őt felváltó Melchior von Rödern veri le, aki a háború elején Sztiszeknél legyőzte Szinánt, 1598-ban sikeresen védte Váradot a törökkel szemben. Pestet német zsoldosok adják fel ellenállás nélkül a töröknek 1604 szeptemberében stb. Korponán a tisztségeknek született magyarokra való bízását kívánják. A válasz a régi: ha a német kapitányok nem kellene, a német segélyek se kelljenek.

⁹³² Külhonit királyi javaslatra az országgyűlés honosít (indigena). Bocskai korponai előterjesztése: indigena csak a harmadik generációtól kapjon hivatalt. A februári cikelytől fogalmazásában tér el a kassai: a *leginkább* mellőzésével azt írja, hogy nem adoptált, hanem született magyaroknak adja a király a tiszteket, természetesen vallási megkülönböztetés nélkül.

⁹³³ „Nem tagadható, hogy igen sok év óta a magyarokat a keresztény királyságok segítették meg a törökök ellen, sőt [egészen] azóta, amikor [azok] Görögországot hatalmuk alá hajtották, de azt a segítséget nem arra a célra nyújtották, hogy a magyarok lakóhelyükből, hazájukból sőt e hazában a tisztségekből a kereszténységért tanúsított hűséges szolgálataikért kifizessanak, vagy hivatalaik megszüntetessenek, hanem éppen abból a célból, hogy azokat megőrizhessék...”, mondja a korponai végzés, hozzátéve, hogy a külföld minket védve magát védi. Őt okát sorolja fel annak, hogy méltatlan a magyarok háttérbe szorítása: mivel vannak derék és vitéz katonáink, méltatlan és dicstelen nemzetünk számára tulajdon hazájában idegen nemzetnek alárendeltetni; ha magyarok lennének a tisztek, még lelkesebben harcolnánk; az idegenek csak elvesztik a rájuk bízott erődöket; a magyarok kevesebb költségen nagyobb haszonnal tarthatók táborban, mint a külföldiek, csak tartsa meg őket az uralkodó szabadságukban; e mostani zavargásból pedig kiderül, hogy a szabadságuktól megfosztott magyaroknak a német őrség nem volt képes ellenállni. A török is a németek által védett helyekre siet, láthatóan a német őrség a legnagyobb akadálya a török békének; ahol több nemzetből áll össze az őrség, gyakran támadt vetélkedés, sok vár veszett így el.

⁹³⁴ A magyarok által kifejezést nem bevett, hanem született magyarok általra változtatja. A csak magyarok méltóság-, tisztség- és tisztviselését „...ne úgy értse ő Fölsége, hogy

A tizenegyedikhez.⁹³⁵ Mivel ő császári és királyi felsége a keresztény köztársaság iránti különböző fáradozások miatt nem lakhatik Magyarországon,⁹³⁶ és azt szükségből kormányzó révén kell irányítania, hogy az, aki a kormányzói hivatalt viseli, ne csak névleg, hanem valóságosan legyen képes hivatalát ellátni és az országlakosokat segíteni, elvégezték, hogy a legfenségesebb főherceg, Mátyás, tétessék mintegy őfelsége magyar királyi főkormányzójává a meghallgatásnak, az előterjesztésnek, az ítékezésnek, a rendelkezésnek és a királyság megőrzéséhez szükségesnek látszó minden dolog megtételének teljes hatalmával, nem másként, mintha maga ő császári és királyi felsége lenne jelen, hogy ne legyen szükséges bármi ok miatt az országlakosoknak Prágába menni és ott hosszú időzéssel pénzüket elfogyatván onnan válasz nélkül hazatérni.

az idegen nemzetet excludálni [*kizárni*] akarnójok per totum [*teljesen*] közülünk; sőt inkább az idegen nemzetségből is az országnak szükségére az minemű személyek kellenek, az országnak tanácsosi s gondviselői hírével mindenkoron böcsülettel admittáltassanak [*bocsáttassanak ide*] és az ő Fölsége szabad fizetésén éljenek. Ide adván ezt is, hogy az mely úrfiak s egyéb főnépeknek ad solidam virtutem et famam contendáló [*erényük és jóhírük épségére törekvő*] gyermekei, látásnak, hallásnak, s jó hír és név keresetinek okáért ez országban exerceálni [*gyakorolni*] akarják ő magokat, s nem abhorreálnak az mi conversationktól [*rettennek el ... beszélgetésünkötől*], böcsületes tekintettel fogadtassanak mindenkor, és közöttünk amice fraterne conversálkodjanak, agnoscálván az mi humanitásunkat [*barátságosan és testvérként forgolódjanak, felismervén ... emberségünket*], de mind ezek itt köztünk való laktokba az magyar kapitányoktól függjenek és reverálják a magyar magistratust [*tiszteljék ... hivatalt*]. Ugyan ezen helyen kívánjuk azt is ő Fölségétől akarván mindenben az régi magyar nemzetnek szabadsága restitutióját helyére állatni, hogy ő Fölsége az szabad városoknak privilegiumit minden clausuláiba megtartsa s tartassa másokkal is, az mely privilegiumoknak vigora egyaránt deservíáljon [*előjogaik érvénye ... szolgáljon*] mind az magyar s mind az német nemzetségnek, hogy aequali jure [*egyenlő joggal*] éljenek egymással s egyik a másikat igaz jussoknak denegálásával ne premálja [*jogainak megtagadásával ... nyomja*] s ne terhelje. Ne uralkodjék is egyik nemzet az másikon, sőt az Magistratusságot s minden böcsületes tiszteket is egyaránt viseljenek, az közönséges jóra egyenlő tanácsal, autoritással éljenek, hogy abban az egyenlő communitásnak testében egy lelket és szívet viseljenek s versengéssel az közönséges haszonba ne ellenkedjenek.”

⁹³⁵ Korponán még mindig azt várják őfelségétől, hogy „...királyságunk megőrzésére végre egyszer ő császári felsége, a mi legkegyelmesebb urunk személyesen látogatna meg minket, hogy végre örvendő arcával megörvendeztetne minket is.” Mátyás főhercegnek újólág megköszönik eddigi ténykedését, de hozzáteszik, sokszor kellett bajaikat orvosolni nem tudván hazamenniük az országgyűlésekről, szerintük azért, mert a kamarai ármánykodás miatt a főherceg teljhatalma megingott.

⁹³⁶ Ezen, az ekkorra már komikusá vált formula mögött lakik az a tény, hogy az utolsó országgyűlés, amit Rudolf megtisztelt jelenlétével, 1583-ban nyílt meg.

Mivel pedig minden dolog alapja a királyság törvényeinek megőrzésében van, a kormányzó úr senki bármennyire is rendkívüli panaszára se akadályozzon senkit sem, hanem maguk a panaszosok a jogrend szerint járnak el az őket ért jogtalanságokkal kapcsolatban és senki ne bűnhődjék, ha nem idéztetett meg törvényesen és a jogrend szerint rá nem bizonyult vétke.

Nem mellőzvé azt sem, hogy a királyság ama dekrétumai, amelyek a királyságnak a különböző országgyűléseken hozott sokféle végzései által sokhelyütt egymással ellenkezni látszanak, az 1550:XI, az 1553:XV és az 1563:XXX szerint⁹³⁷ alkottassanak újra.⁹³⁸

A tizenkettedikhez.⁹³⁹ Az e cikkelyben előtárt panaszok a jövő országgyűlés előtt rendeztessenek el. Ha pedig el nem rendezhetők, mindegyikük joga érvényben marad.⁹⁴⁰

⁹³⁷ A három közül az első helyesli a királynak a törvények felülvizsgálatáról szóló előterjesztését, azzal, hogy a kész munkát először egy nemesekből és főrendekből álló testület nézze át, helyeslésük és országgyűlési jóváhagyás után pedig tétessék közzé. A *Tripartitum* átvizsgálásával elkészült a Mérei Mihály személynök által összeállított *Quadripartitum*, a második említett törvényhely azonban ennek megvitatására az időt kevésnek találván külön e célra gyűlést összehívni rendel vármegyénként (meg Erdélyből és Szalavóniából) egy-két nemesel, meg a káptalanok és a városok küldötteivel, hogy ők az alkotók jelenlétében az egészet vizsgálják meg, ezután országgyűlés szavazza majd meg és a király hirdesse ki. A harmadik ezt ismétli meg.

⁹³⁸ A kassai végzésben nem is szerepel a kívánság, hogy az uralkodó Magyarországra jöjjön, sem a *kormányzó* kifejezés, csak az, hogy az ország a nádori méltóság helyreállításával irányítható. Megismétlik, hogy csak a törvényesen megidézett és jogszerűen elmarasztalt büntethető, valamint kéri az egymásnak ellentmondó törvények felülvizsgálatát.

⁹³⁹ A birtokjogi sérelmek. A korponai végzés itt újól megismétli, hogy csak törvényesen megidézvén tartozik valaki felelni, s csak törvényesen ítéltető el. A cikkely többeket név szerint említ, akik ellen törvénytelenül jártak el, az első helyen természetesen Illésházyékat, aztán Dobó Ferencet, akinek halála után „birtokai elfoglaltattak”. Homonnai György ingó és ingatlan javai az ítélettelvi kiadása előtt foglaltattak le, Dersffy Miklós és Ferenc hetvenezer forintjáért cserébe sem a két várat nem kapta meg, sem a pénzt vissza, Bánffy Dénest saját házában ejtették foglyul, ingó és ingatlan javait elvették, tizenegyezer forintért kényszerült magát a fogságból kiváltani stb. „Ezért az országlakók egyetemessége azt kívánja öfelségétől, hogy nekik és másoknak is ingó és ingatlan javait adja vissza és ezután ilyen dolgokkal királyságát jogellenesen ne terhelje.”

⁹⁴⁰ Az ígéret teljesítését kéri, s újabb eseteket sorolnak fel, megadva, melyikben milyen megoldást kívánnak.

*A tizenharmadikhoz.*⁹⁴¹ Mivel azok a dolgok, amelyek e cikkely megalakításához tartoznak, e traktátus zárásába vannak belefoglalva, ezért e cikkelyt is elvetik, annak hozzáadásával, hogy minden ingatlant ... adjanak vissza urának és azok ellen, akik visszaadni nem akarnák, a visszaadás megtételére jog szerint járjanak el.⁹⁴²

*A tizennegyedikhez.*⁹⁴³ Azok a birtokok, amik Bocskai vagy akárki más által elfoglaltattak, vagy akárkinek eladományoztattak, mivel az efféle

⁹⁴¹ „Kívánjuk még öfelségétől, hogy ne emlékezzék és ne is álljon bosszút, mert mi religiókn, szabadságunk, az igazság és jogaink megvédése miatt kényszerültünk rá arra, hogy védekezzünk öfelsége főkapitányinak és kamaráinak a jog útját mellőzve elkövetett erőszakosságai ellen, ők tetszésük szerint öfelsége neve alatt mindennel gyötörtek bennünket. Ezzel kapcsolatban van írott törvényünk András király dekrétumában és a Tripartitum első részének kilencedik címében. Mert ha Magyarország királyai minket szabadságainkban és jogainkban nem őriznének meg, hatalmunkban áll a hűtlenség minden vétke nélkül ellentmondani és ellenállni; ezért egyképp méltányos mind öfelsége, mind az országlakók részéről, hogy az ezidőtájt mindkét részről cselekedett és elkövetett minden öldöklés, fosztogatás, rablás és erőszakoskodás félretétessék.” Végezetül biztosítékot kérnek a korponaiak arra, hogy egyiküket sem fogja az uralkodó „...sem személyében, sem ingatlan és ingó javaiban nyíltan, azaz jog szerint, vagy titokban, azaz a jog útján kívül, akármi keresett szín alatt sem magától, sem bárki más révén gáncsolni vagy gáncsoltatni.” Ez így kimarad a februári egyezményből, mert az uralkodónak derogált volna, hogy *mindkét* részről felejtsék el (nem *bűnbocsánat*, feledés!) a tetteket, másfelől, ha a (Bécs felől nézve) lázadóknak *bűnbocsánat* jár, az uralkodó mellett kitartókat meg kellene jutalmazni, amit Bocskaiék nem fogadnának el.

⁹⁴² Minden okos ember meggondolhatja, mekkora viszálykodás származnék abból, ha ilyen felfordulás után így akarnák rendezni a tulajdon kárára elkövetett büntetteket. Őzés, irónia, bölcsesség vegyül a válaszbba: „Jobb azért annak a mi elkölt eddig *jure belli et armorum* [*hadijogon és a fegyverek jogán*] mind oda maradni, hogy nem az mi megmaradott avagy maradandó lehetne, még nagy veszedelmünkkel elveszteni s életünket is utána országunkkal elkölteni. Ebben azért az idő alkalmatosságához és szükségéhez kell most állapotunkat kötnönk és alkalmaztatnunk. Nam *necessitati etiam dispendio facultatum obtemperandum est* [*Ugyanis az elkerülhetetlennek a vagyonok vesztésével is engedelmeskedni kell*] és így következik, hogy időben az vesztesség is nyereséggé fordul kára vallott embereknek.”

⁹⁴³ A Korponán összegyűlt rendek kívánsága az volt, hogy a mindkét részről tett adományokról országgyűlés döntsön, ki-ki maradjon meg a kapott birtokban, amíg az országlakók azt nála nem hagyják, vagy Bocskai másként nem kárpótolja az ilyeneket, mert sokat szolgáltak a hazáért. A zálogosítások (a tiszta adomány elenyésző volt, a vegyes – *donatio mixta* – kb. 10%, a többi zálogosítás) viszont érvényesek, megszüntetésük a kincstárat fogja terhelni, Illésházyék pedig lefoglalva a felkelés szükségleteire a kincstári és az egyházi javakat, előrelátó módon elsősorban ez utóbbiakat zálogosították el, például a túróci prépostságot... C71

adományozások és foglalások érvénytelenek,⁹⁴⁴ az igazi és törvényes örökösöknek és az előbbi uraknak és birtokosoknak adassanak vissza a legközelebbi országgyűlésen tartozékaikkal és hadiszereikkel együtt. A következő országgyűlésen fognak határozni arról, hogy az elzálogosított és zálog címén bírt javak, amikről a cikkelyben említés történik, miképp váltassanak ki és adassanak vissza a korábbi birtokosoknak és uraknak.⁹⁴⁵

A tizenötödikhez.⁹⁴⁶ A külföldieknek beírt javadalmakat és várakat, miután a magyarok a pénzüket megadták, legyen szabad ő császári és kirá-

⁹⁴⁴ Az adományozás felségjog volt.

⁹⁴⁵ A kassai végzésben az szerepel, hogy a korponai kívánság az volt: vagy maradjanak a birtokok az új birtokosok kezén, vagy „...másképpen contentálja [elégítse ki] ő Fölsége őket.” Az *ő Fölsége* (Sua Maiestas) egyértelműen Rudolfra vonatkozik, ugyanakkor a korponai cikkelyben *Sua Celsitudo*, (Őmagassága) szerepel, amit Bocskaira használtak. Egyébként ragaszkodnak a korponai végzéshez.

⁹⁴⁶ „Mivel őfensége azt mondja, nem jut eszébe, hogy miben sérültek szabadságaink, őfenségének a legalázatosabban emékezetébe fogjuk idézni, hogy Magyarországot őfelsége német, itáliai, vallon és más külföldi nemzetek, nem pedig magyarok révén kormányozta.” E külföldiek vagy teljesen tudatlanok voltak a magyar jogban, vagy kevés tapasztalatuk volt, ezért a magyaroknak Bécsből vagy Prágából rengeteg költség után siralmas válaszal kellett őfelségétől hazamenniük, különösen, mert őfelsége személyesen nem hallgatta meg őket. A királyság javait a királyi felség idegeneknek adományozta el: Szentgyörgyöt és Modort közösségnek, mégpedig német parasztnak, az 1542:XXXIII ellenére. (Ez ebben az évben a második országgyűlés, Pozsonyban tartották, az idézett cikkely megtiltja, hogy „...az ezen királyság szent koronájára, következőképpen a királyi adományozásra bármilyen címen háramlott vagy háramlandó birtokot vagy birtokjogot városoknak, mezővárosoknak, falvakkal és akármilyen egyéb közösségeknek adományozzanak és beírjanak.” – 3.§., CIH 92., latin –, „...mert az efféle, közösségnek adományozott javak, mivel azok örökösei sohasem halnak ki, soha nem háramlanak a királyi kincstárra.” – uo. 1.§.) Illésházy sérelme után a korponai törvénycikk tíz másik esetet is felsorol még. Írja továbbá, hogy a szabad városokban a német polgárság nem engedi, hogy a magyarok házat vásároljanak, bírói vagy szenátori tisztelet viseljenek, s mivel ez méltatlan, kéri tehát ezek engedélyezését. Pozsonyról (a királyi Magyarország központjáról, az országgyűlések színhelyéről!) megemlíti, ott annyira gyűlölik a magyarokat, hogy házaikat és vagyonukat elveszik, sőt még nemes embert is letartóztatott és száműzetésbe kényszerített a német magisztrátus. Ferenczffy Miklósnak ezt az ügyét a királyi tábla is tárgyalta, de ő még csak meg sem mert jelenni. Az ehhez hasonló ügyek eltussolása érdekében különböző fenyegetésekkel rettentették el a népet a fellebbezéstől, s ez más városokban is meg szokott történni. Ezután a kapitányok német voltára panaszkodnak: a Dunán túli részen (Győr, Komárom, Esztergom stb.) is német főkapitány volt. A legfontosabb végekben is külföldiek a kapitányok, a felső részekben, Kassán itáliai vagy vallon a kapitány. Annak ellenére, hogy országgyű-

lyi felsége egyetértésével pénzen visszaváltani. A szabad városok elleni panaszok pedig országgyűlésen hallgattassanak meg, a szabad városok tartozzanak privilegiumaikat és helyhatósági jogaikat előtárni, és amelyeknek használatában voltak, azok őriztessenek meg.⁹⁴⁷

Forgách Ferenc nyitrai, Szuhai István egri püspök és társaik **C 71**
folyamodása V. Pál pápához a februári egyezményt követően:
mentse meg a katolicizmust Magyarországon

Legszentebb Atya...

Hűséges lélekkel megtekintve a Krisztus urunktól az Egyházban adott főhatalmadat, Legboldogabb Atya, és világosan felismerve, hogy Rád tartozik gondoskodni minden egyházzal, úgy láttuk kötelességünknek eleget tenni, ha a katolikus hit és annak szolgálói: a mi és a magyar klérus igen elnyomorodott állapotáról beszámolunk Szentségednek, mivel Te vagy az, aki az erőtlent megerősíteni, a beteget gyógyítani, az összetörtet bepólyálni, az elcsüggedtet magához téríteni képes vagy és Isten Téged a királyságok fölé állított, hogy kiszakíts és rombolj és pusztíts és szétszórj és építs és ültess. Midőn tehát a katolikus hit Magyarországon elég boldog előmenetellel terjedt és igen sok, feldúlt templom az eretnekek tor-kából a római egyház isteni és szent misztériumai által visszaszerezettetett, megirigyelte a keresztény közösség e boldogságát az emberi nem ellen-

lési végzés van arról, hogy a felső részek mezei seregének főkapitánysága Homonnay Bálintnak adassék, helyette egy itáliai, Dampierre grófja kapta. E külföldiek mindenben úgy bánnak velünk, mint foglyokkal, „...miattuk hogy mekkora nyomorúságokban voltunk, nyelv ki nem fejezheti.”, de őfelsége meg sem hallgatott bennünket. „Kívánjuk tehát őfelségétől, hogy őfelsége a magyar királyság hajdani szent királyai módjára magyarok révén tartsa és birtokolja a királyságot. Más királyságaiban sem szokott ugyanis őfelsége magyarok vagy külföldiek révén irányítani, egyetlen állami hivatal sem szokott azokban magyaroknak adományozni.” A pontok zárásaként biztosítékot kérnek Rudolftól, a birodalomtól, a választóktól, a lengyel és a cseh királyságtól és más szomszédos tartományoktól.

⁹⁴⁷ (MOE XI. 851–863., latin.) A külföldieknél levő jószágok visszaváltásával kapcsolatos rendezésben megnyugszanak a rendek, a városok elleni panaszokról itt nem szólnak. A radikálisoknak a végzések bírálatához csatolt *Appendix*e e mondattal kezdődik: „Igen-igen siralmas lenne, ha e cikkelyek és ez a békeegyezmény érvényben maradna...” (i. m. 763., latin.)

A korponai végzések, a februári egyezmény és a kassai végzések is ezután Bocskai személyes kárpótlásával foglalkoznak.

sége, az ördög, és a már korábban a törökkel pártütést és lázadást tervezgető Bocskay Istvánt felszította. Ő miután észrevette, hogy felségsértés bűnén kapták, felcserélvén a hazaárulás bűnét – azt hozva fel ürügyül, hogy religiója (valójában haeresise) tönkretételének igazságtalanságát akarja fegyverrel megbosszulni, ehhez az ördög mesterségével fabrikált ürüghöz latrok sokaságával és jeles számú, a hűtlenség szégyenfoltjával fertőzött, egyetértő mágnással, nemessel és polgárral rendelkezett, az ő segítségükkel elkezdve a tragédiát – megtöltött mindent gyilkossággal, rablással, a kegyetlenség és a kegyetlenkedés legdurvább példáival és az istentelenségben odáig süllyedt, hogy a keresztények ellen szövetkezett a törökkel. Barátságára ezen átkoztatandó módokon jutott el: sok keresztény férfit, ifjat és kiváló szépségű gyermeket, akik a foglyai voltak, kultuszruhákkal felékesítetten elküldött Konstantinápolyba a törökök tyrannosához a császári felség – földkerekségszerte gyalázatra elragadott – hadilobogóival és -jelvényeivel együtt, meg püspöki szalaggal felékesített gyermekeket⁹⁴⁸ is (az általa tömlöcbe és bilincsbe vetett püspököktől zsákmányolta őket), hogy (könyörüljön a Krisztusban Szentségtek) ama sárkány kéjvágyára prostituáltassanak. Miután így vele szövetséget kötöttek, őfelsége tartományait a törökök és a tatárok, azaz az ő vezéreik, Bocskai fegyverhordozói szélében-hosszában előzönlöttek, tűzzel-vassal pusztítva a területeket, sokezer férfit, asszonyt, szüzet és gyermeket elhajtván, hogy alig lehet számba venni az általa elárult keresztény lelkeket. Itt kifosztott templomok, feldúlt oltárok, a legméltatlanabbul kezelt szentképek, széjjelrabolt papi öltözékek és szent edények, a megszenteltelenítés és megfertőzés legszomorúbb látványa!

Két püspökre, a váradira és a pécsire, Bocskay rátette a kezét és a tömlöc mélyére taszította őket, igen kegyetlenül bánva velük⁹⁴⁹; annyira, hogy a

⁹⁴⁸ C68

⁹⁴⁹ Zalathnai Györggyel, a pécsivel nem. Legalábbis Bocskai, amikor a lengyel király kérésére két kanonokkal együtt szabadon engedvén Lengyelországba küldi őt, azt írja III. (Vasa) Zsigmondnak, nem állja meg, „...hogy a már mondott igen tisztelendő püspök urat, igen tekintélyes öregot, királyi felségtek jóakarátába ne ajánljam, mert ő mindenkor úgy viselte magát államunkban, hogy sem nekem, sem egyetlen országalakónak sem adott méltó alkalmat a róla való panaszkodásra, azt a tisztos fogságot pedig, amit az idő értelme szerint el kellett túrnia, nem annyira büntetésként, mint inkább élete – ami, ahogy ekkora felfordulásban [történni] szokott, félni kellett attól, hogy nagyobb veszedelembé szalad bele – megvédelmezéseként szenvedte el.” (TT 1882. 12., latin.) Vasa Zsigmond 1587–1632-ig lengyel király. Apja III. János svéd király, anyja Jagelló Katalin, e házasságot a közös (oroszellenes) baltikumi érdekek tették szükségessé. Apja is igyekezett Svédországot közelebb vinni a katolicizmushoz új istentiszteleti rend, az

pécsi, bár Lengyelország legfenségesebb királya kérésére elengedték, a nyomorúságoktól kikészülve Lengyelországban nem sokkal később meghalt; a várdiról is, akit soha nem oldott fel bilincseiből, azt gondoljuk, mostanra halott.⁹⁵⁰ A veszprémi – székhelyén kerítettve be a lázadók ármánya által, akik azt kérték, tárgyalás végett bocsáttassanak hozzá – előbb bárdal fejbe sújtatván, aztán dárdával lefejeztetve meggyilkoltatott, a falról levetett feje sokáig látványul szolgált; a veszprémi egyház minden kegytárgya elvitetett. Az igen ragyogó kalocsai püspök úrra és királyi helytartóra útközben támadtak rá és mindenéből kifosztották, az életét is, vagy a szabadságát elvenni szándékozva, ha egy kicsiny ház rejtekétől takartan isteni segítséggel kezükből ki nem menekedett volna. Mégsem sokáig maradt életben, elemésztetve a hazája pusztulásától támadt fájdalmától. A nyitrai püspök székhelyén a váccal együtt vétetett ostrom alá, és mert az ellenség titokban gondoskodott a várbeliek árulásáról, övétől elárultatván elköltözni kényszerült, annak az istentisztelet díszére szentelt egyháznak az ékességeit és a szent edényeit is Bocskay kapitánya, Rédey Ferenc istentelen módon elbitorolta.⁹⁵¹ Szinte az összes

ügynevezett *Vörös könyv* bevezetésével, de e kísérlet megbukott, halála után az 1593-as uppsalai országgyűlés az 1555-ös augsburgi rendezést fogadta el. Zsigmond lengyel sereggel érkezik haza, de a következő évben vissza kell térnie Lengyelországba. 1598-ban megint haddal jön, ám az időközben magára hagyott sereget a nagybácsi, Károly herceg leveri, 1599-ben pedig a stockholmi országgyűlés megfosztja Zsigmondot a svéd tróntól, az ország kormányzását Károly veszi át.

⁹⁵⁰ Nem, Bocskai még 1606 októberében is vele akarván kicseréltetni a másik fél fogságában levő Bocatiust, üzeni Illésháznak: „...megírhatja az hercegnek, hogy mi is addig innét Micatius püspöket el nem bocsáthatjuk, míg onnét Bocatiust meg nem szabadítják.” (TT 1878. 584.)

⁹⁵¹ A levél egyik írója, Forgách Ferenc nyitrai püspök mindezt részletesen megírja Mátyásnak, ám Rédei még 1619-ben is tagadja: „...semmi clenodiakat én Nitrából el nem hoztam, – szegény Bocskai fejedelemnek félesztendeig volt praesidioma Nitrában, ha mi maradt az pap uraktól, az kit akkoron el nem vihettek, nem én osztottam fel azokat az marhákat...”, ha pedig pecsétjével ellátott kötelezvény van a nyitraiak tulajdonában, az onnan lehet, hogy érsekújvári kapitánysága idején az asztaláról ellopták a pecsétjét. (EOE VII. 508.) Forgách hozzát teszi még, hogy fenyeget Újvár ostroma és elvesztése (október 17-én a majdnem háromheti ostrom után a védők fel is adják majd Érsekújvárt Homonnai Bálintnak), tudomása szerint Rhédey serege, még ha közben újabb törökök érkeztek is hozzá, hármezer nehézlovassal szétverhető, végezetül a herceg törödjék Esztergom megerősítésével, „...mivel Tata elvesztével és Újvár veszedelmével úgy leszűkül az aditus, hogy ha a török Almásnál tábornok épít, semmi sem szállítható biztonságosan a Dunán. Állítólag a vezír Eszéknél van, rögvest megrohanja Esztergomot, ahol a katonák kevés száma miatt a sáncok nem tarthatók, s azok elvesztésével maga a vár is szorult helyzetbe fog kerülni.” (Pray III. Nr. 91., latin.) Forgáchnak igaza lett, október

káptalan felforgatva, a katolikus papok kihajtva, a monostorok elvéve és itt is, ott is eretnek szolgálók tétettek helyükre, hogy az eretnekséget hintsék, kiabálásaiktól és istenkáromlásaiktól maga a levegő is nap mint nap fertőztetik.

A katolikus hit magyarországi kipusztítására, az egyházi rend és az ő régóta elrendelt tekintélye kiszaggatására egy bizonyos cseles és ármányos, nemkülönben hírhedt kegyetlenségű ember, Illésházy István is felbukkant most. Miután bírói ítélettel fő- és jószágvesztést vont magára, szökéssel megmenekedvén Lengyelországban bujkált, mígnem ama zűrzavarok révén (amiket állítólag már régóta készíttetett Bocskayval) előjött – hajtotta ambíciója és kapzsisága – és ténykedését Bocskay szolgálataiba állította ennek az istentelen szándéknak a végigvitelére. A legfigyelmesebben gondoskodott tehát arról, hogy ravasz tanácsaival, az egyházi javak elzálogosításából és a tizedek eladásából szerzett pénzzel a mondott Bocskayt támogassa és fenntartsa, és – miután előbb Bocskay hitvány követőivel nem csak az igen tiszteletreméltó egri és váradi [püspök] urak elleni száműzetési törvényt hozatta meg, hanem az egyházi szabadsággal ellentétesen bizonyos végzéseket is hozatott a püspökök hatalmának csökkentéséről és az egyházi javak elidegenítéséről, a kálvinizmus, a lutheránizmus szabadságáról, az általa elkövetett gyilkosság, öfelsége hívei birtokainak és javainak kifosztása büntetlenségéről, a Jézus Társasága hívő atyáinak a királyságból való kizárásáról – aztán a magyaroknak az Öfelségével való megbékélése közbenjárójaként akart akadékoskodni. E tárgyalásban a püspökök és azok méltósága ellen mindent megkísérelt, annyira, hogy úgy tűnik, minden erejét, minden igyekezetét és titkos mesterkedését a katolikus hit és az egyházi rend felforgatására fordította. Az igen tiszteletreméltó egri [püspök] urat bűnösen megvádolva a királyság országgyűlésén igyekezett eretnekek előtt és világi törvényszék elé kényszeríteni. A szent széket, a tized-pereket mint valami cenzor és döntőbíró limitálni és átalakítani követelte.⁹⁵² A szinte a

3-án a töröké Esztergom. Homonnai Érsekújvár ostroma közben naplót vezetett, szeptember kilencedikénél ez a bejegyzés szerepel: „Ez nap küldötte az vezér egy fő csahuzzát hozzám, ki által nekem mind szép lovakat, aranyat, ezüstöt ígért, csak hogy én egy kis leveleskémben írtam volna azt, hogy én akaratomból szállotta volna meg Esztergom várát. De mind azért, hogy igaz magyar vagyok 's nemzetségemnek szeretője, és az én kegyelmes fejedelmeknek is híve, semmi okon neki magamat arra nem ajánlottam 's nem cselekedtem, és ezután is magamat attól megvonszom. Mert úr isten látod, hogy igaz szolgálja vagyok Magyarországnak.” (Sinkovics I. 303.)

⁹⁵² Lásd a februári egyezmény hetedik cikkelyét!

királyság fennállása óta a püspökök által a megyékben bírt tisztségeknek a saját és az övéi vizsgálódása elé idézésén és az ilyen hivatalról tetszése szerint való lemondáson fáradozott. Hogy Jézus Társasága, ami az eretnekek megtérítésére és a katolikus hitnek a magyar királyságban való terjesztésére nagyon hasznos lenne, kizárassék, a szóbeli igyekezet mellett, amivel azt elérni törekedett, más, sokkal hatalmasabb eszközt is alkalmazott: a túróczi prépostságot, amelyet Őfelsége adományozott a mondott tisztelendő atyáknak kollégiumalapításra, harmincnyolcezer tallérért elzálogosította, nehogy akár így javaik birtokába juthassanak vagy Magyarországon helyet szerezhessenek maguknak. Ugyanezen előterjesztésével és igyekezetével szinte minden egyházi javadalmat, ami eddig, mielőtt e lázadás révén kihajítottak és elnyomattattak, az Istennek szentelt személyeknél volt, igen tekintélyes összegben – száznegyvenezret tesz – lekötött és beírt. Kétségkívül nincs szükség fegyverre és erőszakra az egyháziak kivetésére, ahol az eltartásukra és hivatalukhoz rendelt javak ilyen egyezménnyel vonatnak el, hogy azok visszaszerezhetőek ne legyenek. Sőt, ami siralomraméltó, e kereskedéssel, amit az egyházi javakkal űzött, a keresztény vér ontására, azon rablók és apagyilkosok fizetésére élt, akik Őfelsége tartományainak elpusztítására a törökökkel és a tatárokkal szövetkeztek össze, sőt szinte megszámlálhatatlan keresztény eladásán fáradoztak.

Ismered mostmár, Legboldogabb Atya, az egyháziak módfelett siralmas helyzetét Magyarországon, nem kifejtve, hanem vázlatosan; amilyen ugyanis valójában, úgy ítéljük, illően senki nem képes feleleveníteni és megvizsgálni.

Mi volt a teendőnk a katolikus hit ekkora veszedelme közepette, nekünk, a Te fiaidnak, az eretnekek ekkora kegyetlenségétől gyötörtöketnek, az üldözések ekkora terhétől nyomottaknak? A Te atyai öledhez futás, és ekkora bajokra Tőled, mint minden földi hatalom forrásától gyógyír kérése és az azért való könyörgés.

Kérjük tehát Szentségedet alázatos könyörgésekkel, és esedezünk Hozzád azon Úron keresztül, aki minket mindannyiunkat a Te gondjaidba és gondoskodásodra bízott, végy minket a Te védelmedbe, gondozz minket hatalmaddal, segíts, ne tórd soha, hogy Magyarországnak a Szent Apostoli Szék emlőin felnevelkedett egyháza eme tyrannosok dühöngése által a legnagyobb gyalázatra elszakíttassék. Bizonnyal nagy sebet fog kapni a szent Egyház, ha Magyarország, egykor igen nemes tagja, levágatik róla.

Könyörgünk Szentségednek, rendelje közénk a királyság jövődő gyűlésére apostoli nunciusát, hogy ő irányítsa a legfenségesebb fejedelem⁹⁵³ terveit és ennek az istentelenségnek a fejeit összetörje, hogy ő vigyázza Isten házáat, hogy beszámoljunk neki szükségünkről, és az eretnekek emelvényétől, amihez minket szólítani akarnak, hozzá fellebbezhessünk, és hogy ő Szentségtek helyén az összeesetteket felegyenesítse, az elidegenítetteket helyreállítsa, és a katolikus hitet, ha ősi fényére nem is tudja, mégis közepes állapotába vezesse vissza. Mi Isten segítségével a magunk részéről mindent meg fogunk tenni, hogy az eretnekek minden gondjában és igyekezetében a megkísérlődőknek bátran ellene menjünk; és hogy Szentségtek velünk kapcsolatos várakozásának meg tudjunk felelni...⁹⁵⁴

C 72

Verancsics Faustus csanádi püspök jelentése
a katolikus egyház állapotáról

Magyarország püspökeinek mind ez ideig nemcsak az egyházi, hanem a politikai ügyek terén is a lehető legnagyobb tekintélyük volt e királyságban, bár az országot teljesen megfertőzte az eretnkség. A püspökök ugyanis helytartói, kancellári, tanácsosi, kamara-elnöki, grófi⁹⁵⁵, polgári és büntetőbírói és államtitkári tisztet töltötték be. Igaz ugyan, hogy voltak más, világi tanácsosok, bírák és elöljárók is, de ezek a főpapok tekintélye nélkül semmire se mentek. E tekintélyt növelték a német tanácsosok, nem azért, mintha meg akarnák tisztelni az országot a katolikus vallási buzgalmaért, hiszen a lakosság nagy része mindig vagy eretnek volt, vagy csak színleg katolikus, olyan, akit manapság politikusnak neveznek, vagy pedig igazi machiavellista, hanem azért, mert mint az állam kreatúrái, alacsony sorból vagy magas sorból kiemelve, a püspökök révén tettségük szerint, saját anyagi hasznukra cselekedhessenek, megfosztván a lakosságot a hivatalok bevételeitől és e királyság más jövedelmeitől. Olyannyira, hogy az említett főpapok tekintélye a magyarok szemében igen nagy volt, de a német tanácsosok szemében semmit se számított. Ugyanis olyan ügyekben, amelyek valamelyest jelentősek voltak, senki

⁹⁵³ Mátyás főhercegről van szó, aki mélységesen felháborodott a főpapok e kérésén. Pápai nuncius kiküldésében ő is, Rudolf is a felségjogok megsértését látták, ráadásul attól tartottak, hogy annak érkezése a Bocskai-párti rendeket még ádázabbá teszi. Rudolfnak sikerült a nuncius kiküldését elhárítani.

⁹⁵⁴ MOE XII 36–40., latin.

⁹⁵⁵ Nem ismerem az eredeti szöveget, de itt az *ispáni* helyesebbnek tűnik.

se tartotta magát a magyar tanácsosok döntéseihez; és a magyar titkárok vagy kancellárok sem írtak le mást, mint amit a németek diktáltak nekik, és főként közügyekben, a bírák se mondtak ítéletet anélkül, hogy a németek ne módosították volna határozatukat; és a helytartó is csak a németek szabta határok között gyakorolhatta hivatalát; és a magyarországi kamara-elnökök is csak akkor rendelkezhetek azzal a kevés bevétellel, amelyet kézhez vettek (ezek között sok egyházi javadalom volt), ha az udvari vagy ausztriai kamara előzőleg határozott róla. És az ausztriai kamara kezelte a bányákat és a királyság egyéb nagy összegű jövedelmeit, anélkül, hogy a magyarok tudták volna, milyen ez a bevétel és mennyit tesz ki, vagy hogy mire fordítják, elég az hozzá, csak annyit tudtak róla, hogy kiviszik az országból. Ez ellen a magyarok minden diétán hangosan tiltakoztak, és kérték régi szabadságjogaik helyreállítását; de semmire se mentek, mert az említett püspökök és főpapok, holott kötelességük lett volna, nem csatlakoztak hozzájuk, nagy részük ugyanis, kevés kivétellel, noha megtehetné volna, lelkiismereti kötelessége is lett volna, nem akarván megsérteni a német nemzetet és kerülvén jóindulatának elvesztését, sőt állítólag a katolikus vallás befolyásának növelése érdekében, nem használta fel tekintélyét az említett szabadság helyreállítására, mivel non pertinebat ad illos de ovibus⁹⁵⁶. Tekintélyüket a főpapok inkább eszközként használták arra, hogy magasabb tisztségeket és vagyonokat szerezzenek, fényűzően éljenek és vagyonokat halmozzanak fel. Nemigen törődtek vele, hogy püspöknek és atyának szólítsák őket, fontosabb volt nekik a helytartó és az elnök megszólítás; a bárókat magukhoz képest kevésre tartották, este és reggel lakomáztak, s mivel néhányukat kivéve közsvényben vagy más betegségben szenvedtek, hordszéken vitették magukat. Most nem fogok beszélni arról, hogy mire vezet a falánkság, hiszen ez mindenki előtt nyilvánvaló, és nem lehetne szégyenkezés nélkül fölemlíteni. De egyet-mást el fogok mondani arról a törekvésükről, hogy minél több pénzt harácsoljanak össze, erre pedig, nem törődve a templomok kifosztásával és a szegények vagyonkájának kisajátításával, vagy azért szánták rá magukat, mert félték az éhhaláltól, s ezért saját belátásuk szerint elmenekültek az országból, vagy azért, mert az egyházi javakból saját fajzatukat és rokonaikat igyekeztek gazdaggá tenni, ám ezek közül sokan újra eretnekké lettek. Mindenki elképzelheti, mit műveltek a püspökök igazgatása alá rendelt papok, látván előjáróik példáját, hiszen a püspökök nem tartózkodván székhelyükön, nem tudták, mi mindent kö-

⁹⁵⁶ nem volt fontos nekik a nyáj*

vetnek el papjaik, vagy ha lelkiismeretük szemükre vetette is e cselekedeteket, eltitkolták a megismert bűnöket. A püspökök tekintélye és politikai tevékenysége nem csak afféle önkéntes kötöttséget jelentett, ami miatt nem utazhattak székhelyükre, nem láthatták el lelkipásztori hivatallukat és nem törődhettek papjaikkal és híveikkel, hanem, amint ők maguk bevallották, papi kötelességeik teljesítésében is megakadályozta őket, vagyis nem olvastak breviáriumot, és az előírt időpontokban nem mondtak misét – ez alól egyesek felmentést kaptak –, másrészt mindennek ellenére némelyiküknek több mint egy javadalma volt, s ez némelyikük egyházi személyével összeférhetetlen. Ezért történt, hogy az eretnek prédikátorok, elhagyott nyájra találván, amelynek pásztorai mással voltak elfoglalva, nemcsak az egyházmegyék félreeső területén, hanem a katolikus püspökök világi birtokain és székhelyén is mint éhes farkasok garázdálkodtak, s bár a püspökök saját erejükből elűzhették volna őket, nem éltek ezzel a lehetőséggel, pusztán azért, mert nem akarták megsérteni szomszédaikat. Világi tekintélyükkel, mint említettem, nemcsak hogy nem támogatták az egyházi igazságszolgáltatást, hanem tönkretették, s mint kamaraelnökök, a német kamara utasítása szerint harácsoltak, a legkisebb lelkiismeret-furdalás nélkül elzalogosították és eltékoztatták az egyház ingó és ingatlan vagyonát. Tekintélyük jóvoltából polgári és büntetőügyekben egyaránt ítélkeztek, és minden aggályoskodás nélkül ítéltek halálra embereket. S ami még rosszabb, néha vagy saját ellenszenvüktől indítva, vagy azért, mert a kamara érdekei így kívánták, nemcsak egyszerű emberek életét oltották ki, javait kobozták el, hanem főurakét is, és hatalmas vagyonokat sajátítottak ki. Viszont sok szegénytől megtagadták a jogos, kiérdemelt fizetséget és visszatérítést, mert ezek nem tudták igazolni jogosultságukat. Ezzel az igyekezettel és hűséggel azok iránt akarták hálájukat kimutatni, akiktől függöttek. Ám másrészt, mint a néma kutyák, félvén, hogy elvesztik a koncot, nem mertek ugatni, amikor az ausztriaiak nemcsak a királyság bevételeit herdálták el gonoszul, hanem hihetetlen elvetemültséggel megszenstségtelenítették a püspökségeket, az apátságokat és az Isten templomait is. Amikor felvértelve iure patronatus [*kegyúri joggal*], amivel csak a király rendelkezik az összes templom tekintetében, és azzal az ürüggyel, hogy bono titulo [*jó címen*] még usque ad tempora paciora [*békésebb időig*] is a határ védelmére fordíthatják e javadalmakat (pedig indokoltabb lett volna felosztani az ország minden része között), a világi kapitányok és más eretnek tisztségviselők tudta és hozzájárulása nélkül foglaltak, megyéspüspököket címzetes püspökké fokozták le, és valami más kisebb egyházi ja-

vadalommal vagy világi hivattal kárpótolták őket. Más egyházi javakat olyan nagy összegért zálogosítottak el, hogy sohase lehet visszaváltani azokat, mégpedig eretnekeknél, akik elvetemültségükben a kolostorokat palotákká alakították át, a templomokat földig lerombolták vagy lóistállóknak használták; a díszes miseruhákat asszonyaikra és lányaikra adták, a keresztek, kelyhek, ezüst és arany gyertyatartókat boroskupáknak és lószerszámoknak használták. A szent szobrok orrát levágták, szemét kiszúrták. Igaz ugyan, hogy azok a templomok és kolostorok, amelyek a kincstár kezében maradtak, kevesebb pusztítást szenvedtek el, ugyanis az ausztriaiak az épületekben ágyúkat, puskaport, golyóbisokat, köteleket, lisztet, gabonát és más élelmet tároltak, hogy ne kelljen újabb raktárak emelésére pénzt kiadniuk, és ahol még maradtak katolikus püspökök, megengedték nekik, hogy ott misézzenek. Az egyházi javak megszenteltelenítése és eltékozlása révén a vallásgyakorlat igen nagy mértékben ellanyhult, s a klérus létszáma a három tartományban, Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában, beleértve minden püspököt, apátot, prépostot, kanonokot, plébánost és más papot, jezsuitát, valamennyi rendhez tartozó szerzetest, véleményem szerint most együttvéve nem több háromszáznál, alsóbb rendbeli pedig úgyszólván egyáltalán nem akad, s ez a létszám kevés lenne egy közepes olasz város esetében is. Ezeket a bajokat, mondom, a derék prelátusok elhallgatják, sőt mentségeket hoznak fel rájuk, s az alájuk rendelt papok mindebben egy gyékényen árulnak velük, olyannyira, hogy el lehet mondani róluk: *si videbas furem, currebas cum eo*⁹⁵⁷. Végül is nemrég tekintélyüket felhasználva fegyverrel és vérontással próbáltak visszaszerezni néhány templomot, amelyet elődeik nemtörődömsége révén az eretnekek már régebben elfoglaltak, és hirtelen kényszeríteni akarták a született eretnekeket, hogy hallgassanak katolikus prédikációt; nem tudom, miféle jóra való buzgalom vezérelte a katolikus főpapokat, hiszen egyéb cselekedeteikből megítélhetjük, hogy azelőtt effajta jóra való buzgalom nemigen ösztökélte őket, és azt sem tudom, milyen józan megfontolásból kezdték meg e véres harcot az eretnekek ellen, most sajnos ugyanis igazi ellenséggel kerültek szembe, hiszen ebben a királyságban egy katolikusra ezer eretnek jut, sőt maguk a katonák, akiknek kényszerrel kellene az eretnekeket visszatéríteni, többé-kevésbé eretnekek. A főpapok egyáltalán nem gondoltak rá, hogy hivatásuk éppen ennek az ellenkezőjét parancsolja nekik, és nem a harcra Sault kellene

⁹⁵⁷ ha tolvajt láttál, vele együtt szaladtál – talán a Zsolt. 50,18-ra gondol, ahol a gonosznak mondja Isten: Ha lopót látsz, mellé adod magad...

utánozniuk, hanem inkább Pált, aki mindig türelmesen prédikált. És a püspököknek gladio spiritus [*a lélek kardjának*] és tiszta életük révén a világ világosságának és a föld sójának kellene lenniük, és nem volna szabad gonosz viselkedésükkel szent hitünk ócsárlására készíteni némelyeket. A háborúskodás miatt nemcsak az eretnekek makacsolták meg magukat hitetlenségükben, hanem sok katolikus is megzavarodott, sok katolikus buzgalma lanyhult. Olyannyira, hogy az országnak talán jobb lenne, ha egyáltalán nem volnának katolikus püspökei és papjai, mert olyanok, amilyenek. Ugyanis ha az emberek nem ismernék őket, talán nagyobb tisztelettel viseltetnének irántuk. Fellázították az összes rendet önmaguk, az ország természetes uralkodója és a katolikus vallás ellen. Módot adtak az iszonyatos vérontásra, sok-sok ezer ártatlan lélek, ifjak, öregek, gyerekek, asszonyok, lányok, nemesek és jobbágyok elvesztésére, akiket a hitetlenek szinte minden ellenérték nélkül adtak el, s közben a keresztény tartományok elpusztultak, a pogányok pedig ujjongtak. A főpapok azt idézték elő, hogy az eretnekek, akik ez ideig békésen meghunyászkodtak, most hirtelen felemelték a szavukat, törvényeket szabtak a császárnak, megcsoorbították a katolikus püspökök rosszul érvényesített tekintélyét, és ezzel, ami a katolikus vallás és az egyházi igazságszolgáltatás befolyásának visszaszerzését illeti, utódaik előtt is szinte bezárult a kapu. Pedig a püspökök célját mostanáig pusztán az ország alkotmánya alapján könnyűszerrel el lehetett volna érni. Csupán az Isten irgalmas és csodálatos akarata akadályozta meg, hogy a Magyarországon támadt eretnek tűz és düh a környező országokban is lángot vessen, holott azok is tele vannak gyúlékony anyaggal, és bajt okozzon a többi keresztény királyságnak; e tűztől némelyek már annyira felhevültek, hogy követeléseket támasztottak, és a császárhoz küldött követeik révén kieszközölték azt, amit ők a lelkiismeret szabadságának neveznek, de ami tulajdonképpen nem egyéb, mint az igaz vallás elnyomása. És nem látván semmi útjukban álló akadályt olyannyira nekihevültek, s mindezt szinte kényszerűen tették, ad redimendam vexationem [*a zaklatás megszüntetésére*], hogy a zendülő magyarok a törökökkel és tatárokkal egyesülve, mélyen benyomultak a katolikus vidékekre, kegyetlenül gyilkoltak és raboltak, mivel a lakosságot uralmuk alá akarták hajtani és hitükre kívánták áttéríteni.⁹⁵⁸ Annak pedig, hogy a püspökök ilyen túlzásokat követtek el, és

⁹⁵⁸ Azért amikor a gyöngyösi templomot rendelettel adatja át Bocskai a protestánsoknak, de az ottani katolikus többség ez ellen tiltakozik, a nagyobbakat nekik hagyja a fejedelem, a kisebbségnek be kell érnie a kisébbel.

rosszul érvényesítették tekintélyüket, az az oka, hogy látták: senki sem ügyel rájuk, senki sem vizsgálja felül cselekedeteiket, nem törődik velük; ugyanis szinte sohasem kerültek apostoli nunciusok vagy vizitátorok elé, akik Magyarországot felkeresték volna, és személyesen utánanéztek volna, mit csinálnak a magyar főpapok, szemükre vetették volna hibáikat, valamiféleképpen hasznos rendelkezéseket hoztak volna, vagy jelentést tettek volna az apostoli szentszéknek... (...) ...kijelentem: az eretnek magyarok, ha megfelelő módon rábeszélhetnék őket, diétáikról követeket küldenének Rómába, vagy legalább esdeklő levelekben kérnék Öszentsége segítségét, hogy a már nekik juttatott javadalmakat megtarthassák, és ily módon nagyobb jóindulattal viseltetnének a katolikusok iránt. De úgy vélem mindezt még senki sem hányta-vetette meg elméjében, ugyanis mind az egyházi, mind a világi személyek figyelmét teljesen leköti a török részéről fenyegető világi veszedelem... És nem veszik észre, hogy bűneink hozták ránk a háborút, hogy a háború az Isten ostora, ami ellen nemigen lehet védekezni, és nagyon nehéz ellenszegülni az Úr ösztökélésének. Ám legelőször a baj gyökerét kellene kitépni,⁹⁵⁹ kiszabadítani az

⁹⁵⁹ Ugyanebből az évből ismert egy *A vallás felújításának módszerei Magyarországon* (Verancsics Faustus 326–350.) című írása is. Négy fontosabb szakaszt különít el:

1. vissza kell szerezni a püspökségeket és egyéb egyházi javadalmakat. Igaz, hogy a háborúhoz az uralkodónak sok pénzre van szüksége, de az Istennek felszentelteteket többé világi célra már nem lehet fordítani, s megismételve azt, hogy kb. háromszáz katolikus pap van az országban, már azt is jónak tartaná, ha az éppen a kamara kezén levő javakat az egyház visszakapná, bizonyos, a zűrzavarok alatt a szomszédok által elfoglalt javakat pedig egyszerűen vissza lehet szerezni.

2. A püspökök kinevezésekor csak erre alkalmasak, nem pedig hízelkedők, iskolázatlanok, botrányos életük jöhetnek szóba. Hogy ez eddig nem így történt, az a Szentszék felelőssége is, mert minden kinevezett püspököt megerősített. Mostantól legalább az udvarnál levő apostoli nuncius ismerje meg a jelölteket. A lelkiélet tisztasága miatt kívánja, hogy a püspökök ne foglalkozzanak világi dolgokkal, hanem székhelyükön éljenek és évenként látogassák végig egyházmegyéjüket. Ha a király egyháziakban jobban bízik s ezért az ország irányításában tisztet ad nekik, ezt végeztesse a címzetes püspökökkel.

3. „Annak elérésére, hogy a jó papság száma gyarapodjék, egyetlen megfelelő gyógy-mód van: sok szemináriumot kell létesíteni, amint azt a Tridenti Zsinat előírja... (...) ...növelni kell a tanulók számát a Collegium Hungaricumban... (...) ...el kellene rendelni: a ... túróci prépostságot birtokló jezsuita atyák állandóan annyi novíciust tartsanak, amennyire négy- vagy ötezerre rúgó javadalmukból telik, ugyanis erre a célra kapták, de mind ez ideig nem erre használták... És ezt a szemináriumot vagy kollégiumot ne a prépostság birtokán helyezték el, amint mind mostanáig a világi papi iskolákat Turócon vagy Sélyén, szalmatetős faházakban, távol a pallérozottabb emberek útjába eső helyektől, mert oda nem szívesen küldik fiaikat tanulni a nemesek és a városi polgá-

átok súlya alól, vagyis visszaadni az egyház javait, felújítani az Isten tiszteletét, megjavítani a papságot, érvényesíteni az igazságot; és ha ily módon lecsendesítettük az Isten haragját, bizalommal folyamodhatunk külső segítőeszközhöz. Emlékezzünk csak vissza, hogyan bánt az isten Izrael népével, amikor az eltávolodott parancsolataitól, és hogyan bánt vele akkor, amikor visszatért hozzájuk; és milyen büntetéssel sújtotta Heliodóroszt, amiért nem is a szent templom javait, hanem csupán másoknak a templomban őrzött kegyajándékait próbálta eltulajdonítani.⁹⁶⁰ Hiszen íme, tapasztalatból tudjuk, milyen eredménnyel járt a nagy hadi készülődés, az iszonyatos vérontás, sok-sok millióra rúgó összegek elköltése, számos keresztény falu elpusztítása. Miután a keresztények oly sok győzelmet arattak, temérdek ellenséget megöltek, elfoglalták Erdélyt, Oláhországot és Moldvát, Székesfehérvárt, Pestet, Esztergomot és más

rok, és a tanulók, parasztfiai lévén, inkább a szeminárium földjeinek megművelésével foglalatoskodnak, mintsem erényeik gyarapításával, hanem néhány fontosabb városban létesítsenek tanintézeteket, mert ily módon sok olyan tanítvány neveléséhez juthatnának hozzá, akiknek apja eretnek nemesember, de mivel a páterek jól oktatják az ifjakat az irodalomra és a tudományokra, a szülők szívesen küldenek a jezsuita iskolákba gyermekeiket, s ezek nagy része áttérne a katolikus hitre. S ezt az eredményt nem tartom kisebbnek, mint a papnövendékek szemináriumban való nevelését, sőt nagyobbak vélem, hiszen egy-egy pap tiszta életével és hitbéli tudományával csak arra alkalmas, hogy a gondjaira bízott plébánia területén élő lelkeket térítse meg, de az említett nemesemberek közül csupán egyetlen egy tekintélyével az igaz útra vezetheti az összes parasztot, akik fölött verum et iustum imperiummal [*igazi és jogos hatalommal*] bír. Sőt az említett okból véleményem szerint helyes volna a nemes ifjak közül – amint ezt Erdélyben már megtették – néhányat a papi konviktusokba is fölvenni, noha nem ígérük meg, hogy a papi hivatást választják.” Kassát tartja a megfelelő helynek, mert az Felső-Magyarország egyik legnépesebb városa és nagyjából egyforma távolságra van Bécstől, Krakkótól és Kolozsvártól, ahol működnek jezsuita iskolák. A szeminárium alapítását az uralkodó és a pápa tekintélye erősítse meg. IV. Pius és V. Pius többször felszólított minden püspököt, hogy létesítsen szemináriumot egyházmegyéjében, de ezt csak az esztergomi tette meg, aki 50 ezer dénárnyi bevételeiből 250 dénárt fordított tíz növendék ellátására. Az általa javasolt iskolaépítési megoldások egyike, hogy a pápa különítsen el erre pénzt, amint VIII. Kelemennek volt másfél milliója a magyarországi háborúra, V. Sixtusnak Róma ékesítésére, XIII. Gergelynek papneveldek létrehozására világszer-
te. [1579-ben a *Collegium Hungaricum*ot alapítja meg Rómában.]

4. Az állandó vizitáció, ehhez elég lenne egyszerű, csak a latin nyelvet beszélő papi személy, aki egy darabig ismeretlenül tájékozódna. Ellenőrizhetné a püspökök kiválasztását, eleget tehetne a püspökök helyett azok *ad limina* [*a küszöbhez*] követelményének, amit a magyar püspökök úgysem tennének meg, s ha mégis, úgysem mondanák el a Szentatyának, milyen rossz munkát végeznek odahaza.

⁹⁶⁰ Király, IV. Szeleukosz megbízásából akarta elvinni a jeruzsálemi szentély kincseit.

várat, mindazt, amit körülbelül tizenkét év alatt szereztek, majdnem tizenkét hónap alatt elvesztették. És mennyi beszéd, terv és tanács bizonyult hiábavalónak, quia non est sapientia, non est consilium contra Dominum⁹⁶¹ és semmit sem ér a fegyver és a ló annak, akik mellett nem állott az Úr, így járnak azok, akik homokra, nem pedig sziklára építenek. (...) ⁹⁶²

Disciplina militaris

C 73

Mivelhogy ez ideig, mióta az Úristen ez[t] az hadakozást az ő nevének tisztességére és szegény hazánknek szabadságának helybe hozására támasztotta, az hadaknak sok külömb-külobbféle forgandó állapotja miatt semmi jó rendtartás az vitézlő nép között nem lehetett, kihez képest sem ő felségének, sem ő felsége után való generálisoknak és kapitányoknak módjok és autoritások nem lehetett, sem az vitézlő népnek rendtartásába sem az oly dolgoknak lecsendesítésébe, kik miá az sok hallatlan panaszok mind ő felségét szüntelen érték, mind pedig ő magokat az kapitányokat. Immár mostan hátrahagyván és semmivé tévén minden ezelőtt lett végzéseket és mód nélkül való rendtartásokat, hogy ennek utána mindenek jobb móddal és rendtartással legyenek, tetszett ő felségének, az országnak és az vitézeknek közönségképpen, hogy ezután az hadakozó vitézek között ilyen rendtartás legyen, az mint rend szerint következik.

Először. Legelsőbben, hogy az Úristen az mi hadunkat megáldja és szerencséltesse az kapitányok mindenképpen azon legyenek, hogy az Isten tisztessége közöttük nevedekdjék és gyarapodjék, minden seregbe praedicator tartanak és az kapitányok az undok szitkokat és isteni káromlásokat az vitézek között megtiltsanak. Ha valaki az tilalom ellen cselekednék azt az kapitány megbüntesse, ő maga is jó példát adjon nekik.

2. Az lovas hadnak az ő regulája és rendtartása ez, hogy az lovas kapitány legfeljebb 500 lóval lehessen és az kapitány feljebb való hadnagyot 100 lovasnál ne tartson alatta és mind az kapitánynál, mind hadnagyoknál az alattok való vitézeknek számok és nevek mindenha rend szerint írva legyen.

⁹⁶¹ nincs bölcsesség, nincs tanács az Úr ellenében

⁹⁶² Verancsics Faustus 313–325.

3. Az kapitánynak gondja legyen reá, hogy sok számú lovon való vitézet maga számára avagy szeriben ne tartson; ő magának tíz lovasnál följebb való szerin ne legyen, az hadnagyoknak pedig szeriben hat lovas vitéz legyen. Az fő legények két s három lóval rend szerint legyenek jó szerrel.

4. Kapitányt az fejedelem válasszon és az hites legyen ő felségének és az országnak, zászlót fejedelem adjon nekie; az alatta való hadnagyokat az fejedelem ő felsége confirmáljon és ő felsége hírével legyenek; azok is hittel legyenek ő felsége és az országnak kötelesek. Zászlót pedig nekik is ő felsége adjon.

5. Az zászlóhoz és kapitányhoz az hadnagy és az vitézlő nép hittel legyen köteles és valaki hír nélkül zászlóját, kapitányát elhagyja, tisztességét és fejét veszítse el érette és vagy hadnagy vagy főlegény, ne menjen maga szükségéhez még csak házához is kapitány híre nélkül egy nyomást is.

6. Egyik kapitány, se hadnagy az másik kapitányság avagy hadnagyság alatt levő vitézt az előttejárója híre nélkül és akarhatja ellen alája ne fogadjon. Ha pedig ezt akár kapitány, akár hadnagy és az más zászló alatt levő vitéz mód nélkül befogadná seregébe, aféle kapitány, akár hadnagy tisztit elveszítse és böcsületi ne legyen.

7. Az ki magától zászlót emel ő felsége híre nélkül és kapitánnyá avagy hadnaggyá teszi ő magát, ő felsége akaratjából az generális az oly kapitányt avagy hadnagyot felakasztassa és városoknak, faluknak reátámadások szabadon meglegyen.

Büntetések:

1. Valaki kapitányára avagy hadnagyára támad, szidalommal vagy ékten szóval illeti, afélét három pálcával keményen megverjék.

2. Valaki pedig kapitányához avagy hadnagyához fegyvert vonson vagy megsebesíti avagy megöli, fejével érje meg. Item: Az kapitányoknak gondjok legyen arra, hogy helyben törvénnyel, mezőn pedig bottal az alattok valójokkal bírjanak.

3. Úrnak, nemes embernek, papoknak, iskoláknak az vitézek házokra és majorokra ne szálljanak. Aki megpróbálja, fejével érje meg. Az, ki az malmot elvagdálná, az kezét elvágják érte; mivelhogy közönséges jóra való; az malomban vivőket is az ki megháborítaná, megbüntessék.

4. Az jobbágyok lovát, barmát, ingó-bingó marháját, akármiét az vitézlő nép el ne vegye;⁹⁶³ valaki penig ezt általhágja, tehát tartozzék az kapitány az marhát visszaadni és ő magát aféle cselekedetéért keményen meglehálni. Ha penig az kapitány ezt meg nem mívelné, elveszítse tisztit, tisztességét vele. Ha penig eladta volna az marhát, elégítse meg az szegény embert.
5. Valaki szentegyházat feltörne avagy sírokat fölásna, fejével érje meg.
6. Valaki élést feljebb annál, az kit megeszik maga és lova, eladna vagy penig házához hordana,⁹⁶⁴ vagy maga hasznára fordítaná az árát, item az kik az szegény embereket sarczoltatják, égetik, sütik, kínozzák, pénzt kérnek rajtok és vesznek, aféléket az kapitány igen megveressen vagy törvény szerint megbüntessen és a hadból is kiüzzön.
7. Az kik erővel szüzeket törnek, asszonyállatokat akaratjuk ellen rontanak, fejükkel ériék meg. Item valaki megtolvajol valakit úton vagy háznál, az kapitány tisztit vesztése alatt mint tolvajt megölhessen afélét törvénnel. Ha nem mívelné az kapitány, ő felsége büntesse meg az kapitányt törvénnel.
8. Az kik fölvernék az olyan élést vagy egyéb marhát az melyet vagy fejedelemnek vagy uraknak vagy kapitányoknak vagy hadnagyoknak vagy ország gyűlésére vagy táborban vagy egyebűnnen vinnének, tehát fejével érje meg nyavalyás.

⁹⁶³ Illésházy Bocskainak február 9-én: „Azúta, hogy felséged Korponáról elmene, az mi kövés jószágom Trincsen és Liptó, Túrócz vármegyében is vagyon, az hajdúk mind rajta éltek, lovokat, barmokat Szilasi és az többi mind elvitték, magokat házokból kiötték, semmijek nincs, éhel köll meghalniok feleségestől, gyermekestől, verik, ölik őket; immár igen kövés jobbágyom maradott, mind elholtak, elfutottak szegények. (...) Bars, Nógrád, Hont, Zólyom vármegyében semmi nép vagy igen kevés vagyon, azokat az vármegyéket az Rédey uram hadának intéztük volt; az egész nyáron ezeren nem volt Újvár alatt, mind Elek Jánossal egyetemben, most immár telelni többen vadnak három ezernél, mindazok s mind az Rákóczi uram alatt való hadak az sovány vármegyékre szállottak, Trincsen, Túrócz, Liptó, Árva vármegyékre, mind az négy sincs annyi, mint Nyitra vármegye. Ez Nyitrát penig ez nyáron pusztították el, mégis könyvergek fölségednek, parancsolja meg fölséged, az Deseoffy uram hada menne ki immár Liptó vármegyéből, ne lennének teljességgel semmivé az szegény kösség.” (TT 1878. 75.)

⁹⁶⁴ Február elsején Illésházy és Mladossewith tömören ír a fejedelemnek: „Az hajduság elemészttette az vármegyéket, miérthogy az egész nyáron is rajtok voltak, bizonynyal higgye fölséged, hogy minden eleség elfogyott.” (TT 1878. 63.)

9. Valaki bányákat, hutákat, réz hordókat, harmincadosokat és az országnak egyéb jövedelmét, kiből az vitézlő népet kellene fizetni, megháborítana,⁹⁶⁵ fejével érje meg.

10. Ha valaki az postákat, kik ő felségétől vagy az országtól közönséges dolgokban jönnek s mennek, megháborítaná, minden kegyelem nélkül megöletessék, mert azok közönséges ország dolgában járnak, sőt inkább azoknak segítségével legyenek, hogy hamarább járhasanak.

11. Ezen kívül is ha valami oly mód nélkül való dolog esnék az vitézek között, az kapitányok az ő magok becsületére el ne szenvedjék.

Datum...⁹⁶⁶

C 74 Mátyás főherceg levele a spanyol király követéhez

Nem gondoljuk, hogy rejtve van előttetek, mennyi fáradságot, törődést és figyelmet fordítottunk arra, hogy a mind külső, mind belső, azaz hazai ellenségtől elnyomott és összetört magyar királyság végre valahára hadi virtussal régi állapotába visszavezethető, és minden efféle, a minap támadt zavargás lecsendesíthető és elnyomható legyen.

Figyelembe vesszük, hogy nekünk nincsenek az efféléhez szükséges segédeszközök, és hogy a sok tájékoztatásunkra és sürgetésünkre nem bocsátanak rendelkezésünkre a méltó eszközök, hogy azokkal vagy magunkat megvédelmezzünk vagy az előbb mondott ellenségeknek biztosan ellenállni ebben az időben képesek legyünk, ha csak a külföldi keresztény fejedelmek és hatalmak is saját buzgóságukat és a religió és az egész kereszténység megvédésére irányuló igyekezetüket nem egyesítik. Napról napra nyilvánvalóan látjuk ugyanis, miután Esztergom elvesztével a mi részünkről semmi új segítség nem mutatkozik, mind a török, mind a lázadók is sokkal gögősebbé válnak és a korábban a békét leginkább vá-

⁹⁶⁵ Rákóczi Lajosnak, felső-magyarországi hadai vezérének írja január 10-én: „...Besztercebányáról az réznek Lengyelországban való vitelével volt reménységünk az pénzszerezésre, melylyel eddig régen megjöhettenek volna. Azokat az útban találván Szilvássy hada, lovokat az szekerek elöl egyetlen egyig elvitték, az szekerek mind reztől azképpen maradtanak az mezőben és úgy állnak. Nem tagadhatjuk bizony, hogy mind efféle dolgok és szörnyűségek fölötté való bántódásunkra nem volnának, mert az szegénységnek, kiknek isten után, minden oltalommal tartoznánk, ilyen nagy romlását is szívünk szerént fájlaljuk, sőt annak előtte törökkel, tatárral is csak azért hadakoztunk, hogy azokat efféle romlástól oltalmazzuk.” (TT 1878. 55.)

⁹⁶⁶ Sinkovics I. 345–347. Kassán kelt 1606 április 29-én.

gyók most a háborút részesítik előnyben, övéiket hadrendbe állítják és Felső-Magyarországból ismét Alsó-Magyarországba helyezik és osztják szét, hogy ezáltal közelebb legyenek. A szent császári Felség várai és erősségei elfoglaltatnak és [most] inkább, mint korábban ostromzárral vétetnek körül és szorongattatnak.

Mivel pedig tudják, hogy lelkiismeretünk szerint az ő a katolikus religióval, a szent császári Felséggel és az egész Ausztriai Házunkkal leginkább ellenkező korponai⁹⁶⁷ cikkelyeit Mi a legkevésbé sem akarjuk aláírni és nem is írhatjuk alá, annál erősebben ragaszkodnak az övéikhez, a mieinket pedig, amiket az ő biztosaikkal végeztünk el, teljesen visszadobják, sőt újból okot keresnek maguknak háborújuk és lázadásuk folytatására. Hogy ezek számotokra ismertek-e, nem tudjuk, Mi mégis mindezekről a szent császári Felséget és annak tanácsosait a leghatékonyabban és sokszor tájékoztattuk, levelünk és Őfelségéhez hasonlóképpen emiatt elküldött követeink bőségesen meg fogják ezt erősíteni.

Mivel pedig a lázadóknak most az a törekvésük, hogy a katolikus religiót a magyar királyságból alapjaiban kiirtsák, az egyházakat és minden egyházi személyt onnan kihajítsanak, azokat saját istentelen papjaiknak és gyakorlataiknak adják át, ezeket pedig minden méltóságuktól és privilegiumuktól megfosszák, javaikat a katolikus religió ellenére az eretnekek magán használatára fordítsák, Magyarország néhai legkegyesebb királyai törvényeit, dekrétumait, végzéseit és alapításait semmivé tegyék, a mi híres Ausztriai Házunkat, mint a religió és az egyházak védelmezőjét méltóságaitól, királyságaitól és uralmaitól megfosszák, evégett máris szabadabban kezdenek dühöngeni az egyházak, az egyháziak és azok birtokai ellen; sőt, hogy lássék, e lázadás minden katolikus közös veszedelmére támadt: arra jutottam, az Én tisztem, mielőtt ez a tűzvész szélesebben elharapódnék, nektek is a spanyolok legfenségesebb királya, a rokon⁹⁶⁸ úr és legkedvesebb és legbecsülendőbb rokonunk jobb tájékoztatására mindezeket valamennyire bővebben feltárni, nehogy végül Ránk égjén a vétke, mintha ezeket szándékosan csendben elfedni akartuk volna.

Mégha nem is kételkedünk abban, hogy Ő királyi Fensége ezen igen le-sújtott királyság állapotát megismervén és felfigyelvén a veszedelemre,

⁹⁶⁷ A korponai cikkelyek a februári egyezmény előzményéhez tartoznak, most a kassai cikkelyekkel volt baja a főhercegnek.

⁹⁶⁸ Mátyás főherceg nagyapja Ferdinánd és III. Fülöp nagyapja V. Károly testvérek voltak.

ami innen őt is és az ő Ausztriai Házát a legkomolyabban fenyegeti, mégis, mivel e tűzvész lángjai eloltásához most a legnagyobb gyorsasággal és nagyobb segélyekkel kell cselekedni, amelyek nyújtására a szent császári Felség, a mi legfigyelemreméltóbb urunk és testvérünk királyságai és tartományai e tizennégy éves háborútól elkopván és kimerülven egyedül nem elégségesek, ezért úgy tartottuk, hogy titeket kell jóindulatúan megkeresni, hogy ti az Általunk már korábban megismert hitetekhez, kikezdetetlenségekhez és bölcsességekhez képest az összes katolikus és a mi Házunk megvédelmezésének ezt a közös ügyét is szívből rátok bízottan tartsátok és amik e magyar mozgalom és zavargás megzabolázásához tartozni látszanak, azokat minden módon a legfigyelmesebben előmozdítani törekedjete, hogy ezáltal végre valami jogos és váratlan hadsereg e lázadókat céljuktól eltérítse, a törökökkel való szövetekezéstől visszavonja, a rendre visszakényszerítse, és Magyarország híres királysága a katolikus religióval együtt korábbi virágzásába visszaállítható legyen, a szomszédos királyságok és tartományok pedig csendes állapotukban megmaradhassanak. Egyébként stb.
Kelt Bécsben 1606. május 20.⁹⁶⁹

⁹⁶⁹ MOE XII. 425–427., latin. Tartalmát (és eredménytelenségét) tekintve ezzel azonos levelet küldött a főherceg a pápának. Mátyás nehéz helyzetben volt: ha egyszer Rudolf helyébe akar lépni, nem lehet rossz viszonyban a magyarokkal, de szüksége van a pápa támogatására is a német katolikus fejedelmeknél (a Rómából jövő segélyekről nem is beszélve – a hosszú háború idején innen, Madridból és a németektől sokmillió segélyt kapott Rudolf) és a spanyol udvar támogatására is – ezért igyekszik több írásban elhatárolni magát a februári egyezés vallási cikkelyétől. A katolikus spanyol udvar a háború folytatásában nemcsak meggyőződése miatt (inkvizíció és Lepanto) érdekelt, hanem mert az erre való hivatkozással megadóztatott német (protestáns) rendek nem tudják addig komolyabban segíteni Németalföld elszakadni akaró részét. Róma sem ösztönözheti az uralkodót a magyarokkal való teljes szembefeszülésre, mert háború fenyegetett a kiközösített Velencével, és ebben szüksége lehet Rudolf támogatására. A német területeken erősödik a felekezeti szembenállás – az Unio és a Liga megalakulása előtt vagyunk. Ha Mátyás keményen lép fel a magyarokkal szemben, a protestánsok maradék támogatásától, ha engedékenyen a katolikusokétól eshetik el. A családi birtokokon is feszültebbé vált a helyzet, a későbbi magyar király, Ferdinánd főherceg Stájerországból kiűzte a protestánsokat, akiknek befolyása az osztrák tartományokban erősödött meg. Azért előnye is lehet Mátyás helyzetének: ha sokat adott a magyaroknak, vagy azok éppenséggel keveslik azt, felhatalmazójához küldheti az elégedetleneket, ha a magyarok meglelégedéssel fogadják ténykedését, ő volt az, aki tárgyalt velük.

Mi Mátyás, Isten kegyelméből Ausztria főhercege ... stb. Emlékezetére ajánljuk ... stb. (...)

*Az első cikkelyhez.*⁹⁷⁰ Ami tehát a religió ügyéhez tartozik, nem állván ellent a korábbi közönséges végzések de az 1604. évi utolsó cikkely sem (mivel az országgyűlésen kívül és az országlakók egyetértése nélkül lett hozzácsapva és emiatt meg is szűnik), elhatározták⁹⁷¹, hogy a szent császári és királyi felség az ő korábbi elhatározása szerint, amelyre az országlakók a viszontválaszukban hivatkoznak, tudniillik, hogy a magyar királyság határain belül csak létező karokat és rendeket összességükben és egyenként, mind a mánásokat és nemeseket, mind a közvetlenül a koronához tartozó szabad városokat és kiváltságolt mezővárosokat, to-

⁹⁷⁰ „...amiként ezt elvégezték, megmaradhatott volna a magyar uraknál, ha a magyar püspökök fennhangon is, írásban is nyíltan nem azt terjesztették volna, az az első cikkelyhez beillesztett záradék (absque tamen...) így értendő: ami csak a római egyház normája és formája ellenére van, az senkinek sem lett megengedve.” (Illésházy, MOE XII, latin.)

⁹⁷¹ *deliberatum est* – Mátyás főherceg a prágai pápai nunciusnak július végén így értelmezi azt a tényt, hogy ez a kifejezés került az egyezménybe a *statutum et conclusum est* (elrendeltetett és elvégzetetett) helyett: „A vallásnak az a cikkelye pedig ... általunk nem más módon és értelemmel terjesztetett elő, mint hogy csak elbeszélően, nem pedig kategorikusan, eldöntően legyenek a szavak odatéve... Ezért az ebbe az artikulusba beillesztett e szavakat: *Deliberatum est* is nem másképp vesszük és vettnek értjük, csak úgy, hogy ezekről [a dolgokról] teljességgel semmit sem határozva [*concludentes*] csupán csak tanácskoztunk [*deliberaremus, mérlegeltük*], az egész döntést pedig Ő császári Felsége határozatára hagytuk... Ez abból is világossá válik, hogy a magyarok nyílt szavakkal a beleegyezésünket akarták bírni, és már a saját cikkelyeikhez odaillesztett ama szavakat *Constitutum et conclusum est* odatették volna, és tanácsosaink nem tudták rávenni őket arra, hogy azokat kitöröljék. Mi, hogy minden gyanútól mentek és biztosítottak legyünk, csak ennek a cikkelynek a kedvéért báró Molart Ernőt mint futárt akartuk küldeni Őfelségéhez, és ha a magyarok eme szavaktól: *constitutum et conclusum est* el nem álltak volna, és hozzá nem járultak volna, hogy azok a szavak csak narratíváé vannak általunk odatéve, semmiképpen sem tudtunk volna a többi cikkelyben előbbrejutni.” (MOE XII 547–548., latin.) Azaz a főherceg azt az értelmezést terjeszti, hogy a cikkely értelme: *tanácskoztunk arról, hogy...*, tehát nem törvény, csak elbeszélés. Illésházyék beleegyezését az első látásra csak stilárisnak tűnő javításba mindenesetre menti az, hogy a magyarországi latinban a *deliberare* szónak a *tanácskozni* mellett *végezni* értelme is volt. Mivel ez egyezkedés, Bocskaiék cserébe a cikkely második pontjába az *utrinque* szót írták be, azaz az elfoglalt templomokat *mindkét fél* visszaadja.

vábbá a magyar királyság véghelyein is a magyar katonákat⁹⁷² religiójukban és vallásukban soha és semmi módon nem fogja háborgatni, és mások által háboríttatni és akadályoztatni sem fogja engedni;⁹⁷³ hanem az összes előbb említett karok és rendek számára religiójuk szabad használata és gyakorlata meg fog engedtetni, a római katolikus religió sérelme nélkül mégis,⁹⁷⁴ és hogy a római katolikusok papsága,

⁹⁷² A felsoroláshoz Illésházy ragaszkodott, de figyelmetlen (?) volt. Már az augusztusi kassai gyűlés, amelyen e cikkelyeket vizsgálják Bocskaiék, kéri Mátyást, hogy a *villas* (*falvakat*) kifejezés betoldásával a vallásszabadságot a jobbágyokra is terjessze ki. (Egyébként a katolikus földesúr birtokán rákényszeríthetné jobbágyaira felekezetét. A kiterjesztés az 1608. évi, koronázás előtti végzésben történik meg.)

⁹⁷³ Mesziről jutottak el eddig a megfogalmazásig Június elején Mátyás biztosainak a javaslata még ez: „A vallás ügye maradjon abban az állapotban, amiben [akkor volt, amikor] Őfelsége trónralépett. Ami pedig azt az egyedüli engedményt illeti, amit Basta György úr Őfelsége megbízásából állítólag közzétett, mivel erről Őfenségének nincs tudomása, ezért erről bármit is határozni vagy megerősíteni nem tud.” (MOE XII 499., latin.) Basta 1604 végén és 1605 elején Eperjesen tette közzé: a király hűségére visszatérőket „...mind javaikban ... mind religiójukban, privilégiumaikban ... biztosítjuk”, illetve „...biztosítva őket, hogy sem életükben, tisztukban, javaikban ... sem religiójukban semmi veszedelem nem fogja őket fenyegetni.” (MOE XII. 156., latin.)

⁹⁷⁴ *absque praeiudicio tamen catholicae fidei* – e kifejezést a katolikus magyar királyi tanácsosok javasolták Mátyásnak június 5-én (e javaslatuk – MOE XII 432., latin – idevágó részét a következő szövegben félkövérral írtam), majd a főhercegnek az 971-ben említett levelére reagálva védőíratat készítenek, amiben ezt írják: „(...) Ebben a tárgyalásban a tanácsos uraknak két dologra kellett figyelniük. Az egyik: nehogy akár a legkisebb mértékben is sérelem érje a katolikus hitet ... a másik: az erőszakos, esztelen vakmerőséggel az eretnekség nyilvános szabadságát követelő eretnekeknek úgy adassék válasz, hogy a szavak homályossága révén becsapassanak, és a katolikus hit ellenében semmit ne érjenek el.

Ami az elsőre [vonatkozik], véleményükben a tanácsos urak mindenképpen elégszer buzdították Őfelségét, hogy a katolikus vallást, amit tudniillik Magyarország legszentebb és legjobb királyai, Őfelsége elődei hűségesen ápoltak, tartassa meg egyedülnek, mert egyedül ezt támogatják a királyság törvényei és végzései is, és Őfelsége sem tud ép lelkiismerettel másként cselekedni. (...)

Ami a másodikra [vonatkozik], ugyane tanácsos urak azt látták, hogy abban kell a leginkább fáradozni, hogy a heves eretnekek rászédessenek, Szent Pál mondása szerint: *Csellet – mondta – vettelek rá titeket*. Ezért tanácsolták, hogy úgy kell az artikulust elkészíteni, ha [Bocskaiék] rávehetők lennének, hogy higgyék el, Őfelsége ennek alapján senkit nem akar üldözni, annál kevésbé, mert mindenki azt hisz, amit akar, mindazonáltal a katolikus hit és a magyar királyság törvényei megsértelme nélkül. Ebben a paragrafusban mindent mérlegelni kell: ugyanis először az tanácsoltatik, hogy a lázadók beszéltessenek és vétessenek rá arra, hogy higgyenek Őfelségének, mielőtt valami is írásban adatik [nekik]. Azután odatettük: Őfelsége nem fogja őket üldözni; ez igen jól hangzik, mivel nem is értékelhető üldözésnek, ha valami vállalkozás

templomai és egyházai érintetlenül és szabadon megmaradjanak sőt azok, amiket ezekben a zavaros időkben mindkét részről elfoglaltak, ismét adassanak vissza nekik.⁹⁷⁵

A másodikhoz. Marad az előbbi traktátus végzése, hogy a magyarokkal és a törökkel a békesség és az újrabékítés egyszerre történjék.

A harmadikhoz. A legközelebb tartandó országgyűlésen először a nádor dignitásával együtt a régtől megszokott módon választassék meg. Mivel pedig Ő császári és királyi Felsége a keresztény közösség különböző szükségletei miatt Magyarországon vagy a szomszédos helyeken nem lakhatik, és hogy az országlakóknak akármilyen ügyeik miatt ne kelljen elmenni – és emiatt súlyos költségeket kiadni – Őfelsége távolabb eső székhelyére, ahol a magyar tanácsosok sem mindig lehetnek jelen Őfelsége oldalán; ezért elrendelték és elvégezték, hogy Őfensége az Őfelsége által neki nem olyan régen a magyar királyság ügyeiben átengedett teljes hatalom szerint a nádoron és a magyar tanácsokon keresztül rendelkezék

történik a katolikus hit helyreállítására, hanem nagy irgalmasságnak; aztán képes lesz terjedni a katolikus religió, ha Isten szolgálói számára minden immunitásról gondoskodnak és Őfelsége a katolikus híveinek különösen kedvez, mégha az eretnekekkel szemben nem alkalmaznak is semmi erőszakot. Harmadszor: oda lett téve, *annál kevésbé, mert mindenki azt hisz, amit akar* – itt mi a hit belső gyakorlását értettük, amiről Pál azt mondja: *corde creditur ad iustitiam* [Pál római levele, 10,10. Károlyi fordításában: *szívvel hiszünk az igazságra*], és az ilyen titkos eretnekek nem is ütköznek egyházi büntetésbe és ítéletbe, és a hívőknek semmiféle fertőzéstől nem kell tartaniuk az ilyenek részéről; de fertőznek éppen akkor, ha eretnokságukat megvallják és a külvilág elé tárják; ez pedig nekik ennek a cikkelynek az érvénye által teljességgel megtiltható lett volna, mivel a *megvallani* túlmegegyez az a kifejezésen: *hinni*. Hogy pedig bőven legyen oltalmunk, odatettük, hogy higgyenek, de a katolikus hit és a királyság törvényei sérelme nélkül. Pedig akkor megsértették volna, ha eretnokságukat nyíltan vallották volna. (...)” MOE XII 552–553., latin. Az említett kassai gyűlés mindenestre kéri, hogy a cikkelynek az *absque*-vel kezdődő része már maradjon el, „...nehogy az előbbiekkal ellenkezzék vagy jövőendő vetélkedések gyűanyagául meghagyassék.” (MOE XII 630., latin.) Szeptember 25-én kelt az az oklevele Mátyásnak, amelyikben a magyarok kérésére többek között kijelenti: „Ami pedig a mondott utolsó paragrafust illeti, amiként a mondott traktátusban minden jóhiszeműen ment végbe, úgy a mondott paragrafus is az *absque tamen* stb-től egészen a végéig nem rosszhiszeműen lett hozzátéve, hanem hogy mindkét rész religiójában, hitvallásában, [az azokkal való] élésben, gyakorlásban és templomaiban ne háborgattassék. E dolog bizonyására e levelet saját kezünkkel írtuk alá és pecsétünkkel erősítettük meg” (MOE XII. 699–700., latin.)

⁹⁷⁵ Az *utrinque* beszúrása (971) után az eredeti fogalmazásban a katolikusokra vonatkozó *eisdem* kifejezést elfelejtették kicserélni.

– nem másként, mintha Ő császári és királyi Felsége személyesen lenne jelen a kihallgatás, az előterjesztés, a bíraskodás, a végezés, a cselekvés és a rendelkezés teljes hatalmával és fakultásával mindazokban a dolgokban, amelyek a magyar királyság megőrzéséhez és országlakosai nyugalomához és hasznára szükségeseeknek ítéltetnek.⁹⁷⁶

A mostani személynök pedig hagyassék meg a helyén; úgy mégis, hogy ezután az ország végzései szerint választassék.

A negyedikhez. Könyörögnek⁹⁷⁷ még az országlakók Őfelségének, hogy a koronát a magyar királyságba, Pozsonyba békésebb idők beálltával más királyságok szokott módja szerint hozza vissza.

Az ötödikhez. A kincstárnokkal kapcsolatban is marad az a cikkely az első traktátus végzése szerint, hogy [tudniillik]⁹⁷⁸ ez a kincstárnok, akár a királyi jövedelmek beszedőjének, akár prefektusának vagy akármi más névvel nevezzék, a hozzákapcsoltakkal együtt a királyság kormányzásának semelyik részébe ne elegyítse magát, hanem csak a királyi és a koronajövedelmeket gondozza. Sőt inkább azt végezték el, hogy mostantól mindig született és világi magyarok választassanak. Ekként a közönséges adókhoz is a korábban megszokott módon az országlakók azokat fognak tarthatni és választhatni beszedőkül és kirovókul, akiket akarnak.

Ami a két tisztelendő püspököt, az egrit tudniillik és a váradi illeti, ezek addig a királyságtól távol legyenek,⁹⁷⁹ amíg ügyük eldöntve vagy másként elrendezve nem lesz.

A hatodikhoz. Maradjon meg az az előbb elvégzett cikkely is, nehogy a szent császári és királyi Felség autoritását és hatalmát valami kisebbítse, meghagyatik ítéletében püspököket választani, akiket akar; mégis, a tanácsba mások, mint akiknek saját püspöki egyháza, akár egyéb püspöki birtokjoga van, ne bocsáttassanak. És hogy közöttük is azok, akik nemesi

⁹⁷⁶ A kassai gyűlés még elveti, hogy a nádor a kormányzó alatt álljon, s a nádor mellé nyolc tanácsost választ, azonban abban a felterjesztésben, amit Mátyás e gyűlésről kap, már ez áll: „a királyság jogai és szabadságai mindig épségben maradnak” (MOE XII. 630., latin.)

⁹⁷⁷ Az okirat fogalmazója stilisztá is volt: a kiinduláskor Bocskaiék szövegében még a *postulamus, követeljük* (legfeljebb kívánjuk) szerepel, a *supplicare* a térdhajtás kifejezése.

⁹⁷⁸ A MOE-ben közöltben is így.

⁹⁷⁹ Azaz Mátyáséknak sikerült elkerülni a *száműzetés* kifejezést.*

nemzetségből származókként alkalmasak, amiként előbb, úgy a jövőben is, méltóképpen, a többiek⁹⁸⁰ előtt vétessenek tekintetbe, Ő császári és királyi Felségének jóságosan gondja lesz rá.

Amik pedig a püspökök vármegyei ispánságával kapcsolatban adatnak elő, és hogy vajon az efféle egyházi személyek bírhatnak-e világi méltóságokat, arról a jövő országgyűlésen a király és az országlakók fognak végezni.

Mégis a prépostságok és az apátságok maradjanak meg állapotukban és alapításukban.⁹⁸¹

És mivel e cikkelyben függelékben említés történik Modor, Bazin és Szentgyörgy mezővárosáról, hogy tudniillik vajon a prelátus, mágnás, nemes karok és rendek közé ülhetnek-e és bírhatnak-e saját szavazattal, Őfelsége és a királyság karai és rendei további megfontolására és határozatára ezeknek egész ügye is a legközelebb jövő országgyűlésre utasíttatik.⁹⁸²

A közösségeknek pedig a szent császári és királyi Felség Ferdinánd király 1542. évi közönséges végzése szerint⁹⁸³ jószágot nem fog adományozni.

A hetedikhez. Ez a cikkely is megerősítettetik az előbbi traktátus végzése szerint, hogy maradjanak meg a szent székek, mégis, ha valami visszaélések férkőztek volna beléjük, azok a legközelebb jövő országgyűlésen

⁹⁸⁰ Mert a jobbbágyszármazásúak „...alálaváló eredetek szerint szolgálai elmével is vannak; sokszor kedvezésből, lelkiismeret ellen is az országnak törvénye és szabadsága nemgondolásával egy kis prépostságért vagy apátságért mind isteneket, lelkeket, hazájokat is eladják.” – ahogy Bocskai megfogalmazta. (MOE XI. 439–440.)

⁹⁸¹ Azaz az alapításuk szerinti állapotukban, tehát élükön prépost illetve apát álljon, így nem fordulhat elő, hogy birtokkal nem rendelkező, tehát címzetes püspököt ültet az uralkodó egy apátságba, tehát az, „valami egyházi birtokjoggal” rendelkezve, becsem-pészhető a királyi tanácsba.

⁹⁸² Még annál is tovább. Az 1638:LXIII mondja ki, hogy Szentgyörgyöt és Bazint királyi levéllel kell meghívni az országgyűlésre.

⁹⁸³ Az 1542:XXXIII (*Szabad és királyi városoknak semmi címen birtokok ne adományoztassanak, hűtlenség vétké révén sem, az eladományozottak pedig az ispánok és az alispánok révén állíttassanak vissza azoknak, akikhez tartoznak*) kimondja, hogy az ilyen adományozás „...a királyság szent koronája nyilvánvaló jogsérelmére...” van, „...mert az efféle, közösségnek adományozott birtokok, mivel örököseik sohasem fognak el, sohasem háramolnak a királyi kincstárba. I. §. Ebből teljességgel nyilvánvaló, hogy a katonaemberek száma is, ha e dolog tovább megy, napról napra inkább fog csökkenni, amiként ismeretes, hogy már eddig is nem középszerűen csökkent.” (CIH 93., latin.)

Őfelsége és a királyság karai előtt előterjeszthetők, korlátozhatók és kijavíthatók, és ott ugyanígy a tizedekkel és a velük való visszaélésekkel kapcsolatos panaszokat is a király és az országlakosok rendezzék el.

A nyolcadikhoz. A magyarok nem értenek egyet azzal, hogy jezsuiták a magyar királyságban ingatlant és birtokjogot bírjanak és birtokoljanak.⁹⁸⁴

Őfelsége mégis ragaszkodik királyi jogaihoz.

Az adománylevelek záradékaihoz: az adományozások a királyság dekrétumai szerint és a régtől megszokott módon történjenek.⁹⁸⁵

A kilencedikhez és a tizedikhez. A szent császári és királyi Felség Magyarországot és az ahhoz csatolt részeket, azaz Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát született magyarok és a Magyarországnak alávetett és hozzá csatolt nemzet[ű]ek révén fogja birtokolni; továbbá a királyságnak mind a nagyobb, mind a kisebb tisztségeit, a külföldieket és a végvári előljáróságokat⁹⁸⁶ is⁹⁸⁷ magyar tanácsból alkalmas magyaroknak és a Magyarországhoz csatolt nemzet[ű]eknek fogja adományozni a religióval kapcsolatos megkülönböztetés nélkül. Mégis, ha Ő császári és királyi Felségének úgy fog tetszeni, hatalmában fog állni a dunai részeken két végvár kapitányságát ítélete szerint az Őfelsége szomszédos tartományaiból származó jól érdemesült külföldieknek adományozni.

A tizenegyedikhez. Ezt, a nádorral⁹⁸⁸ kapcsolatos cikkelyt a harmadikban már elvégezték; azt hozzáadván, hogy a panaszosok a jogrend szerint járjanak el az őket ért jogtalanságokkal kapcsolatban és senki ne büntetessék, ha nem lett törvényesen megidézve és a jogrend szerint rá nem bizonyult vétke. Nem mellőzvéen azt sem, hogy a királyság ama dekrétumai, amelyek e zavargások és a királyság különféle végzései révén sok-

⁹⁸⁴ Illésházy nem azt vitatja, hogy maradhatnak-e a jezsuiták Magyarországon, hanem hogy lehet-e birtokuk. Érve ugyanaz, amire Bazin és a másik két oppidum esetében is hivatkozott: közösségnek tilos birtokot adományozni.

⁹⁸⁵ A kassai gyűlés a második, negyedik, ötödik, hatodik, hetedik cikkelyt elfogadta, de a nyolcadik esetében nem enged kívánságából.

⁹⁸⁶ *confiniorum praefecturas*. Illésházyék számára egyértelmű követelés, szerintük „...az erősségek azért a németek számára voltak fenntartva, hogy ezáltal a magyarok elnyomattassanak.”, s ezért „A magyarok inkább akarják a törökök, mint a németek alá adni magukat.” (MOE XII. 463., latin.)

⁹⁸⁷ Ide a kassai gyűlés a *pleno, teljesen* szót kívánta beszúrni, a királynak fenntartott két várkapitánysághoz pedig hozzátette, hogy az alkapitányok és az őrség magyar legyen.

⁹⁸⁸ Erős tollhiba a *de gubernatore* helyett. *

helyütt a királyság ősi törvényeivel ellenkeznek, a legközelebb jövő országgyűlésen javíttassanak ki az 1550., az 1553. és az 1563. évi végzések szerint.⁹⁸⁹

A tizenkettedikhez. 1. Illésházy István és hitvесе ügye rendeződni fog és ki fognak elégíttetni.

2. A Dobó-örökösök ügyében Perényi Zsófia, mint elsődleges örökös révén Őfelségével megegyezés jött létre.

3. Homonnay György közönséges végzés erejével ítéltetett el; hogy a kamara mégis nem a megfelelő időben⁹⁹⁰ foganatosította a végrehajtást, az nem számítható fel Őfelségének. A jövőben mégis minden ítélet a köteles módon a királyság dekrétumai szerint fog végrehajtatni.

4. Zólyom és Dobrovina vára a szent császári és királyi Felség beírása szerint adassék át Dersffy Ferencnek és Miklósnak hasonlóképpen Dersffy hitvesének és örököseinek vagy a beírás összege tétessék le számukra.

5. Bánfy Dénestől Belgioioso generális átvett tizennégyezer tallért. Szándékozik tehát őt Őfelsége akár birtokkal vagy pénzzel megelégtetni.

6. A Balogh-birtokok⁹⁹¹, mivel az örökösök maguktól azokat pénzen Őfelségétől visszaváltották, nem igényelnek kiigazítást; az akaró számára ugyanis nem történik jogtalanság.

7. Récse és Bohonic birtoka és a Deregyei-javak a legközelebb jövő országgyűlésen a királyság rendes bírái előtt rendkívüli jögon vizsgáltatásának felül.

⁹⁸⁹ Az 1550. évi a X. cikkely (A dekrétumok kiigazítását ne késleltesse a költségek lomhább kiutalása); az 1553:XV (A dekrétum reformáltassék meg: a királyság karai révén helyesen vizsgáltassék meg: a megvizsgáltat a király gondolja át; majd hagyja jóvá és erősítse meg) kimondja, mivel a Hármaskönyv jobbítására elkészült *Decretum Quadripartitum* átvizsgálása komolyabb feladat, hogysem most az országgyűlésen elvégezhető lenne, Szent Lukács napjára Pozsonyba összehívna megvitatására vármegyénként egy-két nemest, Erdélyből és Szlavóniából, valamint a káptalanokból és a városokból öt derekabbat (*potiores*), hogy ők vizsgálják át a szerzők valamint az ország bírái és ezek ítélmesterei jelenlétében a művet. Az 1563:XXX is a már kész mű átvizsgáltatásáról intézkedik. A hatályos törvények egybeszedegetését már az 1527:III, majd az 1548:XXI is sürgette.

⁹⁹⁰ Mohóságukban az ítéletlevél kiadása előtt lefoglalták a birtokokat, „elővigyázatos-ságból”.

⁹⁹¹ A CIH-ben a kiadók közlik, hogy az eredetiben *Balochiana* helyett *Palochiana* szerepel.

8. Kálló birtokát örököseinek Őfelsége már korábban átengedte és viszszaadta.
9. Peleny, Meleg és Csapi birtokai jog szerint vizsgáltassanak felül az országgyűlésen a királyság rendes bírái által rendkívüli eljárással.
10. Mágochy Ferencet és Homonnay Bálintot Őfelsége a Regéc várával kapcsolatos törvényes keresettől szabadoknak méltóztassék nyilvánítani, mivel egyébként is a fiági örökösrel, Alaghy Ferencel ők már meg egyeztek.
11. Kassa városa az ősi királyok által neki adományozott javakat szabadon,⁹⁹² ősi szokás szerint tartsa és birtokolja.
12. A Telegdi-birtokok jog szerint a következő országgyűlésen vizsgáltassanak meg, a királyság bírái révén, rendkívüli eljárással.
13. Nádasdy Tamást a szent császári és királyi Felség [sem] házassága okán sem birtokai okán jog szerint nem fogja gáncsolni.⁹⁹³
14. Hasonlóképpen Rákóczy Zsigmondot és a Balassy családot Makovica vára okán Ő császári és királyi Felsége nem fogja gáncsolni.
15. A Bánffy Kristóf és György által mindenéből kifosztott özvegye Bánffy Gáspárnak eredeti állapotába állíttassék vissza.
16. Így Balassa Zsigmond is, aki a méltányosság sőt maga a természet joga ellenére saját anyja test szerint való⁹⁹⁴ nővérét és saját test szerint való fivérét is fogságba vetette és minden javuktól mind az ingóktól, mind az ingatlanoktól megfosztotta őket, nekik az összes elvett javakat, mind az ingót, mind az ingatlant rögvest adja vissza. Ha ezt nem tenné meg, a kifosztottak, mint vádlók által idéztessék a legközelebb jövő országgyűlésre, hogy a királyság rendes bírái tényleg soron kívül ezt az ügyet felvegyék, megvizsgálják és a királyság dekrétumai szerint megítélik.

⁹⁹² E megfogalmazásba az is beleérthető, hogy viszont a Bocskaiék által a városnak beírt elkobzott egyházi javakat nem, már csak azért sem, mert *communitas*.

⁹⁹³ Nádasdy a gyámleányát vette feleségül.

⁹⁹⁴ *soror* és *frater carnalis*, azaz test szerint való nővér és fivér – e kifejezéssel középkori okleveleinkben gyakran jelölték az egy apától való származást, ha az anya volt közös, *soror* és *frater uterinus*, azaz *méh szerint való nővér, fivér*. (Van oklevél, amelyik a két Hunyadi Jánost nevezi *fratres carnales*nek, s vannak, akik ebből az ő mostohatestvérségükre következtetnek, de másról is lehet szó: „Boldogságos szűz Szent Margit királyi nemes nemzetből származott. Kinek test szerint való atyja a magyaroknak negyedik Béla nevű király[a] vala. Ő [nagyatyja] is vala harmadik András király, Szent Erzsébet asszonynak atyja. Őneki egy méhben feküdt atyjafia vala ötödik István király. Az ő anyjának neve vala Mária, görög császárnak leánya.”)

A tizenharmadikhoz. Mivel lehetetlennek látszik az efféle elvett és e zavaros időkben felprédált ingóságok újbóli birtokbavétele, hát a közbéke javára az ebből szenvedett károk a feledésnek adatnak át.

A tizennegyedikhez. A Bocskay úr által adott adományok, mivel némelyik egyesek fonák felvilágosításából a királyság legnyilvánvalóbb kára közepette, mások pedig különböző módokon lettek kibocsátva, ezért a magyar királyságban a közjóért és a kölcsönös barátság és a béke megőrzéséért szükséges, hogy az országlakosok közös szavazattal a legközelebb jövő országgyűlésen azokat az adományokat felülvizsgálják és amelyekről úgy fognak ítélni, hogy érvényben maradnak, azok maradjanak meg érvényükben.

A beírások pedig, és azok a javak, amik akár Bocskay, akár Illésházy István úr által elzálogosítottak, maradjanak érvényükben, amíg az országlakosok azon a közönséges országgyűlésen azokat ki fogják váltani, és azokat, akik a pénzt adták, meg fogják elégíteni. Mostantól pedig semmi újabb beírás ne történjék, akármi címen vagy ürüggyel sem.

A Bocskay úr által tett nemesítések maradjanak érvényükben, úgy mégis, hogy a közönséges országgyűlésen az erről szóló leveleket mutassák be, hogy tudomásul vétessék azok nemessége, nehogy ezügyben a törvények ellenére valami vétek legyen.

Mivel pedig a legutóbbi, Kassán lezajlott gyűlésen a Bocskay úrral tartó országlakosok elvégezték, hogy azok, akik az isteni Jakab legközelebb jövő ünnepéig hozzá és más, vele tartókhoz nem csatlakoztak, birtokaikat és birtokjogaikat egyetemlegesen veszítsék el, elvégeztetett tehát, hogy ennek a végzésnek teljességgel el kell hallgatnia és most érvénytelennek kell lennie.

A tizenötödikhez. Ez a cikkely hasonlóképpen az előbbi traktátus végzéséhez megerősítettik, tudniillik, hogy a külföldieknek beírt birtokokat és várakat a magyarok, visszaadván azoknak pénzüket, Őfelsége egyetértésével visszaválthassák.

A szabad városok kiváltságai pedig, amelyeknek azok használatában voltak, erősíttessenek meg és a jövőben azon előjogoknak mind a magyarok, mind a németek és csehek megkülönböztetés nélkül, azaz egyenlő joggal örvendjenek, azokkal éljenek és azokat használják.

Az ellenük való panaszok pedig a legközelebb jövő közönséges országgyűlésen hallgattassanak meg és az országlakosok vagy a királyság bírái által ítéltessenek meg.

Ami Bocskay úr személyét és az ő megelégitését illeti⁹⁹⁵

- (1.) Erdélyhez Magyarország azon részeivel együtt, amiket Báthory Zsigmond birtokolt, Tokaj vára is annak minden most létező tartozékával, együtt a Tiszán innen és túl levő két teljes vármegyével, Ugocsával és Bereggel, hasonlóképpen régi határaival és tartozékaival Szatmár erőssége is ugyanazzal a vármegyével átengedtetnek.
- (2.) Az a két mezőváros pedig, Keresztúr és Tarcál, mivel Rákóczy Zsigmondnak és Thököly Sebestyénnek vannak elzálogosítva, egyetértő szent császári és királyi Felsége, hogy azok Bocskay úr által kiváltassanak és a régi módon Tokaj várához tartozzanak és bírassanak.
- (3.) A Tiszán túli egri tizedek pedig, és az összes többi, hasonlóképpen a Tiszán túl, maradjanak magának Bocskai úrnak; a Tiszán innen pedig Ő császári és királyi Felsége számára szedessenek.
- (4.) Ezek pedig Bocskai úrnak örökös jogon való birtoklásra engedtetnek át; mégis, ha az ő férfiágán az ő saját ágyékából és törvényes ágyban nemzettek és leszármazók nem lennének, akkortól ezáltal minden, neki átengedett a magyar királyság törvényes királyára és következőleg a királyság koronájára háruljék, úgy, hogy vérrokonai vagy sógorai és azok örökösei közül senki semmi jogot vagy joghatóságot sem a fejedelemségre, sem a magának Bocskay úrnak átengedett területekre és vármegyékre soha nem fog támasztani. Ha pedig leányt hagyna hátra, a leány köteles legyen a királyság végzése szerint a leánynegyeddel megelégedett lenni vagy megnyugodni abban, amiben Őfelsége magával Bocskay úrral megegyezett.
- (5.) Liszka mezővárosa, bár az ősi alapítás szerint a szepesi prépostsághoz tartozik, az is átengedtetik magának Bocskay úrnak, amíg vele Őfelsége másként meg nem fog egyezni és békülni.
- (6.) Kassa és a királyság maradék felső részének a kormányzása magyarok révén történjék, amiként az általános cikkelyben elvégeztetett.⁹⁹⁶
- (7.) Az egri káptalan elhelyezésével⁹⁹⁷ kapcsolatban Ő császári és királyi Felsége és az országlakosok a királyság jövő országgyűlésén biztos és alkalmas helyről fognak gondoskodni, ha Kassában nem lesz lehetséges.

⁹⁹⁵ Csak egy része vonatkozik Bocskaira, a zárójeles sorszámozás Károlyi műve. Bár Bocskai megerősíti e júniusi kiegyezést, de az inntól kezdődő rész ellen komoly kifogásai voltak. Rudolf hát szeptember 24-én Bocskay számára új oklevelet állít ki: **C76**

⁹⁹⁶ A kilencedik-tizediknél.

⁹⁹⁷ Őt kellett annak idején Belgioiosónak erővel bevinnie Kassára.

(8.) Címzés tekintetében az engedtetik neki, amit Báthory Zsigmond bírt, hogy tudniillik magát a Birodalom, Erdély fejedelmének, a székelyek ispánjának és a magyar királyság részei urának nevezhesse.

(9.) Hasonlóképpen viselje Erdély jelvényeit, amiket Báthory bírt, a nemzetségi és más szerzettjei mellett.

(10.) A tartományokba és a neki Őfelsége által átengedett részekbe való bevezetés Őfelsége biztosai révén történjék, mihelyt minden mind maga Bocskay úr, mind a vele tartók által meg lett erősítve. Akkor történjék meg az erdélyieknek az Őfelsége hűségére letett esküje feloldása is. Bocskay úr ígéri, hogy gondja lesz arra, hogy azok az egyenes és ősi útra visszavezetessenek.

(11.) Ekként követeket is fog küldeni és bocsátani a Magyarországon tartandó általános országgyűlésekre azokból a vármegyéből, amelyek Magyarországhoz tartoznak.

(12.) Azt is elvégezték, hogy a mágnás és nemes urak mindkét részről mind őfelsége, mind maga Bocskay úr részéről, minden birtokukat és birtokjogukat mind a Tiszán innen, mind a Tiszán túl szabadon bírják és azok saját előbbi birtokosaiknak és uraiknak adassanak vissza. Hasonlóképpen Szokolca városa is, továbbá más várak, Sasvár, Holics, Berencs, és egyéb, akármiképp Magyarországhoz tartozók előbbi uraiknak bocsáttassanak vissza és bárki a megyék törvényes ispánja és szolgabírái előtt joga szerint eljárhasson. Hasonlóképpen az oktavákon is.

(13.) Továbbá, hogy ha gonosztevők, vagy Őfelsége, akár más országlakosok károkozást vagy gonosztetteket elkövető tisztviselői és faktorai⁹⁹⁸ Erdélybe, akár a hozzá csatolt részekbe menekülnének, akkor az ilyenek mind Őfelsége, mind akármelyik országlakos panaszára ugyanott rögvest állíttassanak törvény elé és így bűnhődjenek az elkövetett károk miatt a királyság dekrétumai szerint. Így fog történni a szent császári és királyi Felség részéről is.

(14.) Azt is elrendelték, hogy rögvest e béke végzésének elvégzése és megerősítése után minden hajtassék végre és hogy a fentebb említett összes vár, erősség, város, mezőváros, falu, birtok és akármi más terület, azok kivételével, amelyeket a jelen kibékülés érvénye Bocskay úrnak enged át, Őfelsége és az országlakosok és előbbi uraik és birtokosaik kezébe mind engedtessek át és utaltassék vissza. Leszámítva az adományokat és az elzálogosított birtokokat, amelyekről fentebb, az országlakosok tizennegyedik cikkelyében született végzés.

⁹⁹⁸ Aki valaki megbízásából *tesz* valamit, eljár valamiben.

(15.) Ami pedig Őfelsége erdélyi híveit, Kornis Boldizsárt, Sennyei Pongrácot és az összes többit illeti, akik hűségük és a szent császári és királyi Felségnek tett esküjük miatt Erdélyben birtokaikat elveszítették, mivel ők e mindenki előtt érdemes tettükkel inkább dicséretet, mint valami büntetést érdemelnek a magával Bocskay úrral tartóknak pedig minden birtokuk visszaadatik és minden múltbeli dolguk elfelejtődik, Őfelsége még mindig jóakaratóan fellép azért és kéri, hogy Őfelsége e hívei is ugyanazt a jogot érzékeljék és tapasztalják és hogy nekik birtokaik adasanak vissza és szabad legyen nekik azokat maguktól vagy mások által birtokolni vagy azokat megfelelő áron eladni vagy elidegeníteni.

(16.) Ezeken túl pedig Bocskay úr azt is hozzáteszi, hogy a vezírtől neki adományozott koronát nem Magyarország királya és királysága és annak ősi koronája sérelmére fogadta el.⁹⁹⁹

(17.) Aztán elvégezték azt is, hogy a kölcsönöket, amiket a szent császári és királyi Felség biztosai Őfelsége szükségleteire az erdélyiektől felvettek, Ő császári és királyi Felsége adassa meg vagy akár azok keresetéből [akár] a harmincadokból folyamatosan levonni engedje.

(18.) Miután mindezeket így megtárgyalták és elrendezték, hátra van, hogy mindenki, aki Bocskay úrhoz csatlakozott, megújítván hitét, amit adott, újból visszatérjen és visszafogadtassék Ő szent császári és királyi Felsége, mint törvényes királya kegyébe és hűségére. És mostantól a jövőben ők és utódaik semmikor se szakadjanak el a szent császári és ki-

⁹⁹⁹ Bocatius ott volt Bocskaiával a török táborban 1605-ben: „Odahozzák a koronát s az arany hüvelyű kardot, mely gazdagon ki volt rakva vésett és egyéb drágakövekkel, ugyanígy a korona is. Beszéd hangzik el a Fejedelemhez, ki ekkor már áll. A Vezír s egy másik pasa felövezik őt a karddal, üdvözlík, hódolnak neki s mondják, hogy milyen nagy jelentőségű dolog ez. Más ruhát adnak rá, ez már prémes, mégpedig cobolyprémmel díszített bíborpalást, s át van szöve arany- és ezüstsálakkal. Fejére teszik a koronát is, megmagyarázzák, hogy ennek mi a jelentősége. Mindezt fogadja a Fejedelem, köszönetet mond, de kéri, hogy ne kelljen elfogadni az ajándék-koronával járó méltóságot s ünnepélyes tiltakozással fordul a Vezírhez; a koronát, mint a törökök leghatalmasabb Császáranak bőkezű ajándékát fogadja el, de nem használatra. Köztudomású, hogy a német császár még él, s őt e hazában érvényes törvények, szabadságjogok és szokásjog szerint, szabályosan, törvényesen s az itt szokásos szertartással választották meg, s ezért ő lelkiismeretének tisztasága és hazája törvényei ellen semmit sem fog tenni; ezzel átveszi a koronát és nagyságos Szétsi úrnak adja át, e szavak kíséretében: *Az a szokás, hogy az ilyen királyi ékességet a magyar főrangúak egyike őrizze...* Aztán felénk fordul és magyar szóval megismétli mindezt és ... megfogadja, hogy a magyar királyság ősi szokásjoga ellen semmit sem fog tenni.” (Sinkovics I. 331–332.)

rályi Felség és az ő törvényes utódai, Magyarország királyai hűségétől, *épségben maradván a királyság jogai és szabadságai*¹⁰⁰⁰.

(19.) Hogy ez minél alkalmasabban történjék és örök erővel erősíttessék meg, sőt maguk a Bocskai úrral tartó magyarok biztosított, nyugodt és csendes lélekkel legyenek ezzel kapcsolatban, mi, a szent császári és királyi Felségtől nekünk átengedett teljhatalommal mindenkinek együtt és egyenként is, aki ily módon Ő szent császári és királyi Felségével újra megbékült, feledést engedünk jóságosan mindazokra, amik 1604. október 15. óta mostanáig innen is, onnan is történtek és elkövetettek. Úgy, hogy minden gyilkosság, rablás, fosztogatás, várak elvétele, városok, mezővárosok, birtokok és falvak foglalása általánosan pedig minden, ezen időben történt és elkövetett erőszak soha senkinek, akármilyen állapotú, feltételű, rendű és (magasabb) méltóságú – a fentebb kivettek kivételével¹⁰⁰¹ –, ne számíttassék fel, hanem teljesen és egyszerűen felejtessék el és soha semmikor akármilyen keresett módon és színnel sem császári és királyi Őfelsége vagy törvényes utódai, Magyarország királyai, sem a megkárosított országlakosok nyíltan vagy titokban bíróságon vagy azon kívül maguktól vagy mások révén ezek miatt gáncsolhatók vagy másként terhelhetők kölcsönösen ne legyenek. Sőt inkább mindezek egyetemlegesen az általuk a mondott időn belül elkövetett tettekkel kapcsolatban akármilyen vádlótól, ügyvédtől és perlekedőtől mind a bíróságon, mind azon kívül szabadok és teljességgel eloldottak legyenek és olyanoknak is tartassanak, és őket megítélni akármilyen rendes bírónak se legyen hatalma és ne is merészkedjék semmi módon sem.¹⁰⁰²

(20.)¹⁰⁰³ Ő császári felsége és más urak és nemesek servitorai azonban teljességgel számadásra köteleztetnek. Mert ha mégis az derülne ki, hogy mind Ő császári és királyi Felsége, mind az országlakosok efféle jövedelmei fegyverrel vagy erőszakosan vétettek el tőlük, ebben az esetben ne tartozzanak megadni az ilyen jövedelmeket.

(21.) Ha valaki a mondott, Bocskay úrral tartó magyarok közül is átadott volna a magyarok kezéhez akármilyen várat, erősséget vagy erődítményt önként akár akarata ellenére, vagy külföldi, török és tatár segítséget vévén

¹⁰⁰⁰ A dőlttel szedett kiemelés tőlem: a jövőre nézve ígért hűségeskü természetesen a bécsi tárgyalófél kívánsága volt, de Bocskaiék odaíraták ezt a kitétel. Most nyer igazán jelentőséget az 1222. évi Aranybulla 31. cikkelye (meg Werbőczy)!

¹⁰⁰¹ Az általános végzések 12. cikkelye valamint a (13.).*

¹⁰⁰² Rudolf szeptember 24-én kelt oklevelében közböcsánatot ad minden, a fent meghatározott időszakban (Álmosdtól a bécsi egyezségig) elkövetett bűntettre.

¹⁰⁰³ Az eredetiben ez vesszővel elválasztott folytatása a (19.)-nek.*

maga mellé a szent császári és királyi Felségnek vagy a magyaroknak, akár a szomszédos tartományoknak is kárt okozott volna, nemkülönben szabad városokat, bányákat, mezővárosokat, falvakat, birtokokat, taxát, censust vagy akármi néven nevezett jövedelmet átvett és a magáé gyanánt bitorolt volna, legyen, amiként a fentebb mondottak, eloldott¹⁰⁰⁴, úgy mégis, hogy többé minden effélétől teljességgel tartózkodjék.

(22.) Ennek hatásosabb megvalósulása bekövetkeztére azt is elhatározták, hogy az összes magyar, aki Bocskay úrhoz csatlakozott, mindezeknek az itt megtörtént elvégzése és megerősítése után a neki [tett] esküt, kötést és lekötelezettséget rögvest és tényleg felmondják, tőle eltávozzanak és szabadok legyenek. Bocskay úr pedig maga soha semmikor ne tekintse őket magának lekötelezetteknek, sőt inkább őket ugyanezen neki tett eskütől tényleg szabadítsa meg és szabadoknak hirdesse.

(23.) Hogy pedig mindezek nagyobb erővel erősíttessenek meg, és a bizalmatlanság minden skrupulusa a Bocskay úrral tartók szívéből gyökeresen kitépessék és ez a traktátus és újrabékülés állandóbb legyen, a szent császári és királyi Felség saját, erről elkészített és kibocsátott diplomájával fog ígéretet tenni és Mellette a cseh királyság, az osztrák főhercegség, a morva örgrófság, a sziléziai grófság és az igen fenséges Ferdinánd főherceg a stajer grófsággal együtt fogják biztosítani,¹⁰⁰⁵ hogy Ő szent császári és királyi Felsege ezt a magyarokkal történt kibékülést sértetlenül annak minden részében meg fogja őrizni és a szomszédos királyságok és tartományok sem fognak próbálni semmit, ami a szomszédság jogát sértethné.

(24.) Ekként fordítva is, a magyar királyság országlakosai és az ahhoz tartozó tartományok és megyék Ő szent császári és királyi Felségéhez és annak utódaihoz, a törvényes magyar királyokhoz örök hitre, hűségre és szolgálatra fogják magukat kötni a királyság közönséges végzéseinek révén, hogy – épségben maradva mindig a királyság jogai és szabadságai – mindörökre sohasem fognak tervezni vagy akármi keresett színnel és ürüggyel kísérelni elpártolást, lázadást, felkelést, a közbéke megzavarását, a szomszéd tartományok megtámadását, dúlását, belső és külső összeesküvést, a törököknek és tatároknak és bármi egyéb ellenségnek a magyar királyságba és a szomszédos tartományokba való bevezetését, magángyűlése-

¹⁰⁰⁴ A törvénytábla kötöttségeitől.

¹⁰⁰⁵ Az eredetiben itt pont van, a folytatás új bekezdés.* A garancialevelet Ausztria, Stájerország, Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz rendi szeptember 25-én és 26-án írják alá.

ket Ő császári és királyi Felsége és a királyság java ellen. Sőt inkább, hogy az ősi kötések és szövetségek szerint a jószomszédságot és a kölcsönös szeretetet mind a magyarok, mind a szomszédos tartományok kölcsönösen ápolják és innen is onnan is a keresztények kereskedését mindenki számára szabadnak fogják hagyni.

(25.) Ekként fordítva és a viszonyosság alapján a magyarok is a szomszédos tartományoknak a jó szomszédság megőrzéséről és amik ehhez szükségeseknek látszanak, oklevelüket ki fogják állítani.

(26.) Ha pedig a törökkel tisztességes béke nem volna végezhető, azaz maguk a törökök ragaszkodnának a feltételekhez és olyanokat terjesztenének elő, amelyek a magyar királyságnak és a szomszédos tartományoknak károsak és veszedelmesek lennének, akkor – egyesítvén erőiket a szent császári és királyi Felség katonaságával – azzal, mint a keresztény név és a haza közös ellenségével szemben a királyság dekrétumai és végzéseinek szerint egyenlő serénységgel és készséggel minden hátatfordítás nélkül hűségük tanúsítására fognak eljárni.

(27.) Ha pedig másként történnék, az ellenkezőképp cselekvők ezáltal az örök hűtlenség ítéletébe fognak beleszaladni. Megtörténtek ezek és elvégeztettek itt Bécsben, Ausztriában június 23-án az ezerhatszázhatodik évben.

Mátyás s. k.¹⁰⁰⁶

A Bocskainak átadott területek végleges formája a szeptember 24-én kelt oklevélben; a Magyar Királyságtól független Erdély megszületése

C 76

Mi második Rudolf...

(...)¹⁰⁰⁷ ...a velünk született császári és királyi kegyelmességünkől az erdélyi tartományt teljesen és egészen Várad és Huszt várával és az Erdély határán túl, a magyar királyságban létező vármegyékkel, tudniillik Máramarossal, Biharral, Krasznával és Közép-Szolnokkal, amiként ko-

¹⁰⁰⁶ (MOE XII. 511–524., latin.) Aláírása és pecsége után más biztosoké is (Bocskai biztosainak nevét dőlttel írtam): Trautson, Liechtenstein, Illésházy, Molart, Breuner, Vizkelethy, Erdődy Tamás, Thurzó György, Forgách Zsigmond, Khrenperg és Apponyi Pál. Mátyás biztosainak elfogulatlan bemutatása: MOE XII. 119–125.

¹⁰⁰⁷ Az itt nem közölt részben megerősíti a bécsi békének a felkelés alatt történtek elfelejtését kimondó részét.

rábban Báthory Zsigmond, akkor Erdély fejedelme tartotta és birtokolta, az említett Bocskay Istvánnak és az ő hímnemű örököseinek és utódainak birtoklásra és tartásra átengedtük. Hogy pedig e Bocskay István a mi még bőségesebb kegyünket érezze, neki adjuk Szatmár várát az ugyanazon nevű Szatmár vármegyével és három másik teljes, a mind a Tiszán innen, mind a Tiszán túl létező vármegyével, a Beregnek, Szabolcsnak és Ugocsának hívottal együtt; hasonlóképen Tokaj várát Zemplén vármegyében együtt annak minden, a régtől fogva ugyane Tokaj várához bírt és birtokolt tartozékával, jövedelmével és hasznával, nemkülönben azt a két, régtől fogva a mondott tokaji várhoz tartozó, Keresztúrnak és Tarcálnak nevezett mezővárost is. Mivel azonban most egyikük a nagyságos Rákóczy Zsigmondnak, másikuk pedig Thököly Sebestyének van elzalogosítva százezer magyar forintban és forintért, ezen összeg felét Felségünk, másik felét pedig az országlakók összekeresve és mindkettőt az első adandó alkalommal visszaváltva az említett Bocskay Istvánnak Tokaj várához a szokott és fentebb kinyilvánított módon ismét tartásra és birtoklásra át fogjuk adadni. Ekként azt is megengedjük, hogy a többi, Tokajhoz tartozó, másoknak elzalogosított vagy beírt birtokokat saját pénzén visszaválthassa, azokat is ugyanazon tizedjogon, ha azok olyannal tartották, és nem mással, birtokolja.

Mind az egri, mind más, bármiféle fajtájú, a fent idézett, neki átengedett vármegyékben, túl és innen a Tiszán egyformán, együtt a tokaji vár és az előbb mondott két mezőváros birtokainak a tizedeivel eddig jogosan szedetni szokott tizedek pedig maradjanak magának Bocskay Istvánnak, szabad beszedésre. Bár Liszka városa ősi alapítása szerint a szepesi prépostsághoz tartozik, azt is átengedjük magának Bocskay Istvánnak, amíg vele másként megegyezni és egyetérteni nem fogunk tudni.

Ezek pedig most örökké tartó jogon¹⁰⁰⁸ engedtetnek át magának Bocskay Istvánnak bírásra és birtoklásra általunk azzal a feltétellel, hogy ha fiágán

¹⁰⁰⁸ *iure perennali*; Illésházy, amint a *deliberatum est* (971) esetében, itt sem gyanított semmit, de Bocskai jogászai tudták, hogy ami magyarul *örökjogon*, annak két latin fordítása, a *iure perennali* és a *iure hereditario* között különbség van. Az előbbin életfogytiglani haszonélvezetet is lehet érteni, az utóbbin viszont csak azt, amire Bocskai gondolt. A formai kifogás mellett (nem ünnepélyes alakban kiállított és nem a kettős pecséttel megerősített az oklevél) e tartalmi miatt emelt szót a fejedelem, talán rövidesen bekövetkezett halála miatt is sikertelenül. Mindenesetre a fejedelem Illésházy vétként látta a dologban, amint ez annak válaszából (október 16., TT 1878. 596–598.) kiderül. Miután Illésházy kifejti, őt sohasem szabadon, hanem szoros határok között engedte tárgyalni a fejedelem, és törvényeinkből kimutatta, „...mindenek jószágával vele jár az

és saját ágyékából és törvényes ágyban nemzettek és származók nincsenek és nem lennének, akkor tényleg minden, ami neki most újból át lett engedve, ránk és törvényes utódainkra, azaz Magyarország királyaira és következőképp a királyság szent koronájára háramlik; kivéven mind-

jus regium [*királyi jog*], mint az halál az emberekkel, valakin deficiál [*megszakad*] az jószág arról immediate [*közvetlenül*] koronára száll.”, így folytatja: „De én nem győzők ölöget rajta csudálkozni, hogy fölséged most ilyen betegségében, ezféle nem szükséges dolgokkal bántja és terheli magát, csak az úristen megtartsa fölségedet. Azt is megszoríthatom isten segítségével, hogy szép leányt is adnak fölségednek, és minden esztendőben száz ezer forintot, hogy fölséged onnan Magyarországot megoltalmazza, ne legyen fölséged kicsin hűtő, hagyjon fölséged az úristenre is benne: tuggyja az úristen mi végre indította föl fölségedet. Csak várna csendes és alázatos szível az istentől, hidje fölséged, ez is javára és üdvösségére vagyon fölségednek, hogy mast az lábára békót vetett fölségednek, mert eddig nyilván valamelyfelé ellépett volna fölséged. Szállítsa le fölséged ez hajdúságot, ne kiáltsanak az istenre szegény kösség, azután szépen meggyógyul fölséged, kit engedjen meg az mindenható úristen.” A még fegyverben tartott hajdúság garázdálkodása állandó panasz Illésházy leveleiben (egy részük az ő birtokán volt elhelyezve), Bocskai erről október 15-én kelt levelében így ír: „...ha lehetne az egész hajdúságot csak az magunk kebelében vagy markunkban szorítanunk, hogy senkinek terhére ne volnának, de ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet; ha oly jó szél találkozott volna valahonnan, az ki hírünk nélkül az német császár erejét kifűtta volna Magyarországból, talám úgy kár nélkül helyére tudtuk volna hűtünknek és nemzetségünknek szabadságát állatni, de hogy haddal kellett azokat innen kiverünk, az kik minket rontottanak, kárral kellett annak meglenni, kit az következő jóért el kell mindnyáján szenvednünk” (TT 1878. 584–585.) Hozzáteszi, hogy a két császár között veszélyes is lett volna leszállításuk, mert „...az két tar közül, ki tudja melyik kapott volna üstökében az magyar nemzetségnek.” Illésházy egyre elkeseredettebben panaszkodhatott leveleiben a hajdúkra, Péchy Simon, aki ekkor Bocskai kancellárja volt, október 28-án kelt levelében írja neki: „Fölötte kemény írása és levele érközék nagyságodnak tegnap ide ő fölségéhez, ... melyet ő fölsége az én ítéletöm szerint sem nagyságodtól sem országától nem érdemel.

Nagyságodtól azért nem: mert ha szalmája szénája elkél is ideig az nagyságod jobbágyinak, ugyan jobb azért mégis, hogy nagyságod Magyarországon lakhatik, és parancsol immár most nemcsak maga jobbágyinak, hanem ő fölsége után sok fővebb rendeknek is.

Az országtól azért nem: mert minden marhánál, szénánál drágábbnak tartatott minden nemzetségeknek életöknek törvényeknek szabadsága, ezelőtt magok életét nem szánják vala letenni érötte, most immár csak kicsinyt is nem akarnak szenvedni...” (TT 1878. 611.) A széna-szalma metonímia Bocskai november 13-án Illésházynek írt levelében is olvasható: „Bizony az nemes országtól és nemes vármegyéktől nem érdemeljük s nem is reméljük semmi úton, hogy cselekedjék maguk hírének, nevének gyalázatjával, hogy szénájokért, szalmájokért és egynéhány tehenökért, hűtökért és törvények szabadságáért vívó hadakra arczúl támadjanak, mely nem az igaz háladatosságnak neme volna.” (TT 1878. 624.)

azonáltal Erdélyt és azokat a megyéket, várakat és erősségeket, amik már előzőleg Erdélyhez tartoztak.¹⁰⁰⁹

Ha pedig leányt hagyna hátra maga után, annak fő és elsődleges gyámja Magyarország törvényesen megkoronázott királya, mint keresztény fejedelem, legyen, hogy illő tisztességgel az viseljen gondot kiházásítására, öltözkére és az asszonyi ékítményekre, ahogy fejedelmi leánynak szó-

¹⁰⁰⁹ (A pontosvessző utáni rész szó szerint azonos Bocskai szövegjavaslatával. *) Illésházy, aki a tárgyalások megindulása óta ajánlotta Bocskainak, Erdélyt és a Tiszántúlt vegye hatalma alá, június 13-án így ír neki Bécsből: „Erről én fölsígednek Kassán is eleget szólottam, hogy semmi nem lehetne veszedelmesb az szegény magyaroknak fölsíged holta után, mint ha két szabad electio maradna közöttük. Az erdélieknek azokkal a vármegyékkel, az kiket mast fölsígednek engednek, az több része Magyarországnak ismég magán választana fejedelmet magának. Ez miatt veszni kellene az országnak, magok levárnák egymást, erről fölsíged gondolkodjék, és nézzen az szegény nyomorúlt országnak végre való megmaradására és megnyugovására.” (TT 1878. 282.) A fejedelem ezzel szemben attól félt, hogy magtalan halála esetén a Tiszáig tartó rész visszazállása lesz háborús ok, ezért is ellenezte, hogy Illésházy ezt elfogadja: „...az mi holtunk után az némöt successióját fogja ott keresni, az török pedig nem engedi neki, és félő, hogy akkor szakasztják ketté Magyarországot... (...) Azért most is azt mondják, fegyverre visszavonásra való okot és utolsó romlására nem kellene adnunk nemzetségünknek, hanem most, mikor módunk vagyon benne, végeznénk úgy a mint legállandóbb lehetne, mert így mű magunk nyitunk és tisztítunk utat nékik az összeveszésre, kiben, a mint írók kegyelmednek, most az törökkel való tractátus enyett [által] még igen jó módja lehetne. Melyet ha kegyelmed elmulat, s könnyen hagyja, mű mind isten s mind ez világ előtt az hazának és posteritásunknak jövőndő romlásátúl, azoknak ártatlan vérontásoktól és reánk való átkoktól mentséget veszünk magunknak, hogy okai semminek mű nem leszünk, mert ki nem látja ezt, mihelt valami változás történik, hogy az török az ő dominiumját ezeken az földeken nem engedné. Az némöt pedig successiót keresvén össze vesznék és utolsó romlása következik nemzetségünknek az össze való viadallal.” (i. m. 333.) (Az utolsó romlás képe Zrínyi írásában is megjelenik majd, Szalárdy pedig már mint *utolsó romlásához közelített nemzetről* beszélhet rólunk.) Illésházy kevéssel a fejedelem halála előtt, december 9-én még egyszer leírja véleményét: „...Rudolphus császárnak maradékja nem lévén, ... az magyarországi királyság libera electio alatt lévén: soha nem tetszett énnékem és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot két felé szakasszuk két birodalom alá, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük az mint mast vagyon, mert az királyok meghalnak, de megmarad az ország; ha Magyarországba két libera electio marad, Erdély hozzá való tartományival egy királyt válasszon, az ide való része mást, akkor vész el Magyarország ennél is jobban; ki nem láthatja azt, hogy Rudolphus császár immár nem sokat élhet, és csak az ajtó előtt vagyon az változás, nem kellene azért így megszaggatnunk hazánkot. Most is azt mondom, hogy az magyarországi koronának és az posteritásnak semmit ártalmasabbat nem cselekedhetik fölsíged, mind ezt, hogy két felé szakasztja az országot, messzebbre is és jövőndőre is nézzen fölsíged ne csak az előttünk való kicsin haszonra.” (TT 1878. 635.)

kás. Az atyai javakból és örökségből pedig a királyság örökösödéséből a leánynegyed-jog helyett százezer rajnai forint adassék és fizetessék neki kiházásításakor, kivéven mindazokat, amiket örökösödési vagy végrendeleti jogon kapott meg apjától és örökölt.

Címül pedig azt engedjük neki, amit Báthory Zsigmond is bírt, tudniillik hogy magát a Birodalom és Erdély princepsének, a székelyek ispánjának és a magyar királyság részei urának nevezhesse. (...) ¹⁰¹⁰

Királypárti magyarországi főrendek ellentmondanak Erdély elszakításának

C 77

Mi, kisasszonfalvi Istvánffy Miklós... Adjuk emlékezetére jelen levelünk tartalmával mindenkinek, akit illet, hogy az igen tisztelendő urak, Szuhay István, az egri, Forgách Ferenc királyi kancellár, a nyitrai, Radovith Péter, a váci, Náprády Demeter, a veszprémi ¹⁰¹¹ és Lépes Bálint, a tinini egyház püspöke, és a tekintetes és nagyságos urak, Erdődy Tamás, Moszlavina grófja, tárnok-, bethlenfalvi Thurzó György, Árva grófja, étekfogó-, gyimesi Forgách Zsigmond pohárnokmester, Révai Péter túróci, nagylúcsei Dóczy András barsi ispánok, zombori Lippai János személynök, ugyanazon császári és királyi Felség tanácsosai stb. előttünk személyesen megjelenvén a saját és a magyar királyság többi kara és rendje nevében és személyében ünnepélyes protestáció, ellentmondás és reklamálás módján nekünk jelezni és nyilvánvalóvá tenni törekedtek ezen a módon: miután ezekben az időkben különböző és veszedelmes felkelések és lázadások támadtak a mondott magyar királyságban, és az országlakók egy bizonyos része, különösen a királyság felsőbb részén, a mondott szent császári és királyi Felség hitétől és hűségétől nyíltan elszakadt és a tekintetes és nagyságos kismarjai Bocskai Istvánhoz, mint ennek az egész pártütésnek vezéréhez csatlakozott, magát a törökökhöz

¹⁰¹⁰ (MOE XII. 694–695., latin.) Az itt nem idézett négy bekezdés a (10.), (12.) és (14.) tartalmi, gyakran szó szerinti megismétlése, valamint annak, hogy ő és utódai ezeket sértetlenül meg fogják tartani.

¹⁰¹¹ (1556–1619) Egri prépost, majd a kivégzett Jósika utóda a kancellári tisztségekben. Amikor Báthory Zsigmond 1597 tavaszán visszaállítja a reformáció elterjedésével a század közepén megszűnt erdélyi katolikus püspökséget, ő lesz a püspök. Mihai Viteazul erdélyi uralma idején játszott szerepe miatt Magyarországra kell menekülnie. Magával hozza többek között a váradi Szent László-hermát, ami az ő győri püspökségével kerül mai helyére 1607-ben. 1608-tól kalocsai érsek.

és a tatárokhoz, a keresztény hit ellenségeihez kapcsolva és azokat, akik az ő császári és királyi Felsége hitén állhatatosan megmaradtak, valamint Ausztria és Morvaország határait öldökléssel, gyűjtogatással, pusztítással és a bajok egyéb fajaival kegyetlenül sújtotta; a mondott szent császári és királyi Felség pedig tönkremenvén a török háborútól, amit csaknem tizenöt éven át ugyanazokkal a törökökkel nyílt háborúban viselt, a szerencsétlen és ártatlan nép öldöklésén, fogságba vetésén és nyomorúságán, és a köz romlásán szájalomra indulván rákényszerült arra, hogy a mondott Bocskay Istvánnal és a hozzá csatlakozó magyarokkal legkedvesebb testvére, a legfenségesebb fejedelem és úr, Mátyás úr, Ausztria főhercege közvetítésével bizonyos feltételekkel békét kössön. E béketárgyaláson kénytelen volt beleegyezni bizonyos kemény és méltatlan feltételekbe, nehogy a törökök és a lázadók egyszerre kerítsék be; e feltételek között Erdélyről és a magyar királyság bizonyos vármegyéiről és területeiről és várairól le kellett mondania és [azokat] a mondott Bocskaynak át kellett adnia; ugyanezen említett, Ő császári és királyi Felsége mindkét renden levő tanácsos urai ugyane békeszerződés feltételeinek és traktátusainak, amik június most elmúlt havának huszonharmadik napján itt Bécsben kiadattak és elvégeztettek, az összesnek is és külön-külön mindegyiknek, különösen pedig azoknak, amik Erdély tartományát és a magyar királyság egyéb területeit a mondott Bocskay Istvánnak átadták és a királyságtól elszakították és amikkel az egész királyságot megkisebbitették, mint méltánytalanoknak és magának a királyságnak károsoknak, ártalmasaknak és veszedelmeseknek teljesen és egészében a saját és a királyság lakóinak a nevében ellentmondottak és reklamáltak és a legszentebb császári és királyi [Felséget] azok megerősítésétől és a velük való egyetértéstől ünnepélyesen eltiltották, a mondott Bocskay Istvánt is és társait ama tartomány és a többi terület átvételében, a velük való élésben és birtoklásukban megtiltották az ellentmondással és ellentmondtak a tiltással; előttünk nyilvánosan és világosan kimondták, hogy a bárhogy és bármilyen szavakkal kiadott és elkészített levelek is, és az okiratok érvénytelenek és erőtlének, sőt ellentmondtak, reklamáltak és megtiltottak e levelünk érvényével és tanúságával.

Kelt Bécsben 1606. szeptember 26-án.¹⁰¹²

¹⁰¹² MOE XII 704–706., latin.

A zsitvatoroki békéből

C 78

Első feltétel

Hogy amikor a követek mindkét császárhoz megérkeznek, azok egymást apává és fiúvá fogadják, s ez ezen követség által történjék.

Második

Hogy minden írásban, levélben, látogatásban emberséges eljárás legyen, és az egyik a másikat császárnak, ne pedig királynak nevezze.

Negyedik

Hogy a két császár között a béke minden területre kiterjedjen: különösen pedig Magyarországra és a régtől hozzá tartozó tartományokra, és más, a két császárhoz tartozó királyságokra, területekre és tartományokra, tengeren is, szárazföldön is...

Ötödik

Hogy minden portyázás teljességgel szűnjék meg. Ha valamilyen oknál fogva rablók támadnának, s bármelyik félnek károkat okoznának; az efféle elvetemülteket legyen szabad fogságba vetni és fogságba vetésükről a másik felet értesíteni; velük ezután a jog szerint járjanak el azon kapitány előtt, amelyiknek a kapitánysága alatt az efféle erőszakosságok megesetek, az elvitt dolgok pedig adassanak vissza.

Hatodik

Hogy várakat megtámadni és elfoglalni sem nyíltan sem titokban vagy valami ügyeskedéssel ne legyen szabad, ... se embereket fogságba hurcolni, se menedékhelyet vagy támogatást adni a gonosz embereknek és azoknak, akik mindkét császár ellenségei. Ami pedig a legragyogóbb Bocskay úrnak lett átengedve, az a Bécsben létrejött egyezés szerint maradjon.

Hetedik

Hogy a foglyokat mindkét fél adja vissza és a személyek egyenlősége szerint cserélje ki...

Kilencedik

Hogy mindkét félnek szabad legyen várakat újra felépíteni azok régi helyén és megerősíteni, új várakat és erődöket építeni azonban ne legyen szabad.

Tizenkettedik

Hogy a béke a jövő év januárjának elsejétől számolva húsz évig tartson.¹⁰¹³ Három év elteltével pedig a két császár kölcsönösen küldjön követeket ajándékokkal...¹⁰¹⁴

Tizenharmadik

Hogy Tata¹⁰¹⁵ – a mi kezünkön maradván – felépíthető és bővíthető legyen.

Tizennegyedik

Hogy amikor a szent császári felség követei megérkeztek a Portára, legyen szabad nekik azt kérni a török császártól, amit csak akarnak.

Tizenötödik

A hódoltsági falvakról azt végezték, hogy azok, amelyek Fülek, Somoskő, Hajnáskö, Divény, Kékkő, Szécheny, Gyarmat, Palánka, Nógrád és Vác várával a hódoltságból és a török járomból felszabadultak, a jövőben se legyenek nekik alávetve vagy adófizetői, miután e várak most a mi kezünkben vannak, és hozzájuk semmi töröknek vagy szpáhinak, bárhol lakják is, semmi joga ne legyen, és hódolásra se kényszerítse azokat. Kivéven azon vidékeket, amelyek Eger elfoglalása után folyamatosan, mindig adófizetők voltak, ezeknek meg kell maradniuk ebben a hódoltságban; ezeken túl az egri törökök egyetlen falvat se igázzanak le.

Tizenhatodik

Ami Esztergom vidékét illeti, ... amiként abban az időben¹⁰¹⁶ azokat a falvakat a törökök igájukba hajtották és birtokolták, azok most is és ez-

¹⁰¹³ Érvényes ez az esetleges utódokra is.

¹⁰¹⁴ Az előző két feltétel is szabályozta az ajándékküldésnek eddig Bécs számára méltánytalan módját, s ebben is szerepel, hogy az ajándékot ki-ki tetszése szerint küldi.

¹⁰¹⁵ Az Enchiridionban közzétett (645.) példányban Tata helyett Vác szerepel.

¹⁰¹⁶ Mielőtt a keresztények Esztergomot 1595-ban visszafoglalták.

után is alávetettek lesznek. De ezeken túl másokat a törökök ne kényszerítsenek hódolásra.

Tizenhetedik

A Kanizsa környéki falvakról azt végezték, hogy a budai basa és hasonlóképpen Batthyány Ferenc úr küldjék el kiváló embereiket és azok vizsgálják meg a falvakat és vegyék számba, hogy melyek voltak ott, és igazítsák ki. Ha a hódolt falvakban nemesek laknak vagy házuk van, ők a töröknek se adót se dézsmát ne fizessenek, semmiképpen se legyenek adófizetők, hanem javaikban is, személyükben is mindenre kiterjedően szabadoknak tartassanak. Azok pedig, akik a törvényes királynak semmit sem fizetnek, a töröknek se fizessenek semmit. A törökök pedig a falvakba ne menjenek ki, hanem jövedelmeiket a falubírákon keresztül hajtsák be. Ha pedig a bírák azt nem teljesítenék, íratassék kapitányaiknak vagy földesuraiknak, hogy azok hajtsák be. Ha ezen a módon sem menne végbe, akkor menjenek ki a törökök a behajtás végett. Ugyanígy a magyarok részéről is.¹⁰¹⁷

Bocskai Testamentumából¹⁰¹⁸

C 79

(...) Hitemről és idvességes örök életemről bizonyos vallást tévén, vésszem szemem eleibe ifjuságomtól fogva való élesem viselését és mint-hogy minden emberi háladatosság között hazánknak, nemzetünknek tartozunk mindenek felett több jóval, Erdélyországát, mint édes hazánkat, ki minket szült, nevelt és tartott, kinek sok javát vettük és lassan-lassan valamire Istennek kegyelmességéből vezéreltettünk, eredeti mindazoknak hazánkából volt, azonképpen holtunk után is, hírünket ott igyekeznők inkább terjeszteni, nevelni és dicséretes emlékezetünket hagyni.

Intjük azért és kérjük atyafiúi szeretettel abban a kedves hazában lévő minden hiveinket, kicsintől fogva nagyig; vegyék csendes füllel és elmével s adjanak bizonyos hitelt ilyen állapotunknak, mikor minden emberi hír-, dicsőségkívánást és kedvkeresést hátrahagyván, utolsó akaratunkról tészünk bizonysgót.

¹⁰¹⁷ 1606. november 11-én kelt. CIH 988–995., latin.

¹⁰¹⁸ A *testamentum* kifejezést a század két kiemelkedő szótárkészítője, Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc ugyanúgy fordítja: „jóságnak halála utánra hagyott rendelése és annak bizonsága”, illetve „halála utánra elhagyott jóságnak rendelése és annak bizonsága”.

Hogy aminémű romlások s vérontások az elmúlt esztendőben, abban a kedves hazánkban estenek, nem mi tanácsinkból, akaratunkból, sem tetszésemből lettenek, mert nemhogy romlására, hanem inkább javára, megmaradására igyekeztünk, sőt, kész lettem volna mindenkoron életemnek elfogyásával is néki szolgálni, ha az idő úgy hozta volna. (...)

Ezeknek¹⁰¹⁹ utána, mint nemzetemnek, hazámnak igaz jóakarója, fordítom elmémet a közönséges állapotnak elrendelésére és abból is az én tanácsomat, tetszésemet, igazán és jó lelkiismerettel (meghagyom) megírom, szeretettel intvén mind az erdélyieket és magyarországi híveinket az egymás közt való szép egyezsége, atyafiúi szeretetre. Az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartásák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak.

Ha a fejedelemségek, amint szokott lenni, vagy Erdélyben vagy Magyarországon változnak, ömagok között a reszpublikák, az egyezséget a mostani konföderáció szerént tartsák meg és az idő ha mit hoz, egymás javának engedjenek és egymás nyavalyáját fájlalják és mindenekben oltalommal, segítséggel légyenek egymáshoz, mert tudó dolog az, hogy az visszavonással nagy birodalmok is elromlanak, viszontag az egyezséggel kicsinyek nagyra nevednek. Magyarországot és a mi nemzetünket, idegen földről kiszállitván, az egyezés erre a szép földre plántálta, naggyá nevelte és sokáig virágoztatta. A visszavonás viszontag megszagatta, elrontotta és ebbe a jó napba hozta, amelyben most vagyom. Szánkban az izi, az egynéhány esztendőkből micsoda romlást hozott, hogy a magyar egymást rontotta, vágta, minden nemzetségünknek, még a nyilvánvaló ellenségeinknek is előtte, szidalmunkra, gyalázatunkra. Ójjon az Isten minden keresztyén lelkiismeretet annak csak gondolat-jától is.

Az egyezésnek pedig örökös megtartásában azt az utat látjuk: a fejedelemségek, szinte ha változnak is, mindenik helyen a szabad választás szerént, de a reszpublikák is soha egymás ellen senki ingerlésiből, izgatásából ne törekedjenek. Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik javokra, oltalmokra lészen. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kezéhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük:

¹⁰¹⁹ Megemlékezett a szabadságharcról és bocsánatot kért, ha valamelyik hívét megbántotta.

hogy attól nemhogy elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemből azon korona alá, a régi mód szerént, adják magokat. Mely dologról, ha valaha hittel való konföderáció [*szövetség*] lehet, felette igen javalljuk.

A magyarországi állapotot arra hagyjuk, hogy amint császárral, öfelségével végezésünk vagyon, aszerént minden dolgok exequáltassanak [*hajtasanak végre*], és a szent békekesség, melyet egészen véghezvittünk, fel ne bomoljon, hanem megerősíttessék.

Az erdélyi állapotot, minthogy szabados diszpozíciónk [*rendelkezésiünk*] alatt vagyon, noha tudjuk, hogy azon nemes országnak, eleitől fogva szabad választása volt, most is abban ökegyelmeknek semmit nem derogálván [*kisebbítvén*], tartozásunk szerént mégis az ökegyelmek javáért utánunk oly szukcesszort [*utódort*] nevezünk, kit ökegyelmeknek javokra, megmaradásokra esmérünk lenni, kire intjük szeretettel, ne difficultálják [*nehézsítsék*], vegyék ebből a mi jó tetszésünket és, noha mind ifjú, mind öreg embereket és a mi vér szerént való atyánkfiait ez állapotra méltán, szolgálatjának tekintetiért kommandálhatnánk [*ajánlhatnánk*], de sok bizonyos okokért, mind ifjúságához képest megért, jó erkölcsű, istenfélő természetiért, józan életiért és Magyarországnak régi, tekintetes nemzeti úri nemzetiért, ezzel az országgal is Erdélynek hasznos szövetségéért, hogy innen nagyobb gyámola lehessen mindenkor, javalljuk, hogy a nemes és nemzeti Homonnai Bálintot¹⁰²⁰ vegyék, válasszák és esmérjék fejedelmeknek. (...) ¹⁰²¹

¹⁰²⁰ A szultán Homonnaynak írja a fejedelem halála után: „...azon athnamében is, mely fényes portánkról az ő kérésére adatott ki, és a királyságnak az ő halála után leendő betöltéséről szól, az ő halála utánra utódjául vagy kijelölve: az általunk kegyelmesen neki ajándékozott győzedelmes zászlót és drágalatos botot végrendelete értelmében, sőt még halála előtt átadta. Ennek következtében, miután tudtára adtam Murad basa nagyvezéremnek..., hogy téged úgy is mint a magyar főemberek közt rangra, születésre nézve legelsőt, de különösen mint fényes és magas portámnak hűséges és kitartó szolgáját ... méltónak ítéltelek arra, hogy az említett István király helyét halála napjától kezdve betöltsed s Erdély és Magyarország királya légy...” (TMÁO I. 61.) A szultán az erdélyi vezetőknek is levelet írt: „...megértettem, amint ... írjátok, hogy a boldogultnak nővere után veje, vezére, meghittje és tanácsosa ... a nép vezetőinek egyedüli bizodalma – egy ennek előtte kiadott athnamében a boldogult halála utánra királynak lett kijelölve; s hogy egy már szintén régebben kelt császári levelem erejénél fogva erre néki az engedélyt is megadtam.” (TMÁO I. 62.)

¹⁰²¹ Bocskai 9–17. Az év elején, az első egyezmény után írja Bocskai Illésházyéknak Bécsbe: „Az halál csak egy halál és arra a nélkül is reá kell mennünk. Inkább akarjuk pedig ez életünket, oly helyen és oly okokért elfogyatnunk az kivel hűti, nemzete és

C 80 A decemberi kassai gyűlés végzéseinek bevezetőjéből

A karok és rendek igen nagy köszönetet mondanak Őfelségének, hogy az egyrészt a föld két leghatalmasabb monarchája, azaz a rómaiak imperátori Felsége egyrésztől, a másik részről pedig a törökök császára közötti, másrészt e magyar királyság országalakói és a mondott császári és királyi Felség, az ő legkegyelmesebb királyuk közötti megbékélésnek e most elmúlt hónapokban elvégzett és általuk eddig nem látott traktátusát és cikkelyeit a királyság ugyanezen karaival és rendeivel közölni méltóztattott.

Ami tehát először is az ő császári és királyi Felsége által kiállított és átküldött diplomára vonatkozik, azt a királyság karai és rendei ... azokkal az igen kemény szavakkal, amelyekkel ki lett bocsátva, semmiképp sem fogadhatják el. Ők ugyanis sohasem bizonyultak Őfelsége ellen lázadónak, amint ezt az az oklevél tartalmazza,¹⁰²² nem is könyörögtek semmiféle kegyelemért sem, hanem csak religiójuk és törvényeik régi szabadsága mellett, aminek helyreállításáért előbb sok éven át könyörögve fáradoztak Őfelségénél, s azt jó és csendes szavakkal mégsem érhatték el, akarva-nem-akarva felkelni, és, mivel a királyság törvényei és rendelkezései ezt megengedik, ellenállni és ellentmondani rákényszerültek.¹⁰²³ Ezeket figyelembe véve és látva pedig Őfelsége úgy ítélte meg, hogy ama karok oka jogos, így végül le kell ereszkednie a békesség cikkelyeihez. Ennek jóindulatú felajánlásához, azaz a szabadság, a religió és a törvények helyreállításához Ő királyi felsége hozzájárulva így a rendek is maguk jóakaratóan önként újból megajánlották Őfelségének régi hűségüket. Ezért követelik a királyság karai és rendei, hogy ama diplomának az igen zord kifejezésekben való megerősítése után az országalakosok legközelebb jövő általános gyűlésén azok a meggondolások, amelyek miatt a fegyverekhez kellett folyamodni, az általános rendelkezések többi cikkelye rendjébe soroltassanak be, nehogy valakinek alkalmá legyen valaha a magyar nemzetet hibáztatni, rágalmazni és vádolni, s hogy az szívesen

hazája szerető embernek örök emlékezeti megmaradhat, hogysem csak ingyen a nélkül is kimenni ez világból.” (TT 1878. 72.)

¹⁰²² A szeptember 24-én kelt királyi amnesztia a feledés kapcsán „*Felségünk elleni lázadás*”-ról beszél, a király elhatározta, hogy békét köt *minden lázadóval*, a vége felé így fogalmaz: „Ha pedig valaha valamelyikük ... Felségünk ellen a jövőben lázadni (*rebellisare*) törekednék...”. (MOE XII. 688–690., latin.)

¹⁰²³ Nyilvánvaló utalás az Aranybulla 1222-es kiadására, a *resistere et contradicere* szó szerint átvétel.

megállt volna a békében, ha immunitásaiban meg nem háborították volna, amiként már el is fogadja azt, amikor neki a szabadság, a religió és a törvények helyreállítását felajánlják.

Ami pedig a Bécsben különböző traktátusokon elvégzett cikkelyeket illeti, mégha nincsenek is híján a legsúlyosabb nehézségeknek, mégis, nehogy annyi és oly hatalmas fáradozás hiába megcselekedettnek lássék, hanem hogy végre az egész nép élvezhesse a kívánt békét, ama cikkelyek nagyobb részben érvényükben fognak maradhatni...¹⁰²⁴

Szamosközy Bocskai megsiratásáról

C 81

Így vitetett be a test a városba és az erre a célra emelt fenségesebb fatemplomban helyeztetett el. A következő nap – úrnappja volt, február 18. – az istentiszteleti szertartásokkal és utána a fejedelmi méltóságból adódó halotti szertartások véghezvitelével telt el. A prédikációt populáris¹⁰²⁵

¹⁰²⁴ MOE XII. 743–744., latin. Ezután pontonként fűz megjegyzést a júniusi végzésekhez a kassai gyűlés, külön kitérve Joó János és Bocatius ügyére. Két pont a gyűlés határozataiból:

„...a királyság karai és rendei számára az is szükségesnek látszik, hogy Magyarország és Erdély királysága lakói között szentesíttessék örök és sérthetetlen szövetkezés, úgy mégis, hogy a választás gyakorolt szabad előjoga szerint, ahogy a fejedelmek vagy királyok mindkét részről váltakoznak, egyik a másikat kövesse szokás szerint, de egyik rész se legyen kötelezve hűséget tanúsítani a másik terület fejedelmének személye iránt. Nemkevésbé maguk a rendek és a közösség minden időben a közös gyarapodás elősegítésére úgy legyenek egymással összekötve és összeragasztva, hogy külső ellenség akármi támadása vagy a köznyugalom megzavarói ellen akármelyik fél veszedelme esetén kötelesek legyenek és tartozzanak a leghatékonyabb segítséggel megjeleneni és fegyverrel meg anyagiakkal segíteni a megkötött szövetség szellemében.”

„A közönséges végzések pedig ezentúl mindig magyar nyelven adassanak ki és írássanak.”

¹⁰²⁵ Azaz magyar nyelven, de Alvinci (1570 k.–1634, prédikátor, Bocskai majd Bethlen Gábor udvari papja) beszédei csakugyan népszerűek lehettek. Néhány hónap múlva Mátyás főherceg ezt a tájékoztatást kapja róla: „Akad ugyane városban valami bujtogató, még Bocskaitól itthagytott kálvinista hitű prédikátor, Alvinczi Péter nevű, aki nem hagyott fel a népet zavargásra és lázadásra hevíteni és ingerelni minden egyes prédikáció gyanánt nyilvánosan ócsárolva a katolikusokat és a német nemzetet, szidalmakat szórva, különféle viszályok magvát hintve el hamisan költött hírekkel meg ármányos levelekkel is, amiként e napokban is valami általa koholt és elterjesztett levelek jutottak a biztos urak kezéhez, párijkukat ide csatolván továbbítom Fenségteknek.” Nyugtalan elméjét és tervszerű mesterkedéseit ha nem fékezi meg a főherceg, attól kell félni, hogy

nyelven Alvinczi Péter, a kassai gyülekezet papja – akit a fejedelem beavatott végrendeletébe –, a latin orációt Szamariánus Márton, a város iskolaigazgatója tartotta meg. Így minden illően végbemenvén a következő napon a tetem kihozatott, Zsigmond fejedelem és az erdélyi nemesség gyászoló sokasága kíséri a gyászmenetet. Csatlakozott a városi sokaság, férfiak és asszonyok gyászos menete, akik gyászuknak még igen erős siránkozással is világosan tanújelét adták, és bár ebben a városban, valamiféle keresztény mértékletességből, nem csak a férfiak, de az asszonyok sem, még az egyetlen fiától megfosztott anya sem követi keserves jajgatással, bár tele van gyásszal és könnyekkel, amíg a halotti menet a nyilvánosság előtt halad, hanem komor csendben, mégis, e fejedelem temetésén nem voltak képesek úgy uralkodni lelkükön a legragyogóbb nők sem, hogy hangos siránkozásokkal és siralmas kesergésekkel lelkük bűját és gyászát, amiről azt akarták, hogy észrevétlen és rejtett legyen, nyíltan ki ne öntsék és nyilvánosan ne tanúsítsák. Egyesek őt a haza legkedvesebb atyjaként, mindannyiuk megtartójaként, egyetlen szabadítójaként,¹⁰²⁶ a nyomorúságok és az örökkétartó nélkülözések elűzőjeként, a közszabadság és a közüdv bajnokaként, a véres zsarnokok ledöntőjeként, mások másként emlegették újra meg újra, amivel lelkük hatalmas fájdalmát akár akarata ellenére is kifejezték, továbbá azzal, hogy sok sóhajtozás közepette alig engedték magukat a halottól elszakítani, és még a saroglyának és a kocsinak, amin szállították, a besározódott kerekeit is sok sírás közepette ölelték át; s ez más városokban lépten-nyomon megtörtént. Emlékezetükbe idézték tudniillik, s mindeddig frissen emlékezetben tartották, micsoda leveretésekből és mi igen kegyetlen szolgaságból váltotta ki István fejedelem Erdélyt, és a német kivetésével a kegyetlenség súlyos igáját testükről elvette, önmaguk és polgártársaik megszerzett üdvét egyedül neki akarták tulajdonítani.¹⁰²⁷

új mozgalmat gyújt, a nép még mindig lelkes bármi alkalomra. (MOE XI. 625–626., latin.) A *biztos urak* a bécsi egyezmény végrehajtásában eljáró királyi biztosok.

¹⁰²⁶ Korabeli levél így mondja a temetést: „...az egész városi nép mind véne és ifja, mind az harmadnapig siratták és megszabadító fejedelemnek siratták...” (TT 1878. 651.), ugyanígy Tordán is, Enyeden is, míg végül a menet megérkezik Gyulafehérvárra. Sírja a város 1658-as feldúlásakor is ép marad – azonban egy darabig nem az övének tartják, mert a romtalanításkor kőkoporsójára, amelynek oldalán *törökellenes harcai voltak megörökítve*, Hunyadi János koporsójának a fedelét helyezték.

¹⁰²⁷ TT 1889. 27–28., latin. A fejedelem december 29-én halt meg – Istvánffy inkább egy nappal korábbra teszi, hozzátéve, hogy ez az Aprószentek, azaz a Heródes által megölt kisdédek napja...

Homonnai Bálint nem lesz erdélyi fejedelem

C 82

Mielőtt pedig Kassáról elindultak volna,¹⁰²⁸ elhatározták, hogy az akkor Belgrádnál telelő Murad vezírhez – aki akkor az egész török sereg vezérévé volt téve, akit perzsa szóval ők szerdárnak hívnak – követeket küldenek, hogy azok Muradtól a zászlót, a jogart és a fejedelmi méltóság egyéb jelvényeit az Erdélybe már-már megérkező Bálintnak kieszközzék. Széplaki Pétert és Dobay Tamást, jártas és a török ügyekben már régóta gyakorlott férfiakat küldték el.

Három nap múlva megérkeztek Fehérvárra. A közelben pedig már várakozott Zsigmond fejedelemre Péter és Tamás, akikről elmondtuk, hogy Bálint küldte őket Murad vezírhez, és velük együtt a kapudsi basa, akit ajtónállómesternek hívnak, igen magas méltóságú török férfi, aki a zászlót és a jogart, továbbá az értékes gyöngyöktől ragyogó horgas szablyát, és más jelvényeket, amelyekkel az erdélyi fejedelmek a tartomány birtokába a törökök szultánja által szokás szerint iktattatni szoktak, [hozta

Bocskai elsratása felidézi Bonfini leírását Mátyás siratásáról, legalábbis a szerkezetét tekintve: „Akik körülállták a saroglyát, azok a legjobb, győzhetetlen királynak, mások imperátornak, egy részük a legkegyelmesebb fejedelemnek és a keresztény köztársaság oltalmának, némelyek a királyok fejedelmének és a föld félelmének kiáltják ki, a legtöbbén újra meg újra elmondják, hogy ő egyedül két császár legyőzője és minden kitűnő virtus mintája, néhányan a hőslélkűség és a dicsőség egyedüli példájának nevezik. A katona a legnemesebb vezért gyászolja, a polgár a kormányzót keresi, a nép pedig kegyelmes és népszerű urát siratja paraszti tömeg közepette. A külföldiek hangosan beszélnek hatalmas gyászukban, ő a védőbástya a törökkel szemben, a szkíta vadság megszelídítője, a csehek megzabolázója és a német dölly és gögösség megfékezője, minden jó tudomány legkegyesebb atyja; ugyancsak ő művelte ki Magyarországot a legjobb diszciplínával, meggyarapította a hadi fegyelmet, gépezetek és fegyverek különböző fajtáit találta ki, a religiót is becsben tartotta.” (Bonfini 220–222. lib. VIII dec. IV, latin) Bojtinál majd nyilván Bethlen az, „aki arra született, hogy a német gögöt megfékezze.” – bár ezt a Bocskai alatt, Bastával szemben vitézkedő Bethlenről mondja. (BGE 50.)

¹⁰²⁸ A temetési menet Kolozsvárra, amiként alább a Fehérvárra való megérkezés is a menetre értendő. A holttestet kísérok száma aggodalomra adott okot az erdélyieknek, ezért követtség ment Homonnaihoz, „...hogy ha Homonnay uram az testvel úgy megyön be, az mint testvel szoktanak bemenni, tehát azt jó néven veszik, de ha úgy megyön, hogy hadval megyön, azt nem veszik jó néven, mert ő nekik vagyon választott fejedelmek. Homonnay uram ezen igen megbúsula, és az urakval tanácsot tarta, és azt mondá nekik, hogy menjetek el és vigyétek be, mert én nem megyek oda be, nem akarok úgy járni, mint Maximilián jára Lengyelországban, hanem ha megyek, úgy megyek, hogy nem félek Rákóczi Zsigmondtúl; azért az fejedelemnek mindenit visszahozta, koronát, társzekerét, 70 lovait és kincsit...” (TT 1878. 650–651.)

meg]. A dolog mégis rejtélyes, bizonytalan és nem egyenes szándékkal ment végbe; ugyanis bár Murad meg volt arról győződve, hogy Bálint fejedelemnek küldi azokat az adományokat Erdélybe, Péter és Tamás, mihelyt útközben értesültek arról, hogy Bálintot elvetvén közös szavazattal Rákóczi tétetett fejedelemmé, ők maguk is – lelkiületüket megváltoztatván és minden körülményt a dolgok jelen állásához alakítván – elhatározták, hogy a fejedelem beiktatásának ékességeit Rákóczi Zsigmondhoz viszik el. Így, miután elértek Szászvároshoz, a pasát, e követség főszo­l­gá­ját, arra ösztönzik, hogy a Muradtól Bálintnak írt levélbe, Bálint nevét kitöröl­vén, Zsigmond fejedelmi címét írják be, amit az e Maeandrosokat¹⁰²⁹ nem igazán értő pasa meg is tett;¹⁰³⁰ e dolog számára majd Murad pasánál a pusztulására fordul. Így egyazon tett szedte rá ki­válóan Murad vezírt is, Bálintot is.

Zsigmond fejedelem Fehérvárról a kapudsi basa iránti tiszteletből a küldöttség elé ment Sebesre, a szászok városába, és tisztjei sokaságával együtt bevezette Fehérvárra. Február 22-én – Iuppiter napja volt – a test a fejedelmi palotából, ahol le volt téve, ünnepi menetben átvitetett a szent épületbe, magának Zsigmond fejedelemnek és az előkelők meg egyéb sokaság népes kíséretében, sőt magának a kapudsi basának is a jelenlétében. A szentbeszédet ura házá­nál született szolga módjára Tasnádi Mihály, a latint Telegdi István tartotta. Elvégezvén pedig mindazt, ami a végtisztesség megadásához tartozott, a holttest a fejedelmi temetéshez illő módon és készültséggel a sírba helyeztetett. Korábban ugyanoda temették el az oláh Mihály által megölt fejedelmet, András kardinálist, és a

¹⁰²⁹ Alkamasint Maiandrost, Polykratés samosi tyrannos (†522 körül) ír­nokát ér­ti. Oroítés, Sardeis perzsa kormányzója mindenáron le akart számolni a tyrannosszal, ezért, hogy magához csalja, hozzá követül küldött ír­nokának nyolc láda aranyat mutatott meg, de a ládákban egy vékony aranyréteg alatt kövek voltak. Miután Polykratést keresztrefeszítette, annak méltóságát Samoson a volt ír­nok, Maiandros vette át. Ő beengedte a szigetre a perzsákat, nagy csalárdsággal eltávozik onnan Spártába, de Kleomenés király kiutasítja, nehogy valami rosszra vegye rá a spártaiakat. (Hérodotosztól.)

¹⁰³⁰ Azért Rákóczi is segített. Február 17-én kelt, Musztafának írt levelében olvasható: „...hozák az nagyságod levelét is, ... melybe jelenti nagyságod, hogy immár készen volna nagyságod az bottal, zászlóval ott Temesváratt az erdélyi fejedelemnek hozni: éljen azért az hatalmas császár, egy napját Isten tegye ezerré, és az nagyságos vezér basa is, hogy ilyen fő gondja vagyon Erdélyországra és jó akarattja hozzánk, minthogy ennek az országnak szabadsága vagyon arra, hogy ő maga válasszon magának fejedelmet, fel is találta, és minket az Istennek vezérletéből emeltek eleikben. Ez okáért nagyságod semmit sem tartozván, jötttest jöjjön az bottal, zászlóval...” (TMÁO I. 64. – a nevezetes athnáme megtalálható ugyanitt, az LIV. szám alatt.)

megholt fejedelem nővérét, Kristóf fejedelem hitvesét, Erzsébetet. A temetkezés emlékét mutatja a sötét selyemből szőtt zászló, amire a halott fejedelem nemzetségjelvényeit és halotti szövegeket festettek rá, és egy, a kőfalba illesztett ezüst tábla, huszonöt fontnyi. Miután ezeket így elrendezték, Zsigmond fejedelem a pasát, aki a méltóságjelvényeket meghozta, ezer arannyal megajándékozván – és a többieket, a kíséreit is, kit-kit méltósága szerint megbecsülván – a vezírhez visszabocsátotta. A pasa pedig, tudatlanságban afelől, mi rossz kedvet fog találni Murad részéről a levél megváltoztatása miatt, boldogan, mint aki jól végezte dolgát, visszatért a vezírhez.

SZAMOSKÖZY ISTVÁNTÓL¹⁰³¹

Homonnai Bálint megkísérli Erdély megszerzését

C 83

Amíg Erdélyben ezek történnek, közben Bálint Magyarországon saját dolgaival foglalkozott, fenyegetőzött, zavart támasztott, és minden előkészületet megtett, hogy a vezírnél Zsigmond fejedelem iránt gyűlölséget szítson, mindent megmozgat, hogy apósát a frissen megszerzett fejedelmi hatalomból kivesse. Így hát semmi sem előbbrevaló számára, mint hogy e Maeandrosokat, akik őt is, Muradot is a zászlóval és a jogarral kapcsolatos küldetésben ravaszul rászedték, az első alkalommal leleplezze. Valóban nem is csalatkozott Bálint e reményében. A vezír ugyanis, mihelyt megtudta, hogy Bálint kizáratott és Rákóczi vitetett be a fejedelmi hatalomba és az adományok is az ellenkezőjükre fordítottak, örjöngve méltatlankodván először a kapudsi basát és az írnot, akik a szultáni diploma megváltoztatásával és a zászlónak, a jogarnak és más adományoknak Rákóczira való átruházásával a követi feladattal visszaéltek sőt feladatuk előírását megsértették, fovesztéssel büntette és testüket az áradó Dunába szóratta. Csak néhány nap elteltével Rákóczi fejedelemhez is elküldte követségét, parancsolva, hogy távozzék a tartományból,¹⁰³² adja át helyét

¹⁰³¹ TT 1889. 28–29., latin.

¹⁰³² Rákóczi még februárban értesíti a nagyvezírt: „...az erdélyiek ... semmiképpen Homonnai Bálint fejedelemségét nem acceptálták [*fogadták el*], hanem östől maradt szabadságok szerint minket választottak magoknak fejedelmül, mely szerint mi is nekik letett hitünkben arra köteleztük magunkat, hogy hatalmas császáruknak igaz szolgáljünk, és valamint hogy üdvözült praedecessor [*előd*] kegyelmes úr Lippa és Jenő váraknak, minden kastélyaival, hozzá tartozó palánkokkal, és munitióval hatalmas császáruknak kezéhez való assignálása felől quietantiát adott volt, assecurálván [*utalása* ...

Bálintnak, akit István fejedelem testamentumában a tartomány fejedelmének hagyott meg, s dühöngve fenyegetőzött, hogy az őt és Bálintot ért gyalázatot, ha el nem távozik, karddal és dögvésszel kész megbosszulni. Ám Rákóczi lelke állhatatos és erős nagyságával annyira megvetette említett ellensége minden fenyegetését, hogy a legkisebb mértékben sem engedett jogából.¹⁰³³ Murad pedig, hogy Rákóczitól a fejedelmi hatalmat

nyugtát ... biztosítván] az által az török nemzetet, úgy én is azon formában cum omnibus appertinentiis assignálom [*minden tartozékával utalom*], ha megmaradok e fejedelemségben, csak hogy assecuráltassam [*biztosítottassam*] én is az portától arról, hogy soha Homonnai Bálintot az fejedelemségben soha nem acceptálja...” (TMÁO I. 65.) Ez Murad számára nem volt elégséges. Fejedelemnek nem titulálva jóindulatúan azt válaszolta Rákóczinak: megértette a szultán iránti hűségét, az erdélyiek szabadságát is, de „...az hatalmas császárhoz az erdélyiek kardot vonván, elbontották azt az athnámé hitlevelet, és Erdélyt német kezébe adták, hanem Bocskai István király Erdélyt fegyverével, szabályjával vette meg mind Magyarországgal együtt, kiért az hatalmas császár ez Bocskai Istvánt sok jó szolgálatjáért ... az magyarországi királyságra, és az erdélyi fejedelemségre koronával idvezlőtte, zászlójával, botjával egyetembe, és az hatalmas császárral, és az ottomán nemzetséggel ilyen végzése kötése volt, hogy ellenségünknek ellensége leszen, barátunknak barátja. ...az hatalmas császár ... viszont fogadta, hogy minden kincsivel ... megsegíti, sőt mikor az hatalmas császár képe az királyságra megkoronázta, oly végzésünk volt velle, hogy valakit ő maga helyett utána királyságra választana, ... az korona annak kezénél maradna... Mely dologról Bocskai István király közt és ... Mehmet pasa atyánkfia közt hitlevél is költ volt. (...) Az ur Istennek nagy kegyelmességéből kedves barátom Rákóczi Zsigmond, sok időket láttál, sok jót, gonoszokat értél, eszes úr és tanácsos ember vagy, és főúr vagy, cselekedjél oly jót, hogy háborúságra ne menjen, és ... ebből az szegénység ne romoljon... Istenért kérek az királyságnak hagyj békét, kiváltképen azért, hogy ti köztetek Homonnai Bálinttal atyafiság ... vagyon, ... és Homonnai Bálinttal úgy végezzétek, hogy ő, mint szintén az előbbi fejedelem, magyarországi király lévén, nagyságod is erdélyi gubernátor, az hatalmas császárnak így szolgáljatok. (...) Bocskai István minnyájatoknak közönséges fejedelmek volt, és az ő testamentomának helyben nem maradása az hatalmas császár előtt illetlen...” (TMÁO I. 69–71.)

¹⁰³³ Rákóczi kevésbé szeretetteljes levelében Szulejmán athnáméjára hivatkozik, Erdélynek János királysága óta tanúsított hűségére, s arra, hogy nem az ország, csak néhány gonosz – s ilyenek a törökök között is sokan vannak – tért el a szultán hűségéről, majd így folytatja: „Mely Bocskai István ha nagyságod jól végére megyen, ennek az háborúságnak kezdetiben Szinán pasa idejében szakasztotta el az Erdélyországot az hatalmas császár hűségétől, és ő vágatta volt le Sigmonddal a nagy urakat főnépeket, most is mikor halálához közel volt, ugyanazt mondotta, hogy ha meg nem halna, szolgálni akart az keresztyénségnek... Az erdélyi hatalmas császár hívei azért látván azt, hogy megszánta volna Bocskai István bűnét, és ismét az fényes portához ragaszkodott volna, úgy mentenek Tömösvárhoz melléje, és azok enyét [*által*] lett Magyarország fejedelme. (...) Azért itt a Bocskai István testamentumának semmi helye nincsen, mert miképen az hatalmas császárok testamentumába soha sem eccsének, sem bátyjának nem

elvegye és a méltóságjelvények küldését érvénytelenné tegye, újból adományokat, zászlót, jogart és fejedelmi ékítményeivel tündöklő kardot küldött el Bálintnak Magyarországra, hogy ezekkel őt távollétében Erdély fejedelemségébe beszentelje, és teljességgel azon volt, hogy az apóst a vővel, amennyire rajta áll, egymásnak eressze, és a magyarok belháborújával szüntesse meg a viszályt. [Akkora] segítséget ígért Bálintnak, amekkora Rákóczinak a helyéből való kimozdításához és a fejedelemség megszerzéséhez elegendő. Bálint nem is szalasztotta el az alkalmat. Kővár várát, Erdély királyságának jószágát hatalmába hajtotta, mert a bőséges ígérgetések miatt a vár praefectusa, Pernyeszi Gábor átadta.

Az erdélyi előkelőknek, akiknél a fejedelemségre tevés hatalma volt, ezeken és ilyeneken járt az eszük. Emellett az a kegyetlen hír is elterjedt itt-ott,¹⁰³⁴ hogy István fejedelem a tehetősebb erdélyi nemességből huszonnégyet még életében név szerint halálra szánt, és hogy ez az ő valamiféle irományából világos és bizonyosság számba megy. És ha ő maga a halál közbejöttével e szándékát nem valósíthatta is meg, azért írta utódjául Bálintot, hogy annak a vadállati gyilkolásnak előmozdítója sőt végrehajtója legyen, tudniillik, hogy a legkiválóbb előkelők korábbi – amíg az élők között volt – lemészárlásával nem elégedvén meg, hogy ne csak Kendi Sándorról, Kovachóczyról és másokról mondják azt, hogy az ő véres kezétől haltak meg, erős kívánsága támadt, hogy halála után is kitöltse vérszomjas vágyát a magyar nemesség maradékán. A mesteréhez méltó tanítvány pedig erre az értelemre esküdt össze vele. Kassán Kátait, akihez közeli rokonság fűzte, kegyetlenül széttépette, zsarnoki uralmát övéi húsában és vérében kezdvén, hogy aztán az erdélyiekre is átvigye.

hagyhatják az birodalmat, hanem csak az tulajdon édes fiának marad az birodalom. Azonképpen az német császár is, minthogy nem hagyhatja egyik atyafiának is az ő országát, mert hatalma nincsen reá, szinte így is Erdély szabad ország lévén, és elejétől fogva az hatalmas császár hűségét tartván, az ő hatalmassága athnamé levele tartása szerint, csak azt uralja a kit ő választ... Az mi peniglen az Homonnai Bálint királyságát nézi, ki felől nagyságod nekünk ír, én felőlem bár király légyen, mi az erdélyi fejedelemséggel megelégedtünk, kit az Isten akaratjából és jóvoltából, az hatalmas császár után nem kardunkkal, hanem ország választásából vettünk. (...) Mi most mind országotól szép csendességbe vagyunk, és az hatalmas császár nevét áldjuk... Nagyságod is azért azon igyekezzék, hogy egy emberre való tekintetbe egy országot az hatalmas császár hűségétől el ne szakasszon, idegenítsen. (...)” (TMÁO I. 73–74.)

¹⁰³⁴ Tacitusra emlékeztető szerkezet: *Haec atque italia agitantibus... Quippe rumor incesserat...* (Ann. I. 5 (1)) – ám itt a szerző végül elutasítja a szóbeszédet.

Az erdélyiek között ezek s más ilyen véres híresztelések terjengtek,¹⁰³⁵ amelyek mégis – ez eléggé biztos és feltárt – közelebb voltak a rágalmazáshoz, mint bármiféle igazsághoz. Ugyanis azok előtt, akiknek István romlatlan becsületessége ismert volt, kellőképpen bizonyos, hogy sem István nem adott semmi ilyen megbízást, sem Bálint nem volt Kátai megölésének¹⁰³⁶ még csak kezdeményezője vagy részese sem, de még

¹⁰³⁵ Istvánffyál is: „Azt mondják, hogy Bocskai az uralomnak és hatalomnak édességétől csábítva gonosz mesterkedéssel okokat és ürügyeket keresett, hogy változásokat idézzon elő, s ami vagyont jogtalansággal szerzett magának, azt megtartsa, ... még több gaztettet is elkövetett volna, hacsak az élet ... őt cserben nem hagyja.” (i. m. 489.)

¹⁰³⁶ Január 12. Bojtinál: „...Kátai Mihály gonosz mérgétől Bocskai meghalt.” (BGE 50.), Mikó: „Mikoron immár sok fáradsági után a békességnek jó exitusával Bocskai Erdélybe jöni készülne, nem akará Isten, hogy békeséges fejedelemségében dominálhasson: élete elvégződék 26-dik Decembrisre virradólag Kassán. Im az istennek csudálatosak az ő dolgai: mert ő tanácsa vala kiváltképen ama régi nagy uraknak ártatlan törvéntelen halála. [C20] Nem szállhata vénséggel koporsójába, életének jobb korába hala meg; ki, mondotta per veneficas artes, ki per toxicum; [*bűbájossággal ... méreg révén*] igaz-e, nem-e? Istennél az ítélet. Elég az, mihelyt megholt, Kátai Mihályt cancellariusát, ki megfogatott vala ezen suspiciókért [*gyanúkért*], azt ottan a kassai piacon diribról-darabra aprították, vagdalták, hogy ő lőtt volna oka halálának. Ebben fő volt Szécsi György, ki akkor udvari főkapitánya volt, és az udvar népével ő cselekedte, cselekedtette.” (EO III. 121.)

Nagy Szabónál: Bocskai „...letévé Kassán királyi székét, adá magát a nyúgodalomnak és a gyönyörűségnek s vigadozásnak. De a gonosz szerencse azonban elérkezvén, nem vette észébe, hogy hátul övedzette, avagy inkább mondjuk: hogy a nagy Istennek az ő elvégezett szent decretumából lettek és lesznek mindenek.

Azt hírdették akkor, hogy Kátai Mihály étette volna meg, és úgy holt volna meg. Azért a nép összezendülvén, minden törvény nélkül elvagdalák sok ezer darabra Kátait érette. De vagynak olyak, a kik ez ellen mást mondának, és Kátait azt mondják hogy ártatlan holt meg; hanem Bornemissza Kata felett a mi lett – mert oda vitette volt Bornemissza Katát Bocskai, ő tudja miért; de annak ifiabb szerencséje is volt Bocskainál. Sapientis satis [*A bölcsnek elég.*].” (ETA I. 101–102.)

Istvánffyál: „...Nyáry Pál és néhány főúr felbujtására Kátai Mihályt, aki Bocskai halálával már azt remélte, hogy kiszabadul, kora reggel ágyából kiráncigálták, gyorsan a piacra hurcolták, s ott, bár az isten és az emberek oltalmaért esdekeltek, ... barbár módon darabokra vágták; testének egy porcikája sem maradt épen, kivéve mindkét lábát, mert azokon vasbílincs volt – cafatokra vagdalt testét szerencsétlen felesége gyolcsban és kosárban csak nagy nehezen tudta összeszedgetni –, mintha bizony az ő feláldozásával – kivégzésével – ki lehetne engesztelni annak az idejekorán meghalt becstelen embernek – Bocskainak – szellemét és bűneit. Kátai bűnéül rótták fel, hogy szeretőjének közreműködésével, kit egyik kerítőjével Kolozsvárról hozatott oda, ételébe és italába mérget és szerelmi bájitalt téve, egészségét megrontotta.” (488.) Nyárynak két nappal a gyilkosság után, Illésházyhoz írt levelében olvasható: „...egyikünknek sem volt hírével, mert én nekem az volt a szándékom felőle, hogy onnét más helyre vitessem s törvényig

csak tudomása sem volt róla, mert akkor nem volt Kassán. Valójában semmi nincs annyira messze az emberi méltóságtól, mint a legjelesebb férfiak ártatlanságát beszennyezni és becsületességüket rágalmakat gyártván marcangolni.

Ily módon erőben és vagyonban meggyarapodván¹⁰³⁷ nyomban nagy csapat katonaságot szerzett, különösen önkéntesekből, akiket hajdúknak hívnak, és a fényes zsákmány reményével fellelkesítette, rávette őket Erdély újbóli dúlására és kirablására, tengereket és hegyeket ígérve. Másrészt egyáltalán nem hagyott fel a török Muradot bujtogatni és mindent előkészíteni apósa megfélemlítésére és helyéből való kimozdítására. Támogatásukkal segítették Bálintot a megkezdettek folytatására Illésházi István, Nyári Pál és a magyarok néhány előkelője. Ugyanis Báthory Gáborral is, aki ugyane fejedelmi hivatalt kereste,¹⁰³⁸ bár a közös versen-

tartassam, valamit reá az törvény pronounciált [*hirdetett*] volna, abban procedáltunk [*eljárunk*] volna; tudom, hogy az törvény sem mentette volna meg életét.” (TT 1878. 865.) Bocskai májusban írta meg Illésháznak, hirtelen úgy megbetegedett, azt hitte, meghal. Ezutáni leveleiben elő-előjön betegsége, inti az apjának nevezett Illésházyt, siessen hozzá, mert hamarosan fiú nélkül marad. Szeptember 7-én kelt levele utóiratában ezt írja: „Kegyelmed emléközhetik reá, mit értött legyen ennek előtte Káthay Mihálynak sok különb különféle ártalmas praktikái felől és az mi mostani nyavalyánknak nagy részint, hogy fő-autorának vagy köz-társnak taláztatott, mű örömet amint eddig túrnók mégis tovább várakozunk vala, de oly hallhatatlan iszonyú dolgainak mentünk annak utána is végére, kit tudnak az körülöttünk lévő tanácsurak, hogy tovább nem állhaták, sem szenvedheték annyi sok gonoszságait, hanem mind az öcscsével és több ahhoz való, egyértelemben való czinkosaival megtartóztaták és most fogva vadnak.” (TT 1878. 326.)

¹⁰³⁷ Homonnai Bálint.

¹⁰³⁸ Négy nappal Bocskay halála után Báthory Gábor így ír a portára a fővezérnek:

„Tekintetes nagyságos uram, nekem jó akaró uram, és apám helyett édes apám. Nyilván lehet nagyságodnak az én eleimnek Báthory Istvánnak az lengyel királynak tökéletes és állhatatos hűsége az hatalmas győzhetetlen császár urunk eleihez és az muzurmán nemzetséghez. Mind pedig az én édes atyám az nagyságos somlyai Báthory István mennyi kárt, romlást, sőt minden uraságából kiűzetést és bűdosást szenvedett az hatalmas császár eleihez való hűségéért. Ím az Isten alkalmatosságot adott, hogy mind ő hatalmassága és mind nagyságod olyan kegyelmességét nyújthatja, az minőt ... elei nyújtottanak az én eleimhez. Mind énnekem alkalmatosságom vagyon ő hatalmasságának és nagyságának olyan tökéletesen és igazán szolgáljak, mint az boldog emlékezetű lengyel király Báthory István, az én bátyám szolgált...”

Kénszeríttetem annak okáért ő hatalmasságát mint kegyelmes uramat megtalálni, hogy az erdélyi vajdaságot, kire az országbeliectől hivatalom is vagyon, adja nekem ő hatalmassága, bizonyos embereitől parancsoljon, hogy tőlem hallgasson, és zászlóját is küldje meg ő hatalmassága. Kiér mind országostul fejem fenállásáig ő hatalmasságának hiven akarok szolgálni. Mivel hogy vérszerént is engemet illet. Könyörgök annak okáért

gésben a nem titkolt vetélkedés miatt egyik a másiknak gyanús volt,¹⁰³⁹ mégis, miután mindketten kiestek e fejedelemség megszerzésének a eredményéből, kölcsönös békességre¹⁰⁴⁰ jutottak.

SZAMOSKÖZY ISTVÁNTÓL¹⁰⁴¹

nagyságodnak mint jóakaró uramnak ... mutassa meg ... szeretetét, az győzhetetlen hatalmas császárral szíve szerént igyekezzék és törekedjék azon, ő hatalmassága adja nekem az erdélyi vajdaságot. Az német császárnak moldovai és havasalföldi vajdáknak is írjon ő hatalmassága, hogy nekem adta... (...)” (TMÁO I. 58–59.) Az 1607 februárjában tartott országgyűlés Báthory Gábor trónkeresése ellen hozta meg második cikkelyét: „...sem mi sem az mi posteritásink inmaturos [*utódaink éretlen*] és gyermek fejedelmet ne válasszanak se választhassanak, hanem maturus és idoneus [*érett és alkalmas*] emberek...” (EOE V. 453.)

¹⁰³⁹ Homonnai még január 28-án írta Báthorynak: „Ne szerezzon uram sok átkozódást, siralmat a szegény erdélyi atyafiakra. Tudja kegyelmed: szabad választások vagyon. Azért ne gyűjtessen kegyelmed reájok hadat; tudják ők, kit kell magoknak választani; ad az jehova isten fejedelmet nekik. Nincs az urak között csak egy is, a ki azt mondhatná közülünk, hogy sajátja Erdély. Olvassa meg kegyelmed az erdélyi és magyarországi krónikát: szabadok ők magokkal. Bizony az úr Isten a vérszomjúhozókat nem áldja meg. Jól tudja kegyelmed Isten mindennek ad fejedelmet. Tehát csak két ember halálával is kemény számadással tartozik kegyelmed, (ha kegyelmed léssen az háborúnak oka,) nem hogy egynehány ezer ember lelkéről kellene számadással tartozni az Isten előtt. Bizonynyal elhigye kegyelmed, az Tiszán által sem mennék, ha ezen három ok benne nem volna. Egyik: mert hálaadó akarok lenni; másik oka: mert akkor telik ki az ország botjának, zászlójának tisztének ideje, mikor szegény kegyelmes uramat a földre tészem; harmadik oka legnagyobb: mert megkötelezett éltében, hogy Gyulafejérvárra tetemét békisérném. Melyekre nézve bátor szívvél, mint egy házszolga, az utolsó órán is tisztességgel akarok szolgálni szegény kegyelmes uram hideg tetemeinek. Kegyelmed bizonyos légyen abban, én kegyelmednek örömet szolgállok. Mindezeket jó szivemből irtam kegyelmednek, azokhoz az hírekhez képest, kiket mifelénk kegyelmed felől hallunk, tudniillik, mintha kegyelmed volna az vérontásra, hadgyűjtésre tanácsadó.” (Báthory 10.)

¹⁰⁴⁰ Sőt, március végén Homonnay kéri Báthorytól, „...mutassa ezzel jó akarátját és édes fiúságát hogy kétszáz lovas vitézét és kétszáz gyalog vitézét ne szánja több vitéz szolgálai közül kiszakasztani...”. Báthory azonban a trónköveteléstől öt ekkor eltanácsoló erdélyieknek már megírta: „Az mely dolog felől mostan kegyelmetek megtalált, sem ebben, sem pedig ezután valókban valamire elégséges vagyok én bennem kegyelmetek meg nem fogyatkozik...” (Báthory 13.), Homonnaynak sem nyújtott segítséget. Miután Rákóczi látta, hogy az ifjútól nem kell tartania, szabadon engedte Bethlent, aki azért ment be Erdélybe, hogy Báthorynak pártot gyűjtsön.

¹⁰⁴¹ TT 1889. 29–31., latin.

A felkelt hajdúk sérelmei

C 84

Miérthogy az Úr Istennek ez volt kedves akartja, hogy az magyar nemzetnek elvött szabadságoknak helyreállítására föltámaszta és választa csudálatos nagy jóvóltából, az boldog emlékezetű, Istenben idvezült Bochkay fejedelmet és fegyvert ada oldalára az ő nevének tisztességeért és megromlott hazánknak szabadulásáért, mely magyar nemzetséget teljességgel megrontott vala az kegyetlen német nemzetség. Mi az boldog emlékezetű, Istenben elnyugodott fejedelmünk mellett az szegény romlott országnak oltalmazásában fegyvert fogtunk, szolgáltunk vérünk hullásával, az mi szolgálatunkat kegyelmesen megtekintvén, mivel hogy ő pénz nem adhatott,¹⁰⁴² országával egyetértvén, ő felsége jószágot adott, Kállót, Hadházat az Ráczsággal¹⁰⁴³ egyetemben, egynehány falukat, kiről ő felsége donációja¹⁰⁴⁴ mostan is nálunk vagyon, nem tudjuk honnét indíttatván Forgách Zsigmond és Dóczy András¹⁰⁴⁵ ő Nagyságok elvötték az igaz hajdúság jószágát, és Hadházat az debreczeni Szegedi Mihálynak inscribálták három ezer forintban contra contenta publicarum constitutionum in generali dieta Corponensi edictarum [*a korponai általános gyűlésen közzétett nyilvános végzések tartalmával ellentétesen*]. Mely constitutiókhoz [*rendelésekhez*] ő Nagyságok nem tartván magokat, minket, mind az egész hajdúságot megháborítottak, és magunkat is dob-

¹⁰⁴² A parasztságból folyamatosan feltöltődő hajdúsereg fizetése, fékentartása állandóan gondot jelentett Bocskaiéknak. A júniusi tárgyalásokon Illésháznak még arra is volt szóbeli utasítása a hajdúk megfélékezésével kapcsolatban, „...hogy, ha lehetséges, kétezer nehézlovast kérjen Ófelségétől.” Végül a kérdés részleges rendezését, mivel a királynak derogált volna legkegyetlenebb ellenségei megsegítésének felvétele a kiegyezésbe. Erről Mátyás külön okiratot állít ki június 23-án. (TT 1878. 649., latin.) Volt, aki nem tűrte a fizetetlenséget. Az alábbi székely tanúvallomás még Bocskai éltéből való:

„...azt mondja az hajdúság, hogy nem szolgáljuk az bestie lélek kurvát, mert nem fizet, mert eddig Bocskay király volt neve, de ezután Bocskoros István leszen az bestie lélek kurvának neve. Varga János kérdé, kit szid István uram? s monda Sáfár István: nem hallod-e kit szidok, én is azt szidom, akit a hajduk, ez bestie lélek kurvát Bocskay Istvánt ő kegyelmét; s monda Varga János: nem iszom azzal egy pohárból, az ki az én kegyelmes uramot szidalmazza.” (EOE V. 417.)

¹⁰⁴³ A Nándorfehérvárt Magyarországnak átengedő szerződést Zsigmond királlyal 1426-ban megkötő Lazarevics István óta voltak a szerb (rác) despotáknak birtokaik ezen a vidéken, egy ideig Debrecen is az volt.

¹⁰⁴⁴ adománya, itt adománylevele

¹⁰⁴⁵ A bécsi egyezség értelmében a koronára visszaszálló területeket három királyi biztos, Thurzó György és e kettő vette át 1607 februárjától.

bal zászlóval kergettek, sőt ugyan parancsolatot is adtak ők nagyságok az kállaiaknak és tokaiaknak,¹⁰⁴⁶ hogy mindenütt keressenek, fosszanak és öljenek bennünket, úgy annyira, hogy még az predikációra is fegyverrel kellett mennünk; így az nagy kergetés miatt, házunkból ki nem mehetvén, kénytelenek voltunk igazságunk mellett fölkelnünk, mert sem úr, sem ország nem lőn, ki oltalmazzon bennünket, az egy élő Istennél több. Azért ők Nagyságtok okai az mi feltámadásunknak. Mert nyilván vagyont ti Nagyságtoknál s ti kegyelmeteknél, mikor az Istenben elnyugodott s üdvezült kegyelmes urunk az német fejedelemmel tractában indult az frigy felől, déliberált arról is az nemes ország hogy mindennek quae a 15 die octobris Anni 1604 hinc inde gesta commotaque fuerunt benigne concordaltassanak [*amiket 1604. október 15-étől ezideig véghez vittek és elkövettek, jóságosan megbocsáttassanak*], kit ők Nagyságtok violált [*sértett*], bizonyosan akarjuk megérteni, honnét indíttatnak erre ők Nagyságok az német fejedelemtől-e, avagy az országtól, avagy ők magoktól.

Mivelhogy penig az Úr isten felindított bennünket, látván az szegény nyomorult Magyarországnak és magyar nemzetnek siralmas állapotját, hitünknek és szabadságunknak romlását, minthogy keresztyének vagyunk, keserves szívvel láttuk. Kiről az Úr istennek színe előtt adjon számot róla, ki ennek okai, kik nem egyebek, hanem az német fejedeleml¹⁰⁴⁷ és az commissáriusok [*biztosok*], az papi rendekkel egyetemben, mert az pacificációnak articulust [*békességnek cikkelyeit*] minden rendben és punctiban felbontották. Az országnak végezése szerint az német fejedeleml sok napokat az pozsonyi gyűlésnek végezvén, nem akara semmiképen, hogy az gyűlés meglegyen, hanem az sok halogatók alatt, sok rendbeli abusosokat [*visszaéléseket*] hozza be az országba és az törökkel alattomban való praktikát indított az országnak veszedelmére,

¹⁰⁴⁶ A tokaji és a kállói vár őrsege februárban tette le a hűségessküt Rudolfnak.

¹⁰⁴⁷ Olthatatlannak tűnő németellenesség volt a hajdúknak. Vezéreik, Nagy András és Elek János október 31-én írják Rhédey Ferencnek: „...oltalmazzon Isten minket attul, hogy Erdélynek és Magyarország ártalmára és kárára igyekeznénk; ne adja Isten nekünk azt érhetni, hanem mind kicsinytől fogva nagyig azon leszünk Istennek segítségiből, hogy országunkért és hitünkért az magyar nemzetnek megmaradásáért az életüket elfogyatjuk. Mert jól tudja azt nagyságod, hogy sokat vétettünk nagyságoddal egyetemben az német nemzetségnek, kiért mi nekünk soha tiszta szívből való barátunk nem volt, és nem is leszen; melyet immár meg is mutatott... Azért mi fejünk fennáltáig soha az török mellől el nem állunk, hanem fejünk fennáltáig az németre szablyát vonunk, és rajtok halunk meg is; mi soha többé németet nem uralunk, hanem azt uraljuk, az ki magyar fejedelmé leszen Magyarországnak...” (Báthory 20.) Ám a hajdúknak nem sikerült megnyerniük Homonnayt.

mely hite ellen vagyon, és ha az szükség kívánja, megbizonyítjuk, mikor annak ideje leszen, de békét hagyván az törökkel való praktikának, lássák meg az urak és az nemes ország, ha az mi országunkban nem találunk-e olyan méltó panaszokat, melyek az bécsi végzések ellen vannak országunknak és szabadságának megháborítására és hitünknek felettébb való nagy ártalmára.

Az első artikulusnak continentiája [*cikkelynek tartalma*] ellen az orthodox keresztyénektől az nagy-szombati egyházat elvették, az praedikátorokat az templomokból kiűzték, mostan Szegedy Gáspár tartja házánál, kiért fenyegették, hogy mind papostól kimenjen az városból, mert semmiképen nem szenvedik az városban lakását. Az nyitrai praedikátort azonképpen kiűzték. Nagy Győrben az religiónak liber ususa [*religiónak szabad gyakorlata*] szerint akarván bevinni, be nem bocsáták, Pozsonyban is fenyegeték, és az mint értjük, talán ki is üzték.

Az harmadik artikulust, hogy Palatinus eligáltassék cum sua dignitate [*nádor választassék a maga méltóságával*], az mi illeti, ez helyett érseket locumtenenst [*helytartót*] küldött az országban az német fejedelem.¹⁰⁴⁸

Az mi az negyedik artikulust illeti, hogy az korona Pozsonyban tartassék, mind ez ideig is úgy mint post tempora pacatiora [*békésebb idők után*] az német fejedelem nem redukáltatta [*hozatta vissza*].

Az ötödik artikulus ellen Zuhait, kit az ország proscibált volt, Nyitrába bevitték, Murányból, Véghlesből, Lévából, Berenchből, Zakolcából, Óvárból, Dévénből, Kőszegből, Körmendből nem hogy kivitettenek volna az németek, de még többet vittenek közikben.

Nádasdy Tamásnak, Joó Jánosnak ... jószágát meg nem adták, hanem mind ez ideig német bírja.¹⁰⁴⁹

Bocatus Jánost ... mostan is fogva tartják...¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁸ A király a protestánsokkal kölcsönös gyűlölségben levő Forgách Ferencet előbb esztergomi érsekké nevezi ki, majd megsértve a bécsi egyezménynek a nádorválasztást kötelezővé tevő pontját és az egyháziakat az ország kormányzásából való kizáró szellemiségét, az esztergomi érseket királyi helytartóvá nevezi ki.

¹⁰⁴⁹ A tizenkettedik, a jogtalanul elvett birtokok visszaadását előíró bécsi cikkellyel ellentétesen.

¹⁰⁵⁰ Bocatus 1549-ben született, 1603-ban Kassa főbírája, a következő évben ő nyitja meg a várost Bocskaiék előtt. A fejedelem a protestáns német fejedelmekhez küldi, de útközben kiadják Rudolfnak. A közbocsánatot kimondó szeptember 24-én kelt királyi rendelettel ellentétes a fogsága, szabadon bocsátását az 1606 decemberében tartott kassai gyűlés is kérte. Bár a nemességét még Rudolftól kapott Bocatiust életfogytiglanra ítélték Bocskai-pártisága miatt, 1611-ben szabadul, Bethlen alatt majd a gyulafehérvári könyvtár igazgatója, 1621-ben hal meg.

Dóczy András Tokajnál megmustráltatván bennünket, némelyek közülünk értekezvén felőle, mi végre volna az mustrálás, holott hó pénzt és fizetést nem adnak, erre így gyalázatos szóval verte arczul őket, miért adnánk hó pénzt, ha nem érdemlitek. Lám megparancsoltuk, hogy menjetek rá Szögedre, és vegyétek meg fizetéseket, melyből itt is kitetszik minden álnok praktikája az németeknek, és az utánok való németes tisztviselőknek, kik csak abban mesterkednek, hogy az szent békességet felbonthassák, és az törökkel öszve veszessenek bennünket. Sőt azt is parancsolták, hogy az hajdúkra Hadházra reá menjenek, és minden marhájokban zsákmányt vessenek, és magokat is fogva hozzák. Ezek fölött szegény jóemékezetű, Istenben elnyugodott üdvözült urunknak is donatióit [*adományait*] ilyenképpen deludálta [*kijátszotta*] és csúfolja, az ujjával patkót vetvén orrunk alá: meghalt Bocskay és füstbe ment minden donatiója, mind az hajdúsággal egyetemben.

Nyilván vagyon ez is, hogy az bécsi tanács végezett arról, kiről ugyan írtak is az budai vezér pasának, hogy az frigyét az némettel kösse meg, az hajdúságot pedig szakasztanak el Magyarországtól. Tavasszal aztán reájövéen együtt az hajdúkkal és törökkel Magyarországra, vágjuk az magyar urakat és nemeseket, osztozzunk fel jószágukkal és kössünk frigyét az hajdúsággal. Most is pedig az német fejedelemnek Nagy Györgynél másfél ezer fegyverese vagyon, kik akarták az Nádasdy Tamás jószágát pusztítani, kikre reá is támadt volt Nádasdy uram, hogy levágja őket, ha az német fejedelem onnét el nem viszi. Az, ki mind az bécsi végzés és az megholt fejedelmünknek végzése ellen, tudjuk, hogy nem hazánk javára vagyon.

Az egész nyáron hét vagy nyolcszáz Lanzkenecht¹⁰⁵¹ tartottak Pozsonyban, mely most is ott vagyon az végzés ellen. Rákóczy Lajos az maga asztalánál Elek János jelen lévén, tanácskozott felőle miképen Nagy Andrást megfoghatna valaki. Janchó Pál reá felelt, hogy kézben veszi, oka nem egyéb volt, hanem, hogy Hadházát magának foglalhatta volna, Nagy András is vigyázásban lévén, gondot viselt magára.

Debreczenre az kállóiak reá ütven, tudni illik Vetésy Mihály és Agárdy János az hajdúkat megfogván, nagy lánczokat, erős lakatokat az nyakukra vetvén, úgy hordozták őket utczárol utczára és Nagy András megértvén, úgy szabadította meg őket.

Forgách Zsigmond az végezés ellen parancsolt Zakmár vármegyei viceispánnak, hogy valamennyi hajdúság Zakmár vármegyében vagyon, és az

¹⁰⁵¹ Landsknecht, hosszú lándzsájú, egyenes kardú gyalogos katona.

németnek hívsége alá nem esküdtenek, mindenütt persequálják [*üldözik*], és minden marhájokban zsákmányt vessenek. (...) ¹⁰⁵²

A Pozsonyban összegyűlt magyar rendek tájékoztatják a birodalmi rendeket, miért hívták meg Mátyást a királyságra

C 85

(...) Feleslegesnek látszik Legragyogóbb stb. Uraságtoknak több szóval felidézni, hogy Magyarország egykoron igen virágzó királysága miféle és mekkora szerencsétlenségek martaléka volt eddig, mivel nem kételkedünk, hogy ezt mások jelentéséből és leveleiből is kellőképpen megértették. Az ugyanis mindenki számára világos, hogy Magyarország, amikor gazdagsága még nem omlott össze, a hit pajzsa volt (amiként most is az, a védelem fala, a szomszédos tartományokat oltalmazó erősség ¹⁰⁵³ és az egész kereszténység védőbástyája), amikor ők maguk nem csak e királyság határától tartották távol és üzték el a törököket, és szállítottak haza a közös hitért, nyugalomért és békéért az ellenségtől jeles diadalokkal győzelmi jelvényeket, abban az időben nem csak a mi hazánk volt biztonságban az ellenségtől, hanem a szomszédos királyságok is a magyarok virtusa által a biztonság óhajtott édességének örvendtek. Tanúsítja őseink krónikákra bízott emlékezete, hogy mi bátor háborúkat viseltek e legkegyetlenebb, legvadabb ellenséggel, mi ütközetekbe bocsátkoztak, mi véres vereségeket szenvedtek el tőlük, és mennyire le nem győzött lélekkel szinte előkelőink és nemességünk utolsó szálig való leöléséig küzdöttünk velük, annyira, hogy egyetlen említésre méltó ház sincs Magyarországon, amelyik a törökök és tatárok gyors népeivel akárhányszor vívott háborúk után családjának valamelyik vitéz férfiát meg ne gyászolta volna és el ne siratta volna. ¹⁰⁵⁴ Ily módon hát őseink Magyarországon akár mint valami gladiátoriskolában több mint kétszáz év óta nem magukért csak, hanem az egész kereszténységért küzdöttek ezzel a néppel. Mi is, a nyomaikba lépni legkevésbé sem méltatlanokként minden szerencsénket és életünket, aminél kedvesebb számunkra nincs, a

¹⁰⁵² Sinkovics I. 383–392. A hajdúk hosszan sorolják sérelmeiket: sokhelyütt bebörtönzik, kirabolják, sarcolják és jobbágyi kötelezettségek teljesítésére kötelezik őket. Panaszaik között szerepel, hogy Mátyás ígéretet tett a hajdúk egy részének szolgálatába fogadásra, más része zsoldhátrálékának a kifizetésére, de ezek sem történtek meg.

¹⁰⁵³ *antemurale*, szó szerint illik ránk, olyan erősség, ami már a falon kívül van – *védőbástya* kifejezéssel a *propugnaculum*-ot fordítottam.

¹⁰⁵⁴ Tartalmilag, olykor képeiben is az 1605-ös szerencsi kiáltvány elejét idézi: C66

haza megvédésére felajánlani mindig készek voltunk. De e most eltelt tizenöt éves háború akkora nyomorúságokba és szerencsétlenségekbe kényszerítette ügyünket, hogy senki sem csodálhatja, ha annyi és akkora szerencsétlenségektől megtörvén, elgyengülvén és elvékonyodván teljességgel el kellett fogadnunk a békét.

A bécsi egyezség és a török szerződés állapotáról azonban, s végül a hajdúknak a törökök izgatásából¹⁰⁵⁵ [támadt] új felkeléséről, úgy ítéltük, teljes tájékoztatást adunk és írunk Uraságtoknak. Már rég elmúlt az az év, amelyikben a szerződés a törökökkel a Szent Császári és királyi Felség, legkegyelmesebb Urunk teljhatalmú megbízottai révén úgy végeztetett el, hogy a végzés megtörténte után húsz vagy harminc napon belül követség induljon tisztas ajándékkal az Ottomán Portára. Miután ez ama napok elmúltával nem teljesült, a törökök leveleikben sokszor panaszkodtak nekünk a legsúlyosabban, hogy a békeegyezség feltétele és a tiszteletbeli ajándék elküldése nem teljesül; mi őket csak reménnyel és igen édes szavakkal tápláljuk, sőt sokszor megkerestük őket levéllel is követeinkkel is, nehogy a megkötött szerződés ellenére a királyságban valami praktikát folytassanak vagy nehogy vaktában a szerződést megsértsék.

Ők viszont minket feddve ezekkel a következő szavakkal válaszoltak nekünk. Illik-e, mondják, a német névhez és hozzátok, akiket őszintének és igazmondónak szoktak mondani és tartani, valamint adott hitetekhez, eskütokhöz, biztosaitok pecségeihez és Császárokat személyében létező ígéreteihez szerződést szegni ok nélkül, s mindenhonnan, a Birodalomtól

¹⁰⁵⁵ A felső-magyarországi királyi biztosok, Forgách és Dóczy 1607 november 22-én megírták Kassáról Mátyás főhercegnek: az általuk a hajdúkhöz küldött követek „...visszatérvén beszámolnak arról, hogy azok nyíltan megmondták, nem akarnak addig megnyugodni, amíg a magyarok közül nem állítottak fejedelmet, sőt, mégha az egész királyság is elfordulna tőlük, kicsire becsülik azt, mivel a törökök gondoskodtak már lakóhelyről és egyebekről számukra.” (Brüsszeli okmt. III. 279., latin.) A hajdúk megfélekezésében először közreműködni kész Báthory Gábornak az egri pasa 1607 november 30-án írja: „...tekintetes nagyságos fiam, így magyarázza meg magának és értse meg a hajduknak ezen fölkelését vagy csoportozását, nincsen az sem nagyságodnak, sem a magyar nemzetnek kárára; és a jó Isten látja mi sem voltunk soha és nem vagyunk a magyar nemzet kárára, valamiképen áll hatalmas császárunk ígérete, a míg csak fejünk meg fog lenni soha sem állunk el a magyar nemzettől. Hasonló okból ezek a hajduk győzhetetlen császárunknak fejet hajtottak és ruhájába kapaszkodtak. És mindenestre itt a szomszédságban szükséges, hogy ne nagyon bántogassuk a hajdukat és ne zavarjuk, tudván, hogy a ki őket haddal támadja meg, ellensége az hatalmas császárnak. Így tudja meg tekintetes fiam ezen tanácsomat.” (Báthory 23.) Szilágyi Borsos Tamás önéletrajzát idézi: Görcsi Mehmed, a későbbi nagyvezír megmondta neki, „...ő támasztotta fel a hajdukat Rákóczyra, hogy németes volt.” (i. m. 19.)

és más tartományoktól segítséget követelni? továbbá, nemde a béke végzésében a ti teljhatalmú német biztosaitok megígérték nekünk, hogy harminc napon belül a követ és a tiszteletbeli ajándékok átküldetnek, nemde ragyogó levélben ígérte meg nekünk a ti legfenségesebb Főhercegetek, Mátyás generális, hogy véghez fogja vinni, hogy a határidő eltelte után tíz vagy tizenöt napon belül a követek és az ajándékok Budára indíttatnak? vizsgálta meg tehát, ki adott okot a velünk kötött béke megtörésére és a szerződés megsértésére, tisztán ki fog abból derülni, hogy, miután a tieitek sem a követet, sem az ajándékokat a meghatározott időponttól kezdve mind a mai napig át nem küldték, nem mi, hanem ti magatok vétkeztetek és mulasztottatok ebben az ügyben.

Továbbá, ami a hajdúk mostani felkelésére tartozik. Uraságtok stb. vegyék biztosra, hogy számukra nem más, mint a bécsi kötések sok pontban történt megsértése, az először a vármegyék lakói, aztán a leghíresebb és legfenségesebb római Császár által a bécsi megegyezés ellenére kért segítségek, végül egy új, jövőbeli háború híre szolgáltatta a törökök izgatásából a felkelés alkalmát, s ha ezt mi a királyság nagy veszedelme közepette időben el nem fordítottuk volna,¹⁰⁵⁶ a kereszténység e védő erőssége rövid idő alatt a törökök kezére jutott volna. Ezért hát a legfenségesebb Fejedelmet és Urat, Mátyás Urat, Ausztria Főherceget, az ő Császári és királyi Felsége által ezen egész királyságba kinevezett és megerősített Kormányzónkat arra törekedtünk rávenni, hogy itt Pozsonyban gyűlést tartson. Ekkora nyomorúságokban magunkra hagyatottan és elhanyagoltan, mintegy nyilvánvaló veszedelemben létezvén bajaink elhárításának alkalmas szerét kellett megkeresnünk, keresztények vagyunk ugyanis, a keresztényekkel továbbra is élni-halni elhatároztuk. Ezekből a legfenségesebb Fejedelmet, Mátyás Főherceget, Kormányzónkat a legalázatosabban megkerestük,¹⁰⁵⁷ a rólunk való gondoskodást ezidőtájt

¹⁰⁵⁶ A török tisztviselő jelenlétében zajló ináncsi tárgyalásokon (a hajdúk sérelmei: C84) ötvennapos fegyverszünetben egyeznek meg. A viszály tavasszal zárul le. Először Báthory köt egyességet Nagy András hajdúkapitánnyal: támogatják őt a fejedelemség megszerzésében, letelepíti őket várai körül s kapitányukat maga után első emberré teszi Erdélyben. Az egyezés szerint Báthory fejedelemként „... az pápistákat ne szenvedje se tanácsába, se udvarába, se tisztviselésébe; mert ezek nem lehetnek hívek az fejedelemlnek.” (Báthory 32.) Ezután Mátyás és Ali budai basa az érsekújvári egyezményben szavatolja Bocskai hajdú-kiváltságait, amit a felső-magyarországi rendek megerősítenek, végül kb. hatezer hajdút a testvére ellen készülõ főherceg fogad zsoldjába.

¹⁰⁵⁷ Mátyás főherceg és Illésházy már korábban keresték egymást. A főherceg 1607. november 13-án kelt levelében, miután megköszöni Illésházy iránta mutatott őszinteségét és hajlandóságát, örök hálájáról biztosítja, majd így folytatja: „...ugyanezt ígérem

kegyelmesen vállalja, és ne engedje, hogy e királyságot, amit kétszáz és még több év óta a törökök fegyverei megszerezni nem voltak képesek, most cselekkel és ármányokkal megszerezzék.

Ezért Legtiszteletreméltóbb, Legragyogóbb Uraságtokat e levéllel barátságosan kérjük, hogy tekintélyük alkalmazásával a Császári és királyi Felségnél járjanak közben és méltóztassanak azt is elérni, nehogy a felidézettek miatt az egész kereszténységnek és a római Birodalomnak e védő erőssége elpusztuljon, sőt inkább támogatásukkal ériék el, hogy ami egyszer elvégeztetett, megerősített, sőt ő Felsége privilégiumából és engedelmeiből kinyomtatott és mindenütt közzé tétetett, az ... erősen megmaradjon.

Nem kevésbé hevesen és legfőbb óhajításunkkal kívánjuk azt is tőlük, a megkötött közös szerződés ellenére ne adjanak segítséget az új háborúhoz s ne szolgáltatassák alkalmát bármi jövőendő bajnak, mivel sok példa van a szemünk előtt, hogy az egyszer adott hitet vakmerően megsérteni nem szabad. Friss még a László királyunké és a sok nemesé, akik megszegván a békét a Muráddal, a törökök zsarnokával a Várnánál [vívott] örökké emlékezetes ütközetben estek el. Az elmondottak alapján szeretettel kérjük hát Uraságtokat, hogy, mivel semmi jogtalanra nem törekszünk, csak a szent Császári és királyi Felség auctoritásával megkötöttek megtartására és mint a haza derék és az ausztriai ház iránt buzgó polgárai, az egész kereszténység és a római Birodalom épülésére veletek együtt élni-halni, és amiként a mindkét Ausztria Karaival és Rendeivel itt most és ünnepélyesen új szövetséget kötöttünk,¹⁰⁵⁸ aminek párját ide csatoltuk, úgy Uraságotoktól stb. is nagy szeretettel kívánjuk, hogy lelkünk nagyobb összekapcsolódásáért, a Bécsben kötött szövetség szerint küldenének számunkra is hasonlót, hogy a mi konföderált szomszédságunk annál szorosabban összenőhessen, és kölcsönös segítséggel magunkat kölcsönösen oltalmazni és védelmezni tudhassuk. Hátra van stb. Kelt Pozsonyban 1608. január 20-án.¹⁰⁵⁹

egész magyar nemzetünknek, mert tőle, mint őseimtől eredeztetem magam, s így házamnak is ismerem, akit soha semmilyen időben nem fogok elhagyni, sőt megőrzésében a végsőket megkísérelni sem fogok vonakodni...” (TT 1878. 390., latin.)

¹⁰⁵⁸ Bár itt már mint megtörténtet említi a levél az 1606-os konföderáció megújítását a bécsi és a zsitvatoroki végzések védelmére, a Kronológia szerint ez csak február 1-én történik meg, s utána fordulnak a birodalom többi részéhez, csatlakozásra szólítva fel őket.

¹⁰⁵⁹ Pray III. Nr. 93., latin.

Rudolf leirata 1608. január 23-án a rendekhez

C 86

Második Rudolf stb. Legtisztelendőbb, Tisztelendő, Tekintetes, Nagyságos [Urak] stb. Megtudtuk, hogy a minap Pozsonyban különböző események és trakták történtek méltóságunk és tekintélyünk ellen, a szokott és köteles renden kívül, és hogy másutt is történni és traktáltatni fognak. Ezeket semmiképpen sem helyeselhetjük. Ezért hűségteknek, és közületek mindenkinek e levél rendjén erősen és legsúlyosabb neheztelésünk és örök hűtlenség vétke alatt rendeljük, parancsoljuk és hagyjuk, hogy az efféle újításoktól, cselekedetektől, titkos és nyílt tanácskozásoktól és bármiféle traktától, ami tudomásunk és meghagyásunk nélkül történik és indul, magatokat teljességgel megtartóztassátok, és azokba semmi módon ne keverjétek. Ez kifejezett és komoly véleményünk és akaratunk, kötelesek legyetek semmi módon sem ellene tenni, amennyiben méltatlankodásunkat és az örök hűtlenség fentemlített bűnét kikerülni akarjátok. Kelt prágai királyi várunkban, február hó 23. napján az Úr 1608. évében.¹⁰⁶⁰

Báthory Gábor levele 1608. február 23-án Erdély rendeihez

C 87

(...) Az kegyelmetekkel¹⁰⁶¹ s mind peng Rákóczy urammal való előbbi végezéseink¹⁰⁶² szerint Dengeleghy Mihály és Csonka Gergely uraimék által való mostani jó választételét, mint uraimnak jóakaró atyámfiainak, megszolgálom kegyelmeteknek. Az kegyelmetek kívánsága szerént immár az gyűlés napig elvárakozom, de kérem kegyelmeteket, ne halogassa. Itt kin is az szegény hazát hadainkal ne rontassuk, mert Kassátul fogván az Meszesig az földet befogták; az végezés szerint megparancsoltam

¹⁰⁶⁰ Pray III. Nr. 94., latin. A rendek válaszukban kérik a királyt, erősítse meg a zsitvatoroki békét.

¹⁰⁶¹ Előzőleg Báthory elfogadta a rendek nyolc pontból álló feltételét: a religio szabadsága; a libera electio megtartása; a hajdúkkal való egyezsége nem sérti Erdélyt, a hajdúkat is hittel kötelezi, nem sértik Erdély libera electióját; békét tart a két császárral és a két oláh vajdasággal; a hajdúkérdést úgy rendezze, hogy abból Erdélynek kára ne legyen; Erdély minden rendét szabadságaiban tartsa meg; a nyolcadik pedig külön is a székelyek szabadságának megtartását kéri. A rendek megnyerése részben Bethlen műve, részben Petki kancelláré. Bethlen már február 10-én azt írhatta Rhédeynek: „Rövid szóval azért, az Úr istennek szent neve legyen áldott, én mindeneket becsületesen véghez vittem Uram...” (Báthory 293.)

¹⁰⁶² Rákóczit „kivásárolta” Báthory a fejedelemségből Szádvárat és Sárosvárat ígérve neki.

mindjárt a kapitányaimnak, kik Erdélyország határán vannak hadastul, hogy ha életeket szeretik, az határokon belül az vitézekben ne bocsássanak és semmi kárt ne tegyenek, mert büntetlen nem szenvedem; ... fogadom az én hitemre, hogy valamikor, és valamely követeket kegyelmek hozzám küld, békével visszabocsátom és bocsátatom kegyelmekhez. (...)¹⁰⁶³

¹⁰⁶³ i. m. 37. Amikor március 27-én, virágvasárnap bevonult Kolozsvárra, az üdvözlők azt kívánták, „...érje föl nagy tettekkel Istvánt, kegyességgel Kristófot, hazaszeretettel Endrét!” (i. m. 41.)

A névmutatóban csak azok találhatók, akiktől szöveget idézek vagy akik az idézett szöveg meghatározó alakjai és Mohács után még éltek. Kivételesen szerepelnek az akár csak lábjegyzetben említett kortárs uralkodók a szinkronitás kedvéért, továbbá Bonfini, aki legjelentősebb történetíróink számára a mérték volt, valamint Hunyadi János, Mátyás és Werbőczy. A Hunyadiak alakja a török harcok és a szétszakítottság korában a törökkel szembeni ellenállás illetve az erős államiság eszményeként Ferdinánd király levelétől jobbágylevél szövegéig mindenütt feltűnik, Werbőczy *Hármaskönyve* pedig meghatározója a kor gondolkodásmódjának. A név után a szöveg jelzete vagy a lábjegyzet száma *dőlttel* szedett, ha a személy a szöveg szerzője. Egy lábjegyzetben több szerzőtől is szerepelhet idézet.

Ahmed (ruméliai beglerbég, az 1552. évi hadjárat vezére, II. Szulejmán sógora) A37, 316, A66, 321, A67, 329, A68, 349

Ahmed (szultán 1603–1617) 862, A69, A72, A79, 1020, 1030, 1032

Aldana, Bernardo (Ferdinánd hadvezére 1551–1552-ben) A63, 313, 317

Ali (1551–52-ben budai basa) 241, A59, A64, A65, 311, 312, 313, 319, 329, 330, A68, 343, 398

Ali (1582-ben budai basa) A77

Arator (Szántó) István (1540–1612?; 1561-ben lép be a jezsuita rendbe, 1579-ben kolozsmonostori rendházukban telepedik meg, majd Gyulafehérvárott Báthory Zsigmond nevelője, de része van Pázmány katolizálásában is. A Bocskai-szabadságharc idején Olmützbe menekül.) 177, 892

Arszlán (Oroszlán) bég (szandzsákbég 1552-ben, élete végén budai pasa, †1566) A68, B1, 430, 438

Bakics Pál (a magyar tanács tagja Ferdinánd alatt, †1537) 83, A29, 136, A30, A65

Balassa (Balassi) Bálint (1554–1594; költő, katona. Nürnbergben is tanul, idehaza nevelője Bornemisza Péter. Részt vesz Bekes oldalán a kerelesszentpáli ütközetben, a fogságból Báthory magával viszi Lengyelországba. Visszatérően Egerben majd Érsekújvárott szolgál. Miután az özvegy Losonczy Annából Forgách Zsigmondné lesz, 1589-ben újból Lengyelországba megy. Hazatérően bekapcsolódik a hosszú háborúba. Esztergom ostrománál hal meg.) 331, A22, 519, C6, C7, 546, 555, 556, C9, C11, 643, 644, C12, 646, C13, 649, 650, 652, C15, C16, C17, 661, 663, 664

Balassa (Balassi) János (Főúr, Bálint apja. 1550-ben Zayval Szolnok kapitánya, 1555-ben bányavárosi főkapitány, később királyi főajtónállómester, †1576.) 331, B8, 464, 470, 471, 472, 473, B21, 519, C2, 627, 822

Balassa Menyhárt (1511–1568; kilencszer váltott pártot, 1552-ben országos főkapitány, személyét az egykorú *Comedia Balassa Menyhárt árulatasáról* örököltette meg.) 298, A59, A63, 324, A66, A88, 418, 419, 420, 422, A89

Baranyai Decsi János (1560 után–1601; Tolnán, Debrecenben, Kolozsvárt, Wittenbergben, Strassburgban tanult. Hazatérése után nem sokkal Marosvásárhelyen telepedik meg, haláláig ott tanít. Írt egyebek mellett filozófiai értekezést, ismert Sallustius-fordítása és terve volt a magyar történelem feldolgozása. Ennek egy része Erdély 1592–98 közötti történetének megírása.) 167, 512, 614, C16, C20, 673, C23, C24, C25, C27, C28, 733, C31

Baranyai Tamás székely nemes C22

Barbiano, Giacomo, Belgioioso grófja (hadvezér, †1626) 852, C61, C62, 865, 866, 869, 871, 873, 874, 997,

Barton, Edward (1562?–1597; Angliai Erzsébet portai követe, elkíséri a szultánt az 1596-os magyarországi hadjáratra) 666, 711,

Basta, Giorgio (1550–1607; albán származású császári hadvezér) 730, C34, 746, 751, C38, 754, C50, 806, 807, 808, 810, 860, 868, 875, 895, 973, 1027

Batthyány Boldizsár (Tudós, kiváló katona. 1578-ban nagy győzelmet arat a törökön Kanizsánál, 1580-ban Gobornoknál. Zrínyi Miklós veje, †1590) 525, C7, 547, 931

Batthyány Ferenc (1497–1566; Mohácson az egyik alvezér, horvát bán, 1532-ben Sárvárt védi, a helytartótanács tagja.) A7, 47, 68, 73, 83, A22, 99, 128, A67, 330

Bánffy Gergely (XVI. századi erdélyi arisztokrata.) B3, 436

Báthory András, somlyai (1566–1599; bíboros, erdélyi fejedelem 1599) 741, C34, 743, 744, 807, C82, 1061

Báthory András Bonaventura, ecsedi (?–1566; tárnokmester, országbíró, 1552–53-ban erdélyi vajda) 298, 304, A62, A66, 318, A68, 366, A88

Báthory Gábor, somlyai (1589–1613; erdélyi fejedelem 1608-tól.) C83, 1038, 1039, 1040, 1055, 1056, C87, 1062, 1061

Báthory István, ecsedi (1519-től nádor, 1528-tól helytartó, †1530.) 10, A7, 18, 19, 24, A8, 32, 34, 42, 47, 73, 78, 142, 165

Báthory István, somlyai (1533–1586, erdélyi fejedelem 1571-től, lengyel király 1576-tól.) 422, 499, B12, B13, B16, B20, B21, B22, B23, 510,

511, 512, 515, 516, 517, 519, 520, 524, *C1*, 526, *C2*, *C3*, *C4*, 537, 667, 674, 807, 1038, 1061

Báthory Kristóf, somlyai, előbbi testvére (Erdélyi fejedelem 1576–1581.) *B22*, 519, 674, 807, 1061

Báthory Zsigmond, előbbi fia (1572–1613; erdélyi fejedelem 1581–1602, megszakításokkal.) *C19*, 666, 667, *C20*, 671, 672, *C21*, 674, 675, *C23*, *C24*, *C25*, 695, *C27*, 701, 702, 712, *C29*, 727, 730, 738, *C33*, 739, 741, *C34*, 751, *C38*, 754, 807, 808, 826, *C62*, 858, 929, *C68*, *C76*, 1011,

~~Béke~~ Ferencz lófő *C22*

Bekes Gáspár, kornyáti (1520–1579; János Zsigmond bizalmasa, majd Báthory ellenfele, végül lengyelországi lovasságának főparancsnoka.) *B8*, 499, *B20*, *B21*, 516, *C2*

Benczédi Székely István (?–1563 után; 1529-ben ferencesként Krakóban tanul, majd Gönc prédikátora. Krónikaíró.) *A86*, 414, 416

Bethlen Gábor (1580–1629, erdélyi fejedelem 1613–1629) 807, *C62*, 865, 873, 1027, 1040, 1050, 1062, 1061

Bethlen Farkas (1639–1679, történetíró) 517

Bocatus János (1549–1621, történetíró) 950, 999, 1024, *C84*, 1050

Bocskai István (1557–1606; váradi kapitány, vezető erdélyi politikus, nővére Báthory Zsigmond édesanyja. Erdélyi fejedelem 1605–1606.) 331, 671, 674, *C27*, 701, 702, 703, 741, 745, *C62*, 859, 860, 862, 863, 865, 866, 869, 870, 872, 873, 874, *C63*, 878–884, *C65*, 895, 898, *C67*, 906, 907, *C68*, *C69*, *C70*, 913, 915, 916, 923, 929, 941, 943, 945, 947, *C71*, 949, 950, 951, 953, 958, *C73*, 963, 964, 965, *C75*, 971, 972, 980, 992, 995, 999, *C76*, 1008, 1009, *C77*, *C78*, *C79*, 1020, 1021, *C80*, *C81*, 1025, 1026, 1027, *C83*, 1032, 1035, 1036, 1038, *C84*, 1042, 1050, 1056

Bogáti Fazakas Miklós (1548–1592?; Erdélyben végezte iskoláit, szülővárosában, Tordán tanít az 1570-es évek közepén, majd a kolozsvári unitárius kollégiumban. Dávid Ferenc bebörtönzése után nem sokkal őt is zaklatják, Pécsre költözik. Erdélybe visszatérvén Homoródszentpálon lesz lelkész, majd Kolozsvárott prédikátor.) *C5*

Bojti Veres Gáspár (1595k.–1640 után; Debrecenben, majd Bethlen Gábor ösztöndíjasaként Heidelbergben tanul. A fejedelem megbízásából ifj. Bethlen István tanulmányainak egyik irányítója. Hazatérvén Bethlen udvari prédikátora és történetírója, majd a fejedelmi levéltár őre.) 873, 1027, 1036

Bonfini, Antonio de (1427–1503; Mátyás és II. Ulászló udvari történetírója.) *B17*, *C10*, *C51*, 813, 815, 818, 1027

Bornemisza (Bornemissza) Gergely (Pécsi kovács fia, főhadnagy majd 1553-tól kapitány Egerben, †1555.) A68, A70, 349, A71, A76

Bornemisza (Bornemissza) György (gyalogosparancsnok Mezőkeresztesnél) 715

Bornemisza (Bornemissza, Abstemius) Pál (1550-ben veszprémi, 1553-ban erdélyi püspök, majd nyitrai, 1568-ban királyi helytartó, †1579.) A79, A80, B8, 475, C2, 641

Bornemisza Péter (1535–1584; tanulmányai során Itáliában majd Bécsben jár. Balassa János prédikátora és Bálint nevelője. Irodalmi munkássága a lírától (pl. *Siralmas éneköm...*) a drámán (*Elektra*) át az epikáig (*Ördögi kísértetek*) terjed, ez utóbbi a *Postilla* (prédikációgyűjtemény) negyedik kötetének függeléke.) 133, 398, 469, C2, 529, 534, 533, C10, 578, 579, 623, 627, 628, C12

Borsos Sebestyén (?–1584; marosvásárhelyi kereskedő, munkája a *Világnak lett dolgairól írott krónika.*) 442

Borsos Tamás (1566–1634?; Sebestyén fia, marosvásárhelyi főbíró, Bethlen fejedelemsége alatt diplomata is.) 689, 1055

Böjtös Mihály jobbágyp 257

Brodarics István (diplomata, történetíró, †1539) A5, 47, 68, A23, 145, A25, 369

Brutus (Bruto, Gian Michele, 1517–1592; Báthory István humanista történetírója.) 199, 512

Busbecq, Augier Ghislain de, (1522–1592; Ferdinánd portai követe 1556–62 között, Miksa fiainak nevelője.) 376

Carillo, Alfonz (1553–1618) Spanyol származású jezsuita, Báthory Zsigmond fejedelem gyóntatója és bizalmasa.) 674, 929

Castaldo, J. B., Ferdinánd hadvezére 298, 304, A62, 307, 316, A66, 317, 324

Csányi Ákos (Nádasdy Tamás szervitora.) A74, 397, 438

Csiky Mihály lófő C22

Csiky Miklós lófő C22

Csikváry Dely Haszán, török vitéz Székesfehérvárott 1586-ban A77

Dávid Ferenc (Kolozsvári szász családból származik, Wittenbergben tanul. 1564-ben Erdély református püspöke, János Zsigmond udvari papja. Az unitárius egyház püspöke lesz, azonban folyamatos hitújító tevékenysége miatt Báthory István 1578-ban Déva várába zárátja, ott hal meg 1579-ben.) 492, 497, 502, 522, C2

Dernschwam, Hans (1494–1568; a Fuggerek magyarországi faktora, utazó.) 22, 236

Dévai Bíró Mátyás (?–1547 előtt?; 1523-ban Krakkóban tanul, Mohács után Wittenbergben is. Itthon többször fogságba vetik reformátori működése miatt. „Magyar Luther”-nek nevezik.) A18, 85, A24, 99, 100, 101–126, C64

Dobó Ferenc (István fia, Balassi Bálint sógora.) C7, 550, 556, 557, 664, 939

Dobó István (1500k.–1572; 1549-től egri kapitány, erdélyi vajda 1553–1556.) 331, A68, 337, 344, A70, A79, A80, A82, 399, B8, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 712, 822

Dóczy András (Katolikus főúr, szatmári főkapitány, 1618-ban főpohárnokmester, †1620.) C77, C84, 1055

Draskovich György (1515–1587; püspök, részt vesz a tridenti zsinaton, 1579-től királyi helytartó és kancellár, 1585-től bíboros.) B8, 473, C10, 605

Dselálzáde Musztafa (XV. sz. vége–1567; Thury „a legnagyobb szultán legnagyobb történetírójának” nevezi, részt vesz az 1521-es és az 1566-os hadjáratban. Itt felhasznált műve *Az országok osztályai és az utak felsorolása.*) A21, 325, A69

Elek János (hajdúkapitány, Nagy András alvezére) C84, 1047

Enyedi Pál (Művét Szekfü Gyula → *Szamosközyével* azonosította.) 745, 804, 805, 806, 826

Erzsébet (Tudor, angol királynő 1558–1603) 666

Eszéki (Zigerius) Imre, prédikátor A47, 244

Farkas András, batizi (1531-ben Wittenbergben tanul, prédikátor.) A32, C64

Fejes Mihály székely vitéz 690

Ferdinánd (Habsburg; 1526-tól cseh, 1527-től magyar király, 1556-tól német-római császár.) 10, 11, 12, 22, A7, 27, A8, 33, 36, 38, 43, A9, 45, A11, 49, 50, 51, 53, 54, 55, A12, 57, A13, 60, A14, 68, A15, 71, A16, 73, 78, 80, A17, 83, A18, 85, A19, A20, 88, 95, A22, 97, 99, 100, A25, 129, A29, 139, 140, 141, A30, A31, 145, 147, 150–154, 156, 161, 166, A32, A34, 171, A36, 194, 198, A38, A39, 211, A40, 212, A41, 215, 216, 228, 230, A47, 247, 250, 253, A48, 256, A49, 260, 262, A51, 265, 266, A58, 295, 296, 298, A59, 304, A62, A63, 307, 317, 324, A67, A68, A70, 349, A71, A72, A74, 366, 369, A76, 375, 376, A79, 389, A80, 397, 398,

A82, 399, 418, 422, 435, 442, B5, 447, B8, 465, 466, 468, 472, C10, 641, C54, C57, C64, 914, 915

Ferenc (Valois, francia király 1515–1547.) A9, 43, 49, 56, A12, 57, A36, 260, A49, 262, A58, 295

Forgách Ferenc (1530?–1577; történetíró. Oláh Miklós Padovában taníttatja, itt szerez bölcsészdoktori címet. Hazatérve 1555-től váradi püspök, diplomata. Bécs politikájával elégedetlenül Itáliába, majd János Zsigmond Erdélyébe települ. 1571-ben a fejedelem kancellárja, ám elhatalmasodó betegsége miatt visszatér Itáliába, ott is hal meg.) A63, A88, 443, B5, B8, 464, 467, 472, 588, 595

Forgách Ferenc (1566–1615; nyitrai püspök, 1607-től esztergomi érsek, 1607–1608-ban királyi helytartó.) C48, 927, 929, C71, 951, C77, C84

Forgách Zsigmond (1560 k.–1621; 1608-tól tárnokmester, 1610-től országbíró, 1611-től felső-magyarországi főkapitány, 1618-tól nádor.) 906, 929, 1006, C77, C84, 1055

Fráter (Utyeszenics, Martinuzzi) György (1482–1551) A36, 193, 194, 198, 199, A40, A41, 215, 216, A42, A43, 223, 225, 226, 227, 228, A44, 230, 231, 232, 234, A46, 247, A47, A51, 265, A52, A56, A58, 295, 296, 298, A59, 299, A60, A61, 304, A62, A63, 307, 324, 422, 605, 620

Fülöp (Károly fia, **II.**, spanyol király 1556–1598.) 674

Fülöp (Előbbi fia, **III.**, spanyol király 1598–1621.) 969

Gál Miklós székely nemes C22

Gergely (XIII., pápa 1572–1585.) C1, 959

Gerlach, Stephan (Tübingenben végezte egyetemi tanulmányait, Ungnad David udvari papja annak 1573–78 közötti portai követsége során.) 431

Glover, Thomas (Barton, később Ahmed szultán titkára.) 705

Gritti, Alvise (1529-től János kincstartója, 1530-tól kormányzó, †1534.) 141, A35, 184, 299

Gyalui Torda Zsigmond (Eperjesi rektor, a kassai kamara elnöke, †1569.) A47, 241, 247, 399,

Gyulaffy László (Híres törökverő, 1563-ban Miksa koronázásán arany-sarkantyús vitézzé avatják. 1566-ban kétszáz lovasával ezer törököt ver le Győrnél.) 438, 464, 516

Gyűszű Tamás székely nemes C22

Heltai Gáspár (1520k.–1575; szász származású, beiratkozik a wittenbergi egyetemre is. 1550-ben Kolozsvárott Hoffgreff Györggyel együtt nyom-

dát alapít, ezután munkássága magyar nyelvűvé válik. Luther, majd Kálvin tanainak követője, végül barátjával, Dávid Ferencsel együtt unitárius lesz. Igehirdető, bibliafordító, nyomdász, könyvkiadó.) 492, B17, B18, 512, 584, 596, 624, 625, C14

Henrik (Ferenc fia, II., francia király 1547–1559.) A12, 523

Henrik (Előbbi fia, III., francia király 1574–1589.) B23, 515, 520, 523

Henrik (Bourbon, IV., francia király 1589–1610.) 523

Henrik (Tudor, VIII., angol király 1509–1547.) 36, A9, A11, 49, 54, 57

Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609; 1603-ban Zemplén főispánja, 1608-tól országbíró.) C42, 848, 907, 946, 951, C79, 1020, C82, 1028, C83, 1032, 1039, 1040, C84, 1047

Horváth (Stancic) Márko (?–1561; Szigetvár kapitánya 1556-ban.) A81

Hunyadi János (Erdélyi vajda, 1446–1452 között Magyarország kormányzója, †1456) 8, 13, A32, A35, A51, 264, 521, C38, C51, 920, 994, 1026

Hunyadi Mátyás (Magyarország királya 1458–1490.) 8, 13, 14, 39, 40, A8, A16, 137, A32, 182, A35, 199, A51, 265, A86, 414, 416, A87, 424, B17, B18, C2, 644, C38, 801, C51, 824, 826, C57, 918, 927, 1027

Ibrahim (1523–1536-ig, kivégzéséig nagyvezír.) 1, A2, 6, 45, 50, 68, A20, A21, 95, A22

Ibrahim bég A77

Ibrahim koppányi aga 438

Illésházy István (1540–1609; főúr, Bocskai követe a bécsi tárgyalásokon. Nádor 1608-tól) 652, C15, C36, 747, 749, C37, 750, 752, C41, C42, C46, 794, C47, C48, C49, 801, 802, 895, C67, 903, 907, 915, 916, 920, 939, 946, C71, 950, 963, 964, 970, 971, 972, 984, 986, 1006, 1008, 1009, 1021, 1036, C83, 1042, 1057

Ilosvai Selymes Péter (XVI. századi vándorénekes, nagyidai református tanító.) 513

Istvánffy Miklós (1538–1615; Bolognában és Padovában járt egyetemre, itthon bírói hatáskörű nádori helytartó. Művét Pázmány jelenteti meg Kölnben, 1622-ben.) 5, 42, 141, 157, 202, 255, A64, A65, A66, 313, A68, 334, 335, 349, B1, 430, 433, 438, 440, 442, 444, 472, 473, B9, 478, 694, 731, C38, C41, C45, C46, 794, C47, C48, C49, 802, C58, C62, 865, 866, 871, C64, C77, 1027, 1035, 1036

Iván (Romanov, IV., orosz cár 1547–1584.) 524, 526

Izabella (1519–1559; Zsigmond lengyel király leánya, 1539-től János király hitvese; fia mellett régens, 1551–56 között nincs Erdélyben.) 11,

A36, 194, 198, A39, A40, 211, 216, A41, A42, 228, A43, 229, 230, 231, 232, 234, 247, A47, A51, A52, A58, 296, 298, 303, A59, 299, 320, A82, 399, 419, 420, 466, B11

János Zsigmond (1540–1571; erdélyi fejedelem.) 194, A38, 197, 198, A39, A40, 211, 212, 213, 216, A41, A42, 228, A44, A50, 279, A58, 296, 298, 303, A59, A60, 304, 375, A79, 389, A84, A88, 422, A89, B3, 435, B7, 457, 458, B8, 464, 472, B10, 479, 480, 481, 483, 484, B11, 492, 496, 497, 499, 519, 617, 674

Joó János (1587–1603-ig személynök.) C37, 750, 752, 1024, C84

Jurisich Miklós (1532-ben Kőszeg kapitánya.) A20, A21, 95, A22, 96, 97

Kanizsai Orsolya (Nádasdy Tamás hitvese, †1571.) 232, 342, A74, 365, 366, 368, A75, 369, 373, A78, 382, 398, B2, 473, 528

Katalin (1519–1589; Medici, II. Henrik hitvese, régens.) 464, 515, 523

Katzianer, Hans (Ferdinánd hadvezére, †1539.) 53, 63, 76, 78, 136, 145, 161, A34, 171, 430, B5, C16

Károly (1500–1558; Habsburg, spanyol király 1516–1556, V., német-római császár 1519–1556-ig. Ferdinánd bátyja) A8, A9, 43, 49, A11, 55, A12, 57, 63, 71, 83, 88, A31, 145, 147, 154, 164, 166, A38, 211, A49, 260, 262, A51, A52, A63, 327, 328, 644

Károly (Valois, IX., francia király 1560–1574.) 464, 515, 520, 523

Károlyi Gáspár (1530–1591; német és svájci egyetemeken tanult, a hatvanas évektől kisebb megszakításokkal Göncön prédikátor. 1590-ben jelennik meg a Mágocsyak, Rákóczi Zsigmond és ecsedi Báthory István támogatásával teljes magyar bibliafordítása Vizsolyban.) 167, C14

Kelemen (Medici; VII., pápa 1523–1534.) 33, A9, 49, 57, 63, 72, 83, A25

Kelemen (VIII., pápa 1592–1605.) C33, 741, 959

Kemálpasazáde (1483 k.–1534; polihisztor, I. Szelim bízta meg az oszmánok történetének megírásával, Mohácsnál nincs ott.) A1, 4, 6

Kemény János (1607–1662; vezető erdélyi arisztokrata, II. Rákóczi György lengyel hadjárataiban fővezér, 1661-től Erdély fejedelme; emlékiratíró.) 730

Kéldy Miklós, volt nándorfehérvári vitéz A77

Komjáthy Benedek (Mohács után Bécsben tanul. Hazatérvén Huszton tanít, majd Frangepán Katalin fia, Perényi János mellett nevelő. Ekkor úrnője kérésére magyarra fordította Pál apostol leveleit.) 195

Ladó Péter székely nemes C22

Lescalopier, Pierre (1550k.–?; francia, Padovában jár egyetemre, közben hatalmas utazást tesz, így jut el hozzánk is. Jogi pályafutása végén fel-lebbviteli bíróság elnöke.) B19, 515

Liszthy János (1554-ben nyer nemességet, 1568-tól pap. Veszprémi püspök, 1573-tól főkancellár és győri püspök, †1578.) B6, 454, B16

Losonczy István (1551–52-ben Temesvár kapitánya.) A66, 315, 316, 317, 318, A67, A68

Lufti (Albán származású, II. Bajezid udvarában nevelkedik, majd I. Szelim környezetében tartózkodik. Ott van Szulejmán mellett Mohácsnál. 1536-ban ruméliai beglerbég, a következő évben feleségül veszi Szulejmán nővérét, 1539–1541-ig nagyvezír. Itt felhasznált műve *Az Oszmán-ház története.*) 2, A39, 325, 344

Luther Márton (1483–1546) 57, 71, A18, A24, 244, 250, A25, 487, C10, 578, 626, C51, 820

Laski, Hieronymus (1496–1541, János, majd Ferdinánd diplomatája.) 46, A11, 54, 198

Magyar Bálint (Híres törökverő vitéz, 1551-ben Lippa elfoglalásánál, 1556-ban Babocsa ostrománál vitézkedik.) A77, 379, 464, 473

Magyari István (?–1605?; sárvári prédikátor, részt vesz Esztergom 1594. évi ostromában.) 759, C40, 768, 785, C51, 824

Majthényi László, Pápa kapitánya 1586-ban 381

Maylád István, szunyogszeghi (1502–1550; oláh származású erdélyi főúr, a török 1541-ben fogságba hurcolja.) 83, 184, A36, 187, 188, 189, 194, A41, 216, A44, 232, A47

Mária (1505–1558; V. Károly és Ferdinánd testvére, II. Lajos özvegye.) 1, 10, 8, A7, 14, A8, 34, 38, 78, 152, 327, A67

Mátyás (osztrák főherceg, Rudolf testvére; **II.**, magyar király 1608–1619.) C18, 663, 750, 752, 758, C41, 783, 802, C54, C55, C56, C57, C74, 875, 920, 946, 951, 953, 969, C75, 971, 972, 974, 976, 979, 1042, 1052, C85, 1055, 1056, 1057

Mehmet, nándorfehérvári pasa 1604-ben 862, 1032

Mekcsey (Necskei) István, egri alkapitány 1552-ben A68, 335, A70, 349

Mekily Jósa székely nemes C22

Melanchton, Philip (1497–1560; német reformátor, az *Ágostai Hitvallás* megszerkesztője.) 71, A47, 247, 487, B11, 491, C7, 545, C10, 626

Mihai Viteazul (Havasalföld vajdája 1593-tól, Moldvái 1600-tól, †1601.) 675, C24, C25, 695, 741, C34, 744, C35, 745, 746, 751, 860, C82

Mikó Ferenc, hídvégi (1585–1635; Bethlen fejedelemsége alatt csiki főkapitány majd főudvarmester és kincstartó. Rákóczi fejedelemsége alatt is teljesít követi szolgálatot. Históriaját Bíró Sámuel fejezte be.) 1036

Miksa (1527–1576, Ferdinánd fia, uralkodik 1564-től.) 260, 316, 399, 433, B2, 435, B5, 442, 444, 454, B7, 457, 458, B8, 464, 471, 472, 474, 475, B10, 480, 481, 483, 484, 499, B12, B15, B16, 511, 516, 520, 524, C1, 525, C2, 641, C36, 822, C54, 834, 914, 915

Miksa (1558–1605; osztrák főherceg, Rudolf öccse, 1596-ban a királyi seregek vezére.) 711, C29, 712, 717, 719, 720, 721, 724, 726, 727, 728, 729, 730, C34

Mindszenti Gábor (János király bizalmasa, az első magyar nyelvű emlékirat szerzője.) A36

Mohamed (III., török szultán 1595–1603.) C28, 705, 707, 709, C29, C30, 846

Mossóczy Zakariás (Első törvénytárunk megalkotója; 1578-tól váci, 1582-től nyitrai püspök, királyi helytartó, †1586.) 556, C8, C10, 641

Móré László, csulai (Nagyhatalmú főúr, Nána várában üt rajta a török 1543-ban s örök fogságra Konstantinápolyba hurcolja.) 68, 83, 158, 529

Murad (III., török szultán 1574–1595.) B21, B23, C1

Murad (Nagyvezír 1607-ben.) 1020, C82, 1030, C83, 1032, 1038

Nagy András (Hajdúvezér, †1612.) C84, 1047, 1056

Nagy Szabó Ferenc (1581–1658; Borsos Sebestyén unokája. Járt Konstantinápolyban, I. Rákóczy György uradalmi tisztartója, emlékiratíró.) 808, 1036

Nádasdy Anna (Maylád István hitvese) 187, 232, A74, 367, 624

Nádasdy Ferenc (Tamás apja) 95

Nádasdy Ferenc (1555–1604, Tamás fia, híres törökverő, a *fekete bég*.) 365, 368, 382, 525, 528, 824, 931

Nádasdy Tamás (1498–1562; Itáliában tanult, 1527-től Buda kapitánya, 1554-től nádor, a reformáció támogatója.) 42, 63, 68, 78, 83, 95, 99, 128, 133, 141, 151, 194, 232, 285, 298, A62, 324, 342, A70, A74, 365, 366, 368, A75, 369, 373, 379, 397, 398, A82, A87, 466, 519, 918

Nyáry Pál (Eger kapitánya 1596-ban.) C28, 706, C29, 721, 807, 895, C83, 1036

Oláh Miklós (1493–1568; Váradon tanult, II. Lajos és Mária titkára. Követi a helytartóul kinevezett özvegyet Németalföldre. 1542-ben hazatér, kancellár lesz, 1553-tól esztergomi érsek. Ellenreformátor, 1561-ben ő telepít először jezsuitákat Magyarországra. A külföld Erasmussal folytatott levelezéséből ismeri.) *I, 12, 25, 47, 69, A15, 71, 72, 78, A68, A85, C2, C10, 585*

Ozorai Imre (Ferencs szerzetesként indul, 1530–31-ben fél-fél évet a krakkói és a wittenbergi egyetemen tölt, hazatérte után a Tiszántúl reformátora.) *A26, 128, 130*

Pál (Borghese, V., pápa 1605–1621.) *C71, 969*

Pálffy Kata (Miklós leánya, Illésházy hitvese) *747, 802, 915,*

Pálffy Miklós (1552–1600; országbíró 1581-től, a tizenötéves háború legnagyobb magyar hadvezére.) *C15, C29, 727, C30, 734, C32, 738, 747, 931*

Pázmány Péter (1570–1637; tizenkétévesen katolizál, a kolozsvári jezsuita iskolában tanul tovább, majd belépve a rendbe Krakóban, Bécsben és Rómában. 1598-tól a grazi egyetemen tanít. 1607-ben hazatér, kilenc év múlva esztergomi érsek. 1635-ben megalapítja a nagyszombati egyetemet. A magyarországi ellenreformáció legnagyobb alakja.) *157, C51, 886*

Pecsevi (Pécsett született 1574 körül, részt vesz a tizenötéves háborúban. Az első török történetíró, aki munkájában magyar szerzők műveit is felhasználta.) *711, C30, 732, 734, 863*

Pemflinger István (Ferdinánd alatt a magyar kamara tagja.) *22, 30, A17*

Perényi Péter (1502–1548; temesi ispán, koronaőr.) *A3, 11, 13, A6, 68, 83, 99, 139, 141, 156, A38, A40, 215, 216, 465, 519, C64*

Pesti Gábor (?–1542 után; pesti patriciuscsaládból származott, Mohács után megszakításokkal 1538-ig Bécsben tartózkodik. Ő az első, aki klaszszikus irodalmat fordít magyarra.) *22, A27*

Petheő (Pető) Gáspár, lovasparancsnok Egerben 1552-ben *A68, 343, A70, 349*

Petrovics Péter (1485 k.–1557; temesi bán, János Zsigmond egyik gyámja. Döntő szerepe van a fejedelem 1556. évi visszatérésében.) *A36, 188, 193, A40, A42, 231, 247, A58, 298, A59, A60, A61, 304, A80, 491, C64, 892*

Péchy Simon (1572–1642; bár szombatos, Bocskai majd Bethlen kancellárja, ám a fejedelem 1621-ben bebörtönzi. Hitéért Rákóczi is fogságra veti.) 1008

Pius (Medici; IV., pápa 1559–1565.) 959

Pius (V., pápa 1566–1572.) 959

Radéczy István egri püspök 525, 641,

Rareș, Petru (Moldva vajdája 1527–1538 és 1541–1546.) 60, 184, 189, A41, A42, 228

Rákóczi Zsigmond, felsővadászi (1544–1608; Katonáskodással és kereskedelemmel szerez hatalmas birtokot, erdélyi fejedelem 1607–1608.) C32, 865, C76, C81, C82, 1028, 1030, C83, 1032, 1033, 1040, C87, 1062

Révay Ferenc (1489–1553; kismemesi származású, 1527-ben része van Cserni Jován Ferdinándhoz pártolásában, 1532-ben túróci főispán, 1542-től nádori helytartó, †1553.) 78, 128, 216, A47, 250, C64

Révay Péter (1568–1622; túróci főispán, koronaőr, koronánk első leírója.) 855, C77

Rudolf (1552–1612; Miksa fia; magyar király 1576–1608; II., német-római császár 1576–1612) 381, C1, 525, C2, 534, C7, 550, 556, 606, 666, 674, 702, 738, C33, 739, 741, C34, C35, C36, 749, C37, 750, 752, C41, C43, 783, 784, 785, 788, C46, 794, C47, C48, C49, 802, C50, 806, 810, C54, C55, C56, C57, C58, 850, 852, C60, C61, C62, 860, 869, 903, 906, 915, 917, 920, 924, 925, 926, 929, 934, 935, 936, 945, 946, 953, 969, 995, 1002, C76, 1009, 1010, C77, C78, C80, 1022, 1038, 1042, 1046, C84, 1050, C85, C86, 1056

Sárffy Ferenc (1526-ban Győr parancsnoka.) A5, 15

Sensi (Bíboros, Ferenc francia király kancellárja.) A12

Sforza, Pallavicini (Castaldo alvezére 1550-ben.) A62, A63, 307

Sixtus (V., pápa 1585–1590) 959

Statileo János (Főpap, kiváló diplomata, †1542.) 56, A12, A36, 228

Stöckel Lénárd (1510–1560; a bártfai evangélikus iskola rektora.) 247

Sylvester János (1504k.–?; Krakkóban, később Wittenbergben tanul, 1544-ben a bécsi egyetemen a héber nyelv tanára lesz. Legjelentősebb műve az Újszövetség fordítása.) A28, 133, A37, 624

Szalaházy Tamás (?–1537; veszprémi püspökként nincs ott Mohácsnál. Ferdinánd király kancellárja, egri püspök.) 1, A7, 22, 47, A14, 68, 78, A18, 82, 85

Szamosközy István (1565–1612; történetíró. 1587–90 között Heidelbergben, 1591–93-ig Padovában tanul jogot, filozófiát, történelmet és régészetet. Itt jelenteti meg *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (A dáciai feliratos régi kövek és egynémely régiség gyűjteménye) című munkáját 1593-ban. Hazatérte után a gyulafehérvári káptalan levéltárában dolgozik, 1599-ben ott van a sellemberki csatában a fejedelem mellett. Történeti munkái – *Rerum Ungaricarum Libri*, *Rerum Transylvanarum Pentades*; *Hebdomades* – töredékesen maradtak ránk.) 702, 707, 708, 709, 710, 711, C29, 721, 730, C34, 743, 745, C50, 827, C81, C82, C83

Szapolyai János (1487–1540) erdélyi vajda (1511–1526) 1, A3, 10, 8, 13, A4, 14, A7, 19, 26, A8, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 142, 255, magyar király (1526–1540) 11, 12, A6, A7, 14, 18, 20, 22, 22, 24, 33, 42, A9, A10, 46, A11, 49, 50, 53, 54, 56, A12, 57, A13, 63, 64, A14, 68, 70, A15, A17, 83, A29, 139, 141, A30, A31, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 161, 163, 165, A32, 184, A36, 187, 194, 198, A39, A40, 212, A41, 216, A42, 246, 253, A58, 304, 369, A80, 519, 521, 892, 1032

Szász István székely nemes C22

Szegedi Kis István (1505–1572; prédikátor, író. Krakkóban és Wittenbergben tanul. Török fogságba is kerül, 1563-tól haláláig Ráckeve prédikátora.) 444

Szelim (II., török szultán 1566–1574.) 261, B7, 472, 499, 500, B16

Szerémi György (1490k.–1548 után; történetíró. Jobbágyszármazású, II. Lajos majd János király udvari káplánja. Az utolsó vele kapcsolatos adat, hogy 1548-ban beiratkozott a bécsi egyetem bölcsészkarára.) 4, A4, A6, 14, 18, 19, 24, 139

Székely Mózes (1550–1603; erdélyi fejedelem 1603) C50, 806, 807, 808, C62

Szkhárosi Horvát András (Pályája kezdetén ferences szerzetes, 1542–49 között Tállya prédikátora.) 12, 129, 130, 158, 167,

Szokollu (Szokoli, Szokolovics) Mehmed (1508–1579; 1551-ben ruméliai beglerbég, 1565-től meggyilkolásáig nagyvezír.) 263, A59, A61, 304, A66, 324

Szolakzáde (Török történetíró, 1645–48 között írt.) 43

Szondi György, 1545-től Drégely kapitánya A656, 311, 312, 931

Sztárai Mihály (?–1574 után; ferences szerzetesként ott van Mohácsnál. 1544–53 között a baranyai Laskó prédikátora, később Sárospatakon, Pápan tevékenykedik.) 128, 130, A84

Szuhai István (Váci, egri püspök, a magyar kamara elnöke, majd kalocsai érsek, †1607.) 739, 923, 924, 926, C71, C77

Szulejmán (II. avagy Nagy, török szultán 1520–1566.) 1, 2, A2, 3, 4, 5, 9, 34, A9, 43, A10, 45, 46, A11, A13, 60, 63, 64, 68, 70, A17, A20, 95, A22, 97, 137, 148, 163, 194, A38, A39, A40, 211, 212, 213, 218, 219, A42, A44, 230, A45, 235, A47, 254, A49, 261, A50, A52, 266, A58, 295, 298, A59, A60, 302, 303, A61, 304, A63, 308, 313, A68, 349, A76, 375, A79, 389, B1, 430, B2, B3, 435, B4, 438, 443, 519, 826, 1032

Telegdi Miklós (Pécs püspöke, jogtudós, †1586.) 558, C10, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 627, 834

Thuri (Thúry, Túri stb.) György (1519?–1571; híres törökverő, többek között Palota majd Kanizsa kapitánya.) B1, 431, 433, 438

Thurzó Elek (1490–1543; főúr, 1532–42-ig királyi helytartó.) A7, 22, 34, 47, 68, 69, 78, 128, A30, 215, 216

Thurzó György (1567–1616; főkapitány, 1609-től nádor.) C37, C52, 875, 906, 915, 1006, C77, 1045

Thúri Farkas Pál, prédikátor A84

Tinódi Sebestyén (1505 után–1556; énekmondó, 1553-ban nemességet kap. Török Bálint elhurcolása után Nádasdy Tamás pártfogását élvezi.) 218, 219, 295, 309, 311, 312, 313, 319, 321, 325, 323, 335, 337, 339, 340, 343, 349, A73

Török Bálint (?–1551?) 19, 42, 53, 60, 68, 83, A29, 137, 138, 139, 140, 141, A30, 156, 161, A36, 188, 189, 193, 194, 198, A40, A41, 216, 218, 219, A42, A44, A47, 246, C2, 529, C64

Török Ferenc (Bálint fia, magyarországi birtokai örököse, dunántúli főkapitány) 438, 473

Török János (Bálint fia, erdélyi birtokai örököse, Debrecen ura, †1562) 298

Török Tamás jobbággy 257

Varga Ferenc székely nemes C22

Varkocs Tamás (Eger, később Várad kapitánya, †1576.) 298, 320, A66, 465

Várday Pál (1483–1549; veszprémi majd egri püspök, 1526-tól esztergomi érsek, 1542-ben Ferdinánd királyi helytartóvá teszi.) 1, A3, 12, 13, A6, 22, 65, A14, 78, 129, 236

Verancsics Antal (1504–1573, Statileo unokaöccse, pécsi, majd egri püspök, a drinápolyi béke megkötője, 1569-től esztergomi érsek, bíboros

majd Miksa helytartója; történetíró.) 139, 163, A35, 184, 211, A41, 216, 257, A57, 296, 298, A76, 376, B15, C2, C10, 606, 641

Verancsics Faustus (1551–1617; Padovában járt egyetemre, 1598-tól csanádi püspök. E címéről 1608-ban lemondva Rómában telepedik le.) 834, C72, 959

Verancsics Mihály (Antal testvére) 139

Werbőczy István (1458–1541; a *Tripartitum* szerzője.) 13, A6, 14, 18, 19, 34, 139, A36, 193, A40, 212, 512, 546, 549, 797, 835, 929, 941

Wese, Johannes (Lund érseke, Ferdinándék diplomatája a váradi békével záruló tárgyalásokon.) 146, 161

Wolsey, Thomas (1475?–1530; angol bíboros.) 57

Zabolai Székely András (Báthory István lengyel király seregében harcolt.) C3, C4

Zay Ferenc (1498–1570; a dunai magyar hajóhad parancsnoka, majd Felső-Magyarország főkapitánya, 1555-ben Verancsics követjárása.) 137, A76, A82, 422, 465

Zolthay István, lovasparancsnok Egerben 1552-ben A68, A70, 349

Zrínyi János, Miklós bátyja A34

Zrínyi Miklós (1508–1566; Szigetvár kapitánya.) 140, A34, 173, 255, 398, B2, B4, 438, B5, 440, 442, 447, 547, 931

Zrínyi Miklós (1620–1664; előbbi dédunokája, író, hadvezér.) 857, 1009

Zsámboki János (Johannes Sambucus, 1531–1584; Bécsben, Lipcsében, Wittenbergben, Strassburgban, Párizsban tanul. Tanít Bolognában, 1564-től Bécsben él, udvari történetíró és orvos.) B6, 587, 588, 595, 596

Zsigmond (Jagello, lengyel király 1506–1548) 8, 22, A7, 26, 40, A11, 49, 54, 83,

Zsigmond Ágost (Jagello, II.; lengyel király 1548–1572) 464

Zsigmond (Vasa, svéd király 1592–1598, III., lengyel király 1587–1632) 949

Barabás	Zrinyi Miklós, a szigetvári hős...
Barbiano	Benda – Kenéz: Barbiano generális jelentése...
Báthory	Szilágyi Sándor: Báthory Gábor
BB	Balassi Bálint összes versei...
BDJ	Baranyai Decsi János
BGE	Bojti Veres Gáspár: Az nagy Bethlen Gábor...
Bocskai	Testamentumi rendelkezése
Bonfini	Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades
Brüsszeli okmt	Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli...
CIH	Corpus Iuris Hungarici
Dernschwam	Dernschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya...
Dobó-Balassa	A Dobó-Balassa-féle összeesküvés...
Domokos	„...édes Hazámnak akartam szolgálni...”
EE	Egyháztörténelmi emlékek...
EME	Erdélyi magyar emlékirók
Enchiridion	Marczali: A magyar történet kútfőinek...
EOE	Erdélyi Országgyűlési Emlékek
EÖ	Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről....
ETA	Erdélyi Történelmi Adatok
ETT	Erdélyország Történetei Tára
Forgách	Forgách: Emlékirat Magyarország állapotáról...
H. Balázs	Jobbágylevelek
Hain	Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv...
Istvánffy	A magyarok történetéről
Iványi	A magyar könyvkultúra múltjából...
N. Kiss	XVI. századi dézsmajegyzékek
KJ	Kemény János és Bethlen Miklós művei
Kohn	Kohn: Héber kutforrások és adatok...
Körmendi lt	A két Zrínyi Miklós körmendi levelei
Kritika	Tarnai – Csetri: Rendszerek a kezdetektől...
Magyari	Magyari: Az országokban való sok romlásoknak...
Memoria rerum	1504–1566 Memoria rerum: A Magyarországon...
MHL	Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század
MK	Magyar középkor...
MOE	Magyar Országgyűlési Emlékek
Nagy L.	Okmányok a Bocskai szabadságharc történetéből
Nádasdy	Nádasdy Tamás nádor családi levelezése
Pray	Epistolae procerum regni Hungariae
Radvánszky	Radvánszky: Magyar családélet és háztartás...

Reg. Var.	Regestrum Varadiense examinum...
Révay	Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid...
RMK	Régi magyar könyvtárak
RML	Régi magyar levelek
Simonyi	Magyar Történelmi Okmánytár londoni...
Sinkovics	Magyar történeti szöveggyűjtemény...
Studia et acta eccl.	Studia et acta ecclesiastica
Szalárdy	Síralmas magyar krónikája
Szalay, Adalék	Szalay László: Adalékok a magyar nemzet...
Szamosközy	Szamosközy István: Erdély története...
Székely Oklevéltár	Székely Oklevéltár
Széphistóriák	Magyar Széphistóriák
Szerémi	Szerémi György Magyarország romlásáról
Szöveggyűjtemény	Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból
Táguló világ	A táguló világ magyarországi hírmondói...
Takáts	A török-magyar bajviadatok
Thury	Török történetírók
Tinódi	Tinódi Sebestyén: Krónika
TMÁO	Török-Magyarkori Állam-Okmánytár
TT	Történelmi Tár
Utazók	Angol és skót utazók a régi Magyarországon
Verancsics	Verancsics Antal: Összes Munkái
Verancsics Faustus	Verancsics Faustus: Machinae novae
Wrancius	Expeditionis Solymani ... libri...
Zrínyi, Mátyás	Zrínyi Miklós prózai művei

A szövegekben ... jelöli az egy mondatnál rövidebb, (...) az annál hosszabb kihagyást. A szövegromlást – – – mutatja. A szövegkiadótól átvett lábjegyzet után * áll. A szövegek vagy a lábjegyzetek közötti kereszthivatkozást a lábjegyzetekben félkövér nagybetű és szám jelöli, például **A1** illetve **11**.

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737) /vál., ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta Gömöri György. – Bp.: Argumetnum, 1994.

Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése /a szöveget gondozta Stoll Béla; ford. Eckhardt Sándor. – 3., jav. kiad. – Bp.: Magyar Helikon, 1974.

Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598] /ford. és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. – Bp.: Európa Kiadó – Helikon Kiadó, 1982. – (Bibliotheca Historica)

Báthory Gábor fejedelem története /írta Szilágyi Sándor. – Pest, 1867.

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése /hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja Veress Endre. – Kolozsvár, 1944. – (Monumenta Transsilvanica)

Benda Kálmán – Kenéz Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól /különnyomat a debreceni Déry Múzeum 1969–70. évi Évkönyvéből. – Debrecen, 1972.

Bocskai István: Testamentumi rendelése /az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. – Bp.: Magvető, 1986. – (Gondolkodó Magyarok)

Bogáti Fazakas Miklós: Psalterium: Magyar zsoltár /vál.,... Szabó Géza. – Bp.: Magyar Helikon, 1979

Bojti Veres Gáspár: Az nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól [in: Bethlen Gábor Emlékezete /írta, vál., szerk. Makkai László. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1980. – (Pro memoria)]

Bonfinis, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades /ediderunt I. Főgel, B. Iványi, L. Juhász. – Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXVI. (I–III.); Bp.: K. M. Egyetemi Nyomda, MCMXLI. (IV.). – (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)

Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek /vál., szerk., az utószót és a jegyzeteket írta Nemeskürty István. – Bp.: Magyar Helikon, 1977.

A céhes élet Erdélyben /vál., bev. és jegyz. Kovách Géza és Binder Pál. – Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981.

Corpus Iuris Hungarici 1526–1608 évi törvénycikkek [kétnyelvű] /ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. – Bp.: Franklin Társulat, 1899.

Dernschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi utinapló /közreadja Tardy Lajos. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1984. – (Bibliotheca Historica)

A Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez 1569–72. /levéltári kutatások alapján írta Dr. Károlyi Árpád. – Bp.: Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája 1879.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V. /szerk. Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J. – Bp.: Szent István Társulat, 1902–1912.

„...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János Cationale Catholicum; Petrás Incze János: Tudósítások /összeállította Domokos Pál Péter. – Bp.: Szent István Társulat, 1979.

Epistolae procerum regni Hungariae: I–III. /collegit Georgius Pray. – Posonii: ex Typographeo G. A. Belnay, MDCCCVI.

Emlékezetül hagyott írások: Erdélyi magyar emlékirók /vál. és a jegyzeteket írta Veress Dániel. – Kolozsvár–Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1983.

Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről: I–VI. reprint /szerk. Makkai László. – Bp.: Akad. K., 1993.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek: I–VI. /szerk. Szilágyi Sándor. – Bp.: MTA, 1875–1880. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Erdélyi Történelmi Adatok /szerk. Mikó Imre. – Kolozsvár: Ref. Főtanoda, MDCCCLV.–MDCCCLVI.

Erdélyország Története Tára I–II. /egykorú s magyar nyelven készített történetiratok-, levelek-, országgyűlési végzések- és törvénycikkeklyekből kiadja gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István. – Kolozsvár, 1837–1845.

Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt /vál., szöveggondozás, ... Kulcsár Péter; ford. Borzsák István. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. – (Olcsó Könyvtár)

Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól /sajtó alá rend. Kulcsár Margit; a bevezetőt Kulcsár Péter írta. – Bp.: Magyar Helikon, 1981. – (Bibliotheca Historica)

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből /ford. Juhász László; válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. – Bp.: Magyar Helikon, 1962.

A janicsárok törvényei /török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatót és a szómagyarázatot készítette Fodor Pál. – Bp.: az MTA Orientalisztikai Munkaközössége, 1989. – (Török–Magyar Hadtörténelmi Emlékek)

Jobbágylevelek /összeáll. s az előszót írta H. Balázs Éva. – Bp.: Közüktatásügyi Kiadványkutatás, 1951.

Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor /vál., sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta Szabó András. – Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1984. – (Magyar Hírmondó)

Kemény János és Bethlen Miklós művei /a szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. – Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. – (Magyar Remekírók)

A két Zrínyi Miklós körmendi levelei /bev., jegyz. Iványi Béla. – Bp.: 1943.

Kohn Sámuel: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. /Bp.: Akad. K., 1990. – (Az Akadémia Kiadó Reprint Sorozata)

Lescalopier, Pierre utazása Edélybe [1574] /közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. – Bp.: Európa Könyvkiadó–Helikon Könyvkiadó, 1982.

Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század /vál., bev. és jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1971. – (Nemzeti Könyvtár)

A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése /sajtó alá rend. Herner János, Monok István. – Szeged: JATE, 1983. – (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: 11.)

Magyar középkor: Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény) /a szövegeket vál., részben ford., jegyzetekkel ellátta, szerk. Nagy Gábor. – Bp.: Könyves Kálmán Kiadó – Veszprém: Nodus Kiadó, 1995.

Magyar Országgyűlési Emlékek: I–XII. /szerk. Fraknoi Vilmos, Károlyi Árpád. – Bp.: MTA, 1874–1917. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Magyar Széphistóriák /sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Stoll Béla. – Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1955. – (Magyar Könyvtár)

Magyar Történelmi Okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I–IV. /összeszedte és lemásolta Hatvani Mihály. Pest: 1857–1859. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Magyar Történelmi Ománytár londoni könyv- és levéltárakból /összeszedte s lemásolta Simonyi Ernő. Pest: Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Könyvtár 1859. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Magyar történeti szöveggyűjtemény II/I–II (1526–1790) /szerk. Sinkovics István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1968.

Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól /sajtó alá rend. Katona Tamás; az utószót Makkai László írta. – Bp.: Magyar Helikon, 1979. – (Bibliotheca Historica)

Marczali Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve /közrem. Angyal Dávid, Mika Sándor. – Bp.: Atheneum, 1901.

1504–1566 Memoria rerum: A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv) /sajtó alá rend. Besssenyei József. – Bp.: Magyar Helikon, 1981. – (Bibliotheca Historica)

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése /szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. – Bp.: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1882.

Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből /közzéteszi Nagy László, Hadtörténeti Közlemények, 1956. 2., 291–332.

Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás: a XVI. és XVII. században: II–III. (Az Adatgyűjtemény I–II. kötete). – Bp.: Knoll Károly, 1879.

Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie a. 1550. illustratum sumptibusque capituli varadiensis Lat. rit. /curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky. – Bp.: typis Victoris Hornyánszky, typographi regii, 1903.

Régi magyar levelestár I–II (XVI–XVII. század) /Tolnai Gábor irányításával válogatta, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket összeállította Hargitay Emil. – Bp.: Magvető, 1981. – (Magyar Hírmondó)

Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarországon több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról /ford. Kulcsár Péter, in: A korona kilenc évszázada; történeti források a magyar koronáról. – Bp.: Magyar Helikon 1979.

Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtárak /Bp. 1879–1889.

Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. /II. kiadás. – Pest: kiadja Ráth Mór, 1861.

Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603) /ford. Borzsák István; vál., a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1981. – (Pro memoria)

Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára /összeáll. Hain Gáspár; szerk. jegyzetekkel ellátta Véber Károly. – Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1988. – (Magyar Hírmondó)

Szerémi György Magyarország romlásáról /Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László; a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. – Bp.: Magyar Helikon, 1961.

Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól: Krakko 1559 /a kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán. – Bp.: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1960. – (Bibliotheca Hungarica Antiqua)

Szigetvári levelek a török hódoltság korából /vál. Pataki János; ford. Molnár Imre. – A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1982.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. /szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1951.

Takáts Sándor: A török–magyar bajviadalok /Bp.: Franklin, 1913.

Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből /szerk. Bartha T. et al. – Bp.: A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1973. – (Studia et acta ecclesiastica III.)

Tarnai Andor, Csetri Lajos: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig /írta és összeáll. Tarnai Andor és Csetri Lajos. – Bp., Szépirod. Könyvkiadó, 1981. – (A magyar kritika évszázadai)

A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század /vál., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1984. – (Nemzeti Könyvtár)

Tinódi Sebestyén: Krónika /sajtó alá rend. Sugár István; a bevezetőt Szakály Ferenc írta. – Bp.: Európa Könyvkiadó, 1984. (Bibliotheca Historica)

XVI. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék) /közreadja N. Kiss István. – Bp.: Akad. K. 1960.

Török történetírók: I–III. /ford. és jegyzetekkel kísérte Thúry József (I–II.); Karácson Imre (III.). – Bp. MTA, 1893–1916. – (Török–magyarkori történelmi emlékek)

Török–Magyarkori Állam-Okmánytár /szerk. és jegyzetekkel ellátták Szilády Áron és Szilágyi Sándor. – Pest: Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Könyvtár, 1868–1872. – (Török–magyarkori történelmi emlékek)

Történelmi Tár 1878–1900 /évnegyedes folyóirat. – Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága.

Verancsics Antal: Összes Munkái: I. Történelmi dolgozatok deák nyelven; IV. Első portai követjárása /közli Szalay László. – Bp. 1857. – (Magyar Történelmi Emlékek)

Verancsics Antal = Antonius Wrancius Sibenicensis Dalmata: Expeditionis Solymanni in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo; De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius

/edidit Colomannus Eperjessy. – Bp.: K. M. Egyetemi Nyomda, MCMXLIV. – (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)

Verancsics Faustus: Machinae novae és más művei /vál., sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta S. Varga Katalin. – Bp.: Magvető Könyvkiadó 1985. – (Magyar Hírmondó)

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I–II. /az MTA megbízásából közrebocsátja Barabás Samu. – Bp.: MDCCCXCVIII–MDCCCXCIX

Zrínyi Miklós: Mátyás királyról való elmélkedések [in: Zrínyi Miklós prózai művei: Négyessy László hagyatékából Kovács Sándor Iván vezetésével sajtó alá rend. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi–szeminárium... – Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985. – (Zrínyi Könyvtár I. /főszerk. Klaniczay Tibor; szerk. Kovács Sándor Iván)]

* * *

A latin szövegek fordításához használt szótárak:

Dictionarium Latino Ungaricum ... collectum ... a Francisco Páriz Pápai ... nunc vero ... locupletatum intentione ac labore Petri Bod Cibinii MDCCLXXXII.

Finály Henrik: A latin nyelv szótára: A kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva. – Bp.: Franklin Társulat, 1884.

A magyarországi latinság szótára = Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae /szerk. Bartal Antal. – Bp.: Franklin Társulat, 1901

TÓTH KÖNYVKERESKEDÉS ÉS KIADÓ KFT.

Előszó	5
JÁNOS 1526–1540 / FERDINÁND 1527–1564	
Mohács után	7
A 932. év Zil-hidse havának 4. napja, szerda	8
Szapolyai János erdélyi vajda Tokajból október közepén országgyűlésbe hívja a királyi városokat	10
Szerémi II. Lajos haláláról	12
Sárffy Ferenc győri várparancsnok beszámol Brodarics István kancellárnak II. Lajos holttestének megtalálásáról	13
Szapolyai János megkoronázása	14
Ismeretlen levele ismeretlennek II. Lajos temetéséről és János koronázásáról	16
Ferdinánd cseh király 1526. december 5-én kelt utasítása a pozsonyi országgyűlésre küldött követei számára	19
Ferenc francia király levele János királyhoz 1527. február 24-én	25
Szulejmán szultán segítséget ígér János királynak 1528 februárjában	26
János király levele 1528. szeptember 25-én VIII. Henrik angol királyhoz Ferdinándról és a török szövetségről	27
Az 1528. október 28-án Fontainebleauban megkötött francia-magyar szövetségből	32
Fethnáme Szulejmán 1529. évi hadjáratáról	33
A János-párti Várday Pál esztergomi érsek levele a Ferdinánd-párti Szalaházy Tamás egri püspökhöz 1530 januárjában	36
Oláh Miklós levele Ferdinándhoz 1530. február 4-én	36
A Ferdinánd kezén levő országrész panasza 1530 májusából	39
Pemflinger István tájékoztatója Ferdinánd számára a kenesei gyűlés szándékáról 1531 novemberében	44
Harc a reformáció ellen	47
A pozsonyi gyűlés válasza a királyi biztosoknak 1532 áprilisában	48
Jurisich Miklós levele királyához a töröktől ostromolt Kőszegből	49
Dselálzáde Musztafa Kőszeg ostromáról	52
Jurisich levele Ferdinándhoz az ostrom végéről	55
Brodarics István a hazaszeretetről	57
Vizsgálat Bécsben Dévai Bíró Mátyás ellen	58
Brodarics István szerémi püspök VII. Kelemen pápát a reformáció magyarországi terjedéséről tájékoztatja 1533-ban	61
Ozorai Imre a két szín alatti áldozásról	62
Pannóniai Pesti Gábor a kedves olvasónak üdvözetét küldi	64

Sylvester János levele fiához	65
Bakics Pál bajviadalra hívja Török Bálintot 1537-ban	67
Török Bálint válasza	71
Az 1538-ban megkötött váradi béke Ferdinánd által megerősített szövegéből	72
Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetről	81
Paksy Kata hozománya 1539-ből	87
A Zrínyi-testvérek 1539-ben tudatják Ferdinánddal Katzianer meggyilkolását és birtokokat kérnek maguknak	89
Verancsics Antal leírása Erdélyről	91
Mindszenthí Gábor <i>Diariuma</i> János király uralmának utolsó idejéről	100
Sylvester János a magyar nyelvről	103
Fethnéme az 1541. évi hadjáratról	104
1541. augusztus 29.	106
Magyar forrás Buda elestéről	107
Verancsics Antal Török Bálint fogságba vetésének okairól	113
Jelentés az 1542. évi székelyvásárhelyi országgyűlésről	115
Az 1542. márciusi tordai országgyűlésnek Erdély önállósodásával kapcsolatos cikkelyei	117
Az 1542. decemberi tordai országgyűlés végzéseiből	118
Mehmet budai basa levele a felső-magyarországi bányavárosokhoz 1543. augusztus 30-án	121
Az 1545. évi tordai országgyűlés végzéseiből	121
Gyalui Torda Zsigmond az ország pusztulásáról ír Melanchtonnak	122
A jobbágyköltözés szabályozása az 1547. évi dekrétumban	129
Szulejmán megerősíti az 1547-ben kötött ötéves békét	134
Az erdélyiek kérik a szultánt, hagyja Becse várát	136
Izabella királyné és Fráter György követsége a Hunyadiak példájával is buzdítja V. Károlyt és Ferdinándot Erdély megvédésére	136
V. Károly válasza	137
A jobbágyköltözés szabályozása az 1548. évi dekrétumban	138
A szegedi szandzsák rájáinak törvénykönyve 1549-ből	140
A jobbágyköltözés szabályozása az 1550. évi dekrétumban	142
Az első magyarországi nyomtatott forráskiadvány, a <i>Regestrum Varadiense</i> előszavából	146
Magyar virtus	150
Szulejmán letéteti Fráter Györgyöt	151
Szulejmán levele Erdélynek 1551 júliusának első felében	156

Szulejmán levele 1551 augusztusában Erdélyhez	157
Mehmet pasa levele Fráter Györgynek 1551. október 2-án	158
Castaldo levele Ferdinánd királynak Fráterről	159
Fráter György meggyilkolása	163
Ali pasa 1552-ben elfoglalja Veszprémet	164
Ali Drégely alá vonul	165
Temesvár viadala	167
Batthyány Ferenc levele II. Lajos özvegyéhez, Máriához	173
A török seregek Eger alatt egyesülnek	176
Dselálzáde Musztafa Eger ostromáról	181
Az egri csillagok	182
Egri vitézek folyamodása Ferdinándhoz az ostrom után fél évvel	183
A halott hősök családjának könyörgései	185
Tinódi Sebestyén <i>Cronica</i> jának bevezetőjéből	186
Nádasdy Tamás levele nádorrá választásáról feleségéhez, Kanizsai Orsolyához 1554-ben	187
Kanizsai Orsolya válasza	188
Verancsics Antal és Zay Ferenc levele a fogoly Bornemissza Gergelyhez és társaihoz 1555 szeptemberében	190
Bajviadalra hívó levelek	191
Jobbágylevél Kanizsai Orsolyához	195
János Zsigmondot 1556-ban Erdély újból elismeri urául	198
Bornemissza Pál gyulafehérvári püspök egy héttel később ugyanerről	199
A török sikertelenül ostromolja Szigetvárt 1556-ban	201
Dobó István levele szökéséről Nádasdy Tamás nádornak 1557 végén	203
Miért hasznos a hitetlenek gyermekeinek az összegyűjtése?	204
Thúri Farkas Pál a török hódítás természetéről	205
Oláh Miklós esztergomi érsek eretnek irodalmat ment	209
Mátyás királyról	210
Jobbágyságok a gyulai várkapitányt dicsérik Nádasdynak	210
Balassa Menyhárt 1561 végén elpártol János Zsigmondtól	211
János Zsigmond artikulásokba foglalt válasza a székelység folyamodására az 1562. évi segesvári országgyűlésen	213
Erdélyi szász céhszabályzat 1562-ből	217

MIKSA 1564–1576

Thuri György megvédelmezi Palotát 1566-ban	221
Zrínyi Miklós 1566 áprilisában segítséget kér Kanizsai Orslyától Szigetvár védelméhez	223
Bánffy Gergely beszámolója János Zsigmond fejedelem és Szulejmán szultán találkozójáról ennek zimonyi táborában 1566. június 29-én	224
Szigetvár eleste	226
Sziget eleste és Zrínyi jellemzése Forgách Ferencnél	231
Zsámboki János előszava Janus Pannonius verseihez	233
Az 1568-ban megkötött drinápolyi békéből	236
Dobó István és Balassa János veszedelme	238
Karácsonyi Gergely álpróféta	243
Az 1570-ben megkötött speyeri egyezményből	244
A religio gyakorlását szabályozó törvények Erdélyben 1545–1571 között	247
Báthory István erdélyi vajda 1571-ben hűséget fogad a magyar királynak	252
Báthory István cenzúrarendelete 1571-ből	253
A kamenici püspök titkára a moldvai magyarokról tudósít Jobbágylevél az esztergomi érsekhez	254
Báthory István levele Liszthi Jánoshoz 1572-ben	255
Az Bonfinius Antalról és annak bölcs írásiról	258
A magyarok visszasírják Mátyás királyt	260
Arany- és higanykitermelés Zalatnán	260
A kolozsvári országgyűlés végzése 1575-ben Bekes Gáspár és társai ellen	262
A szultán Balassi Bálint kiadását követeli Báthory fejedelemtől	264
Báthory István lengyel királlyá választatván, Erdély élére tesvérét, Kristófot teszi a medgyesi országgyűlés 1576-ban	265
III. Murád támogatásáról biztosítja Báthory István választott lengyel királyt	266

RUDOLF 1576–1608

Báthory István Magyarországról 1578 tavaszán	268
Bornemisza Péter <i>Ördögi kísértetek</i> című művéből	271
Orbai-széki Zabolai Székely Andrásnak a Pszkov vára alatti táborban 1581. szeptember 9-én kelt végrendelete	276

Báthory megerősítvén a végrendeletet, Esztelneket az elhunyt testvéreinek ajándékozza	277
Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításából	278
Jelentés Balassi Bálint esküvőjéről és a sárospataki vár elfoglalásáról	280
Balassi Bálint védekezése Dobó Krisztinával kötött házassága ügyében	281
Mossóczy Zakariás nyitrai püspök levelében tájékoztatja Selmechányát a <i>Corpus Iuris</i> megjelenéséről	285
Balassi Bálint jobbágya védelmében levelet ír Ernő főherceghez	286
Címek Mossóczy Zakariás könyvtárából	287
A Szép magyar komedia ajánlásából	293
A szerelem Magyarországon	294
Balassi Bálint levele Ernő főherceghez az öt érő rágalmakról	296
Az első teljes magyarnyelvű bibliafordítás, a <i>Vizsolyi Biblia</i> előljáró beszédéből	297
Illésházy levele sógorához, Pálffy Miklóshoz Balassi Bálint ügyével kapcsolatban	299
Hasszán basa utolsó veresége, mely az egész Szinán-féle háború oka lett	300
Jelentés Balassi Bálint haláláról	301
Másik leírás Balassi haláláról	302
Báthory Zsigmond előterjesztése az 1594. évi kolozsvári országgyűlésen	303
A fejedelem 1594 nyarán leszámol a töröktől való elszakadást ellenző urakkal	307
A gyulafehérvári országgyűlés 1595 tavaszán törvénybe iktatja Erdély elszakadását a töröktől és készül a háborúra	308
Székelyek jobbágyl kötik magukat	313
A székelyeknek Zsigmond fejedelem által visszaadott szabadság feltételei	315
Báthory Zsigmond és hűbérese, Mihai Viteazul havasalföldi vajda serege elfoglalja Tîrgovişte városát	318
Az erdélyi–oláh sereg Bukarest elfoglalása után Gyurgyevónál megveri Szinán nagyvezér utóvédjét	319
A győzelmes hadjárat után a közszékelyek szabadságát a gyulafehérvári gyűlésen 1595. december 13-án eltörlik	321
A székelyek „véres farsangja”	322
Elesik Eger	324

Szamosközy a mezőkeresztesi ütközetről	328
Pecsevi a mezőkeresztesi ütközetről	337
Baranyai Decsi János a magyar nyelvről	341
Pálffy Miklós levelében értesíti Rákóczi Zsigmondot, miként foglalta vissza Schwarzenberggel Győrt	343
Rudolf értesíti VIII. Kelemen pápát Báthory Zsigmond lemondásáról 1598-ban	344
Mihai Viteazul előkészíti Erdély lerohanását	345
Erdélyi nemesek a Mihály vajda ellen hirdetett hadfelkelést közlik Dés városával 1600 szeptemberében	350
Illésházy István 1600 novemberében ismételten törvénytelennek mondja a szentgyörgyiek és a baziniak megváltását	351
Joó János személynök levele Illésházyhoz	354
• Basta Erdélyben	355
• Rudolf 1602. évi dekrétumából	357
Magyari István lajstroma arról, miért a pápista az újhitű	359
Istvánffy 1602 októberében közli Rudolffal: Illésházyt csak itthon és csak az országgyűlésen lehet elmarasztalni	363
A pozsonyi kamara javaslata Mátyás főherceg számára az 1603. évi országgyűlés megtartásával kapcsolatban	365
A rendek válasza a királyi előterjesztés azon részére, hogy ők a felelősek az adóbehajtás és a katonaállítás hiányosságaiért	366
Az 1603. évi dekrétumokból	367
A városok óvása	369
Rudolf 1603 májusában megparancsolja Istvánffynak, állítsa ki az ítéletlevelet Illésházy ellen	370
Az udvari kamara levele Istvánffyhoz Illésházy ügyében	371
Istvánffy és Forgách kancellár véleménye Illésházy peréről	371
Részlet az Illésházy elleni ítéletlevélből	372
Basta meg akarja semmisíteni az erdélyi nemességet	375
Pázmány Magyarinak válaszolva áttekinti történelmünket	386
Thurzó György javaslata a magyar hadseregről az országgyűlési előterjesztés számára	390
A gyulafehérvári káptalan könyörgése az erdélyi rendekhez 1604. február 3-án	391
A protestáns rendek sérelmi felirata Mátyás főherceghez az 1604. évi országgyűlésen	394
Mátyás főherceg válasza	395
A protestáns rendek viszontválasza	395

A magyar királyi tanács katolikus tagjainak véleménye a feliratnak és a viszontválasznak a vallásszabadságot érintő részéről	396
A protestáns rendek protestálása 1604. április nyolcadikán a szabad vallásgyakorlatért	401
Rudolf 1604. évi dekrétumából	403
A Gálszécsen tartott részgyűlés határozataiból	407
A gálszécsi gyűlés egyik követének beszámolója a Belgioiosoval annak rakamazi táborában folyt tárgyalásáról	408
Bocskai István a Tisza folyón túli részekén veszélyes zavargásokat támasztott,	410
Bocskai előterjesztése 1604 novemberében a kassai részgyűlésen	415
Istvánffy a magyarországi hitújítás megindulásáról	418
Az 1605 áprilisában a szerencsi országgyűlésen fejedelemmé választott Bocskait eskütételre szólító beszéd	420
A szerencsi kiáltványból	423
Illésházy István a felkelésről	424
Bocskai megígéri Lippa és Jenő várának átadását	427
Bocskai nemességet és földet ad a hajdúkatónáknak	428
Az 1606. február 9-én kelt, első bécsi egyezményből	430
Forgách Ferenc nyitrai, Szuhai István egri püspök és társaik folyamodása V. Pál pápához a februári egyezményt követően: mentse meg a katolicizmust Magyarországon	441
Verancsics Faustus csanádi püspök jelentése a katolikus egyház állapotáról	446
Disciplina militaris	453
Mátyás főherceg levele a spanyol király követéhez	456
A „bécsi béke”	459
A Bocskainak átadott területek végleges formája a szeptember 24-én kelt oklevélben; a Magyar Királyságtól független Erdély megszületése	473
Királypárti magyarországi főrendek ellentmondanak Erdély elszakításának	477
A zsitvatoroki békéből	479
Bocskai Testamentumából	481
A decemberi kassai gyűlés végzéseinek bevezetőjéből	484
Szamosközy Bocskai megsíratásáról	485
Homonnai Bálint nem lesz erdélyi fejedelem	487
Homonnai Bálint megkísérli Erdély megszerzését	489
A felkelt hajdúk sérelmei	495

A Pozsonyban összegyűlt magyar rendek tájékoztatják a birodalmi rendeket, miért hívták meg Mátyást a királyságra	499
Rudolf leirata 1608. január 23-án a rendekhez	503
Báthory Gábor levele 1608. február 23-án Erdély rendeihez	503
Névmutató	505
A szövegekben és lábjegyzetekben felhasznált rövidítések	520
Forrásjegyzék	522